PROF. DR. UMAY TÜRKEŞ-GÜNAY

Türklerin Tarihi

Geçmişten Geleceğe

AKÇAĞ

4. BASKI

TÜRKLERİN TARİHİ

-geçmişten geleceğe-

4. BASKI

AKÇAĞ

Akçağ Yayınları: 834
Tarih: 27

Türklerin Tarihi
-Geçmişten Geleceğe-
Prof. Dr. Umay Türkeş-Günay

İç Resimler: Abdülkerim Erdoğan Arşivi
Haritalar: İlteriş Günay Arşivi

4. Basım: Ankara 2012

ISBN: 978-975-338-819-1
Sertifika No.: 11382

Kapak Tasarımı: Emin BEBEK
Mizanpaj: Emel YALÇIN

©Bu kitabın bütün hakları Akçağ A.Ş.ne aittir.

Baskı ve Cilt
Erek Matbaası
Büyük Sanayi 1. Cad. Çim Sk. No. 17/1 İskitler-Ankara
Tel: (312) 342 31 01

Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş.
Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara
Tel: (312) 432 17 98 - 433 86 51 Faks: (312) 432 28 52

e-posta: akcag@akcag.com.tr
www.akcag.com.tr

TÜRKLERİN TARİHİ

-geçmişten geleceğe-

Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ - GÜNAY

AKÇAĞ

Prof. Dr. Umay TÜRKEŞ-GÜNAY

Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde 1973'te "Elazığ Masalları" isimli teziyle doktorasını tamamladı. 25 Kasım 1980 tarihinde Hacettepe Üniversitesinde "Âşıklık Geleneği ve Rüya Motifi" isimli teziyle doçent oldu. 1987 tarihinde Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümüne Türk Edebiyatı Profesörü olarak atandı. Kültür Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, UNESCO ve Devlet Plânlama Teşkilâtı gibi çeşitli kurumların kültür, folklor ve eğitim faaliyetleri ile ilgili komisyon ve komitelerinde üye ve danışman olarak görev yaptı.
Hacettepe ve Gazi Üniversitesinde çok sayıda lisans, yüksek lisans/master, doktora tezi yönetti ve ders verdi.
1996-97 tarihleri arasında Londra Üniversitesi SOAS'da misafir profesör olarak çalıştı. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok bilimsel toplantıya katıldı. Yayınlanmış beş kitabı, 300 civarında makale, bildiri, tanıtma-tenkit, deneme, tercüme türlerinde çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış yazısı bulunmaktadır. 20 Eylül 2005-1 Haziran 2007 tarihleri arasında Girne Amerikan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü öğretim üyesi ve Bölüm Başkanı olarak çalıştı. 25 Nisan 2006 tarihinden beri KKTC YÖDAK üyesidir.

Kitapları
Elazığ Masalları ve Propp Metodu, 2. Baskı Ankara, 2011.
Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, 7. Baskı, Ankara, 2011.
Risâlet'ün-Nushiyye ve Yunus Emre, 3. Baskı, Ankara, 2009.
Türklerin Tarihi, 4. Baskı, Ankara, 2012.
Türk Kültürüne Eleştiri, Ankara, 2009.

Sevgi ve emekle hazırladığım bu çalışmayı, Türk milletine sevgi, saygı ve sorumluluk duygularıyla hizmete adadıkları ömürlerinde, Türk tarihi alanındaki engin bilgileriyle devletimiz ve milletimiz için daima yıldızları hedefleyen sevgili annem Muzaffer Şükriye Türkeş ve sevgili babam Alparslan Türkeş'in aziz hatıralarına saygı ve minnetle ithaf ediyorum.

Prof. Dr. Umay Türkeş - Günay

"Mengü Tanrının Gücüyle"
"Bismillâhirrahmânirrahîm"

Her gün bir yerden göçmek ne iyi,
Bulanmadan, donmadan akmak ne hoş,
Her gün bir yere konmak ne güzel,
Bulanmadan donmadan akmak ne güzel.
Dünle beraber gitti cancağızım,
Şimdi yeni şeyler söylemek lâzım.
Ne kadar söz varsa düne ait,
Şimdi yeniden söylemek lâzım.

Mevlâna Celâleddin Rumî

İÇİNDEKİLER

Birinci Baskıya Ön Söz 15
İkinci Baskıya Ön Söz 17

Giriş 19

I. BÖLÜM
TÜRKLERİN ATALARI ve İLK KÜLTÜR ÇEVRELERİ

Anav Kültürü 39
Afanasyevo Kültürü 40
Kelteminar Kültürü 41
Andronovo Kültürü 41
Karasuk Kültürü 42
Tagar ve Taştık Kültürü 42
Çin'de Devlet Kuran Türk Hanedanları 44
KİMMERLER-İSKİTLER/SAKALAR 48
HUNLAR 67
Büyük Hun İmparatorluğu 67
Doğu ve Batı Hun Devletleri 85
Kuzey ve Güney Hun Devletleri 86
TABGAÇ/TO-PA DEVLETİ 89
KUŞANLAR 90
Kuşan İmparatorluğu 90

II. BÖLÜM
HRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU ve ETKİLERİ

AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU 98
AK-HUNLAR/ EFTALİTLER/ HEYTALLAR 112
Akhun Devleti 112
DOĞU ve ORTA AVRUPA TÜRK KAVİM ve DEVLETLERİ 114
APAR/ AVARAR 114
Apar/Avar İmparatorluğu 114
BULGARLAR 119
Büyük Bulgar Devleti 119
Tuna Bulgar Devleti 120
Etil/ İtil/ İdil/ Volga Bulgar Devleti 121
KÖKTÜRKLER/GÖKTÜRKLER 122
I. Köktürk Kağanlığı 122
II. Köktürk Kağanlığı 137

III. BÖLÜM
İSLAMİYETİN DOĞUŞU ve ETKİLERİ

Tolunoğulları Devleti ... 160
İhşidîler Devleti ... 162
TÜRGİŞLER ... 165
Sarı Türgiş Devleti ... 165
Kara Türgiş Devleti ... 166
KARLUKLAR ... 169
Karluk Devleti ... 169
MUSEVÎLİĞİN DOĞUŞU ve ETKİLERİ ... 172
HAZARLAR ... 173
Hazar Devleti ... 173
PEÇENEKLER ... 177
KİMEKLER/KIPÇAKLAR ... 179
UYGURLAR ... 182
Uygur Kağanlığı ... 183
Batı Uygur Devleti ... 189
Koçu/İdikut Uygur Devleti ... 189
Kaşgar Hanlığı ... 194
OĞUZLAR/TÜRKMENLER ... 196
Oğuz Yabgu Devleti ... 196
KARAHANLILAR ... 205
Karahanlı Devleti ... 205
GAZNELİLER ... 212
Gazne İmparatorluğu ... 212

IV. BÖLÜM
SELÇUKLULAR- TÜRKMENLER

Büyük Selçuklu İmparatorluğu ... 221
Irak Selçuklu Devleti ... 244
Kirman Selçuklu Devleti ... 248
Suriye Selçuklu Melikliği ... 249
HARZEMŞAHLAR ... 254
EYYÛBÎLER ... 257
HAÇLI SEFERLERİ ... 264
MEMLUKLAR/ KÖLEMENLER ... 270
Devlet'ül Etrak/ Mısır Türk Devleti ... 270
MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BİLİM ... 282
DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ/
DOĞU ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİ/I. BEYLİKLER DÖNEMİ ... 290
Artuklular/Artukoğulları ... 293
Danişmendliler/ Danişmendoğulları ... 297
Saltuklular/Saltukoğulları ... 300
Sökmenliler/Ahlatşahlar ... 302
İnaloğulları/ Yınaloğulları ... 305
Dilmaçoğulları / Kamburoğulları ... 306

ANADOLU SELÇUKLULARI 308
Türkiye Selçuklu Devleti 308
ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİ/ II. BEYLİKLER DÖNEMİ 326
Karamanoğulları 326
İnançoğulları 330
Çobanoğulları 332
Candaroğulları 334
Eşrefoğulları 337
Hamîdoğulları 338
Sâhib Ata Oğulları 340
Alâiye/Alanya Beyliği 341
Germiyanoğulları 342
Karasioğulları 345
Saruhanoğulları 346
Aydınoğulları 347
Menteşeoğulları 349
Pervâneoğulları 350
Tâceddinoğulları 352
Eratnalılar 353
Kadı Burhaneddin Ahmed Hükümeti 354
Dulkadiroğulları 357
Ramazanoğulları 359
DOĞU ANADOLU ve İRAN MERKEZLİ TÜRK DEVLETLERİ 367
KARAKOYUNLULAR 367
AKKOYUNLULAR 370
SAFEVİLER 374
Safevî Devleti 374
AZERBAYCAN TÜRKMENLERİ ve HANLIKLARI 385
Bakü Hanlığı 387
Gence Hanlığı 388
Revan Hanlığı 389
Şeki Hanlığı 390
Guba Hanlığı 390
Nahçıvan Hanlığı 391
Talış/ Lenkeran Hanlığı 391

IV. BÖLÜM
CENGİZ HAN/ ÇİNGGİS HAN, MOĞOLLAR ve TÜRKLER

Cengiz Han İmparatorluğu/Türk Moğol İmparatorluğu 395
Altınordu/ AltınOrda Hanlığı 401
İlhanlılar 404
Çağataylılar 409
Kubilây Han ve Çin'de Yüan Sülalesi 412

ALTINORDU/ALTINORDA HANLIĞI SONRASINDA
KARADENİZ'İN KUZEYİNDE KURULAN HANLIKLAR 413
Kazan Hanlığı 413
Astrahan Hanlığı 416
Kasım Hanlığı 417
Sibir Hanlığı 417
Kırım Hanlığı 418
Nogay Hanlığı 424
TİMURLULAR 427
Emir Timur Devleti 427
TÜRKİSTAN HANLIKLARI 436
Özbekler ve Özbek Hanlıkları 436
Mavaraünnehir/ Buhara Özbek Hanlığı 437
ORTA ASYA TÜRKİSTAN HANLIKLARI 440
Harezm/Hive Özbek Hanlığı 440
Hokand Hanlığı 441
DOĞU TÜRKİSTAN HANLIKLARI 445
Yarkent /Saidiye Hanlığı/ Kaşkar Hanlığı/
Memleket-i Moğoliya/ Memleket-i Yarkent 445
Kaşgar Hanlığı/ Yakup Bey Devleti 447
KAZAKLAR 449
Kazak Hanlığı 449
HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ 452
Gurlular 452
Delhi Türk Sultanlıkları 453
BABÜRLÜLER/ HİNDİSTAN'DAKİ TİMURLULAR 460
Babür İmparatorluğu 460

V. BÖLÜM
OSMANLILAR

Osmanlı İmparatorluğu Kuruluş Dönemi 467
Osman Bey/ Osman Gazi/ I. Osman 470
Orhan Gazi/ Orhan Bey 472
I. Murad/ Murad Hüdâvendigâr 474
I. Beyâzıd/ Yıldırım Beyazıt ve Fetret Dönemi 476
Çelebi Mehmed/ Sultan I. Mehmed 478
II. Murad 482
Yükseliş Dönemi 484
II. Mehmed/ Fatih Sultan Mehmed 484
II. Beyâzıd/ Beyazıt-ı Veli 496
Yavuz Sultan Selim / Sultan I. Selim 501
Kanuni Sultan Süleyman/ Sultan I. Süleyman 510
Sultan II. Selim 519
Duraklama Dönemi 521
Gerileme Dönemi 531
Çöküş ve Dağılma Dönemi 535

VI. BÖLÜM

20. YÜZYILDA TÜRK CUMHURİYET ve TOPLULUKLARI

Türkiye Cumhuriyeti ... 553
Azerbaycan Cumhuriyeti ... 563
Güney Azerbaycan Türkmenleri ... 568
Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ... 568
Kazakistan Cumhuriyeti ... 570
Özbekistan Cumhuriyeti ... 573
Karakalpak Özerk Cumhuriyeti ... 575
Kırgızistan Cumhuriyeti ... 576
Türkmenistan Cumhuriyeti ... 581
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ... 585
BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NDA ve RUSYA FEDARASYONU'NDA FEDERE ve MUHTAR TÜRK CUMHURİYET ve GRUPLARI ... 589
İdil/Volga-Ural Bölgesinde Türkler ... 589
Tataristan Muhtar Cumhuriyeti ... 590
Başkurdistan /Başkırdistan Muhtar Cumhuriyeti ... 591
Çuvaşistan Muhtar Cumhuriyeti ... 591
Gagavuz Özerk Cumhuriyeti ... 592
Aşağı İdil/Volga ve Kırım'da Türkler ... 593
Karaimler ve Kırımçaklar ... 593
Kırım Özerk Cumhuriyeti ... 594
Kafkasya Türkleri/Türkmenleri ... 595
Ahıska/ Meshet/Mesket Türkleri ... 596
SİBİRYA'DA TÜRK HALKLARI ... 598
Yakut/Saka/Saha Muhtar Cumhuriyeti/Saha Eli ... 599
Tuva Özerk Cumhuriyeti ... 600
Batı Sibirya Tatarları ... 601
Hakasya Muhtar Cumhuriyeti ... 601
Altay Muhtar Cumhuriyeti ... 602
Şorlar ve Dolganlar ... 603
ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE TÜRKLER ... 604
Sincan-Uygur Özerk Bölgesi/Doğu Türkistan ... 604
20. YÜZYILDA AZINLIK KONUMUNDA TÜRK TOPLULUKLARI ... 606
BALKANLAR'DA TÜRKLER ... 606
Makedonya Türkleri ... 608
Kosova Türkleri ... 609
Batı Trakya Türkleri ... 610
ORTADOĞU'DA TÜRKLER ... 612
Irak Türkmenleri ... 612
Suriye Türkmenleri / Türkleri ... 613
İran Türkmenleri/ Azeriler ... 614

ORTA ASYA'DA TACİKİSTAN'DA ve AFGANİSTAN'DA TÜRKLER..... 615
MOĞOLİSTAN'DA KAZAK TÜRKLERİ 616
20. YÜZYILDA DÜNYADA TÜRK YERLEŞİMLERİ 618
Avrupa'da Türk Yerleşimleri..... 618
Eski Türk Diyasporaları 619
Finlandiya, Polonya, Litvanya..... 619
Yeni Kıtalarda Türkler..... 619

KAYNAKLAR..... 621
DİZİN..... 623

Birinci Baskıya Ön Söz

Dört yılı aşkın bir sürede hazırlamış olduğum elinizde bulunan **"Türklerin Tarihi"** adlı bu çalışmayı uzmanlık alanı tarih olmayanlar için yazdım. Tarihçi meslektaşlarıma zaman zaman başlangıcından bugüne el kitabı niteliğinde bir "Türk Tarihi" kitabına ihtiyaç duyduğumuzu söylemişimdir. Türk tarihi alanında 2 ciltten başlayan 30 cilde kadar uzanan pek çok değerli çalışma bulunmaktadır. Ancak 21. yüzyılda, hızlı hayat şartlarının yaşandığı bir dönemde uzmanlık alanı olmayanlar için her zaman bu kadar kapsamlı eserleri okumak mümkün olmamaktadır. Ancak her aydın, 'ben kimim, milletim ve devletlerim nereden nereye gelmiş, nereye gidiyor?' gibi soruları kendi kendine sorar. Ayrıca sosyal bilimlerin çeşitli alanları tarihle kesişmektedir. Tarih bilmeden edebiyat dâhil çeşitli alanları tam anlamak ve tahlil etmek mümkün olamamaktadır. Kısaca konuların özetleriyle doğru bilgilere ulaşmak hem sosyal bilimler hem de aydınlar için bir ihtiyaçtır. Gerektiği takdirde kapsamlı çalışmalara ulaşılabilir. Eğitim ve öğretim yıllarında okunan tarih bilgisi değişen dünyada sorulara ve ihtiyaçlara cevap vermemektedir. Ülkemizin bugünü ve yarını için politikalar üretmekle yükümlü olan politikacılarımızın da hem kendi tarihlerini hem de dünya tarihini bilmeleri şarttır. Dün bugünün, bugün yarının tohumudur. Geçmiş bilinmeden yeni stratejiler ve politikalar geliştirmek mümkün değildir.

Ayrıca Yeni Dünya düzeninde bazı siyasî projeleri hayata geçirmek üzere etnik kimlikler öne çıkartılırken evrensel insan medeniyetine katkıda bulunmuş ve tarihin başlangıcından beri var olan ve çok katlı kültüre sahip milletlerle zaman içinde şekillenen tek katlı kültür temsilcileri aynı potada değerlendirilmektedir. Yeterli tarih bilgisine sahip olmayan yeni yetişen nesiller de bazen kendilerini herhangi bir etnik gruptan gibi görebilmektedirler.

Uzun insanlık tarihi içinde M.Ö. IV. binden M.S. II. bin yılına kadar izlenebilen Türk tarihini özetleyen bu çalışma, insanların hayatının kısa ancak milletlerin hayatının ve serüvenlerinin çok uzun ve karmaşık olduğunu sergilemektedir. 16 büyük imparatorluk yanında yüzlerce büyüklü küçüklü devlet kuran Türk milletinin mensuplarının geleceklerini planlamaları, kültürlerini ve kendilerini tanımaları için öncelikle kendi geçmişlerini bilmeleri gerektiğine inananlardanım.

Bu kitap, benim 60 senelik birikimim ve tecrübem dışında büyük ölçüde dip notlarda da görüldüğü gibi Yeni Türkiye Yayınları arasında çıkan 21 ciltlik "Türkler" ve 13 ciltlik "Osmanlılar" başlıklı serilere dayanılarak hazırlanmıştır. "Türkler" ve "Osmanlılar" başlıklı bu kapsamlı eserlerde yerli ve yabancı Türk tarihi ve kültürü ile ilgilenen üç bini aşkın bilim adamının yazıları yer almaktadır. Benim gibi uzmanlık alanı tarih olmayan bir kültür araştırıcısı için ulaşması imkânsız gibi görünen pek çok çalışma ve değerlendirme bu eserler sayesinde ulaşılır hale gelmiştir. Bu açıdan Türk tarihi ve kültürüne ait birikimi bir araya getirerek bu projeleri hayata geçiren Yeni Türkiye Yayınları sahibi Sayın Hasan Celâl Güzel'e takdir ve teşekkürlerimi sunmayı bu vesile ile bir borç bilirim. Başlangıcından günümüze Türk tarihini bilimsel bir yaklaşımla olabildiğince kısa olmak kaydıyla özetledim. Çünkü benim amacım bir solukta ana hatlarıyla Türk milletinin tarihini doğuşundan günümüze anlatmaktı. Bu çalışmayı yaparken Türk tarihi ve edebiyatı alanlarının kurucu âlimi ve öncüsü olan rahmetli Prof. Mehmet Fuad Köprülü'nün söylediği gibi: "İlmi nesiller tamamlar." tespitine uygun olarak her yeni neslin Türk tarihi alanında yeni kaynaklara ulaşarak ve daha farklı yaklaşım ve tahlillerle önemli ilerlemeler kaydettiklerini gördüm ve mutlu oldum. Çalışmalarından alıntı yaptığım veya yapmadığım ama mutlaka yararlandığım değerli tarihçilerimizin hepsini hem kutluyor hem de teşekkürlerimi sunuyorum.

"Türklerin Tarihi" adını taşıyan bu çalışmayı değerli vakitlerini ayırarak matbaaya gitmeden bütünüyle okuyarak bana yardımcı olan çok kıymetli meslektaşlarım ve arkadaşlarım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilâsun'a ve Prof. Dr. Abdülhaluk Çay'a minnet ve şükranlarımı sunmayı önemli bir görev sayıyorum. Kitabın elinize ulaşmasını sağlayan Akçağ Yayınevi ilgililerine gösterdikleri alâka ve yardımlardan dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Umay Türkeş-Günay
30 Ağustos 2006/ANKARA

İkinci Baskıya Ön Söz

"Türklerin Tarihi" adlı bu çalışmanın ilk baskısı altı ay gibi kısa bir sürede tükendi. Kültürel bir ihtiyacı karşılamak üzere hazırlamış olduğum **Türklerin Tarihi**'nin birinci baskısında gözden kaçan bazı yazım hataları olabildiğince düzeltildi. İkinci baskının okuyucuların eline hatasız ulaşması umuduyla, kitabı dikkatle okuyarak yazım hataları konusunda beni uyaran ve teşekkürleriyle yüreklendiren değerli dostlarıma şükranlarımı sunmayı zevkli bir görev biliyorum. Birinci baskıda sehven atlanmış olan Nogay Hanlığı ve Kuzey Afrika'da Osmanlı hakimiyeti konusudaki bilgiler de yeni baskı için çalışmaya eklendi. Ayrıca bu yeni baskıya tarihi coğrafyaları okuyucunun daha iyi algılayabilmesi için çeşitli Türk devletlerinin siyasî sınırlarını gösteren haritalara ve resimlere de yer verildi. İkinci baskının kısa sürede okuyucunun eline ulaşmasını sağlayan Akçağ Yayınevi sahibi ve çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. Umay Türkeş-Günay

3 Mayıs 2007/Girne

Giriş

Bilinen tarihle birlikte ortaya çıkan ve varlığını günümüze kadar sürdüren sayılı milletlerden biri de Türklerdir. M.Ö. IV. binden itibaren Asya'daki ilk yurtlarını büyük ölçüde muhafaza ederek 21. yüzyıla kadar geçen sürede üç kıtada hükümran olmuşlardır. Türkler, bugün yedi bağımsız ve pek çok özerk devlete sahip, çeşitli devletlerde azınlık statüsünde veya yeni bir kabule çifte vatandaş konumunda beş kıtada yaşamaktadırlar.

Tarih sahnesine çıktıkları M.Ö. IV. binden itibaren Türkler, ilk yurtlarını muhafaza ederek yeni yeni yurtlar edinmiş, pek çok farklı medeniyet ve din dairelerine girmiş, yeni kültür sentezleri üretmiş, 16 imparatorluk, yüzlerce devlet kurmuşlardır. Türklerin kurdukları devletlerin bir bölümü Tabgaç/Tobalarda Çinlilere, Hazarlarda Musevilere, Bulgarlarda Slavlara devredilirken büyük bir bölümü kendi iç çatışmaları sonucunda yabancılar tarafından yıkılmıştır. Türkler, kendi içlerinde çeşitlenerek bölünmüş ve her seferinde yeniden doğuşu ve kuruluşu sağlamışlardır. Yabancılardan çok birbirleriyle çatışan Türklerin medeniyet seviyeleri ve lehçeleri de birbirlerinden farklılaşmıştır. Türklerin, tarihini, coğrafyasını, edebiyatını, sanatını, siyasî yapı ve kültürlerini değerlendirebilmek için diğer millet ve kavimlerden farklı yaklaşım ve çalışmalara ihtiyaç vardır.[1] Çünkü, tek bir coğrafyayı yurt edinip, sınırlı bir zaman diliminde ortak kronolojik gelişmeyi yaşayan ve homojen bir kültüre ulaşan diğer milletlerden farklı olarak Türklerin bir bölümü ilk yurtları Türkistan'da diğer bir ifade ile Orta Asya'da kalırken, diğer bir bölümü ilk çağlardan itibaren ilk yurtlarını terk ederek sürekli yeni yurtlar edinmişler ve bu yeni yurtları ana yurt hâline getirmişlerdir. İlk yurt Türkistan ve sonradan edinilen yurtlar hiçbir zaman bütünüyle terk edilmemiş ve bu yurtları siyasî olarak kaybetseler bile kalanlar Türk kültürünü yaşatmaya ve Türk tarihini yapmaya devam etmişlerdir. Bu sebeple ilk yurt Asya'dan itibaren dünya coğrafyası üzerinde bütün çağlarda bağımsız, özerk, azınlık veya esir konumunda Türk milletinin kolları yaşamaya devam etmiş ve etmektedir.

Türk tarihini ve kültürünü değerlendirmenin güçlüklerinden biri de Köktürklerden önceki dönemlere ait Türkçe kayıtların şimdilik yok

[1] Prof. Dr. Umay Türkeş-Günay, "Türk Kültürünün Değerlendirilmesi ile İlgili Bir Öneri ve Kültür Değiştirme Alanında Bir Önemli Örnek: Kutadgu Bilig" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C.III. s. 811-820.

denecek kadar azlığı ve pek çok belgenin henüz okunamamış oluşudur. Bilgiler, Sümer, Asur, Akat, Arap, Pers, Çin, Bizans, Helen, Ermeni ve diğer ilişkide bulundukları kavimlerin kaynaklarından elde edilerek ortaya çıkmaktadır. Kültür, alfabe ve dil farklılığı sebebiyle, özel isimlerin doğru okunması, yapılan tanımlamaların anlaşılması çok zaman almakta ve çoğu zaman özel isimler yabancı imlalarla karmaşık bir hâlde kalmaktadır. Ayrıca, bu kaynaklar hangi millete ve çağa aitse onların Türklere, dünyaya bakışı ve ilgilerine göre tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Her kültür bütünüyle kendi üyelerine açık olduğundan yazanlar ve okuyanlar tarafsız bile olsalar çok güvenilir sonuçlara ulaşılması güçleşmektedir. Aktaranlar, gözlemlediklerini kendi yorumları, kültürleri, değerleri, çıkarları ve ufukları doğrultusunda anlamlandırmışlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra arkeolojik araştırma ve bulgularla birlikte çeşitli kaynaklara ulaşılması Proto-Türklere ve diğer Türk gruplara ait bilgilerimizin çoğalması sevindirici bir gelişme olmuştur. Çin kaynaklarının taranması ve değerlendirilmesi yanında Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması da benzer sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

Tarihlerinin başlangıcında Türklerin kendilerini hangi adla andıkları bilinmemektedir. Çin kaynaklarından başlamak üzere diğer milletler Türkleri çeşitli isimlerle kaydetmişlerdir. "Türk" kelimesinin ilk örnekleri Herodot Tarihi'nde, Targita/Tyrkae; Eski Tevrat'ta "Togharma"; eski Hint kaynaklarında "Turukha/Turuşka /Thrak"; Ön Asya çivi yazılı metinlerde "Turukku"; Çin kaynaklarında M.Ö. I. binlerde "Tik/Ti/Troia şekillerinde tespit edilmiştir.[2] Akad imparatorlarından, Naram-Sin'e ait M.Ö. 2200'lerde Anadolu'ya yapmış olduğu seferi anlatan ve "Şartamhari Metinleri" adıyla anılan raporda Anadolu'da savaştığı 17 kralı tek tek tanıtırken bunlardan birinin de "Türki Kralı İlşu-Nail" olduğu belirtilmektedir.[3] Bu bilgiden ve arkeolojik bulgulardan günümüzden 3800 yıl önce Türklerin Anadolu'da bulunduklarını ve Türk adıyla anıldıklarını öğreniyoruz. Hint kaynaklarında Turkhara, Tuşara, Taşkara, Truşka, onların imla ve telaffuzlarıyla Türk kelimesi karşılığında kullanılmıştır.[4] Ön Asya'da Çivi yazılı kaynaklarda Turukkular, Tevrat'ın İsrail nüshasında Nuh Peygamberin torunu Yafes'in oğlunun adı bugün bizim telaffuzumuz gibi "Türk"tür. "Türk" kelimesi, M.S. 420 tarihli Perslere ait bir metinde Altay kabileleri için kullanılmıştır. Yine 515 tarihli bir metinde cins isim olarak "türk-Hun" güçlü ve kudretli Hun anlamında kullanılmıştır. M.S. 7.-8. yüzyıllara ait Orhun Yazıtları'nın Türkçe kısmında bugünkü telaffuzu ile "Türk" şeklinde tek heceli şekli yanında iki heceli "Türük" de kullanılmıştır.

[2] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi-Giriş" Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Baskı, Ankara 1992. s. 103-111.

[3] Prof. Dr. Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları," Türkler, C. I. S. 442. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara 2002.

[4] Prof. Dr. Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti, Kuşanlar, Akhunlar," a.e. C. I, s. 815-820.

"Türk" kelimesi çeşitli kaynaklarda ve farklı asırlarda değişik anlamlarla kullanılmıştır. Çin kaynaklarında T'u-küe/Türk "miğfer"; bazı İslam kaynaklarında Türk,"terk edilmiş"; Takye/Türk, "olgunluk çağı"; "deniz kıyısında oturan adam" gibi anlamlarla kaydedilmiştir.

Türkolog A. Vambery, "Türk" kelimesinin "türemek" fiilinden yapılan türük/ türk şeklinde Türkçe bir isim olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ziya Gökalp "töreli / türeli" kanun, düzen sahibi anlamındaki sıfattan türetilen isim olduğu görüşündedir. "Türk" kelimesinin cins isim olarak çeşitli Türkçe kaynaklarda güç/kuvvet, sıfat olarak da güçlü kuvvetli şeklinde kullanılmasından hareketle zaman içinde millet adı olarak özel isim hâline dönüştüğü görüşü önce şarkiyatçı A.V. Le Coq tarafından öne sürülmüştür. Bu görüş, Köktürk/Göktürk yazıtlarını çözen W. Thomsen tarafından kabul görmüş; Alman Türkolog G. Nemeth tarafından araştırmalarla delillendirilerek ispat edilmiştir.

"Türk" kelimesi bir devlet adı olarak ilk defa KökTürk/Göktürklerde kullanılmıştır. Daha sonra bu imparatorluğa dâhil kendi özel isimleri olan Türk boyları da "Türk" adıyla kendilerini anmışlardır. "Türk" kelimesi, zaman içinde Türk soyuna mensup bütün topluluk ve kişileri tanımlayan özel isim hâline gelmiştir. "Türk" adı Bizans kaynaklarında Köktürk/Göktürklerle ilgili olarak Agathias'ın (M.Ö. 582) ve Cahiliye Devri asî ad olarak, "Turkhia"/"Türkiye" Bizans kaynaklarında kullanılmıştır. 6. yüzyılda Orta Asya, 9.-10. yüzyıllarda İtil/ Etil/İdil/ Volga Nehrinden Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bölge "Türkiye" olarak adlandırılmıştır. Anadolu ise 12. asırdan itibaren Türkiye olarak isimlendirilmiştir.

Türkler beyaz ırka mensup yeryüzünde mevcut büyük üç ırk grubundan "europid" tipi adı verilen grubun "Turanid" tipini temsil etmektedirler. Türkleri, diğer topluluklardan ayıran anrtropolojik çizgileri belirlenmiştir. Hâkim vasfı beyaz ten, düz burun, değirmi çehre, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyıktır.[5] M.Ö. II. binden öncesine ait olduğu tespit edilen Afanasyevo ve devamını temsil eden Androvo kültürlerinin temsilcilerinin brekisefal, savaşçı Türk ırkının proto tipi olduğu kabul edilmektedir.[6]

Şimdiki bilgilerimize göre haklarında Hunlar döneminden itibaren bilgi edinebilen etkili ve kalabalık Türk boyu Baykal Gölü'nden geniş Kazakistan bozkırlarının batısına kadar geniş sahada yaşayan Ting-Linglerdir. Bir süre sonra Ting-Lingler Kaoc-h'eler adıyla anılmışlar; Köktürkler/ Göktürkler dönemine gelindiğinde Kaoch'eler, "Tölös" adıyla anılmışlardır. Bu genel adlarla anılan Türk boylarının ayrıca

[5] İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi - Giriş" Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Baskı, Ankara 1992. s. 103-111.

[6] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Soy Kütüğü" Türkler Cilt: I, s. 260 - 265. Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002.

kendi özel adları ve onlara bağlı özel isimleri olan daha küçük grupları/urugları ve her urugun ve boyun kendi ongunları/armaları vardır.

Orta Asya'da Ting-Linglerin tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra onların yerini Kao-ch'e boyları almış ve iki asır kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu boylar kendi adlarına devlet kuramamakla beraber, Kao-ch'elerin alt gruplarından bazıları çeşitli Türk devletlerinin kuruluşlarında etkin roller üstlenmişlerdir. "Kao-ch'e" Çince'de "yüksek arabalılar" demektir. Türkçe söylenişi Kanglı/Kanklı'dır. Kao-ch'eler/Kanglılar, Hunların ataları döneminde Proto-Türk boylarından Kızıl Ti/Ch'ih Ti'lerin devamıdır. Kao-ch'e genel adı altında pek çok özel adı olan çeşitli boylar ve onlara bağlı özel adlı uruglar yaşamıştır. Kao-ch'eler siyasî birlik kuramadıkları için Tabgaç/Topa Devleti, Juan Juanlar ve Ak-Hunlara karşı direnç gösterememişler; bu üç güç arasında gel gitler yaşamışlardır. 6. yüzyılda diğer Türk boylarıyla birlikte "Tölös" genel adıyla anılmaya başlanmışlardır. Kao-ch'eler de diğer Türk boyları gibi at, koyun ve sığır sürüleri yetiştirmişler ve kurttan türediklerine inanmışlardır. Çiğ et ve kımız temel besin maddeleridir. Ölülerini silâhlarıyla gömmüşler, göğe kurban sunmuşlar ve çadırlarda yaşamışlardır. Arabalarının tekerleklerini çok yüksek imal ederek yerden gelecek tehlikelere karşı kendilerini korumuşlardır. Tarım yaptıkları da bilinmektedir.

627 yılına kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş alanda yaşayan Türk boyları "Tölös" genel adıyla anılmıştır. Tölös genel adıyla anılan kalabalık Türk grubunun içinde özel adları olan pek çok boy ve urug bulunmaktadır. Tölösler de 4. ve 5. yüzyıllardaki ataları Koac-ch'eler gibi kendi isimleriyle anılan bir devlete sahip olamamakla beraber Çin kaynaklarında adlarından sıkça bahsedilen etkin ve kalabalık bir Türk grubudur. Tölös boylarından 50.000 ailenin Köktürklere/Göktürklere katılmasından sonra Köktürkler, Juan Juanları yenmiş ve 552 yılında I. Köktürk Devleti kurulmuştur. I. ve II. Köktürk devletlerinde Tölös boyları doğudan batıya geniş bir alana yayılmışlardır.

Köktürk Devleti'nin sıkıntıya düştüğü 627 yılından itibaren Tölös boylarının her biri bu genel ad yerine kendi özel adlarıyla anılmaya başlanmışlardır. Bir küçük grup Tölös adıyla bir süre daha tarih sahnesinde kalmıştır. Bundan sonra Köktürk yazıtlarına göre Ötüken'in doğusunda yaşayanlar Dokuz Oğuzlar, batısında yaşayanlar ise Tarduşlardır. Tölös boylarından olan Yento/Tarduş ve Hsie/Sirler birleşerek Sir-Tarduş adını almışlar ve güçlenmişlerdir. 627-647 arasında bağımsız bir kağanlık kuran Sir Tarduşlar, kağanlıkları yıkıldıktan

sonra varlıklarını boy olarak sürdürmüşlerdir. II. Köktürk Devleti döneminde bu devlete bağlanmak istemeyen Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Bayırkular, Türgişler, Basmıllar ve Kırgızlar isyanlarda ön saflarda yer almışlardır. 742 yılında bu boyların öncülüğünde Köktürk/Göktürk Kağanlığı yıkılmıştır. Köktürk/Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Dokuz Oğuzlar, Uygur Kağanlığı'nın esas kitlesini teşkil ederken Karluklar batıya kayarak Issık göl ve Tanrı Dağları çevresine ve Talas'a kadar gelmişlerdir. Kırgızlar 840 yılında Uygur Kağanlığı'nı yıkarak 50-60 sene kadar onların yerinde hükümran olmuşlardır. Kırgızlar bir süre sonra Kıtaylara/Moğollara yenilerek eski yurtları Yenisey'e dönmüşlerdir. Ötüken bölgesi Kıtay/Kitan-Liao Devleti'nin eline geçmiş ve Türkler bir daha bu bölgede devlet kurmamışlardır.

Batı Köktürk Devleti'nde 630'larda başlayan karışıklıklar sonunda mevcut boylar kendi aralarında on grup hâlinde teşkilatlandırılmış ve her grup "ok" olarak adlandırılmıştır. On Ok'lardan bir grup İli ırmağı civarında yerini alırken diğer bir grup Çu Irmağı kenarına yerleşmiştir. On Oklardan bir grup Türgiş/Türkiş/Türkeş adıyla öne çıkarak geniş bir alana hâkim olmuştur. Türgişler, Sir Derya/Seyhun boylarında Arap-İslam kuvvetleriyle mücadele etmişlerdir. Doğuda II. Köktürk Devleti'ne karşı çeşitli mücadelelere girmişler ancak başarılı olamamışlardır. Türgişler, 766 yılında İli havalisindeki yurtlarını terk ederek kuzeye ve batıya göç etmişler, Sir Derya/Seyhun bölgesini yurt edinmişlerdir. Bu dönemde "Türgiş" adı aniden kaybolmuş ve yerine "Oğuz" adı kullanılmaya başlanmıştır. Kışın Sir Derya civarında kışlayan Oğuzlar yazın kuzey Kazakistan bozkırlarına göç etmişlerdir. Türgiş ve Karlukların alt boyları yeni isimlerle öne çıkarak tarihteki yerlerini almışlardır.[7]

1304-1316 tarihleri arasında İlhanlı hakanı Olcaytu'ya sunulan "Câmi'üt-Tevarih" adlı eserde Türk dünyası şöyle tasvir edilmektedir: "Magrib diyarından Hind Denizi nihayetine kadar yaşayanlar Türklerdir. Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Yurdu, Rus, Çerkez, Başgırd, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Bular, Ankara Nehri, Türkistan ve Uyguristan diyarları, Naymanların kaldığı Erdiş/İrtiş Gölü, Karakurum, Altay Dağları, Organ/Orhun Nehri, Kırgız diyarları, Kenm-Kenciyut, Moğolistan diye bilinen birçok kışlak ve yaylak yerler ki Kireyitlerin / Kereyitlerin diyarı, Onon, Kelüren, Köke-Navur, Bayır-Navur, Karkap, Köyen, Ergenekon, Kalır, Selenge, Töküm, Kalalçın-alt, Çin Seddine bitişik olan Ötügün/Ötügen'de hep Türklerin kabile ve boyları otururlar. Bugün de bütün Çin, Hind, Keşmir, İran-zemin, Rum, Şam ve Mısır'a kuvvet ve şevketle hükmederler. Dünyanın meskûn olan kısımları onların idarelerindedir."[8]

[7] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", a.e. CII. s. 323-367.

[8] Prof. Dr. Tuncer Baykara, "Türklüğün En Eski Zamanları" Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002. s. 277.

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları coğrafî alanı kendileri Türkçe deyişle "Türk-eli" olarak adlandırmakla birlikte Farsça ekle yapılan "Türkistan" kelimesi daha yaygın bir biçimde kullanılmıştır. "Türkistan" ismi kayıtlara göre 7. ve 9. yüzyıllarda Farsça kaynaklarda, daha sonra Arapça ve diğer kaynaklarda kullanılmıştır. "Türkistan" adı 9-10. yüzyıldan itibaren coğrafî ve etnografik terim olarak kullanılmıştır. Bu bölge, bugünkü coğrafî isimlendirmelere göre Hazar Denizi'nin doğusundan, Ceyhun/Amu Derya ötesine ve Altay Dağlarını içine alan bölge olarak tanımlanmaktadır. Tanrı Dağları/Tiyanşan Dağları Türkistan'ın batısı ile doğusunu doğal olarak ikiye ayırmaktadır. Batı Türkistan'daki Türk hanlıkları 19. yüzyılın sonlarında Rusların idaresine girmiş ve daha sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde beş cumhuriyet ve pekçok muhtar bölge halinde yapılandırılmıştır. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çözülmesiyle beş Türk Cumhuriyeti ve özerklik kazanan bazı Türk grupları tekrar kendi topraklarında bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Doğu Türkistan ise Çin idaresine girmiş ve hâlâ bağımsızlığını kazanamamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Sinkian/Şincan/Sincan bölgesi olarak adlandırdığı ve "Doğu Türkistan" denilmesine izin verilmeyen bölgede çoğunluğu Uygurlar olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatarlar birlikte yaşamaktadırlar.

Tarihi kaynaklarda ilk ana yurt da dâhil olmak üzere İslamiyetin kabulünden sonra Asya kıtasındaki ve Osmanlı döneminde genişleyen Türk yurtlarının tamamı "Türkistan" adıyla anılmıştır. Meselâ 1855 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Fransa arasında yapılan % 4 faizli borç anlaşmasında Osmanlı Padişahı Abdülmecid, kendisini şöyle tanımlamıştır: "Türkistan ve Türkistan'ın şâmil olduğu nice memalik/memleket-ler ve büldânın/beldelerin padişahı, es-Sultan İbnü's-Sultan es Sultani'l-Gâzi Abdülmecid Hân...."[9] 1717 yılında Kazak Hanı tarafından III. Sultan Ahmed'e hediyelerle beraber bir elçi gönderilmiştir. Sultan III. Ahmed, memnuniyetinin ifadesi ve Türk dünyasının irtibatını ifade etmek üzere Kazak Hanına, "Türkistan Beylerbeyi" ünvanını vermiştir.

[9] İ. Hakkı Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul 1964. s.22.

Bazı Türk grupların ilk yurtlarından göçleri çok erken tarihlerde başlamış ve asırlarca devam etmiştir. Tarih kayıtlarına göre Türk göçlerinin temel sebeplerinden biri iklim değişiklikleri ve ekonominin mevcut yurtların geçimi için gerekli üretime imkân vermemesi olarak ifade edilmektedir. Orta Asya'da milattan önce ve miladın ilk dönemlerinde zaman zaman ani ve sert iklim değişikliklerinin olduğu bilinmektedir. Şiddetli soğuklar, tipi, sel baskınları, aşırı sıcaklıkla birlikte

su kaynaklarının kuruması sonucu ortaya çıkan kıtlıklar, önlenemeyen büyük çekirge salgınları, aşırı soğukların sebep olduğu salgın hastalıklar çok sayıda insan ve hayvanın ölümüne sebep olmuştur. İnsanları ve hayvanları kitleler hâlinde öldüren salgın hastalıklara yutmak fiilinden yapılan "yut" isimi verilmiştir. Büyük kayıpların arkasından daha verimli yurtlar bulabilmek için göçler başlamıştır.[10] Besiciliğin önemli bir kaynak olduğu Türklerde, hayvan sayılarının artmasıyla otlakların yeterli gelmemeleri, boylar arasında çatışmalara sebep olmuştur. Mücadeleyi kaybeden tarafın bulunduğu yeri terk ederek yeni yurtlar ve otlaklar bulması bozkır topluluklarının ortak kabullerindendir.

Göçlerin bir diğer sebebi de siyasî anlaşmazlıklardır. Türk siyasî tarihinde, maalesef çok uzun süreli istikrarlar sağlanamamış, zirveler ve çöküşler arasında gelgitler yaşanmıştır. Siyasî anlaşmazlıklar ve iktidarı kaybeden taraf göçmeyi bir çıkış olarak kabul etmiş veya göçe mecbur bırakılmıştır. Sonuçta göçler Türk tarihinin temel unsurlarından biri hâline gelmiştir. Siyasî sebepler arasında veraset ve taht konusundaki çatışmalar da bulunmaktadır. İktidarı kaybeden taraf göçünü düzmüştür. Bunların dışında hükümdarın kabul görmeyen icraatları da problemlere ve göçlere sebep olmuştur.

M.Ö. 58 yılında Hun tahtına oturan Ho–Han–Yeh, bağımsız Hun devletini Çin egemenliği altına sokmaya karar vermiştir. Bu kararla Hun yöneticileri ve halkı egemenliği vermeye razı olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Hükümdarın kardeşi Çiçi, Çin egemenliğini kabul etmeyenlerin lideri olarak önce kardeşi Ho–Han–Yeh ile mücadele etmiştir. Çin desteğini alan Ho-Han-Yeh'i yenemeyen Çiçi Yabgu, Çin egemenliğine girmeyi reddedenlerle birlikte Batı Türkistan'a çekilmiş ve burada M.Ö. 54 yılında yeni bir Hun devleti kurmuştur.

Zaman zaman yeni bir devlet kurulurken de çeşitli sebeplerle çıkan anlaşmazlıklar da yeni göçleri beraberinde getirmiştir. Basmiller, Karluklar ve Uygurlar 744 yılında birleşerek, Göktürk/Köktürk iktidarına son verdikten sonra Uygur İl-Teber'i başkanlığında bir Uygur devleti kurmuşlardır. Karluk beyinin Uygur devletinde Sol Yabgu ünvanı ile Uygur Kağanın yardımcısı olmasına rağmen, Karlukların büyük bir bölümü Uygur hâkimiyetini kabul etmemişlerdir. Kara Ertiş/İrtiş, Tarbagatay bölgesindeki yurtlarını terk ederek İli ve Çu havzasına yerleşmişlerdir. Benzer bir göç hareketi de Hazar Devleti kuruluşunda meydana gelmiştir. 7. yüzyılın ikinci yarısına doğru, Kafkasların kuzeyinde Hazar Devleti ku-

10. Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" Türkler, C. I. s. 651-663. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kafkasların kuzeyinde Hazar Devleti kurulurken Bulgarlar/On Ogur/On Oğuzlar ve Macarlar da bu devlete tâbi olmuşlardır. Kutugur/Dokuz Ogur/Dokuz Oğuzlar ve Utugur/Otur Ogur/ Otuz Oğuzlar ise Hazarların egemenliğini kabul etmeyerek bir grup Bulgar/Oğuz'u da yanlarına alarak Balkanlar'a inmişlerdir. Bunların bir bölümü Asparuh'un liderliğinde Tuna Bulgar/On Oğuz Devleti'ni kurmuşlar; Utugur/Otuz Oğuzlar bu devlete de katılmayarak kuzeye çekilmişler ve İtil/Etil/İdil ve Kama nehirleri arasında Etil/İtil/İdil-Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır.

Bu örneklerde de görüldüğü üzere Türk toplulukları başlangıçtan itibaren birbirleriyle sağlıklı iletişim kurup ortak hedeflerde, asgari müştereklerde buluşamadıkları ve hep beraber güçlü ve büyük olmak için ekip üyesi olmayı ve gerekli dayanışmayı gerçekleştirmeyi başaramamışlardır. Ayrıca, yabancılara gösterdikleri hoşgörü, tahammül ve saygıyı birbirlerine gösteremedikleri için bölünmeler yanında acımasız bir şekilde birbirlerine zarar vermiş ve birbirlerini yurtlarından atmışlardır. Yabancılarla birleşerek kendi devletlerini yıkmışlardır. Birbirlerine ve dolayısıyla kendilerine verdikleri zararlar, yabancıların onlara verdiği zararlar kadar çok ve büyük olmuştur.

M.Ö. 800'lerde başlayan Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a yapılan göçler, büyük ölçüde Türk topluluklarının birbirlerini itmeleri ve yerlerinden etmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Kimmerler ve Sakalar /İskitlerle başlayan bu göçler 4. yüzyılın ikinci yarısında önce Sabar/Sibir Türklerinin İli Nehri havzasındaki yurtlarından Avarların baskısıyla Kazak bozkırlarına geçmeleriyle tekrarlanmıştır. Kazak bozkırlarına geçen Sabarlar/Sibirler Ogur/Oğuz Türklerini batıya sürüp, onların topraklarına yerleşmişlerdir. Kazak bozkırlarında yarım asır konaklayan Sabar/Sibir Türkleri tekrar harekete geçerek On Oğuzları ve Macarları batıya iterek, Kafkasların kuzeyinde bulunan Etil/İtil/Volga ve Don nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Köktürkler 552 ve 555 yıllarında arka arkaya vurdukları iki darbe ile Avarların hâkimiyetine son vermişlerdir. Bunun üzerine Avarlar, Orta Asya'yı terk etmiş ve yeni yurt edinmek üzere batıya göç etmişlerdir. 557 yılında Etil/İtil/İdil/ Volga Nehri'ni geçerek Kafkaslara ulaşan Avarlar, Köktürklerin arkalarından geldiği endişesi ile Orta Avrupa'ya ulaşmışlar, Karpatların çevrelediği Macar Ovasına gelip yerleşmişlerdir. Avarlar, burada yeni bir devlet kurmuş ve 805 yılına kadar siyasî varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Diğer bir zincirleme göç, Peçenek, Oğuz ve Kuman Türkleri arasında meydana gelmiştir. Issıg/Issık ve Aral gölleri arasındaki yurtlarında 8. yüzyıl içinde Karluk ve Oğuz Türklerinin saldırılarına uğrayan Peçenek Türkleri Yayık/Ural ve Etil/İtil/İdil/ Volga nehirleri arasındaki bölgeye çekilmişlerdir. Peçenekler burada da Hazar ve Oğuz Türklerinin baskılarıyla Etil/ İdil/ Volga Nehri'ni geçerek Macarları batıya itmişler, Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgeye hâkim olmuşlardır.

Türk dünyasında en büyük topluluklardan biri de Oğuz Türkleridir. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuz Türklerinin Greklerin Uz, Rusların Tork-Torci/Türk dedikleri kalabalık bir grubu, Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşayan Peçenekleri iterek onların yerini almıştır. Daha sonra Etil/İtil/İdil/Volga Nehri'ni geçmişler, Peçeneklerin arkasından 1054'te Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayılmışlardır. Uzların sıkıştırdığı Peçenekler, Tuna Nehri'ni geçerek Balkanlar'a inmişler; Uzlar, Kyef/Kiev Knez'liğine ulaştıklarında Ruslar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Uzların arkasından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kumanlar da bir taraftan Uzları sıkıştırınca Uzlar 1065 yılında altı yüz bin kişiyle Tuna Nehri'ni geçerek ve kollara ayrılarak Balkanlar'a dağılmışlardır. Trakya ve Makedonya'ya kadar gelen Uz akıncıları başta Bizans/Doğu Roma olmak üzere batı ülkelerini endişelendirmiştir. Ancak bu dönemde Avrupa ve Balkanlar'da yaşanan çok soğuk bir kışta ortaya çıkan salgın hastalıklar Uzların çok büyük can ve mal kaybetmesine sebep olmuştur. Zayıflayan Uz. Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunda yer alan Uzlar, Selçukluların soydaşları olduklarını anlayarak, Bizans ordusundan ayrılıp Selçuklulara katılmışlardır. Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasında büyük katkıları olmuştur.

Avarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlara yerleşmişler, Orta Avrupa ve Balkan sakinleri olarak bir süre Kiyef/Kiev Knezliği'ni ve Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu'nu baskı altına almışlardır. Ancak zaman içinde çeşitli etkenlerle birbirlerini yok etmişlerdir. Siyasî teşkilatını kaybeden halk kitleleri de yeni kültür çevrelerinde önce Hristiyanlığı kabul etmiş ve diğer milletlerin içinde eriyip kaybolmuşlardır.

Türk tarihinin en hazin ve en zor şartları içeren göç hareketlerinden birini Uygur Türkleri yaşamışlardır. 821 yılından itibaren güç kaybeden Uygur Devleti, 836 yılında ülkede meydana gelen kıtlıkla büyük bir çaresizliğin içine düşmüştür. Çinlilerin yönlendirilmesiyle bir birbirlerine düşen yöneticilerle ülkede kaos oluşmuştur. Kırgız Türkleri,

840 yılında Uygur topraklarına girmişler, başkent Kara Balasagun'u ele geçirerek, Uygur kağanını, üst düzey yöneticileri ve halkın çoğunluğunu öldürmüşlerdir. Kırgız katliamından kurtulabilen Uygur kitlelerinin büyük bir kısmı, Orhun bölgesini terk ederek Kansu'ya yerleşmişlerdir. Kançov şehri merkez olmak üzere burada yeni bir Uygur devleti kurmuşlardır. Sarı Uygurlar adıyla anılan bu grup Budizm etrafında yeni bir kültür hareketi oluşturmuştur. Katliamdan kurtulan diğer bir Uygur kitlesi de Doğu Türkistan'a gelerek Turfan ve Beş Balık şehirlerine yerleşmişler, öldürülen son Uygur kağanının yeğeni olan Mengling'i kağan seçerek Turfan-Uygur Devleti'ni kurmuşlardır.

Doğu Türkistan, Turfan

Önemli göç sebeplerinden biri de Türklerin büyük çoğunluğuna ait güçlü bir devlete sahip olmadıkları, iç kavgalarla parçalandıkları dönemlerde güçlü yabancı devletlerin baskılarıdır. Türkler bağımsızlıklarını kaybetmek yerine yurtlarını terk ederek yeni yurtlar edinmeyi tercih etmişlerdir. Hür ve bağımsız olabildikleri her toprağı yurt edinmişlerdir. Çinliler, Moğollar ve Hıtaylar, dönem dönem Türk topluluklarını baskı altına alarak onları göçe mecbur etmişlerdir. Tarihin başlangıç dönemlerinde Proto-Türk kavimlerinin bugün Çin coğrafyası olarak tanımlanan, coğrafyanın kuzeyinde ve ortasında yaşadıkları bilinmektedir. Bu bölgede devletler kurmuşlar ve Çin Devleti'nin başlangıçtaki ilk üç hanedanı Proto-Türk boylarına mensuptur. Bu bölgede nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Çinliler tarafından asimile edilemeyip kimliklerini muhafaza eden Türk gruplar, Çinliler tarafından göçe zorlanmışlardır.

Çin'den atılan Moğol asıllı Kitanlar/Hitaylar, 924 yılında Ötüken bölgesindeki Kırgız Kağanlığı'na saldırmışlardır. Bu saldırıyla baş edemeyen Kırgızlar, Ötüken'i terk ederek Ertiş/İrtiş kaynak havzasındaki eski yurtlarına çekilmişlerdir. Orta Asya'daki Türk topluluklarının üzerine Cengiz Han'ın orduları saldırınca ani bir göç hareketiyle Oğuzların büyük bir bölümü Orta Doğu ve Anadolu'ya göç etmişlerdir.[11]

Milattan önce başlayan Türk göçlerinin kesin tarihleri bilinmemekle beraber, bazı tespitler de yapılabilmektedir. Yakut/ Saha/Saka ve Çuvaş Türkleri, pek eski çağlarda Türk ana kitlesinden ayrılıp ana yurdu terk etmiş iki gruptur. Yakut/ Saha/Saka Türkleri Kuzeydoğu Sibirya tundralarına, Çuvaş Türkleri de Ural Dağlarının eteklerine gelip yerleşmişlerdir. Bu iki grup, ana Türkçenin pek çok özelliğini muhafaza etmişler ve lehçeleri diğer Türk lehçelerinden çok farklı gelişme göstermiştir. Yakut/Saha/ Saka ve Çuvaşların bir bölümü Gök Tanrı/Kök Tengri inancını büyük ölçüde bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Bu topluluklarda şamanlık kurumu hâlâ etkindir.

Kimmer ve İskit/Sakalar M.Ö. II. bin ilâ M.Ö. 800 yılları arasında batıya göç etmişlerdir. M.Ö. 1700 yıllarında Ari topluluklar gibi Türkler de Avrupa yönüne göç etmeye başlamışlardır. Bu toplulukların ilki bugünkü bilgilerimize göre Kimmerlerdir. Kimmerler, Orta Asya'yı terk etmişler, Etil/İtil/İdil/Volga ile Dinyeper nehirleri arasındaki bozkırlara yerleşmişlerdir. Kimmerlerin bu bölgedeki hâkimiyetleri M.Ö. 800'e kadar devam etmiştir. İskitler/ Sakalar tarafından sıkıştırılan Kimmerler, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girmiş ve Orta Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurtlarını İskitler/Sakalar ele geçirmişlerdir. Çok kalabalık ve çeşitli boy ve kavimleri de bünyelerinde barındıran İskitler/Sakalar M.Ö. 8. yüzyıldan 2. yüzyıla kadar Tanrı/Tiyanşan Dağlarından Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş toprakların tek hâkimi olmuşlardır. Kafkasların üzerinden Anadolu'ya girmişler ve Kuzey Suriye'ye kadar yayılmışlardır. Anadolu'da önce Asurlarla, sonra Medlerle ve Perslerle mücadele etmişlerdir. Bu savaşlarda Asurlar ve Persler, İskitlere/Sakalara karşı bütünüyle başarı sağlayamamışlardır.

İskitler/Sakalar, M.Ö. 2.yüzyılda Asya'dan göç eden bir başka Türk grup olan Sarmatların doğudan, Gotların da batıdan sıkıştırmaları ile tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İskitlerin/Sakaların yerini alan Sarmatlar ise M.S. 2.yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölge, M.S. 180'li yıllarda Baltık çevresindeki yurtlarını terk eden Gotlar tarafından istila edilmiştir. Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Almanların ataları olan Gotlar, Ostro/Doğu Gotlar ve Vizi/Batı Gotlar adıyla iki devlet kurmuşlardır. Gotların kuzeyinde Baltık Denizi'nden Ural Dağlarına kadar uzanan

[11] İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi - Giriş" Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Baskı, Ankara 1992. s. 103-111. Prof. Dr. Salim Koca, " Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002 C. I. s. 651-663.

geniş sahada Fin-Ugor toplulukları; Vistil ile Dinyeper nehirleri arasındaki ormanlık alanlarda Slav toplulukları dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Fin-Ugorlar ve Slavlar, Milâdın başlangıç yıllarında henüz siyasî birlik kurmamış, teşkilatlanmamış ve gelişmemiş topluluklardır. Slavların gelişmelerinde Gotların ve Hun, Avar, Bulgar Türklerinin belirgin etkileri olmuştur. [12]

M.Ö. II. binlerin ortalarına ait yazılı belgelere göre, Türkler göçlerden önce hem Urallı kavimlerle hem de Hint-Avrupa dillerinin kökünü temsil eden Arilerle ilişki kurmuşlardır. Urallı ve Ari Türk komşuluğunun M.Ö. 1500'lü yıllarda olduğu vesikalardan anlaşılmaktadır. M.Ö. 1500-1000 arasında Türklerin bir bölümü Uzak Doğu'da yaşamışlardır. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türklerin mevcudiyeti Neolitik çağlaıa kadar izlenebilmektedir. Hindistan'ın İndus-Pencap çevresine doğru ilk Türk hareketi M.Ö. I. binin başlarında gerçekleşmiştir.[13] Daha önceki zaman içinde Türklerin İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya indiklerine dair pek çok kanıt ortaya çıkmıştır. Sümerce belgelerde alıntı sözler olarak kabul edilen ve Türkçe olduğu kanıtlanan 165 kelime bulunmaktadır Bugün için tanıdığımız ilk medenî kavim olan Sümerlerin dili, Hind-Avrupa dil ailesine mensup olmayıp, Türkçenin de dâhil bulunduğu Altay eklemelibitişken gruba mensuptur. Buradan hareketle M.Ö. 3500 yıllarında Proto-Türk bir grubun Anadolu'nun Güneydoğu bölgesinde yaşadıkları kabul edilmiştir.[14] Ayrıca Akat imparatorlarından, Naram-Sin'in M.Ö. 2200'lerde Anadolu'ya yapmış olduğu seferi anlatan ve "Şartamhari Metinleri" adıyla anılan raporda Anadolu'da savaştığı 17 kralı tek tek tanıtırken bunlardan birinin de "Türk kralı İlşu-Nail" olduğunu söylemektedir.[15] Bu bilgiden günümüzden 3800 yıl önce Türklerin Anadolu'da bulunduklarını ve "Türk" adıyla anıldıklarını öğreniyoruz.

Milattan sonraki Türk göçleri ile ilgili açık bilgiler mevcuttur. Milattan sonraki Türk göçleri ana hatlarıyla batıya yönelmekle birlikte Kuzey Çin ve Kuzey Hindistan'a da göçler olmuştur. Kuzey Çin, Orta Asya ile birlikte Türklerin ilk ana yurt alanlarına dâhildir. Kuzey Çin'de Çin tarihinin başlangıcı kabul edilen Hsia, Shang, Chou hanedanları Proto-Türktür. Devleti kuranlar ve yönetenler Türk olmakla birlikte bu devletler Çin kültürüne dayanmaktadır. M.S. 338 yılında Kuzey Çin'de Tabgaç/To-pa Türk Devleti kurulmuştur. Bu devlet Kuzey Çin'deki topraklarını batıda Tarım havzasına, güneyde Yang-tse Nehri'ne kadar genişletmiştir. Tabgaçlar/To-palar iki asırdan uzun bir süre Çin'in tek hâkimi olmuşlardır. Ancak Budizmin de etkisiyle Çinlileşmişlerdir. "Tabgaç/To-pa" adını bırakarak "Wei" adını almışlardır. Çinlileşmeyen Türkler Kuzey Çin'i terk etmişlerdir.

[12] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları," Türkler, C. I. s. 651-663. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

[13] İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi-Giriş" Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Baskı, Ankara 1992. s. 103 - 111.

[14] Prof. Dr. Gürer Gülsevin, "Sümerce ile Türk Dilinin Tarihi İlişkisi", Türkler, C. I. s. 457-459. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

[15] Prof. Dr. Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları" Türkler C. I. s. 442. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara 2002.

M.S. 350'li yıllarda Altay Dağları çevresindeki yurtlarını terk eden Ak Hun/Eftalit adıyla anılan bir grup Hun, önce Güney Kazakistan bozkırlarına yerleşmişler, buradan Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişlerdir. Burada Ak Hun/Eftalit Devleti'ni kurmuşlardır. Hem İran-Sasani Devleti'nin iktidar kavgalarında yönlendirici olmuşlar hem de hâkimiyet alanlarını Hindistan'a kadar genişletmişlerdir. Köktürkler Sasani Devleti ile anlaşarak Ak Hunların siyasî varlıklarına son vermiş ve topraklarını paylaşmışlardır.

M.S. 375 ve izleyen yıllarda, Ak Hunlar Kuzey Hindistan'a; 4. yüzyıl ortalarında kalabalık bir Hun grubu, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya; 5. yüzyılın ikinci yarısında Sabarlar/Sibirler, Aral Gölü'nün kuzeyinden Kafkaslara; 641 yılından itibaren Bulgarlar, Etil/İtil/İdil/Volga Nehri kıyılarına ve Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a; 830'dan itibaren bazı Türk boyları Macarlarla beraber Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya; Uygurlar, Uygur Devleti'nin 840 yılında yıkılmasından sonra Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya; Peçenek, Kuman /Kıpçak ve Uzlar/Oğuzların bir kolu Hazar Denizi'nin kuzeyinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a; Oğuzlar 10. yüzyılda Orhun bölgesinden Siri Derya/Seyhun Nehri kenarlarına, Oğuzların bir bölümü 11. yüzyılda Maveraünnehir üstünden İran'a ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu göçlerden Hun ve Oğuzların göçleri hem çok uzun mesafelere ulaşmış hem de çok önemli tarihi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu göçler, yeni yurtlar edinerek, yeni devletler kuruluşu ile sonuçlandığından " fütuhat" olarak kabul edilmiştir.

Batıya yapılan Türk göçleri, "Kuzey Yolu" ve "Orta Yol" adı verilen iki farklı yönden gerçekleşmiştir. Kuzey yolu denilen, Ural Dağlarından Avrupa'ya kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki alanlara inen yol, Orta Asya'nın doğal uzantısı şeklindedir. Bu yolda Türklerin aşamayacağı tabiî engel olmadığı gibi Çin, Bizans/Doğu Roma ve İran gibi yerleşik medeniyete sahip bir devletin de bulunmayışı bu yoldaki göçleri kolaylaştırmıştır. Ural dağlarından Doğu ve Batı Roma topraklarına kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün alanlar, göçebe toplulukların yaşadıkları ve birbirleri arasında el değiştiren bölge olmuştur. Bu sebeple Kimmerler, İskitler/Sakalar ve Sarmatların arkasından Hunlar bu yolla Karadeniz'in kuzeyine ve Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya kolaylıkla ulaşarak burada hâkimiyet kurmuşlardır.

Orta Asya'daki hâkimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Kazakistan bozkırlarında toplandıktan sonra büyük bir bölümü 350 yılında batıya göç etmeye başlamışlardır. Etil/ İdil/Volga Nehri'ni geçen Hunlar, 375 yılında Avrupa'ya inmişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Ostrogot/ Doğu Got ve Vizigot/Batı Got devletleri Hun göçlerine dayanamayarak arka arkaya çökmüşlerdir. Özellikle Avrupa ve dünya tarihi açısından çok önem taşıyan ve "Kavimler Göçü " adıyla anılan

bütün kavimlerin yer değiştirdiği, Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlayan büyük hareketliliği M.S. 375 yılından itibaren Hunların batıya yaptıkları göç tetiklemiştir. Hunların Kuzey Karadeniz alanlarına ve Orta Avrupa'ya ulaşmaları ile bu bölgede yaşayan ve Romalıların barbar diye vasıflandırdıkları göçebe kabileler, Hun akıncılarının önünden birbirlerini iterek kaçmışlardır. Gotlarla birlikte onlara katılmış çeşitli kavimler Roma İmparatorluğu topraklarına sığınmışlardır. Roma topraklarına sığınan kavimler, Hunlarla ilgili korkunç hikâyeler anlatarak birbirlerini etkilemişlerdir. Bu kavimlerin Roma İmparatorluğu'na sığınmaları, kavimler göçünü durdurmadığı gibi daha hızlanmasına ve karmaşıklaşmasına sebep olmuştur. Bu kavimler, Trakya'dan başlayarak, bugünkü Fransa, İspanya, Britanya ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan geniş Roma topraklarındaki dengeleri değiştirmişlerdir. Göç eden kavimler Roma ordularını yenilgiye uğratınca Roma yöneticileri kendilerini koruyabilmek için Hunlardan yardım ve destek istemişlerdir.

Hunların Asya'daki hâkimiyetlerini kaybettikten sonra çeşitli yönlere doğru akmalarıyla başlayan "Kavimler Göçü" hem Avrupa hem Türk tarihini şekillendirmiştir. Dünya tarihinde kavimlerin genellikle batıdan doğuya yaptıkları göçler bütünüyle doğudan batıya doğru yön değiştirmiştir. Hunları, 6. yüzyıl ortalarında Avarlar, 7. yüzyılda Bulgarlar, 7. yüzyılın son yarısında Peçenekler, 9-11. yüzyıllar arasında Uzlar/Oğuzlar, Kumanlar/ Kıpçaklar izleyerek Orta Avrupa'da ve Balkanlar'da Türk hâkimiyeti devam etmiştir. Kavimler Göçü'nün sonucu olarak dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye bölünmüştür. Bu zayıflama süreci sonunda Batı Roma İmpararatorluğu 475 yılında çökmüştür. Bu tarih, Eski Çağ'ın bitişi ve Orta Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. "Kavimler Göçü" sonucunda etnik kaynaşmalar olmuş ve yeni etnik topluluklar meydana gelmiştir ki bugünkü Avrupa milletlerinin temeli "Kavimler Göçü" ile atılmıştır.

Orta Yol üzerinden yapılan göçler de tarihin çeşitli dönemlerinde kullanılmakla beraber İran'da bulunan Medler, Persler, Sasaniler gibi güçlü devletleri yıkarak ileriye geçmek mümkün olamamıştır. 6. yüzyılda doğudan Köktürk Devleti'nin, batıdan Bizans'ın/Doğu Roma'nın baskılarıyla zayıflayan İran Sasani Devleti, 636'da Kadisiye, 642 yılında Nihavend savaşlarıyla Araplar tarafından çökertilmiş ve böylece Orta Yol açılmıştır. Orta Yolu kullanarak Orta Doğu İslam ülkelerine hâkim olan ve Anadolu'yu yurt edinen Türk boyları hem siyasî olarak Anadolu ve Ön Asya'yı kaplayan devletlere sahip olmuşlar hem de kimliklerini muhafaza etmişlerdir. Çin'e, Hindistan'a Orta Avrupa ve Balkanlar'a giden Türk boylarının büyük çoğunluğu siyasî güçlerini kaybettikten sonra uzun vadede kimliklerini de kaybederek bu halklar içinde erimişlerdir.

Türklerin büyük kitleler hâlinde İslamiyete girmeye başladığı 10. yüzyılda Türk dünyası gene parçalanmış ve birbirleriyle mücadele eder hale gelmiştir. Bu dönemde Türklerin çoğunluğunu temsil eden büyük ve güçlü bir Türk devleti bulunmadığı için iç mücadeleler de göç hareketlerini tetiklemiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam ülkeleri ve Bizans'a doğru yönlenen Türk göçleri giderek yoğunluk kazanmıştır. 10. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz Yabgu Devleti subaşısı Selçuk Bey başkanlığında Oğuzların kalabalık bir grubu İslam ülkelerine doğru yol almıştır.

Tarihte kalabalık Türk gruplarının kader birliği ederek yaptıkları göçlerle kazandıkları yurtlarda yeni hayatlar kurmaları yanında, küçük grupların, ailelerin veya genç, güçlü ve yetenekli gençlerin yabancı devletlerde görev almaları da Türk tarihi açısından dikkat çekici sonuçlar yaratmıştır. Bu şekilde görev alan Türklerin yetenekleri ile askerî kuvvetlere, siyasî hayata hâkim olmanın yanında Mısır'da Tolunoğulları, Ihşîdîler, Kölemen/Memlûk/Mısır Türk Devleti, Hindistan'da Delhi Sultanlıkları ve Babür İmparatorluğu/Türk Hint İmparatorluğu gibi kendi adlarına devlet kurdukları da bilinmektedir. [16]

İslam devleti Abbasilerin hizmetine giren Türkler İslam ordularında ve bürokrasisinde yüksek mevkilere gelmişler ve büyük başarılar elde etmişlerdir. Bu komutanların ve bürokratların yardımlarıyla 11. yüzyılın ikinci yarısına doğru Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş ve İslam dünyasına bütünüyle hâkim olmuşlardır. İslamiyetin, Musevilik gibi bir etnik grubun tekelinden çıkarak evrensel kabul görmesini Türkler sağlamışlardır. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türkiye Selçuklu Devleti ve Anadolu Beylikleri kurulmuştur. 1299'da kurulan Osmanlı Devleti ve 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan dönem Orta Yol'dan Türk boylarının göçleri sonucu meydana gelen yeni oluşum ve yerleşim dönemlerini ifade etmektedir.

Göçün değişik bir üslûbu gene büyük ölçüde ekonomik ve siyasî sebeplerle, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden Türkiye Türklerinin hayatında yaşanmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren sanayileşmenin ortaya çıkardığı insan gücü ihtiyacıyla Avrupa'ya başlangıçta misafir işçi olarak giden Türk nüfusu bugün çoğunluğu Almanya'da olmak üzere bütün Avrupa ülkelerinde dört milyona ulaşmış durumdadır. Üçüncü nesil Avrupalı Türkler, Türk kimliklerini muhafaza ederek bulundukları ülkeleri de yurt olarak benimsemiş durumdadırlar. 1960'lı yıllarda başlayan geçici işçilik sürecinde halk ifadesi ile "gurbetçiler" için artık anavatanları Türkiye de gurbetleşmiştir. Çünkü geçen kırk yılda onlar ortak hafızalarını yaşadıkları ülkelerdeki halklarla birlikte oluşturmuşlardır. Sayıları Avrupa'daki kadar fazla olmamakla birlikte Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya'da ve Afrika ülkelerinde de benzer Türk kolonileri oluşmuştur.

[16] İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihi-Giriş" Türk Dünyası El Kitabı, İkinci Baskı, Ankara 1992, s. 103-111.- Prof. Dr. Salim Koca " Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002, C.I. s. 651-663.

Çağın kabulleri çerçevesinde bu Türkler, kendilerini Amerikalı-Türk, Kanadalı-Türk, Avustralyalı-Türk, Avrupalı-Türk, Afrikalı-Türk olarak tanımlamaktadırlar. Yaşadıkları bu ülkelerin kalkınmasında ve gelişmesinde katkıları olmuştur ve olmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk milleti gene bir göç sürecine girmiştir. Başlangıçta, sanayinin gerekli kıldığı insan gücü olarak başlayan işçi göçü özellikle 1980'li yıllardan itibaren hızla aydın göçüne dönüşmüştür. Halkımızın "Beyin Göçü" adını verdiği azımsanmayacak sayıda iyi yetişmiş genç nesil, gelişmiş ülkelerde sağlıklı ve verimli ortamlarda çalışmak üzere Türkiye'den göç etmektedirler. Sanki göç Türk milletinin genlerine işlemiş ve değişmeyen kaderi gibi her çağda devam etmektedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması, Türk Cumhuriyet ve Topluluklarının bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra Türk coğrafyalarında iş, tahsil ve evlilik sebebiyle karşılıklı yer değiştirmeler şimdilik sınırlı görülmekle beraber, ekonomik atak yapan cumhuriyetlerin ileride daha çok göç alabileceği şimdiden görülmektedir.

Gerek dünya gerek Türk tarihi açısından etkili ve yönlendirici önemli bir olgu semavî, kitaplı dinlerin doğuşudur. Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyetin doğuşundan sonra dünyada yeni gruplaşmalar hem dayanışmaları hem de çatışmaları beraberinde getirmiştir. Temelde bütün dinler, insanlığa birbirleriyle uzlaşarak yaşayabilecekleri bir ahlâk anlayışı öğretisi sunmaktadır. Ancak dinî öğretiler kültürel ve kişisel yorumlarla uygulama ve yaşama alanlarına aktarılmaktadır. Kişisel ve kültürel yorumlar aynı dinin farklı milletler tarafından farklı yorumlar getirmekten öte aynı millet içinde de farklı yaklaşımlarla gruplaşmalar oluşmasına sebep olmuştur. Dinlerin farklı yorumları milletler arası ve gruplar arası çatışmalara zemin kabul edilmiş ve bu sebeple pek çok savaş yaşanmıştır.

Orta Çağ'da kadınları dışlayan ve suçlu gören Musevi ve Hristiyan anlayışı daha sonraları ve günümüzde Müslümanların büyük çoğunluğunun kabulü haline gelmiştir. Bu yolla kadınların evrensel uygarlığa katılımları ve katkıları engellenmiş ve engellenmektedir. Hristiyanlığın doğuşundan sonra yapılan yorumlarla karanlık çağa giren batı ülkeleri, Haçlı Seferleri'yle doğudan/Arap-Fas-Türk kültür dâiresinden taşıdıkları bilgi kaynaklarından yararlanarak Rönesans'ı şekillendirmiş ve Aydınlanma Çağlarına girmişlerdir. Müslümanlığın doğuşundan sonra Aydınlanma Çağına giren ve evrensel medeniyete önemli katkıda bulunan bilimsel gelişmeyi yaratan Arap-Fars-Türk kültür dairesi Haçlı Seferleri'nden sonra içe dönüş sürecine girmiştir. Önce ilerlemenin tetikleyicisi olan İslamiyet daha sonra yasakçı yorumlarla durağanlığın ve gerilemenin sebebi haline getirilmiştir.

I. BÖLÜM

TÜRKLERİN ATALARI ve İLK KÜLTÜR ÇEVRELERİ/ PROTO-TÜRKLER

İnsanlık tarihinin en eski dönemi tarih öncesi olarak adlandırılmaktadır. Tarih öncesi devirler insanın var oluşundan, yazının ortaya çıktığı döneme kadar geçen zaman dilimi olarak kabul edilmektedir. Asya kıtası, insanlık tarihinin başladığı ve pre-historik/tarih-öncesi kültürlerin örneklerinin tespit edildiği önemli bir alandır. Doğu, Orta, Güney ve Batı Asya'da yapılan pre-historik araştırmalarda Proto-Türklere ait birikimler ve kültür çevreleri tespit edilmiştir. Kuzeybatı kültürü diye de adlandırılan Proto-Türk kültürü önceleri avcı kültürü iken gelişerek çoban kültürüne dönüşmüştür. Bu dönemde daha çok buğday ve darı yetiştirdikleri ve bir ölçüde tarım kültürüne de sahip oldukları bilinmektedir. Çin kaynaklarına göre merkezleri bugünkü Çin'deki Kansu ve Shensi eyaletleridir. Daha çok düzlük yerlerde ve ovalarda yaşayan atlı kavimler olarak adlandırılan Proto-Türkler, şehirler kurmuşlar, surlar ve kaleler inşa etmişlerdir. Taş Devri'nden kalan eserler arasında kümbetli otağ şeklinde ortada ocak bulunan ağaç ve balçıktan yapılmış ev kalıntıları bulunmuştur. Proto-Türkler, kendilerine özgü bir üslûpla merkezinde atın yer aldığı savaşçı çoban kültürü oluşturmuşlardır. Atı evcilleştirerek yetiştirmişler ve insanlığın hizmetine sunmuşlardır. Çin'in kuzeyinde at yetiştiren Hunlar ve domuz yetiştiren Tunguzlar yaşamışlardır. Çinlilerin Tung-hu ve Shih-wei diye adlandırdıkları erken kültürler Proto-Türk kültürleriyle bağlantılıdır. Toba/Tabgaç ve Köktürk dönemi bu kültürlerin gelişmesi sonucu şekillenmiştir.[17]

[17] Cihat Cihan, "Türkler ile Moğolların Irkî Münasebetleri", a.e. C. 8. s. 278-279.

Proto-Türklere ait olduğu bilinen ve bulundukları coğrafyadaki yer adlarıyla anılan başlıca kültür çevreleri Milattan Önce dördüncü binden itibaren yüzüncü yıla kadar izlenebilmektedir: Anav Kültürü (M.Ö. 4000-1000); Afanaseyevo Kültürü (M.Ö. 3000-1700); Kelteminar Kültürü (M.Ö. 3000); Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700-1200); Karasuk Kültürü (M.Ö. 1200-700); Tagar ve Taştık Kültürü (M.Ö. 700-100).

Dünyanın en eski kıtası ve insanlığın dünyaya yayıldığı coğrafya olarak kabul edilen Asya kıtası tarihi ve coğrafi olarak, Kuzey, Doğu, Güney, Ön ve Orta Asya olmak üzere değerlendirilmiştir. Proto-Türk kavimlerin, evrensel uygarlığın doğuşunda yaratıcı ve öncü katkıları dikkat çekicidir. Çin kaynakları kuzey Çin'de yaşayan Rung-Di'lerin ve onların devamı olan Ti'lerin Türklerin ataları olduklarını kaydetmektedir. Arkeolojik buluntular üst paleolitik çağda/tarih öncesi uy-

garlığın gelişme süreci; insanlığın ilk ortaya çıkışından, M.Ö. 10.000 yıl öncesinden başlayan arkeolojik çağın ikinci yarısından sonra Rung-Di'lerin kuzey Çin'de yaşadıklarını göstermektedir. M.Ö. IV. ilâ III. bin yıllarında Orta Asya, Kazakistan, Moğolistan ve Kuzey Çin'de tespit edilen kültür birikimine göre Türklerin ataları olan Rung-Diler çok geniş bir alanda yaşamışlardır. Türkler, ilk göçlerini kuzey Çin'e yapmışlardır. Rung-Di'lerin doğuya ilerlemeleri Çin'de kültür değişimine sebep olmuştur. Bu tarihlerde Çin'e hâkim olan "Hetav" kültürü yerini bu göçle birlikte "Yangşov" kültürüne bırakmıştır. Çin bilginleri, Çinlilere ata binmeyi Türklerin ataları Di'lerin M.Ö. 2140-1066 tarihleri arasındaki dönemde öğrettiklerini yazmaktadırlar. Proto-Türklerin M.Ö. 3000 yıllarında atı evcilleştirdikleri, savaşlarda araba kullandıkları ve süvari birlikleri kurdukları bilinmektedir. Bu süvari birlikleri ve güçlü orduları ile kuzey Çin'i fethetmişler ve yurt edinmişlerdir. Çin yıllıklarına Rung-Di'lerin Kansu çevresinde M.Ö. 2000'li yıllarda Xizhi, Chu Sou, Kun lun ve Şi/batı Rung adlarını taşıyan dört hanlık kurdukları kaydedilmiştir. Orta Asya'da bulunan bu hanlıkların nüfusları kalabalık, ürünleri ve kültürleri gelişmiştir. Bütün bilgiler, Türklerin ilk göçlerinin Kuzey Çin'e yapıldığını göstermektedir. Bu dönemde Kuzey Çin'in iklimi besicilik ve çiftçilik yapmaya uygundur. İklimin yaşamayı kolaylaştırması sebebiyle başka kavimler de bu bölgeye akın etmiş, bir kısmı da Rung-Dilerin yurtlarına ilerlemişlerdir. Otlakların kalabalıklaşan nüfusu besleyememesi sebebiyle Rung-Dilerin büyük bir çoğunluğu Moğolistan'a ve Güney Sibirya'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Proto-Türklerle eş zamanlı dönemlerde M.Ö.3000 -1750'li yıllar arasında Hint-Avrupa ırklarının ataları, Amuderya'nın /Ceyhun'un güneyine ilerleyerek Türkistan'ın, güney İran ve Hindistan'ın kuzeyinde Hint-Avrupa kültürlerinin başlangıcı kabul edilen ve "Âri" adı verilen bir kültür geliştirmişlerdir. M.Ö. II. bin yıllarında Âri ırkın temsilcilerinin, kuzeye Karadeniz kıyılarına ve oradan Avrupa'ya geçtikleri kabul edilmektedir. Proto-Türk kavimlerinin kuzeyden göçleri Ârî kültürün gelişmesinde etkili olmuştur. Proto-Türk kavimleri kuzeyden güneye ilerlerken Ârî ırk, madencilik, dokumacılık, hayvancılık, deri işleme sanatı, at biniciliği gibi faaliyetleri Türklerden öğrenmiştir. Fergana Vadisi kültürü/Çust kültürü kalıntıları Tarım Vadisinin çeşitli bölgelerinde bulunmuştur. Türklere ait bu kültür birikimlerinin İran, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyindeki kültürlerle karışması, özellikle çömlekçilik, keramik işçiliğinde erken dönemlerde yaşanmış bir Rönesans'a işaret etmektedir. M.Ö. I. bin yıllarında Âri dilli unsurlar Avrupa'ya ulaşmıştır. Bir grup Âri ırk mensubu gene bu dönemde Türkistan'ın güneyine ilerlemiştir.[18]

[18] Dr. Abdulhalik Aytbayev, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri" Türkler, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yayınları, s. 664-669.

Bu ilk ana yurttan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine sokulduğu yerde, coğrafyacıların "Çungarya", Türklerin "Yarış Ovası" adını verdikleri doğal kapı nitelikli batıya açılan düzlükleri geçmişler, aşılması imkânsız gibi görünen Tarbagatay dağlık araziyi de aşarak Kırgız Bozkırları ve Turan Ovası adlarıyla anılan bugünkü Kazak bozkırlarına ulaşmışlardır. Böylece Cungarya/Yarış Ovası ile Hazar Denizi arasındaki bozkır sahayı Türklerin ikinci ana yurdu hâline getirmişlerdir.

Orta Asya'nın tarih öncesi M.Ö. 5000'li yıllara uzanan Yontma Taş/Mezolitik Devri'ne kadar bilinmektedir. Yontma Taş Devri insanları çoğunlukla ormanlık alanlarda yaşamışlar ve taşları yontarak basit silâhlar ve aletler yaparak balıkçılık ve avcılıkla geçinmişlerdir. Kalıntılara göre bazı küçükbaş hayvanları evcilleştirmişler, hayvanları beslemek için bitkilerden yararlanmayı da öğrenmişlerdir. Türklerin bilinebilen ilk ataları olarak nitelendirilen Proto-Türkler, yontma taş devrinde avcılık ve balıkçılıkla geçinmişlerdir. Bu kültürün sonucu olarak av kuşlarından şahin, kartal, tavşancıl, sungur, uc-kuş ve çakırı ongun/töz/arma olarak kabul etmişlerdir. Ongun/töz/arma, sembolik olarak ata kabul edilen ve onların güçlerine sahip olunduğuna inanılan hayvan-simgedir.

Proto-Türklerin bir bölümü erken tarihlerde ormanlık alanlardan bozkırlara çıkmışlardır. Ormanlık alanda kalanlar Yontma Taş Devri'ni yaşarken bozkırlarda ilerleme daha hızlı olmuş ve bozkır Proto-Türkleri Cilâlı Taş/Neolitik Devri'ne geçmişlerdir. M.Ö. II. binin sonlarından itibaren ise Maden Çağı'na girmişlerdir. Proto-Türklerin en eski kültür merkezlerinden biri, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav/Anau adlı bölgede bulunmuştur.

Türklerin ilk yurtlarında tarih öncesi döneme ait yapılan arkeolojik kazılarda birbirini izleyen dikkat çekici kültür kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kültürel kalıntılar, Türk kültürünün ve Türk milletinin mevcut nitelikleri ile karşılaştırıldığında dikkat çekici benzerliklerden öte mevcut özelliklerin başlangıç örnekleri olduğu konusunda dikkat çekici tespitler yapılmıştır. Proto-Türk kültürü ve eserleri bulundukları çevrelerin adlarıyla anılmaktadır. Bu kültürleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Anav Kültürü
(M.Ö. 4000-1000)

Proto-Türklerin en eski ve yerleşik kültür merkezlerinden biri, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındaki "Anav" adını taşıyan

bölgede arkeolojik araştırmalar sırasında bulunmuştur. Güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmış evler, at, koyun, sığır besiciliğinin ve çiftçiliğin yapıldığını gösteren kalıntılar yer almaktadır. Türk kültürünün önemli bir belirleyicisi olan atın Anav kültüründe bulunması bu kültürün Proto-Türk kültürü olduğunun öncelikli delillerinden biridir.[19]

Türk dilinin ilk ansiklopedik sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk'te: "Kuş, kanadıyla; Türk, atıyla" şeklinde kaydedilen deyimle, kanatsız kuş olması nasıl mümkün değilse, Türk'ün de atının kuşun kanadı kadar kendisini tamamlayan vazgeçilmez bir parçası olduğu ifade edilmiştir. Tarihte, Türkler kadar atlarıyla bütünleşmiş ikinci bir millet yoktur. Milattan önceye ait Çin kaynakları, milattan sonraki Antik Yunan, Bizans/Doğu Roma, Rus, Süryani ve İslam kaynaklarında Türklerin at üstünde yiyip içtikleri, alışveriş yaptıkları, sohbet ettikleri ve uyudukları anlatılmıştır. At başka kavimleri sırtında taşırken Türkler at sırtında yaşar yorumu yapılmıştır. Türkler atı ehlileştirmiş ve özel eğitim yolları geliştirmişlerdir. Bu sebeple at kültürü ile ilgili tespitler tarih öncesi ve sonrası çağlarda daima Türklere ulaşmıştır.

Aynı yerleşik kültürün bir benzeri yine Anav bölgesi yakınlarındaki Namazgâh Tepe'de bulunmuştur. Burada yapılan kazılarda M.Ö. 2500 yıllarına ait dibekler, bakır süs eşyaları çıkmıştır. Proto-Türkler tarihin çok eski dönemlerinde arpayı ve buğdayı dibekte öğütüp, un ve ekmek yapmaya ve madenleri işlemeye başlamışlardır.

Afanaseyevo Kültürü
(M.Ö. 3000-1700)

Proto-Türklere ait en eski kültür kalıntılarından dikkat çekici bir bölümü Abakan bozkırlarında "Afanaseyevo" adıyla anılan bölge de dâhil olmak üzere Altay Dağlarından Etil/İtil/ İdil/Volga Nehri'ne kadar uzanan geniş sahada bulunmaktadır. Arkeolojik çalışmalarda, kemik iğneler, çakmak taşından yapılmış ok uçları, bakır bıçak ve küpeler, kırmızı ve beyaz bantlı sade çömlekler, maden işlemeli kap kacak ve çeşitli aletler, at ve koyun besiciliğine işaret eden çeşitli bulgu ve kalıntılar bu kültür çevresinden bize ulaşan eserlerdir. Bu kalıntılar, ilk ana yurtta yaşayan Proto-Türklerin, Maden Çağı'na girdiklerini, avcılık ve hayvan besiciliği yaptıklarını göstermektedir. Afanaseyevo Proto-Türk kültür bölgesi kurganlarında at ve koyun kemikleri yan yana bulunmaktadır.[20] Besicilik ve ziraat evrensel medeniyetin başlaması açısından da büyük önem taşımaktadır. M.Ö. 46'dan itibaren bu bölgenin Yenisey Nehri ile Altay Dağları arasındaki kısmı Kırgızların ana yurdu olmuştur.[21]

[19] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002. C. I. S. 73.

[20] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002. C. I. S. 73.

[21] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları" a.e. C. II. s. 323-367.

Kelteminar Kültürü
(M.Ö. 3000)

Türklerin en eski çağlardan beri yurt edindikleri Aral Gölü çevresindeki "Kelteminar" isimli yörede tespit edilen kalıntılar da bu bölgenin adıyla anılmıştır. Kelteminar bölgesinde geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz ince çizgili ve desenli çömlekler bulunmuştur.[22]

Andronovo Kültürü
(M.Ö. 1700-1200)

Bu kültür, ilk ana yurdun hemen hemen tamamını Altay Dağları ile Yayık/Ural Nehri arasındaki bütün bozkır sahayı kapsamaktadır. Doğuda Baykal Gölü ve Selenga/Selenge Nehri kıyılarına, güneyde Tanrı/Tiyanşan Dağlarına, güneybatıda Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine, batıda Sibirya üzerinden Don Nehri'ne kadar uzan-maktadır. Yukarı Yenisey/Minusk havzasında çok zengin buluntulara ulaşılmıştır. Bu bölgedeki bozkırlar, yüksekliği 500 ile 1000 metre arasında değişen, bol otlaklara, besiciliği ve kuru tarıma elverişli yaylalara sahiptir. Andronovo Kültürü, Afanasyevo kültürünün gelişmiş devamıdır. Her iki kültür çevresi de Türk soyunun proto tipi, "brekisefal" atlı savaşçı beyaz ırka mensup Türklerin atalarına aittir. Geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz, süslü çömlekler, "meander" şeklindeki basma desenlerle süslenmiş keramikler, taş kaşıklar, kemik iğne ve ok uçları, baltalar, hançerler, inci küpe ve takılar, tunç ve altından eşyalar gelişmiş ve zengin bir yaşama tarzına işaret etmektedir. Bu bölgede at ve koyun besiciliği ile birlikte deve ve sığır besiciliğinin de yapıldığı anlaşılmaktadır.[23]

Proto-Türk kültürlerinde en önemli gelişme metal işlemede gerçekleşmiştir. En çok kullanılan maden toprağın üzerinde biriken metal oksit cevheridir. Metal cevheri çoğunlukla Altay ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin Sıradağlarında bulunan sığ ve açık maden ocaklarından sağlanmıştır. Androvo Kültürü'nü yaratan Proto-Türkler madenî silâhların dökümünde hem balçıktan hem de taştan kalıplar kullanmışlardır. Tunç/ bronz ve altından yapılmış süs eşyaları da ilk defa bu kültür bölgesinde bulunmuştur. Çinliler, tunç yapmayı Proto-Türklerden öğrenmişlerdir.[24]

[22] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002. C. I. S. 73.

[23] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002. C. I. S. 73.

[24] Prof. Dr. Salim Koca, " Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" a.e. C.I. s. 651-663.

Karasuk Kültürü
(M.Ö. 1200-700)

Yenisey Nehri'nin kollarından Karasuk Irmağı'nın çevresinde tespit edilen bu kültür kalıntılarının etkileri Güney Sibirya, Baykal bölgesi, Moğolistan, Yedi Su Havzası gibi geniş bir alanda ortaya çıkmıştır. Karasuk Kültürü, Andronovo Kültürü'nün devamı olmakla birlikte demir madeninin keşfedilmiş ve işlenmiş olması Türk ve insanlık medeniyeti adına önemli bir katkı ve gelişmedir. Dört tekerlekli araba, sökülüp yeniden kurulabilen keçe çadır, koyun yününden kumaş ve elbise dokunmuş olması hızlı bir gelişmenin dikkat çekici örnekleridir.[25] Bu bölgede bulunan eşyalarda bakıra arsenik ve kalay karıştırarak metal kalitesinin yükseltildiği görülmektedir. Mezara yiyecek ve içecek koyma gibi uygulamalar ilk defa bu kültür çevresinde tespit edilmiştir. Gem yapmak için yontulmuş kemik ve boynuz parçaları, el değirmenleri, bu alanda ilk örnekler olarak önümüze çıkmaktadır.[26] Karasuk kültürünün, bilinen ilk Türk boylarından olan Ting-Linglerin atalarına ait olduğu kabul edilmektedir.[27]

Tagar ve Taştık Kültürü
(M.Ö. 700-100)

Abakan ve Yukarı Yenisey/Minusk bölgesinde bulunan kalıntılar Karasuk Kültürü'nün devamı niteliğini taşımaktadır. Proto-Türk dönemi kültürlerinin en gelişmiş örnekleri Tagar ve Taştık kültürlerinde tespit edilmiştir. Tunçtan yapılmış iki yanı keskin bıçaklar/kıngırak ve hançerler, ok uçları, saplı aynalar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üç ayaklı süslü kazanlar, tunçtan yapılmış heykeller ve bu eşyaların bir bölümünün üzerine işlenmiş olan Proto-Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üslûplu tasvirler Türk kültürünün kendine ait tarzını yansıtmaktadır.[28] Tagar ve Taştık bölgelerinde otağ biçiminde ağaçtan yapılmış sabit konutlar bulunmaktadır. Bu evler ağaç kütüklerinden silindirik veya dört köşe olacak şekilde üst üste yığılarak yapılmıştır. Tavanlar eğilmiş ağaç dallarıyla kubbe biçiminde kapatılmıştır. Çadırlarda olduğu gibi bu evlerin de orta yerlerinde ocak, tepede ise duman deliği/tüğünük bulunmaktadır. Bu ahşap evler topluluğunun çevresi çit adı verilen ağaç kütük ve dallarından yapılmış duvarla çevrilmiştir. Çitler kuş tüyleri ve samanla karıştırılarak elde edilen balçık harçla/titig'le sıvanarak sağlamlaştırılmıştır. Tagar ve Taştık bölgelerinde kayalara yapılan resimlerde ve kurganlarda bulunan eşyaların üstünde dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri bulunmaktadır. Türklerin ataları olan Proto-Türkler bi-

[25] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" a.e. s. 73.
[26] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" a.e. C.I. s. 651-663.
[27] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları" a.e. CII. s. 323-367.
[28] Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" a.e. C. I. s. 74.

linebilen çağlardan beri Abakan bozkırlarından İdil/ Etil/Volga ve Ceyhun/Öğüz/Amu Derya Nehri'nin ilerisine kadar olan bütün Asya topraklarını yurt edinmişlerdir. Antik Yunan kaynaklarında Ural Nehri'nin adının Türkçe Dayık/Yayık/Ural, Ceyhun/Amu Derya Nehri'nin adının nehir anlamında Oxus/Öğüz şeklinde yazılmış olması da bu bölgenin Türklere ait olduğunun delilleri arasında kabul edilmektedir.[29]

Geç Paleolitik/Taş Devri'nin başlangıcından itibaren Altay-Sayan Dağlarının kuzey batı kısmında yaşayan brakisefal beyaz ırk, Afanaseyevo Kültürü'nün gelişmesi sonucunda karakterleri belirli hale gelen Androva insanı diye nitelendirilen göçebe ve savaşçı Proto-Türkler M.Ö. 1700'lü yıllardan itibaren çevrede hâkimiyet sağlamışlar ve iki asır içinde Altayları ve Tanrı Dağlarını yurt edinmişlerdir. Proto-Türklerin diğer bir grubu ise Kazakistan üzerinden Maveraünnehir'e kadar yayılarak dolikosefal, Akdeniz ırklarıyla temas kurmuşlardır. Batıya doğru yol alan Proto-Türkler, M.Ö. 1500'lerde hem Ural dilli hem de Hint-Avrupa dilli halklarla temasa geçmişlerdir. Bu ilişkinin sonucunda her üç dil grubunda da kelime alışverişi meydana gelmiştir. Proto-Türk yayılmasının yönü ve zamanı Andronovo kültürü verilerinin izlenmesiyle tespit edilebilmektedir.[30] Asya'da ilk at kalıntıları Türklerin ilk yurtlarında bulunan Anav, Afanaseyevo ve onun devamı olan Androva kültür kalıntıları arasında bulunmuştur. Binek atı olarak kullanılan bu atlar, İndo-Germen çevrelerinde tespit edilen atlardan farklı olarak küçük bedenli, uzun ince bacaklı, geniş alınlı, sert tırnaklı batı bozkır cinsi olarak adlandırılan atlardır. Atın Proto-Türklerin ataları tarafından ehlileştirildiği ve binek hayvanı olarak kullanıldığı kabul edilmiş bir gerçektir. Androva Kültürü mensuplarının çevre hâkimiyetinde ve yaşadıkları alanları genişletmelerinde atları binek atından savaşçı ata doğru eğitmelerinin etkisi önemlidir. Medeniyet tarihi açısından atın ehlileştirilmesi ve besi hayvancılığının başlaması Türk bozkır medeniyetinin doğuşunu hazırlamıştır.[31]

İlk Türk devletlerinin Kuzey Çin'de kurulduğu bilinmektedir. Türkler, bu ilk örneklerdeki gibi tarihleri boyunca Türklerin çoğunluk veya azınlık olduğu çeşitli milletlerin veya kavimlerin oluşturduğu topluluklara devlet kurarak onlara hükümdar/hakan/han olmuşlardır. Çoğunluğu Türk olmayan toplulukların hanedanlarının Türk olduğu örnekler de vardır. Kuzey Çin'deki Türk hanedanları ve kurdukları devletleri aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

[29] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları," a.e. C.I. s. 651-663.

[30] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s. 30-31.

[31] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, a.e. s. 190-196.

Çin'de Devlet Kuran Türk Hanedanları

Çin'in kuzeyinden, batıda Aral Gölü'ne kadar uzanan Kuzey Asya'yı, Proto-Türklerle birlikte Âri ırkın öncüleri ve Proto-Moğollar paylaşmışlardır. Suyun bulunduğu verimli ovalarda tarıma bağlı yerleşik toplumlar, bozkırlarda hayvancılıkla geçinen göçerler olmak üzere iki farklı yaşama tarzı oluşmuştur. Yerleşik hayata geçenler öncelikle mülkiyet haklarını belirlerlemiş ve örgütlü topluma dönüşmüşlerdir. Teşkilatlanma hem sosyal hayat için kurallar ve gelenekler oluşturmuş, hem de göçerlerin yağma ve savaş yoluyla aldıkları ürün ve malları korumak üzere askerî kurumlaşmayı sağlamıştır. Göçerlerdeki örgütlenmede önceleri kişisel mülkiyet olarak kabul edilen haklar zamanla kabilenin bütün üyelerince paylaşma ve bütün üyelerin söz sahibi olduğu bir yapılanmaya doğru gelişmiştir.

Coğrafî şartlara bağlı olarak yaşayan kavimlerden orman bölgelerinde oturanlar, avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla doğal kaynaklardan yararlanarak tek düze bir yaşama tarzı geliştirmişlerdir. Bozkırlarda hayvancılıkla geçinenler, sürülerini besleyebilmek için sürekli hareket hâlinde olduklarından yaşama tarzları, ihtiyaç ve talepleri ormanda yaşayanlardan farklı şekillenmiştir. Orta Asya'da ticaret, bozkır toplumlarının yaşayış tarz ve taleplerinden ilk mal değişimleriyle doğmuştur. Orta Asya'daki aşılması imkânsız gibi görünen mesafeler aşılmış ve doğu-batı ticareti başlamıştır. Bozkırların bu hareketliliği Orta Doğu ve Anadolu ile kültürel alışverişi sağlamıştır. Bozkır kültürü, atlı kültür veya göçebe kültürü denilen başlangıç kültürü kendi içinde farklılaşmış ve ulusların şekillenmesine doğru yol almıştır.

Coğrafî olarak Moğolistan çevresinde meydana gelen ilk kültür örnekleri aynı dönemde Çin'de meydana gelen kültürlerden farklıdır. Ulusal kütürlere sahip Hun ve Köktürk dönemlerinden geriye doğru izlediğimizde bu kültürün Proto-Türk olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı şekilde, Güney Sibirya, Yenisey bölgesi kültürleri daha sonraki dönemlerdeki Türkistan bölgesi kültürü ile karşılaştırıldığında bu birikimin de Proto-Türkler olarak bilinen Ch'üan-yilerin yaşamış oldukları kuzey Çin bölgesindeki kültürle ortak oldukları görülmektedir.

Neolitik/Cilâlı Taş döneminde Orta Asya'da ince yontmalı taş aletleri yaygındır. Bu tür aletler göçer halkın yaşama tarzına uygundur. Kaba yontmalı taş aletlerinin hâkim olduğu Çin'in iç bölgelerine kadar göçer Türk kültürün etkileri görülmektedir. Aynı dönemde Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde hem renkli çömlekler, hem de Yontma Taş Devri özelliği taşıyan kültür örnekleri bulunmuştur. Shang dö-

neminde (M.Ö. 1700-1100) Çin'in iç bölgeleri kültürü ile Karasuk kültürü arasında etkileşimin varlığı arkeolojik kazılarda bulunan eserlerden anlaşılmaktadır.

"Shih-chi" adlı kitap, Çinlilerin ilk resmî tarih kitabı olarak kabul edilmiştir. Bu kitaptaki bilgilere göre bugünkü Çin topraklarında tarihin başlangıcı kabul edilen dönemlerde Proto-Çinliler, Proto-Türkler ve Proto-Moğollar bir arada yaşamışlardır.[32] Bu sebeple hem Türk tarihinin hem de Çin tarihinin başlangıcı iç içe girmiş bir karmaşıklık sergilemektedir. Bu karmaşıklığı açıklığa kavuşturmak için en eski Türk boyları Tieh-le Ti-li/ Ting-ling ve Kao-ch'eleri tanımak gerekmektedir. Hsia sülalesi zamanında Çin'in kuzeyinde pek çok kavim yaşamıştır. Bu kavimler arasında Ch'üen-yi adlı Proto-Türk kabilesi önde gelenlerdendir. Ch'üen-yiler Çinlilere isyan ettikleri için Shanhsi/Şansi eyaletinin sınır bölgelerine yerleştirilmişlerdir. "Ch'üen"'in Türkçe karşılığı çay, deredir. "Yi" avcılıkla geçinen göçerlere verilen Çince bir genel isimdir. "Yi"nin kelime anlamı sırtında ok-yay taşıyan insandır. Ch'üen-yilerin ongunları kurt ve geyiktir. Hsialardan sonra Çin'de ikinci olarak iktidar Shang sülalesine geçmiştir. Shang sülalesinin de Çinli olmayıp Türk olduğu bilinmektedir. Bu sülale döneminde (M.Ö. 1300 -1020) yüksek bir kültür oluşmuş ve Çin yazısı şekillenmiştir. Bu döneme ait ağaç ve kaplumbağa kabuklarına yazılmış pek çok belge bulunmuştur. Bu belgelerde Kui-fang ve Kung-fang isimli iki Proto-Türk boyu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kui-fang ve Kung-fang kabileleri bilinen en eski iki Türk boyları arasında yer almaktadır. Kui-fang boyunun M.Ö. 8. yüzyıl başlarında devlet kuran Chouların torunları olduğu kabul edilmektedir. Gene bu yüzyılda ortaya çıkan ve bir Türk boyu olduğu bilinen Ti boyu ile de Kui-fangların yakınlığı bilinmektedir. Ti boyunun daha sonraları gelişen ve oluşan pek çok Türk kavminin ataları olduğu da tespit edilmiştir. Bu dönemin dikkat çekici Proto-Türk boylarından olan Kung-fanglılar ok ve yay yapımında çok usta oldukları için Shang sülalesi ok ve yaylarını Kung-fanglılardan almışlardır. Kung-fanglılar Kırmızı Ti'lerin atasıdır. Shang sülalesi Türk olmakla birlikte yönettikleri halkların çoğunluğu Çinli olduğu ve yerleşik medeniyette ileri olan Çin kültürü içinde zamanla asimile olmuşlardır. Shang sülalesi Türk olduğu için Kui-fang ve Kung-fang boylarıyla yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Çin'in üçüncü sülalesi olan Chou/Çov Hanedanlığı (M.Ö. 1027-771) Shan-hsi bölgesinde kurulmuştur. 256 sene hüküm süren bu sülale, kuzeyindeki Türk kavimlerin baskısıyla 771 yılında güneye inmiş ve bu tarihten sonra Doğu Chou sülalesi olarak adlandırılmıştır. Chou

[32] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, a.e. C. I, s. 190-196.

Sülalesi döneminde kuzeydeki Jung ve Ti kabileleriyle çatışmalar yaşanmıştır. Hükümdarları Ku-Kung ve Ten-fu zamanında bu saldırılardan korunmak üzere yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Çiftçilik yapan Choular yeni yurtlarında yerleşik hayata geçmişlerdir. Chou Sülalesi, Çin topraklarında yaşayan en kalabalık nüfusa sahiptir. Yerleşik hayata geçmelerinden sonra, topraklarında pek çok derebeylik kurulmuş ve bu derebeylikler hem birbirleriyle hem de Chou sülalesine karşı iktidar mücadeleleri vermişlerdir. Derebeyliklerden, yedisi güçlenmiş ve birleşerek bağımsız devlet kurmuşlar, bu yolla Chouların egemenliğinden kurtulmuşlardır. Bu yedi devletten biri olan ve Çin'in kuzeybatısında yer alan C'hin Devleti diğer altı devleti egemenliği altına alarak Çin'de yeni bir dönem başlatmıştır. Chou sülalesinin hâkimiyetine de son veren bu devletin adı C'hin/Çin Devleti olmuştur.

Türk olan Chou/Çov sülalesinin, bugünkü Çin topraklarında kurduğu devlet, ilk medenî devlet olarak kabul edilmektedir. Devlet teşkilatı, sosyal hayat, askerî düzen, edebiyat, tıp, astronomi, matematik, felsefe ve fal konularında çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Dünya kültürü açısından dikkat çekici filozoflardan Konfüçyus, Chou döneminde yaşamıştır. Choularla ilgili belgelerin incelenmesi sonucunda Chouların bir Türk kavmi oldukları bilimsel olarak kabul edilmiştir. Chouların atası Pu-chou isimli bir kişidir. Pu-chou, Çin Devleti'nin ilk sülalesi Hsia saldırılarından kaçarak halkıyla birlikte Jung ve Tilere sığınmıştır. M.Ö. 2188-2160 seneleri arasında Pu-chou, Jung ve Tilerle toprak anlaşamamazlığına düşmüştür. Onlardan ayrılarak halkıyla birlikte bugünkü Shan-hsi bölgesine yerleşmiştir. Choular ziraat ve hayvancılıkla geçinmişlerdir. Dünyanın ilk hayvancılık bakanlığını Choular kurmuştur. Bu bakanlık, yayla ve meraların kullanımlarıyla ilgili düzenlemeler yapmış, at besiciliği konusundaki çalışmaları yürütmüştür. Çin kaynakları "Batı Topraklarındakiler" tabirini Türkler için kullandıklarından Choulardan da batıdakiler diye bahsetmişlerdir. Askerî teşkilatlarda "onbaşı"; "yüzbaşı"; "binbaşı" terimleri Choularda kullanılmıştır. Choular devletlerini kurduktan sonra, beylere belli bir protokola göre toprak bağışlamışlardır. Toprakları içlerinde bulunan dere ve göl gibi su kaynaklarını hesaba katarak değerlendirmişlerdir. Onbaşı rütbesindekilere, genişliği ve derinliği birbuçuk metre olan su kaynağı ile birlikte beş kilometrekarelik toprak; binbaşı rütbesindekilere, genişliği ve derinliği dört metre büyüklüğündeki nehirle beraber elli metrekare toprak; tümenbaşı rütbesindekilere genişliği ve derinliği beşbuçuk metre büyüklüğündeki nehirle birlikte beşbin kilometrekarelik toprak verilmiştir.

Chou hükümdarı ilk eşinden olan büyük oğlunu veliaht tayin ederek aile hukukunun şekillenmesini sağlamıştır. Hükümdarlar kendilerini "Tanrının oğlu" olarak tanımlamışlardır. Vezirler ve üst düzey görevliler "bey" olarak nitelendirilmiştir. Çin'de Hsia ve Shang dönemlerinde kızların ve kadınların soyadı yokken, Choular döneminde aynı soyadını taşıyan kimselere evlilik yasağı getirilmiş ve kızların ve kadınların da soyadı kullanması mecburiyeti konmuştur. Shang döneminde ceza kanunlarında sadece katil, hırsız ve tecavüz suçlularına ceza verilirken Chou döneminde dostluğa, aileye, hükümdara ihanet eden kişilerin cezalandırılması için özel maddeler hazırlanmıştır. Choularla yakın ilişki içinde olan Ch'üan-Jung ve Tiler de Türk kavimleridir. "Chüan" kelimesinin anlamı köpek, "Jung" kelimesinin anlamı ise asker ve silâhtır. Jung kelimesi savaş arabası anlamında da kullanılmıştır. Totemleri kurt ve geyiktir. Çok savaşçı ve saldırgan olduklarından Çinlilerin onları köpek asker diye isimlendirdikleri düşünülmektedir. Bu kavmin içinde Türklerle birlikte Tunguz ve Tibet unsurları da bulunmaktaydı. Ch'üan Junglar, Choularla sürekli savaşmışlardır. Bu dönemde bir derebeylik olan Ch'in Devleti bu saldırılarda Choulara yardım etmiş ve karşılığında Chou ülkesinin kuzeybatı bölgesini ele geçirmiştir. Daha sonra Ch'üan Jungların saldırılarıyla Chou Devleti tamamen yıkılmıştır. M.Ö. 750 yılında Ch'in Devleti diğer devletlerle birleşerek, Chou devletinin topraklarını Ch'üan Junglarla savaşarak ele geçirmişlerdir. Bu birlik Ch'in Devleti ile diğer devletlerin topraklarının birleşmesi sonucunu doğurmuştur. Han sülalesi döneminde maddî ve manevi unsur ve değerlerin de bütünleşmesi sağlanarak Çin milleti şekillenmiş ve Çin İmparatorluğu'nun temeli atılmıştır. Chou ve Ch'üan Yunglar tarih sahnesinden silinmişlerdir. Han sülalesi hâkimiyet kazanıncaya kadar Çin'in orta bölgesinde Proto-Türkler yaşamıştır. Burada Chou Devleti'ni kurarak kendilerine ait pek çok kültür unsuru ile Çin kültürünü zenginleştirmişlerdir. Buradaki Türk nüfus zaman içinde Çinliler tarafında asimile edilmiştir. Çin'in kuzeyinde oturanlar Türk, batısında oturanlar Tibetlilerdir. Çin'in doğusunda ise Tunguz ağırlıklı nüfus yaşamıştır.[33]

33. Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları" a.e. C. I. s. 651-663; Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları" a.e. C. II. s. 323-367; Dr. Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi" a.e. C. I. s. 74.

KİMMERLER - İSKİTLER/SAKALAR
(M.Ö. 2000-800) - (M.Ö. 800-200)

Proto Türklerle ilgili tespit edilen Anav, Afanaseyevo, Kelteminar, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültür birikimlerinin devamına ve gelişmiş örneklerine sahip tarihi bilinen Proto-Türkler olarak Kimmerler ve İskitler/Sakalar milattan önce iki bin ilâ sekiz yüzler arasında Asya'dan Orta Avrupa'ya kadar geniş sahada hüküm sürmüşlerdir. Kimmer ve İskit/ Saka Türkleri M.Ö. ikinci binden itibaren dünya tarihinde etkileyici ve çeşitli oluşumları tetikleyici rol oynamışlardır. Kimmerler ve İskitler aynı coğrafyalarda birbirlerini kovalayarak hayatları ve eserleri biribirine karışık kalabalık gruplar hâlinde tarihin akışında çok hareketli bir serüvenin kahramanlarıdır. Bugüne kadar elde edilen kaynaklarda bu iki Proto-Türk grubun birbirleriyle ilişkileri ve iletişimleri hakkında henüz elimize geçmiş açıklayıcı bilgiler bulunmamaktadır. Asur kaynaklarında "Kimmer" karşılığı olarak "Gimirrai" "İskit/Saka" karşılığı olarak "İskuza/ Asquzai" imlası kullanılmıştır. Kimmer ve İskit/Saka isimlerini bir arada ifade etmek üzere "İşqigulu" kelimesi kullanılmıştır. Ahdi Atik/Eski Tevrat'a "Gomer" Kimmer, "Askenaz" İskit/Saka karşılığı olarak geçmektedir. Akad/Akat metinlerinde İskit karşılığında kullanılan Işquzai-guzguzai "Oğuz" kelimesinin arkaik çivi yazısındaki imlası olmalıdır. Kaynaklarda İskit/Saka ismi Türk adı ile eş anlamlı kullanılmıştır. İskitlerin Eski Çağ'da, tarih sahnesinden çekilmelerine rağmen Orta Çağ Doğu ve Batı Roma kaynakları, Müslüman-Türk boylarını kendi özel isimleriyle anarken Hunları ve daha sonra Müslüman olmamış Türk boylarını "İskit" olarak nitelemişlerdir. [34] Fars kaynaklarında kuvvetli erkek ve göçer anlamına gelen "Saka" kelimesi, Yunan kaynakları göçer anlamında "Scith", Çinliler "Sai" ve "Sai-wang" imlasını kullanmışlardır. Kazak araştırıcı E. Baybatşa, Neolitik/Cilâlı Taş dönemi sonlarından başlayarak Kazak bozkırlarında yaşayan halk için "Saka" isminin kullanıldığını ifade etmektedir. [35]

Asya'nın doğusundaki Kadırgan Dağlarından, batısındaki Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Çin, Tibet ve İran'a uzanan, Türklerin ilk ana yurdu olarak kabul edilen bu bölgeye coğrafyacılar "Orta Asya" adını vermişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinden Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasındaki coğrafya, M.Ö. II. binin başlarından M.Ö.800 arasında önce Kimmerlerin ve onların ardından İskitlerin/Sakaların yurtları olmuştur. Moğolistan ve Türkistan'da uzun süren bir kuraklık sonucu ortaya çıkan kıtlık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında önemli göçlere sebep olmuştur. Önce,

[34] Prof. Dr. Taner Tarhan, "Ön Asya'da İlk Türkler Kimmerler ve İskitler," a.e. s. 597-610

[35] Doç. Dr. Muhammet B. Aşan, "Yesi ve Çevresinde Sakalar," a.e. C.I. s. 628-630.

bu bölgede yaşayan kavimler Çin'in kuzeybatı sınırına doğru yönelmişlerdir. Bu göçlerlerle ortaya çıkan karışıklık sonucunda Hiung-nular/Hunların ataları, Çinliler ve Chou/Çovlarla savaşmışlardır. Bu savaş sonucunda Hiung-nular, Çin'in batı sınırlarına çekilince bu defa burada yaşayan kavimler yerlerinden oynamışlardır. Bu bölgede çıkan savaşlar yeni bir göçü tetiklemiştir.

Bu göçle birlikte önce Kimmerler arkalarından İskitler/Sakalar, tarih sahnesine çıkmışlardır. İskitler, Kimmer yurtlarını istila ettiklerinde Kimmerler, hükümdarlarıyla birlikte, "Yurtta kalıp mücadele mi etmeli yoksa göç mü etmeli" konusunda tartışmışlardır. Ortak bir karara varamadıkları için bir bölümü yurtlarında kalmış; İskitlerle/Sakalarla savaşmış, bir bölümü ise Karadeniz'in kuzeyinden Kafkasları aşarak Urartu topraklarına girmişlerdir. Anadolu ile Ön Asya'nın bir bölümünü istila etmişlerdir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler/Sakalar onları yakın doğuya kadar kovalamışlardır. Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartulara saldırmışlar ve Asur sınır bölgelerinde önemli değişikliklere sebep olmuşlardır. Urartular, bu dönemde Anadolu'nun doğusundan Kuzey Suriye ve Fırat Nehri'ne ve diğer taraftan Kafkaslara kadar uzanan büyük ve güçlü bir devlete sahiptirler. Urartular gerek Sargon ve takipçilerinin, gerek Kafkas geçitlerinden giderek büyüyerek gelen Kimmer tehlikesi yüzünden Asurların etki alanından uzaklaşmışlardır.[36]

[36] Prof. Dr. Taner Tarhan, "Ön Asya'da İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", a. e. C. I. s. 597-610.

Kimmer ve Sakaların yurt edinmek için çaba harcadıkları Ön Asya ve Anadolu'da, tarih boyunca pek çok kavim yaşamış ve pek çok devlet kurulmuştur. M.Ö. IV. binlerden itibaren Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundan Dicle ve Fırat arasında kalan bölgeden itibaren Basra Körfezi'ne kadar uzanan verimli topraklarda/ Mezopotamya'da Subarru, Akad, Sümer, Hurri, Sami/ Babil, Asur, Hitit ve Mitanniler devletler kurmuş, medeniyetler yaratmışlardır. Hattiler ve Hititler M.Ö. 2000'li yıllarda Anadolu'nun hemen tamamına hâkim olan bir krallık kurmuşlardır. Hitit Krallığı, Babil, Mısır ve Med devletleri eş zamanlı hüküm sürmüşlerdir. Hititler, Babil Krallığı'na M.Ö. 1595'te son vermişlerdir. M.Ö. 1200'lerde son bulan Hititlerden sonra kurulan Frigya Krallığı, Kimmerlere yenilmiş ve önce küçük beyliklere dönüşmüş daha sonra Lidya Krallığı'nın hâkimiyetine girerek tarihten silinmiştir. M.Ö. II. binde Anadolu'ya gelen ve krallık kuran Lidyalılar. M.Ö. 600'lerde Pers/Fars saldırılarıyla tarihe karışmışlardır. M.Ö. 559 yılında Persler büyük bir atağa geçerek 525 yılına kadar geçen sürede hızla Med ve Yeni Babil Krallığı'nı yıkmışlardır. Daha sonra Mısır'ı da topraklarına katarak Hindistan'dan Anadolu'ya, Trakya'dan

Tuna Nehri'ne kadar uzanan büyük bir imparatorluk hâline gelmişlerdir. Bu büyük imparatorluk, M.Ö. 486 yılında Salamis Deniz Savaşı'nda Greklere/Eski Yunanlılara yenildikten sonra giderek güç kaybına uğramıştır. M.Ö. 336 yılında Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu yıkmış ve Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Büyük İskender İmparatorluğu M.Ö. 323 yılında İskender'in ölümüyle dağılmıştır. Büyük İskender'in bu geniş alanda kurduğu yetmiş kent hem askerî üs görevi görmüş hem de antik Yunan kültürünün Hindistan'a kadar yayılmasını sağlamıştır. İskender sonrasında küçük devletler kurulmuş, bunların kendi aralarında çekişmeler sonucunda bölgenin batısı Romalıların doğusu Türk ve İran kavimlerinin eline geçmiştir.

M.Ö. 900-700 yıllar arasında Van-Urmiye-Sevan gölleri arasında Doğu Anadolu'da Urartular hüküm sürmüşler ve 600'lerde Kimmer ve Saka akınları önce Asurların bu tarihe kalan küçük krallıklarının daha sonra Urartuların ortadan kaldırmasına zemin hazırlamıştır. M.Ö. 700'lerde Yunanistan'da site devletleri oluşmuştur. Site devletleri hızlı nüfus artışı ve ticaretle zenginleşerek batı Anadolu ve Karadeniz bölgesinde, Kuzey Afrika ve İspanya'da koloniler oluşturmuşlardır. Site devletlerinin kurduğu kolonilerdeki yerli halkların da katkısıyla ve Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Hindistan'ın da etkilerini taşıyan Ege'de büyük bir medeniyet kurulmuştur.

Kimmerler, Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli bozkır göçerlerinin batı koluna mensupturlar. M.Ö. ikinci binden M.Ö. 800'lerin başlarına kadar merkezleri bugünkü Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında bu günkü Güney Rusya bölgesinde Tunç Çağı kültürlerinin taşıyıcısı ve temsilcileri olarak da tanımlanmışlardır. Antik Grek kaynaklarında Kimmerler, Güney Rusya'nın ilk sakinleri olarak tanımlanmıştır. Antik çağlarda Kerç Boğazı, "Kimmer Boğazı" adıyla anılmıştır. Kırım adının da Kimmerlerle ilgili olduğu kabul edilmektedir. Dönemin başlarında doğudan batıya doğru Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmaları, özellikle Ukrayna bozkırlarında yaşayan Hint-Avrupa kökenli toplumların hareketlenmelerine sebep olmuştur. M.Ö. II. binin başlarında da Akhaların Yunanistan'a inmeleri, Kuzey Avrupa bozkırlarındaki bu hareketlenmelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. M.Ö. 1200 dolaylarında Dorlar, Yunanistan'a, Trak kökenli diğer topluluklarla Frigler Anadolu'ya göç etmişlerdir. Belli bir süre sonra da Anadolu Demir Çağı'na girmiştir.

M.Ö. 800'lü yıllardan itibaren Avrasya bölgesi çok hareketlenmiştir. Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin/ Sakaların istila ve baskısıyla güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç etmeyen veya edemeyen bazı Kimmer boyları, İskit/Saka egemenliği altında Kırım ve çevresinde hayatlarına devam etmiş ve zaman içinde onların içinde eriyerek kaybolmuşlardır. Kimmer-İskit/Saka mücadelesi Türkler arasında hep görülen kardeş kavgalarının en eski örneklerinden biridir. M.Ö. 1300-800 arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılmışlardır. Bu dönemde Etil/İtil/İdil/Volga boylarında "Ahşap Mezar" yapıları ve bu yapılarla tanımlanan Srubna Kültürü, Pre İskit-Kimmer organik bağını gösteren arkeolojik kanıtlardır. Daha sonraki dönemlerde tespit edilen Kimmer ve İskit/Saka eserlerini birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsız olmuştur.

Kafkas geçitlerini aşan Kimmer göç dalgalarının doğu göç kolu yeni bir yurt edinmek amacıyla Kafkasya'daki Daryal ve Osset geçitlerini izleyerek Doğu Anadolu'da bulunan Urartu Devleti'nin kuzey sınırlarını aşarak Anadolu topraklarına ulaşmışlardır. Daryal ve Osset geçitleri, bütün tarih dönemlerinde olduğu gibi bugün de ulaşım ve askerî hareketler için tek doğal geçittir. Kimmerleri sürekli olarak arkadan İskitler izlemişlerdir. Urartu yazıtlarına göre önce Çıldır ve Gökçe göller sınırında Kimmerler elli yıl kadar Urartularla komşu olarak yaşamışlardır. Bu dönemin Ön Asya, Anadolu ve Avrupa coğrafyasında bulunan Dor, Urartu, Frig, Lidya ve Asur devletleriyle İyonya kent devletleri Kimmer ve ardından gelen İskit/Saka akınlarından etkilenmişler ve bölgedeki siyasî yapılanmalarda önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

Başlangıçta Urartu Devleti, Kimmerlere kendi topraklarında iskân imkânı sağlamıştır. Bu sırada Kimmerlerin doğu göç kolu M.Ö. 700'lerde Frig Devleti topraklarını istila etmiştir. Başkent Gordion ele geçirilerek tahrip edilmiştir. Frig topraklarına yerleşen Kimmerler, batıda Lidya Devleti'nin sınırına dayanmıştır. Frig Devleti'nin egemen olduğu İç Anadolu bozkırları, Kimmer Anadolu Bozkır Devleti'nin hâkimiyet alanına girmiştir. Ana göç kolunu teşkil eden Kimmer boyları, boy teşkilatına dayanan bir politik güç oluşturmuşlardır. Bu organize güç bir yüzyıl Anadolu'da etkinliğini sürdürmüştür. Kimmer Bozkır Devleti'nin oluşumu batı komşusu Lidya'yı huzursuz etmiştir. Kimmerlerin M.Ö. 660-657'lerde başlattığı akına karşı Lidya Kralı Gyges, Asur Kralı Asurbanipal'le anlaşma yapmış ve Asurluların desteği ile Kimmerleri geri püskürtmüştür. Kral Gyges, iki Kimmer beyi-

ni zincire vurarak şükran armağanı olarak Kral Asurbanipal'a göndermiştir. Ancak Lidya ile Asur arasındaki bu dostluk devam etmemiş, Kral Gyges, yeterince güçlü olduğu ve Asurlara ihtiyacı kalmadığı düşüncesiyle ikinci Kimmer akınına tek başına karşı koymuştur. Bu kararın sonucunda Kimmerler, Lidya topraklarını işgal etmişler ve M.Ö. 652 yılında başkent Sardes'i ele geçirmişlerdir. Lidya Kralı Gyges bu mücadelerde ölmüştür.

Aynı dönemde Güney Rusya bozkırlarından İskitlerin/Sakaların yurtlarından sürdüğü Kimmer batı göç kolu ve Trako-Kimmerler Avrupa içlerine yayılmışlardır. Orta Avrupa'da Kimmerlere ait arkeolojik malzeme Trako-Kimmer buluntuları adıyla tanımlanmıştır. Bu bölgeye yerleşen Kimmerler, İskitlerin/Sakaların Macaristan ovalarını istila etmeleri sonucunda M.Ö. 500 yılı civarında politik güçlerini kaybederek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bu batı göç kolundan ayrılan bir grup Kimmer, bugünkü Romanya ve Bulgaristan ovalarına yerleşmişlerdir. Sakaların/İskitlerin Tuna boylarına gelmesiyle Kimmerler yeniden göçmek zorunda kalmışlardır. Bu yeni göç dalgalarıyla önce Çanakkale sahillerinde ve çevresinde bir süre kalmışlar, Çanakkale'de Nora Burnu üzerindeki Abydos kentini kuşatmışlar ve bazı başka yerleşim birimleriyle birlikte haraca bağlamışlardır. Antik kaynaklara göre Kimmerler burada uzun bir süre yaşamışlardır. Bu sebeple de bu bölgede önemli bir yer olan Antandros, Kimmeris adı ile anılmıştır.

Batı Anadolu'ya inmeye başlayan Kimmerlerin yeni göç dalgaları, Lidya'nın bu bölgede de toprak kaybetmesine sebep olmuştur. Kimmerler, batıdan Lidya üzerinden İyonya'ya yönelmişler ve buradan ana Kimmer kuvvetleriyle birleşmişlerdir. Asur ve Grek kaynaklarına göre Kimmer Bozkır Devleti'nin başında Akad imlasına göre "Dugdamme", Grek imlasına göre ise "Lygdamis" bulunmaktadır. Lidya kralı Gyges'in ölümünden sonra tahtına oğlu Ardys geçmiştir. Kral Ardys babası Gyges gibi Asurlarla anlaşma yaparak onlardan destek sağlamak istemiştir. Ancak Asur Kralı Asurbanipal, Kral Gyges'in kaypak politikasını unutmadığından, Kral Ardys'e cevap vermemiştir. M.Ö. 648-646 tarihlerinde Kimmer hükümdarı Dugdamme, Asur Kralı Asurbanipal ile saldırmazlık anlaşması yapmıştır.

Lidya başkenti Sardes, M.Ö. 645 civarında Kimmerler tarafından ikinci kez kuşatılmış, Akropol hariç her tarafı tahrip edilmiştir. Kral Ardys, Akropol'e çekilerek Kimmer saldırılarına karşı direnmiştir. Kimmer boylarının bir grubu da Orta Anadolu'dan kuzeyex Amasya yöresine, oradan Karadeniz sahiline ulaşmışlardır. Doğuda Trabzon batıda Karadeniz Ereğli'sine kadar olan bölgeye yerleşmişlerdir.

Trabzon yakınındaki "Ağırmış Dağı"nın antik çağda " Kimmerius" dağı adıyla anılması bu göçün uzun süreli olduğunun kanıtlarından biridir. Bir grup Kimmer boyu da Sinop ve çevresine yerleşmiştir.

Erkeklerle birlikte aynı hızda at üstünde savaşan Kimmer ve Saka/İskit kadın ve kızları Karadeniz sahillerinde yaşayan Grekleri hayrete düşürmüştür. Kimmer ve Sakaların/İskitlerin Anadolu'da yaşadıkları her bölgede Amazonlarla ilgili mitlerin bulunması bu savaşçı kadın ve kızları düşündürmektedir.

M.Ö. 646/643 yıllarında Kimmer saldırıları İyonya'ya yönelmiş ve Efes şehri kuşatılmıştır. Halk surların arkasına çekilerek, şehri korumuş; ancak surların dışında kalan Artemis tapınağı harap edilmiştir. Manisa, Didim gibi önemli merkezler de yağmalanmıştır. Kimmer akınları bir süre İyon merkezlerinin gelişmesini durdurmuştur. Ancak daha sonra bu merkezler hızla gelişip büyümüşlerdir. Kimmerler, İyon merkezlerinden elde ettikleri ganimetlerle geri dönmüşler, denize inmemişlerdir. İyon kentleri Lidya tehdidine karşı hızla kendilerini korumak üzere güçlenmiş ve kolonizasyon hareketleri de ivme kazanmıştır. British Museum'da bulunan "Klazomenai Lahdi"nde, Kimmerlerle İyonyalıların savaş sahnelerinden biri çok canlı bir biçimde resmedilmiştir. Kimmerlerle birlikte savaşan eğitimli köpekler fevkalade dikkat çekicidir. Kimmerlerin bilinen en son akını Çukurova bölgesine yapılmıştır. Kimmer hükümdarı Dugdamme, Asur Kralı Asurbanipal'le yaptığı anlaşmayı bozarak Gülek Boğazı'nı aşmış; M.Ö. 630 yılı dolaylarında Çukurova'da Tarsus ve Antakya'ya kadar inmiştir. Burada Kilikya Kralı Syenesis tarafından mağlup edilmiştir. Bu arada hayatını kaybeden Dugdamme'den sonra Kimmerler arasında kan dökmeye kadar varan anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve bu kargaşa Kimerlerin yenilgisine sebep olmuştur. Lidya Kralı Alyattes, bu durumdan yararlanarak Kimmerlere savaş açmış ve onları doğuya Kızılırmak'ın ötesine sürmüştür. Böylece Ön Asya'daki güç dengesi bozulmuştur. İskitlerle birleşen Medler, M.Ö. 612 yılında Asur İmparatorluğu'nu ardından da Urartu Devleti'ni yıkmış ve M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a ulaşmıştır.

İran'daki Medlerin güçlenmesiyle 28 yıl süren Ön Asya'daki Saka/İskit hâkimiyeti de sona ermiştir. Gerçekte İskit/Saka akınları ile sona eren Urartu Devleti'ne son darbeyi Medler vurmuştur. Lidya ile Medler arasında beş yıl süren bir savaş yapılmış, güneş tutulması iki tarafı da korkutmuş ve bu tabiat olayı Tanrıların gazabı ve uyarısı olarak nitelendirilerek savaş sona ermiştir. M. Ö. 585 yılında yapılan anlaşma ile Kızıl Irmak, Medler ve Lidyalılar arasında sınır olarak ka-

bul edilmiş ve Anadolu bu iki devlet arasında paylaşılmıştır. Bu iki büyük güç arasında kalan Kimmerler tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Ünlü Urartu Kalesi Sardurihini/Çavuştepe'de bulunan hayvan üslûbuyla bezeli kemik at koşumları, sayısız mahmuzlu ok uçları, Elazığ-Norşun Tepe'deki kurban edilmiş at gömüleri yanında bulunan kartal başlı gem, Gordion'da at gömüleri ve at koşum süslerinin yanısıra "tavşan kaçıran kartal" motifli kemik plaket Sardes'te, Efes'te, Boğazköy'de bulunan hayvan üslûplu örnekler gibi çok sayıda eser Kimmer ve İskitlere aittir.[37]

İskitler/Sakalar, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar kırkıncı ve ellinci paraleller arasında, yaklaşık yedi bin kilometre kadar bir sahaya yayılmışlardır. Bu geniş topraklarda o dönemin önemli devletleri ile iletişim kurduklarından Grek, Asur, Pers ve Urartu kaynaklarında İskitlerle/Sakalarla ilgili dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Herodot ve Hipokrat, İskitlerden " Skudai", "Skythai" Pers kaynakları ise "Saka" diye bahsetmektedir. Sakalar/ İskitler, çeşitli Türk boylarıyla birlikte diğer etnik grupları da aralarında barındıran çok kalabalık bir halktılar. Kaynaklardaki bilgilere göre yöneticileri ve halkın büyük çoğunluğu Türk boylarından oluşmaktadır. Sakalar/İskitler, yaşadıkları geniş coğrafyada üç ana grup olarak isimlendirilmişlerdir. Ön Asya'da yaşayan Sakalar, Sivri başlıklı/Saka tiay para daray; Karadeniz'in kuzeyinde Avrupa'da yaşayan Sakalar, Deniz Ötesinde Oturan Sakalar/Skudra-İçkudra; Orta Asya'da yaşayanlar ise Omargaslı Sakalar/Saka Haumavarga, olarak adlandırılmışlardır. Çin kaynaklarında Orta Asya İskitleri/Omargaslı Sakalar için "Sai Wang" ismi kullanılmıştır. Wang kelimesi Çince kral, prens/asil anlamındadır. Wang kelimesi burada sıfat olarak asil, soylu Sakalar anlamını taşımaktadır.

İskitlerin/Sakaların tarih kaynaklarında yer aldıkları M.Ö.800'lerde Grekler, Karadeniz'in kuzeyinde koloniler kurarak ticaret yapmaktadırlar. Sakaların bu bölgeye gelmeleriyle Greklerle ilişkileri başlamıştır. M.Ö 660'lı yıllarda Asur İmparatoru, ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarından korunmak için İskit/ Saka hükümdarı Bartatua'yla kızını evlendirerek dostluk kurmuştur. Bu yolla İskitlerin/Sakaların, Kimmer ve Mannalarla savaşmasını sağlamıştır. Asurlularla İskitler/Sakalar M.Ö. 600'den itibaren tanışmış ve iletişim kurmuşlardır. Asur kaynaklarında bu konularda bilgiler vardır. İskitlerin/Sakaların Hazar Denizi'nin

[37] Doç. Dr. Muhammed B. Aşan, "Yesi ve Çevresinde Sakalar," a. e. C. I. s. 628-630.

batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyinde Kimmer yurtlarını ele geçirdikten sonra Ön Asya'ya da M.Ö. 700'lerde ulaştıkları bilinmektedir. Kimmerler, Urartular, Persler, Asurlular, Sarmatlar ve Grekler İskitlerle aynı dönemde aynı coğrafyada yaşamışlardır. İskitler, Kimmerlerin arkasından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar Deniz'i kıyılarını izleyerek Derbent-Demirkapı geçitlerinden Azerbaycan'a, İran'a/Ön Asya'ya dalgalar hâlinde akmışlardır. Kimmerleri izleyerek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu Kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) daha önce Kimmerlerle de yaptığı üzere Sakalarla da barış anlaşması yapmış ve böylece saldırıları Asur sınırına doğru yönlendirmiştir. Ancak bu dostluk uzun sürmemiştir. Sakalar/İskitler, Urartuların önemli merkezlerine saldırarak bu devletin M.Ö. 585 yıllarında tarih sahnesinden çekilmesine ortam hazırlamışlardır.

Sakalar, Medlerin ülkesini de istila etmişler ve Küçük Asya'ya bütünüyle yerleşerek 28 yıl bu geniş alanda hüküm sürmüşlerdir. Sakalar, Mısır'a doğru yol almış, Suriye'ye girdiklerinde Mısır Kralı Psammatikos, Sakalarla bir görüşme yapmış, onlara çok değerli armağanlar vererek, Mısır seferlerini engellemiştir. Eski Tevrat'taki Beth-Sean olarak geçen yer adının Sythepolis olarak değişmesi İskitlerin bu bölgelere yerleşmesi ile ilgili olduğu kabul edilmektedir.

Urartu Devleti'nin Azerbaycan tarafındaki eyaletine Saka/İskit hükümdarı Bartatua ve oğlu Madyes yerleşmişler, Sakız'ı başkent yaparak buradan Kızılırmak'a kadar uzanan bölgeyi kontrol altına almışlardır. Böylece Persiya'nın/İran'ın kuzey kısmında otorite hâline gelmişlerdir. M.Ö. 626 yılında Asurlar, İskitlerin/Sakaların yardımıyla Medlerin, Ninova kuşatmasını kırmışlardır. M.Ö. 611 yılında Filistin'e ulaşıncaya kadar Suriye'yi baskı altında tutmuşlardır. Medler, Babillilerle birleşerek Asur İmparatorluğu'nu yıkmışlardır.

Ninova'nın düşmesinden sonra Medler tekrar güç toplamışlar ve Sakaları/İskitleri ülkelerinden çıkartarak Asya içlerine geri gönderme mücadelesini başlatmışlardır. Batı Asya'nın büyük bir bölümüne 28 yıl hâkim olan Sakalar/İskitler Medlerin bu güçlü saldırıları sonucunda Urartuların eski yurtlarına çekilmişlerdir. İskitlerin bir bölümü bu mücadele sonucunda üç asır sonra Partları oluşturan akrabaları Dahailerle birleşerek Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki bozkır bölgelere yerleşmişlerdir. Diğer bir bölümü ise "Skytho-Dravitler" arasına karışarak Hindistan'a yol almışlardır. Bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Büyük bir çoğunluk ise Güney Rusya'nın verimli topraklarında yaşayan akrabalarının yanına yerleşmişlerdir.

Pers hükümdarı Büyük Kirus (M.Ö.553–528) Babil ve Asurlarla mücadele ederken Türkistan'da yaşayan büyük bir Saka grubuyla anlaşma yapmıştır. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun süre savaşan Kirus, Sakalar gibi kuvvetli bir kavmi, arkasında tehlike olarak hissettiğinden onları yanına almayı tercih etmiştir.

M.Ö. 547 yılında Lidya Kralı Kroisos o dönemde Perslerin nüfuz alanı olan Kapadokya bölgesine girmiştir. Persler, Lidyalıları Kapadokya'dan çıkarmış ve Kızılırmak'ın batısına sürmüş ve Lidya'nın başkenti Sardes'i de ele geçirmiştir. Persler, Lidya Krallığı'nı yıktıktan sonra Batı Anadolu'yu da ele geçirmişlerdir. M.Ö. 539 yılında Pers hükümdarı Kirus, Babil'i de ele geçirmiş ve kendi ülkesine katmıştır. Daha sonra Kirus, Sakalarla mücadele etmiştir. Kimmer ve İskitlerin/Sakaların Anadolu ve Ön Asya seferleri Pers Devleti'nin yararına olmuş ve Batı Anadolu'yu egemenlik altına almıştır.

Anadolu ve Ön Asya'da Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius'la devam etmiştir. I. Darius hem doğuya hem batıya seferlere devam etmiştir. İlk seferini M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına karşı yapmış ve Sakaları yenmiştir. I. Darius askerlerine Saka kıyafetleri giydirerek onları yanıltmış ve bir bölümünü yenilgiye uğratmıştır. Bu olay, Türk destanlarından Alp Er Tunga Destanı'nı hatırlatmaktadır. Çünkü destanda Alp Er Tunga'ya tuzak kurulduğu ve yanıltılarak öldürüldüğü anlatılmaktadır. Alp Er Tunga'nın İranlılar ile uzun savaşlar yapmış Turan/Saka hükümdarı olduğu kabul edilmektedir. Türk, İran, Arap, Hint, Yunan ve Asur kaynaklarında, değişik adlarla Alp Er Tunga'dan söz edilmektedir. Asur çivi yazılı belgelerinde "Bartatua", Grek metinlerinde "Protothas" isimleriyle Alp Er Tunga'nın kastedildiği düşünülmektedir.

Bazı kaynaklara göre Alp Er Tunga, Türklerin en eski atası olan Türk'ün soyundan gelmektedir. Bu sebep ve inançla Köktürk, Uygur ve Karahanlı hükümdarları, kendilerini Alp Er Tunga soyundan gelmiş saymışlardır. Divanü Lûgat'it-Türk ve Kutadgu Bilig, Alp Er Tunga'nın İran destanı Şehname'nin kahramanlarından olan Afrasiyab/Efrasyap ile aynı kişi olduğunu yazmaktadır.

Alp Er Tunga'nın ölümünden sonra düzenlenen yuğ töreniyle ilgili hatıralar ve söylenen sagu/ağıt 1700 yıl halk arasında muhafaza edilmiş ve destanın kısa bir bölümü 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenerek Divanü Lûgat'it-Türk'e kaydedilmiştir.

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacip Alp Er Tunga'yı özetle şöyle tanıtmaktadır: "Alp Er Tunga, Türk beyleri arasında seçkin bir yiğitti. O çok bilgili, erdemli ve anlayışlıydı. İranlılar ona "Afrasyab" derlerdi. Afrasyab dünyaya hükmetti." [38]

İran destanı olan Şehname'nin yazarı, Firdevsî, eserinin büyük bir bölümünde Afrasyab adıyla andığı Alp Er Tunga'nın kahramanlıklarını ve niteliklerini anlatmıştır. Şehname'de Alp Er Tunga önce Turan ülkesinin şehzadesi ve daha sonra da hakanıdır. Alp Er Tunga, Turan-İran savaşlarında Turan kahramanı olarak nitelendirilmektedir. Şehname'ye göre Alp Er Tunga, selvi gibi uzun boylu, kolları ve göğsü aslan gibi güçlü ve fil kadar kuvvetli bir yiğittir. O İranlıları yenmiş ve hükümdarlarını esir almıştır. Şehname'de Alp Er Tunga ile ilgili bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

İran'da birçok padişahlıklar vardı. Bu padişahlıklardan biri de Kabil padişahlığıydı. Kabil padişahı Zal, Turan padişahı, Alp Er Tunga'ya/Afrasyab'a esir düşmüş olan İran hükümdarını kurtarmak üzere Turan ülkesine yürüdü. Zal, Alp Er Tunga'yı / Afrasyab'ı yendi, ama İran hükümdarını kurtaramadı. Aradan uzun zaman geçti ve İran ülkesine Zev hükümdar oldu. Bu durumu fırsat bilen Alp Er Tunga/Afrasyab İran'a savaş açtı. Kabil hükümdarı Zal da yaşlandığı için savaşa oğlu Rüstem'i yolladı. Alp Er Tunga/Afrasyab ile Zaloğlu Rüstem pek çok kereler savaştılar. Bu savaşların çoğunu Rüstem kazanırken bir kısmını da Alp Er Tunga/Afrasyab kazandı. Bu savaşlar sürerken, İran ülkesinin hükümdarı olan Keykavus, oğlu Siyavuş'a gücenmişti. Bu sebeple Keykavus'un oğlu Siyavuş, kaçarak Alp Er Tunga'ya sığındı. Siyavuş, Alp Er Tunga'nın ülkesinde uzun süre kaldı. Türk kahramanlarından birinin kızı ile evlendi. Bu evlilikten doğan çocuğuna Keyhusrev adını verdi. Keyhusrev büyüyünce İranlılar onu kaçırıp kendilerine hükümdar yaptılar. Keyhusrev, Zaloğlu Rüstem'i hoş tuttu ve onun gönlünü aldı. Keyhusrev, Zaloğlu Rüstem'i Alp Er Tunga'yla/Afrasyab'la savaşa gönderdi. Turan ile İran arasında birçok savaş yapıldı. Alp Er Tunga yorgun düştü, ordusu dağıldı, yanında asker kalmadı. Tek başına dağlara çıkmak zorunda kaldı. İranlılar, Alp Er Tunga'nın/Afrasyab'ın izini bularak ona saldırdılar. Alp Er Tunga tek başına İran askerleriyle savaşırsa da ihtiyar ve yorgun olduğundan askerlerle başa çıkamaz ve öldürülür.

Alp Er Tunga'yı en büyük düşman kabul eden Firdevsî'nin Şehnamesi'nde çok güçlü ve yürekli tasvir edilmesi İran'da pek çok hükümdar değişikliğine rağmen rivayete göre yüz kırk yıl yaşayarak düşmanları

[38] Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1959.

ile mücadele etmesi fevkalâde dikkat çekicidir. Sakalar dönemine ait kendileri tarafından yazılmış belgeler bulunduğu takdirde yabancı kaynaklardan elde edilen bilgilerin daha anlaşılır hale gelmesi mümkün olacaktır. Alp Er Tunga destanından günümüze ulaşan aşağıdaki dörtlüklerde Saka-Pers mücadelelerinin izleri görülmektedir.

Alp Er Tunga öldü mü?
Kötü dünya kaldı mı?
Felek öcünü aldı mı?
Şimdi yürek yırtılır.

Felek yarar gözetti.
Gizli tuzak kurdurdu,
Beyler beyini vurdurdu.
Kaçsa nasıl kurtulur?

Beyler atlarını yorup
Kaygıdan çaresiz durup
Beti benzi sararıp
Sarı safrana döndüler.

Erler kurt gibi uludular,
Yaka bağır yırtıp durdular,
Acı sagular çığırttılar,
Yaş akar gözler kurur.

Pers kralı Darius, denizin ötesindeki Sakalara karşı da sefer düzenlemiştir. M.Ö. 513 yılında Samos'lu Mandros tarafından inşa edilen köprüden İstanbul Boğazı'nı geçerek Trakya içlerine doğru yol almıştır. I. Darius'un İskitya'ya doğru yol aldığını haber alan İskitler/Sakalar komşu kavimlerden Çelon, Budin ve Sarmatlarla anlaşarak Perslere karşı birlik sağlamışlardır. I. Darius, Don Nehri'ni geçmiş, İtil/Etil/İdil/Volga'ya doğru ilerlemiştir. Ancak İskitler, Perslerin önünden sürekli ileriye doğru çekilerek onları yorarak bıktırmak gibi farklı bir savaş taktiği uygulamışlardır. Bu yolla Pers askerleri sonucu olmayan kovalamacadan yorulmuş ve huzursuzlanmışlardır. İskitler/Sakalar ise ileriye çekilmeye devam etmişlerdir. I. Darius, İskit/Saka hükümdarı Idanthyros'a: "Savaştan korkmuyorsan benimle savaş, korkuyorsan bana su ve toprak ver, geri döneyim." diye haber göndermiştir. İskit hükümdarı Idanthyros: "Senden ve savaşmaktan korkmuyorum ancak senin geldiğin şehirlerde bana ait hiçbir şey yok, atalarımın mezarlarına ulaşırsan o zaman seninle savaşırım." cevabını vermiştir. Sonuçta I. Darius, İskitlerle/Sakalarla savaşamadan anlamsız ve başarısız bir seferden eli boş olarak geri dönmüştür..

M.Ö. 600'lerde İran'da kurulmuş olan Ahamen Devleti'nin egemenliği altına giren Sakaların bir kolu, bu devletin zayıflamasından sonra 400'lerin başlarında tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında Ahamenleri yenmiş ve Orta Asya'yı fethetmek üzere seferine devam etmiştir. M.Ö. 329 yılında Semerkant ve çevresinin ele geçirmiş, Sir Derya/Seyhun önlerine geldiğinde bir Saka askerinin okuyla yaralanmıştır. Büyük İskender, Asya'da kaldığı üç

yıl içinde Asya'nın güneyi ile Sir Derya'nın/Seyhun'un batısında etkili olmuş, ancak Kuzey Asya'ya geçememiştir. Büyük İskender'in bu seferinin hatıralarını estetik bir biçimde aktaran Sakalara ait "Şu" destanından da kısaca bahsetmek gerekir. İslam ve Türk kaynakları "İskender" adını "Zülkarneyn" olarak kaydettiğinden bu destanda Büyük İskender'den " Zülkarneyn" olarak bahsedilmiştir.

Şu Destanı, Türklerin en eski destanlarından biridir. Destanın kahramanı olan Şu, tahminlere göre M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış bir Türk kağanıdır. Şu Destanı'nın konusu, Makedonyalı İskender'in Asya içlerine doğru ilerlerken Türklerle yaptığı savaşlardır. Destanda Türk boylarının oluşumu ve Türklerin şehirleşmeleri anlatılmaktadır. Destanın kısaca özeti şöyledir: "Kağan Şu, Balasagun'da yaşıyordu ve buraya kendi adıyla anılan bir kale yaptırmıştı. Kalede ve Balasagun'da çok güçlü bir orduya sahipti. Zülkarneyn/İskender doğu seferine çıkmış, Ön Asya'dan İran içlerine kadar önüne çıkan tüm orduları yenerek, Semerkant'a kadar gelmişti.

Şu Kağan, güvendiği yiğitleri, gizlice Hucend kıyılarına yerleştirmişti ve İskender'in her hareketinden haberdardı. Zülkarneyn'in / İskender'in ordusunun Hucend Irmağı'nı geçip Balasagun yolunda ilerlediğini öğrenince Şu Kağan, göç davulunun çalınmasını buyurdu. Davulun çalınması ile birlikte doğuya doğru hızla yola koyuldular. Ellerine ne geçtiyse toplayıp bulabildikleri atlara atlayan millet, kağanla birlikte yola düştü. Gün doğarken, kentte kimse kalmamıştı. Yalnızca bomboş ve düz bir ova görünüyordu. Herkes Şu Kağan'ın ardından gitmişti. Ancak, binecek bir şey bulamayan yirmi iki kişi, Şu Kalesi'nde kalmıştı. Bunlar ne yapacaklarını düşünürlerken yanlarına iki kişi daha geldi. Bu iki kişi de eşyalarını toplayıp sırtlarına vurmuşlardı. Önceki yirmi iki kişi, bu yeni gelenlere bir yere gitmemelerini, kendileri gibi kalede kalıp beklemelerini söylediler: "Zülkarneyn" denilen her kim ise, burada uzun süre kalamaz, geldiği gibi geri dönüp gider. Burası bizim yurdumuz, yine bize kalır." dediler. İşte bu yüzden, bu iki kişinin adı "Kalaç" olarak kaldı. Bu iki kişiden olan çocuklar ile torunları de Kalaç adıyla anıldılar. Zülkarneyn gelip de kalede kalan uzun saçlı yirmi iki kişiyi görünce "Türk mânend" dedi. Bu söz, Farsça "Türk'e benziyorlar" anlamına geliyordu. Bu yüzden, yirmi iki kişinin soylarının adı da Türkman/Türkmen olarak kaldı. Diğer iki kişi, gittikleri için tam anlamıyla Türkmen sayılmadılar. Böylece oluşan yirmi dört boydan, yirmi ikisi Türkmen, öteki ikisi de Kalaç diye bilindi.

Şu Kağan, ordusu ve halkıyla birlikte Çin sınırına kadar ilerlemişti. Çin'e yakın Uygur iline vardıklarında Şu Kağan, artık Zülkarneyn'i asıl merkezinden çok uzaklara çektiğine karar verdi. Çünkü kendi soydaşları arasında bulunduğu için Zülkarneyn'den daha güçlü duruma gelmişti. Şu Kağan, yaşlı, deneyimli bir subaşı/ordu komutanı yönetiminde genç askerlerini İskender'in üzerine gönderdi. Şu Kağan'ın askerleri Zülkarneyn'in öncü birliklerini bozguna uğrattılar. Türk erlerinden biri, Zülkarneyn'in askerlerinden birini tek kılıç vuruşuyla ikiye böldü. Askerîn kemerine bağladığı altın torbası parçalandı; içindeki altınlar yere saçıldı. Ertesi gün, gün ışıkları bu kanlı altınları parlattı. Bunu gören Türk erleri birbirlerine bakıp "Altın kan! Altın kan!" diye bağrıştılar. O günden sonra, bu baskının yapıldığı yerin yakınında bulunan dağa Altın Kan /Altun Han dendi.

Baskından sonra Şu Kağan ile Zülkarneyn barış yaptılar. Barış, iki taraf için de iyi sonuçlar doğurdu. Burada birçok kent kuruldu. Uygur Türkleri ile öteki Türk boyları bu kentlere yerleştiler. Şu Kağan da Balasagun'a döndü. Şu Kalesi'ni sağlamlaştırdı. Balasagun kentini geliştirdi. Şu Kale'sine bir tılsım koydu. Tılsım, dört bir yanda duyuldu. Leylekler kente dek geldiklerinde tılsım yüzünden daha uzağa uçamadılar, kenti aşamadılar."

Sakaların ilişki içinde oldukları diğer bir kavim de kendileri gibi Bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan alanda yaşamışlardır. Herodot'un verdiği bilgilere göre yaşama tarzları İskitlere/Sakalara benziyordu. Sarmat kızları da ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla erkeklerle birlikte savaşıyorlardı. Üç düşman öldürmedikçe evlenmiyorlardı. Heredot, Amazonların bu kadın savaşçılar olduğunu yazmıştır.

Sakaların batı sınırları Keltlerin saldırılarına uğrarken doğudan Etil/İtil/İdil/ Volga Nehri'nin diğer tarafından Sarmatlar onları tehdit etmeye başlamışlardır. Sürekli her taraftan baskı ile karşılaşan İskitler/Sakalar, M.Ö. 200 başlarında eski geniş topraklarından ancak orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir. Keltler ve Sarmatların saldırıları sonucunda İskitler/Sakalar güçsüz düşmekle beraber, asrın sonlarında yeniden toparlanmış ve M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmışlardır. Sarmatların Avrasya steplerine geçmek için İskitlere/Sakalara baskıları devam etmiştir. Sarmatlar metal üzengiyi icat etmişler ve bu sayede ağır süvari birlikleri kurmuşlardır. İskitler bu teknoloji karşısında Sarmatlara yenik düşmüşlerdir. M.S. 200'e kadar varlıklarını sürdüren İskitler/Sakalar Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından bütünüyle ortadan kaldırılmışlardır. İskitle-

rin/Sakaların deniz ötesi İskitler/Sakalar olarak vasıflandırılan batı göç kolu, diğer etnik grupların içinde erimiş ve kaybolmuştur.

Ana kitleyi oluşturan Sivri Başlıklı Sakalar ve Saka Haumavagalar varlıklarını sürdürmüş, Orta Asya'da daha sonra kurulan Türk devletlerinin ve Orta Asya Türklüğünün oluşmasında temel insan gücünü temsil etmişlerdir.

Sus şehri ve çevresinde İskitlere/Sakalara ait çivi yazılı belgeler bulunmuştur. Bu metinler erken Türkçe örnekleridir. Kazakistan'ın Almatı şehri yakınında Issık/Isıg Kurganı'nda bulunan bir kap üzerinde Türkçe: "hanın oğlu 23 yaşında yok oldu. .....yok oldu" yazısı tespit edilmiştir. İskitlerin/Sakaların Türkçe konuştukları bu belgelerden anlaşılmaktadır. Issık Kurganı'nda bulunan Altın Elbiseli Adam'ın kıyafeti, altın işlemeciliği alanında Sakaların hünerini sergilemekte ve zenginliklerine açık bir kanıt teşkil etmektedir.

Herodot, İskitleri/ Sakaları, yünlü kalın elbiseler, sivri ve yüksek başlıklı ve pantolon giyen, yay, hançer ve balta taşıyan atlı insanlar olarak tasvir etmiştir. Sakaların bir bölümü yerleşik çiftçi hayatı sürerken, diğer bir bölümü hayvan besiciliği yaptıklarından göçer bir hayat sürmüşlerdir. Antik yazarların verdiği Tanrı, coğrafya ve şahıs adları ile ilgili tespitler; âdet ve gelenekleri, yaşama tarzları ile ilgili bilgilerle birlikte bu çivi yazılı belgeler İskitlerin/ Sakaların Türklerin tarih öncesi ataları olduğunu göstermektedir. Sakaların dilleri Fin-Ugor ve Türk-Tatar lehçelerinin birbirinden bütünüyle ayrılmadıkları dönemi temsil etmektedir.

İskitler/Sakalar, M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış ve bu tarihten 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar uzanan geniş bölgede bin yıl hayatiyetlerini sürdürmüşlerdir. İskitler/Sakalar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyeti'nin en belirgin ve etkili temsilcisi olmuşlar ve dikkat çekici eserler bırakmışlardır. Sakalar/İskitler, bu çok geniş coğrafî alanda üç ana grup hâlinde yaşamışlardır. Med ve Perslerle uzun süren mücadeleleri sırasında bu üç grup Perslere karşı birleşmiş ve birlikte savaşmışlardır.

Sakaların/İskitlerin, Slav, İranî veya Ural-Altay grubundan Turanî ırklardan hangisine mensup oldukları uzun bir süre tartışılmıştır. İskit tarihi ve kültürü ile ilgili yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu göstermektedir. Çivi yazılı metinlerin Köktürk runik yazısının proto tipi olduğu çalışmalarla tespit

edilmiştir. Özellikle Esik/Isık/Isıg Kurganı'ndan çıkan yazıtların Köktürk yazıtlarının prototipi olduğu kabul edilmektedir. İskitlerin/Sakaların tespit edilen gelenek ve görenekleri ölü gömme âdetleri, at kurban etmeleri başlangıçtan beri süregelen Türk kültürü ile aynıdır. Devamlılık gösteren pek çok kültürel unsur, kabul ve davranış kalıpları vardır. Herodot'un İskitlerin/ Sakaların dini ile ilgili verdiği bilgilere ve Grek imlasına göre "Pappaeus", Gök Tanrısı; "Apia", Yer Tanrısı ve "Tâbiti," ev ve aile tanrısıdır. İlk Türklerden Müslümanlığın kabulüne kadar olan bütün dönemlerde kaynaklar Türk inanışlarında temel iki kavram Gök Tanrısı/Tengri, Yer-Su Tanrısı/Yer-Sub Tengri'dir. Bu iki tanrının yanında Türklerde "Umay" adı ile anılan; yuvanın, çocukların ve hamile kadınların koruyucusu olan bir tanrıça bulunmaktadır. İskitlerin/Sakaların Tâbiti adını verdikleri tanrıça, fonksiyon itibariyle Umay'a eş görünmektedir. İskitlerin/ Sakaların, inandıkları kutsal değerler, kendilerinden önceki ve sonraki Türk boylarıyla aynilik göstermektedir. İskitlerin büyük çoğunluğu ve özellikle yönetici tabakanın Türk olduğunu gösteren dikkat çekici deliller toplanmıştır. Bugün, Sovyetler döneminde "Yakut" olarak isimlendirilen Türklerin kendilerini "Saha/Saka" olarak adlandırmaları da bu sürekliliği göstermesi açısından dikkat çekicidir .

Hipokrat, İskitlerin/Sakaların göçer kabilelerden oluştuğunu, soğuktan korunmak üzere keçe ile kaplı dört veya altı tekerlekli öküzlerin çektiği arabalarda yaşadıklarını, pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini, sütten kurut yaptıklarını bildirmektedir. Türklerin, keçeden yapılan kubbeli çadırlarına Araplar, Türk kubbesi anlamında "Qubba-ı Turkiya" ve "Qubba-ı Türkân" demişlerdir. Bu çadırlar tarihi dönemlerden itibaren Türklerin yarattığı özel bir barınak olarak kaynaklara geçmiştir. Gene Heredot'un verdiği bilgilere göre İskitler/Sakalar, domuz dışında başta at olmak üzere bütün hayvanları kurban olarak kesmekte ve yemektedirler. Söğüt ağacından koparılan dallarla fal bakma, su kaynağı bulmak geleneği İskitlerden/Sakalardan itibaren günümüze kadar bütün Türk gruplarında uygulanan bir gaip bilicilik tarzıdır. Herodot, İskitlerin/Sakaların, and içme törenlerinde şaraba kanlarını karıştırarak içtiklerini aktarmaktadır. İki kişinin kanlarını karıştırarak andlaşma yapması geleneği de bütün tarihi dönem ve bütün Türk gruplarında günümüze kadar uygulanmıştır. Kan kardeşliği kavramı da bu inanca bağlı olarak günümüze taşınmıştır.

Herodot, İskitlerin/Sakaların hükümdarları öldüğünde dörtgen şeklinde çok büyük bir mezar kazdıklarını, yas tutanların kulaklarını kestiklerini, başlarının çevresindeki saçları kazıdıklarını, yas törenlerinde

yüzlerini ve kollarını kanattıklarını anlatmaktadır. Benzeri yas törenlerinin İslamiyetin kabulünden sonra da uzun süre devam ettiğini kaynaklardan izleyebiliyoruz. İskitler/Sakalar, değer verdikleri ölülerini mumyalamışlardır. Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere bu âdet İslamiyete rağmen devam etmiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarlarından II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan'ın mumyalandığı bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in de mumyalandığına dair bilgiler bulunmaktadır.

İskitler/Sakalar ölülerini gömdükten sonra üzerine çok miktarda toprak atmışlardır. En çok toprak atma konusunda birbirleriyle yarıştıklarından çok yüksek mezarlar oluşmuştur. Orta Asya'da çok yüksek tümsekler hâlinde olan pek çok mezar/kurgan bulunmaktadır. Bazı mezarların üzerinde ölenin öldürdüğü düşman sayısınca heykel dikildiği veya ölen kişinin heykelinin mezar üzerine dikildiği örnekler de tespit edilmiştir. Mezarların üzerine çadırlara benzer kubbeli yapılar inşa etmişlerdir. Bu kurganlar iki katlıdır; alt kat defin yeri, üst kısmı çadır benzeri kubbe ile örtülmüştür. Anadolu'da pek çok örneği bulunan Selçuklu kümbetleri bu kurganların devamıdır. Çin'in kuzeybatısından Tuna Nehri'ne kadar geniş sahada İskit/ Saka ve daha sonra Hunlara ait pek çok kurgan örneği bulunmaktadır. İskit kurganlarının en görkemlileri M.Ö. 8. yüzyılla M.S. birinci yüzyıl arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, kuzey Moğolistan, batıda genellikle Macaristan ve Romanya'da kümelenmişlerdir. Bu mezar alanları atlı-göçer Türk kavimlerinin en kutsal alanlarıdır. Türkler İslamiyetten sonra da bu geleneklerini devam etmişlerdir. Orta Asya'da ve Anadolu'da, Osmanlı öncesi Türk sanatının en dikkat çekici örnekleri anıt-mezar/ kurgan ve kümbetlerdir. Kurganlar, çadırların sırlı tuğla ve taşlarla inşa edilmiş şeklidir. Kurganların üzerinde ve içinde bulunan eserlerde, hayvan üslûbu adıyla tanımlanan kabartmalar çok yaygındır. İskit/Saka ve Hun sanatkârları ormanda sarmaşıklar gibi birbirlerine sarılarak mücadele eden hayvan figürlerini kas hareketlerini canlandırarak tasvir etmişlerdir. Yırtıcı hayvanlardan akbaba ve ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik bir üslûpla canlandırılmıştır. Mücadele hâlindeki hayvanlar hareketli figürler hâlinde çeşitli kapların, vazoların, levha ve süs eşyalarının üzerlerine resmedilmiştir. Çok gerçekçi gözlemleri ve resim teknikleri fevkalâde başarılıdır. Türk kültürünün başlangıcı kabul edilen Anav Kültüründeki hayvan üslûplu örneklerin devamlılığını İskit/Saka ve Hun döneminde belirgin bir şekilde izleyebilmekteyiz.[39]

[39] Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay - Doç. Dr. İlhami Durmuş, "İskitler", Türkler C. I. s. 575-596.

İskitlerin/Sakaların özel at terbiyesi yöntemleri geliştirdikleri, bozkır sanatını temsil eden eserler üzerinde görülmektedir. Atların yakalanması, gem vurulması, eyerlenmesi ve terbiye edilişleri tasvir edilerek resmedilmiştir. Heredot'a göre İskitlerin en büyük servetleri yarı vahşi at sürüleri ve koyun sürüleridir. Bozkırlarda av sporları da at üstünde yapılmıştır. Bataklıklarda geyik ve yabani domuzlar, düzlüklerde ise yabani eşekler ve karacalar avlanmıştır. At üzerinde tavşan avı en sevilen sporlardan biri olmuştur. Kazılarda bulunan at koşumları ve techizatı fevkalade zengin ve çeşitlidir. İskitlerde/Sakalarda mahmuz ve üzengi yoktur, kamçı kullandıkları bilinmektedir. Bozkır hayatı gereği yaylak ve kışlaklar arasında mevsime göre yapılan göçler belli bir düzene bağlıdır. Yaşlılar ve çocuklar, ağır eşyalar arabalarla taşınmıştır. Atlı kadın ve erkekler sürüleri ve kafileleri yöneterek seyahatin başarıyla, zararsız ziyansız tamamlanmasını sağlamışlardır. Arabalar sığırlar ve öküzlerle çektirilmiştir. Arkeolojik bulgulara göre tekerlekler masif ahşaptan veya "altı kollu" olarak işlenmiş ve üzerine de demir çember geçirilmiştir. Bu dört veya altı tekerlekli arabalar, aynı zamanda ev fonksiyonu da görmüşlerdir. Arabaların üzerine çadırlarda olduğu gibi ahşap çatkı yerleştirilmiş ve üzeri keçe, keten veya kenevirden dokunmuş kalın bir örtü ile kaplanmıştır. İçine, çadırlarda olduğu gibi halı ve kilimler serilmiştir. Arabalar da atlar gibi kutsal kabul edilmiştir. Bazı kurganlarda, arabalar da bulunmuştur. Hanların ve beylerin arabaları özel olarak süslenmiştir. Ölen han veya bey, tüm silâhları ve tören giysileriyle hazırlanmış ve arabalarında kırk gün egemen olduğu topraklarda gezdirilmiştir. Bu tören sırasında yollara çıkan halk da üzüntüsünü göstermek üzere bıçakla ellerini, kollarını ve yüzlerini çizerek kanatmışlardır. Yas işareti olarak saçlarının ucundan bir bölümünü kesmişlerdir. Arkeolojik buluntularının çoğunluğu altın olduğu için İskitlere/Sakalara "Bozkırların Kuyumcuları" denilmektedir. Kutsal ve öncü olarak kabul ettikleri geyiklerin sayısız tasviri başta olmak üzere kendilerine ait hayvan üslûbunun çok zengin örnekleriyle donatılmış çok değerli eserlere sahiptirler. İskitler/Sakalar üzerlerine bedene oturan dar kollu ve baldırlarına kadar uzun gömlekler, altlarına pantolon giymişlerdir. Bellerine taktıkları deri kemerle kıyafetlerinin önünü kapatmışlardır. Zenginlerin elbiseleri altınlarla süslüdür. Ayaklarına yumuşak deriden yapılmış çizme veya botlar giymişlerdir. Başlarına giydikleri enselerine kadar uzanan, kulaklarını kapayan sivri başlıklar tanımlanmalarında belirgin bir sembol olarak kaynaklara geçmiştir.

Grekler, İskitleri/Sakaları "atlı okçular" olarak adlandırmışlardır. Sakalar/İskitler, nüfus sayımını, bir kazana her kişi için bir ok ucu ata-

rak yapmışlardır. İskit/Saka çocuklarına çok küçük yaşta yay kullanma ve ok atma öğretilmiştir. Atın üstünde dörtnala giderken, tamamen arkaya veya başka yönlere dönerek ok atmak ve hedefi mutlaka vurmak, İskitler/Sakalar için mutlaka kazanılması gerekli bir hünerdir. Uzun menzil yay çekme yarışmaları ve elde edilen başarılar, Grek kolonileri tarafından da takdirle karşılanmış ve bu gibi başarıları onurlandırmak ve özendirmek üzere anıtlar dikilmiştir. Ok uçları kamış, ahşap, demir ve tunçtan yapılmıştır. Yaylar ise doğu ve Asya tipi denilen tarzda olmakla beraber İskit yayları düz veya içe doğru kavisli bir "beden" ve buna tutturulmuş iki koldan ibarettir. Ortalama boyları bir metre civarındadır. At üzerinde rahat kullanılmak için çok uzun yapılmamıştır. Malzeme olarak ahşap, kemik, boynuz, sinir ve tutkal kullanılmıştır. Yayı geren kiriş sinirden yapılmıştır. Yay germe, eski Türk tabiri ile "yay kurma" hüner işi olarak kabul edilmiştir. Okdanlık olarak adlandırılan ok yay torbasının kendilerine has kalıpları vardır. Ahşap iskelet üzerine deri kaplanarak yapılan okdanlık iki gözlüdür. İç gözde yay, dış gözde oklar muhafaza edilmiştir. Okdanlıkta üç yüz ilâ dört yüz ok bulundurulmuştur. Oktanlıkların altın ve kıymetli madenlerle süslenmiş olanları da vardır. Oktanlık, kılıç gibi bel kayışına asılarak sol taraftan kalça üstüne asılarak taşınmıştır. At üzerinde iken sol tarafa eyere asılmıştır. 50 cm. boyunda demirden yapılan kılıçlar, İskitler için ok yay kadar önem taşıyan silâhlardır. Kabzaları ve kınları altınlarla süslü çok sayıda kılıç bulunmuştur. Kılıçlar bel kemerinde solda veya ortada taşınmıştır. Çok yaygın olmamakla beraber uzun kılıçlar da kazılardan çıkmıştır.

Mızrak ve cirit de hem savaş hem spor aleti olarak kullanılmıştır. Mızrak uçları 10-15 santimetre boylarında demirden yapılmıştır. Baltalar, çizgi veya kabartma olarak hayvan üslûbunda geometrik desenlerle süslenmiştir. Küçük altın baltalar, soyluluk, hanlık, beylik sembolü olarak kabul edilmiştir. Oval veya dörtgen şeklinde tahta veya örme sazdan yapılan üzerleri geyik veya sığır derisi ile kaplanmış kalkanlar da İskitlerin/Sakaların kullandıkları korunma aletlerindendir. M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren kurganlarda zırhlar da bulunmuştur.

Bütün antik kaynaklar İskitlerin/Sakaların savaşçı ve güçlü bir kavim olduklarını ve at üstünde silâh atan ilk kavim olduklarını vurgulamaktadırlar. İskitlerin/Sakaların çağdaşları olan Keltler, Persler ve Traklardan üstün savaşçılar oldukları "atlı okçular" "hayalet atlılar" gibi belirgin sıfatlarla anlatılmıştır. Atlarının çevikliği ve oklarının hedef şaşmazlığı hasımlarını daima hayrete düşürmüştür. Atlarının hızı ile çok uzak bölgelerdeki birlikler gerektiğinde bir anda stratejik

noktalara ulaşabilmiştir. Savaş düzenlerinde orta ana birimin yanında yer alan "yan kanatlar" Han, oğulları ve beyler tarafından yönetilmiştir. Düşmana aniden saldırıp hızla geri çekilerek, düşmana kaçtıkları izlenimini vermişlerdir. Onların kaçtığına inanan düşman güçlerini uçsuz bucaksız bozkırlarda peşlerinden koşturarak yorgun düşürmüşler ve yardımcı güçlerle irtibatlarının kesilmesini sağlamışlardır. Kuyuları ve yiyecek sağlanacak kaynakları yok ederek, düşmanı aç susuz bırakmışlardır. Kendilerine ait yiyecek, hayvan yemleri ve diğer teçhizatı, arabaları ve sürüleri düşmanın ulaşamayacağı geri bölgelere taşımışlardır. Bu yolla yabancı topraklarda ilerleyen düşman gücü aç ve çaresiz bırakılmıştır. Yan yana hilâl şeklinde açılan yan kollar, kanatlarla çevirme hareketine girişerek, çembere aldıkları düşman güçlerini bir anda imha etmişlerdir. Bu savaş taktiği bütün Türk boylarında ve devletlerinde binlerce yıl hiç hatasız uygulanmıştır. 1071'de Sultan Alparslan'ın Malazgirt'te uyguladığı bu savaş taktiği en başarılı örneklerden biridir. Gene bu savaş taktiği içinde küçük vurucu timlerin düşman üzerine devamlı vurup kaçarak uyguladıkları etkili darbeler de düşmanı şaşırtarak psikolojik olarak çökertmişlerdir. Hunlar, Köktürkler, Oğuzlar, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından da sürdürülen bu savaş taktikleri dünya savaş tarihinde önemli bir yere sahiptir.

HUNLAR

Büyük Hun Devleti/ Hun İmparatorluğu

Şimdiye kadar tespit edilebilen yazılı kaynaklara göre Hunlar tarih sahnesine teşkilatlı ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. Eski Çin tarihçileri, M.Ö. 14. ilâ 4. yüzyıllar arasında bazen büyüyen bazen parçalanarak küçülen bir Hun Devleti'nin varlığından söz etmişlerdir.[40]

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde Ting-Linglerin dışında Pamirlerin kuzeyinde Hu-te, Baykal Gölü'nün batısında Kırgızların ataları Chien-k'un, kuzeyde Hun-yü, güneybatıda Ch'ü-she, Tanrı Dağlarının batı kısmında Hu-chie gibi boylar yaşamışlardır. Karasuk kültür kalıntılarının Ting-Linglerin atalarına ait olduğu bilinmektedir. Ting-Lingler, Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya Yenisey havzasına kadar uzanan bölgede yaşamışlardır. Ting-Linglerin batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu ise Gobi Çölü'nden Çin'e doğru yayılmıştır. Kuzey grubu ise Baykal-Yenisey civarına yerleşmişlerdir. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı Irmak'ın doğduğu yere doğru yayılmıştır. Ting-Lingler de diğer Türk boyları gibi M.Ö. 200'lü yıllarda Hun İmparatorluğu'na bağlanmışlardır. M.Ö. 71-51 yılları arasında Hun İmparatorluğu zayıflayınca Ting-Lingler Hunlara isyan ederek tekrar bağımsız yaşamaya

40. Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara , 2002. C. I, s. 687-708.

başlamışlardır. Hun hükümdarı Hu-Han-ye'nin Çin'e bağlanarak bağımsızlıktan vazgeçme kararına karşı çıkan ve bağımsızlığı savunan kardeşi Chih-chi/Çiçi Şanyü'nün yanında yer alan Ting-Lingler, Çi-Çi'nin öldürülmesinden sonra Çin'e bağlanmışlardır. M.S. 350'lili yıllarda Ting-Ling adını muhafaza eden bir grup Gobi Çölü, Baykal Gölü'nün güneyinde ve Kazakistan bozkırlarında üç ayrı bölgede yaşamışlardır. Daha sonra Ting-Linglerin devamı olan boylar Kaoche/Kanglı genel adıyla anılmış ve bu ad altında toplanan boylardan pek çok yeni Türk grup meydana gelmiştir.[41]

Kesin bir tarihle Hunların Çin yıllıklarında konu edilmesi M.Ö. 318 yılında bir çatışmayla ilgilidir. Bu tarihte Hunlar, Çin beylikleri olan Han, Chao, Wei, Choularla ittifak kurmuşlar ve diğer bir Çin beyliği olan Ch'in/Çin'e saldırmışlardır. Bu dönemde Hun Devleti'nin merkezi Orhun ve Selenge nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken Ormanı/Ötügen Yış'dır. Çin yıllıklarında "Hsiung-nu" imlasıyla kaydedilen "Hun" kelimesinin aslı kavim, halk, topluluk anlamına gelen Türkçe kun/kün kelimesidir. M.Ö. 1050 ilâ 247 yılları arasında Çin Devleti'ni soyca Türk olan Chou/Çov hanedanı yönetmiştir. Chou/Çov Devleti merkeze şeklen bağlı çok sayıda derebeylikten meydana gelen bir yapıda oluşmuştur. Derebeyliklerin sayısı M.Ö. 500 yılında bine ulaşmıştır. Chou/Çov hanedanı bir süre sonra bu derebeylikler üzerinde otoritesini kaybetmiş ve her derebeylik bağımsız bir devlet gibi başına buyruk hareket etmiştir. M.Ö. 481-256 yılları arasındaki dönemde bu derebeyliklerin birbirleriyle sürdürdükleri mücadele ve savaşlardan ötürü bu zaman dilimi Çin tarihinde "Savaşçı Devletler Devri" olarak adlandırılmıştır. Bu mücadelenin sonunda önce yedi derebeylik diğer küçük derebeylikleri hâkimiyetleri altına almıştır. Daha sonra güçlenen Çin Devleti, bu yedi derebeyliği hâkimiyeti altına alarak bütünleşmeyi ve istikrarı sağlamıştır. Bu mücadelenin en acımasız ve sert olanı Kuzey Çin'i yurt edinmiş olan Hunların ataları "Hien-yün/Hiunyü" adıyla anılan Türk kavimlerine karşı yapılmıştır. Hunlarla Çinliler arasındaki mücadeleler, Çinliler açısından önemli ve somut sonuçlar doğurmuştur.

Hun-Çin mücadeleleri başlayıncaya kadar, Çinliler içe kapanık yaşamışlar, kendilerinden olmayan kavimlere barbar sıfatını vermişler ve onlarla hiçbir şekilde iletişim kurmamışlar ve yabancı kavimlerle ilgili bilgi edinmemişlerdir. Hun akınlarından korunmak için dış dünyayı tanıma kararı almışlar ve dünya görüşlerinde değişiklikler yapmışlardır.

41. Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları," a.e. C.II. s. 323-367.

Çinliler Kuzey Çin topraklarını yurt edinmiş olan Türkleri bu topraklardan çıkarmak ve Hun akınlarından korunmak için "Çin Seddi" adıyla anılan dünyanın ilk sınır duvarlarını örmüşlerdir. Böylece devlet sınırı kavramı somutlaşmış ve şekillenmiştir. Çin Seddi hem gü-

venlik hem de ekonomik bakımdan Çinlileri rahatlatmıştır. Hun akıncıları ve ordularıyla başa çıkmak için Hun akıncı ve ordu geleneklerini örnek alarak Çin ordusunda büyük reformlar yapılmıştır. Çin askerleri, uzun elbise yerine Hunlar gibi dar pantolonlar giymeye, başlarına börk, bellerine kemer takmaya başlamışlardır. Ağır ve hantal savaş arabalarını bırakarak, Türkler gibi ata binmeyi ve hızlı savaş arabaları üretmeyi öğrenmişler; ok ve yaylarını Türklerin teknikleriyle üretmişlerdir. Hunlarla yaptıkları her savaştan sonra veya Hunların Çin'e düzenlediği akınlardan sonra muntazam raporlar tutmuşlar ve bu raporlardaki tespitlere göre eksiklerini tamamlamışlardır. Daha sonra bu raporlar Çin tarihçileri tarafından değerlendirilmiş ve düzenli Çin yıllıkları hâline getirilmiştir. Hun tarihi ile ilgili pek çok bilgiye bu yıllıklar vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

Hun akınlarının öneminini ilk kavrayan ve bu mesele için ilk köklü tedbirler alan Çin hükümdarlarından Chao hanedanına mensup Hükümdar Wu-ling'dir (M.Ö. 325-298). Hun Devleti'nin sınır komşusu olan, Chao Çin Devleti, Kuzey Çin'de Tai bölgesinden Kansu bölgesine kadar uzanan Sarı Nehir/Huang ho havzasına da hâkim bir devlettir. Kral Wu-ling'e göre: "Hunlar güçlü bir düşman oldukları kadar iyi bir örnektiler." Çinliler, Hunları yok ederek, Hun topraklarını kendi ülkesine katmayı amaçlamışlardır. Bu sebeple, orduda büyük bir reform yapılmış ve Hunlarınki gibi hızlı haraket edebilen süvari birlikleri kurulmuştur. Hun eğitim tarzı uygulanmaya başlanmış, Çin Devleti'nin gerek surları gerekse orduda yaptıkları önemli reformlar sonuç vermiştir. Hun boyları Kuzey Çin'deki yurt ve otlaklarından atılmış ve sınırlarda ani baskınları engellenmiştir.

Hunların Orta Asya'da etkin olduğu yıllarda bu coğrafyada Hunlar ve Çinliler gibi yurt ve devlet sahibi diğer önemli kavimler Yüeçi, Vusun, Kanng-chü, Ta Yüan, An-hsi, Tahsia, Yan-tsai, T'iao-chih topluluklarıdır. Bu topluluklarla ilgili ilk bilgiler, Hunları yok etmek üzere Orta Asya'da bulunan devlet ve topluluklarla işbirliği yapmak üzere görevlendirilen Han sülalesinin elçisi Chang-ch'ien tarafından tespit edilmiştir. M.Ö. 139-126 tarihleri arasında yapılan bu gezinin sonuçları rapor hâline getirilerek Çin imparatoruna sunulmuştur. Bu rapordaki bilgilerden hareketle Çin'in Orta Asya'ya yayılması sağlanmıştır.[42]

Ta Yüanlar, yerleşik medeniyete sahip Çin'le Hun yurdu arasında yaşayan zengin bir kavimdir. Çift surla çevrili şehirlere ve sağlam yapılı evlere sahiptiler. Nüfusları çok kalabalık, askerleri iyi savaşçı-

[42] Dr. Nuraniye Hidayet Ekrem, "Hunlar Döneminde Orta Asya," a.e .C. I. s. 763- 769.

dırlar. Buğday, pirinç ve şarap üretmekte ve gökten indiğine inanılan değerli bir atın soyundan geldiği kabul edilen güçlü atlara sahiptirler. Ta Yüan yurdunda bulunan Sarı Irmak'ın kaynağı olan Yen-tse Irmağından bol miktarda yeşim taşı çıkarmışlardır.

Kang-chüler, Hunların yönetiminde hayat süren göçer bir topluluktur. Etnik olarak ve gelenekleri açısından Yüeçilere yakın bir kavim olarak değerlendirilmiştir. Yen-ts'eiler, yay tutan yüz binden fazla askerleriyle tanınan göçer bir topluluktur. Ta Yüeçiler, gelenekleri Hunlarla aynı olan konargöçer bir topluluktur. An-hsi/Part Krallığı, büyüklü küçüklü yüzlerce şehre sahip yerleşik ve zengin bir ülkedir. Buğday, pirinç ve şarap üretmek yanında yakın ve uzak pek çok ülke ile ticaret yapmışlardır. Gümüş paraların üzerine hükümdarlarının resmini basmışlardır. Sertleştirilmiş deri üzerine yatay ve paralel olarak yazı yazmışlar ve bu derilerden kitap meydana getirmişlerdir. Tiao-chihler beyliklerle yönetilen sıcak ve rutubetli topraklara sahip bir ülkedir. Yerleşik hayat tarzına sahip olan ülkenin kalabalık nüfusun geçimini pirinç üretmekle sağlamışlardır. Ta-hsialar, güzel şehir ve evlere sahip yerleşik tarzda yaşamışlardır. Gelenekleri Ta-Yüanlarla aynıdır. Askerî açıdan zayıf bir ülkedir. Savaşmaktan korkan ancak ticarette çok başarılı ve kalabalık bir nüfusa sahiptir. Başkentleri Lan-shis'de ticarî açıdan çok gelişmiş büyük pazarlar kurmuşlardır.

Vusunlar, Büyük Hun İmparatorluğu döneminde varlığını sürdüren dikkat çekici Türk boylarından biridir. Vusunların ilk yurdu İli Irmağı çevresi ve Tanrı Dağları havalisidir. Vusunlar, Yüeçilere yenilince Hunlara sığınmışlar. M.Ö. 161 yılında Hunlardan ayrılarak, ilk yurtlarını terk etmişler beş buçuk asır yaşayan Vusun Devleti'ni kurmuşlardır. Vusun ülkesi zengin, güçlü ve İpek Yolu'na da hâkim oldukları için Çin, Hunlara karşı M.Ö.74 yılında Vusunlarla ittifak yapmıştır. Ancak Hunlar Çin-Vusun ittifakıyla yapılan saldıları geri püskürtmüştür ve Vusunlar bu yenilgiden sonra zayıf düşmüşlerdir. Vusunlar bugünkü isimlendirmelere göre Urumçi'den Isık Gölü'ne, Çungarya/Yayık bozkırlarına, Tarım havzası kuzeyindeki Karaçar, Kuça'ya uzanan geniş topraklarda hüküm sürmüşlerdir.[43]

Çeşitli Türk boylarında tespit edilen "Bozkurt Destanı"nın bir varyantı da Vusun, tarihinde yaşanmış bir olay olarak Çin kaynaklarına geçmiştir: "Yüeçiler, Vusunları yenilgiye uğratarak hükümdarlarını öldürmüşlerdir. Vusun veliahtı Kunmo, bu tarihte küçük bir bebektir. Veliaht Kunmo'yu hocası uzak bir otlağa götürmüş, yiyecek bulmak

[43] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları," a.e. C. II. s. 323-367.

için onu yalnız bırakmıştır. Dönüşünde, Vusun veliahtı Kunmo'yu bir dişi kurdun emzirdiğini ve bir karganın da ona et parçası getirdiğini görmüştür. Veliaht Kunmo'nun kutlu bir kişi olduğuna inanmış ve onu Hun şanyüsüne emanet etmiştir. Hun sarayında büyüyen Kunmo, Vusunlardan sorumlu ordu komutanlığına getirilmiştir. Hun şanyüsü-nün izniyle Yüeçilere saldırmış ve onları yenerek babasının intikamını almıştır. Yüeçiler batıya göç etmişler, Ta-hsiaların memleketine/Afganistan'la Hindistan'ın birleştiği bölgeye yerleşmişlerdir. Yü-eçilerin yurtlarına yerleşen Kunmo, kendisini yetiştiren Hun şanyüsünün ölümünden sonra Hunlardan ayrılarak beşbuçuk asır yaşayan bağımsız Vusun Devleti'ni kurmuştur." [44]

Vusun tarihi de Hun tarihi gibi inişli çıkışlı, karmaşık bir tarihtir. Vusunlar da Hunlar gibi konargöçer hayat tarzını benimsemiş, at yetiştiriciliği ve biniciliğinde, kımız ve keçe üretiminde usta bir kavimdir. Keçeden yaptıkları evlerde yaşamışlar, et ve sütle beslenmişlerdir. Çu ve Talas ırmakları çevresinde ve Yedi-su bölgesinde sulu tarım yaptıkları ve burada yerleşim birimleri kurdukları da bilinmektedir. Başkentleri Ch'ih-ku Kalesi'dir. Kaynaklara göre Vusunlar yeşil gözlü ve kızıl saçlıdırlar. Diğer Türk boyları gibi demir madeni işlemekte ustadırlar.[45] Kendi siyasî hâkimiyetlerini yitiren Saka topluluklarının da bir bölümü Vusunlara katılmıştır. Köktürk Devleti, Vusun topraklarında kurulurken Vusunlar da bu devletin kurucuları arasında yer almışlardır.[46]

M.Ö. 3. yüzyılın sonuna doğru Hunlar komşuları arasında zayıf bir hale gelmişlerdir. Bu tarihte Hunların doğu komşuları Tung-hular, güneybatı komşuları Yüeçiler ve güney komşuları da Çin devletleridir. Bu dönemde Hunları şanyü Tuman/ Teoman, yönetmiştir. Okul kitaplarına okunma farklılığı sonucunda Teoman olarak geçen ismin aslı Türkçe "tuman" bugünkü söylenişi ile "duman" kelimesidir. M.Ö. 210 yılında Çin İmparatoru Shi-hu-ang'ın ölümünden sonra Çin'de karışıklıklar başlamıştır. Tuman Han, bu karışıklıktan yararlanarak ordusuyla birlikte Kuzey Çin'e girmiş ve eski otlak ve yurtlarını geri almıştır. Çin'in içlerine yaptığı akınlarla ekonomik olarak ihtiyaç duyulan maddeleri sağlamıştır. Hayvanları için gerekli otlaklara kavuşup ihtiyaç maddelerini de temin edince Hun ekonomisi tekrar güçlenmiştir. Hunların güçlenip, refaha kavuştuğu bu dönemde, birinci eşi ulu hatundan olan oğlu Bagatır/Mete'yi yeni eşinin etkisiyle veliahtlıktan alıp ikinci eşinden olan oğluna veliahtlık vermesiyle bir kriz yaşanmıştır. Mete adı da Teoman gibi Çin imlasından dolayı başlangıçta Mete olarak okunmuş ve kaynaklarda böyle yer almıştır. Bu

[44] Prof. Dr. Sergei Yatsenko, "Vusunlar" a.e. s. C. I. s. 776-781; Doç. Dr. İlhami Durmuş, "Vusunlar" a.e. C. I. s. 782-788.

[45] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asyada Yaşayan Türk Boyları" a.e. C. II. S. 323-367.

[46] Prof. Dr. Sergei Yatsenko, " Vusunlar" a.e. s. C. I. s. 776-781; Doç. Dr. İlhami Durmuş, "Vusunlar" a.e. C. I. s. 782-788.

ismin Türkçe Batır veya Bagatır, olduğu düşünülmektedir. Bugünki söylenişi ile Bahadır'dır. Mete, kendisine kurulan komployu bozmuş ve bir darbe ile babası Tuman/Teoman Han'ı öldürmüş, yerine Hun hükümdarı olmuştur. Çin yıllıkları bu olayı şöyle nakletmektedirler:

Şanyü Tuman'ın/Teoman'nın ulu hatun sıfatı ile anılan ilk eşinden Bagatır/Mete isimli bir oğlu vardı. Daha sonra genç bir hanımla evlenen Şanyü Tuman'ın/Teoman'ın yeni eşinden de bir oğlu oldu. Bu eşin isteğiyle Şanyü Tuman, Bagatır'ı ortadan kaldırarak yeni eşinden olan oğlunu veliaht yapmak istemiştir. Bu isteğini gerçekleştirmek için veliaht Mete'yi/Bagatır'ı Yüeçilere rehin olarak göndermiş ve ardından da Yüeçilere saldırmıştır. Bu durumda Yüeçilerin ilk yapacakları ellerinde rehin olan Bagatır'ı öldürmektir. Ancak Mete/Bagatır, Yüeçi ülkesinden kaçarak kendi ülkesine dönmüştür. Teoman/Tuman Han, törenin izin vermediği ve hoş karşılamayacağı komployu örtmek üzere oğlu Mete'yi/Bagatır'ı takdir ederek emrine bir tümen asker vermek zorunda kalmıştır. Çünkü eski Türk devletleri töresince hakanın "ulu hatun" sıfatıyla anılan ilk eşinden olan oğlu veliaht sayılırdı. Hakan öldüğünde ilk eşinden oğlu yoksa veya çok küçükse, kardeşlerinden biri tahta geçerdi. Eğer hakanın çocuğu ve kardeşleri yoksa ikinci eşten olan çocuklara taht yolu açılabilirdi. Bu sebeple Tuman/Teoman Han, töreden çekinerek ve Mete'yi/Bagatır'ı mükâfatlandırarak amacını gizlemiştir. Âdet olduğu üzere veliaht Bagatır'a "Sol Bilge Tigin" ünvanını ve devletin doğu bölgesini yönetme yetkisini vermiştir.

Veliaht Bagatır/Mete, babasının kendisini yok etmek için kurduğu komplodan kurtulup, Sol Bilge Tigin olduktan sonra babasına karşı bir darbe hazırlığına girmiştir. Bagatır, savaş hazırlıkları yaparken hedefe giderken ıslık sesi çıkaran ok icat etmiştir. Ordusunun kayıtsız şartsız kendisine itaat etmesini ve kusursuz biçimde disipline uymalarını tatbikatlarla sağlamıştır. İtaat etmeyen veya yeterince hızlı hareket edemeyenleri ölümle cezalandırmıştır. Babası Şanyü Teoman'la /Tuman'la birlikte çıktıkları bir avda önce kendisi ıslıklı okunu babasına atmış, ardısıra kural gereği bütün ordusu aynı yöne ok atmışlardır. Şanyü Tuman öldükten sonra tahta çıkan Mete/Bagatır, önce üvey annesini ve oğlunu, daha sonra kendisine itaat etmeyen yetkili beyleri öldürtmüştür. Mete'nin/Bagatır'ın ordusuna uyguladığı eğitimin temeli: "Emre kayıtsız şartsız itaat, anında karar vermek ve gösterilen hedefi mutlaka vurmak"tır. Bu ilkeler askerlik alanında bugün de aynen geçerlidir. Bagatır, maiyetinde ve ordusunda, korkaklara, zayıf iradelilere, yetersizlere ve yeteneksizlere asla yer vermemiştir. Göre-

vini liyakatle yapamayanlar ölüme kadar uzanan çok ağır cezalarla cezalandırılmışlardır. Başarısızlar, başarılı ve yeteneklilere ayak bağı olur inancıyla başarısızlığa fırsat bırakmayacak şekilde başarıları planlamıştır. Bagatır, her mücadelede emir vermekle yetinmemiş, emrinin ilk uygulayıcısı olmuştur. Emir verenle emir alanın hizmette eşit olduğunu göstererek ordusunun güvenini kazanmıştır. Türk tarihinde Bagatır/Mete ile başlayan bu uygulama bütün başarılı komutan ve hükümdarlarca aynen uygulanmıştır. Ordusuyla birlikte savaşmayan komutan ve hükümdarlar er veya geç yenilgiye uğramışlardır. Eski Türk tarihinde avcılık önemli bir faaliyet olarak hayatın içinde yer almıştır. Genellikle avcılık savaş tatbikatı gibi kabul edilmiş ve ciddiyetle kuralları belirlenmiştir.

Mete/Bagatır, şanyü ünvanı ile tahta çıktığında Hun Devleti'nin doğusunda Proto-Moğol bir kavim olan Tung-hular, güneyinde Han hanedanının hüküm sürdüğü Çin Devleti, güneybatısında Hunlarla akraba olan Yüeçiler hüküm sürmektedir. Şanyü Tuman/Teoman döneminde Hun Devleti bu devletlerle ekonomik ve askerî açıdan eşit hale gelmiştir. Tung-hular, Şanyü Bagatır, tahta geçtiğinde bu genç hükümdarı korkutarak yenebileceklerini ve Hun ülkesini istila edebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu sebeple önce Tuman/Teoman Han'ın, bir günde beş yüz kilometre koşabilen değerli atını istemişlerdir. Şanyü Mete/Bagatır: "Bir at ne kadar değerli olursa olsun, bir komşudan daha değerli değildir." diyerek atı Tung-hulara göndermiştir. Bundan cesaret alan Tung-hular, Bagatır'ın/Mete'nin sevgili eşini istemişler. Şanyü: "Bir kadın bir komşudan daha değerli olamaz." diyerek eşini Tung-hulara göndermiştir. Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın kendilerinden korktuğunu ve ne isterse vereceklerini düşünerek Tung-hular sınır bölgesinde kullanılmayan kıraç bir araziyi istemişlerdir. Bunun üzerine Şanyü Mete/Bagatır: "Devletin temeli topraktır, verilemez." diyerek, ani bir hareketle ordusunun başına geçmiş ve Tung-hulara saldırmış ve onları büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Böylece Moğollar büyük bir yenligiye uğradıktan sonra doğuda Hunların önünde hiçbir engel kalmamıştır. Doğu Moğolistan'la birlikte Çin'in kuzeyindeki Jebol/Yebol eyaleti Hunların eline geçmiştir.

Yüeçiler, Hunların güneybatısında Yin-Şan ile Tanrı/Tiyanşan dağları arasında yaşamışlardır. Geniş ve verimli toprakları kadar doğu ile batı arasındaki en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu'nun büyük bir kısmı Yüeçilerin ülkesinden geçtiği için ekonomik olarak çok zengindirler. İpek Yolu üzerinde çeşitli kavimlerin kolonileri bulunduğu için mal yanında bilgi ve kültür alışverişi de yapabilen Yüeçiler, Asya'nın

hem en zengin hem de kültürlü kavimlerinden biridirler. Yüeçilerin ülkesinde çok sayıda Hun yaşamaktadır. Yüeçiler, Hunların Kansu bölgesi üzerinden Çin'e giriş yollarını kapatmaktadırlar. Şanyü Mete/Bagatır, Tung-huları yendikten sonra Yüeçilerin üzerine yürümüştür. Vurduğu güçlü bir darbe ile Yüeçileri göçe zorlamış, baskıya direnemeyen Yüeçiler ülkelerinin doğu bölgesini terk ederek batı bölgesine kaymışlardır. Böylece Hunların, Çin'e giden yolları açılmıştır. Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın asıl hedefi Çin olduğu için bu iki kavmi itaat altına aldıktan sonra onlara karşı fazla güç kullanmamıştır. Çin seferine çıkmadan önce devletinin kuzey ve kuzeybatısındaki kavimleri itaat altına alarak, arkasının emniyetini sağlamak üzere Hunlarla akraba ve Türk olan Hun-u, K'ut-sa, Ting-ling (Töliş/ Tölös = T'ie-le) (Kırgız/Kik-k'un), Sin-li adlı kavimleri birer birer Hun Devleti'ne dâhil etmiştir. Böylece, Altay Dağlarının batısında kalan ülkelerin ve kavimlerin dışında kalan Orta Asya'nın tamamı Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın hâkimiyet alanına girmiştir. Orta Asya'da ilk defa Türk birliği sağlanmış ve Hun Devleti çok güçlü bir bir hale gelmiştir.

Şanyü Mete/Bagatır, devletini sağlamlaştırıp, gücünü artırdıktan sonra Çin'nin kuzeyinde atalarının yurdu olan ve daha sonra kaybedilen verimli toprakları geri almak üzere Çin'e yönelmiştir. Ordusuyla kuzey Çin'e giren Mete/Bagatır, Çin hükümdarını yenmiştir. Sarı nehrin büyük dirseği içinde bulunan Ordos bölgesini ve doğusunda bulunan Yen ve Tai bölgelerini de ele geçirmiştir. Çin'de iktidarda bulunan Han sülalesinin hâkimiyetini benimsemeyen bazı Çin derebeyleri de Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın himayesine girerek ona destek vermişlerdir. Kuzey Çin'in büyük bir bölümünde Hun hâkimiyeti sağlanmıştır. Çin Devleti'nin kuzeyindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yolları Hunların denetimine girmiştir. Kuzey Çin bölgesi tarihin başlangıcından itibaren Türklerin atalarının yaşadığı bölgedir ve bu bölgede Çinli nüfusu bulunmamaktadır.. Bölgenin batısında Tibet, ortasında Hun, doğusunda Moğol boyları yaşamaktadır. Kuzey Çin'de ilk kurulan devletleri Türk hanedanları kurmuştur. Chao, Yen, Ch'in hanedanları dönemlerinde Kuzey Çin, bilinçli bir iskân hareketi ile Çinlileştirilmeye çalışılmıştır. Şanyü Mete/Bagatır, Kuzey Çin'de hâkimiyetini sağladıktan sonra ordusunun ağırlıklı bölümünü bu bölgeye kaydırmış ve devleti yeniden yapılandırmıştır.

Şanyü Bagatır/Mete döneminde şekillenen Hun İmparatorluğu İç Asya'da tarihi olarak belgelendirilmiş ilk göçebe imparatorluktur. Bugünkü coğrafî ve siyasî yer adlarına göre Hun İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Kore'ye kuzeyde Kerulan, Tola, Selenge, Yenisey, Ob,

İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Balkaş Gölü'nden Aral Gölü'ne, güneyde Çin sınırlarında Wei Irmağı-Tibet Yaylası-Karakurum'a kadar uzanmıştır. Bu geniş bölge içinde siyasî hâkimiyetlerini pekiştirmek için oluşturdukları kurumlar, daha sonraki Asya devletlerinin yönetim geleneğini belirleyen bir örnek olarak kabul edilmiştir. Hunlar, büyüdükçe artan masrafları karşılayabilmek için tamamen vergiye dayalı bir sistem uygulamışlardır. Zayıf devletler, yenilgiye uğrayan kabileler, Tarım havzasındaki şehir devletleri ve Çinliler düzenli vergi ödemeye mecbur edilmiştir. Başlangıçta vergiler, saray ve askerî kurumları desteklemek üzere kullanılmıştır. Ancak Hun Devleti zayıflamaya başladığında aristokratlar, zorla ve hile ile bu gelirlere el koymuşlardır. Siyasî sistemin devamı bu vergilere bağlı olduğundan vergilerdeki azalma lider himayesindeki devlet kurumlarının kırılgan yapısını doğrudan etkilemiş ve yenilgilerle beraber çözülmeyi hızlandırmıştır.[47]

Kuzey Çin'i kaybettiklerini öğrenen Han sülalesinin kurucusu imparator Kao, 320 bin kişilik bir ordu ile Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın üzerine yürümüştür. M.Ö. 200 yılında Çin imparatoru Kao, ordusuyla birlikte Pe-teng yaylasında konakladığı bir sırada Şanyü Bagatır ve 400.000 atlısı tarafından kuşatılmıştır. Şanyü Bagatır'ın hızlı ve ani hareket kabiliyeti, güvenilir istihbaratı ile düşmanı bir anda dört taraftan bütünüyle kuşatma stratejisi bugün de takdir edilen komuta ve savaş hüneri olarak kabul görmektedir. Hun ordusu, Çin ordusunu kare biçiminde dört taraftan çevirmiştir. Bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları kara/yağız, doğudaki birliğin atları demir kırı/göğümsü, güneydeki birliğin atları doru/al ve batıdaki birliğin atları ak/beyazdır. Birliklerin atlarının renklerinin farklılığı, ordunun dört ana bölümden meydana geldiğni göstermektedir. Türkler, yönleri renklerle adlandırdıklarından, atların renkleri yönleri belirlemiştir. Bu dönemde ayrıca Türkler dünyanın dört köşe olduğunu ve dünyanın merkezinde Türk hakanın bulunduğunu düşünmüşlerdir. Yedi gün süren bu kuşatmada Çin ordusu aç ve susuz kalmıştır.

Yedinci gün Şanyü Bagatır, Hun ordu saflarının birleştikleri köşelerden birer koridor açtırmış ve Çin imparatoru ve ordusunun bu koridorlardan çıkmasına izin vermiştir. Koyu bir sisin de yardımcı olduğu bu kaçışı Hun askerleri görmezden gelmişlerdir. Şanyü Mete/Bagatır, Çinliler gittikten sonra ordusunu alarak geri dönmüştür. Bu kuşatma ile Çin ordusunu yok edebilmek ve Çin'in tamamını ele geçirmek mümkünken bu geri dönüşün sebebi bugün de bilinmemektedir.

[47] Dr. Nicola Di Cosma, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 709-719.

Çinli tarihçiler bu geri dönüşe üç farklı sebep göstermektedirler: Çin imparatoru, Şanyü Bagatır'ın/Mete'nin karargâhına çok değerli hediyelerle bir elçi göndermiş, elçi Şanyü Bagatır tarafından kabul edilmemiştir. Kabul görmeyen elçi bu sefer Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın eşine gitmiş ve değerli hediyelerle hatunun aklını çelmiş ve şöyle demiştir: "Bugün Çin topraklarını ele geçirseniz bile Şanyü Mete/Bagatır, Çin'de yaşayıp bu büyük ülkeyi yönetme gücüne sahip olamayacaktır." Çinli tarihçiler Şanyü Mete'nin/ Bagatır'ın bu sözlere hak verdiğini ve bunun için imparatoru ve ordusunu serbest bıraktığı yorumunu yapmışlardır. Diğer bir rivayete göre ise elçi çok güzel bir hanım resmini şanyünün eşine götürmüş ve Çin'de böyle pek çok güzel kızın bulunduğunu ve Şanyü'nün bu hanımlardan etkilenip eşini terk edeceğini söyleyerek onu etkilemiştir. Hatun bu sözlere inanmış ve şanyüyü etkileyerek kuşatmayı kaldırmıştır. Üçüncü bir rivayette ise, sebebin çok çirkin olduğu ve bu sebep öğrenilirse imparator halkı önünde itibarını kaybedeceği için gizli kalması kararı alındığı anlatılmaktadır.

Bu üç rivayetin de kanaatime göre inandırıcılığı zayıftır. Çünkü yukarıdaki endişe olarak dile getirilen konular, barış karşılığı olarak uygulanmaya konmuştur. Türk tarihçileri ise, maddî kuvvet ne kadar büyük olursa olsun, manevî kuvvet karşısında her zaman yenilgiye mahkûmdur, düşüncesinden hareketle Çin kültürü altında Türk halkı Çinlileşir endişesi ile Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın Çin'e gücünü göstermeyi hedeflediğini ancak Çin'i fethetmeyi düşünmediği değerlendirmesini yapmaktadırlar. Hun Devleti'nin millî siyasetinin, Çin'i savaş gücü ile baskı altında tutarak devletin ve halkın ihtiyaçlarını vergi ve ticaret yoluyla Çin'den sağlamanın yeterli görüldüğü kanaatindedirler. Hunlar söz konusu kuşatma ile Çin'i manen yeterince ezmişlerdir, maddeten ezmeye gerek kalmamıştır, görüşü hâkimdir. Kuzey Çin'de devlet kuran ilk üç Türk hanedanın zaman içinde Çinlileşmeleri bu endişelere somut örnek olarak verilmektedir. Ancak Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın ölümünden sonra iktidara gelen hükümdarlar döneminde bu kimlik kaybı artarak devam etmiş ve Hunlar güç kaybederek parçalanmışlardır. Çin'in neden fethedilmediği konusu Şanyü Mete'ye/Bagatır'a ait veya Hunlar tarafından yazılmış birinci derecede kaynaklara ulaşılmadıkça Çin kaynaklarının söyledikleri de Türk tarihçilerinin yorumları da tartışmaya açık kalacaktır.

Bu önemli kuşatmadan sonra Çin imparatoru üç yıl sessizliğe gömülmüş ve ancak M.Ö. 198 yılında Hunlara barış antlaşması önermiş ve barış imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, kuzey Çin'de Şan-yü Me-

te'nin/Bagatır'ın ele geçirdiği topraklar Hunlarda kalmıştır. Çin, her yıl Hun Devleti'ne ipekli kumaş, şarap, pirinç ve çok miktarda yiyecek madde göndermeyi kabul etmiştir. Şanyü Mete'ye/Bagatır'a imparatorun kızı olduğu söylenen gerçekte ise sıradan bir kız prenses olarak tanıtılmış ve eş olarak gönderilmiştir. Çin, hediye adı altında vergiye bağlanmış ve uzun yıllar sürecek ticaret anlaşmaları yapılmıştır.

Barış antlaşması anlamına gelen Çince "hegin" kelimesi ile isimlendirilen bu barışın sade bir taviz, mal değişimi ve ticaret anlaşmaları ile sınırlı olduğunu düşünmek yanlış olur. Çünkü Çin'in dünden bugüne ulaşan stratejileri ve siyasî diplomasideki başarıları bu ilk yazılı antlaşma ile şekillenmiştir. Hegin siyasî belgesinin ve ardında uygulanan stratejilerin mimarı Lui Jing'dir. Onun yorumuna göre bu barış anlaşmasıyla Mete/Bagatır, Çin imparatorunun damadıdır. Tahtın vârisi olacak oğlu veliaht, Çin imparatorunun torunu olacaktır ve dedesine itaat edecektir. Bu evlilik yoluyla edinilen akrabalıklarda Çin tarafına üstünlük ve bağımlı kılma politikası beyler ve sıradan halk için de aynen uygulanmıştır. Liu, bu antlaşma ile uygulanacak siyaseti iki diğer strateji ile güçlendirmiştir. Birincisi "çürütme" kampanyasıdır. Çin anlaşma gereği Hunların değer verdiği ve önemli saydığı kıymetli eşyaları düzenli olarak gönderecek ve onları bu eşyalara bağımlı kılacaktır. İkinci strateji ise "telkin" kampanyasıdır. Hunlara etkin iletişim kurma kurallarını öğretmek üzere hatipler gönderilecektir. Bu hatipler, Çin değerlerini ve onlar gibi düşünmeyi Hunlara öğretecektir. Konfiçyus öğretisine göre bir torun kendisini dedesine eşit göremezdi. Böylece, kâğıt üzerinde iki imparator eşit diye yazılsa bile Çin imparatorunun Hun imparatoruna üstünlüğü sağlanacaktır. Antlaşma gereği iki imparator kardeşçe yakın ilişki içinde olduğundan savaş olmayacak ve Hunlar Çin'in egemenliği altına girecektir.[48] Bu anlaşmanın arkasındaki stratejilerlerin uygulanması ile Hun Devleti kısa zamanda parçalanmış ve Çinlilerin yönetiminde oluk oluk kardeş kanı akmıştır.

Şanyü Mete/Bagatır, imparatorun kızı olarak sunulan prensesle evlenmiştir. Böylece Şanyü Mete/Bagatır, Çin imparatorunun damadı, prenses de Hun hükümdarının hatunu sıfatını kazanmıştır. Orta Asya tarihinde bilinen ilk antlaşma olan bu antlaşma ile şartları koşan Çin imparatoru bütün istediklerini almıştır. Çinlilerin amacı Hunları bölüp parçalamak ve Çinlileştirmektir. Gönderdikleri prenses ve hediyeler tarihi akış içinde onları bu amacına ulaştırmıştır. Pe-teng kuşatmasından sonra İmparator Kao'nun M.Ö. 188 yılında ölümüne kadar

[48] Dr. Nicola Di Cosma, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 709-719.

Hunlar ve Çinliler anlaşma şartlarına uymuşlar ve sakin bir dönem yaşanmıştır. İmparatorun ölümünden sonra Çin'de yaşanan taht kavgaları sırasında antlaşma şartları uygulanmamıştır. M.Ö. 187 yılında ölen imparatorun eşi Lulu, Çin imparatoriçesi olmuş ve Şanyü Mete/Bagatır, imparatoriçeye aşağıdaki mektubu yazmıştır:

"Ben ırmaklar ve göller arasında doğmuş, geniş yaylalarda atlar ve sığırlar arasında büyümüş, kendimi sık sık sınır boylarında bulmuş (ve şimdi) kendi ayakları üzerinde duramayan yalnız bir hükümdarım. Bir gün Çin'de gezinti yapmak arzusundayım. Zat-ı devletleri de orada (Çin sarayında dul olarak) yalnız bulunuyor. Buna karşılık, ben de kendi ayakları üzerinde duramayan yapayalnız bir kişi olarak oturuyorum. Biz her iki hükümdar için artık mutluluk kalmamıştır; bizi eğlendirecek hiçbir şey de yoktur. Ben senin sahip olmadıklarını vererek, sahip olduklarını alarak bunları birbiriyle değiştirmek istiyorum." [49]

Bu değişik evlenme teklifi, ilk defa bir Türk hükümdarının çocukluğu ve gençliğine kısa da olsa kendi ağzından ışık tutması bakımından da çok dikkat çekicidir. Evlilik ilk çağlardan itibaren ülkeler arası ilişkilerde tarafların birbirlerinden beklentilerini almakta kullandıkları bir ilişki biçimi olmuştur. Ancak Türk tarihinde evlilik yoluyla ülkesine çıkar sağlayan pek az hükümdar vardır. Türk hükümdarlarının yabancılarla yaptıkları evliliklerde her zaman karşı taraf kârlı çıkmıştır. Bunun sebebinin Türk kültürünün aşka, evliliğe ve kadına bakışının diğer kültürlerden farklı olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Türk kültürü aşkı ve sevgiyi sevilen kişiye teslimiyet olarak algılamıştır. Çin imparatoriçesi, bu evlenme teklifine fevkalade içerlemiş ancak, Pe-teng kuşatmasına benzer yeni bir saldırıdan korktuğu için dikkat çekici bir diplomatik üslûpla bu teklifi kendisinden ve ülkesinden uzak tutmuştur. İmparatoriçenin cevabı şöyle olmuştur:

"Şanyü Mete/Bagatır, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı unutmamış. Özellikle bir mektup yazarak hatırlamış. Benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı şimdi korku ve endişe sarmış bulunuyor. Gücümün azaldığı bu günlerde, zihnimi çeşit çeşit düşünceler işgal ediyor. Çok yaşlandım, nefes darlığım var; saçlarım ve dişlerim döküldü. Adımlarım normal yürüyüşünü kaybetti. Şanyü Mete Bagatır, bundan dolayı beni yanlış anlamış, kendisinin bu kadar alınmasına değmez. Şüphesiz bunda benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımın suçu yok. Sizden özür dilemeyi, üzerime düşen bir görev olarak görüyorum. Sana lâyık olmasa da dört atla çekilen saraya mahsus iki araba gönderiyorum. Bunların kabulünü rica ediyorum. Bunlarla her zaman kendi ülkende gezinti yapabilirsin." [50]

[49] Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. C. I. s. 687-708.

[50] Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara , 2002. C. I. s. 687-708.

Bu mektuptan sonra imparatoriçenin ölen eşi zamanındaki anlaşmalar aynen uygulanmaya devam etmiştir. Bu mektuptan sonra yirmi yıl Çin kaynaklarında Hunlardan bahsedilmemiştir. Bu aradan sonra M.Ö. 176 yılında Şanyü Mete'nin/Bagatır'ın, Çin imparatoruna yazdığı mektup bu geçen süreyi açıklamakta yardımcı olmuştur:

"Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Şanyü'sü, Çin imparatorunun iyi olup olmadıklarını saygı ile sorar? Daha önce majesteleri evlilik yoluyla akarabalık kurmamızı teklif etmişti. Ben bu fikri uygun bularak, memnun olmuştum. Ancak, imparatorluğun sınır muhafız beylerinden biri, benim beylerimden Sağ Bilge Tigin'ime saldırmış. Sağ Bilge Tigin"im de benim iznimi almadan İl-beyi Nan-chi gibi adamlarımın kışkırtmasıyla imparatorun muhafız beyine saldırmış. Böylece iki hükümdar arasındaki anlaşma bozulmuş, kardeşlik ilişkilerimize gölge düşmüştür. Bu olaydan incinmiş olan imparator bize iki defa mektup gönderdi. Ben de elçi vasıtasıyla cevabımı gönderdim. Fakat gönderdiğim elçi geri gelmediği gibi imparatorun elçisi de gelmedi. Bu bakımdan imparatorun bize dostça davranma-dığı kanısındayım. Komşu devletimiz Çin, bize bağlı kalmamıştır. Anlaşmamız yalnızca küçük memurlar yüzünden bozulmuştur. Bunun için Sağ Bilge prensimi cezalandırdım.

Tanrının lutfu ve yardımı, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüeçileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarına diz çöktürdük. Bundan başka Jo-jan/Juan, Vusun, Oğuz topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi Hun ailesinin bir parçası yani Hun oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile hâlinde birleştiler. Şimdi bütün kuzey ülkesi barış içinde. Artık, silâhlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak arzusundayım. Geçmişte olan olayları unutmak, eski anlaşmaları yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimiz sınırlarında oturan halklar barış ve güvenlik içinde yaşasınlar istiyorum. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynasın, büyüsün istiyorum. Yaşlılarımız üzüntüsüz ve endişesiz hayat sürsün. Böylece halkımızın nesilden nesile barış ve mutluluk içinde yaşamasını istiyorum. İç saray vezirimi bu mektubu size sunmak için gönderiyorum. Mektupla birlikte zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer İmparator, bundan sonra Hunların, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın bu duvarlardan biraz daha uzakta oturmaları için emir buyursun." [51]

[51] Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. C. I. s. 687-708.

Bu mektup bir Türk hükümdarının kendi kaleminden dünya görüşünü ve icraatlarını anlatması açısından çok önemlidir. Bu mektuptan da anlaşıldığı üzere Şanyü Mete/Bagatır, Hun siyasî birliğini kurmanın yanında ilk defa Hun olma, yani millet olma bilincinin yerleşmesini de sağlamıştır. M.Ö. 209 yılında tahta çıkmasından M.Ö. 174 yılında ölünceye kadar Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan kavimleri bir devlet çatısı altında toplamış ve millet olma bilincine kavuşturmuştur. Şimdiki bilgilerimize göre ilk defa Türk birliği kurulmuş ve Hun Devleti çağının en güçlü ve büyük devleti hâline gelmiştir. Hun halkı refah ve huzur içinde olmuştur.

Şanyü Bagatır'ın/Mete'nin mektubunda egemenlik altına aldığını söylediği 26 şehir devleti Doğu Türkistan'da bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşan Doğu Türkistan-Çin anlaşamamazlığı M.Ö. 2. yüzyılda Çin'de Han sülalesinin hükümran olduğu dönemde başlamıştır. Doğu Türkistan, Çin'in batı tarafında doğu ile batıyı birbirine bağlayan doğal bir köprü niteliğinde büyük bir bölgedir. Büyük İpek Yolu bu bölgeden geçtiği için Doğu Türkistan önem kazanmıştır. Çinliler bu bölgeye yeni yurt anlamında "Sinkiang/Sincan/Şincan" adını vermişlerdir. Eski çağlarda Avrasya medeniyetleri arasındaki ticarî ve kültürel değişim bu bölge üzerinden yürütülmüştür. Doğu Türkistan çok erken tarihlerden itibaren ekonomik olarak zengin ve nüfusça da kalabalık bir bölgedir. Burada 36 civarında şehir devleti kurulmuştur. Şehir devletleri dış politikada ortak davranmayı tercih etmişlerse de Hun ve Çin gibi iki güçlü devlete karşı direnememişlerdir. Hun İmparatorluğu M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında güclenmiş ve Şanyü Bagatır/Mete, 26 şehir devletini hâkimiyeti altına almıştır. Hunlar, hâkimiyetleri altına aldıkları halkların yaşama tarzlarına, inançlarına ve dillerine karışmamışlardır. Hunların zayıflamasından ve Çin'in savunmadan saldırıya geçmesinden sonra M.Ö. 108 yılında Çin, Doğu Türkistan'ın doğusundaki devletlerin bir bölümünü istila etmiştir. M.Ö. 101 yılında Çin ordusu Fergana bölgesine girmiş, şehirleri yağmalamış ve Hunlarla bu devletlerin bütün bağlantısını kesmiştir. Çinliler, Hunlardan farklı olarak Çinlileştirme faaliyetleriyle birlikte yeni yerleşim yerleri kurarak Çinli nüfusu bu bölgeye yerleştirmişlerdir. Bu davranışlara karşılık olarak şehir devletleri örgütlenerek Çinlileri sıkıntıya sokacak mücadeler yapmışlardır. M.S. 1. yüzyılın başlangıcında Hun İmparatorluğu gücünü yeniden kazanınca Çin-Hun mücadelesinden yararlanarak Şehir devletleri Çin hâkimiyetinden çıkmışlardır. M.S. 46 yılında Çin bu devletlerden birine yardım ederek güçlendirmiş ve diğerlerini de bu devlete bağlamak istemiştir. Çin'e bağlanmak istemeyen şehir devletleri Hunlardan yardım istemiştir. Şehir devletlerinin bir kısmını Çin bir kısmın ise Hunlar temsil etmiş-

lerdir. M.S. 107 yılında Hunlar yeniden Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümünde söz sahibi olmuşlardır. Hunlar bütünüyle güçlerini kaybettikten ve Çin'de Han hanedanlığı hükümranlığını yitirdikten sonra Doğu Türkistan, Kuşhan Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. [52]

M.Ö. 174 yılında Şanyü Mete/Bagatır, öldüğünde vârislerine güçlü bir devlet bırakmıştır.[53] Bütün Türk grupların ortak destanı olarak benimsenen Oğuz Kağan Destanı, Şanyü Mete/ Bagatır'ın destanlaşmış hayatı olarak kabul edilmektedir.

Çin kaynaklarıma göre Şanyü Mete/Bagatır'ın ölümünden sonra M.Ö. 174-160 yılları arasında hükümran olan oğlu Kiok/Kayı geçmiştir. Şanyü Kayı, babasının politikaları doğrultusunda Çin'i baskı altında tutarak topraklarını korumak ve eski ticaret anlaşmalarının devamını sağlamak gibi çabalarla hüküm sürmüştür. M.Ö. 161 yılında büyük bir ordu ile Çin'in merkezine kadar ilerlemiş, imparatorun sarayını yıkarak gücünü göstermiştir. Şanyü Mete/Bagatır dönemindeki anlaşmalar aynen yenilenmiş ve Şanyü Kayı, bir Çinli prensesle evlenmiştir. Hun ekonomisinde ihtiyaç duyulan maddeler, hediye olarak Çin'den gönderilmeye devam edilmiştir. Şanyü Kayı, Çin'i baskı altına aldiktan sonra Yüeçilerin üzerine yürümüş ve onları Orta Asya'yı terk etmeye mecbur etmiştir. Yüeçiler, bugün Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan adıyla anılan bölgelere göç etmişler ve Büyük İskender'in zamanında kurulan ve devam etmekte olan Grek kolonilerini yıkarak Kuşhan adıyla anılan devletin kuruluşunda rol almışlardır (M.Ö. 138). Yüeçilerin Orta Asya'yı terk etmelerinden sonra İpek Yolu bütünüyle Hunların kontroluna geçmiştir. Şanyü Kayı döneminde başlayan Çin tesiri ve Çinlileşme akımı, M.Ö. 126 yılında Kayı'nın yerine geçen oğlu Kün-Çin döneminde hızlanarak devam etmiştir. Bu dönüşümün de etkisiyle Şanyü Kün-Çin, dedesinin ve babasının başarısını gösterememiştir. Bu dönemde Çinliler artık savunma durumunu bırakarak saldırıya geçmişlerdir. Başlangıçtan beri kuzey-güney yönünde devam eden Hun-Çin mücadelesi, İpek Yolu'nu Hunlardan almak isteyen Çin saldırılarıyla doğu-batı yönüne dönmüştür. Çin hükümdarı Wuti, İpek Yolu'nu ele geçirmek için bu yol üzerindeki ülkeleri tanımak ve işbirliği yapmak üzere güvendiği adamlarından Çung Kien'i M.Ö. 139 yılında bu yöne görevli olarak göndermiştir. Çu Kien, on yıl süren bu önemli araştırma ve tespitlerinin sonuçlarını bir rapor hâline getirerek imparatora sunmuştur. Çin imparatoru, bu rapor doğrultusunda hazırlıklarını tamamlamış ve Hun tarzında eğitilmiş ordusuyla saldırıya geçmiştir. İpek Yolu üzerindeki, Çungarya/Yayık, Tanrı/Tiyanşan Dağları, Turfan, Kuça ve Yarkent gibi Hunlara ait önemli merkezleri ve toprakları işgal etmiş-

[52] Prof. Dr. Risalet Kerimova, "Hun İmparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi," a.e. C.I. s. 743 - 748.

[53] Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara , 2002. C. I. s. 687-708.

tir. Bu büyük kayıplarla Hunlar hem askerî hem ekonomik olarak zayıflamışlardır.

Çin, Şanyü Bagatır/Mete tarafından büyük hezimete uğrayıp, barış anlaşmasına mecbur olduğu günden itibaren fevkalâde bilinçli bir biçimde Hunları Çinlileştirme politikası uygulamıştır. Hakanlara ve beylere Çinli prensesler göndererek, annelerin yetiştirdiği çocukların hem Çince öğrenmelerini hem de bu yolda Çin düşünce tarzını ve ideallerini benimsemelerini sağlamıştır. Sıradan halk için de benzer uygulamalar yapılmıştır. Kuzey Çin'de haneden kuran Türklerde olduğu gibi Hunlarda da hükümdarlara evlenmek üzere gönderilen Çinli prenseslerle üçüncü nesilde Çinlileşme sağlanmıştır. Hakanlara ve beylere gönderilen prenseslerin maiyetinde pek çok casus ve görevli kişi de Hun yöneticilerinin özel hayatlarının içinde yer almıştır. Bu görevli kişiler Hunları yakından tanımışlar, onların güçlü ve güçsüz yanlarını öğrenmişlerdir. Bu bilgileri raporlar hâlinde Çin Devleti'ne sunmuşlar, beyleri ve halkı birbirine düşürmüşlerdir.

Hunları zayıflatmak için gerekli uygulamalarla ilgili stratejileri geliştirerek süreklilik içinde ortaya koyanlar Çin'in ilk hanedanı Han sülalesi döneminde yaşayan Chine I, Ch'o Tso ve Chung-shu isimli üç önemli teorisyendir. Bu teorisyenlere göre Hunları savaşarak yenmek mümkün değildir; yapılan anlaşmalarla ödenen vergiler, Çin'e büyük yük getirmektedir; Hunlar baskılarını artırarak isteklerini de çoğaltmaktadırlar. Bu sebeple Hunları zayıflatacak, birbirlerine düşürecek politikalar geliştirmek lâzımdır. Bunun için de M.Ö. 198 yılında imzalanan Ho-ch Antlaşmasını kullanılarak Hunları itaat altına almak üzere "Beş Tuzak" adı verilen uygulamalarla haraç sisteminin oluşturulması planlanmıştır. "Beş Tuzak" kısaca şöyle özetlenebilir.

1. Hunların GÖZLERİNİ BOZMAK için özenle hazırlanmış ipek elbiseler, çok gösterişli arabalar vermeliyiz.
2. AĞIZLARINI BOZMAK için onlara nefis yiyecekler vermeliyiz.
3. KULAKLARINI BOZMAK için müzik ve güzel kadınlar vermeliyiz.
4. MİDELERİNİ BOZMAK için -alışkanlıklarını değiştirmek anlamında- onlara yüksek evler, tahıl ambarları ve köleler temin etmeliyiz.
5. İtaat ederek bize gelen Hunlara, imparator, kraliyet kabulü vererek, saygı göstermeli ve onların AKLINI BOZMAK için imparator bizzat yiyecek ve şarap ikram etmelidir.

Çin'den imparatorun emriyle M.Ö. 169 yılında Hunlara elçi olarak gönderilen ve ülkesine dönmeyerek Hun hükümdarlarına samimiyetle hizmet etmeyi görev edinen ve vezirliğe yükseltilen Chung-hang Yüeh, Çinlilerin uyguladıkları zayıflatma politikalarını görmüş ve hükümdarı uyarmıştır: "Hunların bütün nüfusu Çin'in bir eyaletindeki halk kadar bile değildir. Çin nüfus bakımından her zaman Hunlardan güçlüdür. Hunların gücü, yiyecek ve giyeceklerinin, Çinlilerinkinden farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Sizin keçeden ve deriden yapılan pantolon ve giyecekleriniz ipekten yapılan Çin giyeceklerinden; yoğurt, süt, ayran ve kımız gibi içecekleriniz şarap, pirinç ve diğer Çin yiyeceklerinden daha iyidir. Hun hükümdarı, Çin imparatorundan daha güçlü ve daha büyük olduğunu göstermek için mektup ve mühürlerini onlarınkinden daha uzun ve geniş yaptırmalıdır. Mektuplarındaki hitap ve ünvanlar, Çin'in kullandıklarından daha gururlu ifadeler içermelidir." Chung-han Yüeh bu tavsiyelerde bulunduğunda Çinliler haraç sistemini oturtmuş, beş tuzak sonuç vermeye başlamıştır ve ayrıca bu sistem günden güne yeni tecrübelerle de geliştirilmiştir.

Hun şanyüleri ise Çin'den gelen değerli eşya ve yiyeceklerin Hun ekonomisinin temel ihtiyaçları olmadığı için bir tehlike bulunmadığını düşünmüşlerdir. Önceleri elit tabakaya dağıtılan bu lüks eşyayı göçebe devletin zenginliği olarak değerlendirmişlerdir. Başlangıçta hükümdarların görevlendirdiği elçiler dışında Hun yöneticilerinin Çin'le bireysel ilişkilerine izin verilmemiştir. Zaman zaman Çinli idareciler, sınır boylarındaki yoksul halkı hediyelerle ve ünvanlarla kendi taraflarına çekmişlerdir. Bir süre sonra sınır boylarındaki halkın yoksulluğu sebep gösterilerek Çin'le sınır pazarları açılması için bir antlaşma yapılmıştır. Sonuçta sıradan halk da Çin mallarına alıştırılmış ve kendi devletlerine karşı kışkırtılmışlardır. Pazar yerleri düzenlenirken Çinli teorisyenler: "Bizim pirinç, yahni, kuzu çevirmeleri ve şaraplarımız Hunların burunlarında tütmeye başladığında öldürücü darbe vurulmuş olacaktır." değerlendirmesini yapmışlardır.

Yerleşik Çin medeniyetinin tarih boyunca barbar diye nitelendirdiği yabancılara ve dolayısıyla Hunlara ve diğer Türk devletlerine karşı yürüttüğü asimile ve birbirine düşürme siyasetinin diğer bir basamağı da; barbarları durdurmak için barbarları kullanmak, barbarlara saldırmak için barbarları birbirine saldırtmak şeklinde özetlenen iki kademeli stratejinin ön şartı Çinli Çinli ile savaşmaz prensibidir. Bu iki önemli stratejinin bir paralelini de Çin Devleti'nin çağdaşı Roma İmparatorluğu'nun uyguladığı " Böl ve hükmet" prensibidir.[54]

[54] Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan , "Çinlilerin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler -Beş Tuzak-" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 730-744.

Hunların dağ ve bayırlara tırmanmaktaki becerilerini, sarp gözetleme kulelerine girip çıkmaktaki hünerlerini Çin askerinin başaramayacağı kabul edilmiştir. Bu sebeple İmparator Wuti zamanından itibaren Hunların Çin'e tâbi olan "shu-kuo" askerleri, Hun asıllı Hular ve Çin'in güneyindeki Yüeçiler Çin ordusuna dâhil edilmiştir. Bu strateji ve uygulamalarla Hunlarla başa çıkma yolları sağlanmıştır.

Çinlileşme ve kendi kimliğini kaybederek, egemenliği anlamsız bulmaya varan süreç, Şanyü Ho-Han-Yeh döneminde belirginleşmiştir. Şan-yü Ho-Han-Yeh vezirinin de tavsiyesine uyarak Çin'le mücadele etmek yerine Çin hâkimiyetine girerek rahat yaşamanın daha akıllıca olduğunu, Hun Devlet Meclisine anlatmıştır. Meclis egemenlikten vaz geçenler ve geçmeyenler olarak ikiye ayrılmıştır. Hun hâkimiyetini Çin'e devretmek isteyenler Hun Devlet Meclisi'nde şu konuşmaları yapmışlardır: "Devletlerin hem güçlü hem güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin ezici güce sahiptir. Şehir devletleri ile Vusunlar, tıpkı bir cariye gibi Çin'e bağlandılar. Şanyü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet bir daha birleştirilmeyecek şekilde bölümektedir. Bundan dolayı Çin'in üstün gücü kürşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükun bulunabilir. Yoksa tehlikeler altında batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?" [55]

Doğu ve Batı Hun Devletleri

Çin'e karşı mücadele bile etmeden yenilgiyi kabul eden Şanyü Hohan-yeh ve taraftarlarının karşısında şanyünün erkek kardeşi Çiçi ve taraftarları Hun Devleti'nin bütünlüğünden yana ve milletinin egemenlik haklarını vermemek için mücadele etmişlerdir. Çiçi ve taraftarlarının Çin yıllıklarına yansıyan düşünceleri şöyledir: "Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en kötü gelen haldir. At sırtında savaşarak ve mücadele ederek Hun Devleti kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit savaşçılar ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı sürdürebilelim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi Çin, bizden daha güçlüdür. Ancak bu durumda bile Hun ülkesini ele geçiremez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini, Çinlilere devredelim? Bu ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Komşu devletlerin karşısında gülünç duruma düşeriz. Çin'e bağlanarak sükûnet elde etsek bile diğer kavimler karşısında tekrar güçlü duruma geçebilir miyiz? Biz bağımsızlık için ölsek bile kahramanlığımızın şöhreti artacak, oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar." [56]

55. Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. s. 704.
56 Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 705.

Bu tartışmalardan sonra Ho-han-yeh ve kardeşi Çi-çi arasında büyük mücadele yaşanmıştır. Ho-han-yeh arkasına Çin'in desteğini aldığı için kardeşi Çi-çi'yi yenmiştir. Hun Devleti Doğu ve Batı Hun devletleri olarak M.Ö. 54 yılında ikiye ayrılmıştır. "İstiklali terk etmeyi" utanç verici bulan Çi-çi, kendisini destekleyen beyler ve boylarla birlikte batıya çekilmiş Tanrı Dağlarının kuzeyinde oturan Vusunların direnişini kırmıştır. Tarbagatay bölgesindeki Ogurları /Oğuzları, İrtiş kaynak havzasındaki Ting-lingleri ve Kırgızları hâkimiyeti altına almıştır.[57] Aral Gölü'ne kadar bütün batı bölgesini hâkimiyeti altına alan Tanhu/Şanyü Çiçi, atası Mete/Bagatır zamanındaki imparatorluğu yeniden ihya etmiştir. M.Ö. 41 yılında Çu-Talas havzasına yerleşerek etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurmuştur. Bu hareketiyle İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Avrupa bölgeleri açısından önemli olan Asya tarihinin sonraki gelişiminde etkili olan Türkistan sahasının bütünüyle Türkleşmesini sağlamıştır.[58]

Çi-çi'nin bu hızlı güçlenişi Çin'i endişenlendirmiş ve Batı Hun Devleti'ne Ho-han-yeh'i Çin destekli 70.000 kişilik bir orduyla saldırtmıştır. Çin ordusu, Talas Irmağı'nın kenarında surlarla çevrili başkenti yerle bir ettikten sonra Çi-çi'nin sarayına ulaşmıştır. Türk milliyetçiliği fikrini devlet politikası olarak benimseyen Çi-çi, kardeşine ve Çin ordusuna karşı Türk tarihinin en hazin ve zorlu mücadelelerinden birini vermiştir. Ancak, düşman çok kalabalık ve acımasızdır. Başta Çi-çi olmak üzere tiginler, hatunlar, çocuklar ve saray mensuplarından 1518 kişi acımasızca öldürülmüştür. M.Ö. 36 yılında Batı Hun Devleti'nin siyasî varlığı ortadan kaldırılmıştır. Çi-çi'ye bağlı Hun boylarından bu saldırıdan kurtulabilenler bölgede dağınık bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.[59] Ho-han-yeh'in kardeşine karşı kazandığı başarı Çin imparatoru tarafından beş Çinli kadın hediye edilerek ödüllendirilmiştir.[60]

Kuzey Hun Devleti - Güney Hun Devleti
(M.S. 48-155) - (M.S. 48-216)

Çin'in hâkimiyetini kabul eden Hunların bir kısmı, bir süre sonra Şanyü Mete/Bagatır'ın gerçekleştirdiği Türk birliğini yeniden kurmak üzere hareket geçmişlerdir. M.S. 18 yılında Yü isimli bir lider öncülüğünde Çin'den ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Şan-yü Yü de Mete/Bagatır gibi Türkçe konuşan kavimleri bir araya toplamış ve eskisi gibi Çin'i baskı altına almıştır. Şan-yü Yü'nün saltanatının son yıllarında büyük bir kıtlık ve salgın hastalıklar, sıkıntılara sebep olmuştur. M.S. 46 yılında Şan-yü Yü'nün ölümünden sonra oğlu Pu'nu

57 Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 705.

58. Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", a.e. C. II. s. 523.

59 Prof. Dr. Salim Koca, "Büyük Hun Devleti" a. e. C. I. s. 687-708; Prof. Dr. Richard Rafe De Crespigny, "Hun Konfederasyonunun Bölünmesi ve Yıkılması," a.e . C. I. s. 749-757.

60. Yrd. Doç. Dr. Meh-met Tezcan, "Çinlile-rin Hunları Yıkmak İçin Uyguladıkları Temel Stratejiler -Beş Tuzak-" a.e. C. I . s. 730-744; Prof. Dr. Richard Rafe De Crespigny,

ile yeğeni Pi arasında uzun süren taht kavgaları yaşanmıştır. Pi, kuzeye çekilerek kendisini Şanyü ilan etmiş ve Kuzey Hun Devleti'ni, Pu'nu ise Güney Hun Devleti'ni kurmuştur. Bu iki devletten Güney Hun Devleti Çin'e bağlanırken Kuzey Çin Devleti ise sonuna kadar bağımsızlığını korumuştur. Güney Hun Devleti'ni, Çin'in tayin ettiği kukla şanyüler, Çin siyasetinin temsilcisi olarak yönetmişlerdir. Kuzey Hun Devleti ise bağımsızlıklarını korumak için Çin ve Çin'in kışkırttığı kavimlere karşı uzun ve zorlu mücadeleler yürütmüşlerdir. Wu-huanlar ve Siyenpileri sürekli baskı altında tutmuşlardır. M.S. 155 yılından itibaren bugün Moğolistan olarak anılan ana yurt topraklarındaki Hun siyasî birliği sonlanınca bu bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Hunların yerini Wu-huanlar ve Siyenpiler almış, Hun boyları batıya çekilerek Kırgız-Kazak bozkırlarındaki soydaşlarına katılarak hayatlarını sürdürmüşlürdir.

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesinden sonra Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirerek İpek Yolu'nun tek hâkimi hâline gelmiştir. Güney Hun Devleti Çin'e bağlı yöneticiler tarafından yönetilmişse de dönem dönem Hun boyları şanyülere ve Çin'e karşı ayaklanmıştır. M.S. 216 yılında Çin bu devletin de siyasî varlığına son vermiş ve bütünüyle bu bölgeyi de kendi topraklarına katmıştır.

M.S. 216 yılında Güney Hun Devleti'nin de siyasî varlığına son veren Çin, bu devlete mensup 19 Türk boyunu Kuzey Çin'de beş ayrı bölgeye yerleştirmiş ve bu boyları yönetmek üzere Çinli valiler tayin etmiştir. Bir asır kadar Çin'in istediği gibi sakin bir dönem yaşanmıştır.

■ "Hun Konfederasyonunun Bölünmesi ve Yıkılması" a.e . C.I. s. 749 - 757.

Çinlileştirme çabalarına direnen bir grup Hun beyi bu bölgede sayıları 16'yı bulan kısa ömürlü devletler kurarak bağımsızlık mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu devletlerin en güçlüleri: I. Chao /Ön Chao M.S. 304 - 329; II. Chao/Arka Chao Devleti M.S. 319-351; Kuzey Liang Devleti M.S. 401-439; Hsia Devleti M.S. 407-431; Tabgaç Devleti 338-557. Tabgaç Devleti'nin, M.S. 439 yılında ağır ve acımasız bir saldırı ile Liang Hun Devleti'ne son vermesinden sonra Liang Hun Devleti içinde yer alan Aşina boyuna mensup beş yüz aile bu katliamdan kurtularak Avarlara/Juan Juanlara sığınmışlar ve daha sonra Türk tarihinin en önemli ve büyük devletlerinden bir olan Köktürk Devleti'ni kurmuşlardır.

Kuzey Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Kırgız bozkırlarına yerleşen Hun boyları diğer Hun boylarıyla da birleşerek Başbuğ Balamir'in liderliğinde M.S. 350 yıllarından itibaren batıya doğru göç etmişlerdir. M.S. 374 yılında Etil/İdil/Volga Nehrini geçerek Avrupa'ya ulaşmışlardır. M.S. 350 yıllarında bir diğer Hun grubu Altay

Dağlarındaki yurtlarını terk ederek güney Kazakistan bozkırlarına yerleşmişler ancak burada çok uzun süre kalamamışlar ve Afganistan'ın Toharistan bölgesine göçmüşlerdir. Ak Hunlar/Eftalitler adlarıyla anılan Hunlar bir taraftan İran'daki Sasani Devleti'ndeki gelişmeleri yönlendirmişler, diğer taraftan hâkimiyet alanlarını Kuzey Hindistan'a kadar genişletmişlerdir. Aynı tarihlerde Orta Asya'nın tamamına hâkim olarak büyük bir devlet hâline gelen Köktürkler, Sasanilerle birleşerek M.S. 557 yılında Ak Hunların siyasî varlığına son vermişlerdir.

M.Ö. 198 yılında yapılan Hegin antlaşması Hun ve Çin imparatorlarına eşit statü tanımakla beraber bu anlaşmanın uygulanışı ile Çinlileştirme hareketi, hükümdarlardan beylere ve sıradan halka kadar büyük ölçüde etkili olmuştur. Hun hükümdarlarına Çinli prensesler gönderilmiş ve akrabalık pekiştirilmiştir. Böylece Çin hükümdarlarının torunu olan şanyüler Çin'e itaat etmeye başlamışlardır. Bu hükümdarlar, Çin egemenliğini tanımayan Çiçi gibi kardeşlerini, beylerini ve Hun halkını acımasızca katletmişler ve egemenliklerini ve topraklarını gönül rızasıyla Çin Devleti'ne devretmişlerdir. Çin'de derebeylikler döneminin kapanarak güçlü Çin Devleti'nin kurulması ve Hunları kendi yurtlarından atması, Hunların bilinçlenmesini ve büyük bir imparatorluk kurmaları sonucunu sağlamıştır. Hunların Çin'i istila ederek baskı altına almaları, Çin'in bir daha bu duruma düşmemek için dünya görüşlerini ve devlet politikalarını temelden değiştirmelerine sebep olmuştur. Başta ordu olmak üzere bütün devlet kurumları ve uygulamaları elden geçmiş ve yenilenmiştir. Hegin siyasetinin arkasında geliştirilen stratejilerle Hun İmparatorluğu parçalanmıştır. Çin'in başlangıçta Türklerle başa çıkmak için başlattığı stratejik çabaları zaman içinde onların Yunan ve Hint medeniyetleriyle ve Avrupa, yakın doğu ve Greko-Romen dünyasıyla İpek Yolu aracılığı ile bağlantı kurması gibi önemli sonuçlar doğurmuştur.[61]

[61] Dr. Nicola Di Cosma, "Hun imparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi," a. e. C. I. s. 709-719.

TABGAÇ/TO-PA DEVLETİ

Batı Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Orta Asya'da kurulmuş ve Budizmi kabul etmiş bir Türk devletidir.[62] Çinlilerin "To-pa", Türklerin "Tabgaç" diye isimlendirdikleri bu Türk devleti de kendinden önce kurulan diğer Hun devletlerinde olduğu gibi çeşitli kabilelerin birleşmesiyle meydana gelen bir siyasî birliktir. Asya'da üç yüzyıl egemen olan Hunlar M.S. 48 yılında güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmış ve Kuzey Hunlar, bir süre sonra Çinlilerin ve Çin'in doğusunda güç kazanan Siyenpilerin ve Türk boyu olan Ting-Linglerin hücumlarından kaçarak Orhun Nehri çevresinden batıda İli Nehri yöresine göç etmişlerdir. Siyenpilerin arasında bir boy olan To-palar, Chieh-fen isimli bir önderin yönetiminde Hunların eski yurdu olan bugünkü Moğolistan'a ve Çin'in kuzeyindeki Shan-shi ve Ho-pei bölgelerine yerleşmişlerdir. 258 yılında Yin Shan bölgesinden doğuya göçen To-palar liderleri Li-wei yönetiminde bir kurultayda, Shen-le şehrini yönetim merkezi yapmışlardır. To-palar çok kalabalık oldukları ve farklı etnik kavimleri bir arada temsil ettiklerinden yönetimi doğu, batı ve orta olmak üzere üçe bölmüşlerdir. Çinlilerin Hunlarla yaptıkları savaşlarda To-palar Çinlilere yardımcı olmuşlardır. Bu yardıma teşekkür olarak Çinliler 310 yılında To-pa Beyine Tai bölgesindeki topraklarını ve "Tai Beyi" ünvanını vermişlerdir. To-palar kendi soydaşları kuzey To-palarla ve Tibetlilerin kurduğu Çin/Chi'n Devleti ile yaptıkları savaşta yenilmişler ve kurdukları bu ilk siyasî birlik ortadan kalkmıştır.

To-paların ikinci ve büyük siyasî birliği To-pa K'uçi adlı bir bey tarafından 386 yılında kurulmuştur. Tibetlilerin kurduğu Chi'n ve 395 yılında Siyen-piler tarafından kurulan Yen Devleti'nin yıkılmasından sonra To-pa hükümdarı, Kuzey Çin'in tamamını ele geçirmiştir. Sarı Nehire kadar uzanan geniş topraklarda hâkimiyet sağlayan To-palar en başarılı dönemlerini hükümdarları Taiwu (424-452) zamanında yaşamışlardır. Kuça, Kaşgar, Karaşar ve Turfan şehir devletlerini kendilerine bağlamışlardır. Hükümdar Taiwu, İpek Yolu üzerinde de hâkimiyet sağladığından ekonomik olarak çok güçlenmişlerdir. Bu dönemde Çin topraklarındaki Budist faaliyetler, tapınaklar dışında kontrol altında tutularak, Çinlileşmeyi önlemek için din propagandası yasaklanmıştır. Ancak çabalar sonuçsuz kalmış, Budizmin yaygınlaşmasıyla To-pa'lar hızla Çinlileşmişlerdir. 471-499 tarihlerinde iktidara gelen hükümdar Wenti, aldığı eğitimin etkisiyle kendisini Çinli olarak tanımlamış ve kamu mekânlarında herkesin Çince konuşmasını emretmiştir. Çinli giyimi, adet ve geleneklerini bütünüyle kabul etmiştir. Hükümet merkezi Lo-yang'a taşındıktan sonra Çinlilere iş verilmiş, To-pa ileri gelenleri işsiz kalmışlardır. 550'li yıllarda To-pa'lar ikiye ayrılmış ve zaman içinde bütünüyle Çinlileşmişlerdir.[63] Çinlileştikten sonra isimleri Wei hanedanı olarak değiştirilmiş ve Çin tarihinde yerlerini almışlardır.

[62] Prof. Dr. Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları" a.e. C. I. s. 266-268.

[63] Prof. Dr. Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler," a. e. C. I. 463-477.

KUŞANLAR

Kuşhan İmparatorluğu

M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında, Batı kaynaklarında Sogdiana ve Bactria, Çin kaynaklarında ise Tai Hsia diye adlandırılan, bugün Afganistan'ın kuzey kesiminde Amuderya/Ceyhun/ Oxus Irmağı ile güneyde Hindikuş Dağları arasında kalan bölgenin Orta Asya kavimleri tarafından istilası sonucunda M.Ö. 3. yüzyılda kurulmuş olan Bactria-Grek Krallığı çökmüş ve yerine M.S. 1. yüzyılda yerli kayıtlarında "Kuşan", Çin kaynaklarında "Ta-Yüeh-chih" adlı bir devlet kurulmuştur. Yüeçiler, M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Çin'in batısındaki Kansu bölgesindeki yurtlarından Hunlarla yaptıkları çatışmalarda yenik düştükleri için batıya göç etmişlerdir. Yol boyunca Vusun ve Sakalarla mücadele ederek bu yeni bölgeye ulaşmışlar ve burada Kuşan Devleti'ni kurmuşlardır.[64]

Hindistan'a göçler Sind/İndus vadisini dış dünyaya bağlayan Kabil, Kandahar ve Mekran bölgesi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Türklerin Hindistan'a ilk göçlerinin M.Ö. 2500-1500 yılları arasında olduğu ve demir çağına geçişin bu göçle birlikte gerçekleştiğine; yerli Hint dillerinde bu dönemde kazanılmış Türkçe kelimelerin ve Proto-Türk savaşçılarının heykellerinin varlığı delil olarak kabul edilmektedir. M.Ö. 8. yüzyılda Hindistan'a yayılmaya başlayan Aryanlarla mücadele ettiklerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Bu birinci göçten sonra M.Ö. 2. yüzyılda Sakalar Sind/İndus ve Mekran taraflarından Hindistan'a girmişlerdir. Sakalardan önce bu bölgeyi Pers Kralı Darius (M.Ö. 522-486) fethetmiştir. Perslerin ardından Greko-Bactrianlar Kuzey Hindistan'a inmişlerdir. M.Ö. 2. yüzyılın başlarında Yüeçiler bu bölgeye geldiklerinde M.Ö. 6. yüzyıldan beri burada yaşayan Sakaların bir bölümü Yüeçilere katılırken, diğer bir kısmı Keşmir'e geçmişler ve burada bir devlet kurmuşlardır. Diğer bir kalabalık Saka grubu ise Amuderya/Ceyhun üzerinden Merv ve Herat yoluyla M.Ö. 150-100 yılları arasında Kuzey Hindistan'ın Çandhara/Sicistan bölgelerine ulaşmışlardır. Sakaların başında Doğu İran'daki Partları yenerek Saka-Part feodalitesini kuran ve krallar kralı ünvanını taşıyan Saka hükümdarı Manues, bulunmaktadır. Manues ve halefi I. Azes, Gandahara'dan Hindistan'ın orta kesimlerine ve kuzeyine, güneyde Mathara, Uccain ve Sauraştra'ya ulaşan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Bu dönemde Sakalar, Orhun anıtlarının öncü örneği olarak kabul edilen tarihlerini anlatan bengü taşları Hindistan'a dikmişler-

[64] Yrd. Doç. Dr. Mehmet Tezcan, "Kuşan'ların Menşei," a. e. C. 1.s.789-814.

dir. Sakalar zaman içinde yerli kültürleri özümseyerek erimişler ve M.Ö. 19. yılında yeni kurulan Part Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdir. Güneydeki Sakalar yarı bağımsız bir şekilde hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Güneydeki Sakaların desteği, M.S. ikinci yüzyılın ilk çeyreğinde, Kuşanların Kuzey Hindistan'da güçlerinin zirvesinde çıkmalarında ve çağın üçüncü büyük gücü olmalarında etkili olmuştur. Sicistan/Çandhara bu sebeple İran kaynaklarında "Sakastana" olarak isimlendirilmiştir.

Sakaları iterek onların Batı Türkistan'daki yurtlarına yerleşmiş olan Yüeçiler/Toharlar M.Ö. 133-129 yıllarında Hun destekli Vusunlara yenildikten sonra yurtlarını terk etmişler ve Afganistan'ın Tahia bölgesine göçmüşlerdir. M.S. 10 yılında bu bölgede beş yabguluk hâlinde teşkilatlanmış olan Yüeçiler/Toharlar, Kuşan yabgusu tarafından birleştirilmiş güçlü bir devlet hâline gelmişler ve Kabil'i ele geçirmişlerdir. İskender'in bu bölgeyi fethinden sonra M.Ö. 245 yılında kurulan Greko-Bactria Devleti'ni Kuşanların üçüncü hükümdarı ortadan kaldırmış ve Hindistan'a yönelmiştir. Böylece Kuşan Devleti'nin sınırları doğuda Varcurari/Banares, batıda Parthia, kuzeyde Buhara'ya kadar uzanmıştır. M.S. 78-144 yılları arasında Kuşhanlar, Parthları yenmiş, Ganj Nehri boyunca kuzey Hindistan'ı bütünüyle hâkimiyetleri altına almışlardır. Diğer taraftan Türkistan'ın büyük bir bölümü de Kuşan İmparatorluğu'na dâhil olmuştur. Bu dönemde Hindistan ile Roma arasında ticaret gelişmiş, İran bütünüyle bu ticaretin dışında bırakılmıştır. Kuşan Devleti, hem kara hem deniz ulaşımına bütünüyle hâkim olmuştur. Böylece Türkistan'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir bölge Kuşan İmparatorluğu'nun yurdu hâline gelmiştir. Hun hükümdarı Çiçi'den itibaren hedeflenen Hindistan'a ve Türkistan'a aynı anda sahip olma düşü Kuşanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Dört yüz yıl süren Kuşan hâkimiyet dönemi hem Hindistan hem de Türkistan için müreffeh bir dönem olmuştur. M.S. ikinci yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlayan Kuşanları önce Sasaniler yenilgiye uğratmışlar ve Pencap'ın kuzeyini ele geçirmişlerdir. Bu dönemde giderek güçlenen Ak-Hunlar/ Eftalitler, M.S. 385-420 yıllarında Ceyhun/Amu Derya Irmağını geçerek Kuşanları Peşaver ve çevresinden çekilmeye zorlamışlardır. Kuşanların direnmelerine karşılık Ak-Hunlar önce Belh'i, daha sonra Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşan beyliklerini ele geçirmişlerdir.

Kuşanların en başarılı hükümdarı Kanişka, Budizmi benimsemesine ve bu dinin evrenselleşmesi için çaba göstermesine rağmen Hindistan'daki diğer bütün inançlara ve kültürlere eşit ölçüde saygı göster-

miştir. Bugüne has yeni bir kavram gibi ortaya atılan barış içinde çok kültürlülük ve çok dinlilik kavramı, Kuşan İmparatorluğu'nda hayata geçirilmiştir. Bu anlayış sonucu özgün Kuşan-Hint sanatı doğmuştur. Kuşan-Hint ekolü eserleri arasında Saka-Türk süvarilerinin heykelleri dikkat çekicidir.[65] Kuşan Devleti varolduğu dönemde, dünyanın en büyük dört devletinden birisidir. Kırk yıl kadar da dünya güç dengelerini elinde tutmuştur. Kuşanların en güçlü hükümdarı olan Kanişka, Hint, İran, Çin ve Roma hükümdarlarının ünvanlarını bir arada kendisini tanımlamak üzere kullanmak hakkını kendinde görecek başarıya ulaşmıştır.[66]

[65] Prof. Dr. Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti, Kuşanlar ve Akhunlar" a.e. C. I. s. 815-820.

[66] Prof. Dr. Awadh K. Narain, "Kuşan Devleti" a. e. C. I. s. 821-826.

II. BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU ve ETKİLERİ

Filistin'in Roma İmparatorluğu egemenliği altında olduğu dönemde bu bölgede Museviler yaşamaktadır. Musevilik tek tanrılı bir din olduğu için o çağlardaki dinlerden farklıdır. Bu sebeple Roma İmparatorluğu'na bağlı ve Musevilerin yaşadığı Filistin, imparatorluk içinde ayrı bir statüye sahiptir. Roma'ya tâbi olan son Yahudi Kralı Herodes'in oğulları da Roma'nın Suriye eyaleti valisinin kontrolü altında hüküm sürmüşlerdir. Vergilerin ağırlığı, sosyal ve politik istikrarsızlıktan dolayı halk huzursuzdur. Ayrıca, Musevilik içinde birçok akım doğmuş, farklı yorumlardan tartışmalar çıkmıştır. Dini pratikleri, Kudüs Tapınağı düzenlemekle birlikte, Museviler, dinin hayata geçiriliş tarzı konusunda uzlaşmazlık içindedirler. Büyük İskender'in M.Ö. 4. yüzyıldaki fetihleri sonucunda Yunan-Helen ve Doğu kültürlerinin bileşkesinden doğan Helenizim Akdeniz havzasıyla birlikte Roma İmparatorluğu'nun da kültürü ve dili hâline gelmiştir. İmparatorluğun bu kültürü Musevilere de dayatması, tepkilere sebep olmuştur. Yahudiler, Roma İmparatorluğu'na karşı tepkilidirler. Bütün bu huzursuzluklar içinde, bazı gruplar Tevrat'a dayanarak Tanrı tarafından adalet ve barışı egemen kılacak bir Mesih'in ortaya çıkarak kendilerini kurtaracağına inanmışlardır. Museviler arasında yaygınlaşan reform hareketlerinden biri yoksul halka vaazlar veren ve insanları vaftiz eden Yahya'nın başlattığı akımdır. M.S. 27-30 yıllarında Vaftizci Yahya'nın yardımcılarından biri de İsa'dır. Hz. İsa, Kudüs Tapınağı'nı eleştirerek, Tanrının merhametinin ve sevgisinin gazabından çok olduğunu anlatarak hastaları iyileştirmektedir. İsa farklı bir dini savunmamakta, Kudüs Tapınağı'na atfedilen kutsallık anlayışının yanlış olduğunu, güvenecek ve yardım istenecek tek gücün Tanrı olduğunu, insanlara kutsiyet atfetmenin doğru olmadığını savunmuştur. Museviliğinin bu farklı yorumu ve Kudüs Tapınağı'nın eleştirilmesi Musevî liderleri kızdırmıştır. İsa, Romalıların ceza şekli olan çarmıh işkencesi ile cezalandırılmıştır. İsa'nın ölümünden sonra havarileri ve müritleri İsa'nın dirilişine inanmışlar ve onun Tanrının resulü olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre Tanrı, İsa'nın şahsında tecelli etmiştir ve beklenen Mesih İsa'dır. İsa hareketi hızla yayılmış ve Museviliğin seçiciliğini terk ederek, sünnetsiz olanları, seçilmiş

kavme mensup olmayanları, Musevi yasalarına uymayanları ve kendilerine katılmak isteyenleri aralarına almışlardır. Antakya'da İsa'ya inananlar Hristiyan olarak adlandırılmış ve böylece Museviliğe yeni bir yorum getiren bu akım, Musevilikten ayrılmış ve yeni bir din olarak doğmuştur. İsa'nın ölümünden sonra, İsa'nın hayatını ve dini yorumlayış tarzı havarileri tarafından anlatılmış bu anlatımlardan dördü yaygınlaşarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün İncil'in birinci bölümü Eski Ahid/Tevrad, ikinci bölümü İsa'nın hayatının ve öğretisinin dört farklı anlatımıdır. Ülkemizde yaygın olarak dört farklı İncil olarak nitelendirilen kitap temelde başlangıcından beri Tevrat ve İsa'nın hayatının ve yorumlarının dört farklı anlatımıdır. Temelde tek bir İncil'in/Müjde'nin mesajının farklı tanıklarca ifade edilmesi söz konusudur. Daha sonra Tanrı'nın seçilmiş kavminden olduklarına inanan Musevî kökenli Hristiyanlar putperest kökenli Hristiyanlarla sofralarını paylaşmak istemeyince aralarında ayrılık doğmuş ve Musevi olmadan da doğrudan Hristiyan olunabileceği anlayışı kabul görmüştür. İsa'nın 12 havârisinden Yakup, Kudüs'teki Hristiyanların başı olurken, Petrus Roma'ya gitmiştir. Hristiyanlık, Filistin'den Suriye'ye, oradan hızla Roma İmparatorluğu'nun önemli merkezi olan Akdeniz havzasına yayılmıştır. Hristiyanlık, Helen dünyasının dini ve felsefi düşünce biçimleriyle bütünleşmiştir. Roma İmparatorluğu önceleri Musevilik içinde değerlendirdiği Hristiyanlığı hoşgörü ile karşılarken bunun ayrı bir din olduğunu ve hızla yayıldığını fark etmiştir. M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanlara şiddetli baskı uygulanmıştır. 3. ve 4. yüzyıllarda bu baskılar işkenceye dönüşmüştür. Ancak baskı ve işkencelere rağmen Hristiyanlık yayılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun Helence/ Yunanca konuşulan doğu kısmında olduğu gibi Latince konuşulan batı kısmında da kabul görmüştür. 313 yılında Roma İmparatoru Kostatinus, Hristiyanlara istedikleri gibi ibadet izni vermiştir. 4. yüzyılın sonunda Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olmuştur. Roma İmparatorluğu içinde Hristiyanlık Helen/Yunan kültür ve dilinin hâkim olduğu doğu ve Lâtin kültürünün hâkim olduğu batı topraklarında farklı yorumlarla gelişmiştir. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra Lâtin Kilisesi, Kostantinopolis/ İstanbul Kilisesi'nin vesayetinden kurtulmuş ve çöken siyasî iktidarın yerini almıştır. Avrupa'nın Hristiyanlaşma süreci 10. yüzyılda tamamlanmıştır. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Papa, ruhanî ve siyasî liderliği üstlenerek Batının başlıca lideri olmuştur. Doğu Roma/Bizans/Yunan Kilisesi imparatorun kontrolü altında kalmıştır. Kiliselerin kurulmasıyla kurumsallaşan keşişler ve rahipler toplumda

yeni yaşama tarzlarının oluşmasında etkili olmuşlardır. Siyasî iktidarla önceleri belirsiz ilişki içinde olan kiliseler zamanla çöken ve zayıflayan devletlerin eğitim ve sağlık gibi görevlerini üstlenmiş ve manastırlarda doğan tarikatlar Doğu ve Batıda Hristiyan medeniyetlerin ortaya çıkışında önemli rol oynamışlardır. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra 9. yüzyılın sonunda Papalığın Hristiyan kiliselerinin merkezi otoritesi hâline gelmesi doğu ile batı arasında görüş ayrılıklarını derinleştirmiştir. Konstantinopolis/İstanbul Kilisesi, Ortodoks Kilisesi adını almıştır. Hristiyanlık içinde başlayan yorum farklılıkları 16. yüzyılda Ortodoks, Katolik ve Protestanlık mezhepleriyle üç mezhebe ayrılmıştır. Ortodoksluk Doğu ve Doğu Avrupa'da etkili olurken katoliklik ve protestanlık Batı kültürünün temelini oluşturmuştur.

Hristiyanlığın kabulü, batı dünyasının kültürel ve siyasî olarak şekillenmesinde ve bütünleşmesinde birinci derecede etkili ve önemli bir unsur olmuştur. Dünya tarihi açısından batı kültürü İncil metinleriyle beslenmiş, Musevi bilginlerinin yorumları ve çalışmalarıyla zenginleştirilmiş Musevi-Hristiyan kültürü alt yapısına oturtulmuştur. Temelde ortak olmalarına rağmen ilk çağlardan itibaren Yahudi ve Hristiyan düşmanlığı ve çatışmalarının doğurduğu gerginlik İkinci Dünya Savaşı'nda etkili olmuştur. 12. yüzyılda ortaya çıkan Haçlı Seferleri'ndeki Hristiyan-Müslüman çatışması batının biz ve ötekiler kavramına farklı bir yorum katarak insanlık hafızasına yerleşmiştir. Dünya tarihinde ve siyasetinde Musevilik-Hıristiyanlık ve Müslümanlık ortaya çıktıkları çağlardan itibaren hem yeni birliklerin hem de çatışma ve ayrılıkların sebebi olmuşlardır. İsa'nın doğumu, tarihin başlangıcı olarak kabul edilmiş, insanlık tarihi İsa'dan önce ve sonra olmak üzere düzenlenmiştir.

AVRUPA HUN DEVLETİ

Orta Asya'da kurulan Büyük Hun İmparatorluğu'nun M.S. 216 yılında çöküşünden sonra, bu devleti teşkil eden Türk boylarının bir bölümü kendi yurtlarında kalırken bir bölümü farklı coğrafyalara yol alarak Hun ve başka adlarla birçok devlet kurmuşlar ve yeni bir dünyanın şekillenmesinde etkili olmuşlardır.

Bazı Hun grupların Kafkasya'ya gelişleri milattan önceki yüzyıllarda başlamıştır. Bulgarlar Kafkasya'ya yerleşmiş ilk Türk boylarındandır. M.S. ikinci yüzyılda Hazar Denizi'nin batı sahilinde kuzeyden güneye doğru İskit/Saka, Hun, Kaspi, Alban, Kabusi, Mard, Girkan ve Tapirler yaşamıştır. İkinci yüzyılda Hazar Deniz'inin batı kıyılarında Albanların kuzeyinde Hunlar yaşamıştır. 3. - 4. yüzyıllarda Kafkasya'nın askerî ve siyasî tarihinde Hunlar belirleyici rol oynamışlardır. Bu dönemde Sasani sülaleleri İran'da hâkimiyetlerini kurup güçlendirirken Hunlardan yardım almışlardır. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar'ın batı sahillerinde yerleşik olan Hunlar bugünkü Azeri topraklarında Mil Düzün'e kadar ilerlemişlerdir. Aynı tarihlerde Hunlar İberia ve Ermenistan'la ittifak yapmışlardır. Fars topraklarına akınlar yaparak Sasanilerin Kafkasya'ya yayılmalarını engellemişlerdir. 4. yüzyılın ilk yarısında Hunlar, Kafkaslarda Hazar boyu topraklarından Derbent Geçiti'nin güneyine kadar uzanan topraklara yerleşmişlerdir. Hunlar, dördüncü yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda yaşamışlardır. Hunlar 371 yılında büyük ölçüde Kuzey Kafkasya'dan Tuna'ya göçmekle beraber Kafkasya'nın tarihindeki etkileri uzun süre devam etmiştir. 395 yılında Tuna Hunları Kafkasya ve Ön Asya'ya yürümüşlerdir. 396-397 yıllarında Hunlar Suriye ve Kapadokya'ya inmişler büyük ganimetler elde etmişlerdir. Ön Asya'dan Hazar boyu, Kuzeydoğu Azerbaycan bölgesinden geçmiş ve Tuna'ya geri dönmüşlerdir.

395-466 yıllarında Hunlar Kafkasya tarihinin ikinci döneminde de belirleyici olmuşlardır. Bu dönemde Hun boylarından Onogur, Sarugur ve Ugor boyları Hazar çevresinde yaşamışlardır. Hazar Denizi'nin batı sahillerinde Türk boylarının çoğunlukta olmaları Sasani İmparatorluğu'nu sıkıntıya sokmuştur. Sasani hükümdarları, Hun boylarının akınlarından korunmak için sınırlarına Çin Seddi'ne benzer duvarlar, kaleler inşa ettirmişlerse de sonuç alamamışlardır. 452 yılında Onogur boyları Sasani ordusunu mağlup etmiş ve Anadolu'ya kadar ilerlemiştir. Onogurlar Roma İmparatorluğu'na ait olan Anadolu'dan, Ermenistan'dan, İberya'dan ve Albanya'dan çok

miktarda ganimet kazanarak yurtlarına dönmüşlerdir. 560 yıllarında Avarların sıkıştırdığı Türk boylarından Sabir ve Subarların Kafkasya'ya gelmeleriyle Hunlar daha güçlenmişlerdir. 6. yüzyılın başlarında Hunlar, Doğu Roma/Bizans'la müttefik olmakla beraber 502 yılında Doğu Roma/Bizans-Sasani savaşlarında Hun-Sabirler zaman zaman Sasanilere destek vermişler ve Sasanilerin Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı savaş kazanmalarını sağlamışlardır. Doğu Roma İmparatorluğu/Bizans, ince bir diplomasi ile Hun-Sasani işbirliğini bozmuş Hunları Albanya ve Sasanilere karşı yönlendirmiştir. 505 yılında Sasaniler, Doğu Roma/Bizans'la barış yapmışlardır. Sasaniler 508 yılına kadar Hun-Sabirlerle savaşmışlar, Sabir boylarının yenilgiye uğramasından sonra bu boylar Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesine yerleşmişlerdir. Azerbaycan'da Hunların yaşadıkları dönemlerden kalan çok sayıda arkeolojik kalıntı bulunmaktadır. Sasani Devleti'nin bütün çabalarına rağmen 5. ve 6. yüzyıllarda Hazar Denizi çevresinde Türk egemenliği kurulmuştur. Bu bölgenin Hunların yurtlarından olduğu bugün bilinmektedir.[67]

Kayıtlara göre M.S. 350'li yıllardan itibaren kalabalık Hun grupları Kafkaslardan ve Asya'dan Avrupa'ya doğru harekete geçmişlerdir. Önce Hazar Denizi'nin kuzeyine yerleşen ve buradan Doğu Avrupa'ya akınlara başlayan Hunların bilinen ilk beyleri Balamir'dir. Balamir yönetimindeki Hunlar M.S. 374 yılında önce aşağı Etil/İtil/İdil/Volga bölgesine ulaşmışlar, İdil'le Don ırmağı arasında yaşayan Osetlerin ataları olan Alan kavmini ikiye bölmüşler ve bir bölümünü hâkimiyetleri altına alarak Tuna boylarına ulaşmışlardır. Daha sonra Don ile Dinyester ırmakları arasında hüküm süren Ostrogot/Doğugot, hâkimiyetine son vermişlerdir. 363-373 yıllarında Kafkasya'dan hareketle Ermenistan üzerinden Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya eyaletine ve bugünkü Erzurum, Karasu ile Fırat'ı geçerek Malatya ve Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ve Antakya'yı kuşatıp, Suriye ve Kudus'e ulaşmışlardır. Orta Anadolu'da Kayseri-Ankara havalesine kadar gittikten sonra Azerbaycan-Bakü yoluyla geri dönmüşlerdir.[68]

270'li yıllardan itibaren bugünkü Romanya, Moldava ve Erdel alanları, Almanların ve bazı diğer Avrupa milletlerinin ataları olan Vizigotların/Batı-Gotların yurdudur. Hunlar Alanların ve Ostrogotların ülkelerini fethettikten sonra Vizigotlara yönelerek onları da yenmişlerdir. Bu yenilginin sonucunda Vizigotlar Hunların önünden kaçarak 410 yılında Roma'ya girmişler ve Roma'yı yakıp yıkmışlardır. Vizigotlar Tuna'ya doğru yol alırken Doğu Roma İmparatorlu-

67 Doç. Dr. Tarık Dostiyev, "Kafkasya'da Hunlar" Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 921-927.

68. Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", Türkler, C. II. s.523-524.

ğu'ndan / Bizans'tan topraklarına yerleşmek için izin istemişlerdir. İzne fırsat kalmadan Hun akıncıları tarafından sıkıştırılan Alan kıtaları ve Vizigotlar, Tuna'daki Bizans donanmasını ele geçirerek aşağı Tuna'ya ulaşmışlar ve imparatorluk topraklarına yerleşmişlerdir. Vizigotlar etrafa saldırmaya başlamışlar. 377 sonbaharında Balkan dağlarının geçitlerinde Bizans ordusu tarafından sarılmışlardır. Bu çemberden Hun ve Alan kıtalarının yardımıyla kurtulan Gotlar İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı tahrip etmişlerdir. Bu saldırılara karşı koyan Bizans/Doğu Roma imparatoru Valens ve ordusunun büyük bir bölümü 9 Ağustos 378'de Gotlar tarafından öldürülmüştür. Çağdaşları bu tarihi, Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışı olarak kabul etmişlerdir. Bu savaşa Hunlar da katılmışlardır. 379 yılı Ocak ayında Doğu Romalılar I. Thedosios'u imparator seçmişler ve bu yeni imparator, Gotları yenilgiye uğratarak dağıtmıştır. Dağıtılan Gotlar, Alan kıtaları ve bir grup Hun, Roma ordusunda hizmete alınmış ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde görevlendirilmişlerdir.

Hun yurtlarının Hazar kıyılarından Tuna'ya; Viyana'nın güneyinde ve Don Nehri'nin doğusundaki steplere/bozkırlara uzandığı 4. yüzyılın sonlarında ve 5. yüzyıl başlarında devleti iki bey yönetmiştir. Hazar bozkırındaki başkentte oturan büyük hükümdar Karaton, batı kısmı ise Bizans/Doğu Roma kaynaklarının "Uldin" imlasıyla kaydettiği Uldız /Yıldız Han yönetmiştir. 391 yılında Hunlar iki koldan Doğu Roma İmparatorluğu'na/Bizans'a saldırmışlardır. Önce Mösya'ya, oradan Alplere kadar büyük bir akın yapmışlardır. Hemen ardından Kafkasları aşarak Anadolu'ya ve Suriye'ye girmişler bir kısmı Kapadokya'ya, bir kısmı Malatya, Kilikya ve Antalya'ya kadar ilerlemişlerdir. İran'a düzenledikleri akınlar direnişle karşılanmış ve sonuç alınamamıştır. Uldız, yönetiminde Hunlar Avrupa'nın Karpatlar bölgesini 400'lü yıllarda ele geçirerek buraya yerleşmişlerdir. Burada yaşayan Gotlar, Gepitler ve Vandallar, Roma İmparatorluğu'na göçmek zorunda kalmışlardır. Böylece Hun İmparatorluğu'nun ağırlık noktası batıya kaymıştır, ancak büyük hükümdar Karaton hükümet merkezini Don Irmağı'nın doğusunda muhafaza etmiştir. Karpat ve çevresi Uldız tarafından fethedilmiş ve onun tarafından yönetilmiştir. Hun akıncıları, 391 yılında Roma İmparatorluğu'nun Tuna boylarındaki ve Edirne'deki topraklarında girmişleridir. Bizanslı bir rahip Hunları kendi yanlarına çekebilmek için Hristiyanlaştırma çalışmaları yürütmüş ancak istediği sonucu sağlayamamıştır. 405 yılı baharında Hun birlikleri Trakya'ya ulaşmıştır.

Hunların Avrupa'ya yayıldıkları dördüncü yüzyıl sonu ve beşinci yüzyıl başında bu bölgede yaşayan kavimlerin Hunlardan kaçarak Roma İmparatorluğu'na katılmaları, dünya tarihini etkileyen ve bugünkü Avrupa milletlerin ve doğuşuna sebep olan Kavimler Göçü'nü başlatmıştır. Batı Roma İmparatorluğu 401-402 yıllarında yaşanan bu göçler karşısında çaresiz kalmış, binlerce insan, imparatorluk topraklarına girerek Kuzey Afrika'ya kadar bütün Roma topraklarına yayılmıştır. Batı Roma İmparatorluğu'nun bütün kuvvetlerinin Roma'da toplanmasına rağmen 405 yılında Gotların ayaklanması bastırılamamış ve Hunların Batı kesimi hükümdarı Uldız'dan yardım istenmiş ve onun yardımıyla ancak 406 yılında Gotlar etkisiz hale getirilmiştir. Batı Roma-Hun ittifakı 450 yılına kadar devam etmiştir. Hunlar sayesinde Roma İmparatorluğu'nun ömrü uzatılmıştır. Hun-Batı Roma işbirliği iki tarafa da yarar sağlamıştır. Hunlar Roma'nın müttefiki olduklarından bu bölgedeki kavimler Roma tarafından korunmamış ve Hunlar tarafından kolaylıkla hâkimiyet altına alınmışlardır. Romalılar da bu kavimlerin kendilerine saldırılarından korunmuştur. Romaların tâbiri ile barbarları, Hunların yönetmesi Roma İmparatorluğu'nu güven altına almıştır.

Hunlar Karadeniz'deki Pontus'dan Kuzey Denizi'ne kadar uzanan sahada yaşayan kavimler üzerinde iktidarlarını kurduktan sonra Doğu Roma İmparatorluğu/Bizans'la yaptıkları antlaşmanın öneminin kalmadığını düşünmüşlerdir. Hunların bu yeni tavırlarına karşılık Bizans/Doğu Roma imparatoru, İstanbul'un surlarını yenilemiş, daha uzun ve daha sağlam surlar inşa ettirmiştir. Bu surlar İstanbul'u Fatih Sultan Mehmed Han'a kadar bin yıldan daha uzun bir süre korumuştur. Bu tarihten sonra Hunlar, Doğu Roma ile Batı Roma'ya farklı siyaset uygulamışlardır. Batı Roma'ya dostluk gösterilirken, Doğu Roma'ya sürekli tehdit uygulanmıştır. Doğu Roma eyaletleri tahrip edilmiş, İstanbul'dan her yıl daha çok vergi istenmiştir. Macar ovası ve ilerisindeki toprakları ele geçirmek için zamana ihtiyaç duyan Hunlar Batı Roma ile barış sürecini devam ettirmişlerdir. 4. yüzyılın sonlarında ve beşinci yüzyılın başlarında Hunların bir bölümü Roma ordusunda, devlet kurumlarının ve zenginlerin güvenliklerini sağlamak üzere ücret karşılığı çalışmışlardır.

Hunlar, kendilerine bağlı Batı Gotların/Vizigotların yardımıyla önce Kaadları (407-408) daha sonra Gepitleri, Hun birliğine dâhil etmişlerdir. Böylece Macar Ovası'nın tamamına sahip olan Hunların batı kesimi hükümdarı Uldız/Yıldız, Doğu Roma ve Batı Roma sınırlarında hâkimiyet ve düzen sağlamıştır. Uldız, Batı Roma İmparatorluğu'na

karşı dostane davranmıştır. Uldız, 408 yılında Germen kavimlerinin Roma'ya saldırmaları üzerine Hun birliklerini yardıma göndermiştir. 410 yılından sonra Uldız Han, Doğu Roma/Bizans üzerine baskılarını yoğunlaştırmıştır. Trakya'ya yaptıkları akından kurtulmak için Trakya valisi, Uldız Han'la bir barış anlaşması yapmıştır. Doğu Roma/Bizans imparatoru da bu akınları durdurabilmek için büyük hükümdar Karaton'a en üst düzeyde elçi heyeti göndermiştir. 412 yılında Büyük Hun İmparatoru Karaton'un desteğiyle Doğu Roma, Hunlarla mütareke yapmıştır. 421 yılında Doğu Roma ile İran Sasani Devleti arasında ticari meselelere dayalı savaş sürerken Hunlar, Trakya'ya girmişlerdir.

Uldız'ın ölümünden sonra yerini oğulları Ruga/Rua ve Oktar almışlardır. Hunların batı kesimi hakanı olarak Ruga 433 yılında dost kabul ettiği Batı Roma İmparatorluğu'na yardım etmek üzere Roma'ya girmiştir. Bu yardım karşılığında Pannonia'nın (Bugünkü Macaristan, Yugoslavya'nın kuzeyini ve Romanya'nın batısını içine alan bölge) bir bölümü Hunlara devredilmiştir. Transilvanya'nın bütünüyle Hunların eline geçmesi, Tuna ve Tsia arasındaki toprakların kazanılmasından sonra olmuştur. 420 yılında, Hun devlet merkezi Tuna ve Tsia ırmakları bölgesine kaydırılmıştır. Hunların Orta Avrupa'da hâkimiyet sağladıkları bu dönemde büyük hükümdar Karaton'un ölümünden sonra yerine oğlu Muncuk geçmiştir. Ruga hükümdarlığı sırasında Doğu Roma'dan/Bizans'tan Hunlar lehine önemli avantajlar sağlamıştır. 434 yılında Ruga'nın ölümünden sonra Hun tahtına töre gereği Muncuk'un büyük oğlu Bleda oturmuştur. Bleda kardeşi Attilâ'yı eşit yetkilerle donatarak ortak hükümdar ilan etmiştir.

Ruga, Roma'yla barış görüşmeleri devam ederken öldüğü için barış görüşmelerini Attilâ sonuçlandırmıştır. Attilâ, 434 yılında bugün Arnavukluk ve Dalmaçya olarak adlandırılan İllyria bölgesinde Morava ile Tuna ırmaklarının birleştiği yerde, kurulmuş olan Margus/Orajse-Dobruca şehrinde bütün halkın gözü önünde at üstünde isteklerini Doğu Roma elçi heyetine barış şartları olarak kabul ettirmiş ve "Margus Anlaşması" yapılmıştır. Attilâ, Margus'u aldıktan sonra Balkanlar'a doğru ilerlemiş ve 441 yılında Tuna'nın güneyinde akınlar yaparak İllyria/Arnavutluk'a ulaşmıştır. Daha sonra Singidurum/ Belgrad'ı kuşatmışlardır. Daha sonra Sirmium/Sermska Mitrovica'yı fethetmiş sefere devam ederek Pannonia Secunda/ Erdel Ovası bölgesini ve Naissus/Niş'i de hâkimiyet bölgelerine dâhil etmiştir. Trakya'ya doğru hızla gelişen bu akın Hunlarla dostane ilişkiler içinde olan Batı Roma'nın araya girmesiyle durdurulmuştur. Margus

Anlaşması gereği olarak Doğu Roma ödemesi gereken vergileri ödemek ve Hun kaçaklarını iade etmek üzere söz vermiş ve Batı Roma'nın en güçlü komutanı Aetius verilen sözün teminatı olarak oğlu Carpilio'yu Hun sarayına rehin göndermiştir. Balkanlar'da Hunlara direnecek hiçbir kuvvet kalmamıştır. Bu birinci Balkan seferinden sonra Doğu Roma imparatoru II. Theodosios, Balkanlar'da geri kalan topraklarını korumak için çaba harcamıştır. Bu dönemde Doğu Roma ağır ekonomik sıkıntı içindedir ve 446 yılında salgın hastalıklar yaşanmış, 447 yılında meydana büyük deprem İstanbul'a büyük zarar vermiş, burçların ve surların büyük bölümü yıkılmıştır.

Bizans/Doğu Roma, Margus Antlaşmasına rağmen bazı kavimleri ayaklandırmıştır. Attilâ ayaklanmayı bastırarak, bu kavimleri hâkimiyeti altına almıştır. Attilâ Vandallarla dostluk kurunca Doğu Roma ile araları bozulmuştur. Attilâ, Doğu Roma'dan Margus Antlaşması hükümlerine uyulmasını, geciken vergilerin derhal ödenmesini, kaçakların iadesini istemiştir. Mektubu götüren Hun elçileriyle birlikte Doğu Roma elçilerinin de görüşmek üzere gelmelerini emretmiş şartları yerine getirilmezse Doğu Roma'ya savaş açacağını duyurmuştur. Bu isteklerine cevap gecikince 2. Balkan Seferi'ni başlatmıştır.

Attilâ, dünya hâkimiyetine giden yolun Doğu Roma/Bizans'ın ele geçirilmesi olduğuna inanmıştır. Attilâ, Doğu Roma ile ilişkilerinde Uldız Han'ın: "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı fethederim." cümlesiyle tehdit ettiği Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı büyük amcasının yaklaşımını devam ettirmiştir. Attilâ, Bizans'la/Doğu Roma'yla yaptığı Margus antlaşmasından sonra Slav, Fin, Germen ve Türk asıllı pek çok kavmi hâkimiyeti altına almıştır. 440'lı yıllarda asıl hedefi olan "Cihan Hâkimiyeti" hedefine ulaşmak için yeterince güçlü olduğunu düşünmüştür. 439 yılında Vandalların, Kartaca dâhil Afrika'da Roma topraklarını ele geçirmeleri, Roma donanmasını yakmaları ve Sicilya'ya saldırmaları üzerine Doğu ve Batı Roma orduları birleşmiş ve Sicilya'yı korumak üzere harekete geçmişlerdir. Bundan yararlanan Sasaniler de Ermenistan'a saldırmıştır. Doğu Roma kalan gücünü Ermenistan'a destek için gönderince Attilâ büyük bir hızla Tuna'da son kalan Doğu Roma mevzisi Castra Constantia'ya saldırmıştır. Doğu Roma, Attilâ'ya elçiler göndererek Margus Antlaşmasına uymasını istemiştir. Attilâ ise Margus piskoposunun Hun topraklarına girdiğini ve Hunların en kutsal mekânı olan atalarının mezarlarını soyduğunu söyleyerek, saldırılarına anlamlı bir sebep göstermiştir. Piskopos'u diğer kaçaklarla birlikte kendisine göndermelerini, göndermedikleri takdirde Doğu Roma ile savaşaca-

ğını söylemiştir. Doğu Roma, Attilâ'nın isteklerini kabul etmeyince savaş başlamış ve Margus şehrini de Hunlar ele geçirmiştir. Böylece Trakya ve İstanbul'un yolu Hunlara açılmıştır.[69]

Attilâ Tuna'yı geçerek, kaleleri fethetmiş, stratejik öneme haiz çok zengin ve kalabalık şehir olan Ratiania'yı işgal etmiştir. Ostrogot kralı Valamir ile Gepit Kralı Ardanik'in de destek verdiği Hun ordusu, bugünkü Bulgaristan bölgesine girerek Utus/Vidin ırmağını geçmiş ve Doğu Roma ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Buradan Hun akıncılarının bir grubu Nikopolis/Niğbolu civarındaki Asemus/Osem kalesini almak için diğer bir grubu ise Tuna boylarını korumak üzere hareket etmişlerdir. Attilâ ana kuvvetlerle Serdica/Sofya, Philippolis/ Filibe'yi zapttetmiş ve Edirne'yi kuşatmıştır. Kuvvetlerinin bir kısmını Edirne muhasarasında bırakarak Durostorum/Silistire, Maranapolis/ Preslav'ı ele geçirdikten sonra İstanbul'a yönelmiş Arcadiopolis/ Lüleburgaz, Kallipolis/Gelibolu ve Sestos/Akbaş liman şehirlerini fethetmiştir. Attilâ arkasında muhalefet oluşmasını önlemek üzere aniden geri dönmüş, Trakya'yı geçerek Teselya'ya girmiş ve Thermopil geçidine gelmiştir. Artık Hun tehlikesi İstanbul'a ulaşmıştır. Diğer bir Hun birliği, Vandallara karşı Sicilya ve İran'dan geri dönen Doğu Roma birliklerini 447 yılında Gelibolu yakınlarında Chersones denilen yerde büyük bir bozguna uğratmışlardır.

Bizans İmparatoru II. Theodosios, Attilâ'ya barış için ricacılar göndermiştir. Athra/Büyük Çekmece'de ordugâh kuran Hunlar ve Doğu Romalılar arasında barış görüşmeleri yapılmıştır. Attilâ her zaman olduğu gibi heyete kendi isteklerini bildirmiş ve onları dinlememiştir. Doğu Roma/Bizans, tekrar Attilâ'nın isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu barışa, "Anatolius Barışı" denmiştir. Bu ikinci Balkan antlaşması sonucunda Doğu Roma, Hunlara ödeyeceği ağır vergiler yanında Afrika'daki topraklarının tamamını Vandallara bırakmıştır. Batı Roma da imzaladığı bir antlaşma ile Kartaca'ya yerleşen Vandal hükümdarını tanımıştır. Bu anlaşmanın sonuçları, Avrupa tarihi açısından önemli gelişmeleri getirmiştir. Bu antlaşma ile Hunların bütün istek ve emirlerine boyun eğen Doğu Roma o zamanki Hun kabullerine göre hâkimiyet altına alınmıştır.[70]

Attilâ ile Bleda tahta oturduklarında Hun ülkesi Hazar Denizi'nden İtil/Etil/İdil/Volga Nehri'ne batıda Ren Nehri'ne ve Kuzey Denizi kıyılarına kadar uzanmatadır. Devletin merkezi, Orta Tuna'ya, Macar ovasına taşınmıştır. Bu bölgede Hun nüfusu fazla değildir. Tuna'nın batısında Pannonia'daki Ostrogotlar ve Tuna'nın doğusuna yerleşmiş

[69] Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila" a. e. C. I. s. 902-915.

[70] Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila", a. e. C. I. s. 902-915; Meydan Larousse, "Hunlar", Cilt 5. I. Baskı. İstanbul 1971. s. 54 - 56; Prof. Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 853-886.

Gepitler, diğer bazı Germen kökenli kavimler, Hun hâkimiyetindeki nüfusun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Ostrogotlar ve Gepitler, Hun hâkimiyetinde olmakla beraber kendi krallarını kendileri seçmişler, iç işlerinde hür, dış ilişkilerinde Hunlara bağlı hareket etmişlerdir. Belirlenmiş vergileri ödemek ve Hunlara asker göndermek gibi yükümlülükleri vardır. Bugün, Almanya olan bölgede yaşayan Alaman, Burgund ve Ripuar Frankları gibi çeşitli Germen kavimleri Hun hâkimiyeti altına girmiştir. Thüring ve Saksonların da Hun hâkimiyetine girmesinden sonra Hunların egemenlik alanları Kuzey ve Baltık Denizi'ne kadar genişlemiştir. Anglo-Saksonların ve Jütlerin Britanya adalarına göçmeleri, Hunların egemenlik alanlarını genişletmelerini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde, Macaristan ve Güney Rusya'daki Hun soyundan olan Sorosguslar da Attilâ tarafından Hun birliğine katılmışlardır. Türk bir grup olan Ağa-çeriler kendiliklerinden Hun birliğine girmişlerdir. Rusya'da büyük steplerin kuzeyinde ormanlık bölgede yerleşmiş olan Slav ve Fin kökenli kavimler de Hunlara teslim olmuşlardır. Böylece Hun sınırları Don Nehri'nin doğusuna kadar genişlemiştir. Sogdiana bölgesi ise Avrupa Hunları ile Çin İmparatorluğu arasında bağlantı görevi görmüştür. Hunlarla Çinliler arasındaki diplomatik görüşmelerde elçilik heyetlerinin buluşma noktası Sogdiana bölgesi (Ceyhun/Amu Derya'dan Seyhun/Siri Derya'ya kadar uzanan bölge) olmuştur.[71]

Batı Roma İmparatorluğu ile Ruga zamanında başlatılan barışçı ve dostane politikalar Attilâ, tarafından da devam ettirilmiştir. Hunların Batı Roma'ya verdikleri destekten dolayı 434 /435 yıllarında Batı Roma'nın en büyük komutanı Aetius, Roma'da, bugünkü Macaristan-Tuna ötesi olan Valeria ve Pannonia Prima bölgelerini Hunlara vermiştir. Batı Roma, Hunların yardımıyla Roma içinde ve dışında güvenliği ve aşayişi sağlamıştır.[72] Ancak Attilâ, Doğu Roma'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Batı Roma'ya yönelmeyi planlamıştır. Batı Roma'yı boyunduruk altına aldıktan sonra Sasanileri egemenlik altına alacaktır. Bu düşüncelerini geçekleştirmek üzere öncelikle kendi ülkesinde güçlü bir devlet yapısı kurmuştur.

İskit/Saka halkı ve krallarının inandığı kutsal kılıç efsanesine Hunlar ve Attilâ da inanmıştır. Savaş Tanrısı Ares'in kılıcını ele geçiren kişinin yenilmezliğine inanılmıştır. Ares'in kılıcı bir çoban tarafından bulunmuş ve Attilâ'ya getirilmiştir. Kılıcın Attilâ'da olması onun yenilemeyeceği ve "Cihan Hâkimi" olacağı inancını pekiştirmiştir. Doğu Roma, Hunlara karşı uğradıkları büyük yenilgiden sonra Attilâ'ya ba-

71 Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila", a. e. C. I. s. 902-915.

72 Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila" a. e. C. I. s. 902-915.

şarısız bir suikast düzenletmiş ve daha sonra Attilâ'ya daha çok taviz vermek zorunda kalmıştır.

450 yılında Batı Roma İmparatoru III.Valetinious'un kız kardeşi Honoria, ailesiyle aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle gizlice Attilâ'dan hem yardım hem de altın bir nişan yüzüğü göndererek evlenmek istemiştir. Bu teklifi kabul eden Attilâ, İmparator Valentinious'a nişanlısı Honorio'nın hakkı olan Galya bölgesini kendisine verilmesini bildirmiştir. İmparator, kız kardeşini hemen bir Roma'lı asille evlendirerek, Attilâ'ya Honorio'nın evli olduğunu bu sebeple isteğini kabul etmediğini bildirmiştir. İmparatorun bahanesini kabul etmeyen Attilâ, kendisini Batı Roma İmparatorluğu'nun yarı hükümdarı ilan etmiştir. İstekleri kabul edilmezse savaşacağını da iletmiştir. Bir taraftan da Hun ülkesinin kuzeyinde oturan Germenlerin isyan hazırlıklarını sebep göstererek ordusunu harekete geçirmiş, Frankları yenmiştir. Frank kralının ölümü üzerine oğlunun kendisinden yardım isteğini ileri sürerek akınlarına devam etmiştir. Vizigot ve Germenlerle Roma'ya karşı ittifak kurmak üzere diplomatik girişimlerde bulunmuştur.

Attilâ'nın bu girişimlerinden haberdar olan Batı Roma İmparatoru Valentinious da Vizigot ve Germen krallarına şu mektubu yollamıştır: "Akıllılık size yakışıyor, yüce millet! Turanlara karşı dünya üzerinde birleşelim. İlk etapta, savaş için değil, onun iznine bağlı olarak birleşelim. Attilâ, kendini tatmin için şiddet kullanıyor. Hak ve kanunları çiğniyor. Sizden rica ediyorum, siz Hunlarla birlikte savaşıp yenilemezsiniz. Siz silâhşör bir milletsiniz, bizimle birleşin. Biz, sizinle ne kadar birleşmek istiyorsak, şartlar da sizin için de bu birleşmeyi gerekli kılıyor. Yaşadığınız toplumu düşünerek bize yardım edin. ..."

Bu ve benzeri girişimlerin sonucunda Batı Roma, Vizigotları ve Germen kabilelerinin bir bölümünü kendi tarafına almayı başarmıştır. Frank kralının ölümünden sonra büyük oğlu Attilâ'ya, küçük oğlu Batı Roma'ya sığınmıştır. Bu sebeple Frankların bir bölümü Hunlarla birlikte bir bölümü de Batı Roma tarafındadır. Attilâ, Honoria ile evlenmesine izin verilmediği ve dolayısıyla Roma topraklarının yarısının ona teslim edilmemesini sebep göstererek 451 yılı başlarında Hun müttefiklerinden oluşan büyük bir orduyla Galya'ya doğru harekete geçmiştir. Sefere çıkmadan önce hem Doğu hem Batı Roma İmparatorlarına birer elçi göndererek şu ültimatomu göndermiştir: "Hem benim hem senin hâkimimiz olan Attilâ, hemen bir saray yaptırmanı ve oraya kendisini kabul etmeni buyurdu. "Düşmanlarını savaşa baş-

lamadan önce korkutarak sindirmek, cesaretini kırarak kendilerine güvenlerini yok etmek, Attilâ'nın her zaman uyguladığı savaş taktiklerindendir. Attilâ'nın ordusunun temelini Hunlar oluşturmakla beraber nüfusça çoğunluğa sahip Germenler kralları Ardaik ve Valamir'in komutasında Gepidler, Ostrogotlar, Skir, Quad, Alaman, Herul, Thüring, Burgund ve Franklar da Hun ordusununun diğer kısmını meydana getirmiştir. Attilâ, ordusunun bir bölümünü Tuna'nın sağ kıyılarındaki Roma kalelerinin ele geçirmekle görevlendirmiş, diğer yarısına Tuna'nın sol sahillerinden ilerleyerek yol üzerindeki kavimleri itaat altına almalarını emretmiştir. İki grup görevlerini yerine getirdikten sonra Ren sahillerinde tekrar birleşmişlerdir.

Attilâ Galya'ya doğru ilerlerken, Germenlerin bir bölümünü yedek kuvvet olarak geride bırakmıştır. Az sayıda Hun atlısını da Sasanilere karşı ayaklanan Ermenilere destek olarak göndermiştir. Ancak bu az sayıdaki akıncı Kafkas geçidindeki İran sınır barikatlarını yaramamışlar 26 Mayıs 451'de Avrair bölgesindeki savaşta, Ermeniler yenilmiştir. Atilla, Ren Nehri'ni geçerek Galya'nın kuzeydoğusundaki şehirleri ele geçirmeye başlamıştır. Hun ordusu karşısında şehirler birer birer teslim olmuş, kaleler Hunlara geçmiştir. Roma kuvvetleri ric'ata mecbur olmuş ve Loire sahillerinde toplanmıştır. Galya bölgesinde halkın azizlerin koruduğuna inandığı iki şehir Paris ve Troyes Hun saldırılarından kurtulmuştur. Rems-Orleans gibi bazı şehirler de Attilâ'nın Galya seferi sırasında savaşmadan Hunlara teslim olmuşlardır.

Batı Roma komutanı Aetius barbarlardan oluşan büyük bir orduyla Galya'ya gelmiş ve Vizigot kralı Theodorik'le anlaşmıştır. İki ordu, Maurica bölgesini çeviren antik şehir, Trecas/Troyes'den 7.5 km. uzakta bulunan düzlükte karşılaşmışlar, Sen kıyılarında yapılan şiddetli çatışmalarda taraflar galip gelememişlerdir. Attilâ karanlık çökerken karargâhına geri dönmüştür. Hunların yoğun ok saldırıları sebebiyle Roma-Vizigot ordusu Attilâ'nın karargâhına saldıramamışlardır.

Vizigotlar savaşta attan düşürerek ölen kralları Theodorik'in cesedini alarak tahtın vârisine karar vermek üzere yurtlarına dönmüşlerdir. Roma komutanı Aetius'un diğer müttefikleri de dağılmış, Attilâ Ren Nehri'nden ülkesine geri dönmüştür. Romalıların kendilerini bu savaşın galibi ilan etmelerine rağmen savaşın galibi yoktur.

452 yılında ilk bahar sonlarında Attilâ, ordusu ile birlikte Pannonia'dan hareket etmiş Juli Alplerinin dağ boğazını geçmiştir. Batı Roma, iç karışıklıklar sebebiyle Attilâ'nın ilerlemesine karşı tedbir alamamıştır. Attilâ, Roma'nın 9. büyük şehri olan ve imparatorluğunun doğu sınırını koruyan Aquileia şehrini kuşatmış ve Gotlar tarafından savunulan bu şehri ele geçirmiştir. Ardından, İtalya'ya girmiş Altinum, Padua/Concordia, Vicentia/Vicenza, Vezora, Brexia/Brescia, Pergamo ve Mediolanum/ Milano üzerinden Ticinum/Pavia'ya kadar ilerlemiştir. Gönüllü olarak kapılarını açmayan şehirleri ateşe vermiştir. Hunların hızla ilerlemeleri İtalya'yı korkutmuş; imparator, sarayını terk etmiş ve Doğu Roma'dan yardım istemiştir. Yardımın gecikeceği düşüncesiyle imparator, Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunan Attilâ'ya elçiler göndererek barış önermiştir. Heyette bulunan Hristiyanlık âleminin en büyük ruhani lideri Papa Leo, özel törenlere mahsus papalık kıyafetiyle Attilâ'nın huzuruna çıkmış ve aman dilemiştir. Romalı elçi heyeti yanlarında çok miktarda altın ve Hun kaçakları da götürerek barış talepleriyle birlikte Attilâ'ya teslim etmişlerdir. Önerilen vergiler ve verilen sözler, Batı Roma'nın Hun hâkimiyetine girdiği anlamını taşıdığından Attilâ, İtalya'yı terk etmiş ve Tuna Nehri gerisindeki karargâhına dönmüştür. Attilâ, ordusu ile Kuzey İtalya'da bulunurken, Doğu Romalılar Tuna'yı geçmiş ve Hun sınır birliklerine saldırmışlar ve Batı Roma'ya Hunlara karşı yardım etmeleri için birlikler göndermiştir. Merkeze döndükten sonra Doğu Roma'yı bu yaptıklarından ötürü uyaran ve geciken vergileri hatırlatan Attilâ, Doğu Roma'yla savaşma kararı almıştır. Doğu Roma'yı tekrar hâkimiyeti altına aldıktan sonra, o dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Sasanilere hücüm etmeyi planlamıştır. Bu savaş hazırlıkları sırasında yaptığı evliliğin ilk gecesinde aniden ağzından burnundan kan gelerek ölmüştür.

Bazı kaynaklara göre Bleda ve Attilâ 11 yıl birlikte hüküm sürdükten sonra saltanat mücadelesine girişmişler ve 445 yılında Attilâ ağabeyi Bleda'yı öldürtmüştür.[73] Bazı kaynaklar, Attilâ'nın; Bleda'yı öldürttüğüne dair delil bulunmadığını ve bu hükmün doğru olmadığını kaydetmektedir. Kaynaklara göre Bleda, güler yüzlü, hayatın eğlenceli alanlarına ilgi duyan bir kişiliğe sahiptir. Attilâ ise, disiplinli, eğitime önem veren, sorumluluk taşıma alışkanlığına sahip, asık yüzlü bir karaktere sahiptir. Devlet adamı, asker ve iyi bir diplomat olan Attilâ'nın hedefi cihan hâkimiyetidir.

Roma kaynaklarında Attilâ'nın ölümü üzerine söylenen ağıtların içeriği ile ilgili şu bilgiler verilmiştir: "Muncuk'un oğlu Attilâ, en kah-

[73] Meydan Larousse, "Hunlar", Cilt 5. I. Baskı. İstanbul 1971. s. 54 - 56; Prof. Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C.I. s. 853-886.

raman milletlerin efendisi. Sen İskitya ve Germenya'ya sahip olduğun gibi sayısız şehirleri de zaptettin. Her iki Roma imparatorluğunu da korkutarak diz çöktürdün, yıllık vergi aldın. Kaderin, bütün bunları yaptıktan sonra, düşmanların hıyanetinden yahut yarasından değil, halkının arasında hiçbir acı duymadan öldün." Attilâ için Türk töresine uygun çok büyük bir yuğ töreni yapılmıştır. Mezarı ile ilgili bazı rivayetler bulunmakla birlikte nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Tuna ve Tsia arasındaki bölgenin doğu tarafında olduğu tahmin edilmektedir.

Batıda, "Allah'ın Kamçısı/Flagellum Dei" sıfatıyla anılan ve günahkâr Hristiyanları cezalandırmak için Allah tarafından gönderildiğine inanılan Attilâ ile ilgili Roma kaynaklarında şu bilgiler verilmiştir: "Kavimlerin sarsılması, bütün dünyanın korkması için doğmuş bir adam; hakkında yayılan korkunç haberler sebebiyle herkesin kendisinden korktuğu kişiydi. Kibirle iki kat yürür, gözleri ışık saçar, gururlu gücünü vücut hareketleriyle de hissettirirdi. Savaşı her şeyden çok sevmesine rağmen düşünerek hareket eder, birçok şeyi güç kullanmadan akılıyla başarırdı. Kendisinden aman dileyenlere merhamet gösterir ve kendine sadık olanlara karşı çok lütuf gösterirdi. Kısa boylu geniş omuzluydu. Büyük başına nispetle gözleri küçüktü. Seyrek olan sakalları beyazlamıştı. Yassı burnu ve biçimsiz yüzü köklerinin damgasını taşıyordu. Akıllı ve kurnazdı, tehdit ettiği yönden değil başka bir yönden saldırırdı. Mutedil ve kanaatkârdı. Ziyafetlerde, Hunlara ve yabancı konuklara altın ve gümüş kaplarda ve kupalarda servis yapılırken Attilâ'nın tabağı ve kupası tahtadan olurdu. Sırtındaki elbiseleri, ayakkabıları, kılıcının kabzası ve atının takımları askerlerinkinden farklı değildi. Diğer İskit/Hun komutanlarının ise giyimleri ve kullandıkları eşyalar altın ve kıymetli taşlarla süslü, göz kamaştırıcı idi. Attilâ temizliğine dikkat eden titiz bir kişidir." [74]

Attilâ 453 yılında ölümüne kadar Galya ve Roma'ya başarılı seferler yapmıştır. Atilla'nın ölümünden sonra yerine geçen oğulları aynı başarıyı sürdürememişler ve imparatorluk dağılmıştır. Oğullarından Dengizik 496 yılında hükmettiği Hun kuvvetleriyle birlikte Bizans'a/Doğu Roma'ya bağlanmıştır.

Attilâ döneminde Hun İmparatorluğu bugünkü isimlendirmelere göre Kafkaslardan Fransa ve Danimarka'ya kadar uzanan geniş bir alanı kaplamakla beraber, nüfus olarak Hunlar azınlıkta, bağlı yabancı kavimler çoğunluktadırlar. Hunlar kendilerine tâbi bu yabancı kavimlerden garnizonlar kurmuşlardır. Tarımda Roma'dan getirdikleri işçi-

[74] Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Büyük Hun Hükümdarı Attila", a. e. C. I. s. 902-915.

leri ve ihtiyaç duydukları diğer alanlarda esnaf ve işçi olarak yabancıları çalıştırmışlardır. Üretimleri yetersiz olduğundan ihtiyaç duydukları maddeleri yabancılardan almışlardır. Önceleri lüks sayılan Romalılardan ithal edilen ekmeğe Hun halkı çok çabuk alışmış ve ekmek temel ihtiyaç maddesi hâline gelmiştir. Hunlar Avrupa'ya geldiklerinde Doğu ve Batı Roma imparatorluklarında sınıflaşma şekillenmiştir. Romalı efendiler, köle kabul ettikleri halkı ve kendilerine bağlı olan yabancı kavimleri ağır yaşama koşullarına mahkûm etmişlerdir. Ezilen kavimler ve Roma vatandaşı köleler, Hunları kurtarıcı olarak görmüşlerdir. 435-448 yılları arasında Galya'da ağır vergiler ve kötü muameleye karşı başlayan isyanı imparator, Hunların yardımıyla bastırmıştır. İsyancıların lideri Exdoxius, Atilla'ya sığınmıştır.[75]

Hun toplumu aristokrat bir toplumdur, makamlar babadan oğula geçmiştir. Yönetim merkeziyetçidir ve büyük hükümdar tek otoritedir. Geniş topraklar büyük hükümdarın kardeşleri ve oğulları arasında paylaştırılarak yönetilmiştir. Halk yaylak ve kışlaklarda çadır şehirlerde yaşamıştır. Geçim kaynakları hayvancılıktır. Silâh üretimi ve dericilik çok gelişmiş sanayilerdir. Lüks eşya Asya'da Çin'den, Avrupa'da Doğu ve Batı Roma imparatorluklarından ganimet olarak alınmıştır. Kadınlarla erkeklerin çalışma şartları ve tarzları aynıdır. Tümenbeyi, binbaşı, elli başı, rütbelerini taşıyan askerî makamlar asil aileler tarafından paylaşılmış ve genellikle bu makamlar babadan oğula geçmiştir. Bu aileler vergiden muaf tutulmuşlardır. Tümen on bin kişiden oluşan bir birliktir ve Hunların 24 tümeni olduğu bilinmektedir. Hun ordusu atlıdır ve süvarilerin yedek atları vardır. Hun ordusu eşsiz manevra yeteneğine sahip çağının en büyük ordusudur. Askerler ok, yay, kılıç ve bıçak kullanmışlardır. Hunların demirden yapılan silâhları, diğer ordularınkinden üstündür. Hunlarda eli silâh tutacak yaştaki herkes askerî eğitim görmüştür.

Hunlar, M.Ö. 4000 yılından itibaren izlenen Türk kültürünün inancı olan Kök Tengri/Gök Tanrı dini/Şamanizmi benimsemişlerdir. En büyük tanrıları Kök Tengri/Gök Tanrı'dır. Farklı inançlara saygılı davranmışlardır.[76] Hunların hayat tasvirleri bütünüyle İskit/Sakalarla aynıdır. Roma kaynaklarının, Hunlardan çok kere "İskitler" diye bahsetmeleri ilk Türk gruplarının kültürel ortaklıklarını ve devamlılığını sergilemektedir. Roma kaynaklarında Hun hayatı şöyle anlatılmaktadır: "Hun çocukları anne kucağından kurtulur kurtulmaz eyerlenmiş atlara bindirilirlerdi. Hunlar at sırtında yaşarlardı. At üstünde alışveriş yapmak, yemek içmek, atının boynuna sarılarak uyumak, hatta def-i hacet yapmak, önemli görüşme ve müzakere yapmak, ka-

[75] Meydan Larousse, "Hunlar", Cilt 5. 1. Baskı. İstanbul 1971. s. 54 - 56; Prof. Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. 1. s. 853-886.

[76] Meydan Larousse, "Hunlar", Cilt 5. 1. Baskı. İstanbul 1971. s. 56.

rar almak gibi bütün faaliyetlerini at üstünde yürütmek onların doğal yaşayış biçimiydi." Savaşlarda Sakalar gibi hızlı hareket etmek üzere eğitilmişlerdir. Hunlar da İskitler/Sakalar gibi at üzerinde hızla giderken her yöne hedefi şaşmadan vuran ok atmışlardır. Bu çeviklikleri sayesinde yerleşik kavimlerin hantal orduları karşısında daima üstünlük sağlamışlardır. Hunlar ok ve yaylar yanında; yakın savaşlarda kılıç, hançer, mızrak ve kement kullanmışlardır.

Kışın kürk, yazın yün ve ipek önden açılan baldırlara kadar uzun kaftan, genellikle keçi derisinden yapılmış deri pantolon, çarık veya çizme giymişlerdir. Başlarında tepeli ve öne doğru bükülen bir başlık kullanmışlardır. Giysileri değerli taşlarla süslemek adettendir. Kadın erkek kıyafetleri aynıdır. Hunlarda çok evlilik vardır. Evlenecekleri kadına büyük miktarda başlık parası ödemişlerdir. Bu sebeple kadın, erkeğin malı sayılmış, miras olarak devredilmiştir. İlk eşten olan çocukların miras hakkı vardır. Atilla'nın ilk eşi Arıkan'ın kendine ait bir sarayı vardır.[77]

[77] Prof. Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. I. s. 853-886.

AK-HUNLAR/ EFTALİT/ HEYTALLAR

Ak-Hun Devleti

M.S. 6. yüzyılda Kuzey Hindistan'da Kuşanların yerini alan Ak-Hunlar Afganistan'ı Hindistan'a bağlayan Gazne'den hareketle, Orta Asya iklimine yakın iklime sahip Pencap'a doğru akınlara başlamışlardır. Bu bölge sakinlerinden Guptalar Ak-Hun akınlarına direnmişler ancak Ak-Hun hükümdarı Toraman (484-515) ve halefi tarafından M.S. 550 yılında Kuzey Hindistan bütünüyle ele geçirilmiştir. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda Türkistan, Sogdiana/ Maveraünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde Sakalar ve Kuşanlar gibi büyük bir devlet kuran Ak-Hunlar, askerî, siyasî ve kültürel birikimleriyle yaşadıkları çağda etkili bir devlet olmuşlardır. Doğu Roma/Bizans, Sasani, Çin ve Hindistan'daki hanedanlarla ticari, siyasî ve askerî ilişkileri olmuştur.[78] Ak-Hunlar, Hunların devamı ve bir kolu olarak İran, Çin ve Hindistan'da etkili olmuşlardır. Sasani-Köktürk işbirliği ile 557 yılında hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir.

Hindistan'daki Ak-Hun hâkimiyeti, Hinduların direnişi karşısında zayıflamıştır. "Huna" adıyla anılan Türkler, zaman içinde yerli halk tarafından asimile edilmiştir. Köktürk topraklarında kalan Ak-Hunlar aynı kökten gelmiş olmanın avantajıyla Köktürklerle bütünleşmişlerdir. Toharistan, Sicistan, Bamiyan, Huttal ve Kabil'de Ak-Hunlardan geri kalanlar, bağımsız yaşamışlar ve kendi aralarından çıkan tarkan, yabgu, şah gibi ünvanlarla anılan kişilerce yönetilmişlerdir. Toharistan, Sicistan, Huttal, Afganistan ve Kuzeybatı Hindistan'da Ak-Hun kalıntısı olan Kalaçlar/Halaçlar uzun bir süre kimliklerini muhafaza etmişlerdir. Bu bölgelerde güçlendikleri dönemler de olmuştur. Kalaç/Halaç adıyla günümüze kadar kimliklerini muhafaza eden gruplar Ak-Hunların torunlarıdır. 12. yüzyıldan sonra da bazı siyasî olaylara katılmışlardır. Türk kökenli Delhi Sultanlıklarının kurulmasında etkin rol oynamışlardır. Kalaçlar 13. yüzyıldan sonra Delhi, Malva ve Bengale'de hâkimiyet kurmuşlardır.

7. yüzyılda Arabistan'da doğan İslamiyetin yayılması süreci beraberinde savaşları getirmiştir. Dört halife döneminde devam eden akınlar sonucunda Büyük Sasani Devleti 651 yılında yıkılmıştır. Sasanilerden sonra Toharistan'a hâkim olan Ak-Hunların üzerine yürüyen Arap orduları, Ak-Hunları mağlup ederek, hükümdarları Nizek/Tirek Tarhan'ı öldürmüşlerdir. Toharistan'daki Ak-Hun/Eftalit hâkimiyeti, 709-710 yılında son bulmuştur. Bu bölgede İslamiyet yayılmaya baş-

78. Prof. Dr. Enver Konukçu, "Ak-Hunlar" a. e. C. I. s. 827-844.

lamış, Müslüman olan Ak-Hun grupları Gazne ordusuyla İslamiyet adına fetihlere katılmışlardır.

Ak-Hunlar yerleşik şehir kültürünü benimsemişlerdir. Devletleri çöktükten sonra da eski zenginliklerini uzun süre korumuşlardır. Ak-Hun hâkimiyeti döneminde halka inanç hürriyeti tanınmış, Budistler, Toharistan, Belh ve Tirmiz'de eğitim ve ibadetlerinde serbest olmuşlardır.[79]

79. Prof. Dr. Enver Konukçu, "Ak-Hunlar", a.e. C. I. s. 827-844. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı" a. e. C. I. s. 49-79.

DOĞU VE ORTA AVRUPA TÜRK KAVİM ve DEVLETLERİ

APARLAR/ AVARLAR

Apar/Avar İmparatorluğu

Hun boylarından War/Var ve Gun/Hunlar M S. 350 yıllardan itibaren tarihi kayıtlara geçmiştir. Juan-Juan Devleti'nin 5. yüzyılın ortalarına doğru güçlenerek Tanrı Dağları havalesini tehdit eder duruma gelmeleri, Var ve Hun boylarını harekete geçirmiş, bu boylar Toharistan ve Kuşhan bölgesini Sogdiana'yı/Maveraünnehir'i fethederek Akhun/Eftalit devletini kurmuşlardır. Ak-Hunların kurucuları arasında yer alan diğer bir grup da Kızıl Hun boyudur. Bu boydan Zavıllar Orta ve Güney Afganistan'da bir beylik kurmuşlardır. Hint kaynaklarında "Huna" olarak adlandırılan bu beylik daha sonraki yıllarda Kuzey Hindistan'ın ele geçirilmesinde etkili olmuştur. Ak-Hun/Eftalit Devleti'nin yıkılmasından sonra Var-Hun/Var-Gunların bir grubu önce Kafkaslara sonra Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya inmişler ve burada 805 yılına kadar hüküm süren Avar Devleti'ni kurmuşlardır.[80]

Ak-Hun/Eftalit Devleti'nin zayıfladığı dönemde Hun-Avarlardan kalabalık bir grup 6. yüzyılda Orta Asya'dan göç ederek Kafkaslar ve Karadeniz stepleri yoluyla Güneydoğu Avrupa'ya ulaşmışlardır. Bu büyük göçten önce de 463 yılından itibaren küçük gruplar hâlinde Avarların bu yolla Avrupa'ya geldikleri bilinmektedir. Avrupalı Avarların, Hunların War ve Hun boylarından geldiği bilinmektedir. Ancak Hun ve War boyları Avrupa'ya ulaştıklarında Avrupa da yaşayan halklar onları daha önce bu bölgeye gelen ve çok saldırgan olan Juan Juan/Rouronlara benzeterek onlara verdikleri Avar ismini bu yeni Hun gruplar için de kullanmışlardır. Hunlar da bu ismin sağladığı korkuya dayalı saygıdan faydalanmışlardır. Bazı araştırıcılar bu isimden dolayı Avarları Moğol asıllı Juan Juanların takipçisi kabul ederken, diğer bazı araştırıcılar Moğolarla bağlantıları olmadığını anlatmak üzere "Sahte Avarlar" terimini kullanmışlardır. War-Hun boyları Avarlar adıyla Pannonia bölgesine ulaştıklarında onların güçlü görünümlerinin etkisiyle başta Slav kabileleri olmak üzere pek çok etnik grup onlara katılmış ve hızla bir kabileler birliği oluşmuştur. Kendi soydaşları olan Sabirler ve Onogurlar da bu birliğe dâhil olmuşlardır. 561 yılında Avarlar, Pannonia'ya Bayan Kağan ünvanı ta-

[80] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", a. e. C. II. s. 323-367.

şıyan bir yönetici idaresinde gelmişlerdir. Bayan Kağan, Doğu Roma'dan/Bizans'tan yıllık vergi karşılığında yerleşmek üzere toprak istemiştir. Gerçekte ise Avarlar, bugün Scythia olarak adlandırılan Dobruca'yı ve Aşağı Tuna'da Wallachian Ovasını işgal etmiş ve yerleşmişlerdir. Doğu Roma, Avarların bu kadar yakında olmasından rahatsızlık duyduğundan onlara Aşağı Pannonia bölgesini teklif etmiş, Bayan Kağan bu teklifi kabul etmeyerek ordularıyla Karpatları aşarak Elbe Nehri'ne kadar ulaşmış ve bu bölgede devlet sahibi olan Frankları büyük bir yenilgiye uğratmıştır. 565 yılında, Doğu Roma'nın yeni imparatoru Justin, önceki imparatorun Avarlara tanıdığı hakları ve yumuşak tavrını yanlış bularak Avarların taleplerini sert bir dille reddetmiştir. Bunun üzerine Bayan Kağan, ordularıyla bir kez daha Franklara saldırmış ve onları mağlup ederek krallarını esir almıştır. Birçok taviz ve değerli hediye karşılığında barış yapılmış ve kral serbest bırakılmıştır. Kısa sürede Avar Devleti /Kabile Birliği, batıda Sudetler, doğuda Don Nehri'ne, güneyde Tuna'dan Baltık Denizi'ne kadar yayılmıştır. Avar Devleti, Bulgar gibi çeşitli Türk gruplar yanında İran ve Karadeniz steplerindeki halkları ve Orta Çağ Slavlarının büyük bir bölümünü bir bayrak altında toplamayı başarmıştır. Batı Köktürk kağanı İstemi Yabgu ve daha sonra yerine geçen oğlu Tardu, Doğu Roma-Avar ilişkilerinden tedirgin olmuşlardır. Doğu Roma, Sasanilere karşı Batı Köktürk Kağanlığı ile ittifak yapmak istediğinde, Tardu, Avarları desteklediklerini ve kendilerine karşı kışkırttıklarını bildiklerini elçinin yüzüne sert bir biçimde söylemiş ve ittifak yapmakta isteksiz davranmıştır. 582 yılında Bayan Kağan ölmüş ve bugün Kuzeydoğu Macaristan'da bulunan Debrecan Tepe'ye gömülmüştür. Bayan Kağan'ın mezarı, Avarlara ait en zengin kalıntılardan biridir. Bayan Kağan'ın yerine aynı ünvanla anılan oğlu tahta geçmiştir. Bu sırada Doğu Roma, Sasanilerle savaştığından Avarların isteklerini kabul ederek anlaşma yolunu tercih ederken Avarların yeni hükümdarı yıllık 160.000 altın isteyince imparator, bu isteği geri çevirmiştir. Bunun üzerine Avarlar Singidium/Belgrad'ı fethettikten sonra Slav güçleriyle birlikte İstanbul ve Selanik dâhil pek çok Bizans/Doğu Roma şehrine saldırmışlardır. Bu olayların ardından kısa süren bir barış yapılmışsa da bir süre sonra Avarlar, Slav kabileleri ile birlikte 585-86'da Trakya'da pek çok şehri ele geçirmişlerdir. Ancak bir süre sonra Doğu Roma, Avar ve Slav ordularını geri püskürtmüştür. Avar ve Slav güçleri geri dönerken Tuna ile Balkan sıradağları arasındaki toprakları ele geçirmişlerdir. 588 yılında tekrar Trakya'ya girmişler ve her tarafı yağmalamışlardır. 591 yılında Bizans/Doğu Roma–Sasani savaşı barışla sona erince Bizans güçlerini toplayarak

Avarlara yönelmiştir. İtalya'da devlet kurmuş bulanan Longobardlarla ittifak yaparak Avar-Slav ittifakına saldırmıştır. 610 yılına kadar bu mücadelelerde bazen Bizans/Doğu Roma, bazen Avar-Slav ittifakı zaferler kazanmıştır. 603 yılında ikinci Avar hükümdarı ölmüş ve yerine oğlu tahta geçmiştir. İkinci Avar hükümdarının mezarı Budapeşte'nin kuzeyinde Szentendre'de bulunmaktadır. Bu mezarda da çok değerli eşyalar bulunmuştur.

Yeni Bayan Kağan, Langobardlarla ve Slavlarla anlaşarak Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmak için büyük bir savaş hazırlığına girişmiş ancak Bizans 2000 altın karşılığında, saldırıyı önleyerek barış yapmayı başarmıştır. Bizans, Bavyera ve Franklar, Avarlarla başa çıkabilmek için çeşitli entrikalar sonucunda Tuna'nın güneyindeki Slavları, Avarlara karşı ayaklandırmışlardır. Slavların bu bölgedeki vilâyetlere yerleşerek, dolaşım özgürlüğüne kavuşmalarını sağlamışlardır. Avarlar, Doğu Roma ve Franklarla da mücadele etmişler ve zaman zaman büyük başarılar kazanmışlardır.

626 yılında Avarlar, Sırplar, Bulgar Türkleri Sasanilerle ittifak yapmışlardır. Anadolu yakası Kadiköy önlerinde kamp kurarak bekleyen Sasani ordusu 29 Temmuz - 7 Ağustos arasında İstanbul'u kuşatmıştır. Avar kağanının planına göre Avar ve Bulgar Türklerinden oluşan ana ordu İstanbul'u Rumeli tarafından, Sasani ordusu Anadolu yakasından baskı altına alırken Slav gemileri de denizden taarruz edecektir. Ancak Doğu Roma imparatoru bu planı öğrenmiş ve hızla Slav donanmasını yok etmiştir. Deniz desteğini kaybeden harekâtın başarı şansı kalmayınca Avar ve Sasani orduları geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bizans/Doğu Roma kaynakları Avarları çoğunlukla Hun ve İskit/Saka olarak isimlendirmiştir. Bu da Türk ordu geleneğinin ve stratejilerinin Sakalardan Hunlara, Avarlara aynen aktarıldığını göstermektedir. Bu büyük saldırıdan kendisini kurtaran Doğu Roma, diğer unsurlarla da birleşerek Avarları, Slav ve Bulgar Türkleriyle kapıştırma taktikleri geliştirmiştir.

Avarların Avrupa'daki hâkimiyetlerinden rahatsızlık duyan Bizans, Frank Krallığı, Gepitler Bavyeralılar gibi çeşitli gruplar bugünkü Slovak, Sloven ve Hırvat topraklarında yaşayan Slav kabilelerini Avarlara karşı ayaklandırmışlar ve Avar-Slav ittifakını dağıtmışlardır. Slav grupların bir kısmı Pannonia'da kalırken kalabalık bir diğer grubu Tuna'nın güneyindeki topraklara; Dalmaçya, Moesia, Makedonya'ya geçmişlerdir. Slavlar, bu bölgelerde kendi devletlerini kurmaya başlamışlardır.

626 yılındaki İstanbul kuşatmasındaki başarısızlıktan sonra Slavların, Avarlara baş kaldırarak özgürlüklerini kazanmalarıyla Avarların hâkimiyetlerindeki topraklarla beraber güçleri de azalmıştır. Bulgar Türkleri de bu zafiyetten istifade ederek hükümdarlığın kendi hakları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Taht mücadelesi Avar-Bulgar çatışmasını başlatmıştır. 635 yılında Bulgar hükümdarı Kubrat, Avarların kontrolünde olan Pannonia ve batıda Karpatlara kadar uzanan geniş toprakları hâkimiyet altına almıştır. Avarlar, ellerinde kalan topraklarda mücadele ederek 660 yılında tekrar güçlenmişlerdir. Aynı yıllarda Batı Köktürk Kağanlığı'nın çökmesinden sonra hanedana mensup bir grup, Kafkaslardan Don ve İtil/Etil/İdil/Volga'ya kadar uzanan geniş sahada Kubrat'ın kurduğu Bulgar Devleti'ni de yıkarak Hazar Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Kubrat Kağan'ın ölümünden sonra Büyük Bulgar Devleti dağılmıştır. Kubrat Kağan'ın oğullarından biri taraftarlarıyla Hazarlara katılmış; İkinci oğlu, taraftarlarıyla Orta Etil/ İtil/ İdil'e/Volga'ya gelmiş ve orada Etil/ İtil/ İdil Bulgar Devleti'ni kurmuştur; Üçüncü oğlu, aşağı Tuna'ya inmiş; dördüncü oğlu Pannonia'ya giderek Avarlara, beşinci oğlu ise Doğu Roma'ya katılmıştır. 678 yılında Doğu Roma ile Avarlar arasında barış yapılmış ancak Avarlar bu dönemde Sirmium/Belgrad yakınlarındaki Bizanslı esirlerin denetimini ele geçirmişlerdir. Bundan rahatsızlık duyan Doğu Roma, Kubrat'ın oğullarından Kuver'i Avarlara kağan olarak atamıştır. Kuver, Avarlarla birleşerek Bizans'a karşı ayaklanmıştır. Aynı tarihlerde Asparuh, Aşağı Tuna'ya inmiş, 679-680'de Bizans/Doğu Roma ordusunu yenerek Karadeniz ve Balkan Dağları arasındaki toprakları ele geçirmiş ve bölgeye yerleşmiştir. Bu gelişme, Doğu Roma'nın Kuver'le ilgilenmesini engellemiştir. Doğu Roma, Tuna Bulgar Devleti ile barış imzalamak zorunda kalmıştır. Asparuh'un kurduğu Tuna Bulgar Devleti'nde, Slavlara Bulgar ve Avar Türkleriyle eşit haklar tanındığından, Asparuh, ülkesinde ahenkli bir düzen sağlamıştır. Bu birliktelik süresi içinde yeni tarz bir Slav kültürü oluşmuştur. Bu ahenk zaman içinde Tuna-Bulgar Devleti'nin Slavcayı resmi dil olarak kabul etmesini, daha sonra Bulgar ve Avarların Slavlaşması sonucunu doğurmuştur. Bugünkü Bulgaristan adını, Tuna-Bulgar Devleti'nden aldığı gibi Slav kültüründe asimile olan Türk nüfus da Bulgar milletinin köklerinde hatıra olarak kalmıştır.

Avar Devleti 626 yılından 811 yılında yıkılıncaya kadar "İkinci Kağanlık" olarak anılmıştır. Avarlar, 626 yılındaki İstanbul kuşatmasındaki başarısızlıkları, Slavların, bağımsızlıklarını ilan ederek devletler kurmaları, İdil/İtil/Etil Bulgar, Tuna Bulgar devletlerinin ve Hazar Kağanlığı'nın kurulması sonucunda Avrupa'nın güneyine ve güney-

doğusuna çekilmek zorunda kalmışlardır. Arnavutluk'ta Elbasan yakınlarındaki Avar mezarları 7. yüzyıla kadar Avarların bu bölgelerde yaşadıklarının delilidir. 8. yüzyılın başlarında Avar Kağanlığı Pannonia dışındaki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Doğu Alpler'deki ve çevresindeki bugünkü Avusturya, Slovenya ve Slovakya bölgesindeki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Franklar 8. yüzyıldan itibaren güçlenmişler, 743 yılında büyüyen imparatorluklarına Bavyera'yı bir kez daha katmışlardır. Bu güçlü yapı Avarları sıkıştırmaya ve sıkıntıya sokmaya başlayınca Avarlar, İtalya'daki Langobardlarla anlaşma yapmışlardır. Ancak bu dönemdeki Langobard kralının Doğu Roma topraklarını ele geçirmek arzusu yüzünden Doğu Roma ve Papalıkla çatışmaları Avarları da sıkıntıya sokmuştur. Langobard kralının Papalığa ve Doğu Roma'ya karşı saldırılarını önlemek amacıyla 754 yılında Papalık, Frank Kralı ve oğullarını tahtın vârisleri olarak takdis etmiş ve Langobardlara karşı Franklarla işbirliği yapmıştır. Papalığı korumak üzere İtalya'ya giren Franklar, Langobardları yenilgiye uğratarak egemenlikleri altına almışlardır. 776'da Frank topraklarının Friuli bölgesinde bir isyan çıkmıştır. Franklar isyanı bastırmakla beraber isyancıların bir bölümü kaçarak Avarlara sığınmıştır. Bunun üzerine 791 yılında Franklar Avarlara saldırmış ve savaş devam ederken Frank İmparatorluğunda 793'te başlayan Saxonların isyanı Avarlara biraz süre kazandırmıştır. Bu arada Papalığın ve Frankların gayretleri sonucunda Avarların son üç kağanları 805 yılından Hristiyanlığı kabul etmiş ve Frank kralının önünde yemin ederek onların yönetimine girmişlerdir. Hristiyanlığı kabul etmeyerek kimliklerini muhafaza eden ve Frank yönetimini kabul etmeyen Avarları Franklar müthiş bir yenilgiye uğratarak büyük bir çoğunluğunu öldürmüşlerdir. 811 yılında Avar Kağanlığı ortadan kalkmıştır. Franklar el koydukları Avar hazineleri sayesinde yoksulluktan kurtulmuşlardır. Franklar, Avar hazinelerinden çok değerli bazı eşyaları Papalığı hediye etmişlerdir. Bu büyük katliamdan kurtulabilen Avarlar 863 yılına kadar Franklarla mücadele etmeye devam ettilerse de bir sonuç alamamışlardır. Büyük bir bölümü 10. yüzyıldan itibaren Franklar, Hırvatlar, Sırplar, Macarlar ve Bulgarlar arasında eriyip kaybolmuştur.[81] Bununla beraber bu coğrafyalardaki Türk nüfusun bir bölümünün Osmanlı fetihlerinden sonra gelen Türk nüfus arasına karıştığı da düşünülmektedir.

[81] Prof. Dr. Emil Hersak, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", a. e. C. II. s. 641-657.

BULGARLAR

Büyük Bulgar Devleti

Ting-Linglerin batı grubundan çıkan Ogurların, Doğu Avrupa'ya göç eden birinci grubu Seyhun/ Sir Derya- Çu ırmakları arasında yaşamış ve On Ogur adıyla anılmışlardır. İkinci grubu Emba Havzası/Batı Kazakistan bozkırlarında yaşmış olan Otuz Ogurların atalarıdır. Üçüncü grup, Yayık/Ural Irmağı civarında yaşayan Dokuz Ogurlardır. Ogurlar daha sonraları Sarı Ogur/ Sarı Ak Ogur/ Bitte/ Beş Ogur, Ultingur /Altsiagir/ Altı Ogur, Kutrigur-Kutur-gur/ Tukurgur/ Dokuz Ogur, Ungur, Hun Ugor/ On Ogur, Utirgur/ Uturgur/ Otuz Ogur gibi boy birlikleri hâlinde ortaya çıkmışlardır. Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural Dağlarının doğusundan batısına itilmişlerdir. Ogurlar avcılık ve dolayısıyla kürkçülük konularında çok başarılı oldukları gibi tarım da yapmışlardır. Çok çalışkan ve üretken olduklarından zengindirler. Ogurlar Avrupa'da üç grup hâlinde yaşamışlardır. On Ogurlar Don- İdil/Volga arasında, kuzeye, Otuz Ogurlar batıya, Dinyeper'e yakın bölgelere Dokuz Ogurlar yerleşmişledir. Doğudaki grup önce 558'e kadar Sabarların/Sabirlerin, sonra 630'a kadar Köktürklerin hâkimiyetine girmiştir. Batıdaki Dokuz Ogurlar, 567'ye kadar Avarlara bağlanmıştır. On Ogurların lideri Kubrat, 635'te Büyük Bulgarya/ Magna Bulgaria Devleti'ni kurmuştur.[82]

[82] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları," a. e. C. II. s. 323-367.

Ana yurtları Tarbagatay Dağlarının kuzeyindeki Kobdo ve Semipalatinsk bölgesi olan Oğuz/ Ogurlar sonra 482 yılından itibaren tarihi kaynaklarda Bulgar adıyla anılmaya başlanmıştır. "Bulgar" adı Attilâ'nın oğlu İrnek'le birlikte Orta Avrupa'yı terk edip doğuya gelen Hunlarla Ogurların karışmasından sonra ortaya çıkmıştır. Türkçe karışmak anlamına gelen bulgamak fiilinden şekillendiği düşünülmektedir. Onogur, Sarıogur, Utrugur ve Kutrugur boyları "Bulgar" genel adıyla anılmışlardır. Utrugur ve Kutrugurlar 567-568 yıllarında Köktürk hâkimiyetine girmişlerdir.

630 yılından sonra Bulgar Türkleri kendi devletlerini kurma çabası içine girmişlerdir. Onogur boyundan Dulo ailesine mensup Kubrat (605-642) Büyük Bulgaria adlı güçlü bir devlet kurmayı başarmıştır. Doğu Roma ile dostane ilişkiler kuran Büyük Bulgaria Devleti'nin sınırları doğuda Kuban, batıda Dinyeper, kuzeyde Donets nehirleri ve güneyde Karadeniz ile Azak Denizi'ne kadar uzanmaktadır. 642 yılında Kubrat'ın ölümünden sonra Hazar Devleti'nin baskısıyla Büyük

Bulgaria Devleti yıkılmış ve Kubrat'ın oğulları arasında paylaşılmıştır. Kubrat'ın büyük oğlu Batbayan, Hazarların hâkimiyetini kabul ederek eski Büyük Bulgaria topraklarında Azak Denizi'nin kuzey kıyılarında kalmıştır. Bizans ve Rus kaynakları, Batbay ve onunla birlikte kalan Bulgarları "Kara Bulgarlar" olarak adlandırmışlardır. Bugün Karaçay-Malkar Türklerinin bu Kara Bulgarların soyundan geldiği bilinmektedir.[83] Diğer oğlu Kotrag, bir grup Bulgar'la birlikte Don Nehri civarına yerleşmiş, Altsek adındaki bir diğer oğlu Pannoia'ya yerleşerek Avar hâkimiyetini kabul etmiştir.[84]

Tuna Bulgar Devleti

Kubrat'ın, oğullarından Asparuh/Eperih maiyetindeki Bulgar topluluklarıyla birlikte Dinyeper ve Dinyester nehirlerini geçerek bugünkü Besarabya'ya 668"de yerleşmiş ve Doğu Roma'ya komşu olmuştur. Asparuh, maiyetindeki Bulgar boylarıyla I. Bulgar/Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğuda Araplarla, Avrupa'daki halklarla dini ve diplomatik mücadele içinde olduğu 670 yıllarında kuzey komşusu olan Asparuh da güçlenerek Doğu Roma'yı tehdit eder hale gelmiştir. I. Bulgar Devleti veya Tuna Bulgarları adıyla anılan Asparuh ve halkı Tuna deltasının güneyini geçince buradaki Slav halklarıyla birleşmişlerdir. Doğu Roma, 681 yılında Tuna Bulgarlarıyla başa çıkamamış ve Asparuh'la barış anlaşması imzalamış ve onlara haraç ödeyerek devletini korumaya almıştır. Bu antlaşmayla Tuna-Bulgar Devleti Doğu Roma tarafından tanınmış ve Dobruca bölgesi de Tuna Bulgar Devleti'nin topraklarına dâhil olmuştur. 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna civarında görünen Slavlar, Balkan Yarımadası'nda yaşayan Trak ve İllir kavimlerini asimile etmiş ancak teşkilatlı bir devlete sahip olamamışlardır. Teşkilatçılık ve devlet tecrübesi olan Bulgar Türklerinin kurduğu Tuna-Bulgar Devleti'nde nüfus olarak Slavlar, Bulgar Türklerinden fazla olduklarından zaman içinde Türkleri asimile etmişlerdir. Türkler tarafından kurulan Tabgaç gibi çeşitli Türk devletleri zaman içinde nasıl Çinlileşmişse Türk-Tuna Bulgar Devleti de zaman içinde önceleri Slav ve Türk Bulgar halklarından oluşurken 9-10. asırlarda Slavlaşmış ve Slav ülkesi hâline gelmiştir. Slavlaşmayı Hristiyanlığın ve Slav alfabesinin kabulü hızlandırmıştır. Hristiyanlık öncesi 640-852 yılları arasında Tuna Bulgar Devleti'nin hükümdarlarının isimleri ve ünvanları Türkçedir. Hristiyanlığın kabulünden sonra 852-1018 devletin yıkılışına kadar geçen sürede hükümdarların isimleri ve ünvanları Slavcadır. 1018 yılında I. Bulgar Devleti Doğu Roma'nın hâkimiyetine girerek yıkılmıştır.[85] Bugünkü Bulgaristan, adını Türk Bulgarlardan almıştır.

[83] Dr. Ufuk Tavkul, "Tarihî ve Etnik Açıdan Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni", a.e. C. II. s. 562- 571.

[84] Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)" Türkler, C. II. S. 630- 640.

[85] Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", Türkler, C. 2. s. 630- 640.

Etil/ İtil/ İdil/ Volga Bulgar Devleti

Çoğunluğu Otuz Ogur/Oğuzlardan meydana gelen Bulgar grubu Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag yönetiminde Orta Etil/İtil/İdil/Volga ile Kama/Çulman Nehirlerinin birleştikleri bölgeye yerleşmişlerdir. Bu bölgede yerli Fin-Ugor kavimlerini ve 3. yüzyıldan beri burada yaşayan diğer Türk boylarını da aralarına alan Bulgarlar, Hazar Kağanlığı'na bağlı olarak Etil Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Etil Bulgar Devleti, hiçbir İslam devletiyle ortak sınırı olmamasına ve hiçbir İslam devletiyle doğrudan bir ilişkileri bulunmamasına rağmen kendi arzularıyla 16 Mayıs 922'de Müslüman olan Türk devletidir.[86] 1236'da Moğollar tarafından yıkılana kadar Kuzeydoğu Avrupa'da Türk-İslam kültürünü temsil etmiştir. Etil/İtil/İdil//Volga Bulgarlarında daha sonraki dönemlerde Ahmed Yesevî düşüncesi kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır.[87]

[86] Prof. Dr. Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", a. e. C. 4. s. 394-408. ; Prof. Dr. Zufar Z. Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslam Devleti İdil Bulgar Devleti", a.e. C. 4. s. 409-416.

[87] Prof. Dr. Hanifi Özcan, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Düşünce", a. e. C. 5. s. 463-481.

KÖKTÜRKLER/GÖKTÜRKLER

I. Köktürk/Göktürk Kağanlığı

Asya Büyük Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, bu imparatorluk döneminde kazanılan büyük birikim ve nitelikli insan gücü Güney, Kuzey Liang, Ak-Hun/ Eftalit, Kuşhan ve Avrupa Hunları gibi daha birçok irili ufaklı yeni devletin kuruluşunda doğrudan veya dolaylı rol oynamıştır. Bu birikimin bir kolu da diğer Türk boylarının da katılımı ile doğrudan ulus devlet anlayışını şekillendirecek biçimde Köktürk Kağanlığı'nı kurmuştur. Kendilerini Köktürk/Göktürk olarak adlandıran Hunların bir kolu önce Altay dağlarının kuzeyinde yaşarken, daha sonra Altay Dağlarının güney eteklerine göçmüşlerdir. Bu bölgede doğu sınırlarını Turfan ve Etsin göl bataklıklarına kadar uzanmıştır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası Köktürklerin ilk yurdu olmuştur. 439 yılında Topa/Tabgaç/Wei Devleti tarafından yıkılan Kuzey Hun Liang Devleti'nin hükümdarı A-shih-na/Aşina maiyetiyle birlikte Juan Juanlara/Avarlara sığınmıştır. Moğol asıllı Juan Juanlar, Moğolistan ve Orta Asya'nın doğusuna hâkimdirler. Çin'de 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç/Topa Devleti Budizmin katkısıyla zaman içinde Çinlileşip ismini de Wei olarak değiştirmiştir. Wei Devleti 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılmış ve yerini Kuzey Ch'i hanedanına bırakmıştır. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou hanedanı eline geçmiştir. Batı Türkistan'da ise 350'li yıllarda Juan Juanlardan bağımsızlıklarını kazanan Maveraünnehir ve Semerkant merkezli devlet kuran Ak-Hunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlete sahip olmuşlardır. Bu dönemde İran'da Sasani Devleti hüküm sürmektedir. Daha sonra Köktürk adını alan Aşina grubunun tarih sahnesinde belirmesi 542 yılından itibaren gerçekleşmiştir. Bu grup 542 yılında Çin'e bir akın düzenlemiş ve ardından Çin pazarında ipek ticareti yapmaya başlamışlardır.

Tabgaç/Wei Devleti'nin, M.S. 439 yılında ağır ve acımasız bir saldırı ile Liang-Hun Devleti'ne son vermesinden sonra Liang Hun Devleti içinde yer alan Aşina boyuna mensup beş yüz aile bu katliamdan kurtularak Avarlara/Juan Juanlara sığınmışlardır. Avar/Juan Juanlara tâbi olarak yaşayan Aşina grubu 546 yılında Chou-Çin Devleti tarafından tanınmıştır. Aşina grubunun bu tarihte lideri Bumin Han'dır. Tölös adıyla anılan diğer Türk boylarının da Bumin liderli-

ğindeki Aşina grubuna katılmasıyla güçleri hızla artmıştır. Bumin Han Avar/Juan Juan hükümdarına onlarla eşit konuma geldiklerini anlatmak için kızıyla evlenmek istediğini bildirmiştir. Bu isteğe karşı Avar/Juan Juan hükümdarı: "Sen demir işlerinde çalışan bir kölesin, bana böyle bir teklifte bulunamazsın!" cevabını vermiştir. Bu cevap Juan Juanların Bumin Han ve halkını tanımadığı anlamına geldiği için Bumin Kağan Batı Wei hanedanından bir prensesle evlenmiştir. Batı Wei Devleti, Juan Juan - Doğu Wei ittifakı karşısında giderek güçlenen Köktürklerle ittifak yapmayı kendi menfaatlerine uygun bulmuştur. Bumin Han, Batı Wei imparatoru öldüğünde taziye dileklerini götüren elçi heyetiyle iki yüz at hediye göndermiştir.

Bumin Han, 552 yılı baharında Juan Juanlara ani bir baskın düzenlemiş ve büyük bir zafer kazanmıştır. Bu baskından sonra Juan Juanların bir bölümü Kuzey Ch'i Devleti'ne bir bölümü ise Hitaylara sığınmıştır. Bu zaferden sonra Köktürkler bağımsız bir devlet olmuş ve Bumin Han İl-Teber ünvanını almıştır. Bumin İlteber'in ölümünden sonra yerine oğlu Kara İl-ci kağan olmuş ve Kara Kağan babasının yolunda devam etmiş ve bugünkü Ordos'taki Jehol/Yebol eyaletinde Juan Juanlardan geri kalan grubunu yenmiştir. Batı Wei Çin Devleti'ne elli bin baş at göndererek onlarla dostluk ilişkisini pekiştirmiştir. 553 yılında Kara Kağan'ın ani bir hastalıkla ölümü üzerine yerine kardeşi Mukan/Muhan Han geçmiştir

Mukan Han (553-572), zekâ, bilgi, taktik ve iyi komutanlık gibi pek çok önemli niteliğe sahiptir. Çin kaynaklarına göre kızıl yüzlü, gözleri mavi olduğu için donuk cam gibi bakardı benzetmesiyle tasvir edilmiştir.[88] Mukan Han da öncelikle Köktürk Devleti'nin düşmanı olan Juan Juan kalıntıları ile mücadele etmiş ve iki asırdır Orta Asya'nın en büyük gücü olan Moğol asıllı Juan Juanları/Avarları, üçüncü kez ağır bir bozguna uğratmıştır. Kuzey Ch'i Devleti'ne sığınan Juan Juanların bu ülkede kalabilmelerine Köktürkler Kuzey Ch'i Devleti ile kendi lehlerine çok iyi bir ticaret antlaşması yaparak izin vermişlerdir. Kuzey Ch'i Devleti ile Köktürklerin anlaşmaları Batı Wei Devleti'ni endişelendirmiş ve bu sebeple Batı Wei Devleti de Köktürklere elçi göndererek dostluklarını yenilemiştir. Köktürklerin hızla güçlendiğini fark eden Kuzey Ch'i imparatoru, arada anlaşma bulunmasına rağmen hızla savunma tedbirleri almıştır. O dönemde yaklaşık 510 km. uzunluğunda olan Çin Seddi'ni tamir ettirmiş ve yeni burçlarla güçlendirmiştir.

[88] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", a.e. C. II. s. 323-367.

555 yılı Köktürkler için tam bir fetih yılı olmuştur. Kitanları ve Batı Baykal Gölü'nün kuzeyinde ve batısında yaşayan Kırgızları itaat altına almışlardır. Aynı yıl Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Ak-Hun/Eftalit Devleti'ni yenerek, Sasanilerin de desteği ile yıkmıştır. Doğudaki K'u-mo-hshi, Shih-wei kabileleri de Köktürklere bağlanmışlardır. Aynı yıl Batı Wei topraklarına da pek çok akın yapmalarına karşılık imparator Köktürklerden çekindiği için onlarla savaşmak yerine bir elçi ile yüz bin top ipek göndererek barışın devamını sağlamış ve Mukan Han'ın kızını oğluna istetmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda Tangut adıyla tanınan T'u-yü Hunlar, Moğolistan'ın doğusuna yerleşip burada bir devlet kurmuşlardır. Türklerle akraba olan bu devlet de 559 yılında Köktürk Kağanlığı'na katılmıştır. 560 yılında Batı Wei Çin Devleti'nde hanedan değişikliği olmuş ve devletin adı da hanedanın adı olan Chou adıyla anılmaya başlanmıştır. Batı Wei/Chou Devleti de Köktürklerle iyi ilişkiler içinde olmak için çaba harcamıştır. 563 yılında hem Kuzey Ch'i hem de Batı Wei/Chou devletleri Köktürkleri kendi taraflarına almak üzere atağa geçmişler ve onlara pek çok imkân ve imtiyaz sağlamışlardır. Bir süre iki Çin devletini de aynı mesafede tutarak ülkesine menfaat sağlama yolunu tercih eden Mukan Han, sonuçta Chou Devleti'ni tercih etmiş ve onlarla birlikte Kuzey Ch'i Devleti'ne saldırmayı kabul etmiştir. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan Han, ordusunu üçe ayırmış, Heng eyaletine ulaştığında kendisi ana kuvvetin başında kalırken diğer iki birliğin başına kardeşleri Börü ve Ti-t'ou geçirmiştir. Chouların isteği ile yapılan bu harekâtta, Chouların korkak davranmaları sebebiyle başarı sağlanamamakla birlikte Köktürkler çok ganimet elde etmişlerdir. Choulara güvenlerini kaybeden Köktürkler bu harekâttan sonra Kuzey Ch'i Devleti ile dostluklarını geliştirmişlerdir. Ancak Chouların ısrarlı dostluk teklifleri ve Mukan Han'ın kızının imparatora eş olması yolundaki baskıları sonucunda Mukan Han kızını Chou imparatoru ile evlendirmiştir. Böylece Mukan Han, Chou başkentinde bin asker bulundurarak burayı askerî üs olarak kullanma hakkını elde etmiştir. Mukan Han'ın kızı Aşina, imparatoriçe olarak bütün yetkilere sahip olmuştur.

Köktürk Devleti'ni Orta Asya'da 6. yüzyılın en büyük gücü hâline getiren Mukan Han 572 yılında hastalanarak ölmüştür. Mukan Han, zeki, bilgili, sert tabiatlı, askerî mücadelelerde kararlı ve taktik konusunda uzmandır. Kuzey Çin'deki Chou ve Ch'i devletlerini itaat altına almış, tarihî İpek Yolu'na hâkim olarak Uzak Doğu ve Orta Doğu arasında sağlam bağlar kurmuştur. Kerulen Nehri'nden, Ural Dağ-

larına kadar uzanan geniş alanda yaşayan ve o dönemde Tölös Türk boylarını birlik hâlinde toplaması Mete/Bagatır'dan sonra ikinci kez Türk birliğinin sağlanması, millet bilincinin oluşması açısından önemlidir. Ticareti elinde tutan Sogdlu tüccarların himaye edilmesiyle Köktürklerde ticaretin gelişmesi sağlanmıştır. Mukan Han ölümünden önce annesi Çinli olan ve Çin terbiyesi ile büyüyen oğlunu vâris yapmamış ve kardeşi Taspar/Ta-po'nun tahta geçmesini istemiştir.

Mukan Han'ın yerine geçen Taspar Han önceleri ağabeyi Mukan'ın politikalarını aynen sürdürmüş ve her iki Çin devleti ile ince bir diplomasi ile Köktürklerin menfaatlerini koruyacak biçimde ilişkilerini devam ettirmiştir. Köktürk ülkesi coğrafî olarak çok genişlediği için Taspar Han, yeni bir teşkilatlanmaya gitmiş, yeğenlerinden She-tu'yu ülkenin doğusundan, Börü'yü ülkenin batısından sorumlu küçük kağanlar ilan etmiştir. Tanrı Dağlarında oturan amca İstemi Yabgu devletin kuruluş tarihi 552 yılından beri batı Türkistan'ı yönetmiştir. Taspar Han bir süre sonra iki Çin devletine aynı mesafede olmaktan vazgeçerek Kuzey C'hi Devleti'nden yana tavır almış ve yerleşik, kalkınmış bir ülke olmakta Budizmin etkili olduğunu düşünerek devlet politikasında önemli değişiklikler yapmıştır. Budist tapınakları yaptırmış, Budist din kitaplarını Türkçeye çevirtmiş ve 575 yılında Çinli bir prensesle evlenmiştir. Köktürklerin desteğine rağmen Kuzey C'hi Devleti, Çin Chou Devleti'ne karşı tutunamamış ve 577 yılında yıkılmıştır. Taspar, bu gelişmenin ardından Chou prensesi ile evlenerek Chou Devleti ile yakınlaşmıştır. Taspar Kağan, on yıl giderek güçlenen Köktürk Devleti'ni yönettikten sonra hastalanarak ölmüştür. Taspar Kağan'ın ölümünden sonra yeğenler arasında taht kavgaları başlamıştır. Ülkenin asayişini sağlamak üzere Doğu Köktürkleri yöneten ve kahramanlığı ile tanınan küçük kağan She-t'u, "İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan" ünvanıyla devlet meclisi tarafından tahta oturtulmuştur. Meclis kararına rağmen Mukan Han'ın oğlu Ta-lo-pien tahtsız kaldığı inancıyla kuralları çiğnemiş ve Çin'le kendi adına ilişki kurmuştur. Işbara Kağan cesur şahsiyetiyle bütün Türk boylarının kalbini kazanmış ve Moğol kabilelerini de itaat altına almıştır.

552 yılında Köktürk Devleti kurulduğunda Bumin Han, ülkenin batı kısmının yönetimini kardeşi İstemi Yabgu'ya vermiştir. İstemi Yabgu, 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağana bağlı olarak yönetmiştir. Köktürk Devleti 582 yılında ikiye ayrılıncaya kadar İstemi Yabgu ve yerine geçen oğlu Tardu Yabgu I. Köktürk Devleti'nin bütünlüğü ve gelişimi için çok başarılı çalışmalar yapmışlardır. Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrin-

den Karadeniz'e kadar uzanan geniş alan İstemi Yabgu'nun hükümranlık alanı olmuştur. İstemi Yabgu'nun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardır. İstemi Yabgu, ağabeyi Bumin ve diğer küçük kağanların doğuda ülkenin sınırlarını genişlettikleri dönemlerde batı bölgelerinde önemli fetihler yapmıştır. Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık bir şekilde yaşayan Tölös ve On Ogur, Türk boylarını itaat altına almıştır. Sogdluların yaşamakta olduğu Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun yönetimine girmesinden sonra Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu Köktürklerin hâkimiyet alanı içine girmiştir. Böylece M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalesinde hüküm süren ve İpek Yolu ticaretini elinde tutan Türk Ak-Hun/Eftalit Devleti'yle komşu olmuşlardır. Bu iki Türk devleti birbirleriyle hâkimiyet mücadelesine girişmiştir. Ak-Hunlar 545 yılından beri diplomatik ilişki kurdukları Batı Wei/Chou Devleti'nden yardım istemişlerse de bu yardım sağlanamamıştır. Doğu ve Batı Köktürk orduları ve Sasani Devleti'nin de yardımıyla 557 yılında Ak-Hun/Eftalit Devleti'ni yıkmıştır. İstemi Yabgu, Sasani Şehinşahı Anuşirvan'la anlaşmış ve kızını İran hükümdarıyla evlendirerek imparatoriçe olmasını sağlamıştır. Bu sebeple Ak-Hunlara karşı Sasaniler, Köktürklerin yanında yer almışlardır. Yıkılan Ak-Hun Devleti'nin topraklarından Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Köktürk Devleti'ne bağlanmıştır. İpek Yolu ticaretini elinde tutan Sogdlular da İstemi Yabgu'ya bağlanmıştır.

Ak-Hun/ Eftalit Devleti'nin yıkılmasından sonra Köktürk Devleti, batıda Sasani İmparatorluğu ile komşu olmuş ve 6. yüzyılın en büyük iki devleti Sasani ve Doğu Roma/Bizans'la eşit konuma gelmiş ve bu devletlerle yakın diplomatik ilişkiler kurmuştur. Sasani İmparatoru, Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istemiştir. Köktürklere bağlanan Sogd kavmini ticari açıdan zora sokmak ve Köktürklere ödediği transit vergisinden kurtulmak için Akdeniz ve Bizans'a yapılan ticareti durdurmuştur. İstemi Yabgu'nun Sasanilere gönderdiği elçileri de hile ile öldürmüşlerdir. İstemi Yabgu, Sasanilerin bu olumsuz tavırlarını anlamamış görünerek 567 yılında Sogdlu tüccarların da bulunduğu bir Köktürk elçi heyetini Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kafkasya üzerinden Bizans'ın/Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis/İstanbul'a göndermiştir. Köktürk elçileri ellerinde İskitçe/Orhun yazısıyla Türkçe bir mektupla İstanbul'a ulaştıklarında Bizans yetkililerinden çok büyük itibar ve ilgi görmüşlerdir. Orta Asya'dan Bizans'a gelen ilk elçi heyetinin getirdiği İstemi Yabgu'nun mektubuna İmparator Justinos hemen cevap vermiştir.

569 yılının Ağustos ayında Bizans elçi heyeti Köktürklerle ittifak yapmak üzere yola çıkmıştır. Bizans elçi heyetiyle birlikte yola çıkan Köktürk elçi heyeti, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral gölü arasından Talas Nehri boyundan Tanrı Dağları silsilesindeki Akdağ/Ektag/Altın Dağ'da bulunan İstemi Yabgu'nun huzuruna çıkmışlardır. Köktürkler Bizanslılarla/Rumlarla Sasanilere karşı sağlam bir anlaşma yapmışlardır. İstemi Yabgu'nun başarılı politikası sonucunda Bizans/Doğu Roma-Sasani savaşları 571 yılında başlamıştır. Bu arada batıya doğru Köktürk ilerleyişi devam etmiştir. Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, daha sonra Azerbaycan, Köktürklerin eline geçmiştir. Bu ilerleme Bizans'ın/Doğu Roma'nın anlaşmayı ihlâl etmesi ve İstemi Yabgu'nun ölümüyle bir süre durmuştur.

İstemi Yabgu'nun yas töreni sırasında ittifakın yenilenmesi için gelen Bizans elçi heyetini Aral Gölü havalesinde Türkşad isimli yetkili bir komutan karşılamıştır. Türkşad, Bizans elçi heyetine memnuniyetsizliklerini ve Bizans'a güvenmediklerini sert bir biçimde söylemiştir: "Yalan söylüyorsunuz, on diliniz var ama hileniz tek. Köktürklerden kaçan Avarları Pannonia'ya yerleştirdiğinizi biliyoruz, hangi yüzle ittifak istiyorsunuz? Köktürk elçilerini, Kafkasya'nın tehlikeli yollarında seyahat ettirdiğinizin farkındayız, Köktürkler Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nereden nereye aktıklarını bilirler. Alan ve Utugurlar/Ogur/Oğuzlar da Köktürlerle birliktedir. Bizans/Doğu Roma bunları hesaba katmalı ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendisinin Köktürkler olduğunu artık iyice öğrenmelidir. İstemi Yabgu'nun büyük yası sırasında gelerek bizi rahatsız ettiniz ve töre gereği yüzlerinizi de bıçakla kesmediniz."

Bizans heyeti anlaşma bozulur ve yenilenmez korkusuyla bütün hakaretlere sessizce katlanmışlardır. Yas töreninin sona ermesinden sonra da Türkşad'ın öfkesi yatışmamıştır ve Bizans/Doğu Roma heyetine Azerbaycan'da Türk ilerleyişini engellemek için Sabar Türklerini ortadan kaldırmalarını hiçbir zaman affetmeyeceklerini ve Kırım'daki Kerç/ Bosforos kalesini fethedeceklerini de söylemiştir. Bizans/Doğu Roma heyeti daha sonra Akdağ/Altındağ'da oturan İstemi Yabgu'nun oğlu Tardu'yu ziyaret edebilmiştir. Heyetin geri dönüşünde Türkşad'ın komutanlarından Bukan/Bohan Kırım'daki Bizans'a/Doğu Roma'ya ait Kerç Kalesi'ni kuşatmışlardır. Bu Köktürklerin batıda ulaştığı son noktadır. İstemi Yabgu'nun yerine oğlu Tardu geçmiştir.

580 yılında doğu Köktürk sarayına gelin gelen bir Çinli prensesin heyetinde bulunan Ch'ang Sunsheng isimli Çinli bir diplomat nişancılığı ve bilgisi ile Işbara Kağan'ın dikkatini çekmiş ve sarayda alıkonmuştur. Zaman içinde bu diplomat Köktürk yöneticileriyle yakınlaşmış ve Köktürklerin meziyetleriyle birlikte bütün zaafiyet ve problemlerine vâkıf olmuştur. Av düzenlemeleri sırasında da Köktürk coğrafyasını, boyların sayısını, askerî güçlerini bütün incelikleriyle öğrenmiştir. Bu diplomat Çin'e döndükten sonra, Köktürklerin nasıl yenilebileceğine dair imparatora ayrıntılı bir rapor sunmuştur. İmparator, bu rapora duyduğu büyük ilgiyle diplomatı huzuruna çağırtmış, rapordaki bilgileri bir de sözlü olarak diplomattan dinlemiştir. İmparator, diplomat Ch'ang Sun-shang'ın hazırladığı stratejiye göre önce Işbara Kağan'a karşı bir isyan hazırlığına girişmiştir. Bu isyan hareketini başlatmak üzere Türkler arasındaki kıskançlık ve haset duygularından hareket edilmiş, Batı Köktürk Kağanı Tardu, Işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou ve kağan olamadığı için kırgın ve Çin ile ilişki içinde bulunan Ta-lo-pien'in kullanılmasına karar verilmiştir. Önce, Hami şehrinde bulunan Batı Köktürklerin yöneticisi İstemi Han oğlu Tardu'ya bir elçiyle kurt başlı bir sancak göndermişlerdir. Büyük Kağan Işbarara'ya karşı olumsuz duygular besleyen Tardu, Çin'in desteğiyle hemen bağımsızlığını ilan etmiştir. Batı Köktürk Devleti'ni, Doğu Köktürk Devleti'nden ayırmıştır. İkinci basamak olarak Moğol asıllı kabileleri Işbara Kağan'a karşı kışkırtmışlardır. Üçüncü basamak olarak da Kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou'ya gizlice Çin'e bağlanmasını önermişlerdir. Bütün bu entrikalara rağmen gücünü muhafaza eden Işbara Kağan bir önceki Chou hanedanına mensup eşinin etkisiyle 350 yıl sonra Çin'i yeniden bütünleştiren ve ayrılıkları ortadan kaldırarak birleştiren Suei hanedanına karşı 582 yılında büyük bir saldırıya geçmiştir. Muhalif olmalarına karşı bu büyük Çin seferine Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Ap'a'nın kuvvetleri Işbara Kağan'ın başkumandanlığında katılmışlardır. Köktürk ordusunun sayısı 400 bin süvariye ulaşmıştır. Çin büyük bir bozguna uğratılmış ve önemli şehirleri işgal edilmiştir. Çin ordusu Köktürklerle savaşmaya cesaret edememiştir. Çin bir şekilde Tardu'yu etkileyerek savaştan çekilmesini sağlamıştır.

Çaresiz kalan Çin İmparatoru, ordusuna moral vererek birkaç küçük saldırıyı geri püskürtmüşse de önemli bir sonuç alamamıştır. Ancak bu sırada Köktürk ordusunun yiyecek stokları bitmiş ve salgın hastalıklar başlamış, askerlerin büyük bir bölümü ölmüştür. Işbara Kağan bu sıkıntılarla uğraşırken Çinliler Apa Kağan'ı da Işbara'ya karşı isyan ettirmişlerdir. Işbara Kağan tarafından yenilgiye uğrayan Apa kaçarak Tardu'ya sığınmıştır. Bu kargaşada Çin orduları Köktürklere

karşı bazı zaferler kazanmayı başarmıştır. Tardu'nun desteği ile yüz bin kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara Kağan'a saldırmışsa da başarılı olamamıştır. Işbara Kağan'ın muhalifleri, Tardu'yu örnek alarak Çin imparatorundan yardım istemişlerdir. Ancak Çin imparatoru, İşbara Kağan ortadan kalkınca Tardu ve diğer muhaliflerin birleşerek Çin için tehlikeli olacağını düşünerek, muhaliflere yardım etmemiştir. Köktürk ülkesinin karışık halde kalmasının Çin için daha iyi olacağı kanaatindedir. Köktürk ülkesi böyle karışık durumda olmasına rağmen Işbara Kağan Çin'e akın yapmaya devam etmiştir. 583 Ağustos ayında Çin'in You eyaletini ele geçirmiştir. 584 yılında iç karışıklıklar ve kıtlık Köktürk Devleti'nin asker sayısının hızla azalmasına sebep olmuş ve devlete bağlı boylar ayrılıp bağımsız hareket etmişlerdir. Su-ni boyu on bini aşan nüfusu ile Çin'e göç etmiştir. Tardu da Işbara Kağan'a karşı muhalifleri desteklemiştir.

Köktürk Devleti'nin büyük kağanı Işbara yıllar süren bu iç savaşlardan yorulmuştur. En yakınları bile ihanet etmişler ve kullanılmışlardır. Chou hanedanına mensup eşi 584 yılında Çin'e elçi göndererek Çin'in yeni hanedanının adı olan "Suei" adını soyadı olarak almak istediğini bildirmiştir. Çin imparatoru bu talebi hemen kabul ederek kendi soyadını verdiği Işbara'nın eşinin artık kızı olduğunu, Işbara'nın da oğlu olduğunu ilan etmiştir. Bu akrabalığı kutlamak ve gereklerini yerine getirmek üzere Köktürkleri birbirine düşüren ve güçsüzleştiren casus diplomat Ch'ang Sun-seng'in de aralarında bulunduğu kalabalık bir Çin elçi heyeti Köktürk sarayına gelmiştir. Heyetin kabulünde, casus diplomat Ch'ang Sun-seng, Işbara Kağan'ın ayağa kalkması gerektiğini söylemiştir. Işbara, atalarından başka kimseye ayağa kalkmayacağı cevabını verince, araya giren eşi, Işbara'nın kurt kanı taşıdığını ve kimseye ayağa kalkmadığını söylemiştir. Bunun üzerine casus diplomat Ch'ang Sun-seng, Köktürklerin de Çin'in de büyük ülke olduğunu ancak Işbara, Çin imparatorunun oğlu olduğu için ayağa kalkması gerektiğini söyleyerek onu ikna etmiştir. Bunun üzerine imparatorun mektubunu ayağa kalkarak alan Işbara mektubu başına götürürken eğilince, Köktürk ileri gelenleri, kağanlarının ve devletlerinin düştükleri durumu, utanarak ve ağlayarak seyretmişlerdir. Bundan sonra heyet başkanı, kağanın, Çin imparatorunun vassalı olduğunu açıklamasını istemiştir.

Işbara Kağan içine düştüğü güç durumdan Çin'e taviz vererek kurtulmaya çalışırken muhalifleri de günden güne güçlenmişlerdir.. Muhaliflerin katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştür. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay Dağlarını aşmış, Kuca,

Hami ve batı ülkelerinde bulunan Soğdlar ile Tölös boyları ona bağlanmıştır. 585 yılında Tardu, Işbara Kağan'a saldırarak onu mağlup etmiştir. Çin imparatorunun yardımıyla Işbara Kağan, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratarak kaybettiği toprakları geri almış ve kendi konumunu sağlamlaştırmıştır. Ancak 586 yılında Çin imparatoru, Işbara Kağan'a Çin saltanat takvimini göndererek Köktürklerin egemenliğini biraz daha kısıtlamıştır. 587 yılında Işbara Kağan kısa bir hastalık döneminden sonra ölmüş, yerine vasiyeti üzerine kardeşi Ch'u-lo-hou, Baga Kağan ünvanıyla tahta çıkmıştır. Yeni kağan da Çin'e elçi göndererek bağlılıklarını bildirmiştir. Baga Kağan 589 yılında kaynakların adını belirtmediği bir ülkeye yaptığı sefer sırasında alnından vurularak öldürülmüştür. Baga Kağan'ın bu beklenmedik ölümü üzerine Işbara Kağan'ın oğlu Yung-yü-lü, devlet adamları tarafından Tou-lan Kağan ünvanıyla hükümdar seçilmiştir. Tou-lan Kağan da ataları gibi Çin'e yıllık vergi ödemeye başlamıştır.

589 yılında Çin 360 yıl sonra siyasî bölünmüşlükten kurtularak bütünleşmiş ve birleşik güçlü bir devlet hâline gelmiştir. Mağlup edilen Ch'en hanedanının kaçak üyeleri Köktürklere sığınmıştır. Kağanın annesi eski Chou hanedanına mensup olduğu için yenilgiye uğrayan Çin hanedanı ile işbirliği yapmıştır. Çinli bir devlet adamı olan Yang Ch'in de onlara katılmıştır. 593 yılına gelindiğinde Tou-lan Kağan çok güçlenmiş ve artık Çin'e vergi ödememeye başlamıştır. Bu sebeple Doğu Köktürk-Çin mücadelesi yeniden başlamıştır. Doğu Köktürk Devleti'nin güçlenmesiyle Çinli yetkililer, Köktürk yöneticilerinin aralarını açarak kendilerine ve birbirlerine olan güvenlerini yok etmek üzere ince entrikalar çevirmişlerdir. Baga Kağan önce bu entrikalarla başa çıkmaya çalışmış ve Çin'le yeniden iyi ilişkiler kurmuşsa da yeğeni Jan-kan, küçük kağan olarak yaşadığı Baykal gölü civarından Çin'le ilişki kurunca Köktürk Kağanlığı yeniden sıkıntıya düşmüştür. Jan-kan/T'uli Kağan'ın Çinlilerce desteklenmesi, Büyük Kağan Toulan'ın ülkesinin bütünlüğünü korumak için harcadığı çabaları sonuçsuz bırakmıştır. Jan-kan/T'u-li Kağan, Çinli bir prensesle evlendikten sonra Çin'in güçlü desteğini arkasına alarak bağımsızlığını ilan etmek üzere Büyük Kağan Tou-lan'a savaş açmış ancak başarılı olamayınca Çinlilere sığınmıştır. Bundan sonra Çin-Köktürk savaşı başlamış, Tou-Lan Kağan bu savaşlarda başarılı olduysa da Çin'in casus ve entrikaları ile başa çıkamamıştır. Tölös adıyla anılan ve Köktürklerin temel halkını temsil eden boylar Çin tahriklerine kapılarak isyanlar çıkartmışlardır. Bu isyanlar devletin temelini sarsmış ve bu arada Tou-lan Kağan ölmüştür.

Batı Köktürk Devleti Çin-Köktürk savaşları sırasında Doğu Köktürk Devleti'ni desteklemiştir. Tou-lan Kağan'ın ölümünden sonra Batı Köktürk kağanı Tardu kendisini "Bilge" ünvanıyla Doğu Köktürk Kağanı olarak ilan etmiş ve büyük kağanlığı üstlenmiştir. Tardu, Çin'e karşı Tou-lan gibi pek çok zafer kazanmıştır. Çin, savaş meydanlarında Köktürkleri yenemeyince casus diplomat Ch'ang Sun-sheng vasıtasıyla Köktürk ordularının ve hayvanlarının su kaynaklarına gizlice zehir attırmıştır. Ordusunun ve sürülerinin büyük bir kısmını hileyle kaybeden Tardu, Çin'e karşı yine savaşmaya devam ettiyse de Tölös boylarının Çin'in entrikalarının etkisiyle isyanlarını sürdürmeleri Tardu'nun kontrolü kaybetmesine sebep olmuştur. Tardu, 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-Hunlara sığınarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

Boş kalan Doğu Köktürk tahtına, Çin hanedanı daha önce kendilerine sığınmış olan Jan-kan/ T'uli Kağan'ı C'hi-min Kağan ünvanıyla oturtmuştur. C'hi-min Kağan 609 yılına kadar bütünüyle Çin'e tâbi olarak Köktürkleri yönetmiştir. Çin adına Korelilerle savaşmış, itaatinin ölçüsünü göstermek için Çin imparatorunun ayaklarına kapanmıştır. 609 yılında ölümünden sonra Shih-pi ünvanıyla Ch'i-min Kağan'ın yerine geçen oğlu Tuo-chih babasının tavrını benimsememiştir. Çin'e ödenen vergileri kesmiş ve Çin hanedanının üstünlüğünü kabul etmediğini ilan etmiştir. Köktürklerin yeniden güçlenmesini engelleyemeyen Çin yetkilileri yeniden entrikaya başlamışlardır. Tuo-chih kağanın kardeşi Ch'i-chi Şad'a kağanlık teklif etmişler ancak bu teklifleri kabul görmemiştir. Ch'i-chi Şad'ı oyunlarına alet edemeyince Köktürk ülkesinde yaşayan ve Köktürkleri Çin entrikalarına karşı daima uyaran Sogdluları ticaret yapmak üzere 615 yılında Mai şehrine davet ederek ve hileyle öldürmüşlerdir. Çinlilerin kardeşine kağanlık teklif ederek huzursuzluk çıkarmaya çalışmalarına, ardından da Sogdlu tüccarları öldürmelerine çok kızan Shih-pi Tuo-chih Kağan aniden Çin'e saldırarak kuzey eyaletlerinde teftişte bulunan Çin imparatorunu Yen-men Kalesi'nde kuşatmıştır. Çin imparatorunun bütün yardım çağrılarına hiçbir eyaleti cevap vermemiştir. İmparatorun yardımcılarından birisi Shih-pi Tuo-chih Kağan'ın Çinli eşine ulaşarak Tölös boylarının isyan ettiği yalanına inandırmıştır. Bunun üzerine isyanı bastırmak üzere Shih-pi Tuo-chih Kağan kuşatmayı çözerek ülkesine dönünce İmparator da kurtulmuştur. Suei hanedanına mensup imparator Köktürk kuşatmasından canını kurtarmış ancak devletinin yıkılmasını engelleyememiştir. Sonuçta bütün eyaletler isyan ederek Suei hanedanına son vermişlerdir.

Çin'in en parlak devirlerini temsil eden (617-905) T'ang hanedanı devletin başına geçmiştir. Shih-pi Kağan, Türk tarzında hazırlattığı süvari birliği ile T'ang hanedanının iktidara gelmesine yardımcı olmuştur. Kazandığı parlak zaferle güçlenen Shih-pi Kağan, Çin'e akınlar yapmaya devam etmiş ve onları yıllık vergiye bağlamıştır. Kendisine sığınan Çin beylerini Çin kağanı ilan ederek Çinlileri tedirgin etmiştir. Shih-pi Kağan 619 yılı Şubat ayında Çin'e büyük bir sefer düzenlemiş, Sarı Irmak'ı hiçbir direnişle karşılaşmadan geçmiştir. T'ai-yüan şehrine hücûm edecekken aniden ölmüştür. Doğu Köktürk kağanı olarak kardeşi İl-teber Şad, Ch'u-lo Kağan ünvanıyla Shih-pi Tuo-chih Kağan'ın yerine geçmiştir. 617 yılında kurulan T'ang hanedanının pek çok muhalifi vardır. Yeni Köktürk kağanı da bu muhalifleri destekleyerek T'ang hanedanının kuvvetlenmesini engellemiştir. T'ang muhalifleri, İl-teber Şad Ch'u-lo Kağanı Çin'e karşı 620 yılında büyük bir saldırı yapmaya ikna etmişlerdir. Köktürk ordusu dört büyük koldan hücuma geçmeye hazırlanırken, Çin imparatoru Kao-tsu, elçilerle bu saldırıyı engelleyemeyince İl-teber Şad'ı zehirletmiştir. 621 yılında İl-teber Şad ölünce, yerine kardeşi Bagatur Şad İl Kağan Chie-li/hsie-li ünvanıyla Köktürk tahtına oturmuştur. Askerî gücü çok büyük olan Köktürk tahtına oturan İl Kağan saltanatının ilk yıllarında başarılı olmuştur. Çin'e yaptığı akınlarla ülkesi için çok miktarda ipek elde etmiş ve Çin'in kuzeyindeki bütün şehirleri kuşatmıştır. Mete/Bagatır'ın Çin kuşatmasında olduğu gibi Çin elçileri İl Teber'i ziyaret ederek Çin'i zapt etmesi hâlinde yönetmesinin mümkün olamayacağını ancak T'ang hanedanı ile iyi ilişkiler içinde olmasının ülkesi ve devleti için daha kârlı olacağı konusunda Kağanı ikna etmişlerdir. İl-Teber Kağan 622 yılında ordusunu toplayıp ülkesine geri dönmüştür. Bu şekilde başlayan barış antlaşması bir yıl sürmüş Çinlilerin antlaşmaya aykırı hareket etmeleri üzerine İl-Teber Kağan ordusunu toplamış ve 623 yılında tekrar Çin'i işgal etmiştir. Çin'in Köktürk ordularına karşı hiçbir zafer kazanamamalarına rağmen Çin'in entrikaları ve diplomatik atakları sonucunda bu saldırı da yeni bir barış anlaşması ile sonuçlanmıştır.

Köktürklerin Çin üzerinde kurduğu askerî ve siyasî baskı böylece son bulmuştur. İl-Teber Kağan sahip olduğu büyük güce rağmen yüksek mevkilere getirdiği Çinli ve Sogdlu yöneticilerin Köktürk törelerini bozmasına seyirci kalarak büyük hatalar yapmıştır. Bu hatalar sebebiyle halkın kağana güveni kaybolmuştur. 627 yılındaki sert kış, sürülerin ölümüne ve kıtlığa sebep olmuştur. Hem aç hem de kağanlarına güvenmeyen Köktürk boyları Çin'in de desteği ile kendi devletlerine isyan etmişlerdir. İsyanın öncülüğünü yapan Sir Tarduşlar kendi ka-

ğanlıklarını kurmuşlardır. İl-Teber Kağan, Çin'in kuzeyindeki dağlık bölgede ava çıktığı bir sırada Çinliler tarafından pusuya düşürülerek yanındaki birlikler yok edilmiş, kendisi esir alınmıştır. İl-Teber, Çin'de esarette 630 yılında üzüntüsünden ölmüş ve Doğu Köktürk Devleti böylece yıkılmıştır.

582 yılında Çin'in desteği ile bağımsızlığını ilan eden Batı Köktürk Devleti hükümdarı Tardu, Doğu Köktürk Devleti'nden bağımsız hareket etmiştir. Tardu, Batı dünyası ile ilişkilerinde başarılıdır. 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç/Bosforos Kalesi'ni zapt eden Köktürk orduları beş yıl sonra Kersonesos Kalesine hucum etmişlerdir. Köktürk ordusunun bir kolu da Kafkaslarda Derbend'i kuşatmıştır. Batı Türkistan'da bulunan Sogdlulara ait bütün krallıklar Tardu'nun emrine girmiştir. 591 yılında Doğu Türkistan'ın en tanınmış ve güçlü krallığı olan Kao-ch'ang veTurfan Doğu Köktürklerin hâkimiyeti altına girmiştir. Semerkant Kralı, Tardu'nun kızı ile evlenmiş, böylece Kaşgar ülkesi Batı Köktürk Devleti'ne vergi vermiştir. 588-89 yıllarında Sasaniler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiştir. Köktürk güçleri Herat'a kadar uzanmışlardır. Bagdis civarı da Köktürklerin eline geçmişti. Bu sırada Sasani Devleti'nin başında Anuşirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızından doğma Türkzade lakaplı oğlu Hürmüz hüküm sürmektedir. Anuşirvan, 520 yılında Yemen'i Köktürklerin desteğiyle fethetmiştir. Anuşirvan döneminde Sasani Devleti'nin iç çatışmalarına Köktürk askerleri de katılmıştır. Toharistan, Belh, Kunduz gibi önemli merkezleri fetheden Tardu, oğullarından birini bu bölgeden sorumlu yönetici olarak atamıştır. Batıda otoritesini güçlendiren Tardu, 599 yılından itibaren Doğu Köktürklerin iç işlerine karışmış ve Tou-lan'ın ölümünden sonra Pu-chia/Bilge ünvanıyla kendisini bütün Köktürklerin büyük kağanı ilan etmiştir. Ancak diğer Köktürk hükümdarları gibi Çin entrikaları ile başa çıkamamıştır. Tölös boylarının isyanı sonucunda ordusu dağılınca kendisi T'uyü-Hunlara sığınmış ve 603 yılından sonra hakkında hiçbir bilgi elde edilememiştir.

Tardu'dan sonra Batı Köktürk tahtına torunu geçmiş Ch'u-lo Kağan, dedesi Tardu'nun başarısını gösterememiştir. Tölös ve Sir Tarduşların isyanları ile başa çıkamayınca 612 yılında Çin hanedanına sığınmıştır. Çinlilerin adına Korelilerle savaşmış ve Doğu Köktürk kağanı Shih-pi tarafından öldürülmüştür. Yerine Tardu'nun torunlarından She-kuei Şad geçmiş ve kısa zamanda dağılan Türk boylarını bir araya toplamıştır. Eskiden olduğu gibi Altay Dağları Doğu Köktürklerle Batı Köktürkler arasında sınır olmuştur. Shi-kuei Şad'ın ani ölümüyle ka-

ğanlığı kısa sürmüş, yerine zekâsı ve savaş taktiklerinde başarısı ile tanınan kardeşi T'ung Yabgu, kağan olmuştur.

T'ung Yabgu, kuzeyde yaşayan bütün Tölös boylarını Köktürk Kağanlığı'na bağlamıştır. Güney'de Keşmir'e kadar uzanan geniş toprakları ülkesine dâhil etmiştir. Başkenti Kuca'nın kuzeyinden Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar'a taşımış, Batı Türkistan'daki Sogd devletçiklerini dedesi Tardu gibi hâkimiyeti altına almıştır. T'ung Yabgu Kağan 619 yılında Sasanileri mağlup etmiş, Rey ve Isfahan şehirlerini ele geçirmiştir. 623 yılında Bizans/Doğu Roma orduları ile birlikte Sasanileri büyük bir yenilgiye daha uğratmıştır. Bu yenilgiden sonra Sasani Devleti, Arap orduları tarafından yıkılmıştır. Batı Köktürk Kağanlığı'na dâhil olan Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesinin yönetimini oğlu Tardu Şad'a vermiştir. Bizans'la/Doğu Roma ile iyi ilişkiler kuran ve çağının önemli güçlerinden olan Sasani Devleti'nin çökmesini sağlayan T'ung Yabgu Kağan, Doğu Köktürk Devleti ile hep çekişme içinde olmuştur. Doğu Köktürklere karşı Çin hanedanı ile dayanışma kurmaya çalışmıştır. Ancak, Doğu Köktürk hakanı İl Kağan'ın, Tang sülalesi ile yakınlığı sebebiyle bu isteğini gerçekleştirememiştir. T'ung Kağan'ı öldürerek yerine geçen amcası Bagatur, tahta oturmuşsa da otorite sağlayamamış, Köktürk ülkesi karışıklık içine girmiştir. Başsız kalan beyler, Çin'deki T'ang hanedanına bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

630 ile 681 yılları arasındaki 51 yıl Köktürklerin bağımsızlıklarını kaybederek sıkıntı ve karışıklık içinde yaşadıkları dönem, fetret dönemi olarak adlandırılmaktadır. Tonyukuk, Kül-tegin ve Bilge Kağan yazıtları bu dönemle birlikte Türk tarihinin başlangıcından beri tekrarlanan yanlışlıkları anlatmaktadır. Üç yazıtta da, Türk kağanlıklarının çöküş ve çözülme sebepleri olarak başarısız kağanlar, devletine karşı sorumluluğunu yerine getirmeyen millet ve Çin'in entrikaları gösterilmektedir. Yazıtlarda Çin'in, Türk boylarının onlara gösterdiği sadakate ve hizmete rağmen her zaman düşmanca ve sinsice davrandığı ısrarla çeşitli örneklerle vurgulanmıştır.

Doğu Köktürk Devleti başsız kalınca devletin temelini teşkil eden ve o dönemde Tölös adıyla anılan Türk boyları üçe ayrılmıştır. İlk grup bir süredir Ötüken bölgesinde yaşayan ve Çin'le anlaşarak bağımsızlıklarını ilan eden Sir Tarduşlara katılmışlar ve böylece onların güçlenmesine yardımcı olmuşlardır. İkinci grup, Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgeler ve burada bulunan şehir devletleri, Batı Köktürk kağanları İstemi Yabgu ve

Tardu dönemlerinde zaten Batı Köktürklerin hâkimiyeti altındadır ve çok sayıda Köktürk boyu bu bölgelere yerleşmiştir. Batı Köktürklerde de otorite boşluğundan bu bölgeler bağımsız kalmıştır. Yeni gelen Köktürk boyları, Tanrı Dağlarının güney eteklerindeki Hami'den Kaşgar'a, Kuca, Aksu, Karaşar ve diğer şehirlere yerleşmişlerdir. Nüfusu yüz bin civarında olan üçüncü grup Çin'e gitmiştir. Çin'in kuzeyine gelen bu yüz bin kişilik grup, Çin hanedanını endişelendirmiştir. Yöneticiler kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sonucunda Köktürk boylarını, Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki eski Köktürk topraklarına yerleştirmeye karar vermişlerdir. Köktürk beylerine ikinci sınıf general ünvanları vererek taltif etmişlerdir. İmparator, beylerin bir bölümüne sarayda görevler vermiştir. Diğer bir bölümü ise kurulan garnizonlara yerleştirilmiştir. Çin sarayında görevlendirilen beyler, aileleri ve onlara bağlı olanlarla birlikte on bin kişi Çin başkentine yerleşmişlerdir.

Bir süre sonra Çin'e sığınan beylerden Chie-shih-shuai kırk civarında bey ile anlaşarak, Çin sarayını basarak İmparatoru esir almayı ve Köktürk hanedanından Ho-lo-hu'yu kağan yapmayı planlamıştır. Yazar Nihal Atsız'ın, "Bozkurtlar" adlı romanında Kürşad ve kırk yiğidinin Çin sarayını basması ile ilgili hikâye bu tarihi olaya dayanmaktadır. Ancak işler planladıkları gibi olmamış ve baskın başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Chie-shih-shuai ve yanındaki beyler çarpışa çarpışa ölmüşlerdir. Kağan olması planlanan Ho-lo-hu affedilmiş ve Çin'in iç kısmındaki Ling-wai'a sürülmüştür. Bu ayaklanmayı kısa sürede bastıran Çin imparatoru ve yöneticiler, dokuz yıldan beri Çin'de ve başkentte yaşayan Köktürklerin tehlike oluşturdukları kanaatine varmışlardır. Köktürkleri ülkelerinden çıkartmak için Köktürk hanedanına mensup A-shih-na Ssu-mo'yu kağan tayin ederek büyük bir orduyla Sir Tarduşlarla savaşmaya göndermişlerdir. Çin'in desteğine rağmen uzun süren savaşlardan sonuç alınamamıştır. Savaştan dönen A-shih-na Ssu-mo ve ordusunu Kuzey Çin'de Sheng ile Hsia eyaletlerine yerleştirmişlerdir. Sir Tarduşlar, 645 yılında kağanları Bilge İ-nan'ın ölümünden sonra oğulları arasında çıkan anlaşmazlıklarla 646-47 yıllarında güçlerini kaybederek dağılmışlardır.

Köktürk hanedanından bir bey de Köktürklerin dağılışları sırasında 638 yılında Altay Dağlarında üç tarafı kayalarla çevrili yalnızca bir araba ve süvarinin geçebileceği bir girişi bulunan bir ovaya yerleşmiştir. Askerî gücü otuz bin kişiye ulaşınca kendini kağan ilan etmiştir. Bu bölgenin batısındaki Karluklar ve Yenisey bölgesindeki Kırgızlar da ona bağlanınca gücü artmıştır. Çin, Che-pi Kağan'ın kendilerine

bağlanmasını isteyince savaş çıkmıştır. Che-pi Kağan önce başarı elde etmiş ancak daha sonra Karluk, Uygur ve Bugu boylarının Çin'den taraf olmaları sonucunda yenilmiştir. Che-pi Kağan, Çinliler tarafından yakalanarak başkent Ch'ang-an'da öldürülmüştür. 646 yılında Sir Tarduşların dağılması ve Che-pi Kağan'ın güçlerinin dağılmasından sonra Doğu Köktürk ülkesinde tekrar büyük bir boşluk doğmuştur. Doğu Köktürk ülkesi bütünüyle Çin'in yönetimine girmiştir. Köktürk beylerine Çin Devleti tarafından ünvanlar verilmiş, Türk boylarının yurtlarına Çince valilik adları konulmuştur. Daha önce Çin sarayında görev alan Köktürk beyleri Çin Devleti'nde yükselmiş ve önemli görevlere gelmişlerdir. Bu beylerin büyük bölümü Çin ordusunda general rütbesiyle de görev yapmışlardır.

Batı Köktürkler de bu tarihlerde dağınık haldeyken hanedan ailesine mensup Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara, Köktürkleri on boya bölerek her boyu yöneten başkana bir ok vermiş ve bu boylar etrafında yeni birlikler oluşmuştur. Boylar "On Ok" adıyla anılmıştır. 638 yılında İli Irmağı sınır kabul edilerek ikiye ayrılan Batı Köktürk ülkesinde bu çabalar sonucunda da birlik ve huzur sağlanamamıştır. Çinlilerin entrikalarının bir parçası hâline gelen Batı Köktürkleri on yıl kadar bağımsız yönetebilen A-shi-na Ho-lu Çin ordusuna karşı yenilmiş ve yakalanarak Çin'e götürülmüş ve 659 yılında orada ölmüştür. Bundan sonra Batı Köktürk ülkesi de Doğu Köktürk ülkesi gibi Çinliler tarafından bölümlere ayrılarak Çin'in tayin ettiği ve yönlendirdiği kağanlar tarafından yönetilmiştir. 679 yılına kadar parçalanmış durumda olan Köktürkler bağımsızlık kazanmak için fırsat bulamamışlardır.

679 yılında hanedan ailesinden A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan kabul eden Köktürk beyleri birleşerek Çin'e karşı isyan etmişlerdir. Çin'in bu isyanı bastırmak üzere gönderdiği 300 bin kişilik ordu isyanı bastırmış ve kağan öldürülmüştür. Kurtulabilen Köktürkler Altay Dağlarının doğusundaki Kurt/Lang-shan Dağı'na sığınmışlardır. 681 yılında burada kağan seçilen A-shi-na Fu-nien başkanlığında yeni bir isyan başlatılmış ve bu isyana destek veren pek çok Köktürk beyinin desteğiyle Çin orduları arka arkaya yenilmiştir. Çinli bir komutan, kağan ve onu destekleyen önemli öncü bir liderin arasını açmış ve diğer Köktürk beylerine teslim olurlarsa öldürülmeyeceklerini ve birtakım imtiyazlar sağlanacağını vadetmiştir. Çin'le anlaşarak teslim olan 54 Köktürk beyi Çin'in başkentinde Pazaryerinde asılmış ve böylece ikinci isyan da 681 yılında başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

II. Köktürk/Göktürk Kağanlığı

Köktürk hanedanından Kutlug, bu başarısız iki isyandaki hataları göz önünde tutmuş ve maiyetiyle birlikte Çin sınırından uzaktaki Çogay Kuzı bölgesine gelmiştir. Burada askerî gücünü artırınca bağımsızlığını ilan etmiş ve II. Köktürk Devleti'ni kurmuştur. Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk, hapisten kaçarak II. Köktürk Devleti'ne katılmıştır. Kutlug Kağan, Tonyuyuk'a "Apa Tarkan" ünvanını vererek kendisine yardımcı tayin etmiştir. Tonyukuk, Köktürk Devleti'ni planlı bir şekilde güçlü teşkilatlara oturtarak gelecek için stratejiler geliştirmiştir. Çinliler, Kitanlar ve Dokuz Oğuzların ittifak yaparak Köktürk Devleti'ne saldıracağını haber alan Tonyukuk, büyük bir orduyla Dokuz Oğuzları yenerek ittifak harekete geçemeden dağılmasını sağlamıştır. Orhun-Selenga bölgesinde Türk birliğini sağlayan Kutluk Kağan'a memleketi ve milleti derleyip toplayan anlamında "El-teris/İl-teriş" ünvanı verilmiştir. 691 yılına kadar İlteriş Kutlug Kağan, Çinlilerle on yedi, Kitanlarla yedi kez savaşmış ve hep başarılı olmuştur. 689 yılında Tonyukuk batıdaki Türkgişlerle savaşmıştır. 691 yılının sonlarına doğru İlteriş Kutlug Kağan hastalanarak ölmüştür. 682 yılında kurulan II. Köktürk Devleti, İlteriş Kutluk Kağan'ın on yıllık hükümdarlığı döneminde Ötüken bölgesini merkez yaparak Altay Dağlarında ayrı ayrı yaşayan Türk boylarının Köktürk Devleti'ne katılmasını sağlamış ve Kuzey Çin'i istila etmiştir. İlteriş Kutlug Kağan, Tonyukuk'un da katkılarıyla II. Köktürk Devleti'ni on yılda etkili ve güçlü bir devlet hâline getirmiştir. Bilge Kağan, Orhun Yazıtları'nda bu dönemi çok etkili bir ifade ile anlatmıştır.

692 yılında II. Köktürk Devleti'nin tahtına Kutlug Kağan'ın, kardeşi Kapgan Kağan oturmuştur. Ağabeyi Kutlug Kağan'ın politikalarını devam ettiren Kapgan Kağan, 24 yıl süren hükümdarlığı döneminde Köktürk kağanları arasında en çok zafer kazanan, Çin'i en çok korkutan kağan olarak tanınmıştır. Bütün Türk boylarını birleştirerek Köktürk Devleti'ni ve ülkesini güçlendiren ve fatih anlamında "bögü" sıfatıyla anılan Kapgan Kağan ve hizmetleri hakkındaki bilgiler Orhun anıtlarında Tonyukuk'un dilinden teferruatla anlatılmıştır. Köktürk dönemi bu anıtlar sayesinde birinci derece kaynaklardan izlenebilmektedir.

Kapgan Kağan'ın 693 yılında Çin'in Ling eyaletine hücumundan ve başarısından sonra Çinliler Köktürklere saldırmayı göze alamamışlardır. Kitanların, Çin İmparatorluğu'nu istila etmesi üzerine, Kapgan Kağan, 631-681 yılları arasında Çin'e esir düşen Türk ailelerinin

Köktürk Devleti'ne iade edilmesi karşılığında Kitanları, Çin'den çıkartmıştır. Çin'le anlaşarak Köktürklere saldırı hazırlığında bulunan Kırgız ve Onoğuz/Türkgişlere açtıkları savaşlarda Kapgan Kağan ve veziri Tonyuyuk başarılı olmuş ve Kırgızlarlarla Türgişler de Köktürklere bağlanmışlardır. Bütün bu hizmetleri ve Türk esirlerin geri alınması Kapgan Kağan'ın itibarını günden güne artırmıştır. Çin'e yaptığı akınlarda elde ettiği başarıların sonucunda Çin'in iç işlerine karışma hakkı elde etmiş ve kendi ülkesinin çıkarları için bazı taleplerde bulunmuştur. Kızını Çin prensi ile evlendirerek Çin tahtında söz sahibi olmayı planlamış ve Köktürklerin dostu olan Sogdluların ekin tarlaları için yüz bin ölçek darı, üç bin takım tarım aleti ve bir miktar da demir istemiştir. Çinliler bu talepleri önce cevaplamamışlardır. Daha sonra sahte bir prensle tohumluk olarak pişmiş darı ve çok az miktarda gümüş ve altın göndermişlerdir. Kapgan Kağan bu saygısızlığa karşılık, heyette bulunanlardan birini Çin imparatoru ilan etmiş ve 698 yılında büyük bir orduyla Çin'e saldırmıştır. 703 yılına kadar Çin'in kuzey eyaletlerinin tamamını yağmalatmıştır. 300-400 bin kişilik kalabalık Çin orduları 40-50 bin kişilik Köktürk ordularına sürekli yenilmiştir. 681 yılında İlteriş Kutlug Kağan tarafından kurulan II. Köktürk Devleti, 16 yıl sonra Kapgan Kağan döneminde cihan devleti hâline dönüşmüştür. Orta Asya'nın en büyük ve güçlü devleti hâline gelen Köktürk devletini Kapgan Kağan 699 yılında yeniden teşkilatlandırmıştır. Kapgan Kağan, kardeşlerini sol kanat/doğu bölgesine "Şad", İlteriş Kutlug Kağan'ın oğlu Bilge'yi sağ kanat/batı bölgesine "Şad" atamıştır. Kendi oğlunu, her iki şaddan sorumlu küçük kağan ilan ederken, kendisi hepsinin üzerinde söz sahibi "Büyük Kağanlığı" üstlenmiştir.

Köktürk Devleti, en büyük rakibi Çin'le mücadele ve zaferlere devam ederken batıda isyan eden Türgişlere karşı hazırlanan ordu Küçük Kağan Bilge Şad ve Tonyukuk'un idaresinde harekete geçmiştir. Köktürk ordusu Altayları aşarak Cungarya/Yarış ovasına vardıktan sonra Urungu Gölü'nün güneybatı kıyısında Bolçu'da Türgişleri ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bolçu Zaferi'nin sonucunda Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türk boyları Kapgan Kağan'ın hâkimiyetini tanıyarak Köktürklere bağlanmışlardır. Köktürk akınları buradan Maveraünnehir/ Kengütarban, Otrar şehri Aris ırmağı civarına ulaşmıştır. 700 yılında, Bilge Şad daha sonra Tangutların üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Aynı tarihlerde batıdaki akınlar da devam etmiştir. Köktürklerin hâkimiyeti altındaki Batı Türkistan, İslamiyeti kabul eden ve cihat inancıyla yeni bir heyecan ve atılım içinde olan Arap ordularına karşı direnmiştir. Tonyukuk ve Bilge

Şad'ın yönetimindeki batı orduları Seyhun/Siri Derya Nehri'ni geçerek Maveraünnehir'in Kızılkum çölüne ulaşmıştır. Bilge Şad burada kalırken Tonyukuk güneye ilerleyerek Türgiş Kağanının yönetiminde olan Sogd halkını hâkimiyei altına almıştır. Köktürk ordusu buradan Ak/Ek Dağı geçerek 701 yılında Semerkant'la Belh arasındaki geniş alan olan Demir Kapı'ya/Derbend'e gelmiştir.

Büyük Kağan Kapgan ve İlteriş Kutlug Kağan'ın küçük oğlu Kültigin Çin'e akınlara devam etmiş ve Çin, Köktürklere karşı ordu çıkaramaz hale gelmiştir. 703 yılında Büyük Kağan Kapgan, Çin'e yaptığı akınları durdurmuş ve Çin'le tekrar iyi ilişkiler kurma kararı almıştır. İmparatora elçi göndererek veliaht prensle kızını evlendirmek istediğini bildirmiştir. Daha önce Çinlilerin yaptıkları üzere gelecekteki Çin imparatorunun kendi torunu olmasını planlamıştır. Çin, Kapgan Kağan'ın teklifini kabul ederek Köktürk elçilerine çok itibar etmişlerdir. Ancak bu sırada imparator değişmiş ve yeni imparator Köktürkleri ortadan kaldırmak için yeni bir çalışma başlatmıştır. Köktürk ülkesinde casus ağı kurarak her zamanki gibi içten çökertmek üzere düzen kurdurmuştur. Çin'in bu çalışmaları sonucunda 708 yılından itibaren Türk boyları çok sert ve zalim olduğu gerekçesiyle Kapgan Kağan'a karşı isyan etmişlerdir. İsyanlara rağmen Kapgan Kağan, Çin'e karşı ılımlı politikalarını sürdürmüş ve 711 yılında kendi oğlunu Çin sarayına göndermiştir. 710 yılında Kırgızlar ve Türgişler yeniden ayaklanmış ve Kögmen Dağlarının kuzeyinde Songa ormanında Bilge Şad ve Tonyukuk tarafından tekrar mağlup edilmişlerdir. İsyan bastırıldıktan sonra Bars Bey Türgiş kağanı ilan edilmiş ve Bilge Şad'ın kız kardeşiyle evlendirilmiştir. Ancak 714 yılından itibaren Çin'in entrikaları sonucunda Kapgan Kağan'ın hanedana dâhil olmayan Türk boylarına karşı katı davrandığı sebep gösterilerek çözülmeler başlamıştır. 715 yılında batıdaki Türgişler, Karluklar ve bazı diğer büyük Türk boyları, Çin'e bağlanmak isteyince Çinliler, bu teklifi, yerlerini muhafaza etmek şartıyla kabul etmişlerdir. Aynı yılın baharında Dokuz Oğuzların bir bölümü Çin'e sığınmıştır. Bu olaylar karşısında Kapgan Kağan'ın bu boylara defalarca saldırması, sonucu değiştirmemiştir. Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katılmışlardır. Köktürk Devleti'nden kopmalar devam etmiş ve devlet zayıflamıştır. Devlet zayıflayınca Kao-liler/Koreliler ve T'u-yu-Hunlar da Çin'e bağlanmış, hatta Kapgan Kağan'ın damadı da Çin'e sığınmıştır.

Çin imparatoru, Köktürkleri parçalamak için Türk boylarına ünvanlar ve hediyeler vererek onları tahrik etmiştir. Kapgan Kağan, isyan eden

Bayırkuları yendikten sonra geri dönerken Bayırku reisinin saldırısına uğrayarak öldürülmüştür. 24 yıl devletine ve ülkesine büyük hizmetler yapan ancak Türk boylarının gönüllerini fethedemeyen Kapgan Kağan hazin bir sonla ölmüş ve kesik başı Çin'e götürülmüştür. Kapgan Kağan'ın ardından tahta Küçük Kağan olan oğlu İnel geçmiş ancak İlteriş Kutluğ Kağan'ın oğlu Kültigin bir ihtilal yapmıştır. Kapgan Kağan'ın ailesini ve ona yakın üst düzey yöneticileri ortadan kaldırarak ağabeyi Bilge Şad'ı, Köktürk tahtına oturtmuştur.

Bilge Kağan 683 yılında doğmuştur ve babası İlteriş Kutlug 691-92'de öldüğünde yaşı küçük olduğu için tahta geçememiştir. 697 yılında Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı civarında yaşayan Tarduş/Tork boyuna "Şad" tayin edilmiştir. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmak'a, Shan-tung ovasına; batıda Demir Kapı'ya/Derbend'e, Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgızlara karşı yirmi beş sefere katılmış ve hepsinde başarılı olmuştur. Bilge Şad, kağan olduktan sonra çok tecrübeli bir yönetici olan Tonyuyuk'u eski görevinde tutmuş, kardeşi Kültigin'i "Sol Tigin" tayin ederek askerî teşkilatlanmadan sorumlu göreve getirmiştir. Devlet yönetimindeki bu değişikliklere rağmen Köktürk Devleti'nde isyanlar devam etmiştir. 716 yılında Selenge Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edilmiştir. 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e sığınmış, Kıtan ve Tatabılar Çin'le müttefik olurken batıda Türgişler bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Maveraünnehir'den doğuya doğru İslamiyeti yaymak üzere gelen Arap ordularını durdurmuşlardır. Türk boylarının büyük bir kısmı on yıldan beri kendi devletleri Köktürk Devleti ile savaş hâlindedirler. Tonyukuk, Türk milletinin nâdir yetiştirdiği stratejist ve başarılı plan kurucusu olarak olaylara el koymuştur. Bilge Kağan öncelikle Çin'e sığınan Tatabıları ve Karlukları yenerek onların yeniden Köktürk Devleti'ne katılmasını sağlamıştır.

Gidenlerin geri dönmesiyle güçlendiğine inanan Bilge Kağan Çin'e akınlara başlamayı planlamıştır. Tonyukuk, Bilge Kağan'a, milletlerin savaşla değil barışla zenginleştiklerini, Köktürklerin daha yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, güçlenmek için en azından üç yıl huzur ve düzene ihtiyaçları olduğunu, anlatmıştır. Bilge Kağan, bu açıklamaları haklı bulmuş ve planladığı Çin akınlarından vazgeçmiştir. Bilge Kağan, şehirlerin etrafını surlarla çevirip yerleşik hayata geçmek ve Budizmi yaymak üzere Budist tapınakları yaptırmak istemiştir. Tonyukuk, bu planın da Köktürkler için uygun olmadığını şöyle anlatmıştır: "Türklerin evleri ve nüfusu Çin'e göre çok azdır, yüzde bir bile değildir. Yerleşik hayata geçince avcılıkla kazanı-

lan hareket kabiliyeti ve savaşçılık hünerleri kaybolur. Çin'in battal ordusu gibi hareketsiz hale geliriz, bu da Çin'in Köktürkleri yok etmelerini sağlar. Avcı toplum olarak güçlü olduğumuzda saldırıyor ve kazanıyoruz. Güçsüz olduğumuzda ormanda saklanarak güçleniyoruz. Düşmanlar bize ulaşıp yok edemiyorlar. Budist tapınakları, Köktürkleri pasifize eder, içe dönük hale getirir. Bu da kimlik kaybına sebep olur. Türk milletinin yaşaması, dışa dönük yaradılışını muhafaza etmesi, savaşçı ve güçlü olmasıyla mümkündür." Bilge Kağan, Tonyukuk'un, değerlendirme tavsiyelerine güvenmiş ve onun önerileri doğrultusunda hareket etmiştir.

Bilge Kağan, Çin'e barış teklif etmiş ancak Çin imparatoru bu talebi kabul etmemiştir. Köktürklerin eski gücüne ulaşmakta olduğunu gören Çin İmparatoru, onları ortadan kaldırmak için 720 yılı kışında bir saldırı planlamıştır. Bu plana ve yaptığı anlaşmalara göre Köktürklerin merkezine güneyden kendi ordusu, batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kitanlar hücum edeceklerdi. Ayrıca Kırgızlar ve diğer Köktürk Devleti'ne muhalif olan önemli beylerle de anlaşmıştır. Böylece Köktürklere karşı sayıları 300 bini bulan bir ordu sağlamıştır. Köktürk merkezini basmak üzere çeşitli kollara ayrılan bu büyük ordu hareket ettiğinde Tonyukuk sakin olmak gerektiğini söylemiştir. Bu çeşitli kuvvetlerin ayrı ayrı yollardan ve yerlerden gelmekte olduğunu ve birleşebilmelerinin mümkün olmadığını, geldikleri takdirde üç gün evvel bulundukları yerleri boşaltıp onları aç bırakırlarsa gelenlerin çaresiz geri döneceklerini anlatmıştır. Olaylar, Tonyukuk'un öngördüğü gibi gelişmiş öncü kuvvet olarak gelen Basmıllar bozguna uğrayınca Çin imparatorunun planı baştan bozulmuştur. Bu zaferin ardından Çin'in Kansu bölgesine giren Bilge Kağan, Çin ordularını büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bilge Kağan, Tonyukuk'la anlaştıkları üzere esas olan ülkesinin ve milletinin huzuru ve zenginliği olduğu için Kansu'dan ileriye gitmemiş ve Çin'e tekrar barış önermiştir. Çin imparatoru, Bilge Kağan'ın gücünü kabul etmiş ve barış görüşmeleri başlamıştır.

Çinliler, Tonyukuk'un stratejist ve bilge bir kişi, Bilge Kağan'ın, iyi bir yönetici, akıllı bir devlet adamı ve dost canlısı, sıcak bir kişiliğe sahip, kardeşi Kültigin'in iyi savaşçı ve akıllı bir komutan olduğunu bilerek Köktürklerin bu yetenekli yönetim kadrosundan çekinmişlerdir. Çin'le yapılan anlaşma gereği Shou-fang'da pazar kurularak karşılıklı ticarete başlanmıştır. Çin, Köktürklere her yıl yüz binlerce top ipek göndermiştir. 731 yılında Bilge Kağan'ın kardeşi Kültigin vefat etmiştir. Bilge Kağan, Kültigin adına diktirdiği kitabede kardeşinin ölü-

münden duyduğu acıyı ve onun hizmetlerini anlatmıştır. Türk tarihi açısından ilk defa bir Türk devlet adamının düşünce, tecrübe, duygularını ve önerilerini kendi dilinden okumak fevkalâde önem taşımaktadır. Kültegin'e büyük bir yuğ/yas töreni hazırlanmış ve uzak yakın bütün devlet ve boyların yetkilileri törene katılmıştır. Tonyukuk'un da ölümünden sonra Bilge Kağan, iki değerli yardımcısını kaybetmiş olarak yalnız kalmıştır. Tonyukuk için de hizmetlerini anlatan bir anıt dikilmiştir. Güçlü bir devleti yöneten Bilge Kağan bilinmeyen bir sebeple veziri tarafından zehirlenmiş ve 25 Kasım 734 tarihinde ölmüştür. 22 Haziran 735 tarihinde yapılan büyük yuğ törenine Çin dâhil pek çok ülkeden üst düzey katılım olmuş ve çok değerli hediyeler sunulmuştur. Oğlu tarafından, Türk tarihine ışık tutan ve Türk milletine önemli tavsiyeler içeren Bilge Kağan Anıtı diktirilmiştir.

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine geçen büyük oğlu, kısa sürede ölünce onun yerine küçük oğlu tahta oturtulmuştur. Ancak bu çocuk küçük olduğundan annesi söz sahibi olmuş Bilge Kağan'ın doğu ve batı kanat yabguları olan kardeşleri ile anlaşamamış ve ülke kargaşaya sürüklenmiştir. Hanedan arasında birbirlerini öldürerek elde edilen taht ehil ellere geçememiş ve Köktürk Devleti 744 yılında Çin'e bağlı olan son kalıntılarıyla son bulmuştur. Köktürk, tahtında kargaşa sürerken Köktürklerin yerine yeni bir Türk devleti olarak Uygur Devleti kurulmuştur. Köktürklerin son döneminde Türk boylarının birbirleriyle çatışmalarından dolayı nüfusları çok azalmıştır.

İslamiyetten önce ve sonra Orta Asya bozkırlarında kurulan bütün devletlerde olduğu gibi Köktürklerde de devletin yapısında ilk halka aile, ailelerden meydana gelen ikinci halka urug, uruglardan meydana gelen üçüncü halka boy, boyların birleşmesiyle meydana gelen dördüncü en büyük halka bodun/millettir. Boylar bir siyasî birliğe dâhil olunca "ok" diye adlandırılmışlardır. Boyları, beyler yönetmiştir. Bodunun/ Budun/milletin başında bulunan idareciler, yönettikleri arazinin genişliğine göre Yabgu, Şad, İlteber gibi ünvanlar almışlardır. Köktürk/Orhun Yazıtlar'ında devlet karşılığı "il" kelimesi kullanılmıştır. Devletin bağımsız olabilmesi için bugün de olduğu gibi siyasî bağımsızlık, ülke, halk ve kanuna sahip olmak gerekmektedir.[89] 6. asırda Köktürkler tarih sahnesine çıkarken Orta Asya'daki Türk boyları Tölös genel adıyla anılıyorlardı. Tölösler Türk milletinin ana unsurudur. Kuzeyde Kırgız, Kurıkan gibi kendi adlarıyla anılan Tölöslere dâhil olmayan boylar da vardır. 627 yılından sonra öne çıkan boylar kendi adlarıyla anılmışlardır. Tölös genel adı yerine Kaoch'e adı kullanılmaya başlanmıştır.[90] Köktürk Devleti içinde yer

[89] Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", a.e. s. 49-79.

[90] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", a.e. C. II. s. 323-367.

alan boylar Oğuzlar, Uygurlar, Tölösler/Tölişler, Türgişler / Onoklar, Kırgızlar, Karluklar, Peçenekler, Basmıllar, Tarduşlar, Kimekler / Kıpçaklar, Bayırkular, Kurıkanlar, Çikler, Edizler, Ezgişler, Tongralar, Halaçlardır.[91]

Çin kaynaklarında Köktürk yurdunun doğudan batıya 2500 kilometreden fazla olduğu bildirilmektedir. Köktürklerde vatan toprakları kutsal sayılmış ve kağanın görevi bu toprakları korumak olmuştur. Bireysel hürriyete ve mülkiyete saygı gösterilmiştir. Köktürk halkı çalışma hürriyetine de sahiptir. Moğol, Roma, Mısır, Çin, Yunan ve Hint'te olduğu üzere kast sistemi ve benzeri katı sınıf anlayışıyla insanları köleleştirerek çalıştırmak Türk devlet anlayışında yoktur. Köktürklerde vatan ve devlet kutsal kabul edilmiş ve kağandan önce gelmiştir. Kağanın görevi vatanı ve devleti korumaktır. Köktürklerin inançlarına göre yetersiz kağanlar geldiğinde Tanrı milleti ve kağanı cezalandırarak vatanı ve devleti ellerinden alırdı. Kötü yönetimin sorumlusu kağandır. Devletin kaybının sebebi itaatsız halk ve yetersiz kağanlardır. Hükümdarlığın sembolleri otağ, örgin/ taht, tuğ/kurt başlı sancak, davul/ sorguç- köbrüge ve yaydır. Diğer bazı kültürlerde olduğu gibi millet kağana bakmakla yükümlü değil tam aksine kağan milletine bakıp gözetmekle, giydirip doyurmakla, boyları bir arada tutmakla ve düşmana karşı korumakla görevlidir. Milleti için çalışmayan kağanın kut/iktidarının Tanrı tarafından elinden alındığına inanmışlardır. Kağan töreleri/kanunları uygulamakla ve kendisi de uymakla yükümlüdür. Kağan, kanun yapamazdı ve diğer kültürlerdeki gibi mutlak hâkim değildir. Kağanın icraatı millet adına devlet meclisince denetlenmiştir. Bilge Kağan'ın (716-734) Köktürk şehirlerinin etrafının surlarla çevrilmesi, Budizm propagandası yapılması gibi talepleri meclis tarafından kabul edilmemiştir. Devlet meclisi kağanın meşruluğunu kabul ettiği gibi ret de edebilmiştir. 581 yılında Tapo Kağan'ın oğlu Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak kabul etmemiş ve yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağan seçmişlerdir. Halka merhametsiz ve sert davranan kağanlara tepki gösterilmiştir. İyi bir kağan, ordusunun başında bulunan, halkı doyurup giydiren ve onlara yerleşim ve barınak sağlayan, sevgi ve saygı ile muamele eden, bilge, alp ve doğru sözlü olandır. Hunlarda olduğu gibi Köktürklerde de devlet meclisi bulunmaktadır. Köktürklerde yasama kurulu niteliğindeki meclise "toy" meclis üyelerine "toygun" denilmiştir. Meclise kağanlar başkanlık etmiş, kağanın olmadığı zaman hanedana mensup olmayan üge/ aygucı/ üyelerden biri başkanlık etmiştir. Başkanlık eden üye başbakan konumunda olmuştur. Toylardan önce dini ve milli törenler yapılmış, devletin bütün meseleleri görüşülüp karara varıldıktan sonra ziyafet verilmiştir.

[91] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Soy Kütüğü", Türkler, Cilt: I, s. 260-265, Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002; Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", a. e. s. 49-79.

Hava şartları ve mesafelerin uzaklığı sebebiyle meclis her zaman toplanamadığı için gerektiğinde yasama görevi yapmak ve kararları icra etmek üzere "ayukı" adı verilen 9 bakandan/buyrukdan oluşan hükümet kurulmuştur. Hükümetin başında hanedandan olmayan bir buyruk/bakan veya meclis üyesi/üge görev almıştır. Köktürk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu/toy ve icra ayukı / hükümet ayrı ayrı kurumlardır. Ancak hükümdarlığı temsil eden kağan ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için iktidarı elinde bulundurmuş, başbakanları atamış, töre/kanun tekliflerini vermiş ve yargu/devlet mahkemesine başkanlık etmiştir. Tanrının siyasî iktidar verdiği kişi kağandır. Bütün otorite kağanda olmakla beraber, törenin kağandan öncelikli olması kağanın diktatörleşmesini ve zalimleşmesini engellemiştir.

Köktürk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denilmiş ve adliye kurumu karşılığında "könilik" görevlendirilmiştir. Yargu'nun görevi töreyi ve örfi hukuku uygularken mahkeme başkanlığı/yarganlık görevini kağanlar üstlenmiştir. Başbakan Tonyukuk gibi toplumda saygınlık kazanmış, kağan tarafından görevlendirilen kişiler de "yarganlık" yapmıştır. Cezai hükümlerin bazıları, vatana ihanet; ordudan kaçmak; zina; adam öldürmek; soygun ve bağlı at çalanlara idam cezası verilmiştir. Genç kızları aldatmak, çok ağır para ve tazminat cezaları yanında evlenme mecburiyeti ile cezalandırılmıştır. Adam yaralayanlar, yaranın ağırlığına göre tazminat cezasıyla cezalandırılmışlardır. At ve koyun çalanlar, çaldıklarının on katını ödemekle yükümlü olmuşlardır. Kişilerin cinsiyeti, makam ve mevkii cezanın uygulanmasında önem taşımamış, töre önünde herkes eşit sayılmıştır. Köktürklerde özel mülkiyet vardır. Herkesin durumuna göre bir parça toprağı olmuş, toprak ekilip, biçilmiştir. Kız çocuklarına da miras hakkı verilmiş ve evlenirken bu birikim koca evine gönderilmiştir. Ceza hükümlerinin kesin uygulanması kan davalarını engellemiştir. Köktürklerde savaşta ölmek, şeref kabul edildiğinden hastalanarak ölmek üzüntü sebebi olmuştur. Selâmlaşma baş eğerek ve diz çökerek yapılmıştır.[92]

Çin'den başlayan İpek Yolu ticaretinin Köktürklere geçmesi Türklerin dönemin ekonomik ve siyasî hayatında belirleyici olmalarını sağlamıştır. Hunlar döneminde başlayan Batı Türkistan'ın Türkleşmesinin tamamlanmasında Köktürk Kağanlığı birinci derecede rol oynamıştır. Köktürk Kağanlığı'nın merkezi, ataları Hunların ordugâhı olan Ötüken ve çevresidir. Köktürk Kağanlığı'nda da Orta Asya ve Avrupa Hun imparatorluklarında olduğu gibi yönetim, büyük kağan, küçük kağanlar ve doğu ve batı kağanlıkları gibi ünvanlarla iktidarın

92 Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. II. s.15-49; Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Göktürk Kağanlığı", a.e. s. 49-79.

derecelendirilerek paylaşılmasıyla uygulanmıştır. I. Köktürk Devleti'ni Bumin ve İstemi iki kardeş birlikte kurmuştur. Doğu bölgelerini Bumin Kağan geliştirip kalkındırırken Batı bölgelerini de İstemi Yabgu geliştirmiş ve kalkındırmıştır. Doğu ve kuzey Türk Uruglarını Köktürk Devleti hâkimiyetinde birleştiren Bumin Kağan'ın sınırları Ötüken çevresinden Çin Seddi'ne kadar uzanan toprakları kapsamıştır. İstemi Yabgu'nun sorumlu olduğu Batı Köktürk toprakları ise Altaylar'ın güneyinden Yayık Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Doğu ve batı Türk illerinde bütün Türk urugları bir birlik içinde bütünleştirilmiş ve her uruğun başında babadan oğla geçen başbuğlar görev yapmıştır. Ancak bu yapı otuz yıl devam etmiş, Bumin ve İstemi Kağanların ölümünden sonra yerlerini alan kağanlar onların ahengini sağlayamamıştır. Köktürk İmparatorluğu Doğu ve Batı Köktürk Devletleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu iki Köktürk devleti de zaman zaman kısa süreli güçlü dönemlere erişmekle beraber önceki bütünlük ve birliklerini tekrar kuramamışlardır. İç çatışmalar, başta Çin olmak üzere dış etkenlerle önce 630 yılında Doğu Köktürk Devleti, 659 yılında da Batı Köktürk Devleti Çin hâkimiyeti altına girmiştir. 682 yılına kadar bu esaretten kurtulmak için çeşitli çabalar gösterilmişse de Türk milletinin yeniden bağımsızlığına kavuşması ve İkinci Köktürk Devleti'nin kurulması devleti derleyen toplayan anlamında "İlteriş" ünvanına lâyık görülen Kutluğ Kağan'la gerçekleşmiştir. Orhun Anıtları'nda bu olay çok edebi ve etkileyici bir üslûpla anlatılmıştır: "Yer-Su Tanrısı, Türk milleti yok olmasın, yeniden millet olsun diye İlteriş Kutluğ Kağan'ı ve İlbilge Hatun'u tahta oturttu. Kurtuluş Savaşı'nı kazandırdı. Yıkılmış Türk Kağanlığı yeniden kuruldu. Aç budun tok, çıplak budun giyimli, az budun çok oldu." İlteriş Kutluğ Kağan'dan sonra tahta geçen Kapgan ve Bilge kağanlar döneminde Köktürk Kağanlığı eski gücüne kavuşmakla birlikte coğrafî büyüklük olarak eski siyasî sınırlarına ulaşamamıştır. Türk tarihinde ilk defa Orhun anıtlarında, geçmişteki başarısızlıklar ve hatalar sebepleriyle birlikte açık açık ifade edilmiştir. Hem kağanlar ve yöneticiler hem de milletin kendisi eleştirilmiş, kimliğini unutmadıkça ve birlik içinde olunduğu takdirde "Yukarıda gök çökmedikçe, aşağıdaki yer delinmedikçe senin ilini/devletini töreni kim bozabilir ?" tespitine rağmen II. Köktürk Devleti de tekrarlanan hatalarla yıkılmıştır.

III. BÖLÜM

İSLAMİYETİN DOĞUŞU ve ETKİLERİ

İnsanlık tarihinde bu üç dinin etkisiyle yeni dünya görüşleri, yeni kabul ve anlayışlar şekillenmiştir. Yeni birliktelikler, ortak payda ve ortak ayrılık noktaları, yeni çatışmalar ve düşmanlıklar bu inançlar etrafında oluşmuştur. İslamiyetin Arabistan'da doğuşu ve gelişmesi, Arapların güçlenmesini, Emevi ve Abbasi devletlerinin kurulmasını, doğuda ve batıda büyük fetih hareketlerine girişmelerini dünyada etkili bir güç olmalarını sağlamıştır. İran asıllı Sâmânî Devleti'nin (874-999) ve Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) kurulması ve gelişmeleriyle İslam medeniyet dairesindeki gelişmeler Arap, Fars ve Türkler tarafından devam ettirilmiştir. İslamiyetle birlikte yeni bir doğu medeniyeti doğmuştur. Bilimde ve sanatta olağanüstü gelişmeler ve keşifler yaşanmıştır. Avrupa Rönesans'ı, temelde Arap-Fars-Türk kültür dairesinde gelişmiş astronomi, matematik, geometri, fizik ve tıp gibi pozitif bilimlerin ve felsefe, sosyoloji gibi sosyal bilimlerin katkılarıyla şekillenmiştir.

Şan, Emeviye Camii

7. yüzyılda Müslümanlığın doğuşuna kadar Türkler ve Araplar birbirlerinden haberdar olmakla beraber, doğrudan ilişkileri yoktur. Arapça eserlerde Hunlar ve Sakalar olarak anılan Türkler 6. yüzyılda Köktürklerle birlikte Türk diye anılmaya başlanmıştır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, Arap Yarımadası'nda düzeni sağladıktan sonra Müslümanlığı yaymak için Sasani

İnsanlık tarihinde bu üç dinin etkisiyle yeni dünya görüşleri, yeni kabul ve anlayışlar şekillenmiştir. Yeni birliktelikler, ortak payda ve ortak ayrılık noktaları, yeni çatışmalar ve düşmanlıklar bu inançlar etrafında oluşmuştur. İslamiyetin Arabistan'da doğuşu ve gelişmesi, Arapların güçlenmesini, Emevi ve Abbasi devletlerinin kurulmasını, doğuda ve batıda büyük fetih hareketlerine girişmelerini dünyada etkili bir güç olmalarını sağlamıştır. İran asıllı Sâmânî Devleti'nin (874-999) ve Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) kurulması ve gelişmeleriyle İslam medeniyet dairesindeki gelişmeler Arap, Fars ve Türkler tarafından devam ettirilmiştir. İslamiyetle birlikte yeni bir doğu medeniyeti doğmuştur. Bilimde ve sanatta olağanüstü gelişmeler ve keşifler yaşanmıştır. Avrupa Rönesans'ı, temelde Arap-Fars-Türk kültür dairesinde gelişmiş astronomi, matematik, geometri, fizik ve tıp gibi pozitif bilimlerin ve felsefe, sosyoloji gibi sosyal bilimlerin katkılarıyla şekillenmiştir.

Şan, Emeviye Camii

7. yüzyılda Müslümanlığın doğuşuna kadar Türkler ve Araplar birbirlerinden haberdar olmakla beraber, doğrudan ilişkileri yoktur. Arapça eserlerde Hunlar ve Sakalar olarak anılan Türkler 6. yüzyılda Köktürklerle birlikte Türk diye anılmaya başlanmıştır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, Arap Yarımadası'nda düzeni sağladıktan sonra Müslümanlığı yaymak için Sasani

İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki topraklara ordular göndermiştir. Araplar 636'da Kadisiye Zaferi'nden sonra İran'ın başkenti Medâin'i ve diğer önemli merkezlerini ele geçirmişlerdir. 642 yılında fetihler fethi diye sıfatlandırılan Nihavend Zaferi'nden sonra İran, Arap-Müslümanların eline geçmiştir. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz.Osman zamanında da İslam fütühatına devam edilmiştir. Bu dönemde Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da Hazarlar, Cürcân'da Sûlîler/Sûl Türkleri, Sistân'da Eftalit/Ak-Hunlar ve Halaçlar, Bâdgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da Karluk yabgusu hüküm sürmektedir. Sâsâni Devleti'nin yıkılması ve Köktürklerin zayıflamasıyla Maveraünnehir ve Harezm'deki mahalli hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. 651 yılında Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan ve Arran'a kadar olan topraklar Arapların hâkimiyetine girmiştir. Arap ordularının Türklerle mücadele ettiği ikinci cephe Kafkasya olmuştur. Azerbaycan İrminiyye'nin fethinden sonra Müslüman Araplar Hazarlarla karşılaşmışlardır. Demir Kapı/ Derbend'in/ Bâbü'l-ebvab'ın Araplara tâbi olmasından sonra Arap ordulara Hazar topraklarına akınlar düzenlemişlerdir. 652/53'te Hazar başkenti Belencer yakınlarında yapılan savaşta Arap orduları Hazarlara yenilmiştir. Arap devletinde çıkan iç karışıklıklardan sonra 661 yılında hilâfet makamına oturan Muaviye, fetihleri yeniden başlatmış ve Sind bölgesindeki Türkleri, 664 yılında mağlup ederek hâkimiyet altına almıştır. Horasan ve Sistan'a yaptıkları planlı askerî harekâtla Ceyhun/Amu Derya Nehri'ni geçerek Sağaniyân/Çağaniyan'a kadar ilerlemiş ve Türklere karşı başarılar kazanmışlardır. Kûfe ve Basra'dan yaklaşık 50.000 kişiyi Horasan'ın Merv, Herat, Nişabur gibi önemli merkezlerine yerleştirmişlerdir. Türkistan'a yapılacak seferleri Horasan'dan idare etmek üzere burayı askerî bir üs yapmışlardır. 671 yılında Kuhistan'a düzenledikleri seferde Eftalit/Ak-Hunları yenerek Ceyhun/Sir Derya Nehri'ne kadar ilerlemiş ve burada Ak-Hun hükümdarı Nizek Tarhan'ı[93] mağlup etmişlerdir. Buradan Harezm'e ulaşmışlardır. Horasan ve Toharistan topraklarınının büyük bir bölümü Müslüman Arapların hâkimiyetine girmiştir. 674 yılında Maveraünnehir'e yapılan seferde Beykent'in fethinden sonra Buhara'ya gelmişlerdir. Buhara'da ölen eşinin yerine geçen Nâibe Kabaç Hatun, savaşla Arap ordularını durduramayınca 1.000 000 dirhem vergi vererek Araplarla barış yapmış ve Buhara'yı korumuştur. Ancak Arap orduları fetihleri sürdürerek Râmisen, Beykent, Nesef ve Sâğaniyan'ı ele geçirmiştir. Horasan valisi bu seferden dönerken 2000 Türk atlısını yanına almış ve Basra'ya dönmüştür. Türk savaşçıların yerleştirildikleri sokağa Buharalılar Sokağı denilmiştir. Arapların

[93] Prof. Dr. Enver Konukçu, "Bir Ak-Hun Prensi Tarhan Nizek", a.e. C. 4. s. 305-310.

675/76 yılında Semerkant üzerine yaptıkları sefere karşı Sogd, Kiş ve Nesef halkı topraklarını korumak üzere ittifak yapınca Buhara hâkimi Kabaç Hatun da onlara katılmıştır. Ancak müttefiklerin kendi aralarında anlaşmazlık çıkıp bazı güçler birlikten ayrılınca Arap ordusu galip gelmiş ve Semerkant üzerine yürümüştür. Semerkantlılar üç gün direnip çok ağır kayıplar verdikten sonra büyük bir vergi ve ileri gelenlerin çocuklarını rehin vererek Araplarla barış yapmışlardır. Müslüman Arapların Maveraünnehir'i bütünüyle ele geçirme mücadeleleri devam etmiştir.[94]

"Maveraünnehir" adı, Ceyhun/Amu Derya Nehri'nin doğusunda Türkistan ve Turan adlarıyla anılan bölgeye Emeviler tarafından verilen bir isimdir. Buhara ve Semerkant'ın da dâhil olduğu tarım ve ticaret merkezi niteliğine sahip bölgenin merkezi Sogd/Sogdiana olarak da adlandırılmıştır. Sogd'un batısında bulunan Ceyhun/Amu Derya ile Aral Gölü'nün birleştiği delta Hive olarak anılmıştır. Maveraünnehir'in güney bölümü Sagânîyan ve Huttal toprakları olarak bilinmektedir. Ceyhun/Amu Derya'nın yukarı bölgesi Bedehşan ve Vâhân, kuzeyi Fergana ve Şaş/Taşkent bölgesidir. Türkler, bu bölgeye M.Ö.2500 yıllarında gelmişlerdir.[95] Bu bölgede M.Ö. 770'de oturan Sakalar/İskitler Sir Derya/Seyhun'un kuzeyinden steplere kadar uzanan ilk yurtlarından Yüeçilerin ve Vusunların saldırılarıyla Maveraünnehir'e göç etmişlerdir. Büyük İskender İmparatorluğu döneminde bu bölgeye yerleşen Yunan kolonileri M.Ö. 2. yüzyılda kavimler göçüyle birlikte buradan ayrılmış ve yerlerine Yüeçiler gelmişlerdir. Sakalar/İskitlerin, bir bölümü burada kalırken bir bölümü Toharistan'a/ Baktiriya'ya geçmişlerdir. 424 yılından itibaren de bu bölge Eftalit/Ak-Hunların hâkimiyet alanına dâhil olmuştur. Ak-Hunlar/Eftalitler, İslamî kaynaklarda "Heytallar" olarak isimlendirilmiştir. Ak-Hun/Eftalit Devleti'nin 557 yılında Köktürk ve Sâsânilerin ortak hareketiyle ortadan kaldırılmasından sonra bölge Ceyhun/Amu Derya sınır olmak üzere bölüşülmüş, Ceyhun Nehri Türkler ve İranlılar arasında doğal bir sınır olarak kabul edilmiştir. Maveraünnehir bölgesi böylece Köktürk hâkimiyetine geçmiştir. Köktürklerin zayıflamasından ve Doğu Köktürk Devleti'nin Çin'e bağlanmasından sonra bölge bir süre Çin hâkimiyetine girmiştir. II. Köktürk Devleti'nin kurulmasından sonra Maveraünnehir'in / Türkistan'ın hâkimleri gene Türkler olmuştur. Köktürklerin yeniden zayıfladığı dönemde 717 yılında Türgiş Kağanlığı bu bölgede kurulmuştur. Türgişler, hem Çin'e hem de bölgeyi fethetmeye çalışan Araplara karşı büyük mücadeleler vermişlerdir. Peçenekler, Uzlar, Alan ve Oğuzlar da bu bölgenin ilk sakinlerindendir ve Arap fetihlerine karşı

[94] Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü," a. e. C.4. s. 239-262.

[95] Yrd. Doç. Dr. Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslamın Girişi", a.e. C. 4. s. 279-287.

onlar da direnmişlerdir. Vâhân, Bedahşan, Fergana, Şâş/Taşkent, Merv, Belh, Buhara, Semerkant, Hucend, Sagâniyan, Harezm, Maveraünnehir'in tarih boyunca önemli merkezleri olmuştur. Bu bölgenin İslamlaşması, Türklerin İslamlaşması anlamını taşıdığından Araplar Ceyhun sınırına geldiklerinde artık Türklerle mücadeleye başlamışlardır. Mücadelelerin bu noktası dünya tarihi açısından yeni siyasî ve kültürel oluşumların doğuşu anlamını taşımaktadır. [96]

Türklerin çeşitli çabaları sonuç vermeyip Araplara mağlup olunca Merv şehrini terk etmişler ve Merv, Arap emirliklerinin başkenti olmuştur. Araplar, Türklere karşı büyük başarıları I. Yezid'in halife olduğu ve Kuteybe bin Muslim'in, Horasan valisi olduğu dönemde kazanmışlardır. Türgiş kağanı Sulu Kağan, Toharistan hâkimi Nizek Tarhan, Buhara hâkimi Kabaç Hatun dönem dönem Araplara karşı bazı başarılar elde ettilerse de bütün direnişlerine rağmen Araplar, Buhara, Semerkad ve Ceyhun ötesinde Şaş/Taşkent, Hucend ve Fergana'nın bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Araplar, bu fetihler sırasında Türk yurtlarında pek çok Türk'ü ve onlara en çok direnen Türgişlerin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiştir. Arap-Türk düşmanlığının tohumları bu dönemde atılmıştır. Hazarlar, Hz. Osman'ın şehit olmasından sonra Derbend ve Kuzey Azerbaycan'da hâkimiyet kurmuşlardır. Hazarlar 717/18 yılından itibaren Arapların elindeki İrminiyye ve diğer bölgelere akınlar düzenleyerek Türk topraklarını geri almak için Emevilerle mücadele etmişlerdir. Hazarlar önce başarı kazanmakla beraber Ağustos/Eylül 722'de Emevilere yenilmişler ve başkentleri Belencer'i kaybetmişlerdir. Hazar- Emevi mücadelelerinde Hazarlar zaman zaman başarılı olmakla beraber 729/30'da Araplar yeni başkent Etil'i/Dadu'l Beyza şehrini de ele geçirmişlerdir. Hazarlar karşı saldırıya geçerek Erdebil'e kadar ilerlemiş ve İslam ordusunu bozguna uğratarak Musul'a gelmişlerdir. 737 yılına kadar devam eden Hazar-Emevi çatışmalarının sonuncusunda Arap Mervan bin Muhammed 150 000 kişilik bir orduyla Kür Nehri kıyısındaki Kasak şehrinden Semender'e doğru iki koldan Daryal ve Derbend'i geçerek Hazar ülkesine girmiştir. Hazar ordusu mağlup olunca geri çekilmiş ve barış istemiştir. Hazarların direnişi sonuç vermeyince Müslüman olmaları için tedbirler geliştirilmiştir. Azerbaycan'daki mahalli beylikler de Araplar tarafından itaat altına alınmıştır. Türklerle savaşarak İslamiyeti yaymakta zorlanan Araplar, bu tarihten sonra Türk ülkelerinde yeni topraklar fethetmek yerine ticarî ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlar ve dostlukla İslamiyeti yaymaya çalışmışlardır. Emevi tahtına oturan Ömer bin Abdülaziz, Maveraünnehir ve Türkistan'da fetihler ve yerli halka kötü muameleyle Müslümanlığı yayma politikasını bırakmış ve dostane ilişkilerle İslamiyeti gönülden benimset-

96. Yrd. Doç. Dr. Hasan Kurt, "Maveraünnehir'e İslamın Girişi", a.e. C. 4. s. 279-287.

mek yolunu seçmiştir. Bu yeni politikayla, şiddet, haksız vergiler ve aşalayıcı davranışlardan vazgeçilince Maverünnehir ve Türkistan'da Müslümanlık hızla yayılmaya başlamıştır. Ömer bin Abdülaziz'in ölümünden sonra gelen yöneticiler tekrar katı bir tutum içine girmişlerdir. Türklerle Araplar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Emevi Devleti'nin son döneminde Taraz'a kadar uzanan topraklarda Arap hâkimiyeti kökleşmiş Toharistan, Maveraünnehir ve Harezm bölgelerindeki şehirlerde Arap kolonileri kurulmuştur.

Emevi Devleti'nin yerini Arap Abbasi Devleti'nin almasında Türklerin önemli katkıları olmuştur. Abbasi Devleti döneminin en önemli olayı Türklerin Abbasi Devleti'nin yanında yer aldıkları ve 751 yılında Talas'ta yapılan Abbasi-Çin savaşıdır. Çin burada aldığı büyük yenilgiden sonra Batı Türkistan'dan çekilmiş ve Batı Türkistan için tehdit oluşturma niteliğini kaybetmiştir. Hz. Ömer devrindeki fetihler sırasında başlayan Türk-Arap çatışmaları uzun bir süre de-vam etmiş ve İslamiyetin Türkler arasında yayılmasını engellemiştir. Talas Savaşı'ndan sonra Türk-Arap düşmanlığı yerini dostluğa bırakmış ve İslamiyet Türkler tarafından hızla benimsenmiştir. Batı Türkistan'da Türk birliği yeniden kurulmuş ve 766 tarihinde Karluk Devleti teşkilatlanmıştır. Talas savaşında esir alınan Çinliler vasıtasıyla Semarkand'da keten ve kenevirden kâğıt üretilmeye başlanmıştır. Kâğıt üretimi Bağdat, Mısır, Sicilya ve Endülüs yoluyla Avrupa'ya yayılmıştır.

Emeviler döneminde başlayan Arap-Hazar çatışmaları Abbasiler döneminde de devam etmiş, Hazar ordusu Kafkas Dağlarını aşarak Arap topraklarına girmiş; Suriye, El-Cezire ve Musul'dan gelen destek kuvvetlere rağmen Arap ordusu büyük bir yenilgiye uğramıştır. Harun Reşid 797 yılından itibaren Hazar saldırılarına tedbir almış ve 799 yılında Hazarların geri çekilmesini sağlamış ve Hazar-Abbasi çatışmalarına son vermiştir. Bu tarihlerde Bizans'tan/Doğu Roma'dan kovulan Yahudiler, Hazar ülkesine sığınmıştır. Yahudilerin etkisiyle Hazar hakanı ve ailesiyle birlikte Museviliği kabul etmişlerdir. Bu dönemde Hazar Devleti'nde Yahudiler, Müslümanlar ve Türklerin dini olan Kök-Tengri dinine mensup olanlar bir arada yaşamışlardır. 969 yılında Rusların başkent Etil'e hücumundan sonra Hazar hakan ailesi Harezmli Müslümanların vasıtasıyla Müslümanlığı kabul etmiş ve Müslümanlık devlet yönetiminde hâkim unsur hâline gelmiştir.

Emevîler, Arap milliyetçiliğine dayalı bir siyaset gütmüşlerdir. Emevîlere karşı bir ihtilâl hareketiyle iktidara gelen Abbasilerin, başarılı olmalarında Emevî döneminde ikinci sınıf /mevâli/köle muamelesi

gören Arap olmayanların, özellikle Horasan'da yaşayan İranlıların ve Türklerin büyük katkıları olmuştur. İki hanedan arasında yer değiştirme gibi görünen Emevî-Abbasi dönüşümü mevâli denilen Arap olmayanlar Araplarla eşit hale gelmiştir. Türkler ordu komutanlıkları, valilik gibi önemli görevler üstlenmişlerdir.[97] Horasan, Maveraünnehir, Azerbaycan ve Kafkasya nüfus olarak Türklerin yoğun oldukları bölgelerdir. Ön Asya'dan da Abbasi Devleti döneminde çok sayıda Türk, savaşmak ve yerleşmek üzere gelmiştir.

Emevîlerden İranlıların ve Türklerin desteğiyle bir ihtilâlle iktidarı alan Abbasi yönetimi, bir süre sonra Emevî yanlısı olmaları ve diğer bazı sebeplerle güç kaybına uğrayan Arap birliklerin yerini hızla alarak yönetimi ele geçirmeye çalışan İranlılara karşı denge sağlamak üzere Türklerden oluşan Hassa Ordusu/Muhafız Alayı kurmuştur. Halifeye kayıtsız şartsız bağlı olması planlanan Hassa Ordusunun kölelerden oluşmasına karar verilmiş ve bunun için Orta Asya'da yapılan savaşlarda veya esir pazarlarında satılan Türkleri, köle olarak Bağdat'a getirilmiştir. İslamiyetle birlikte kölelik kurumu Türkler arasında da yayılmıştır. Araplar, Türkleri, İslamiyetten sonra Araplar arasında doğan iç mücadeleleri bilmedikleri ve bunun tarafı olmadıkları; merkezi hükümete bağlı olacakları; askerî yeteneklerinin mükemmelliği; at üstünde hedefi vurdukları; mertlikleri ve cesaretleri; yeni girdikleri dinin heyecan ve coşkusunu taşıdıkları; israf, lüks ve riya bilmedikleri; entrika çevirmedikleri için tercih etmişlerdir. Bu nitelikleri önemsenen ve tercih edilen Türkler zaman içinde orduda Arap ve İranlılar azalırken çoğunluk hâline gelmişlerdir. 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde Türkler orduda hâkimiyet kurduktan sonra devlete de hâkim olmuşlardır. Köle olarak getirilmişler ancak zamanla efendi olmuşlardır. Hassa Ordusu, Abbasi Devleti'ni yıkılmaktan korumuş, iç isyanları bastırmış, Anadolu'da fetihler yapmıştır. Ancak ordu güçlendikçe hâkimiyet alanlarını da genişletmiş, bürokrasi de Türklerin eline geçmiştir. Abbasi Halifeliği, Arap karakterinden uzaklaşarak Türk hâkimiyetine girmiştir. Her Türkün çocuğunun asker olmasıyla Hassa Ordusu'nun sayısı 10 000'e ulaşmıştır. Bu Hassa Ordusu da bir süre sonra fetihlere ilgisini kaybetmiş ve ülke içinde siyaset yapan bir kuruma dönüşmüştür. İsyanları bastırmak üzere eyaletlere gönderilen Türk komutanlar, idareden ayrılarak kendi devletlerini kurmuşlardır. İbn Sac, Azerbaycan'da Saciler Devleti'ni, İbn Tolun Ahmed, Mısır'da Tolunler Devletini kurmuşlardır. [98] Devletin toprakları küçüldükçe Hassa Ordusunun istekleri de artmıştır. Bu sebeple Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde ordu komutanı Besatiri, sahip olduğu imtiyazları kaybetmek endişesiyle Tuğrul Bey'e karşı isyan çıkarmıştır.

97 Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", a. e. C. 4. s. 239-262.

98. Yrd. Doç. Dr. Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", a. e. C. 4. s. 364-374.

Abbasilerin efsanevî halifesi Harun Reşid'in muhafız alayında önemli sayıda Türk askeri bulunmaktadır. Me'mun'un halifeliği döneminden itibaren sayıları giderek artan Türk askerleri Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı düzenlenen gazalarda ve iç isyanların bastırılmasında önemli roller oynamışlardır. 12 Ağustos 838'de Bizans'ın/Doğu Roma'nın Zibatra/ Doğanşehir'de yaptığı katliama karşılık olarak yapılan Ammuriye/ Emirdağ seferinde Türk askeri büyük bir başarı sağlamış ve şehir kapılarını İslam ordusuna açmıştır. Ankara, Kayseri arasındaki Samalû 858'de, Aksaray-Niğde arasındaki Matmûra Kalesi 864 yılında Türk komutan ve askerler tarafından fethedilmiştir. Abbasi ordusundaki Türkler Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı düzenlenen seferlerde başarı gösterdikleri gibi iç isyanların bastırılmasında da Abbasi halifelerine yardımcı olmuşlardır. Hac yollarını denetleyerek Müslümanların görevlerini güven içinde yapmalarını sağlamışlardır. Türkler Abbasi Devleti'nde askerî hizmetlerin yanında idarî ve siyasî alanlarda da faal olmuşlardır. Mısır, Kûfe, Hicaz, Azerbaycan, Horasan ve İrminiyye gibi önemli merkezlerde dönem dönem Türk vali ve yöneticiler görev yapmıştır. Yönetimde vezir ve hacip/yazıcı olarak görev yapan değerli Türk yöneticiler de vardır. Türk nüfusu arttıkça Bağdat'ta Türklere mahsus yeni mahalleler inşa edilmenin yanında Samarrâ şehri bütünüyle Türkler için yapılmıştır. Abbasiler döneminde Müslümanlığı yaymak için savaşın iyi bir yol olmadığı büyük ölçüde benimsenmiştir. Müslüman olmayan halklara iyi muamele ve vergi almamak gibi teşvikler yanında Sogd, Toharistan, Fergana, Uşrûsene, Karluk, Dokuz Oğuz/Uygur hükümdarlarına elçiler gönderilerek davet usulü denenmiştir. Dostane ilişkiler ve davetlerle Mâveraünnehir'in tamamı İslamiyeti kabul etmiştir. Siri Derya'nın/Seyhun'un doğusunda, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşayan Türk boyları seferler ve ticarî ilişkiler sonucunda Müslümanlığı kabul etmişlerdir.

Bağdat, Samara Kalesi

Bağdat, Samara Kalesi

Türklerin yaşadığı Maveraünnehir bölgesinde 874-999 tarihleri arasında İran hanedan mensuplarının kurdukları Sâmânî/Samanoğulları da Türklere Müslümanlığı kabul ettirmek için çalışmışlardır. 893 yılında Karlukların başkenti Talas'a bir sefer yapmış, şehri zaptettikten sonra buradaki büyük kiliseyi camiye çevirmişlerdir. Sâmâni başkenti Buhara'da, Özkent, Taşkent, Sayram, Otrar/Fârâb-Karaçuk gibi merkezlerde İslam kültürünün ilk âbideleri câmî, mescid, türbe ve zamanla bilim kurumu hâline dönüşen ribatlar inşa ettirilmiştir. Müslüman olmayan Türklerle Sâmâniler arasında savaşların dışında kültürel ve ticarî ilişkiler devam ettiğinden bu yol da İslamiyetin Türkler tarafından benimsenmesine yardımcı olmuştur.[99] Bölgede büyük şehirlerin gelişmeleri, loncalar, tarikatlar, mahalli kültür kavramlarıyla İslam dünyasının parlak bir uygarlık alanı hâline gelen Maveraünnehir'in ilk yükselişi Samanoğulları Devleti zamanında gerçekleşmiştir. Samaniler döneminde Buhara, İslam ilâhiyatının en önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. 10. yüzyılda Eş'ari'ye paralel olarak, Orta Asyalı bir Türk olan Mâtürîdî (öl.944) muhafazakâr kelâmcıların şekilciliği ile Mu'tezile'nin rasyonalizmini/akılcılığını uzlaştırarak Sünni kelâmın esaslarını ortaya koymuştur. Sünni Türkler, fıkıhta, İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin mezhebini itikatta Mâtürîdî'nin yolunu benimsemişlerdir. Ebu Mansur Muhammed bin Mahmud el Mâtüridî, Maveraünnehir bölgesinde bulunan Semerkant'ın Matürid kasabasında tahminen 862 yılında doğmuştur. Hanefî ekolüne bağlı tanınmış bilginlerden dersler almış, Fıkıh ve Kelâm/ilâhiyat bilgileri ile Ebu Hanife'nin akılcı, hürriyetçi ve hoşgörüye dayalı düşünce sistemini öğrenerek benimsemiştir. Bu yaklaşımıyla çağdaşları Ebu'l-

99. Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", a.e. C. 4. s. 239-262.

Hasan el Eş'ari (öl.935) ve Ebu Cafer et-Tahavî (öl.944)'de ayrılmıştır. Mâtüridî'nin kaynaklara göre pek çok eseri bulunmakla birlikte günümüze İslami kaidelerle ilgili olan "Kitab'üt-Tevhid", tefsirle ilgili eserinin birinci cildi olan "Te'vilâtü Ehli's-Sünne" gene İslamî kuralları incelediği ve yorumladığı "Risaletün Fi'l-Akaid" adlı eserleri ulaşmıştır. Mâtüridî'nin dine yaklaşımı akılcı ve ilimci olmanın yanında hoşgörülü ve taassuptan uzaktır. Kendi çağındaki, insanlara zorla kendi yorumlarını dayatan ve uymayanları cezalandırmakla kendilerini görevli sayan ehl ül-bid'at diye adlandırılan grupları onaylamamıştır. Matüridî, ana inanç ilkelerini temel kabul ederek kıbleye yönelen herkese mümin gözüyle bakmıştır. İnanç esaslarıyla ilgili inkâr olmadıkça insanların ibadet ve eylemlerine karışılmaması gerektiği görüşündedir. Matüridî, dinde akıl ile nakli/Kur'an ve sünneti ahenkli bir şekilde kullanmak konusunda fevkalâde dikkatlidir. Mâtüridî, aklı, bilgi kaynaklarından biri olarak kabul etmiştir. Bilginin diğer kaynakları olan duyu organlarının verdiği bilgilerin doğruluğunu akıl ayırt eder. Akıl, hakkı ve bâtılı ayırmak için tarafsız bir hakem gibidir. Kur'an-ı Kerîm, aklın kullanımasını teşvik eder. Aklın kullanılmasında Mutezile mezhebi ile hadis ehli/selefiye arasında yer alır. Selefiye ve Eş'ariye'den daha fazla akılcıdır. Mâtüridî ile akıl ile nakil arasında bir denge kurulmuş, ikisinden biri tercih edilerek ihmale yer bırakılmamıştır. Horasan, Irak, Şam ve diğer bazı bölgelerde Eş'arî mezhebi; Maveraünnehir bölgesinde Mâtüridî mezhebi yayılmıştır. Mâtüridîlik, Samanoğulları (849-999), Gazneliler (962-1186), Karahanlılar (932-1212), Selçuklular (1040-1308) ve Osmanlıların ilk dönemlerinde halkın çoğunluğu arasında yaygınlaşmıştır.[100] Fıkıhta akıl yürütmeye, kıyasa önem veren, ictihada açık olan Hanefî mezhebini benimseyen Türkler Matüridî yolundan giderek Samanoğulları, Gazneliler, Harzemşahlar, Tolunoğulları, Ihşîdiler, Selçuklular, Eyyûbîler, Memluklar ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde bilime ve eğitim kurumlarına önem vermişlerdir. Pozitif bilim ve felsefe alanlarında çok önemli âlimler yetiştirmiş ve değerli buluşlara imza atmışlardır. Ayrıca Mâtüridî, Arap olmayanların İslamiyeti kabul ve benimsemeleri konusunda Arap âlimlerinden farklı yaklaşımıyla, İslamiyetin Musevilik gibi bir etnik grubun dini olmasını engellemiştir. İslamiyeti Arap ırkçılığının faktörü olmaktan koruyarak evrenselleşmesine katkıda bulunmuştur. Türkler, tarihlerinin başlangıcından itibaren farklı kültür ve inançtaki çeşitli etnik gruplarla birlikte hoşgörü içinde paylaşarak yaşama geleneklerini İslami yaşama tarzı hâline getirmişlerdir. Emevilerin ırkçı yaklaşımlarına karşı en büyük mücadeleyi Türkler vermiştir. Osmanlı medreselerinde bir müddet sonra Matüridî yerine

100. Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi Ecer, "Türk Kültür Tarihinde Ebu Mansur Muhammed Mâtûridi'nin Yeri ve Etkisi", a. e. C. 5. s. 519.

aklı ikinci planda nakli birinci planda kabul eden Eş'arî ilm-i kelâmı okutulmaya başlanmış ve bundan sonra aklî düşünceden, hür ve girişimci iradeden giderek uzaklaşılmıştır. Pozitif bilimlerden ve araştırmadan vazgeçilmiş ve kaderci, itaatkâr anlayış insanları tembelliğe sürüklemiştir. Bildiğimiz kadarıyla İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı'da hiç keşif yapılmamıştır.

İstanbul, Eyup Sultan Cami

Kaynaklardaki bilgilere göre Türkler savaş yoluyla kendilerine dayatılan İslamiyeti reddetmiştir Dostane ilişkiler ve bilgilendirme yoluyla büyük kitleler hızla İslamiyeti kabul etmişlerdir. Sâmânîlerin Mâverâünnehir'den gelen Türk göçmenlere dostça yaklaşımları ve bozkırlarda yeni kurulan şehirlere yerleştirilmeleri, Türkler arasında İslamiyetin hızla yayılmasına katkı sağlamıştır. Oğuzların elinde bulunan Yenikent, Cend ve Huvâr gibi şehirler ile Sâmânî hâkimiyetindeki Talas şehri arasında geliştirilen ticarî faaliyetler Müslümanlığın Türkler tarafından önce tanınmasına sonra benimsenmesine yardımcı olmuştur. Emeviler, Abbasiler ve Sâmânilerle Türkler arasında Müslümanlığın doğuşundan itibaren sürdürülen askerî mücadeleler, zamanla siyasî ilişkiler, ticarî faaliyetler ve sûfilerin propaganda çalışmaları sonunda ortak bir kültür ve medeniyet dairesi oluşturma

ti benimsedikleri yüzyıl olmuştur. Ordu şehri, Balasagun ve Talas'ın doğusunda bulunan Mirki kasabasında yaşayan Oğuzlar kalabalık gruplar hâlinde Müslüman olmuşlardır. Gene bu dönemde Gazne ve Gur bölgesinde yaşayan Halaç Türkleri de Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Sind ve Hindistan'a giden Türkler bu bölgelerde devletler kurup Müslümanlığı yaymışlardır. 11. asırdan itibaren Hindistan'da Türk anlamında kullanılan "Turuşka" kelimesi "Müslüman" kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır.

Tolunoğulları Devleti

Müslüman olan Türklerin kurduğu ilk bağımsız devlet Tolunoğulları Devleti'dir. Tolunoğulları Devleti, Abbasilerin siyasî ve sosyal anlamda çöküşü yaşadıkları dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde 875'te Mısır'da kurulmuş, kısa sürede topraklarına Suriye, Filistin, Tarsus gibi önemli bölge ve şehirleri dâhil ederek sınırlarını Berka'dan Fırat Nehri'ne kadar genişletmiştir. Ahmed bin Tolun'un, babası Orta Asya'dan Buhara'lı Tolun adlı bir Türktür. 815/816'da Sâmâni, Buhara Emiri tarafından Abbasi halifesine bağışlanmış ve halifeliğin Türklerden kurduğu orduya 818 yılında katılmıştır. Orduda hızla yükselmiş ve önemli komutanlar arasına girmiştir. "Tolun" Türkçe "Tolun-ay/ tam ay/ bütün ay" isminde görüldüğü gibi tam ve bütün anlamında bir kelimedir. Ahmed Tolun, 20 Eylül 835 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Ahmed Tolun, hadis ve Hanefî fıkhı üzerine tahsil görmüş, askerî eğitim aldiktan sonra babasının görevi olan halifelik özel askerî birliğinin komutanlığına, 855 yılında atanmıştır. 856 yılında Tarsus'a gönderilmiş ve burada yedi yıl kalarak Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı mücadelelere katılmıştır. Türklerin, Abbasi ordusunda önem kazanmaları, halifelik mücadelerinde belirleyici taraf olmaları hem olumlu hem olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Ahmed Tolun'un üvey babası Bayık Bey, halifeyi bir suikastten kurtardığı için Mısır valiliği ile mükâfatlandırılmıştır. O dönemde valilik görevine atananlar, Bağdat'tan ayrılmamak için yerlerine bir nâib/vekil gönderme hakkına sahiptirler. Bayık Bey de Mısır'a kendi yerine üvey oğlu Ahmed Tolun'u nâib olarak göndermiştir. Abbasi Halifeliği 834 yılından itibaren Mısır'a Türk valiler atamaktadır. 15 Eylül 868'de Ahmed Tolun, Türklerden oluşan ordusuyla Mısır'a gitmiştir. Ahmed Tolun'un valiliği sırasında halife ile arası açılmıştır. Ahmet Tolun, 875 yılında Mısır'ın tamamında hâkimiyet sağlayarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Ahmed Tolun, 878'de yaptığı bir seferle Şam bölgesinde Remble, Hımıs, Hama ve haleb'i aldiktan sonra Antakya'yı, Kınnessir, el-Âvâsım'ı da

Türk valiler atamaktadır. 15 Eylül 868'de Ahmed Tolun, Türklerden oluşan ordusuyla Mısır'a gitmiştir. Ahmed Tolun'un valiliği sırasında halife ile arası açılmıştır. Ahmet Tolun, 875 yılında Mısır'ın tamamında hâkimiyet sağlayarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Ahmed Tolun, 878'de yaptığı bir seferle Şam bölgesinde Remble, Hımıs, Hama ve haleb'i aldıktan sonra Antakya'yı, Kınnessir, el-Âvâsım'ı da Tolunoğulları topraklarına dâhil etmiştir. Böylece Berka ve Trablusgarb'tan Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeyi tamamen hâkimiyet altına almıştır. Abbasi Halifeliği, iç karışıklıklar sebebiyle Bizans / Doğu Roma ile mücadele edemediği için Şam'a yapılan saldırıyı Ahmed Tolun İslamiyet adına geri püskürtmüştür. Böylece Bizanslıları/Rumları yenerek, Şam, Cezire, Avâsım ve Sugur bölgelerini Tolunoğulları Devleti sınırları içine almıştır. Doğu Roma, Ahmed Tolun'un gücünü kabul etmiş, esir aldığı önemli kişileri, 879'da serbest bırakarak iyi niyet gösterisi yapmış, birkaç değerli Kur'an yazmasını da hediye olarak göndermiştir. Ahmed Tolun, Doğu Roma'nın iyi niyet gösterilerine önem vermeyerek Tarsus'u da topraklarına katmış ve Bizans'la/Doğu Roma ile mücadeleyi sürdürmüştür. Abbasi halifeleri ile mücadele etmiş ancak halifeliği Mısır'a taşımak çabalarında başarılı olamamıştır. Ahmed Tolun'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu ve torunları dönemleri de Abbasi Halifeliği ve Karmatîlerle mücadelelerle geçmiştir. Savaş alanlarında kazanılan başarılar, siyaseten kaybedilmiş, iç çekişmeler ve nihayet Abbasi Halifeliği adına Muhammed bin Süleyman et Türkî isimli bir Türk komutan tarafından Tolunoğulları Devleti Ocak 905 tarihinde yıkılmıştır.

Tolunoğulları'nın hüküm sürdüğü Mısır Kahire şehri

mik olarak halka refah ulaştırmış, bunun göstergesi olarak Dinâr-ı Tûlûnî olarak bilinen bakır paralar bastırılmıştır. Ahmed Tolun'un yaptırdığı Katâî şehri, Tûlûnîye Camii, bimarhaneler/hastahaneler, su kanalları, köprüler, hükümet sarayı ve daha sonra yaptırılan değerli eserler Tolunoğlu Devleti'nin Mısır'a yaptığı hizmetler arasındadır. Tûlûniye Camii Mısır'da Türk usulü yaptırılmış bir camidir ve minare geleneğini başlatan ilk örnektir. Tolunoğulları, Mısır'da Firavunlardan sonra ilk defa bağımsız bir devlet kuran ve halkını refah içinde yaşatan bir devlettir.[101] Tolunoğlu Ahmed, İslam dünyasında yoksulların ücretsiz tedavi edildiği hastahane ve eczane kurarak tıb ve ilâç çalışmalarını teşvik etmiştir.

İhşidîler Devleti

Tolunoğulları Devleti'nin 905 yılında yıkılmasından sonra Abbasi Halifeliği, Mısır'a gönderdiği valilerin yetkilerini azaltarak, Mısır'ı yeniden bölgelere ayırmış ve yetkileri bölüştürmüştür. Bu yolla bu bölgenin tekrar denetimden çıkmasını önlemek istemişlerdir. Ancak, sorumlulukların birden fazla kuruma dolayısıyla kişiye bölüştürülmesi, yetki kargaşasına ve kişisel çekişmelere sebep olmuştur. 935'te İhşîdî Devleti'nin kurulmasına kadar geçen dönemde kargaşadan halka hizmet gitmemiştir. Halk, Tolunoğuları döneminde sahip olduğu refah ve huzuru arar olmuştur. Fergana Türklerinden olan Muhammed bin Togaç, Mısır'da görev yapmış, dönüşünde Şam bölgesinde hacıların yollarını kesen Karmâtîlerle şavaşmış ve onları yenmiştir. Bu başarılarına karşılık halife, Muhammed bin Togaç'ı, 928'de Remle, 930'da Dımaşk/Suriye valiliğine atamıştır. Bu görevlerde gösterdiği başarıdan ötürü halife tarafından 29 Ağustos 935'te Mısır valiliğine yetkileri de artırılarak atanmıştır. Bu dönemde Abbasiler güçlerini kaybetmiş ve ismen varlıklarını sürdürmektedirler. Çünkü Musul, El-Cezire, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rebia'da Hamdaniler, Fâris bölgesinde Büveyhiler, Horasan bölgesinde Sâmâniler, Vasıt, Ahvâf, Basra, Bahreyn, Hacer ve Yemame'de Karmatîler, Rey, İsfahan ve Cebel'de Büveyhiler, Magrip ve Likidiye'de Fâtîmîler, Taberistan ve Cürcan'da Deylemiler, hüküm sürmektedir. Muhammed bin Togaç, görevi bırakmak istemeyen önceki vali ile savaşmış ve onu yendikten sonra 27 Ağustos 935'te göreve başlamıştır. Muhammed bin Togaç, göreve geldikten sonra, Türk, Kıptî/Mısır'ın yerlileri, Rum, Sudanlı/Nûbe, Berberi ve Arap asıllılardan oluşan Mısır ordusunda isyan çıkmıştır. Askerlerin bir bölümü, Mısır'ın en batısında Fâtîmî Devleti'ne sınır olan Berka'ya kaçmışlardır. Fâtîmilerle işbirliği yapan kaçaklar ve Fâtimî güçleri yenilgiye uğratılarak düzen sağlanmıştır.

[101] Doç. Dr. Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", a. e. C. 5. s. 15-38.

görevi bırakmak istemeyen önceki vali ile savaşmış ve onu yendikten sonra 27 Ağustos 935'te göreve başlamıştır. Muhammed bin Togaç, göreve geldikten sonra, Türk, Kıptî/Mısır'ın yerlileri, Rum, Sudanlı/Nûbe, Berberi ve Arap asıllılardan oluşan Mısır ordusunda isyan çıkmıştır. Askerlerin bir bölümü, Mısır'ın en batısında Fâtîmî Devleti'ne sınır olan Berka'ya kaçmışlardır. Fâtîmilerle işbirliği yapan kaçaklar ve Fâtimî güçleri yenilgiye uğratılarak düzen sağlanmıştır. Muhammed bin Togaç'a Abbasi halifesi tarafından Mısır'da düzeni sağladığı ve Fâtimî halifelerine karşı kazandığı başarılardan dolayı ataları Fergana meliklerinden olduğu için melikler meliki anlamında "el-İhşid" ünvanı verilmiştir. Muhammed bin Togaç tarafından Mısır'da kurulan, Suriye ve Hicaz bölgelerini de içine alan İhşidîler Devleti, Tolunoğullarından sonra kurulan ikinci önemli Türk devletidir. Kurucusunun ünvanı ile anılan İhşidîler Devleti 34 sene yaşamıştır. Abbasi Halifeliği'ne ismen bağlılığını sürdüren İhşidîler, bulundukları bölgenin şartları gereği Suriye bölgesinde Hamdanilerle, Mısır'ın batısında Şii-Fatimîlerle sürekli mücadele etmişlerdir. İhşidîler Devleti, Muhammed bin Togaç'ın ölümünden sonra oğlu ve torunları hükümdar olmakla beraber fiilen azatlı köle Ebu'l Misk Kâfur tarafından yönetilmiştir. Ordunun büyük bir bölümü Türk olduğu için devlet Türk karakterini muhafaza etmiştir. İhşidîler Devleti de Tolunoğulları gibi Mısır halkına huzur, düzen ve refah sağlamıştır. Bu dönemde adları ve eserleri günümüze ulaşan değerli âlimler yetişmiştir. [102]

[102] Doç. Dr. Nâdir Özkuyumcu, "İhşîdîler", a.e. C. 5. s. 39-59.

Türkler arasında İslamiyeti devlet dini olarak kabul eden ilk devlet idil /İtil/Etil/Volga Bulgar Devleti'dir. 922 yılında kendiliğinden Müslümanlığı kabul eden İtil/Etil Bulgar İlteberi Almuş, Abbasi halifesine bir elçi heyeti göndererek, kendisine İslami bilgiler verecek fakihler, cami ve mescid yapımına yardımcı olacak ustalar istemiştir. Halife bu istekleri memnuniyetle karşılamış ve din adamları, ustalarla birlikte bir miktar para da göndermiştir. Halifenin gönderdiği grup soğuğa karşı Türk elbiseleri giymiş, Oğuz, Peçenek ve Başkurt bölgelerinden geçerek İdil/ İtil/Etil/Volga kıyılarından İlteberin otağına ulaşmışlardır. Mayıs 922'de halifenin İslama davet mektubunu yetkililere okumuşlardır. Müslüman olan İtil Bulgarları göçebe hayatı bırakarak yerleşik hayata geçmiştirler. İtil/Etil/İdil/Volga Bulgarları Müslümanların kuzey-batıdaki temsilcileri olmuşlardır. Başkurtlar gibi batıdaki Türk boylarının Müslüman olmalarında etkilidirler. Bu elçilik heyetinde kâtip olan İbn Fazlan/Fadlan bu seferle ilgili bir seyahatname yazmıştır. "İbn Fadlan Seyahatnamesi" Türkçeye çevrilmiştir. İtil/Etil/İdil Bulgarları arasında Müslümanlığın yayılmasında Harezm'li tüccarların da etkisi olmuştur. İslamiyeti devlet dini olarak kabul eden ikinci

büyük Türk Devleti Karahanlılardır. Karahanlılardan sonra kurulan bir diğer Müslüman Türk devleti, 963-1186 yılları arasında hüküm süren Gaznelilerdir. 10. yüzyılda Oğuz Yabgu Devleti'nde Subaşı/Ordu kumandanı olan Selçuk Bey, Oğuz Yabguluğundan ayrılıp taraftarlarıyla birlikte Oğuzların yazlık merkezi Cend şehrine geldikten sonra 985 yılında İslamiyeti kabul etmiştir. Selçuk Bey'in torunları İslami dönemde kurulan en büyük imparatorluklardan biri olan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.

Müslümanlığın kabul edildiği ilk dönemlerde, Türkler askerî alandaki hizmetleri yanında bilimde, dini ilimlerde, edebiyat, felsefe, müzik gibi çeşitli alanlarda önemli temsilciler yetiştirmişlerdir. İmam Mâturîdî, İmam Buhârî, Tirmizî Ebü'l-Müzâhim Musa, Farâbî, Hasan bin Tahran Tanbûrî Ali, Abdülhamid bin Vâsi gibi. Ayrıca Kuran yazıcılığında, hattatlığın gelişmesinde, kâğıt üretimini İslam medeniyetine taşımak gibi önemli katkıları olmuştur. 11. yüzyılın başlarında Oğuzların büyük çoğunluğu Müslüman olmuştur. Maveraünnehir'in doğusunda ve kuzeyindeki bozkırlarda Müslümanlığı kabul etmeyen göçebe Türk boyları da vardır. Bunların dışında Doğu Türkistan'ın kuzey ve kısmen güney çevrelerinde gelişen Maniheist medeniyet Karahanlı topraklarındaki İslami değişimden etkilenmemiştir. Uygurlar arasında bir grup Müslüman bulunduğu bilinmekle beraber Uygurlar 14. yüzyıldan itibaren Müslüman olmuşlardır.[103]

[103] Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", a.e. C. 4. s. 239-262.

TÜRGİŞLER

Sarı Türgiş Devleti

Köktürk ve Uygur kaynaklarındaki "Türgiş" adı çeşitli kaynaklarda Tou-k'i-che/ Tou-kiu e-che/ Türgeş/ Türkeş/ Türkiş imlalarıyla kaydedilmiştir. Köktürk Devleti'nin zayıfladığı ve iç anlaşmazlıkların ortaya çıktığı dönemde Tölös boylarının bir bölümü on gruba ayrılarak teşkilatlandırılmış ve On Ok adıyla adlandırılmıştır. On Oklar da ikiye ayrılmış ve beşerli gruplara birer yönetici atanmıştır. Türgişler, On Okların beş Tou-lou grubunun 4. kabilesidirler. Türgişler, Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşarken bir sebeple yer değiştirerek 651 yılında Ebinor Gölü'ne dökülen Borotala Nehri boylarına yerleşmişlerdir. Küçük bir grubu da Beş Balık yöresinde yaşamıştır. 651 yılından 759 yılına kadar Altay Dağlarının batısından Seyhun Irmağı'na kadar uzanan geniş düzlüklere hâkim olmuşlardır. İli Irmağı boyları, Issık Göl ve çevresi, Çu Nehri vadisi ve Talas Irmağı kıyıları nüfus yoğunluğuna sahip oldukları bölgelerdir. Güneyden Tanrı Dağlarıyla kuşatılan bu geniş alan kuzeyden, Balkaş, Alagöl ve Zaysan gibi göller dizisi ile çevrilidir. Bu verimli ve sulak topraklarda Türgişler yaylak ve kışlaklarda besicilikle geçimlerini sürdürmüşlerdir. 651 yılından itibaren çevrelerinde itibara sahip güçlü bir boy hâline gelmişlerdir. Batı Köktürk Devleti'nin son kağanı Aşina Ho-lou ülkesinin bağımsızlık mücadelesini 658 yılında kaybedince, diğer Türk boylarıyla birlikte Türgişler de Çin İmparatorluğu'nun yönetimine girmişlerdir. Çin işgaline bağlı olarak mahalli hükümetler kurulmuş, 665 yılına kadar devam eden bu katı yönetim döneminde Türgişlerin yurdunda da iki mahalli Çin hükümeti görev yapmıştır. Bu arada güç kazanan Tibetliler, Türk boylarından da destek alarak Çin İmparatorluğu'nu batıdan zorlamışlar ve bu mücadele 682 yılına kadar devam etmiştir. Doğu Köktürk Devleti yine merkezi Ötüken olmak üzere bağımsızlığını kazanmış ve II. Köktürk Devleti kurulmuştur. Köktürklerin diğer parçası olan Batı Türkleri bu dönemde dağınık bir haldedir. II. Köktürk Devleti'nin hükümdarı İlteriş Kutlug Kağan'ın da desteğiyle batıda Türkişler, mensubu oldukları On Okları ve diğer Türk boylarını bir bayrak altına toplayarak 690 yılında Sarı Türgiş Devleti'ni kurmuşlardır. Türgiş Devleti'nin doğu sınırları II. Köktürk Devleti'nin sınırlarından başlayarak batı sınırları Seyhun Irmağı'na kadar ulaşmıştır. Burada İran ve Emevilerle komşu olmuşlardır. Kuzeyde Balkaş Gölü ve onun uzantısı gibi görünen Alagöl ve Zaysan Gölleri sınırlarını teşkil etmiştir. Güney sınırlarında Tanrı Dağları ve eteklerinde Çin'in kurduğu dört garnizon bulunmaktadır. Sarı Türgiş Devleti'nin kuru-

cusu Baga Kağan 690-698 yılları arasında devletini teşkilatlandırmış ve otoritesini güçlendirerek ülkesine huzur ve adaleti hâkim kılmıştır. II. Köktürk Devleti'nin akınlarıyla başa çıkamayan Çin İmparatoru, Türgişlerle ve Kırgızlarla ittifak kurarak Bolçu'da büyük bir savaş yapmıştır. Köktürk hükümdarı Kapgan Kağan, bu savaşta büyük bir zafer kazanmış ve Türgiş kağanı, Köktürklere esir düşmüştür. Türgiş Devleti'nin kuruluşunda Köktürklerden destek ve yardım alan Türgiş kağanının Çin'le anlaşarak, kendi milletinin devleti olan Köktürk Devleti'ne saldırmasının sebebi bugün de açıklanmaya muhtaç bir meseledir. Kapgan Kağan, şeklen Türgiş Devleti'ni kendine bağlamakla birlikte eski kağanı görevde bırakmıştır. Sarı Türgiş Devleti'nin kurucu kağanı Türk tarihinde ilk defa kendi adına para kestirmiştir. Paranın bir yüzünde "Türgiş Kağan Bay Baga" diğer yüzünde " Kuş boş Ordun/ Hür Balasagun" ifadeleri yer almıştır. 706 yılında Bay Baga Kağan'ın ölümünden sonra yerine oğlu geçmiştir. Sou-ko Kağan, otorite sağlayamamış, önce ordu komutanlarından biri daha sonra kardeşi isyan çıkarmıştır. Sou-ko Kağan, Çin'den yardım isteyince kardeşi Köktürk hükümdarı Kapgan Kağan'a sığınmıştır. Kapgan Kağan, Çin destekli Sou-ko Kağanı, Bolçu da yenmiş ve babası gibi esir almıştır. Kapgan Kağan, iki kardeşin yüzlerine "Birbirlerine hayrı olmayan kardeşlerin, bana hiç hayrı olmaz" demiş ve her ikisini de öldürtmüştür. Türgişleri, Köktürk Devleti'ne bağlamıştır. Ancak bu dönemde de Çin'in etkisiyle Türgişler, Köktürklere baş kaldırmışlar ve 712-715 yılları arasnda iki kere daha Köktürkler tarafından yenilgiye uğratılmışlardır.

Kara Türgiş Devleti

Bu yenilgilerden sonra Türgişler, batıya kayarak Çu ve Talas ırmakları arasına sıkışmışlardır. Bu bölgede Kara Türgiş Devleti'ni (716-739) kurmuşlardır. 716 yılında Kapgan Kağan'ın öldürülmesinden sonra pek çok Türk boyu Köktürklerden ayrılarak Kara Türgiş Devleti'ne katılmıştır.

Kara Türgiş Devleti kağanı Tou-lou, geçmişten ders alarak Köktürk kağanı Bilge Kağan'ın kızıyla evlenmiş ve Bilge Kağan'ın oğluna kendi kızını vererek Köktürklerle yakın bir işbirliği başlatmıştır. Güneydeki Tibet kralının da kızıyla evlenerek Tibetlilerle de hem akrabalık hem de dostluk ilişkisi kurmuştur. Köktürkler ve Tibetlilerle güvenli ilişkiler kurduktan sonra Çin'le eskiden beri devam eden sınır meselesini halletmek üzere Çin'e yönelmiştir. Çin, Türgişlerle arasındaki sınır bölgesine dört garnizon kurmuş, böylece Türklerin İpek Yo-

lu'ndan faydalanmalarını engellemiştir. 717 yılında Türgiş kağanı Tou-lou, Aksu ve Yakarık şehirlerini kuşatmıştır. 719 yılında dört garnizondan birinin bulunduğu Tokmak'ı zapt ederek Kuzey İpek Yolu'nu ele geçirmiştir. Çin, Köktürk, Tibet ve Kara Türgişlerin çok güçlü olduğu bu dönemde üç güçlü devletle çatışmak yerine uzlaşarak yaşamak yolunu tercih etmiştir. Doğuda kendini güvende hisseden Türgiş hükümdarı batıya yönelmiştir. Bu dönemde Maveraünnehir'de bulunan mahalli şehir devletleri Arap istilasından korunmak için Türgişlerden yardım istemişlerdir. Emevi Devleti, İslamiyeti, Maveraünnehir ve Seyhun'un doğusuna yaymak üzere faaliyete geçmiştir. 714 yılında karargâhlarını Merv şehrinden kuzeydeki Taşkent bölgesine nakletmiştir. Emevilerin hedefi, Türk illerinden geçen İpek Yolu'nu ele geçirerek Kaşgar'a yerleşmektir. Ancak, Kara Türgiş Devleti, mahalli şehir devletlerinin de desteğini alarak bu planı engellemiştir. 717-724 yılları arasında Emevilerin bu bölgeyi ele geçirmek üzere yaptıkları bütün saldırılar geri püskürtmüştür. Emeviler büyük zayiatla Semarkant'a geri çekilmişlerdir. 724-727 yılları arasında Emeviler savunmada kalmışlardır. Maveraünnehir, Toharistan ve diğer güney bölgelerindeki şehir devletleri, Emevilere karşı Türgişleri kurtarıcı olarak görerek onlara sığınmışlardır. 728 yılında Türgişler Buhara'yı zaptetmiştir. Maveraünnehir'de Emevilerin elinde Semerkant, Dehusiye şehirleri ve iki küçük kale kalmıştır. 738 yılına kadar süren Emevi-Kara Türgiş Devleti mücadeleleri, bazı şehir devletlerinin Emevilerle anlaşarak arkadan vurmaları ve güçlenmek üzere ülkesine dönen Kara Türgiş Kağanı Tou-lou'nun en güvendiği kumandanlarından Kulçür tarafından öldürülmesiyle yön değiştirmiştir. Kara Türgiş Devleti'nin başarılarında büyük katkısı olan Kulçür, kağan olmak için Çin'le anlaşmış ve bu sebeple mükemmmel bir kağan olan Tou-lou'yu öldürmüştür. Tou-lou Kağan milletini seven, halkının rahat ve refahını sağlayan, ganimetleri adaletle dağıtan bir hükümdardır. Diğer Türk devlet ve gruplarıyla dostane ilişkiler kuran, düşmanlara karşı usta bir dış siyasetçidir. İslam kaynakları düşmanlara sıkıntı veren anlamında Tou-lou Kağan'ı "Ebu Müzahim" sıfatıyla anmıştır. Tou-lou Kağan'ın ölümüyle Türk ve dünya tarihi yön değiştirmiştir. Onun ölümünden sonra, taraftarları kağanı öldüren Külçur'u tahta oturtmamıştır. Yerine geçen kağanlar otorite kuramamış va Türgişler dağılmışlardır. Kulçür, Çin'e sığınmış, Çin ordularına öncülük etmiş ve 739 yılında kendi devletinin yıkılmasını sağlamıştır.

738-48 yılları arasında İslam orduları savunmadan saldırıya geçerek Siri Derya/Seyhun'dan itibaren Türk yurtlarına girmişlerdir. Çin askı-

ya aldığı batı seferlerini başlatmış ve 748 yılında Kuzey İpek Yolu'na Tokmak'ı geri alarak hâkim olmuştur. Türgişler aradan çekilince Talas'ta, Çin ve Emevi orduları 751 yılında karşı karşıya gelmiştir.

751 Talas savaşında etkin bir rol üstlenen Karluklar, Türgişlerin iki idare merkezi olan Tokmak ve Taraz'ı ele geçirerek 766 yılında Tügişlerin yurtlarında yeni bir devlet kurmuşlardır. 751 yılındaki Taraz Savaşı'nda Türgişler, Peçenekleri izleyerek Seyhun Nehri boyunca kuzeye göç etmişlerdir. 8 ilâ 11. yüzyıllar arasında nüfus bakımından çoğalarak on boydan 24 boya ulaşmışlardır. On Oklar 24 Oğuz boyuna dönüşerek tarihte yerlerini aldılar.[104]

[104] Prof. Dr. Hüseyin Salman, "Türgişler", a.e. C. II. s. 412-420.

KARLUKLAR

Karluk Devleti

Çeşitli kaynaklarda Ko-lo-lu/ Ka-loluk/Gar-log/Halluh/Grr-Wqt/ Harluh/ olarak kayıtlara geçen Karluklar da Türk tarihinde devlet kurmuş etkin Türk boylarından biridir. "Karluk" kelimesinin anlamı konusunda kar yığını, kar fırtınası, karışmış boylar olmak üzere üç farklı açıklama yapılmıştır. Köktürklerin bir alt boyu olarak tarih sahnesine çıkan Karluklar başlangıçta üç urugtan oluşmuştur. 413 yılından itibaren Çin kaynaklarında yer alan Karlukların ilk yurtları Zaysan-Urungu-Alagöl göller üçgenidir. Batı Köktürk kağanı İstemi Yabgu'nun (552-576) Türk yurtlarını Hazar Denizi'nin kuzeyine ve Maveraünnehir'e kadar genişletmesinde Karlukların büyük katkıları olmuştur. I. Köktürk Devleti'nin 591 yılında ikiye bölünmesinden sonra Doğu ve Batı Köktürk Devletleri döneminde Karluklar, bazen Doğu, bazen Batı Köktürk devletine bağlanmış, bazen de ikisine birden baş kaldırmışlardır. Köktürklerin yıkılışından sonra Uygur Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol üstlenen Karluklar, üç grup hâlinde yaşamıştırlar. Ötügen'de/Ötüken'de yaşayan Karluklar, Uygur Devleti'nin kurucu halklarından biridir. Ancak Ötügen'in/ Ötüken'in hâkimiyeti konusunda 746 yılında Uygurlarla aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle 756 yılına kadar Uygurlarla çatışmışlardır. 756 yılında Uygur Kağanı Moyunçur Tigin tarafından yenilgiye uğratılınca Ötügen/Ötüken Karluklarının büyük bir bölümü Tarım havzasının batısına çekilmişlerdir. Daha sonra Tarbagatay ve Çungarya/Yayık'a çekilmek zorunda kalmışlardır. İrtiş ve Beş Balık yöresinde yaşayan Karluklar, seçtikleri yabguların idaresinde bağımsız yaşamışlardır. Kara Türgiş Devleti'nin zayıflaması ve 750 yılında Emevi hanedanının çöküşünü fırsat kabul eden Çin İmparatorluğu, Orta Asya'da egemenlik kurmak emelini yeniden uygulamaya koymuştur. Türgişlerin elinde bulunan Tokmak'ı geri alarak Kuzey İpek Yolu'na yeniden sahip olmuştur. Karluklar, 751 yılında Talas'ta yapılan büyük Çin-Arap savaşında, Araplara destek vererek Çin'i büyük bir yenilgiye uğratmışlar ve Orta Asya hâkimiyet projelerini engellemişlerdir. Talas Savaşı'ndan sonra, Tarım havzasından itibaren Orta Asya'nın batısı Karlukların, doğusu Uygurların hâkimiyetine girmiş ve Orta Asya Türklerin yurdu olmayı sürdürmüştür. 766 yılında Türgişlerin, Evliya Ata ve Tokmak gibi önemli merkezlerini ele geçiren Karluklar yeni bir Türk devleti kurmuşlardır. Karluk Devleti (766-840) kurucu kağanı Arslan İl Tirgüg, kısa zamanda Turfan'dan Seyhun/Siri Derya boylarına kadar uzanan Türk birliğini sağlamıştır. Arslan İl Tirgüg,

766-775 yılları arasında Tibet-Uygur savaşları devam ederken güneydeki Kaşgar bölgesini de ele geçirmiştir. Daha sonra batıda Fergana bölgesini de ülkesine katmıştır. Oğuzlarla ittifak yaparak Peçeneklerle savaşmış ve onları etkisiz hale getirmiştir. 840 yılına kadar Karluk Devleti'nin komşuları, doğuda I. Uygur Devleti, güneyde Tibet Krallığı, batıda Abbasi Devleti ve kuzeyde Peçeneklerdir. Karluk Devleti bu komşularından Tibet Krallığı ile daima iyi geçinmiştir. I. Uygur Devleti Çin'le, Karluklar da Tibet'le ittifak kurmuşlardır. Aynı dönemde iki bağımsız Türk devleti olan Uygurlar Çin'den destek alarak, Karluklar Tibet'ten destek görerek birbirleriyle acımasızca mücadele etmişlerdir.

791-812 yılları arasında Uygur kağanları, Karluk yabgularına karşı üç büyük zafer kazanmışlardır. 840 yılında gene kendi soydaşları olan Kırgızlardan büyük darbe yiyen Uygurların bir bölümü Karluklara sığınmak zorunda kalmışlardır. Karluk Devleti, batı komşusu Abbasilerle genellikle dostane ilişkiler sürdürmekle beraber Fergana bölgesi hâkimiyeti konusunda aralarında savaş çıkmıştır. Abbasi sultanı Harun el Reşit zamanında (786-809) Karluklar, 792-793 yıllarında Fergana'yı ele geçimişlerdir. Bir süre sonra Abbasiler Fergana'yı geri almışlar ve 816 yılında Otrar'da Karluk ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Bu yenilgiden sonra Karluk yabgusu, Kimek yurduna sığınmıştır.

Karluk yabguları, Köktürk soyundan geldiklerini ifade ederek Ötügen'i/ Ötüken'i kutlu yurt kabul etmişlerdir. Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Karluk yabgusu, kendisini bozkırlar hâkimi Köktürk hükümdarının kanunî vârisi ilan ederek "Karahan" ünvanını almış ve Balasagun yakınındaki Kara Ordu'yu kendisine merkez yapmıştır. Bir bakıma Karahanlı Devleti'nin temeli Karluklar tarafından atılmıştır. Karluklar İslamiyeti ilk kabul eden Türk boyudur. Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebük Tegin 10. yüzyılda Karluk yurdunun Barshan şehrinde doğmuştur. Gazne sultanları da Karluklulara mensupturlar. Yağma, Çigil ve Tuhsilerle beraber Karahanlı Devleti'nin ana kitlesini meydana getiren Karluklar bir süre sonra hanedan mensupları arasındaki çekişmelerle Karahanlı Devleti'ne karşı cephe almışlardır. Karlukların, Karahanlı Devleti'ne karşı cephe almaları Kara-Hıtayların Maveraünnehir'e girmelerine zemin hazırlamıştır.[105]

Karluk Devleti yıkıldıktan sonra da Karluklar boylar hâlinde bölgede zaman zaman etkin roller üstlenmişlerdir. Karluk Beyliği II. Uygur

[105] Prof. Hüseyin Salman, "Karluklar", a. e. C. II. s. 421-424.

devleti İdikut'la birlikte Cengiz Han'ın emrine girmiştir: 13. yüzyılın başlarında şimdiki Afganistan-Pakistan sahasında Gazne-Bamyan-Kuraman şehirleri arasındaki bölgede bir Karluk Beyliği bulunmaktadır. Bu beylik, 1221 yılında bu bölgeye gelen Celâleddin Harzemşah'ı destekleyerek Moğollara karşı başarı kazanmasına yardımcı olmuştur. Karluk Beyliği 1260 yılına kadar birliğini ve bütünlüğünü korumuştur. Bugün de Afganistan'ın Talikan, Derayim, Taşkan, Rustak, Şehr-i Büzürg ve Gazne civarında Karlukların torunları yaşamaktadır.[106]

[106] Prof. Hüseyin Salman, "Karluklar", a. e. C. II. s. 421-424.

MUSEVİLİĞİN DOĞUŞU VE ETKİLERİ

Musevilik veya Yahudilik, Hz. Musa'ya izafetle isimlendirilmiştir. Yahudi, İbrani, Musevi ve İsrail terimleriyle de Musevîlik dini kastedilmektedir. İsrailoğulları yaklaşık milattan 2 bin yıl kadar önce Romalılara ait, daha sonra "Filistin" adı verilen topraklara yerleşmişlerdir. Bölgede zaman içinde güçlenen İbraniler, Yahudi Krallığı kurmuşlardır. Yahudilerin ilk kralı Şaul'den sonra yerine oğlu Hz. Davud/David HaMeleh, Hz. Davud'dan sonra oğlu Hz. Süleyman/İbr. Şlomo HaMeleh/Solomon kral olmuştur. Süleyman döneminde Yahudi Krallığı altın çağlarını yaşamış ve Kudüs şehri Yahudilerin en önemli merkezi haline gelmiştir. Hz. Süleyman Kudüs-'e/Yeruşalayim'e büyük bir mabed inşa ettirmiştir. Bugün sadece batı duvarı sağlam kalan mabedin, bu duvarı Türkçede "Ağlama Duvarı" adıyla bilinmektedir.

Süleyman'ın ölümünden sonra Yahudi Krallığı, İsrael Krallığı ve Yehuda Krallığı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İsrailoğullarının Bene Yisrael 12 kabilesinden 10'u İsrael Krallığı'nı, Yehuda oğulları ve Binyamin kabilesinin yarısı da Başkenti Yeruşalayim/Kudüs olan Yehuda Krallığı'nı kurmuşlardır. Bunlardan Yehuda kabilesi sonradan ülkenin bütününü egemenliği altına almıştır. Bu kabilenin adından türeyen Yahudilik ve Yahudi sözcükleri, sonradan Türkçede Musevîlik ve Musevi sözcükleriyle karşılanmıştır. Babil sürgününden sonra M.Ö. 8. yüzyılda millî din haline gelen Yahudilik, bir etnik gruba ait olarak kabul edildiğinden ilâhî dinlerden ayrı bir konum kazanmıştır. Bununla beraber tarih içinde ve günümüzde farklı etnik gruplardan da Yahudilik dinini benimseyenler olmuştur.

Kutsal kitapları Tevrat'a dayanarak kendilerinin dünya milletleri arasından seçilmiş halk olduklarına inanan Yahudiler, Yehova'nın Sina'da bu kavmi seçtiğine, Tevrat'ı, Musa'nın şahsında onlara gönderdiğine inanmaktadırlar.

Kudüs'te Hz. Süleyman tarafından yaptırılan mâbet/Bet HaMikdaş Yahudiliğin en önemli kurumu olmuştur. Yedi Kollu Şamdan/Menora ile Altı Köşeli Yıldız/Magen David Yahudiliğin önemli iki sembolüdür. Yahudiler, Babil, Asur, Fenike ve Araplar gibi Sami ırktandırlar. Yahudiler göçebeyken "Habiri" olarak anılmışlardır.

HAZARLAR

Hazar Devleti

Hazar Denizi'nin kuzeyi Asya'dan ve Avrupa'dan yapılan göçlerin Kafkaslarla bağlantısını sağlayan bölge olarak ilk çağlardan itibaren çeşitli kavimlerin uzun ve kısa süreli yerleştikleri ve nüfus hareketlerinin çok olduğu bir bölge olmuştur. Bu bölgede yaşayan pek çok kavim çok kere kendi isimleriyle birlikte bu bölgenin adı ile de anılmışlardır. Hazar Sakaları, Hazar Sarmatları, Hazar Hunları gibi. Avrupa Hun Devleti ve daha sonra Büyük Bulgar Devleti de yıkıldıktan sonra, Hun boylarından bazıları başka Türk grupların da yaşamakta oldukları Hazar kıyılarına gelmiş ve yerleşmişlerdir. Beşinci yüzyılın sonlarında altıncı yüzyılın başlarında Hazar bozkırlarında yaşamakta olan Hun boyları Hazar Hunları olarak anılmaya başlanmıştır. 6. yüzyılda Büyük Köktürk Devleti kurulduktan sonra Hazar bölgesi Güney Kafkasya yolu üzerinde bir ulaşım koridoru hâline gelmiştir. Köktürkler, Bizans'la/Doğu Roma ile müttefik olarak Sasanilerle savaştıkları 626-627 yıllarında Hazar Hunları ile de ittifak yapmışlar ve onların desteğini alarak İran topraklarına girmişlerdir. Hazar Hunlarıyla birlikte yaptıkları bu akınlarda Sasani hâkimiyetinde olan Azerbaycan bölgesi ele geçirilmiş ve Köktürk Kağanı oğlunu Azerbaycan'a Şad yapmıştır. Köktürklerle Hazar Hunları yakın bir iletişim kurmuşlardır. 628 yılında Doğu Roma/Bizans'la Sasaniler barış imzalamışlardır. Hazar Hunları ile Köktürkler arasındaki iyi ilişkiler, Köktürk hanedanından bir beyin han seçilmesiyle Hazar Hanlığı'nın kuruluşunu sağlamıştır. Sabar, Sarıogur, Semender gibi Türk boylarını da aralarına alan Hazar Devleti 558 yılında kurulmuştur.

Türk boyları yanında başka etnik grupları da içinde barındıran devletin düzeni kurulduktan sonra Kırım'ı fethetmişlerdir. 662 yılında Sasanilerin denetiminde olan Azerbaycan'a yaptıkları akınlardan değerli ganimetlerle dönmüşlerdir. 671 veya 675 yılında Büyük Bulgar Devleti'ne karşı büyük bir sefer yapmışlar ve onları büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. I. Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat'ın oğlu Batbayan/Batbay emrindeki boylarla birlikte Hazarlara teslim olmuştur. 679 yılında Don ve Dinyeper arasındaki bölgeyi ele geçirerek, batıya doğru ilerlemişlerdir. Bu galibiyetlerden sonra kuzeyde Suvarlar ve Bersullarla birlikte doğu Slav kavimlerini hâkimiyetleri altına almışlardır. Aynı zamanda güneyde Kafkas, Taman ve Kırım'daki pek çok halkla beraber Kuzeybatı Hazar bölgesini de denetim alanlarına dâhil etmişlerdir.

Hazarlar Karadeniz'e kadar uzanan geniş toprakların hâkimi güçlü bir devlet olduklarında çevrelerindeki ülkeler de onlarla iyi ilişkiler içine girmişlerdir. Bizans/Doğu Roma imparatoru, Hazar hanının Hristiyanlığı kabul eden ve adını değiştiren kızıyla, imparatorun oğlu da Hazar hanının "Çiçek" isimli kızkardeşiyle evlenmiştir. 7-8-9. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı dünyanın sayılı birkaç güçlü devletinden biri haline gelmiş ve uluslararası alanda etkin roller üstlenmiştir. Ancak hanedanın Köktürklerden olması zaman içinde Köktürk aristokrasisini oluşturmuş ve savaşan Hazar Hunları ile aristokrat sınıf arasında güç çatışması başlamıştır. Hazar Hanlığı'nın en güçlü dönemlerinde Irak ve İran üzerinden tüccar Yahudiler Hazar yurduna göçmüşlerdir. Bizans'ın/Doğu Roma'nın Yahudileri katletmeye başlamasından sonra kalabalık gruplar hâlinde Museviler Hazar Devleti'ne sığınmışlardır. Kağan ve yönetici sınıf kendilerine sığınan Yahudilerin etkisiyle Yahudi dinine girmişlerdir. Museviliğin kurallarına sığınarak kalabalık halk kitlelerini itaat altına alabileceklerine inanmışlardır. Daha önce Hristiyanlığı ve İslamiyeti de aynı sebeplerle kabul etmişler ancak halk kitlelerini etkileyemediklerini anlayınca bu dinleri terk etmişlerdir. Yahudilik de yönetici sınıfla halk arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldıramamıştır. 820-830 yılları arasında Yahudiliğin imtiyazlı hale getirilerek diğer din mensuplarının dışlanması, halkın yoksulluk içinde bulunması Müslümanların önderliğinde başlatılan isyan, Hristiyan ve Gök Tanrı/şamanizme inananlar tarafından da desteklenmiştir. Bu isyan, önce başarılı olmuşsa da daha sonra yenilgiye uğratılmışlardır. Ölümden kurtulan az sayıdaki isyancı ülkelerini terk ederek Karadeniz bozkırlarında yaşayan eski dostları Savirlere/ Macarlara katılmışlardır. Kavar isyanı adıyla anılan bu ayaklanmadan sonra Hun Hazarlar kağana sadakat gösterenler Çuvaşlar ve isyancılar Kavarlar olarak adlandırılmıştır. Kavarlar, Peçenek ve Macarlar arasına karışarak erimişlerdir. Hazar yönetimi, Yahudi soyluların eline geçtikten sonra iç çatışmalar hızla artmıştır. Müsevi Hazar yöneticileri kendilerini halktan korumak için Slavlardan oluşan paralı ordu kurmuşlardır. Yerli halk kendi ülkesinde küçümsenen, itilip horlanan bir ayak takımı hâline gelmiştir. 882 yılında Kiev Prensliği ve ardından diğer Slav kavimleri Hazarya'dan ayrılmışlardır. Slav muhafız alayı da soylulardan daha çok para almak çabasına girmişlerdir. 965 yılında Kiev Prensi ordusuyla önce İdil Bulgarlarını mağlup etmiş ve ardından Hazar başkenti İtil'e/Etil'e girmiştir. İtil'i yakıp yıkıp yağmalamıştır. Daha sonra diğer Hazar şehirlerini ele geçirmiştir. Döneminin en medenî ve gelişmiş ülkelerinden biri olan Hazar Hanlığı ortadan kalkmıştır. Çeşitli etnik grupları içinde barındıran Hazar

halkından önce İdil-Bulgar kavimleri, Burtaseler, Yaslar, Kosoglar, Fin-Ugor kavimleri ayrılmışlardır. Yahudiliğe geçmiş olan Hazar soylularından bir grup Harezm'den destek istemiş, Harezm de Müslüman olmaları şartıyla yardım vaat etmiştir. Soyluların bir grubu ile birlikte Hazar halkının bir bölümü de İslamiyeti kabul ederek Harezm'e sığınmışlardır. Büyük Hazar Hanlığı'ndan geriye bugünkü Astrahan ve Rusya'nın Volgagrad bölgesine karşılık gelen Saksin ülkesi kalmıştır. Hazar'ın başkenti İtil/Etil yerle bir edildiğinden yeniden onarılamamıştır. İtil/Etil/İdil'in/ Volga'nın kollarından biri olan Aktuba'da Saksin adıyla yeni bir şehir kurulmuştur. Kağanlıktaki çözülme sürecinde Hun-Hazarlar, Köktürk-Hazarlar ve Yahudi-Hazarlar arasında kavgalar başlamıştır. Hanlık yıkıldıktan sonra Yahudiler kendi aralarında ikiye ayrılmışlar soyca Yahudi olanlar Talmudistler ve sonradan Yahudi olanlar Mozaistler. Hun Hazarlar, Kavar isyanından itibaren Macaristan'a göç eden âsi Kavarlar / Kabarlar ve Hazar'da kalan barışçı Çuvaşlar. Çuvaşlar da Müslümanlığı kabul edenler Besermen/ Busurmanlar ve Köktanrı/ Şamanizm dinini devam ettirenler Çuvaş adıyla ikiye ayrılmışlardır. Köktürk-Hazarlar da iki sınıf oluşturmuşlardır: Larsiler adıyla anılan sıradan halk ve Müslümanlığı kabul eden Etil/İtil'deki "Soylu Bölgesi"nde yaşamalarından dolayı "soylu halk"anlamına gelen Sarasinler/ Saraçin/Saratsinler.

Hazar Kağanlığı Harezm'e bağlı Saksin ülkesine dönüştükten sonra Orta Asya'daki Müslüman Türkler de bu bölgeye gelmişler ve Müslüman olmayanlara baskı yapmışlardır. İslamı benimsemeyen Yahudiler çeşitli ülkelere dağılmakla beraber büyük bir bölümü Darial vadisi boyunca ilerleyerek Gürcistan'a gitmişlerdir. Gürcistan'ın Tshinvali, Kutais, Akhaltsukh kentlerinde varlıklarına bugüne kadar sürdürmekle beraber bir bölümü 1947 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla kendi ülkelerine göç etmişlerdir. Musevi olmuş Türkler hem İbrani hem Türk dilini bilen Hazar'ın Mozaist Yahudileri/Karaimler/Karayitler, Saksin ülkesini terk ederek Kırım'a gitmişlerdir. I4. yüzyıla kadar Kırım'da yaşayan Karaimlerin bir bölümü bu bölgeyi Slavlar ele geçirdikten sonra esir edilerek Polonya ve Litvanya'ya götürülmüşlerdir. Bugün çok az sayıdaki Karaim Türk'ü Rusya, Kırım, Litvanya ve Batı Ukranya vatandaşı olarak yaşamaktadırlar. Kök-tanrı/ Şamanist dinini ve geleneklerini sürdüren Çuvaşlar ise Saksin bölgesinden batıya ilerlemişler ve Sarkel/Belaya/Vezha civarında bugün Kalmikya bozkırları denilen bölgede, Don Irmağı'nın aşağı kısımlarına yerleşmişlerdir. 11 ilâ 13. yüzyıl Rus kaynakları Çuvaşlardan "Beloveja Hazarları" diye bahsetmektedir. Altın-Ordu

Hanlığı zamanında Etil/İtil/ İdil'in/Volga'nın batı yakası boyuna yayılmışlardır. Daha sonra Sura ve Siviaga ırmakları arasında yerleşmişlerdir. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti bugün bu bölgede bulunmaktadır. Bu göçlerden sonra Hazarlardan geriye kalan Saksin bölgesinde Müslüman Köktürk halkı/Larsi ve Müslüman soylu Köktürkler/Sarasinler, Müslüman olan Çuvaşlar/Besermenler yaşamaya devam etmişlerdir. Bu bölge Emevi Devleti'nin yönetimine girdiğinde de bu gruplar kendi gelenek ve göreneklerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde bozkırda yaşayan Çuvaşlar ticaret için Sarasin ve Besermenleri ziyaret ederek alışveriş yapmışlardır. Ancak Moğol istilasından sonra bütün bu topluluklar esir edilmiş ve hepsi Tatar olarak adlandırılmıştır. Sarasin, Larsi ve Besermenlerin torunları İdil Tatarlarının bir bölümüdür. Hazar Kağanlığı yıkıldıktan sonra bu ülkede yaşayan halk isimlerini muhafaza edememiş ve çeşitli halklara karışarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. [107]

Etil/İtil/Volga, Yayık, Kuban, Don, gibi nehirlerin arasında; Çin-Türkistan-Karadeniz-Bizans, Anadolu-İran-Harezm, Suriye-Mezopotamya- afkasya-Doğu Avrupa-Iskandinavya yollarının birleştiği bölge, Hazar Devleti'nin elinde olduğundan bu devlet, ekonomik, siyasî, stratejik ve kültürel açıdan Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. 400 yıla yakın varlıklarını sürdüren Hazarlar, ana toprakları olan Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar sahilleri yanında; Hazar Denizi, Karadeniz, Kafkas Dağlarının kuzeyi, Don ve İtil/İdil/Volga nehirlerinin çevrelediği saha ile birlikte Kiev de dâhil olmak üzere büyük bir imparatorluğa sahip olmuşlardır. [108]

Hz. Ömer zamanında başlayıp Harun Reşid devrine kadar devam eden mücadele sırasında Müslüman Araplar, zaman zaman Hazar ordularını yenmişlerse de ezici bir üstünlük ve uzun süreli hâkimiyet sağlayamamışlardır. İslamiyet, Hazar topraklarında savaşlara ara verilen barış dönemlerinde ve özellikle ticarî faaliyetlerin yoğunlaştığı zamanlarda yayılmıştır. İran'ın fethinden sonra Türk sınırlarına ulaşan Arap orduları İslamiyeti yaymak üzere Bâbü'l-ebvâb/Derbend'i geçmişlerdir. Bu seferler sonucunda Belencer ve Etil/Itil'de yaşayan Hazarlar arasında 737'den itibaren Müslümanlık yayılmıştır. 10. yüzyılda İtil/Etil'de çok sayıda mescid ve cami bulunduğu, nüfusları 10.000 civarında olan Müslüman halkın davalarına kadıların baktığı ve Musevi olan hakanın, Müslümanları himaye ettiği bilinmektedir. Rus istilasından sonra Müslümanlar, diğer İslam ülkelerine göç etmişlerdir. [109]

[107] Prof. Dr. Yakov Kuzmin -Yumanadi- Yrd. Doç. Dr. Pavel Kuleshov, "Hazar'lar", Türkler, C. II. s. 464-472. Kevin Alan Brook, "Hazar- Bizans İlişkileri", Türkler, C. II. s. 473- 480; Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", a. e. C. II. s.525-526.

[108] Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", a. e. C. II. s. 525-526.

[109] Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü". a.e. C. 4. s. 256.

PEÇENEKLER

732 yılında dikilen Kültigin yazıtlarında "Kangaras" adıyla anılan Peçeneklerin ilk yurtları Taşkent'in bulunduğu Aral Denizi ile Sir Derya'nın orta boylarıdır. Peçenekler, şehirli ve tüccarlık yapan bir boydur. "Peçenek" kelimesinin "bacanak" kelimesinin değişmiş şekli olduğu görüşü ileri sürülmektedir. 5-8. asırlarda Batı Köktürklere tâbi olan Peçenekler, İpek Yolu ticaretinin hem koruyucusu hem de aracısıdırlar. 744 yılında Doğu Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra hâkimiyet Uygurlara geçmiştir. Uygurlarla birlikte hareket eden Karluklar, Oğuzları Kuzeybatı Moğolistan'daki yurtlarından sürünce Oğuzlar, Sir Derya ve Aral Gölü'nün aşağı kısımlarına yerleşerek Peçeneklerle komşu olmuştur. Buraya gelen Oğuzlarla Peçenekler arasında, Peçeneklerin denetiminde olan Orta Asya'yı İdil-Bulgar Devleti ve Hazarlar vasıtasıyla Orta Avrupa'ya bağlayan ticaret yolu sebebiyle çatışma çıkmıştır. 9. yüzyılın ilk yarısında, Oğuz-Karluk-Kimek ittifakı Peçenek-Çepni-Başkurt-Navkarda ittifakını yenmiştir. Bu yenilgiden sonra Çu-Talas bölgesindeki ana yurtlarını terk etmek zorunda kalan Peçeneklerin büyük bir bölümü, Ural-Emba ile İdil/Volga arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Bir kısım Peçenekler, eski yurtlarında kalarak Oğuz birliğine katılmışlardır. 1060'lı yıllarda Oğuz birliğini Kınık boyundan Selçuklular yönetirken, Peçenekler, 22 Oğuz boyundan oluşan düzende 19. sırada yer almışlardır.

Ural-Emba ile İtil/ Etil/İdil/Volga arasında yeni yurtlarına yerleşen Peçenekler, asıl işleri olan tüccarlık yanında hayvancılık ve göçebe hayatın gereği olan savaşçılık da öğrenmişlerdir. Yeni yurtlarında Hazarların komşusu olmuşlar ve bir süre sonra Hazarlar ve onlara bağlı olan Burtaslarla savaşmışlardır. 890 civarında Hazar-Oğuz ittifakı iki taraftan Peçeneklere saldırarak onları yenilgiye uğratmıştır. Bir kez daha yurtlarını terk etmek zorunda kalan Peçenekler, Hazar topraklarına yönelmişler, Türk boylarından Kabarların desteği ile Lebedya'da/Kuban'da Hazarların hizmetinde bulunan Macarların atalarını yenmişlerdir. Macarları, Sivers'kıy Donets havzası ve Kuban/Lebedya'dan çıkartmışlardır. Peçenekler 889 yılında bu bölgeye yerleşerek Donets Nehri'ni Frank Devleti'ne bağlayan ticaret yolunun yönetimini ele geçirmişlerdir. Peçeneklerden kaçan Macarlar, On Ogur/On Oğuzların yönetimine girmişler ve Özü/Dinyeper, Aksu/Boh/Bug, Turla/Diniester, Prut ve Seret'in aktığı, Ukrayna'nın güneybatı kanadına yerleşmişlerdir. Üç yıl sonra Tuna-Bulgar Devleti'nin desteğiyle Peçenekler, Macarları daha batıya itmişlerdir. Böylece Peçenekler şimdiki Ukrayna'nın güney kısmında egemen ol-

muşlardır. 150 yıldan fazla bir süre Peçeneklerin toprakları doğuda Don ve batıda Tuna nehirleri arasındaki bölge olmuştur. Peçeneklerin Ukrayna'da kurdukları devlet, diğer Türk devletlerindeki gibi yapılandırılmıştır. Önemli kararlar kurultay toplanarak alınmış, görevler babadan oğula geçmiştir. Peçenekler, Bizans/Doğu Roma ve Kiev Prensliği ve diğer komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. Peçeneklerin 40 tümenden oluşan 400 000 kişilik atlı orduları vardır. Arabalardan kurulan istihkâm birlikleri ile ün kazanmışlardır. İlk yurtlarında ekonomik olarak bir çeşit Orta Asya ve Türkistan şehirler birliği kuran Peçenekler, Doğu Avrupa'da şehirli köklerini terk etmişlerdir. Doğu Avrupa'da Peçeneklerin ekonomisi davar, sığır, at gibi hayvancılık ve ticarete dayanmıştır. 10 yüzyılda, onlardan sığır, davar ve at alan Rusların ve deri ve bal mumu alan Bizans'ın/Doğu Roma'nın Chersones/Kırım eyaleti ile yakın ticari ilişkileri olmuştur. Peçenekler, aynı zamanda Asya ile yapılan ticarette aracılık ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamışlardır. Hizmetleri karşılığında komşularından değerli eşyalar almışlardır. Peçenekler devlet sahibi ve bağımsızdırlar ve karşılıksız hiçbir hizmet yapmamışlardır. Peçenekler, savaş esirleri de dâhil olmak üzere kimseye kölelik yaptırmamışlardır. Savaş esirlerine ülkelerine dönme veya Peçenek kızları ile evlenerek, Peçenek toplumunun üyesi olma tercihinden birini seçme hakkı tanımışlardır.

Ruslarla Peçenekler arasında 988-1036 yıllarında aralıklarla çatışmalar yaşanmıştır. 1036 yılında Ruslar, Kiev yakınında Peçenekleri büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu zaferin anısına Yaroslav Savaş alanına St. Sophia Katedrali'ni yaptırmışlardır. 1040'lardan itibaren Peçeneklere Oğuzlar yeniden baskı yapmaya başlamıştır. 1050-1060 yılları arasında yurtlarını tekrar terk etmişler, Tuna'yı geçerek Doğu Roma/Bizans topraklarına sığınmışlardır. 1050'de Edirne'ye varmışlardır. Bu arada Doğu Roma/Bizans'la ittifaktan vazgeçip Selçuklularla ittifak yapmışlardır. 1122'de Kıpçakların da yardımıyla Doğu Roma'ya/Bizans'a yenilmişlerdirler. Bağımsızlıklarını kaybettikten sonra bir kısmı Bulgar ve Kumanlara katılmış, bir kısmı ise Macaristan'da erimiştir.[110]

[110] Prof. Dr. Omeljan Pritsak. "Türk- Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", a. e. CII. S. 512-514.

KİMEKLER/ KIPÇAKLAR

Batı Köktürkleri oluşturan topluluklardan biri olan Kıpçaklar, İrtiş boylarında oturan ve Çiklerin devamı olan Kimeklerden, 10. asırda İşim-Tobol vadilerine yerleşen bir Türk boyudur. 11. yüzyılın sonlarında ikili fedarasyon şeklinde yönetilen Kimeklerde yönetimi Kıpçaklar yürütmüştür. Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkimiyet sağlamışlar ve güneyden Kumanların/Kunların onlara katılmasıyla güçlenmişlerdir. İtil/ İdil/Volga üzerinden batıya yönelmişlerdir.[111]

"Kıpçak" ismi ilk defa mevcut kaynaklara göre Uygur Kağanı İlitmiş'in (747-759) adına dikilen yazıtta geçmektedir. Kıpçak kabile birliğinin oluşumu 12. yüzyıla kadar devam eden uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. 11-13. yüzyıllarda Kıpçak kabile birliği Moğol ve İran kökenli grupları da içine almıştır. Birliğin hâkimiyetindeki topraklar, batıda Tuna'dan doğuda Çin sınırına ve güneyde Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanmıştır. Kıpçakların İtil/İdil/Volga Nehri'nin sınır kabul edildiği iki bağımsız kanadı vardır. Doğu kanadı "Kimek" olarak adlandırılırken 1222 Moğol istilasından sonra "Kanglı" olarak anılmışlardır. İslami kaynaklar batı kanadınının yurtlarını Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Eli olarak isimlendirmiştir. Rus kaynakları Polovcı, Bizans/Doğu Roma kaynakları Kuman, ve Macar kaynakları Kun olarak adlandırmışlardır.[112]

Kıpçaklar, 1048 yılında Uzların Balkanlar'dan çekilmesi üzerine Güney Rusya sahasına girmişlerdir. Hâkimiyetlerini Dinyeper'e kadar genişletmişler ve Kuman-Kıpçak olarak anılmaya başlanmışlardır. Kıpçaklar, Rus kaynaklarında, ilk defa 1055 yılında Kiev Knezi ile yaptıkları bir anlaşma ve 1061'de Kiev Knezine karşı düzenledikleri ve başarılı oldukları bir akınla ilgili görünmektedir.[113]

Moğol istilasına kadar Karadeniz bozkırlarına hâkim olan Kumanlar-Kıpçaklar, 1030-1050 yıllarında Doğu Avrupa'da görülmüşlerdir. 1060-1064 yılları arasında Tuna ve Transilvanya/Erdel-Macaristan yönüne ilerlemişlerdir. 1080'lerde hâkimiyetlerini ağırlık merkezi Don-Dinyester olmak üzere, Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlar ve güney Rusya, Moldova, Eflâk bölgelerini tamamiyle ele geçirmişlerdir. Sınırları Oka-Sura nehirleri boyuna bir başka deyişle İdil-Bulgar Devleti hududuna kadar uzanmıştır. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bölgelerinin tamamını hâkimiyet kuran Kumanlar-Kıpçaklar bu geniş topraklarda bir buçuk asır hüküm sürmüşlerdir.[114]

---

111 Yard. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", a.e. C. II. s. 526.

112 Prof. Dr. Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güney Doğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", a.e. C. II. s. 512-514.

113 Prof. Dr. Omeljan Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", a. e. C. II. s. 512-514.

114 Yard. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", a. e. C. II. s. 525-526.

Bu süre içinde Proto-Moğol kabilesi Kaylar, Aral Gölü ile Sir Derya/Seyhun arasındaki eski Peçenek yurtlarına girmişler, bu bölgedeki Kıpçak merkezlerini ele geçirerek bozkıra hükmetmişlerdir. Kaylar, Rus üçlüsü adıyla tanınan İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviçler'le çatışmaya girmişler ve 1068 yılında Rus ordusunu Alta Nehri kıyısında yok etmişlerdir. 1107 yılında Rus hanedanının iki kolu Kıpçaklardan kız alarak, Kıpçaklarla ittifak yapmışlardır. 1090 yılında Proto-Moğol Ölberli oymağı da Mançurya'nın Jebol/Yebol eyaletinden göçerek Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkır yerleşimlerini ele geçirmiş ve 1100 yılında Donetz havzasına ulaşmıştır. 1116-1117 yıllarında Kay ve Ölberli oymakları aralarında anlaşarak ikili bir yönetim kurmuşlardır. Ruslarla, Kıpçakların bir bölümü iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Ruslar, Kıpçaklardan askerî destek almışlar ve Oğuzların bir kolu olan Karakalpaklardan kurulu sürekli bir ordu kurmuşlardır. Kıpçaklarla Karakalpak ordusu zaman zaman çatışmıştır. Karakalpaklar ve Ruslarla Kıpçaklar arasında evlenmeler zaman içinde Kıpçak folklor birikiminin Rus kültürüne katılmasını sağlamıştır. Pek çok Kıpçak folklor mahsülü 12. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarına aktarılmıştır. Rusların, önemli eserlerinden İgor Destanı'nın konusu da Kıpçaklardır. Kıpçak birliği gevşek dokulu, merkezî olmayan bir yönetime sahiptir. Üç ana siyasî ve ekonomik merkezleri başkentleri Şarukan/Çeşuev de dâhil olmak üzere hepsi Donetz havzasındadır. 11-12. yüzyıllarda Orta Avrupa ve Balkan ülkelerini Kiev üzerinden Kıpçaklara bağlayan Zaloznıy yolunun kavşak noktası Kıpçak merkezleridir. Kıpçaklar, 1150-60 yıllarında Tuna bölgesi ve daha sonra Bizans'a bağlanan Bulgar topraklarına girmeye başladıklarında Rusların gelir kaynakları tehlikeye girdiğinden Kıpçaklara karşı 1168-1184 yılları arasında Ruslar önemli üç ticaret yolları olan Zalosnıy, Solyanıy ve Rum'u korumak amacıyla, seferler düzenlemişlerdir. Kıpçak ekonomisinde Kırım, özellikle Suroj/ Sudak/ Sugdai, Azov/ Azak ve İdil'in/Volga'nın ağzındaki Saksin önemli gelir getiren merkezlerdir. Kıpçak Türkçesi, ticaret dili hâline gelmiştir. Bunun etkisiyle Ukrayna Ermenileri 16-17. yüzyıllarda da belediye ve kilise ile ilgili yazışmalarını Ermeni alfabesiyle Kıpçak dilinde yapmışlardır ve bu Ermenilerin bir bölümü Türkleşmiştir. 12. yüzyılın ortalarında bir grup Kıpçak Museviliği kabul etmiş ve Karay Türkleri olarak adlandırılmışlardır. Karaylar yakın zamana kadar Kıpçak Türkçesini İbrani harfleriyle yazmışlardır. 1250-60'lı yıllarda Karayların bir bölümü Galiçya kralları tarafından Halıç ve Kukuziv'e yerleştirilmişlerdir. Bir diğer grubu Litvanya Prensliği'ne katılarak 14. yüzyılın sonları 15. yüzyılın başlarında Luck ve Troki'ye yerleşmişlerdir.

Kıpçakların dini, tek tanrılı Gök-Tanrı/Şamanizm olmakla beraber zaman içinde Mani dini, Hristiyanlığın Nesturi kolu ve İslamiyet de Kıpçakların inançları arasında yer almıştır. Kıpçaklar dinlere hoşgörü ile yaklaşmışlardır. Bu sebeple Frank misyonerleri 13. yüzyılın ikinci yarısı, 14. yüzyılın başlangıcında Kırım-Azak Deniz'i sınırında propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İtalyan tüccarların kullanımı için Kıpçak Türkçesi-Latince-Farsça sözlük ve Kıpçaklar için Kıpçakçaya çevrilmiş Hristiyanlıkla ilgili bilgi ve ilâhiler "Codex Cumanikus" adlı eserde toplanmıştır.

1222-1240 arasında Moğollar, Doğu Avrupa'yı işgal etiklerinde Rus ve Kıpçak devletlerini ortadan kaldırmışlardır. 1240'lı yıllarda Moğollardan kaçan Kıpçaklar, Macaristan'a yerleşmişlerdir. önceleri özerk statüde olan Kıpçaklar, daha sonra Macarlar arasında erimişlerdir. 1150'li yıllarda Kıpçakların bir bölümü Bulgaristan'a yerleşmişler ve burada üç hanedanlar döneminde 1185-1396 yılları arasında ikinci Bulgar Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan Bizans'a/Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı Ulah-Bulgar ayaklanmasını yönetmişlerdir.[115]

[115] Prof. Dr. Omeljan Pritsak, "Türk- Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avru-pa'nın Türk Göçebe-leri," a.e. C. II. s. 512-514.

UYGURLAR

Hunların ve Köktürklerin ardından aynı coğrafyada devlet kuran Türk boylarından biri de Uygurlar olmuştur. Uygurların "Hun" genel adıyla anılan Türk boylarından Ti/Kırmızı Ti boyunun devamı olduğu kabul edilmektedir. İlk Uygur devleti, Guce Hanlığı adıyla 4.-5. yüzyıllarda Moğolistan ve Cungarya/Yayık bölgesinde kurulan kabile devletlerinden biridir. Çinliler yüksek tekerlekli araba kullanmalarından dolayı yüksek araba anlamında bu devleti ve Uygurları "Kaochi" adıyla adlandırmışlardır. I. Uygur Kağanlığı 648-689 yılları arasında İkinci Uygur Kağanlığı 744-840 yılları arasında, hüküm sürmüştür. 9-13. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan'da ve Çin'in Kansu bölgesinde yerleşik Uygur devletleri kurulmuş, daha sonraki asırlarda kısa süreli bağımsız dönemler yaşamışlardır. Çin denetiminde ve Komünist Çin'in döneminde verilen "Sinkiang Özerk Bölgesi" statüsüyle bugüne ulaşmışlardır. [116]

4. ve 5. yüzyıllarda Toba/Tabgaç Türk devleti içinde Tölös genel adıyla anılan Türk boylarıyla birlikte Uygurlar, Dokuz Oğuz-On Uygurlar adlarıyla yer almışlardır. Çin kaynaklarına göre Uygurlar çok kalabalık olmamakla birlikte cesaret ve atılganlıklarıyla savaşlarda etkili olmuşlardır. Diğer Türk boyları gibi at binmekte ve ok atmakta çok mahirdiler. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktur. Selenge, Orhun ve Tola kıyılarında yaşayan Dokuz Oğuz-On Uygur boyları, Köktürk devletlerinin güçlü olduğu dönemlerde onların hâkimiyetlerini tanımış ve onlarla birlikte olmuşlardır. Köktürkler döneminde Baykal Gölü'nün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest yaşamışlardır. 7. yüzyılın başında I. Köktürk Kağanlığı zayıflayınca Tölös boyları dağılmıştır. Orhun ve Selenge kıyılarında yaşayan Uygur, Tölös boylarından Bayırku, Tongra ve Bugu gibi boyları, "İrkin" ünvanlı bir bey bir birlik hâlinde toplamıştır. 630'lu yıllarda İrkin'in oğlu P'u-sa bu boylarla Köktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmıştır. Köktürkler Uygur-Tölös akınlarını durduramayınca P'u-sa ve Uygurlar büyük bir itibar kazanmışlardır. Bu zaferden sonra P'u-sa "Alp İl-teber" ünvanını almıştır. P'u-sa kaynaklara göre ordusunun önünde savaşan ve kusursuz savaş taktileri geliştiren çok başarılı bir komutandır. P'u-sa'nın annesi, halkı dinleyen ve problemlerini çözen, anlaşmazlıklarda davalara bakan, töreyi bozanları cezalandıran, boyların içinde ve arasında düzeni sağlayan akıllı ve dirayetli bir kadındır. P'u-sa yönetimindeki Uygur boyları refah ve bolluk içinde yaşamışlardır. Köktürklerin zayıfladığı ve I. Köktürk Kağanlığı'nın yıkıldığı dönemde Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet

[116] Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü," Türkler, C. II, s. 193- 214; Dr. Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu," Türkler, C. II. s. 225-232; Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Türkler, C. II. S. 215-224; Doç. Dr. Saadettin Gömeç, "Uygur Türkleri, Tarihi ve Kültürü", Ankara 1997.

vardır. P'u-sa liderliğinde Uygur Tölösleri/Türkleri ve Sir Tarduş Tölösleri/Türkleri. 646 yılında Sir Tarduş Tölösleri güçlerini kaybedince Uygurlara bağlanmışlardır. Ancak P'u-sa'nın ölümünden sonra Uygur İl-Teber'i Çin'e bağlandığı için Uygur yurtları Çin eyaleti hâline gelmiştir. Çin'in yönetimi altındaki Uygurlar, Çinlilerle birlikte hem Batı Köktürklerle hem de Korelilerle savaşmışlardır. 681 yılında II. Köktürk Devleti kurulduğunda Uygur boyları bu bağımsız Türk devleti içinde yerlerini almışlardır. II. Köktürk Devleti 742-43 yıllarında zayıflayınca Köktürklere bağlı Karluk ve Basmıllarla beraber Uygur boyları da ayaklanmıştır. Köktürk hâkimiyeti sonlanınca Basmıllar yönetiminde yeni bir kağanlık kurulmuştur. Kağanlığın sol/doğu yabguluğunu Uygurlar, sağ/batı yabguluğunu Karluklar temsil etmişlerdir.

Uygur Kağanlığı

744 yılında Uygur yabgusu, Basmıl kağanını tahttan indirerek yerine geçmiştir. "Kutlug Bilge Kül Kağan" ünvanını alarak I. Uygur Kağanlığı'nı kurmuştur. Uygurlar, Bugu, Bayırku, Hun, Tongra, Sse-chie/İzgil, Ch'i-pi, A-pu-sse, ku-lan-wu-ku, Ütielerdi/Ediz adlı ve Dokuz Oğuz adıyla anılan Türk boylarını yanlarına alarak güçlenmişlerdir. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca Dokuz Oğuz-On uygur adıyla anılmışlardır. Bazı İslam kaynakları Uygurları bu sebeple Dokuz Oğuz adıyla anmıştır. Uygurlar da kendi içlerinde dokuz boydular.

Doğu Köktürk Devleti'nin topraklarına 744 yılında kurulan Uygur Devleti'nin kağanı Kutluğ Bilge Kül Kağan kısa sürede topraklarını genişletmiş ve devletinin tanınmasını sağlamıştır. 747 yılında kağanın ölümü üzerine oğlu Moyen/Bayan Çor kağan olmuştur. Moyen/Bayan Çor Kağan, kendisine muhalefet eden Altay Dağları'nın güneybatı eteklerinde oturan Karlukları ve Çu ve Talas nehri bölgesinde oturan Türgeş/Türgişleri itaat altına alarak Uygur devletinin sınırlarını Sir Derya Nehri boylarına kadar genişletmiştir. Bayan Çor Kağan, Hun ve Köktürk devletlerinde olduğu üzere öncelikle Orta Asya'da yaşayan Türk boylarını kendi hükümranlığı altında toplamayı hedeflemiştir. Bu sebeple öncelikle Türk boylarını isyana teşvik eden ve Uygur Devleti'nin doğusunda sürekli huzursuzluk çıkartan Kıtan ve Tatarları mağlup etmiştir. 750 yılı sonbaharında Kem Nehri boyunda yaşayan Çik Türk boyunu itaat altına almıştır. Bayan Çor Kağan, 755 yılına gelindiğinde Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları, Kırgızları Bolçu/Urungu Nehri çevresindeki Karlukları, Basmılları, Türgişleri itaat altına alarak Uygur ülkesini düzenli ve ahenkli bir hale getirmiştir.

755 yılında Çin'de 44 yıldır çok başarılı bir hükümranlık dönemi geçiren T'ang hanedanına karşı isyanların ardından imparatorun ölümü Çin'de iç karışıklığa sebep olmuştur. Yeni imparator, iç karışıklığı yatıştırmak üzere Uygur kağanı Bayan Çor'dan yardım istemiştir. Bayan Çor, yardım etmeyi kabul etmiş, iyi yetişmiş devlet adamlarıyla birlikte kızını Çin imparatoruna eş olarak göndermiştir. Kendisi de Sarı Irmak kıyılarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo/Tongra boyunu yenerek Çin'i sıkıntıdan kurtarmıştır. 757 yılında tekrar baş gösteren isyanı bastırmak üzerer Çin'e dört bin kişilik bir ordu göndermiş ve ayaklanmaları bastırmıştır. Uygur komutanları ve ordusu T'ang hanedanının isyancıların elinde bulunan kışlık ve yazlık başkentlerini geri alarak Çin hanedanına teslim etmiştir. Uygur komutanların sayesinde ülkesine yeniden sahip olan Çin imparatoru, Uygur kağanı Bayan Çor'a çok değerli hediyelerle birlikte gerçek kızı olan prensesi de eş olarak göndererek teşekkür etmiştir. Bayan Çor Kağan Çin'den gelen bütün hediyeleri devlet adamlarına dağıtarak cömertlik örneği vermiştir. Uygur Devleti'ni çok güçlü bir hale getiren Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü kağan olmuştur. Bayan Çor Kağan'ın zafer ve başarıları, bugünkü Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı-Orgotu Dağı ve Şine-usu Gölü cıvarında bulunan bir anıtta teferruatıyla anlatılmıştır.

Bayan Çor Kağan'ın oğlu "Bögü"nün ünvanı "Tanrı'da Kut Bulmış İl Tutmuş Alp Külüg Bilge"dir. Bögü Kağan, tahta oturduktan sonra babasından farklı olarak Çin'e karşı otoriter bir tutum izlemiştir. Çin'in kuzeyine akınlara başlamış; ancak yardımcılarından Pu-ku Huai-en daha ileriye gitmemesi konusunda Bögü Kağanı ikna etmiştir. Çin'i çok iyi tanıyan Pu-ku Huai-en, çok zengin ve nüfusça çok kalabalık olan Çin'in kuzeyden gelen kavimleri tarih boyunca yuttuğunu anlatarak Bögü Kağan'ı Çine karşı ılımlı politikalara yönlendirmiştir. Çin imparatoruna karşı başlatılan yeni bir isyanı Bögü Kağan bastırmış ve buna karşılık olarak Çin çok değerli hediyeler göndermenin yanında Uygurlara her yıl vergi ödemeyi kabul etmiştir. Çin'e yaptığı bir sefer sırasında maniheist rahiplerin etkisinde kalan Bögü Kağan, Uygurların yerleşik medeniyete geçmelerinde bu dinin yararlı olacağı düşüncesiyle Maniheizmi yeni din olarak kabul etmiştir. Uygurların, Budist olan Çinlilerden farklı bir dine inandıkları takdirde Çinli etkisinden kurtulacakları düşüncesiyle halkın Maniheizmi kabul etmelerini emretmiştir.

775 yılına kadar, Bögü Kağan'ın hükümdarlığında Uygur Devleti siyaset ve ticaret alanlarında çok güçlenmiş, halk refah içinde yaşamıştır. Bu dönemde Çin'de iç isyanlar devam ettiği için imparator isyan-

ları her defasında Uygur Devleti'nin yardımıyla bastırmıştır. İsyanlar Çin'i zayıf düşürdüğü ve otorite Uygur desteği ile sağlandığı için Bögü Kağan her isteğini Çin'e kabul ettirir hale gelmiştir. Ancak 778 yılından itibaren Çin yeniden güçlenmiş ve güçlenir güçlenmez de Çin başkentinde uzun süreden beri ticaret yapan ve orada yaşayan Uygur tüccarlarına karşı olumsuz tavır almıştır. Bögü Kağan, Uygur tüccarlarına karşı gösterilen olumsuz tavrı saygısızlık olarak algılamış ve Çin'e başarılı bir akın düzenlemiştir. T'ang hanedanı iç meselelerini halletmiş ve güçlenmiştir. Bu yenilginin ardından Uygurlara karşı bir sefer düzenleyerek Uygurları yenmişlerdir. Uygur Kağanlığı içinde güçlü konumdan olan Dokuz Oğuzlar ve tüccar kavim Sogdlar Bögü Kağan'ı Çin'e karşı büyük, yeni bir sefer yapmaya ikna etmişlerdir. Bögü Kağan'ın veziri Tun Baga Tarkan, bu seferin Uygur Devleti'ne zarar vereceğini, Çin'le başa çıkamayacaklarını anlatarak Kağan'ı ikna edemeyince Bögü Kağan'ı ve yakınlarını öldürterek yerine kendisi kağan olmuştur.

Tun Baga Tarkan, "Alp Kutlug Bilge" ünvanıyla on yıl Uygur Devleti'ne hizmet etmiştir. Çin'le barış içinde ılımlı ilişkiler sağlamıştır. 786 yılında Uygur Devleti'ne bağlı olan Sha-t'o/ Şato Türkleri, Uygurların vergileri artırmalarına ve vergi ödemeyenlerin mallarını ellerinden almalarına kızarak Uygur birliğinden ayrılıp Tibetlilerle iş birliğine girmişlerdir. Tibetlilerle birleşen Şato Türkleri Beş Balık'ı işgal etmişlerdir. Tibetlilerin, Karlukların doğu grubu ve Şato Türklerinin yardımıyla Beşbalık, Kuça, Kaşgar, Hoten, Karaşar gibi önemli stratejik şehirleri ele geçirmeleri Orta Asya Türk tarihinin akışını değiştirmiştir. Tun Baga Tarkan'ın 789 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu ve torunu döneminde Uygurlar mevcut yapılarını muhafaza etmişlerse de olumlu bir gelişme olmamıştır. Veliaht bırakmadan ölen A-ch'o/Feng-ch'eng Kağan'ın ardından Uygur tahtına Hsietie boyundan, yetenekleri ve kişiliği çevresi tarafından takdir edilen bir kişi 795 yılında "Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge" ünvanıyla devlet meclisince kağan seçilmiştir.

Yeni kağan, önce Karluk isyanını bastırmış, daha sonra Tibetlilere ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük zafer kazanmıştır. İpek Yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan ve Turfan'ı Uygur Kağanlığı'na dâhil ederek Uygur Devleti'ni tekrar güçlendirmiştir. Uygur ülkesinin kuzeyindeki demir yataklarını işleterek çok kaliteli demir üretmeleri ve ürettiklerini İran'dan Çin'e kadar ihraç etmeleri Uygurları ekonomik olarak zenginleştirmiştir. İpek Yolu'nun stratejik mevkilerinin Uygur yönetiminde olması ticaretin sağlıklı ve güvenli yürütülmesini sağlamıştır. Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan 805 yılında

milletine ve devletine çok başarılı on yıllık hizmeti arkasında bırakarak ölmüştür. 824 yılına kadar arda arada tahta geçen genç kağanlar, Uygur Devleti'nin düzenini muhafaza etmişler, içte huzurlu yıllar geçmesini sağlamışlar ve İpek Yolu'nu elde etmeye çalışan Tibetlilerle başa çıkmışlardır. Çin'le iyi ilişkileri sürdürmüşlerdir.

824 yılında Uygur tahtına Hazer Tegin, "Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan" ünvanıyla kağan olmuştur. Bu dönemde Çin, kağanı çok değerli hediyelerle oyalarken bir yandan iç huzuru bozmak üzere entrikaları hayata geçirmiştir. Bu entrikaların sonucunda devlet ve millet içinde huzursuzluklar başlamış ve düzeni bir türlü sağlayamayan kağan öldürülmüştür. Yerine geçen kağanlar durumu düzeltememiş ve 839 yılına kadar bu huzursuzluklar devam etmiştir. 839 yılında tahta geçen kağan devleti toparlamaya, ülkedeki huzursuzluğu düzeltmeye çalıştığı sırada çok şiddetli bir kış ve salgın hastalıklar, sürülerin telef olması, ekonominin bozulması siyasî bunalımı ve huzursuzluğu artırmıştır. Bu siyasî bunalım sonucunda Uygur ordusundaki bir grup komutan Kırgızlarla birleşerek Uygur başkenti Balasagun'u işgal ederek kağanı ve taraftarlarını ortadan kaldırmışlardır. 840 yılında Kağanlık otağı dâhil başkent Balasagun bütünüyle Kırgızların eline geçmiş ve I. Uygur Kağanlığı yıkılmıştır.

I. Uygur Kağanlığı, Köktürk Devleti'nin sahip olduğu miras üzerine kurulduğu için, Hun ve Köktürk geleneğini sürdürmüştür. Ancak Çinlilerle çok yakın ilişki kurmaları ve ayrıca Maniheizmi kabul etmeleri ve Sogdluların devlet idaresinde etkili olmaları zaman içinde hem hayat tarzlarında hem de dünya görüşlerinde değişime sebep olmuştur. Kara-Balgasun devlet merkezidir ve devlet meclisi burada toplanmıştır. Köktürklere ait ünvanlar aynen Uygurlar tarafından da kullanılmıştır. Bazı ünvanların karşılıkları değişmiştir. Meselâ "Tutug" ünvani askerî vali yerine boy başkanı anlamı kazanmıştır. Tutuglar siyasî görevleri yanında devlet adına vergi toplama görevini de üstlenmişlerdir. Hükümdarlık babadan oğula geçmiştir. Maniheizmi kabul ettikten sonra bakanlar Sogdlulardan seçilmiştir. On üç hükümdarın yedisinin eşleri Çinlidir. On üç kağandan yedisinin ünvanında "Tengride, Ay Tengride, Kün Tengride" terimleri kullanılmış, hâkimiyetin güneşten ve aydan geldiğine inanılmıştır. Uygur kağanlarının bu ünvanları bütün dünyanın hükümdarı olduklarına da işaret etmiştir. Çin imparatorları, Uygur kağanlarını kendilerinin tayın ettiğini iddia etmişlerse de Uygur kağanlarının pek çoğu Çin'e karşı hâkimane davranmışlardır. Uygurlar zayıf kağanları tahttan indirmiş ve öldürmüşlerdir. Uygur kağanları yerleşik medeniyete geçmek için çaba harcamışlardır. Bununla beraber halkın büyük çoğunluğu yaylak ve

kışlaklar arasında göçerliğe devam etmişlerdir. At, sığır, koyun, deve yetiştiriciliği ekonomilerinin temelini teşkil etmiştir. Çin'le yaptıkları ticarette atlar çok önemli değer taşımıştır. 821 yılında Maniheizmin de etkisiyle tarım da hayvancılık yanında gelişme göstermiştir. Büyük bir şehir olan devlet merkezi Kara-Balgasun'da sulu tarımın da yapıldığı, değirmenlerin bulunduğu arkeolojik araştırmalarla anlaşılmıştır. Kara-Balgasun ve tarımın gelişmesiyle 757'de kurulan Beşbalık şehirleri dönemlerinin önemli merkezleridir. Kağanın sarayının bulunduğu Kara-Balgasun'un 12 büyük demir kapısı vardır ve etrafı surlarla çevrilidir. Nüfusu çok kalabalık güzel çarşıları ve esnafları zengindir. Uygurlar hem kağanlık döneminde hem de Koçu/Turfan hanlıkları döneminde kendi ihtiyaçlarından çok fazla at ve ipek üreterek bunları başka ülkelere ihraç ederek çok zenginleşmişlerdir. Bayan Çor Kağan döneminde T'ang sülalesine karşı isyanları bastıran Uygurlardan bazıları Çin'de tüccar olarak kalmıştır. Uygur tüccarları zenginlikleriyle Çin'de bankerlik yapmışlar ve 9. asrın sonlarında Çin maliyesini kontrol eder güce ulaşmışlardır. Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardır. Atların, develerin, arabaların beraber kullanıldığı kervanlar, kalabalık grupları bir yerden diğerine güvenle taşımıştır. Şehirleşmeye rağmen çadırlar barınak görevini görmeye devam etmiş ve zenginlerin birden fazla çadır sahibi oldukları kayıtlara geçmiştir. Uygurların hem şehir hem bozkır hayatını bir arada yürütmüşlerdir. Mani dininin mücadeleyi reddeden anlayışının halkı pasifleştirmesinin devletin yıkılışına sebep olduğu düşünülmektedir. Ordu kağanın emrinde olmakla beraber yerleşik ve bozkır ikili hayat tarzından dolayı devletin başkent dışında otoritesi zayıflamıştır. Bu sebeple devlet valileri/Tutuglar sık sık kağanlara isyan etmişlerdir.[117]

Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra, Uygur boylarından onbeşi, batıda yaşamakta olan Karluklara katılmıştır. Bir grup Kuça'ya, bir grup ise Tibet'e gitmiştir. Kendi topraklarında kalan 13 boy, yeni bir kağan seçerek devletlerini kurtarmak için çaba harcamışlar ancak başarılı olamamışlardır. Uygurlar bu kargaşada Ötüken'i terk ederek çeşitli coğrafyalara dağılmışlardır. Uygur Türklerinin bir grubu da Doğu Türkistan'a, orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının yanına göç ederek, Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Devletleri yıkıldıktan sonra Uygur boylarının bir kısmı da Çin'le Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine gelmişlerdir. 13 boydan oluşan bir başka grup ise Çin'in güneyine inmiştir. Başka bir grup ise Moğollara sığınmıştır. Ayrıca Kadırgan dağlık bölgesinde yaşayan Kıtan, Kay kabilelerini de Uygur beyleri yönetmiştir.

[117] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "Uygurlar", Türkler, C. II. s. 221-222.

924 yılında kurulan Moğol-Hıtay/Kıtan Devleti'nin kuruluşunda ve teşkilatlanmasında devlet tecrübesine ve bilgisine sahip Uygurlar önemli görevler üstlenmişlerdir. Türk tarihinin başlangıcından itibaren Türklerin efsanevî ana yurtları olan Hun, Köktürk ve Uygur devletlerinin temel toprağını temsil eden Ötüken bölgesi Uygur Kağanlığının yıkılmasından sonra 80 yıl Kırgız Türklerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Kıtan/Hıtay Devleti kurulurken onların hâkimiyetine geçmiş ve Türkler kendilerince çok değerli sayılan bu yurdu terk etmişlerdir. Asya'nın batısına doğru yayılmışlar ve bir daha Ötüken'e geri dönmemişlerdir. Başta Orhun Abideleri olmak üzere tarihimizin başlangıcından 924'e kadar olan dönemine ait pek çok önemli ve değerli eser bu sebeple 18. yüzyılda yeniden keşfedilinceye kadar unutulmuşluğa gömülmüştür.

Ötüken'deki Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızlar, Köktürkler döneminde Köymen ve Sorga Yış'ın kuzeyinde yaşarlarken Uygur hâkimiyeti döneminde Altaylara inmiş Kamil/ Hami, Karaşar bölgesine yerleşmişlerdir. Doğu taraflarında Kurıkanlar, güneylerinde Tibet, güneybatılarında ise Karluklar bulunmaktadır. Ötüken bölgesinde hâkimiyetlerini ve yurtlarını kaybeden Uygurlar, Kansu ve Turfan bölgelerinde bir süre hâkimiyet kurmuşlardır. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Çin'de T'ang hanedanının çöküşü ve onu izleyen beş hanedan döneminde (907-960) güçlü bir yönetimin kurulamayışı, Uygurların bulundukları bölgelerde güçlenmelerine imkân sağlamıştır.

Kansu'da yaşayan Uygurlar, Kansu/Sarı Uygur adlarıyla anılmışlardır. Kansu'da Uygurlar, Hotanlılar, Tibetliler, Tarduş, Tölös, Kümül/Kömül ve Tatarlarla birlikte yaşamışlardır. Çin'in zayıf dönemi olan beş sülale zamanında Kansu, Beşbalık ve Tung-Huang bölgesinde otoritenin zayıf ve Tibetlilerin de taht kavgalarıyla güçsüz oldukları dönemde Uygurlar Tangutlarla birlikte her iki ülkeye akınlar yapmışlardır. Bu sayede Uygurlar tekrar Çin'le orta ve batı Asya arasındaki ticaret yollarını denetimleri altına almışlardır. Çin'in batı ile ticareti Uygurların aracılığı ile yapılmıştır. Ticaretin düzenlenmesinde istedikleri gibi başarılı olan Uygurlar, Çinlilerle iyi ilişkiler içinde olmaya çaba harcamışlardır.

Kansu Uygurlarının 924 yılında Kıtan/Hıtay Devleti'ne gönderdikleri ilk elçilik heyetine Uygurların Ötüken'e dönebilecekleri bildirilmiştir. Bilinmeyen bir sebeple Uygurlar bu teklifi kabul etmemişler ve Ötüken terk edilmiş bir yurt hâline gelmiştir. Uygurlar, Kansu bölgesinde yeterli askerî ve siyasî güce ulaşmadan önce Çin'de hanedan kuran Kitanların/Hıtayların (907-1211) egemenliği altına girmişlerdir.

Daha sonra 1036 yılında Kansu'nun kuzey batısındaki şehirler Tangutların eline geçmiştir. Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra 1209 yılında Cengiz/Cingiz Han'ın hâkimiyetine giren Kansu Uygurları, o zamandan beri Sarı Uygurlar adıyla tanınmakta ve hâlâ Çin'in batı taraflarında yaşamaktadırlar.

Kansu bölgesi Uygurları, Bögü Kağan döneminde kabul ettikleri Maniheizmi terk ederek tekrar Budizme girmişlerdir. Sarı Uygur Türkçesi, Hakas-Eski Kırgız Türkçesi grubuna dâhildir. Sarı Uygurlar, Türk kitabelerinde kullanılan sayı sistemini bugüne kadar devam ettirmişlerdir.

Batı Uygur Devleti

Uygur Kağanlığı'nın taht kavgalarıyla zayıfladığı dönemde Pan-kigin Kingit'te/ Karaşehir'de 840 yılında Batı Uygur Devleti'ni kurmuştur. Koçu/Turfan bölgesindeki Uygurlar da bu devlete bağlı olarak yaşamışlardır. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Uygur Devleti'nin batı kısımlarında İslamiyetle beraber gelen Arap-Fars kültürünün etkileri Uygurlar üzerinde belirginleşmiştir. Batı Uygur Devleti'nin ilk kağanı Pan-tigin/Bilge Kadir Han döneminde Şaş/Taşkent bölgesi İslamiyeti kabul etmiştir. 860'lı yıllarda Batı Uygur Devleti Arap-Fars kültürünü taşıyan İslamiyet ile Hint-Çin kültürünü temsil eden Budist medeniyetlerinin etkisi altında karmaşık bir dönemece girmiştir. Önceleri Müslüman Samanilerle mücadele eden Batı Uygur Devleti, kağanı Pan-tigin/Bilge Kadir Han İslamiyeti kabul edip geri adım atınca Budizmden vazgeçmeyen bir grup Uygur, kağanlarına isyan ederek Koçu/ İdikut ve Beşbalık Hanı Bögü Tigin'e bağlanmışlardır.

Koçu/İdikut Uygur Devleti/ İdikut Ulug Uygur Devleti/ Koçu -İdikut-Turfan Uygur Devleti

Doğu Türkistan'a gelen Uygurlar, önceleri Koçu/Turfan ve Beş-Balık bölgelerine yerleşmişlerdir. Çin sınırına giden ve orada büyük sıkıntılarla karşılaşan 13 Uygur boyu da bir süre sonra batıya dönmüş ve Turfan Uygurlarına karışmışlardır. 856 yılında Uygur hanedanı soyundan Mengli Tigin "Ulug Tengride Kut Bulmış Alp Külüng Bilge Kağan" ünvanıyla Turfan bölgesi Uygurlarının kağanı olmuş ve Çin tarafından tanınmıştır. Kağan'ın güvendiği han olan Bögü Tigin/Buku Cin bu bölgede diğer Türk boylarının da desteği ile 20 yıl Tibetlilerle mücadele etmiştir. Bu mücadelelerde kazandığı başarı sonucunda kağanı devirerek kendi kağanlığını ilan etmiş ve 866 yılında Koçu/İdikut

Uygur Devleti'ni kurmuştur. Koçu/Turfan Uygurlarının kağanı batıdaki sınırlarını Tanrı Dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişletmiş ve Turfan bölgesini fethetmiştir. Kansu'daki Çin ordusunun imparatora karşı ayaklanmasından yararalanarak Koçu-İdikut/Turfan bölgesi Uygurları sınırlarını doğuda Çin topraklarının iç bölgelerine kadar genişletmişlerdir. Böylece, Tanrı/Tiyanşan Dağlarının doğu ucunda ticaret yollarının geçtiği Kumul şehri de Uygurların ellerine geçmiştir. Bögü Tigin, Turfan'ı, Koço/ Koçu/ İdikut adıyla kışlık başkent, Beşbalık'ı yazlık başkent yapmıştır. Pek çok Türk boyunun katılımıyla kalabalıklaşan Turfan-Beş-Balık Hanlığı'nın sınırları kesin olarak çizilememekle beraber çok genişlemiştir. Uygur yazmalarında bu devletin adı "İdikut Ulug Uygur Devleti"dir. 981 yılında Çin'den Hıtaylara karşı birlikte mücadele etme teklifi Uygurlar tarafından kabul edilmemiştir. Koçu-İdikut-Turfan Uygur Devleti bu yıllarda barış içinde ticaret yaparak güçlenmeyi tercih etmişlerdir. Ancak gerek Karahanlıların gerekse Batı Uygur Devleti'nin baskıları ve saldırılarıyla aktif olamamışlarıdır.

Uygurlar 10. yüzyıldan itibaren geliştirmeye başladıkları 11-12. yüzyıllarda olgunlaştırdıkları Uygur-Türk medeniyetinin kurucusudurlar. Turfan-Beş-Balık Uygurlarının Mani dini çerçevesinde geliştirdikleri kültürde pek çok değerli sanat eseri üretmişlerdir. Turfan-Uygur Devleti 1206 yılında Kara-Hıtay Devleti'ne bağlanmıştır. Hıtay hükümdarının eşi bir Uygur prensesidir ve devletin yönetiminde etkilidir. Uygur alfabesinin Hıtay Devleti'nin resmî yazısı olmasını sağlamıştır. Hıtay Devlet teşkilatının önemli makamlarında Uygur beyleri görev almıştır.

12. yüzyılda Çin'de Liao hanedanının çöküşünden sonra Çinlilerin büyük bir çoğunluğu Cürcetlerin/Çürçitlerin hâkimiyetini kabul etmiştir. Hitay/Kıtaylardan bir grup aynı tarihlerde Batı Moğolistan halklarının pek çoğunu içine alarak Orta Asya'da/Türkistan'da Kara-Hitay adıyla 1124-1211 yılları arasında 88 yıl süren bir imparatorluk kurmuşlardır. Coğrafî alanı ve sosyal kurumlaşmaları yönünden Çinlilerden farklı olan Kara-Hitay Devleti'nin kurucusu Hitaylar, 8. yüzyıldan itibaren Mançurya'nın güneyinde yaşayan bir kavimdir. Orhun Yazıtlarında Türk yurtlarının doğusunda yaşayan ve Türklere düşman bir kavim olarak Hitaylardan Kıtay/Kıtan imlasıyla bahsedilmektedir. 10. yüzyılda Hitaylar/Kıtaylar, 916 yılında Çin'in güney kısımlarını hâkimiyetleri altına almışlar ve Liao isimli bir hanedan kurmuşlardır. 840 yılında Uygur Devleti'ni yıkarak yerine Kırgız Kağanlığı'nı kuran Kırgızlar da Kara-Hitay Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Çin kaynakları Kara-Hitay Liao hanedanlığını Çin hane-

danı olarak kabul etmektedir. Hitaylar/Kıtaylar Çin'e yerleşmeden önce de Çin kültürünü benimsemiş ve Şamanist ögelerle zenginleştirdikleri Budizmi kabul etmişlerdir. Karahanlı topraklarını da işgal eden Hitayların, Kara-Hitay olarak anılmalarının Karahanlılarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Kara-Hitay Devleti'nin merkezi Balasagun olmak üzere batı hududu Amuderya/Ceyhun'a, güneyde Belh, Tirmiz ve Hoten'e bağlı eyaletlere, doğuda Hai-Shia Devleti, Uygur toprakları dâhil olmak üzere, kuzeyde Naymanların bulunduğu bölgelere kadar uzanmıştır. Moğol kabilelerini birleştiren Moğol hakanı Temuçin/Timuçin 1206 yılında yapılan kurultayda "Çingiz/Cengiz Han" ünvanını aldiktan sonra Kara-Hitay toprakları da 1211'de Cengiz-Moğol İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir. Cengiz Han, ölümünden önce 1225 yılında imparatorluğunu dört oğlu arasında paylaştırmıştır. Büyük oğlu Cuci/Çoçi'ye Deşt-i Kıpçak/ Kıpçak Bozkırlarını, ikinci oğlu Çağatay'a Türkistan'ı, üçüncü oğlu Ögedey'e Altay ve Tarbagatay dâhil olmak üzere Batı Moğolistan'ı, küçük oğluna Cengiz'in asıl yurdu Moğolistan'ı vermiştir.[118]

Cingiz/Cengiz Han, Türk-Moğol Devleti'nin başına geçtikten sonra, ilk iş olarak Türkistan coğrafyasındaki yurduna gelişmiş ve örnek bulduğu Türk devlet sistemini hayata geçirmiştir. Türk devlet sistemini Uygur beylerinin yardımıyla kurumlaştırmıştır. 1206 yılında Uygur beylerinden Taşa-Tun'u devlet makamlarını düzenlemek üzere görevlendirmiştir. Cingiz/Cengiz Han'dan sonra oğulları ve torunları dönemlerinde de devlet idaresinde Uygurların etkinliği devam etmiştir.

[118] Dr. Erkin Emet, "Karahanlılar ve Uygurlar", a. e. C. 4. s. 472-473.

1200'lü yılların başında Koçu-İdikut/Turfan Hanlığı'nın başına İdi-kut Barçuk geçmiştir. İdi-kut Barçuk, Kara-Hıtayların Uygurlara eziyetini sebep göstererek Çingiz/Cengiz Han'a gönderdiği elçilerle ona itaat edeceklerini bildirmiştir. Cengiz/ Çingiz Han, İdi-Kut Barçuk'u sarayına davet etmiştir. 1211 baharında İdi-kut Barçuk, Cingiz Han'ı ziyarete giderken değerli at ve köpekleri hediye olarak götürmüştür. İdikut Barçuk'u takdir eden Çingiz Han, onu kızı Al hatunla evlendirmiş ve beşinci oğul olarak kabul ettiğini açıklamıştır. İdi-Kut Barçuk, Çingiz Han'ın kumandanlarından Cebe Noyan'ın Harzemşah hükümdarı Muhammed Harzemşah'a açtığı sefere ve Çingiz Han'ın diğer bazı seferlerine de katılmıştır. Moğol İmparatorluğu'nda dil bilen, eğitimli Moğol kadroların bulunmaması birkaç yabancı dil bilen ve iyi yetişmiş Uygur aydınlarının bu güçlü imparatorlukta etkin olmaları yolunu açmıştır. Çin'deki Uygurların İdi-kut Barçuk'la ilişki içinde olmaları Moğol idarî sisteminde siyasî ve sosyal seçkinler olarak kimliklerini korumalarını ve önemli makamlar kazanmalarını sağlamıştır.

Bu ilk kuşak iktidarlarını ve sosyal seçkinler olarak kimliklerini sürdürebilmek için Uygur kimliklerini korumuşlardır. Uygurlar kimliklerini koruyarak ve Çin'de bir diyaspora grubu olarak ayakta kalmak için Çin ve Uygur kültürlerinin en iyi yanlarını birleştiren bir terkip oluşturmuşlardır. Diğer yabancı toplumlar ve Çin toplumu arasındaki sınırları aşmaktaki başarıları Çin'de uzun süre kimliklerini muhafaza ederek yaşamalarına ortam hazırlamıştır. 1368 yılında Moğol iktidarı sona erdiğinde idarede ve danışman olarak hizmet eden Uygurların çoğunluğu Çin Ming hanedanlığında da önemli görevler almış ve başarılı olmuşlar, Çin'de siyasî ve sosyal seçkinler olarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Çingiz Han/Cengiz Han, ölümünden önce ülkesini dört oğlu arasında paylaştırmış ve Tanrı Dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan'ın yönetimini oğlu Çağatay'a vermiştir. Uygur Türkleri, Cengiz Han'ın torunlarından Kubilay ile Kaydu arasındaki anlaşmazlıkta Kubilay Han'ın yanında yer almışlardır. Ancak Kaydu Han Beş Balık'a vali olarak atandıktan sonra 1303 yılında ölümüne kadar Uygurlarla mücadele etmiştir. Çağatay hanedanından Darmaşirin'in 1326 yılında İslamiyeti kabul ederek "Alâaddin" adını almasından sonra Uygurlar arasında da Müslümanlık yayılmaya başlamıştır.

15. yüzyıl kaynaklarında Çağatay hanedanlığı idaresinde bulunan Turfan ve Kumul/Hami bölgesi "Uyguristan" olarak anılmıştır. Bu bölgede yaşayan Uygurların bir bölümü Budizme ve Manihaizme inanmaya devam ederken bir bölümü Müslümandır. 16. yüzyılın ikinci yarısında Turfan-Uygur hanlıkları arasında kardeş kavgaları başlamış ve Uygur-Turfan Hanlığı/ Koçu/ İdikut- Uygur Devleti yıkılmıştır. Çin'deki Uygur Türk hâkimiyeti böylece sonlanmıştır.

Türkçe metinlerde Koçu/Koço şeklinde görülen isim, bugünkü Doğu Türkistan'daki Turfan şehrinin milattan önceki Türkçe adıdır. Coğrafî sınır olarak, bugünkü Turfan bölgesini ve Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerini içine almaktadır. Burada Büyük Yüeçilerin/Büyük Tuhrilerin bir kolu olan Koşlar/Koşanlar yaşamışlardır. Koşlar / Koşanlar M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Turfan bölgesini merkez edinerek Koşu Hanlığı'nı kurmuşlardı. Bu hanlık da diğer Türk devletleri gibi Ön ve Arka Koşu hanlıkları isimleriyle iki grupta yönetilmiştir. Adını Koşu boyundan alan bu bölge ses değişmesi sonucunda "Koçu" olarak anılmıştır.

Buda dini M.Ö. 560-480 yılları arasında bugünkü Nepal, Kuzey Hindistan'da küçük bir devletin prensi tarafından kurulmuştur. M.Ö. 443-450 yıllarında Koçu/Turfan'da yaşayan Hun-Türk boyları arasın-

da Budizm yayılmıştır. Bu bölgenin II. Köktürk Kağanlığı'na ait olduğu dönemde Budizm etkisini devam ettirmiştir. Uygur Devleti döneminde 770'li yıllarda Orhun bölgesi Uygurları arasında Maniheizmin yayılması Budizmin etkinliğini azaltmıştır. Mani dini, eski Şaman, Buda ve Hristiyan dinlerinin ortak prensiplerinin bileşkesinden oluştuğu için Budizmle belirgin bir çatışma yaratmamıştır. Uygurlar bir süre bu iki dini bir arada yaşatmışlardır. Kaynaklara göre Uygurlar Budizmi ve Maniheizmi benimsemekle beraber, eski inançları olan Kök-Tengri/Gök-Tanrı dinini de devam ettirmişlerdir. Uygurlar yılda iki kere Yer Tanrısı ve Kök Tanrısı için kurban kesmeye, mevsimlik kutlamalarını yapmaya devam etmişlerdir. Kötü ruhları kovmak için altın ve gümüş taslar içindeki suları birbirlerine serpmek gibi ritüellerinden vazgeçmedikleri gibi savaşmayı da bırakmamışlardır. Budist öğretiye rağmen at, av ve koyun eti yemeyi sürdürmüşlerdir.

Uygurlar, 10 ve 11. yüzyıllarda Karahanlıların baskılarına rağmen Müslüman olmamışlar ve Karahanlılara direnç göstermişlerdir. 14. yüzyılda Doğu Çağatay Hanlığı'nın bütünüyle İslamiyeti kabul etmesinden sonra 15. yüzyılın başında Doğu Türkistan bölgesindeki Sarı Uygurlar hariç bütün Uygurlar Müslüman olmuşlardır.

Doğu Türkistan'ın doğusunda halen hâkimiyeti altında bulunduğu Çin, Moğolistan ve Tibet, batısında Batı Türkistan; kuzeyinde Sibirya, güneyinde Hindistan, Pakistan ve Tibet bulunmaktadır. Doğu Türkistan Asya'nın tam ortasında olduğundan stratejik öneme sahiptir. Yer altı ve yer üstü kaynakları zengindir. Doğu Türkistan, Türkiye'den iki kata yakın büyük yüz ölçümüne sahiptir. Tarım Nehri en büyük akarsuyudur.

1218 yılında Çingiz/Cengiz Han'nın Türkistan'ı bütünüyle ele geçirmesinden sonra Uygurlar bütünüyle Türk-Moğol İmparatorluğu hâkimiyetine girmişlerdir. 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarında Emir Timur tarafından yönetilmişlerdir. 1606 yılında Çağatay hanedanından Emir İsmal'in göreve gelmesinden sonra Hocalar Dönemi diye anılan huzursuz bir dönemece girilmiş; Emir İsmail ve diğer beyler arasındaki çatışmalar sonucunda zaafiyet meydana gelmiştir. 1678 yılında Kaşgar, Moğol-Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir. 17. yüzyılın sonlarına Doğu Türkistan'ın Kumul/Hami ve Koçu/Turfan bölgeleri Çinlilerin eline geçmiştir. Çinliler egemenliklerine 1759 yılında Kaşgar ve çevresini de dâhil etmişlerdir. Direnen Uygur Türklerinin bir bölümünü öldürürken diğerlerini toplu halde Çin'in içlerine sürmüşlerdir.

1826 yılında Kırgızların desteğiyle Uygurlar Kaşgar, Hotan ve Yarkent'i içine alan bir devlet kurmuşlarsa da 1847 yılında Çin bu devleti ortadan kaldırmıştır. Bu devletin kurucusu Cihangir Hoca'yı Pekin'e götürerek idam etmiştir. 1846 yılında İngiltere Keşmir'i imparatorluğuna dâhil edince Doğu Türkistan'la sınır komşusu olmuştur. Çin'le birlikte İngiltere Doğu Türkistan'ı Çungarya ve Kaşgarya diye isimlendirerek ikiye ayırmıştır. Kaşgarya, hem tarihi şehir devletini hem de Doğu Türkistan'ın Tanrı/Tiyenşan Dağlarının güneyinde yer alan kısmını belitmek üzere kullanılmış bir isimdir.

Kaşgar Hanlığı

1863-64 yıllarında Kırgız beylerinden Sadık Aktar, Yenihisar ve Taşmalık bölgelerinden sağladığı ordusuyla Doğu Türkistan Türklerine yardım etmek üzere Kaşgar'a hareket etmiştir. Bölgeden katılan çeşitli Türk gruplarla güçlenerek, Köhne Şehir, Yeni Hisar ve Feyzabad'ı ele geçirmiştir. Hokand Hanlığı'ndan Cihangir Hoca'nın oğlu Buzurg'un yardımıyla 1864 yılında Kaşgar'a girmişler ve Kaşgar Hanlığı kurulmuştur. Kaşgar Hanı Buzurg Bey döneminde yardımcılarından Muhammed Yakup Bey 17 Temmuz 1852 yılında Rus ordusunun Akmescid'e yaptığı saldırıyı geri püskürtmüştür. Muhammed Yakup Bey, 1865 yılında Müslüman Çinliler olan Dunganlar ve Türk boylarının birlikte yönettiği Yarkent'i de ele geçirmiş ve Kaşgar Hanlığı'na dâhil etmiştir. Muhammed Yakup Bey'in ard arda kazandığı zaferler ve halk desteği sebebiyle Kaşgar Han'ı Buzurg Bey'le araları açılmıştır. Bu sebeplerle Muhammed Yakup, Buzurg Bey'i tahttan indirerek "Atalık Gazi" ünvanıyla Kaşkar Hanı olmuştur.

Yakup Bey, Turfan ve Urumçi'yi de Kaşgar hâkimiyetine soktuktan sonra Müslüman Çinliler Dunganların ele geçirdiği Manas'ı da onların elinden alarak hanlığa bağlamıştır. Bir süre sonra Rusların Batı Türkistan'ı ele geçirmeleri ve Hindistan'a doğru yayılmaya başlaması İngilizleri endişelendirmiştir. Rusları engellemek üzere Osmanlı ile anlaşarak Kaşgar Hanlığı'na destek vermişlerdir. Osmanlı Devleti 1870 yılında Kaşgar ordusunu eğitmek üzere nitelikli subaylar, tüfek ve Krupp topları, kapsül ve barut imal etmek üzere bir miktar mühimmatı Kaşgar Hanlığı'na göndermiştir. Muhammed Yakup Bey, bu yardımlardan sonra Abdülaziz Han adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Osmanlı Devleti de Muhammed Yakup Han'a "Emir'ül Müslimin" ünvanını vermiştir.

93 Harbi adıyla anılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının başlamasından sonra bu yardımlar durmuştur. 1860 yılında Çin önce Şansi'yi, 1873'de Kansu bölgesini işgal etmiştir. 1877 yılında ise Kaşgar Hanlığı

bütünüyle Çinliler tarafından işgal edilmiştir. Doğu Türkistan'a "Yeni Sömürge" anlamında "Sinkiang" adı verilmiştir. Kaşgar ordusu bütünüyle imha edilirken sivil halktan da binlerce kişi öldürülmüş ve sürülmüştür.

1911 yılında Çin ihtilâlinden sonra Ruslar Urumçi'yi işgal etmişlerdir. 1931 yılında başlayan Uygur-Türk ayaklanması sonucunda Urumçi dışında bütün Doğu Türkistan hürriyetine kavuşmuştur. "Şarki Türkistan Türk-İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur. Bu cumhuriyet, Rusya, Çin ve Dunganlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1938 yılında Çin Komünist Partisi'nin, Çin'deki azınlık milletlerin de Çinlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmesinden sonra 7 Kasım 1944'te "Müstakil Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur. 1949'da komünistler güçlenince Doğu Türkistan'ı yeniden işgal etmişler ve binlerce Türk'ü öldürmüşler ve binlercesini de sürmüşlerdir. "Her on yılda bir küçük, her otuz yılda bir büyük Türk ihtilâli olur" şeklindeki Çin atasözü, sonuç alınamamakla beraber Doğu Türkistan'daki bağımsızlık arzusunu yansıtmaktadır. Tarihin derinliklerinden itibaren Çin, Doğu Türkistan Türklüğünü asimile ederek ve sürgünlere göndererek topraklarından koparmaya çalışmaktadır.[119]

[119] Dr. Varis Abdurahman "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", Türkler, C. II. s. 238-248; Prof. Dr. Michal C. Brose, "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar", Türkler, C. II. s. 249- 254.

OĞUZLAR/TÜRKMENLER

Oğuz Yabgu Devleti

"Oğuz" kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bugün en çok kabul gören görüş: Siyasî kimliğe sahip boy anlamında kullanılan "ok" kelimesinin eski Türkçedeki çokluk eki "z" ile birleşmesinden meydana gelen boylar anlamındaki "okuz" sözünün ünlü önündeki k/g değişmesiyle önce " oguz" daha sonra iki ünlü arasında sert sesizlerin yumuşaması kuralına bağlı olarak "oğuz"a dönüştüğü şeklindeki açıklamadır.

Elimizdeki kaynaklara göre Oğuzlar, Köktürk döneminden itibaren bu isimle tarih sahnesinde görünmektedirler. Orhun Abideleri'nde, Oğuzlardan boy sayıları ile birlikte Üç Oğuz, Altı Oğuz, Sekiz Oğuz ve Dokuz Oğuz olarak bahsedilmektedir. "Türk Oğuz Beyleri"; "Türk Oğuz Bodun İşitin" gibi genel hitaplar da gene Bilge Kağan Anıtı'nda kullanılmıştır.

7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısında Tula Irmağı boylarında yaşayan ve dokuz boydan oluşan Oğuzlar, Türkiye, Azerbaycan, İran Azerileri, Irak Türkmenleri ve Türkmenistan Türklerinin atalarıdır. Köktürk Kağanlığı'nın 630 yılında başlayan fetret döneminde, Oğuzlar kendi aralarında birlik kurarak, Tula ve Selenge Irmakları arasındaki bölgede Tokuz Oğuz/Dokuz Oğuz Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Bugün Moğolistan toprakları olan bu bölge o dönemde Türk yurdudur ve 7. yüzyılın son çeyreğinde Oğuzlar çok güçlü bir siyasî kuvvettirler. Ötüken başkentleridir ve kağanları Baz Kağan'dır. Tonyukuk'la yaptıkları "İnekler Gölü" Savaşında Oğuzlar Köktürklere yenilmişlerdir. Hayatta kalanlar Köktürklere itaat etmişlerdir. İlteriş Kutluğ Kağan'ın, dokuz yıl süren hükümdarlığı döneminde Çinlilerle 17, Kıtaylarla/Hıtaylarla 7 ve Oğuzlarla 5 kere savaştığı bilinmektedir. Köktürk Kağanlığı döneminde kağanlığa bağlı Türk boylarından Uygur, İzgil ve Edizleri, İlteber ünvanıyla anılan kendi başbuğları yönetmiştir. Dokuz Oğuzlar, Köktürkler gibi devletin kurucu unsuru kabul edildiğinden doğrudan doğruya hükümdara bağlı olmuşlardır. Buna rağmen Köktürk tarihi boyunca Oğuzlar da diğer Türk boyları ve Çin'le de işbirliği yaparak kendi devletlerine karşı ayaklanmışlar, kendi devletlerini zayıflatmışlar ve çöküşüne yardımcı olmuşlardır.[120] Köktürk devletlerinin asli unsurları arasında yer alan Oğuzlar, Köktürk Kağanlığının yıkılışından sonra kurulan Uygur Kağanlığı'nın da kurucuları arasında yer almışlardır. Bu sebeple kaynaklarda, "Dokuz Oğuz-On Uygur" terimini birleşik özel

[120] Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", C. II. s. 277-288. a.e.

isim olarak kullanılmıştır. Dokuz Oğuzlar, Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra batıya göç etmişler, Seyhun/ Sir Derya kıyılarına ve onun kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdir. 10. yüzyılın ilk yarısında Oğuzların yaşadıkları alan: Yincü Öğüz/İnci Irmağı/Seyhun/Siri Derya yörelerinde, Karaçuk/Farab, Sayram/ İspicab şehirleri, batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölge, güneyde Gürgenç / Ürgenç / Cürcaniye şehri ve Baratekin kasabası, Maveraünnehir'de Buhara'nın kuzeyine kadar uzanan topraklar, kuzey sınırı belirleyen Etil/ İtil/ İdil/Volga Nehri'ne kadar uzanan çok geniş bir bölgedir. Hazar Denizi'nin doğusunda ve bu tarihe kadar meskûn olmayan Siyah Kuh//Kara Dağ yarımadası Oğuzlar tarafından iskân edilerek adı Mankışlak olarak değiştirilmiştir. Karaçuk Dağlarından Hazar'a kadar uzanan yarı çöle "Oğuz Bozkırı/Mâfat'ul- Guzziya/Karakum denilmiştir. Hazarlar, Kimekler ve Bulgarlar çevre komşularıdır. İtil/İdil/Volga Nehri Kimeklerle/Kıpçaklarla Oğuzlar arasında sınırdır. Güneyde çağın önemli şehir merkezleri Farab, İspicab, Cürcan bulunmaktadır ve bu şehirler Müslümanların elindedir. İspicab'dan Harezm'e kadar olan topraklar Oğuz topraklarının güney sınırıdır. Bu bölgede Oğuzları başbuğ ünvanlı kişiler yönetmiştir. Bu dönemde Oğuz Devleti, "Oğuz Yabguluğu" diye isimlendirilmiştir.

II. Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra Uygur Kağanlığı, Hazar Kağanlığı ve Maveraünnehir bölgesinde Oğuz Yabgu Devleti eş zamanlı Türk devletleri olarak hüküm sürmüşlerdir. [121] Kimekler, Kırgızlar, Karluklar ve Peçenekler de bu dönemde yurt sahibi etkili Türk gruplardır. Karluklar İspicab'dan Issık Gölü'nün güneyine kadar uzanan geniş bir bölgede yaşamışlardır. Uygurları 840 yılında Orhun bölgesinden çıkaran Kırgızlar da 924 yılında Kıtayların/Hıtayların saldırılarıyla eski yurtları Yenisey bölgesine dönmüşler ve güçlü bir devlet kuramamışlardır. Bu yüzyılın önemli Türk gruplarından birisi de yukarı İrtiş bölgesinde yaşayan Kimeklerdir. 9. yüzyıldan itibaren Kimek boyunun alt gruplarından olan Kıpçak ve Yimek/İmek grupları güçlenerek etkinlik kazanmış ve Kimek adının önüne geçmişlerdir. Karluklar, 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırarak onları Sir Derya/Seyhun kıyılarına göç ettirmişlerdir. Bu dönemde Peçenekler, Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarını Don Irmağı'ndan Tuna'ya kadar genişletmişlerdir. Peçenekler 11. yüzyılın sonlarına kadar Balkanlar'da önemli siyasî bir güç oluşturmuşlardır. Bizans'la/Doğu Roma'yla ittifak oluşturan Kıpçaklar, Peçeneklerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmuşlardır. [122]

[121] Dr. Turfan Gündüz, "Oğuzlar-Türkmenler", Türkler, Cilt: 2. s. 263-276.

[122] Prof. Dr. Faruk Sümer, "Oğuzlar", s. 289-315.

Oğuz Yabgu Devleti'nde bulunan Türk boyları, ongunu şahin olan Bozoklar: Kayı, Bayat, Alka-evli/Alka bölük, Kara-evli/Kara-Bölük; ongunu kartal olan Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı; ongunu tavşancıl olan Avşar/Afşar, Kızık, Beğdili, Karkınlar. Üçoklar: Ongunu sungur olan Bayındır, Beçene, Çavuldur ve Çepniler; ongunu uçkuş olan Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğirler; ongunu çakır olan İğdir, Büğdüz, Yıva/Iva ve Kınıklardır.[123] Reşidüddîn'e göre Oğuzlardan padişah çıkaran boylar Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Beydili'dir. [124]

Oğuz yabgusu, Sir Derya/Seyhun Irmağı'nın aşağı kıyılarında bulunan Yenikent'te oturtmaktadır. Yenikent/Karyet'ül-Hadise/Şehirkent Müslümanların yaşadığı yerleşim birimleridir. Bugün Seyhun/Sir Derya Nehri'nin güneyinde bulunan Cankent/Cendkent harabelerinin Yenikent kalıntıları olduğu kabul edilmiştir. Yenikent'in hububat ihtiyacı, barış dönemlerinde Sir Derya/Seyhun boyunca gemiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Yenikent'in güneyinde Bugün Heşt-kale harabeleri olarak bilinen o dönemin Cend şehri ve Huvare şehirleri de Oğuz Yabguluğu'na bağlıdır ve bu şehirlerde de Müslüman halk çoğunluktadır. Oğuz ülkesinin önemli bir bölümünden geçen ve Aral Gölü'ne dökülen Seyhun/Sir Derya Irmağı'na Oğuzlar "Benezit" demişlerdir. Oğuzlar, Yinçü Öğüz/Seyhun /Sir Derya Nehri'nde gemilerle, ticaret mallarını taşımışlardır. Kışın ırmak donduğunda kervanlar buz üstünden kolaylıkla karşıya geçmişlerdir. Oğuzların ticaretinde başta koyun sürüleri, yılkı/at sürüleri, develer ve sığırlar önemli bir yer tutmuştur. Bölgenin et ve ulaşım, taşımacılık ihtiyaçlarını Oğuzlar karşılamışlardır. Oğuzların önemli ve çok zengin merkezlerinden biri olan Suğnak şehrinde yay üretilmiş ve ihraç edilmiştir. Karaçuk/ Farab, Sepren/Sapran/ Sarvan, Sitgün/ Sütkent, Otrar, Barçınlıg-Kent, Karnak Oğuz Yabguluğu'nun önemli merkezleridir. Kuzeydeki, Oğuz Çölü/Karakum, Oğuzların başlıca yaylaklarındandır. Güneyde Buhara'ya kadar uzanan Kızıl Kum, Kıpçakların Oğuzlara yaptıkları baskılar sonucunda Oğuzların sürekli yurtlarından biri hâline gelmiştir. Oğuzlar, Aşağı Seyhun/Siriderya/Yinçü Öğüz bölgesine doğudan Çu ve Talas bölgelerine Karlukların 766 yılında Türgiş Devleti'ne son vermeleriyle oluşan göçler sonucunda yerleşmişlerdir. [125]

Aşağı ve Orta Seyhun bölgelerinde ekonomik hayat 10 yüzyıldan itibaren gelişmiş ve 13. yüzyıl başlarında yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Ekonomik zenginleşme ve şehirleşmenin yaygınlaşması yeni yerleşim birimlerinin kuruluşunu sağlamıştır. Yerleşik medeniyete geçiş ve zenginlik sosyal ve kültürel hayatı geliştirmiştir. Birinci Öğretmen sıfatıyla anılan Hazreti Muhammed'den sonra Muallim-i Sani / İkinci Öğretmen ünvanıyla anılan F Ârâbi (Ö. 950) ve Cevheri (Ö.1010) gibi

[123] Prof. Dr. Salim Koca, "Türklerin Soy Kütüğü", Türkler Cilt: I, s. 260-265 Yeni Türkiye Yayınevi, Ankara 2002.

[124] Dr. Tufan Gündüz, "Oğuzlar - Türkmenler", Türkler, Cilt: 2 . s. 263-276.

[125] Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", a.e. C. II. s. 277-288.

önemli âlimler yetişmiştir. Göçerliğe devam eden Oğuzlar, yerleşik medeniyete geçen Oğuzlara "Yatuk", Maveraünnehir'in yerli halkına "Sukak" demişlerdir.[126]

Oğuz Yabgu Devleti de Hunlarda ve Köktürklerde olduğu gibi meclis/kengeş/keneşme yoluyla yönetilmiştir. Oğuz Yabgu Devleti, 10. yüzyılın ilk yarısında bağımsız ve güçlü bir devlettir ve hiçbir devlete tâbi değildir. Diğer Türk boylarında olduğu gibi ok başta olmak üzere kargı ve kılıç başlıca silâhlarıdır. Kaynaklar, Oğuzların çok yiğit ve savaşçı olduklarını kaydetmektedir.[127]

Oğuzlar, Sakalar, Hunlar ve Köktürkler gibi Gök-Tanrı dini/ Şamanizm'e inanmışlardır. Bu inanca göre Tanrı Müslümanlikta olduğu üzere Kadir-i Mutlaktır; cennet ve cehennem kabulü vardır. Oğuzlar ölülerine büyük bir oda biçiminde mezarlar kazmışlar ve onları elbiseleri, silâhları ve diğer eşyaları ile birlikte gömmüşlerdir. Mezarların üzerini ağaçlarla kapatmış ve üzerine kubbe gibi toprak yığmışlardır. Ölen kişinin zenginliğine göre 1 ilâ 200 arasında koyun kurban etmiş ve ölü aşı denilen yemekler vermişlerdir. Bugün de ölü aşı âdeti Anadolu da dâhil olmak üzere bütün Türk topluluklarında devam etmektedir. Kurban edilen hayvanların başları, ayakları, kuyrukları kabrin başına asılmıştır. İlk Türk yurtlarından itibaren görülen bu ölüm ve defnetme adetleri, balbal dikme geleneği Oğuzlarda da devam etmiştir. Oğuzlar kurbanların ölenlerin daha çabuk cennete gitmelerine yardımcı olacağına inanmışlardır.[128]

10. yüzyıldan itibaren önce şehirlerde oturanlardan başlamak üzere Oğuzlar İslamiyete girmişlerdir. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde önce Farab-Kenci'de ve Şaş/Taşkent arasında yaşayan 1000 çadırlık bir grubu oluşturan Oğuzlar ve Karluklar Müslümanlığı kabul etmişlerdir. İslamiyet Samanoğulların çabalarıyla Sir Derya/Seyhun bölgesinin doğusuna doğru yayılarak Balasagun'a ulaşmıştır. Türk boyları arasında Balasagun ile Talas Irmağı'nın doğusundaki Mirki kasabasındaki Türklerin Müslümanlığı ilk kabul edenler oldukları bilinmektedir. 942 yılında Balasagun henüz Müslüman olmadan önce Karahanlı hanedanı tarafından zaptedilmiştir. Asıl yurtları Kaşgar olan Karahanlı hanedanı Talas bölgesinin hâkimidir. 960 yılında Karahanlıların yönetiminde bulunan Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsi / Tohsı boylarından 200.000 çadırlık büyük bir grup Müslümanlığı kabul etmiştir. Oğuzların büyük kitleler hâlinde İslamiyeti kabul edişleri 11. yüzyılda olmuştur. Maveraünnehir ve Harezm'de Müslüman Araplara ait büyük kervanlar uzak Türk illerine gidebilmek için Türklerle dostluk kurmuşlardır. Bu seyahatlerde hem ticaret hem de dini

[126] Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", a. e. C. II. s. 277-288.
[127] Prof. Dr. Faruk Sümer, a.e. C. II, "Oğuzlar", s. 289-315.
[128] Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", a.e.C. II. s. 277-288.

propaganda yapılmıştır. Türk illeri Arap tacirler için çok önemli pazarlar olarak kabul edilmiştir. [129] Maveraünnehir'in verimli toprakları Samanilerin yönetiminde siyasî istikrara kavuşunca İslam ülkelerinin en gelişmiş ve kalkınmış toprakları hâline gelmiştir. Harezm de Samanoğullarının ülkesi kadar zengindir. Her ülkenin sanayi ürünleri için en büyük pazar, Volga/İdil/İtil'den Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş Türk topraklarıdır. Samaniler ve Harezmliler Türk topraklarında ticari koloniler kurmuşlardır.

Emevi Devleti 750 yılında yıkılmış, 766 yılında Batı Köktürk Devleti, Karluklar tarafından istila edilmiştir. Karluklar bu bölgede güçlü bir devlet yapısı oluşturamamışlardır. Samaniler, Talas şehrini zaptetmiştir. Samanilerin zayıfladığı dönemde Alp Tigin adlı bir kumandan Gazne'yi fethetmiş ve 962 yılında Gazne Devleti'ni kurmuştur. Bir süre sonra Gazneliler Horasan'ı da ülkelerine katmışlardır. Karahanlılar 992 yılında Maveraünnehir bölgesini istila etmiş ve 999 yılında Samani Devleti yıkılmıştır. Maveraünnehir'de Karahanlı dönemi başlamıştır. Maveraünnehir'in batı komşusu Harezm'de eskiden beri yerli bir hanedan olan Arifoğulları, Samanilere bağlı olarak hüküm sürmüşlerdir. 995 yılında Arifoğulları'nın yerini Harzemşahlar almıştır. 1117 yılında Harezm'i Gazneli Mahmud ele geçirmiş ve kumandanlarından Altun-Taş'ı buraya vali atamıştır. Altun-Taş ve daha sonra oğulları Harezm'i yönetmişlerdir. [130]

Oğuz Yabgu Devleti'nin dağılmasıyla Oğuzlardan bir kısmı Karadeniz'in kuzeyinden Peçenekleri izleyerek Balkanlar'a inmişlerdir. Sayıları çok fazla olmayan bu Oğuz grubu, 1054 yılından itibaren Rus kaynaklarına Tork, Bizans/Doğu Roma ve Arap kaynaklarına Oğuz/Guz Uzai/Uz, imlalarıyla geçmiştir. Aynı dönemlerde Polovtsi, Kuman isimleri de Hristiyan olan Kıpçaklar için kullanılmıştır. Kıpçakların ilk yurtları Tobol-İşim ırmakları çevreleridir. Bu sırada Kimekler de İrtiş Irmağı civarında yaşamışlardır. Çin'in Kansu, Ordos bölgelerinin kuzeyinde bulunan Kunlar bu her iki boya saldırmış ve bunun üzerine Kıpçaklarla Kimekler birleşerek güçlü olma yolunu seçmişler ve bu iki boy 1117-1118 yıllarında birbirine karışmıştır. Kıpçaklar 9-11.yüzyıllarda İrtiş Irmağı, Balkaş Gölü, Kuzey Sir Derya/Seyhun ve Orta-Batı Kazakistan bozkırlarında yaşamışlardır. 1130'lı yıllardan itibaren büyük bir bölümü bu bölgeden göçerek Tuna Nehri'ne orta Avrupaya kadar uzanan geniş sahada etkili olmuşlardır. "Kıpçak" adı İslam kaynaklarında Kıfşak, Macar kaynaklarında Kun, Ermeni kaynaklarında Khares, Rus kaynaklarında Polvets/Polovts, Alman ve diğer bazı kaynaklarda Falven/Folonnes/Valani/Valwen/Palidi, Latin ve Bizans kaynaklarında Kumanos/ Kumanoi/ Cunamus/Komoni imlala-

[129] Prof. Dr. Faruk Sümer, "Oğuzlar", a. e. C. II, s. 289-315.
[130] Prof. Dr. Faruk Sümer, "Oğuzlar", s. 289-315.

rıyla kayda geçmiştir.[131] Kıpçaklar sarışın, mavi gözlü olduklarından Rus ve Batı kaynaklarında onlara sarışın anlamına gelen Polovtsi ve Kuman adları verilmiştir.

1065 yılında Uzlar çok sert geçen kış sebebiyle meydana gelen salgın hastalıklar ve Peçeneklerin saldırıları sonucunda büyük nüfus kaybına uğramışlardır. Kurtulabilenler Bizans/Doğu Roma ordusunda görev almışlar; 1071 Malazgirt Savaşı'nda, Bizanslılardan/Doğu Roma ordusundan ayrılarak Selçuklu ordusuna katılmışlardır. Oğuzların ikinci bir grubu Selçuklu ailesiyle birlikte Cend şehrine göç etmişlerdir.[132]

11.yüzyıldan itibaren Oğuzların Müslüman olanları Türkmen adıyla anılmaya başlanmıştır. "Türkmen" adı 10. yüzyılda İspicab'ın kuzey doğusunda bulunan Ordu kasabasında oturan küçük bir Oğuz grubun özel adıyken 11. yüzyılda Müslüman olan Karluk, Kalaç/Halaç ve Oğuzların tamamı için kullanılmaya başlanmıştır. Kalaç/Halaç ve Karlukların Oğuzlardan ayrılmasından sonra Oğuzların tamamı için siyasî bir terim olarak "Türkmen" adı kullanılmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Oğuz adı terk edilerek unutulmuş ve Türkmen adı yaygınlaşmıştır. Türkmenlerin, Türk İslam dünyasında önemli bir mevki kazanmaları Selçuklu devletlerinin kuruluşundan sonra başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucu atası Selçuk Subaşı, Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Oğuz Yabgusu yönetiminde Subaşı olan Selçuk Bey, bir anlaşmazlık sonucunda, Oğuz Yabguluğu'ndan ayrılarak, taraftarlarıyla birlikte Cend şehrine göç etmiştir.

Oğuz Yabgu Devleti kuzeyde ve batıda Hazar, Kimek/Kıpçak, güneyde ve doğuda Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından çevrelenmiştir. Selçuk Subaşı'nın etrafında toplanan Türkmenler, çöküşe geçen Samanoğullarının ve Karahanlı Hanedanlığı'nın iç mücadelelerinde rol almışlardır. Türkmenlerin güçlenmekte olduğunu hisseden Karahanlılar ve Gazneliler, Selçuklular üzerinde baskı kurarak onları engellemeye çalışmışlardır. Bu dönemde Türkmenler Tuğrul ve Çağrı Beylerin yönetiminde iki grup hâlindedirler. Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, Karahanlı ve Gazneli baskısına karşı strateji geliştirerek geri çekilmişlerdir. Çağrı Bey, 3000 kişilik bir kuvvetle batı yönüne doğru keşfe çıkmıştır. Samanoğullarının çöküşüyle ortaya çıkan otorite boşluğundan yararlanarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar gitmiş ve ve çok zengin ganimetler elde ederek geri dönmüştür. Çağrı Bey'in, rüzgâr gibi atlar üzerinde, uzun saçlı yiğitlerinin kargı ve mızraklarının mahareti pek çok tarihi kaynakta şiirsel bir ifade ile anılmıştır. Bu sefer sonucunda gözlemlerini Tuğrul Bey'le paylaşmış

131 Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları", a. e. C. II. s. 323-367.

132 Prof. Dr. Faruk Sümer,"Oğuzlar", s. 289 - 315. a.e; Dr. Tu-fan Gündüz, "Oğuzlar - Türkmenler", a.e . s. 263-276.

ve Horasan-Arminiyye bölgesine giderek yerleşmenin uygun olacağna karar vermişlerdir. Çağrı ve Tuğrul Beyler Horasan bölgesini hızla istila etmişlerdir. Bu olayın üzerine Gazneli Mahmud'un yerine geçen Sultan Mesud, Selçuklulara karşı büyük bir savaş başlatmıştır. Merv şehri ve Serahs arasında bulunan Dandanakan Meydan Muharabesini Tuğrul ve Çağrı Beylerin komutasındaki Türkmenler kazanmışlardır. Bu başarının ardından Tuğrul Bey "Melikü'l-Mülûk" ünvanını almış ve Selçuklu Devleti kurulmuştur. Tuğrul Bey, Selçuklu hükümdarı olduktan sonra ülkesinin sınırlarını Bizans/Doğu Roma ve Halifeliğin sınırlarına kadar genişletmiştir. Selçuklu fetihleriyle batıya akan Türkmen göçü, Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'yle yeni bir anlam ve yön kazanmıştır. Doğu Roma imparatoru Romanos Diogenes'in ölümünden sonra yapılan barış antlaşması bozulmuş ve Sultan Alparslan, beylerine Anadolu'yu/Rum Diyarını fethetmelerini emretmiştir. Bizans/Doğu Roma İmparatoru, Selçuklularla savaşmamış ve halkının bir bölümünü Balkanlar'a nakletmiştir. Rumların boşalttıkları yerleşim birimlerine hızla Türkmenler yerleşmişlerdir. Anadolu'nun kıyı şeridi hariç tamamına akıncı Türkmenler yerleşmişlerdir. Orta Asya'dan diğer pek çok Türk boyu da Türkmenlerin ardından Anadolu'ya göçmüşlerdir. Büyük Türkmen göçünün ardından başlayan Haçlı Seferleri, Türkmenlerin bir bölümünü Batı Anadolu'dan çıkarmışsa da Orta ve Doğu Anadolu'da Türk nüfusu giderek artmış ve Haçlılara karşı ciddi bir direnç merkezi oluşmuştur. Bu göçler sonucunda yeni coğrafyada Anadolu Selçukluları, Artukoğulları, Danişmendoğulları, Ahlatşahlar, Mengüçekler, Saltuklular gibi ilk Türkmen Beylikleri de fetihlerle birlikte şekillenmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'ne akrabalıkları ve iyi yöneticilerin katkılarıyla Anadolu Selçuklu Beyliği diğer beyliklerden daha güçlü hale gelmiştir. Anadolu Selçukluları Haçlı Seferleri'ni geri püskürtmenin yanında Anadolu'nun Türk ili hâline dönüşmesini sağlamıştır. 1176 yılındaki Miryokefalon Savaşı ile Doğu Roma'nın/Bizans'ın Anadolu'daki hâkimiyetini ve gücünü büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin, İran'da hâkimiyet kurmasından sonra başlayan Fars kültürünün ve yerli halkın etkisiyle kendi geleneklerini göz ardı eden yöneticiler, yönetimde Türkmenlere söz hakkı tanımamaya başlayınca idarecilerle halk arasında güvensizlik oluşmuştur. Ebulgazi Bahadır Han tarafından "aldatılmışlık" olarak yorumlanarak "Selçuklular, kardeşlerine, kardeşiz deyip/yurda ve halka hizmet etmediler." şeklinde özetlenen kültür değişimi sonucunda ortaya çıkan yabancılaşma duygusuyla Türkmen halk kendisini yanlız hissetmiş-

tir. Çünkü İran devlet geleneği 'halk devletin hizmetkârıdır' anlayışına dayanmaktaydı. Türkmenler ise Türk devlet anlayışına göre 'devlet halka hizmetle yükümlüdür' görüşüne inanmışlardır. Selçuklu hükümdarları Türkmen halkın bu rahatsızlığının bilincinde oldukları için yönetimde söz sahibi olabilecek beyleri uçlara sevk ederek Ermeni, Gürcü ve Doğu Roma/Bizans topraklarına akınlar yapmalarına göz yummuşlardır. Böylece hem bu beyleri oyalamış ve merkezden uzak tutmuşlar hem de Selçuklu Devleti'nin topraklarını bu beylerin fetihleriyle genişletmişlerdir. Türkmen beylerinin bu akınları ve fetihleri sonucunda Azerbaycan'ın ve Anadolu'nun Türkleşmesi hızlanmıştır. Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Erran/Arran, Urumiyye, Mugan, Nahçıvan, Hoy, Erdebil bu dönemde Türk yurtları hâline gelmiştir. Buradaki Türkmen beylerinin büyük bir bölümü dirlik sahibi olmuşlardır.[133]

Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerin bir bölümü yaylak ve kışlaklar arasında göç ederek eski geleneklerine uygun yaşarken bir bölümü yerleşik hayata geçmişlerdir. Anadolu'da konargöçerler Türmen olarak adlandırılırken yerleşik hayata geçen Türkmenler, "Türk" diye anılmışlardır. Türkmenler Anadolu'ya yerleşirken Yıva ve Salur Türkmen boyları İran'a, Avşar boyu Huzistan'a yerleşerek bu bölgeleri de Türkleştirmişlerdir. Şehr-i Zor, Musul ve Şam da kısa sürede Türkmen yurtları arasına katılmıştır. Kara Aslan Kavurd, maiyetiyle birlikte Kirman'a gelip yerleşmiştir.

[133] Dr. Tufan Gündüz, "Oğuzlar-Türkmenler," Türkler, Cilt: 2. s. 263-276 ; Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", C. 2. s. 277-288. a.e.

Oğuz Yabgu Devleti'nin çözülmesi sırasında, Maveraünnehir bölgesinde Karaçuk Dağlarının eteklerinde yaşayan Oğuzların bir bölümü önce Karahanlı Devleti'nin hizmetine girmişlerdir. Üçok ve Bozok adlarıyla iki grup hâlinde yaşayan bu Oğuzlar Karahanlı Devleti'nde başlayan karışıklıklıklar sonucunda Karlukların da baskısıyla Karahanlı topraklarını terk ederek Selçuklu topraklarına geçmişlerdir. 1041 yılında Selçukluların Kara-Hıtaylara yenilmesinden sonra Oğuzlar da Selçuklulara saldırdırmışlardır. 1153 yılında Selçuklu Sultanı Sultan Sancar/Sencer Oğuzlara esir düşmüştür. Büyük Selçuklu Devleti yıkılınca Oğuzlar, siyasî bir varlık gösterememiş ve dağılmışlardır.

Türkmenlerin tarihinde yeni oluşumlara sebep hazırlayan en etkileyici, hem yıkılışı hem de dirilişi bir arada getiren olay Moğol istilası olmuştur. Bu istila Orta Asya'dan yeni kalabalık Türkmen göçünü Anadolu'ya yönlendirmiştir. Bu büyük göçe katılmayarak Horasan ve Mangışlak bölgelerinde kalan Balhan, Hazar ötesi, Yaka Türkmenleri

bugünkü Türkmenistan Devleti'nin ve halkının temelini oluşturmuşlardır. Moğol baskısıyla Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya ikinci büyük göçle Eleşkirt'e yerleşmiş bulunan 60.000 hanelik bir grup Ahlat'a doğru çekilmiş, bir bu kadar Türkmen de İspir, Bayburt ve Pasinler'i terk ederek Erzincan, Sinop ve Ayıntab/Gaziantep'e kadar olan bölgeye yerleşmişlerdir. Selçuklu hükümdarları tarafından Batı Karadeniz'e iskân edilen Çepniler, Karadeniz'in doğusuna yayılarak Karadeniz kıyılarının Türkleşmesini sağlamışlardır. Moğol baskısıyla Kastamonu ve Çankırı'ya gelen Türkmenler buradan Bizans/Doğu Roma sınırlarına girmiş, Rumlar da Türkmenlerin önünden İzmit'e ve Boğaz'ın Anadolu yakasına yığılmıştır. Zaman zaman Türkmenlerle Rumlar anlaşmışlar ve Rum beldelerine yerleşmişlerdir. Bu göçlerle Türkmenler, Denizli, Köyceğiz, Kütahya, Uşak, Karacahisar, Kastamonu gibi yerleşim yerleriyle Batı Anadolu'yu Türk yurdu hâline getirmişlerdir. Moğol istilasıyla Malatya civarına yerleşmiş olan Germiyanoğulları daha batıya kaymış ve Ermenek, Mut ve Anamur bölgesindeki Karamanoğulları ve Eşrefoğulları'yla birlikte Moğollara karşı direnmişlerdir. Bütün bu karmaşıklık içinde Türkmenler Doğu Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu, Safevi, Batı Anadolu'da Osmanlı devletlerini kurmuşlardır.

Oğuzlar/Türkmenler 24 ana boydan oluşmakta ve her boyun pek çok alt grubu bulunmaktadır. Bu göçler sonucunda bu boyların ve alt grupların adları pek çok Türk yurtlarında olduğu gibi pek çok yerleşim yerine ad olmuştur. Kınık, Kayı, Bayındır, Iva/Yuva, Salgur, Avşar/Afşar, Begdili/Beydili, Bügtüz/Bügdüz, Bayat, Yagır/Yazır, Eymür, İgdir/Iğdır, Üregir/Yüreğir, Ula Yund/ Alayund, Beçenek / Peçenek, Çepni, Dodurga, Karaevli, Döger, Yaparlı, Kızık, Kınık gibi.[134]

[134] Dr. Tufan Gündüz, "Oğuzlar – Türkmenler," Türkler, Cilt: 2. s. 263-276; Dr. Cem Tüysüz, "Oğuzlar," C. II. s. 277-288. a.e.

KARAHANLILAR

Karahanlı Devleti

840 yılında Ötüken/Ötügen'deki Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Uygur Devleti içinde yer alan ve hükümdar ailesi ile yakınlığı olan Yağma boyu batıya doğru çekilerek Karlukların bulunduğu Kaşgar bölgesine gelmişlerdir. Kısa zamanda Kaşgar bölgesinin hâkimi olan Yağmalar bir süre sonra Çu ve İli vadilerini de ele geçirerek güçlenmişlerdir. Yağmalar Kaşkar'a geldiklerinde bu bölgedeki Karluklar Müslüman olmuşlardır. Çu bölgesindeki Balasagun, Kaşgar'la beraber Yağmaların önemli merkezleri hâline gelmiştir.[135] Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda Yağma ve Karlukların hangisinin daha etkili olduğu konusunda bilim adamları farklı yaklaşımlara sahiptir. Eldeki belgelere göre her iki boy ve diğerleri bu yeni devletin kuruluşunda etkili olmuşlardır. Türk tarihinde bir devlet çökerken her zaman bir diğeri veya birkaçı eş zamanlı olarak kurulmuştur. Uygur Devleti'nin yıkılışıyla aynı zamanda Karluk birliğinin dağılması, devletlerinin veya birliklerinin dağılılışına engel olamayan ancak devlet tecrübesi ve birikimine sahip çok sayıda değerli insanı harekete geçirmiştir. Karahanlı Devleti'nde Karluk, Uygur, Yağma, Çigil, Tuhsi/Tohsi, Yabagu,Uğrak/Iğrak, Çaruk, Comul, Kençek, Argu, Ezgiş, Türkmenlerin yer aldığı bilinmektedir. Kaynaklar Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda Karlukların birinci derecede rol aldıklarını göstermektedir: Karluk yabguları, Köktürk soyundan geldiklerini ve Ötüken'i/Ötügen'i kutlu yurt kabul etmişlerdir. Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Karluk yabgusu, kendisini bozkırlar hâkimi, Köktürk hükümdarının kanunî vârisi ilan ederek "Karahan" ünvanını almış ve Balasagun yakınındaki Kara Ordu'yu merkez yapmıştır. Böylece Karahanlı Devleti'nin temeli Karluklar tarafından atılmıştır. Karluklar İslamiyeti ilk kabul eden Türk boyudur.[136]

Karahanlılar, 893 yılında Sâmânîlere yenilmiş ve merkezleri Talas/Taraz'ı terk ederek Batı Türkistan ile Doğu Türkistan arasındaki geçite hâkim olan Kaşgar'a çekilmişlerdir. Daha sonra Sâmânî şehzadelerinden Nasr bin Mansur, hanedan arasında çıkan bir anlaşmazlıktan ötürü kaçarak Kaşgar'a Karahanlı hükümdarı Oğulçak'a sığınmıştır. Oğulçak, Artuç ilinin yönetimini Sâmânî şehzadesine vermiştir. Artuk ilinde bir mescid yaptıran şehzade, diğer Müslümanlarla birlikte ibadetlerini burada sürdürmüştür. Hükümdar Oğulçak'ın yeğeni Satuk, Artuç'a geldiğinde Sâmânî şehzadesi ve yakınlarının mescitte namaz kıldıklarını görmüştür. Şehzade Satuk, Nasr bin Mansur'a ne yaptıklarını sorduğunda, şehzade İslamiyet hakkında bilgi vermiştir.

[135] Prof. Dr. Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi," a.e. C. IV. s. 445-459.

[136] Prof. Hüseyin Salman, "Karluklar", a.e. C. II. s. 421-424.

Satuk, burada bulunan sufilerden de İslamiyet hakkında bilgi aldıktan sonra Müslüman olmaya karar vermiştir. 920/21 yılında hem kendisi hem de maiyetinde bulunanlar Müslüman olmuşlardır. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han önceleri Müslüman olduğunu amcası Oğulçak'tan ve yakınlarından gizlemiştir. Oğulçak Kağan, Artuç'ta İslamiyetin hızla yayıldığını öğrenince tedbir almaya çalışmışsa da Müslüman gönüllülerden destek alan Abdülkerim Satuk, Kaşgar ve Artuç'u fethetmiş ve Karahanlıların batıdaki topraklarında da İslamiyeti yaymak üzere çalışmıştır. [137]

Karahanlıların üçüncü kağanı olan Abdülkerim Satuk Buğra Karahan, İslamiyeti, 944 yılında Karahanlıların resmî dini olarak ilan etmiştir. İslamiyeti yaymak için yaptığı mücadelelerden dolayı "el mücahit" ve "el Gazi" ünvanları ile de anılmıştır. İslamiyeti kabul etmeyen Türkler, 942 yılında Balasagun'u ele geçirmişlerse de Satuk Buğra Han kısa bir süre sonra geri almıştır. Hakkında "Satuk Buğra Han Destanı" isimli bir de menkıbe bulunan Abdülkerim Satuk Buğra Han 955/56 yılında ölmüştür.

Karahanlı Hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han Türbesi

137. Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", a.e. C. 4. s. 257.

Satuk Buğra Han'ın ölümünden sonra yerine önce büyük oğlu, onun erken ölümü üzerine de diğer oğlu Baytaş Süleyman Arslan Han geçmiştir. Baytaş Süleyman Arslan Han zamanında Çiğil, Yağma, Karluk ve Tuhsi/Tohsi boylarının tamamı Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Karahanlı Devleti'nin İslam dairesine dâhil oluşu İslam ve Türk tarihi açısından önemlidir. Çünkü Batı Türkleri arasında din savaşları bitmiş ve Çin kültürüne karşı bir sed oluşmuştur. Baytaş'ın yerine geçen oğlu Ebû'l-Hasan Ali Arslan Han, Fergana bölgesini Sâmânîlerden alarak Karahanlı Devleti topraklarına dâhil etmiştir. Kasım 998'de İslamiyeti yaymak için yaptığı mücadeleler sırasında şehit olmuştur. Yerine geçen kardeşi Kılıç Buğra Han Harun, İstîcab'ı kuşatmıştır ve 992 başlarında da Semarkand'ı aldıktan sonra Samanîlerin başkenti Buhara'ya girmiştir. Ancak hastalandığı için Kaşgar'a dönerken yolda ölmüştür. Daha sonraki Karahanlı hükümdarları da

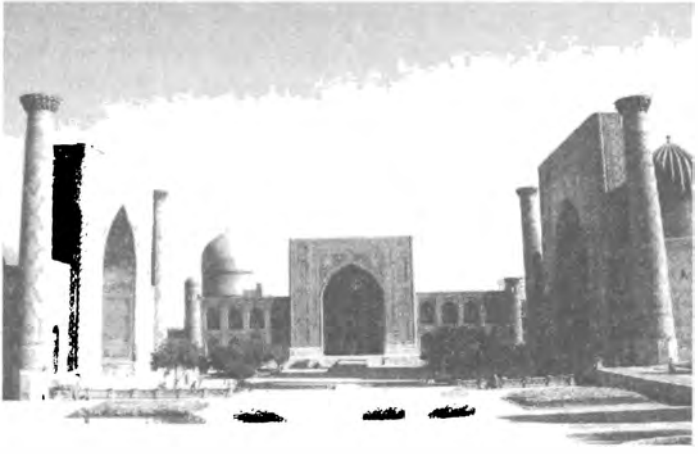
Karahanlılar Döneminde Yaşayan Kaşgar-Yusuf Hashacip Türbesi

Sâmânîlerle mücadele etmişler ve İlig Han zamanında Maveraünnehir'in tamamı Karahanlı Devleti hâkimiyetine geçmiştir. Sâmânî Devleti'nin yıkılmasından sonra İlig Han, Gazne topraklarında bulu-

nan Horasan'ı ele geçirme mücadelesine girişmiştir. Karahanlı ordusu Gazneli Mahmud'un ordusu önünde 1008 yılında büyük bir yenilgiye uğramıştır. Karahanlılarda da önceki Türk kağanlıklarında olduğu gibi devlet büyük ve küçük veya sağ ve sol hanlarla otorite paylaşılarak yönetilmiştir. Gaznelilere yenildikten sonra İlig Han da büyük kağana baş kaldırmıştır. İlig Han'dan sonra da Karahanlı hanedanlığında iç çatışmalar devam etmiş ve 1046 yılında devlet Doğu ve Batı Karahanlı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı Hanlığı Maveraünnehir ile Hocend'e ve Fergana'ya sahip olmuştur. Devlet merkezi önce Özkent, daha sonra Semerkant olmuştur. Doğu Karahanlılar Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkent ve Hoten bölgelerinin sahibidirler. Devletin merkezi Balasa-gun ve Kaşgar'dır.

Batı Karahanlıların ikinci ve en tanınmış hükümdarlarından olan İbrahim Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim bin Nasr 1052/53 yılında tahta oturmuştur. Büyük Tamgaç Han olarak anılan İbrahim Tamgaç Buğra Han, ideal bir hükümdar olarak nitelendirilmiştir. Büyük Tamgaç Han, ülkesinde dirlik ve düzenliği sağlamış, halkı refah ve huzura kavuşturmuştur. Şeyhlere ve âlimlere saygı göstermiş, Semerkant'da bir medrese ve hastahane yaptırmış ve ülkesinin imarına önem vermiştir. Büyük Tamgaç Han'ın saltanatının son yıllarında, Doğu Karahanlılardan Şaş/Taşkent, İlâk, Tünbas ve Fergana'nın bir bölümünü almıştır. Tamgaç Han'ın saltanatının son yıllarında Selçuklular yükselişe geçmiş ve Alp Arslan, Huttal ve Çağaniyan'ı Karahanlılardan almıştır. Selçuklu-Karahanlı mücadeleleri Tamgaç Han'ın yerine geçen oğlu Şemsü'l-Mülk zamanında 1066-1080 yılları arasında devam etmiştir. Alp Arslan'ın torunu Melikşah, Tirmiz'i aldiktan sonra Semarkand üzerine yürümüş, Selçuklu ordusuyla başa çıkamayacağını anlayan Şemsü'l-Mülk, Selçuklu veziri Nizam-ül-Mülk aracılığıyla özür dilemiş ve barış yapılmasını rica etmiştir. Melikşah, Şemsü'l-Mülk'ü affetmiş ve yerinde bırakmıştır. Şemsü'l-Mülk de babası gibi âdil bir hükümdardır ve ülkesinde pek çok değerli eser yaptırarak imar faaliyetlerini devam ettirmiştir. Şemsü'l-Mülk'ün yerine geçen kardeşi Ebû Şuca Hızır döneminde Batı Karahanlı Devleti en ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Hızır Han, akıllı ve siyaset inceliklerini iyi bilen ve uygulayabilen bir hükümdardır. O da kendisinden önceki hükümdarlar gibi âlimlere ve özellikle şairlere çok değer vererek, onları maddî olarak da ödüllendirmiştir. Hızır Han'dan sonra yerine geçen oğlu, devlet yönetiminde yetersiz ve halka muamelesinde merhametsiz olduğu için huzursuzluklar çıkmış ve Melikşah 1088/89 yılında Ceyhun'u/ Amuderya'yı geçerek önce Buha-

ra'yı sonra, Semarkand'ı almış ve Özkent önlerine geldiğinde Talas, İspicab, Balasagun ve Kaşgar yöneticileri Melikşah'a tâbi olmuşlardır. Böylece Batı Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Melikşah, Batı Karahanlı Devleti yönetici makamlarına Karahanlı hanedanını görevlendirmiştir. Karahanlı Devleti, iç işlerinde serbest olmakla beraber, dış politikada bütünüyle Selçuklu Devleti'ne tâbi olmuş ve onlarla kader birliği yapmıştır. 1136 yılında güçlenen Kara-Hıtaylar, Maveraünnehir'i istila etmiş, bu dönemde Karahanlı tahtında oturan ve Selçuklu sultanı Sancar'ın/Sencer'in de yeğeni olan Mahmud Han bu yenilgiden sonra Semerkant'a kaçmıştır. Maveraünnehir'de yaşayan Karluklarla arası açılınca Sultan Sancar'dan/Sencer'den yardım istemiştir. Selçuklu-Karahanlı müttefik ordusu, Karlukların yardıma çağırdığı Karluk - Kara- Hıtay ordusuyla Katvan bozkırında karşılaşmışlardır. Yapılan savaşta Sultan Sancar/Sencer ve Mahmud Han yenilmiş ve Horasan'a kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu galibiyetten sonra Kara-Hitaylar, Maveraünnehr'in tamamını zapt ettikten sonra Batı Karahanlı Devleti Kara-Hitaylara tâbi olmuştur. 1200'lü yılların ilk çeyreğinde Harzemşah Devleti güçlenmiş ve İslam dünyasında, Batı Karahanlı topraklarında ve Kara-Hıtayların hâkimiyetinde bulunan Orta Asya'da egemenlik kazanmak üzere mücadeleye girmiştir. Batı Karahanlıların son hükümdarı Osman Han, Kara-Hıtaylarla Harzemşah-lar arasında gidip gelen politikalar uygulayarak devletini ayakta tutmaya çaba harcamıştır. Ancak Kara-Hıtayların zayıflaması ve Harzemşahların giderek güçlenmeleri sonucunda Harzemşahlar tarafından idam edilmiştir. 1212 yılında Harzemşahlar, Semerkant'ı fethederek başkent yapmışlardır. Batı Karahanlı Devleti 1212 yılında sona ermiştir.

Semerkand, Uluğ Bey Rasathanesi

Doğu Karahanlıların, ilk hükümdarı Süleyman Arslan Han, 1041/42 yıllarında kuzey doğuda Yabaku, Basmıl, Çomul ve Yimek/Kimeklere İslamiyeti kabul ettirmek için savaşmıştır. 1043 yılında göçebe olarak yaşayan 10 bin çadırdan oluşan diğer bir Oğuz grubun da Müslüman olmalarını sağlamıştır. Süleyman Arslan Han da Batı Karahanlı hükümdarları gibi âlimlerin dostu ve hamisi aynı zamanda âdil ve dindar bir hükümdar olarak tanınmıştır. Doğu Karahanlılar da, Batı Karahanlılar ve önceki Türk devletlerinde olduğu üzere büyük kağan ve küçük kağanlarla yönetilmişlerdir. Büyük Kağan Süleyman Arslan Han'a baş kaldıran küçük kardeşi Muhammed'le başlayan taht kavgaları, Muhammed'in oğulları zamanında da devam etmiş ve bu arada Batı Karahanlılar, Doğu Karahanlıların topraklarının bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Doğu Karahanlı hükümdarı Tuğrul Karahan Mahmud (1059-1075) zamanında yeniden düzen sağlanmış ve kaybedilen topraklar için 1068 yılında Batı Karahanlılara Şemsü'l-Mülk döneminde savaş açmıştır. Bu savaş sonrasında sınırın yeniden düzenlenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Sir Derya/Seyhun boyu Hocend'e kadar Batı Karahanlılara verilirken, Fergana'nın hemen tamamı Doğu Karahlılara bırakılmıştır.

1075 yılında Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan, Doğu Karahanlıların büyük kağanı olmuş ve bu dönemde 1056/57'den itibaren kültürel alanda büyük gelişme gösteren Kaşgar ve Balasagun bilim merkezi hâline gelmiştir. Balasagun'lu Yusuf Has Hâcib, Türk dili ve kültürü açısından önemli eseri "Kutadgu Bilig"i 1069/70 yılında Kaşgar'da yazmış ve Tavgaç Buğra Kara Hakan'a ithaf etmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un bugün de temel eser niteliği taşıyan "Divanü Lügat'it-Türk" adlı ansiklopedik sözlüğü, Bağdat'ta yazılmasına rağmen bu kültür dairesinin dikkat çekici eseridir. 12. yüzyıldan günümüze ulaşan ve bütün Türk dünyasınca kabul gören Ahmed Yesevî de Karahanlı kültür dairesinde yetişmiş önemli ve çok etkili mutasavvıftır. İslamiyetin Türkler arasında yayılmasında ve inancın Türk kültür değerleriyle kaynaşmasında ve yorumlanmasında birinci derecede etkili bir din adamıdır.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Özkent'e gelişinden sonra Doğu Karahanlı Devleti de iç işlerinde serbest olarak Büyük Selçuklulara bağlanmıştır. Kara Hıtayların güçlenmesiyle, Doğu Karahanlı Devleti de onlara bağlanmıştır. Daha sonra Orta Asya'ya kısa bir süre hâkim olan Nayman Devleti kurucusu Kara-Hitayları yenilgiye uğratmış ve Kaşgarı ele geçirmişse de başarıları uzun sürmemiş ve 1211 yılında doğu Karahanlı Devleti de son bulmuştur.[138]

[138] Prof. Dr. Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", a. e. C. IV. s. 445-459.

Karahanlı hanedanı Müslüman olduktan sonra da Türk boy teşkilatı ve önceki Türk devlet yönetimi prensiplerini devam ettiren ilk Türk hanedanıdır. Bu uygulamalarıyla İslam dünyasına örnek teşkil etmiştir. Ancak boy töresine bağlılık Karahanlılarda merkezî idarenin güçlenmesini engellemiş ve iç çatışmalara sebep olmuştur. Karahanlı hanedanlığı 9. ve 10. yüzyıllarda toplumsal ve coğrafî açıdan hızla yükselişini Kuzeyde Yedisu/Semireç güneydeki Hoten/ bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu kısmında hükümdar olan Karluk birliğine borçludur. Karluk Birliğinin en önemli merkezleri kuzeyde Balasagun / Kuz Ordu, güneyde Kaşkar'dır. Karluk birliği Orta Asya Türk politikasında etkili olmuş önemli bir güçtür. 840 yılında Karahanlı hanedanı böyle güçlü bir yapının üzerine yönetici olmuştur. Bugünkü Kırgızistan ve Doğu Türkistan topraklarındaki Türkler, Karahanlıların çabası ve mücadeleleri sonucunda büyük ölçüde 10. yüzyılda Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Karahanlı devletlerinde, önceki Türk kağanlık ve beyliklerinde olduğu gibi Türklerin yanında azımsanmayacak sayıda Sogdlu da yaşamıştır. İran asıllı Sogdlular Batı Kağanlığı'nda vaha şehirlerinde ve Fergana vadisinde çoğunluğu teşkil etmişlerdir. Doğu Kağanlığı'nda da güçlü bir şekilde temsil edilmişlerdir. Karahanlılar döneminde büyük İpek Yolu faal durumda olduğundan tüccar kavim olarak tanınan Sogdlular, Karahanlı topraklarında ticaretlerini rahatlıkla yürütmüşlerdir. Karahanlılarda, hayvancılık, tarım ve madencilik çok gelişmiş ekonomik faaliyetler arasındadır. İmar faaliyetleri açısından da Karahanlılardan günümüze kadar kalan pek çok cami, hastahane ve medrese yanında hükümdar sarayları ve bey konakları inşa edilmiştir. Karahanlılar döneminde Müslüman Orta Asya için çok önemli olan Hanefi Fıkhı gelişmiş ve çok önemli fakihler/fıkıh bilginleri yetişmiştir. Osmanlı döneminde Hanefi fıkhındaki gelişmeler Karahanlı dönemindeki başlangıç üzerine dayanmıştır.

Karahanlılar, Türklüklerini vurgulayan ilk Müslüman hanedan özelliğiyle Orta Asya ve İslam tarihinde dikkat çekici bir yere sahiptirler.[139] Türk-Arap-Fars kültür ve medeniyet dairesinin şekillenmesi Karahanlılarla başlamıştır.

[139] Prof. Dr. Jürgen Paul, "Karahanlılar", a. e. C. IV. s. 460-468.

GAZNELİLER

Gazneli İmparatorluğu

Gazneli Devleti, Karahanlılardan sonra kurmuş ve 963-1186 yılları arasında hüküm sürmüştür. Türklerin tarih içinde devlet kurdukları coğrafyalardan biri de Afganistan'dır. M.Ö. 2. yüzyıldan beri Afganistan bölgesinde çeşitli Türk devletleri kurulmuştur. Bu Türk devletlerinden biri olan Gazne Devleti ismini başkenti Gazne şehrinden almakla beraber, tarihî kaynaklar bu devletin adını "Yemînîler" ve "Sebükteginîler" olarak kaydetmiştir. Sâmânî Devleti'nin (819-1005) parlak dönemlerinde çok sayıda Türk Maverâünnehir yoluyla, köle olarak veya kendi istekleriyle İslam dünyasına katılmıştır. Sâmânî Devleti'nin zayıfladığı dönemde Simcûrîler, Kara Tegin, İspicabî ve Baytuz gibi Türk aile ve komutanları, bazı bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı. Türk komutanlardan 890/91 doğumlu Alptegin, Sâmânî emîrine köle olarak satılmış ve hassa askerleri arasına dâhil edilmiştir. Alptegin, nitelikli bir asker ve insan olarak kendisini kanıtlamış ve emir, Alptegin'i takdir ederek bir süre sonra âzâd etmiştir. Alptegin daha sonra saray yöneticiliğine getirilmiştir. Sâmânî emiri genç Abdülmelik (954-961) zamanında Alptegin'in etkisi ve gücü artmış ve siyasette aktif rol almıştır. Alptegin, devletin en yüksek askerî mevkii olan Horasan Sipehsâlârlığına tayin edilmiştir. Saray yöneticiliğine de kendi kölelerinden/gulâmlarından bir kişiyi görevlendirerek, saraydaki etkinliğini sürdürmüştür. Alptegin, 20 Şubat 961'de, Nişâbur'da yeni görevine başlamış ve saraydaki etkinliğinin yardımıyla devlet merkezindeki gelişmeleri günü gününe izlemiştir. Kasım 961'de Sâmânî emîri Abdülmelik attan düşerek ölünce vezir Bel'amî, Alptegin'e mektup yazarak en uygun adayın kim olacağını sormuştur. Alptegin, ölen emir Abdülmelik'in oğullarından birinin tahta geçmesinin uygun olduğunu bildirmiştir. Ancak devlet merkezinde ve sarayda Alptegin'e karşı ola bir grup Alptegin'in önerisiyle tahta çıkartılan Abdülmelik'in oğlu Nasr'ı tahttan indirmiştir. Alptegin adayını tekrar tahta geçirmek üzere önce Belh'i hâkimiyeti altına almıştır. Sâmânî hükümdarı Alptegin'in üzerine bir ordu göndermiştir. Alptegin ve Sâmânî ordusu arasında 962 yılı Nisan/Mayıs aylarında Hulm geçidinde yapılan savaşı, Alptegin kazanmıştır. Alptegin daha sonra Hindistan'a yapacağı seferler için uygun bir üs olduğunu düşündüğü Gazne şehrini 12 Ocak 963'te zapt etmiştir. Gazne'de kendi hâkimiyetini ilan ederek Gazneli Devleti'nin de temelini atmıştır. Afganistan'da önceki Türk devletlerinden artakalan Türk grup ve beylikleri Gazne ordusunda yer alarak ordunun önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır. Alptegin'in Gazne'yi ele geçirmesinden sonra

Sâmânî emiri 25.000 kişilik bir orduyu Gazne'yi geri almak için Alptegin'in üzerine yollamıştır. Alptegin, Sâmânî ordusunu Gazne önlerinde mağlup edince emir onunla anlaşma yolunu tercih etmiştir. Ele geçirdiği toprakların yönetimini Alptegin'e bırakmıştır. Alptegin o dönemin önemli merkezlerinden Büst'ü ve Kabulşahlar'ın ülkesinin bir bölümünü zap etmiştir. Alptegin, Hindistan'a seferlere başladığı dönemde 13 Eylül 963'te ölmüştür. Alptegin'in ölümünden sonra yerine önce oğlu, onun ölümünden sonra 977 yılına kadar ordu komutanları geçmiş, bu dönemde Gazne Devleti önemli bir gelişme kaydetmemiştir. Gazneli Sultan Mahmud'un babası olan Sebüktegin, Alptegin'in yetiştirdiği ve güvendiği bir kişi olarak 977 yılında Gazne hükümdarı olarak tahta oturmuştur. Sebüktegin'in oğlu Mahmud'a nasihatlarda bulunduğu "Pend-nâme" isimli eserinde kendisinin şimdiki Kırgızistan sınırları içinde bulunan Issık Göl sahillerindeki Barshan bölgesinde doğduğunu yazmıştır. Bu bilgiye göre Sebüktegin, Karluk Türk boylarından birine mensuptur. Sebüktegin'in hükümdarlığı ile birlikte Gazne Devleti, kuruluş döneminde yönetici komutanlar yerine babadan oğula geçen bir hanedan yönetimine girmiştir.

Sebüktegin görünüşte Sâmânîlerin bir valisi gibi davranmakla beraber bağımsız Gazneliler Devleti'nin temeli onun zamanında atılmıştır. Kısa zamanda Türklerin nüfuzu, Gazne'den Doğu Afganistan'daki Zabulistan bölgesine kadar yayılmıştır. Sebüktegin, Zâbulistan asillerinden bir ailenin kızıyla evlenerek mahalli güçleri kendi yanına almıştır. Sebüktegin, kendisine rakip Türk gulâm/köle gruplarının bulunduğu Büst şehrini ve Kuzeydoğu Belucistan'daki Kusdar bölgesini Gazne topraklarına kazandırmıştır. Daha sonra hâkimiyetini Toharistan ve Zemindâver'e kadar genişleterek, Hindistan'a yönelmiştir. 10. yüzyılda Lamgan ve Kâbil'e kadar aşağı Kâbil vadisi, o dönemin kudretli Vayhand Hinduşâhî hükümdarlarının hâkimiyeti altındadır. Bu hükümdarlar, İslamiyetin Kuzey Hindistan'da yayılmasını engellemişlerdir. Sebüktegin, 986-87 yılında çetin savaşlardan sonra Hinduşâhi racasını mağlup ederek Kâbil Nehri boyunca Peşâver'e kadar ilerlemiş ve bu bölgede İslam dinini yaymıştır. Sâmâni emiri Sebüktegin'i kendisine karşı başlatılan bir isyanı bastırmak için çağırmıştır. Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Horasan'a giderek 995 yılında bu isyanı bastırmışlardır. Sâmânî emiri bu başarıdan ötürü Mahmud'u Horasan ordu komutanı yapmıştır. Gazne Devleti'nin temellerini atan Sebüktegin, 997 yılında ölmüştür.

Sebüktegin, ölümünden sonra tahtına küçük oğlu İsmail'in geçmesini vasiyet etmiştir. İsmail, Belh şehrine giderek tahta oturmuştur.

Sebüktegin'in büyük oğlu Mahmud, tahtın kendi hakkı olduğuna inandığından iki kardeş arasında Mart 998'de savaş yapılmış ve Mahmud galip gelerek Gazneli hükümdarı olmuştur. Mahmud, kardeşini Gazne kalesine hapsettirmiştir. Sultan Mahmud Sebüktegin, Zâbulistan'ın asil bir ailesine mensup annesinden 2 Kasım 971'de doğmuştur. Sultan Mahmud, çocukluk çağlarından itibaren babasının yanında seferlere katılmış, zekâsı ve cesareti ile kendisini ispatlamıştır. Sultan Mahmud ve kardeşi arasında taht mücadelesi devam ederken Sâmânîler, Horasan'ı zapt etmişlerdir. Sultan Mahmud önce barış yoluyla Horasan'ı almak için Sâmânî emîrine elçi göndermiştir. Cevap olumsuz gelince savaşmak üzere hazırlık yapmış ancak Sâmânilerin çevre devletlerle ittifak yapması üzerine geri çekilmiştir. Sâmânî emîrinin değişmesi ve yeni gelen emir ve yardımcılarının Sultan Mahmud'a karşı tavırlarından dolayı tekrar savaş düzenine geçilmişse de iki taraf da savaştan vazgeçerek Horasan'ın Sâmânîlerde kalması konusunda anlaşmışlardır. Bir süre sonra anlaşma tekrar bozulmuş ve Sultan Mahmud, 16 Mayıs 999'da Sâmânî emiri komutasındaki orduları yenerek Horasan'ı almıştır. Zengin bir eyalet olan Horasan'a kardeşi Nasr'ı vali atamıştır. Sultan Mahmud, bu galibiyeten sonra Abbasi halifesine, Sâmânî emirine kaşı kazandığı zaferi bildirmiştir. Kasım 999'da Abbasi halifesi, Sultan Mahmud'u kutlayarak, ona hil'at, taç ve bayrakla birlikte hâkim olduğu ülkelerin fermanını göndermiştir. Bu sırada Sâmânîlerin zayıflığından yararlanan Karahanlılar, önce Mâveraünnehir bilginlerini kendi taraflarına almışlar ve sonra 23 Ekim 999'da Buhara'ya girmişlerdir. Sâmâni Devleti'nin Karahanlılar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Sultan Mahmud, bütünüyle bağımsız bir hükümdar olarak Abbasi halifesinin gönderdiği hil'at ve tacı büyük bir merasimle giymiştir. Gazneliler Devleti için Abbasi halifesi El-Kâdir adına hutbe okunmuştur.

Gazne Sultanı Mahmud, Karahanlılarla anlaşma yaparak kuzey cephesini emniyete aldiktan sonra halifeye söz verdiği üzere İslamı Hindistan'a yaymak için Eylül 1000 - Mart 1027 tarihleri arasında Hindistan'a 17 sefer yapmıştır. Seferlerin büyük bir kısmı fetih amacıyla yapılmış ve Hindistan'ın büyük bir kısmı Türk yönetimine geçmiştir. Seferlerin bir bölümü fethettiği yerlerde kurduğu düzenin bozulması veya isyan sebebiyle yönetimi düzene koymak için yapılmıştır. 17 seferin tamamı başarılı olmuş, Sultan Mahmud ve orduları Hindistan'ın zenginliklerini Gazne'ye taşımışlar ve elde ettikleri değerli ganimetlerden bir bölümünü İslam Halifeliği'ne hediye etmişlerdir. Bu seferler sonucunda Hindistan'da uzun süren Türk hâkimiyeti sağlanmıştır. Hindistan-Horasan ticaret yolu bu seferler sayesinde bütünüyle açılmış ve ticaret gelişmiştir. Hindistan'ın pek çok bölgesine camiler yap-

tırılmış, İslamî kuralları öğretmek üzere hocalar tayin edilmiştir. Gazneli Mahmud, Hindistan'da yaygın olan Karmatî mezhebiyle mücadele ederek Sünniliği hâkim kılmak için çalışmıştır.[140]

Gazneli Sultanı Mahmud

Gazneli Mahmud, aynı zaman dilimi içinde Hindistan dışında 1017'de Harezm'e, 1011'de halkın yönetimden şikâyetle Sultan Mahmud'u davetiyle Gur'a ve Kusdar'a, 1012'de Garcistan'a, 1029'da Gürcan ve Taberistan'a, Rey ve çevresine seferlerler düzenlemiş ve bu bölgeleri de hâkimiyeti altına almıştır. Sultan Mahmud, zamanında Gazneli hâkimiyeti, batıda Horasan ve Irak-ı Acem'e, kuzeyde Toharistan ve Maveraünnehir'in bir kısmına, güneyde Sîstân, Zemindâver ve Kusdâr'a ve doğuda ise Pencap, Multan ve Sind'in bir kısmını içine almıştır. Gazne vadisinin ve güney sınırların Hindû devletleri, Gur ve Garcistân hükümdarları ve dağlarda yaşayan Afganlılar da Gazneli Devleti'ne bağlanmışlardır. Gazneli Devleti'nin sınırları Sultan Mahmud döneminde 4.680.000 kilometrekareye ulaşmıştır. Gazne Devleti sınırları içinde bugünkü yer adlarıyla Afganistan, Türkmenistan, Harezm, İran'da Horasan, Kirmân, Semnân-Dâmgân, Lârîstân, İsfahân, Rey, Hemedân, Yezd, Kazvîn, Kâşân, Mâzenderân, Estereâbâd, Geylân, Pathanistân, Sind, Belûcîstân, doğu ve batı Pencâb, bugünkü Pakistan'ın tamamı, Racastân, Mâlvâ, Gûcerât, Delhi, Agra, Ud, Allâhâbâd gibi Hindistan'ın önemli bölgeleri yer almıştır.

Sultan Mahmud, Abbâsi hilâfetine samimiyetle bağlı bir politika sürdürmüş, farklı teklifler getiren Mısır Fâtîmî halifesine ve elçilerine itibar etmemiştir. Gazneli Devleti'ni ihya eden Sultan Mahmud, 1030 yılında 59 yaşında ve saltanatının 32. yılında ölmüştür. Sultan

140. Prof. Dr. Erdoğan Merçil. "Gazneliler", a.e. C. IV. s. 479-508.

Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mes'ud zamanında, uygulanan yanlış ve yetersiz politikalar sebebiyle hâkimiyet altındaki çeşitli birimlerde huzursuzluklar ve isyanlar çıkmıştır. 1032/33 yıllarında Hârezm hâkimi Harun, Karahanlı ve Selçuklulara güvenerek bağımsızlığını ilan etmiştir. 1034 yılında Hindistan ordu komutanı Yınaltekin, isyan etmiş ve isyan, Gazne yetkilileri tarafından bastırılarak Yınaltekin öldürülmüştür. Bu dönemde giderek Türkmenlerin/Selçukluların güçlenmesi, Sultan Mes'ud'u endişelendirmiştir. Bu sebeple onları ortadan kaldırmak için başlattığı seferde, Gazneli ordusu Selçuklu ordusuna önce 1035'de Nesâ'da, daha sonra Talhab'da yenilmiştir. Selçuklular 1038'te Nişâbûr'u işgal etmiş, ardından 1040'ta Dandanakan'da Gazneli ordusunu, büyük bir hezimete uğratmışlardır. Bu başarıdan sonra Büyük Selçuklu Devleti kurulurken Gazne Devleti ihtişamını kaybetmiştir.

Dandanakan'daki mağlubiyetten sonra, Hindistan'a gitmek üzere yola çıkan Gazne hükümdarı Sultan Mesud, kardeşi ve taraftarları tarafından öldürülmüştür. Yerine kardeşi tahta geçmiş ancak Sultan Mesud'un oğlu amcasını ve babasını öldürenleri öldürerek tahta çıkmıştır. Sultan Mevdûd, Selçukluların eline geçen Sîstân'ı, 1043 yılında geri almış ve Hindistan'daki huzursuzlukları bastırmıştır. Sultan Mevdûd, 1048'de ölünce Gazne'de 1052 yılına kadar süren taht kavgaları başlamıştır. 1052 yılında Gazneli tahtına oturan Ferruhzâd, Selçuklular üzerine iki sefer yapmış ve Çağrı Bey'in ordusunu iki seferde de yenmiştir. Selçuklu hükümdarı Alparslan, bu yenilgiler üzerine düzenlediği seferde, Gazneli ordusunu çok büyük bir yenilgiye uğratmış ve Gazne Sultanı Ferruhzad'ın ölümüne kadar devam eden bir barış anlaşması yapmıştır. Ferruhzad'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi İbrahim de Selçuklularla barışı devam ettirmiş ve ülkesini düzene sokmuştur. 1079 yılında Hindistan'a başarılı bir sefer yapmış, birkaç kale fethetmiştir. 1099'da Sultan İbrahim'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu III. Mesud'un 16 yıllık saltanatında Gazne Devleti mevcut düzenini korumuştur. III. Mesud'un ölümünden sonra çocukları arasında taht kavgaları çıkmış ve Arslan Şah tahta oturunca kardeşlerinden Behram Şah hariç hepsini öldürtmüştür. Behram Şah, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer/Sancar'dan yardım istemiştir. Sultan Sancar/Sencer, 1117 yılında, Gazneli Devleti'ni vesayet altına alarak Behram Şahı, Gazne tahtına oturtmuştur. Bir süre sonra Behram Şah, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olmayı reddederek, vaat ettiği vergileri ödememiştir. Bunun üzerine Sultan Sancar/Sencer, Hindistan'a yürümüş ve Behram Şah'ın ordularını yenerek, 1135 yılında Hindistan'ı fethetmiştir. Ancak Behram Şah'ı affetmiş ve gene onu tahta oturtmuştur. Behram Şah'la Gurlular arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucunda Gur hükümdarı Seyfettin Sûrî, 1148 yılında Gazne şehrini ele

Merv, Sultan Sancar Türbesi

geçirmiştir. 1149 yılında Behram Şah tahtına geri dönmüş ve Sûrî ve vezirini öldürtmüştür. Gur Hükümdarı Alâaddin Hüseyin, kardeşinin intikamını almak üzere Gazne'ye yürüyerek Gazne ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Gazne'yi tahrip ederek halkı kılıçtan geçirmiştir. Bu sebeble "Cihan-suz/Dünya-yakan" ünvanı ile anılmıştır. Daha sonra Sultan Sancar'ın/Sencer'in Gurluları yenmesi üzerine Behram Şah, 1152 yılında Gazne'yi ele geçirmiş ve 1159 yılında ölmüştür. Yerine geçen oğlu Hüsrev Şah zamanında Sultan Sancar'ın/Sencer'in 1153-1157 tarihleri arasında dört yıl Oğuzların elinde esir olmasından dolayı Gurlular tekrar güçlenmişler, Büst, Zemindâver ve Tekinâbâd'ı Gaznelilerin elinden almışlardır. Bunun üzerine Gazneliler, Hindistan'ın Lahor bölgesine çekilmişler ve Hüsrev Şah burada 1160 yılında ölmüştür. Yerine geçen Hüsrev Melik zamanında Lahor bölgesinde hem yerli halk hem de Türkler ayaklanarak, zayıflayan Gazne Devleti'ni 1187 yılında ortadan kaldırmışlardır. Böylece Alptegin'le 963 yılında kurulan Hüsrev Melik'le 1187 yılında son bulan ve Hindistan'da Müslümanlığı yayan ve bu bögede uzun asırlar Türk varlığının devamlılığını sağlayan 225 yıllık bir Türk devleti tarih sahnesinden silinmiştir.

Gazneliler de bütün Türk devletlerinin ortak tutumları gibi hâkimiyetleri süresince farklı inanç sahiplerine ve etnik gruplara, baş kaldırmadıkları sürece inanç, gelenek ve dil konusunda serbestlik tanımışlardır. Gazne Devleti, Farsça ve Arapçayı yazışma ve konuşma dili olarak kullanmıştır. Yöneticiler İslamî isimler, ünvanlar ve lâkaplar kullanmışlardır. İslam inanç ve idealleri devlete hâkim bir manevî güç olmuştur. Gazneli Devleti klasik İslam devleti tipinde bir devlet olmakla berabar Orta Asya sınırında kurulmuş olan bu devletin halkı ve ordusu büyük ölçüde Türktür. Arap-Fars kültürünün Türk bozkır kültürüyle kaynaşması Karahanlılarla başlamış, Gaznelilerle devam etmiştir. Türk-İslam sentezine doğru Gazneli dönemi bir köprü oluşturmuştur. Arap-Fars-Türk kültür dairesi Büyük Selçuklu Devleti döneminde de gelişmeye devam etmiştir.

Hindistan'da kurulan Delhi Sultanlığı (1206-1555) bir bakıma Gaznelilerin devamıdır. Gazneli Mahmud döneminde Maveraünnehir ile Hindistan arasında bir göç köprüsü oluşmuş, böylece çok sayıda âlim ve Türk savaşçısı Türkistan'ı terk ederek Hindistan'a yerleşmiştir. İçlerinde erlerden ve paralı askerken sultanlığa kadar yükselenler vardır. Sultan Aybek, İltutmuş ve Balaban bunlardandır.

Gazneli İmparatorluğu da muhtelif devletlerden oluşmuş bir devletler topluluğudur. Selçuklular, Me'ûnîler ve Zîyârîler, Kâkûyîler, Safârîler gibi devletler Gazneli Devleti'nin vassallarıdır. Halifelik, Abbâsilerde olduğundan Abbasi Devleti'ne bağlı veya bağımsız kurulan her İslam devleti, İslam ülkelerine ait toprakların esas itibariyle halifeye ait olduğunu kabul etmişlerdir. Halife, bütün Müslümanların imamıdır ve Allah'ın, İslam topraklarını ona ihsan ettiğine inanılmıştır. Bütün bu sebeplerle kurulan her İslam devleti, mutlaka halifenin iznini ve onayını almak mecburiyetinde olmuştur. Gazneliler de Bağdat halifesinin hamiliğini tanımışlar ve fetihlerini İslam adına yapmışlar, özellikle İslamiyeti ve sünnî mezhebini yaymak üzere mücadele etmişlerdir. Halifenin, bir hükümdarı tanıması ve onaylaması, hükümdarın halifeyi ziyareti sırasında veya elçilerle gönderdiği altın işlemeli siyah atlastan cübbe, boyna takılan altın bir toka, iki altın bilezik, altın kabzalı kılıç, altın eyerli at ve üzerine beyaz yazı ile halifenin ismi yazılmış siyah bayrakla gerçekleşmiştir. Hükümdarlar, kendilerine gönderilen bu eşyaları giyip, kılıcı kuşanmış, ata binerek sancağı açarak dolaşmışlardır. Hilâfet ve hükümdarlık otoritesini taşıyan halife ruhanî otoritesini kabul eden sultanları onaylayarak onlara dünyevî yetkisini devretmiştir. Gazneli Mahmud da, bu geleneğe bağlı olarak bastırdığı paralar üzerine kendi adıyla birlikte halifenin adını da yazdırmıştır. Bu gelenek Sultan Mahmud'dan sonraki haleflerince hem Gazne'de hem de Lahor'da devam ettirilmiştir. Gerek Karahanlı Devleti gerekse Gazneli Devleti yöneticileri Türk devletlerinin başkanları olmakla beraber Müslümanlığı dünyaya yaymak amacını taşıyan ve Bağdat'taki Abbasi emirine bağlı komutanlar gibi davranmışlardır. Afganistan, İran ve Horasan'da kurulan Gazneli Devleti hâkimiyet alanını Hindistan'a doğru genişletirken Karahanlılar doğuda cihatla uğraşmışlar ve İslam dünyasını bu yönden gelecek saldırılardan korumakla kendilerini görevli saymışlardır. Gazneli Devleti'nin sultanları Türk olmakla birlikte yönetim kadrosu ve nüfusu hâkimiyet alanı genişledikçe onlara tâbi halklar çoğaldıkça Türk nüfus azınlıkta kalmıştır. Gazneli Devleti hükümet ve ordu teşkilatlarında İslam-İran geleneğini kurumlaştırmış, Selçuklu ve Osmanlı devletlerine de bir anlamda örnek teşkil etmiştir.[141]

[141] Yrd. Doç. Dr. M. Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Modeli Olarak Gazneliler", a. e. C. IV. s. 509-521.

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULAR / TÜRKMENLER

Büyük Selçuklu İmparatorluğu / Büyük Selçuklu Devleti

Oğuzlar, 10. yüzyılda Sir Derya/Seyhun ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü arasında Üç Ok ve Boz Ok adlarıyla iki kolda on ikişer boy bulunmak kaydıyla teşkilatlanmışlardır. Selçuklular, bu 24 Oğuz boyundan Üç Ok kolunun Kınık boyuna mensuptular. Selçuklu ailesinin bilinen ilk atası Temir-Yalığ/ Demir Yaylı lâkabını taşıyan Dukak, 10. yüzyılın başında Oğuz Yabgu Devleti'nde askerî ve siyasî olarak üst mevkide görev yapmıştır. Dukak'ın oğlu Selçuk genç yaşlarında yeteneklerini kanıtlamış ve Oğuz Yabgu Devleti'nde Sübaşı/Ordu Komutanı olmuştur. Selçuk/Selçük adının "küçük sel" anlamına geldiği , "Sel Tag/ Sel Dağı" veya mücadeleci anlamında "Salçug" kelimesiyle bağlantılı olduğuna dâir farklı görüşler ileri sürülmüştür. Onuncu yüzyılın sonlarına doğru yaklaşık 961 yılında Oğuz Yabgu Devleti'nin Kıpçaklar tarafından yıkılması; Oğuz yabgusuyla Selçuk Bey'in arasının açılması veya yer darlığı ve otlakların yetersizliği gibi üç sebepten biri veya birkaçı dolayısıyla Selçuk Bey taraftarlarıyla birlikte Yengi-Kent'ten/Yeni Kent'ten ayrılarak İslam ülkeleriyle Türk ülkelerinin birleştiği sınır bölgesinde bulunan Cend havalesine göç etmiştir. Bu dönemde Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaktadır. Selçuk Bey ve taraftarları da bu bölgeye geldikten sonra 984 yılında Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Selçuk Bey Buhara ve Harezm'den davet ettiği din adamları vasıtasiyle Oğuzlar arasında İslamiyetin yayılmasını hızlandırmıştır. Oğuz yabgusunun Müslümanlardan almakta olduğu vergiye itiraz eden Selçuk Bey, Oğuz yabgusu tarafından gönderilen kuvvetleri yenerek Oğuz Yabgu Devleti'ni bütünüyle ortadan kaldırmış ve Cend'de bağımsız Selçuk Beyliği'ni kurmuştur. Selçuklu Beyliği'nin çevresinde ikisi Türk üç büyük Müslüman devlet bulunmaktadır. Bu üç devletten birincisi İslamiyetin doğu sınırını temsil eden Karahanlı Devleti (840-1212), ikinci Türk devleti ise o dönemde bugünkü Afganistan topraklarında kurulmuş bulunan ve daha sonra İran, Horasan, kuzey Hindistan ve bugünkü Pakistan'ın tamamını hâkimiyet altına alan Gazneli Devleti'dir (963-1186). Üçüncü büyük devlet ise İranlı kâvimlere ait 819-1005 arasında hüküm süren Büyük Sâmânoğulları Devleti'dir. Abbasi Halifeliği ise artık ismen mevcut olup, dünyevî işlerde idare Büveyhî Devleti'nin (932-1055) Irak'a hâkim kolunun elindedir. Selçuk Bey'in

güçlü bir Oğuz ordusuna sahip olması Sâmânîlerin dikkatini çekmiştir. Bu sebeple 985/986 yıllarında Selçuk Bey ve Türk akıncılarının Karahanlılara karşı Sâmânî sınırlarını korumaları karşılığında Buhara civarındaki Nur kasabasına yerleşmelerine izin verilmiştir. Selçuk Bey ordusuyla birlikte Cend bölgesinde kalırken oğlu Arslan Yabgu idaresindeki Oğuzlar Nur kasabasına göç etmişlerdir. Sâmânoğulları ile Karahanlılar arasındaki çatışmalarda Arslan Yabgu anlaşma gereği Karahanlılara karşı Sâmânoğullarını desteklemiştir. Ancak bu desteğe rağmen bir süre sonra Mâveraünnehir'deki kuvvet dengesi Sâmânîlerin aleyhine, Karahanlılar ve Gazneliler lehine değişmiştir. Aralık 1004 - Ocak 1005 tarihleri arasında yapılan Sâmânî-Karahanlı savaşında Selçuklular, Sâmânîlere destek vermeyince Karahanlılar gâlip gelmiş ve Sâmânî Devleti'nin tekrar toparlanması mümkün olmamıştır.

Selçuk Bey'in 1007'de Cend şehrinde yüz yaşlarında vefatından sonra yerine oğlu Arslan Yabgu geçmiştir. Selçuk Bey'in Mikâil, Arslan, Yusuf ve Musa adlarında dört oğlu vardır. Oğullarından Mikâil, savaşta ölmüş ve yetim kalan oğulları Çağrı ve Tuğrul Beyleri dedeleri Seçuk Bey büyütmüştür. Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçukluların tamamı Cend şehrinden ayrılarak Arslan Yabgu ve yardımcıları konumunda olan kardeşleri Yusuf ve Musa yönetiminde Maveraünnehir ve Buhara çevresine yerleşmişlerdir.

Sâmânîlerin ortadan kalkmasından sonra Maveraünnehir'e Karahanlıların hâkim olması, Selçuklularla Karahanlıları karşı karşıya getirmiştir. Karahanlıların Tuğrul ve Çağrı Beylere düşmanca davranarak Tuğrul Bey'i tutuklamaları üzerine Çağrı Bey, bir baskınla Karahanlıları mağlup etmiş ve Tuğrul Bey'i hapisten kurtarmıştır. Çağrı Bey, 1016 yılında emrindeki 3000 Türkmenle birlikte Horasan, Rey ve Azerbaycan yolunu izleyerek Ermeni Vaspurakan ve Gürcü Krallıklarına akınlar yapmış ve bol ganimet elde etmiştir. Bu seferinde Ani Ermeni Krallığı'na kadar gelmiştir. Keşif gezisi kabul edilen bu seferden Horasan'a dönmüş ve 1021 yılında Buhara civarında Tuğrul Beyle buluşmuştur. Selçuk Bey'den sonra yerine geçen oğlu Arslan Yabgu, Karahanlıların taht anlaşmazlıklarında Büyük Kağan Yusuf Kadir Han'a baş kaldıran Ali Tegin'e destek vererek 1020/1021 yıllarında Buhara'yı ele geçirmiştir. Ali Tegin ile Arslan Yabgu ittifakı Maveraünnehir'i bütünüyle hâkimiyet altına almak isteyen Karahanlı ve Gazneli devletleri için önemli bir engel teşkil etmiştir. Bu engeli ortadan kaldırmak üzere Gazneli Mahmud ile Karahanlı Büyük Kağanı Yusuf Kadir Han 1025 yılında Semerkant yakınlarında buluşmuşlar ve birlikte hareket ederek Arslan Yabgu yönetimindeki Oğuzla-

rın/Türkmenlerin Maveraünnehir ve Türkistan'dan çıkartılarak Horasan'a nakledilmeleri konusunda anlaşmışlardır. Bu görüşmenin ve anlaşmanın duyulmasından sonra Ali Tegin ve Arslan Yabgu Karahanlı-Gazneli ittifakına karşı duramayacaklarını anlayarak Buhara'dan çöllere çekilmişlerdir. Gazne Sultanı Mahmud Semerkant'ta bulunduğu bir dönemde Arslan Yabgu'yu huzuruna davet etmiş ve bu görüşmede Arslan Yabgu'nun ve emrindeki Oğuzların/Türkmenlerin kendi ülkesi için tehlike olduklarını anlamıştır. Daha sonra Gazneli Sultan Mahmud 1025 yılında bir ziyafette Arslan Yabgu'yu tutuklatarak Hindistan'da Kâlincâr kalesine hapsettirmiştir. Arslan Yabgu yedi yıllık esaretten sonra 1032 yılında bu kalede ölmüştür. Arslan Yabgu'nun esir olduğu dönemde Selçukluların başına kardeşi Musa İnanç Yabgu getirilmiştir. Ancak yönetimde Mikâil Bey'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler daha etkili olmuşlardır. Karahanlı, Gazneli ve Harzemşahlar eş zamanlı Türk devletleri ve devlet olma yolundaki Selçuklu Beyliği el ele verip güç birliği kurmak ve maddî ve manevî atılım içine girmek yerine 11. yüzyılın bu dört Türk gücü çeşitli sebeplerle bazen biri diğeriyle bazen üçü bir diğerine karşı hep birbirleriyle savaşmışlardır. Bu mücadelelerin arasında Selçuklu beyleri Gazneli Devleti ile Ağustos 1035'te bir anlaşma yapmışlardır. Bu anlaşmaya göre Gazneli Devleti, Musa Yabgu'ya Ferâve'yi, Çağrı Bey'e Dihistân'ı ve Tuğrul Bey'e Nesâ'yı vermiştir. Ayrıca Gazne Sultanı Mesud, Selçuklu beylerine hil'at, menşur ve sancak göndererek "Dihkân" ünvanı da vermiştir. Selçuklu beyleri buna karşılık Gazne Sultanı Mesud'a itaat edecekler ve beylerden biri daima Gazne'de rehin olacaktır. Bu anlaşmayla Selçuklular meşru bir güç hâline gelmişler ve devlet kurmak üzere önemli bir adım atmışlardır. Bu anlaşmadan sonra prestijleri artan Selçuklulara, özellikle Hazar Denizi'nin doğusunda Balhan Dağı civarından ve Ceyhun/Amu Derya taraflarından Türkmenler akın akın katılmışlardır. Gazne ile anlaşmalarına rağmen Selçuklular güçlendikçe akınlara başlamış ve 1036 yazında Gaznelilerin düşmanı olan Harzemşah İsmail'le anlaşmışlardır. Gazne Sultanı Mesud, Horasan vilâyetini, Selçuklu akınlarından korumak için Selçukluların üzerine 15.000 kişilik bir ordu göndermiştir. Seçuklular da Sultan Mesud'a bir elçi göndererek, ellerindeki toprakların ihtiyaçlarına yetmediğini ileri sürerek Merv, Serhas ve Bâverd'in kendilerine verilmesini istemişlerdir. Sultan Mesud'un bu isteği kabul etmeyerek Selçuklulara karşı tekrar ordu göndermesi üzerine Türkmenler, Nesâ ve Ferâve'ye geri çekilmişlerdir. 6 Ekim 1037'de Sultan Mesud'un Hindistan'daki Hansi Kalesi'ni fethetmek üzere Gazne'den ayrılmasını fırsat bilen Türkmenler, Tâlekân ve Fâryâb'ı yağmalamış ve Rey şehrini kuşatmışlardır. Sultan Mesud, Hansi Kalesi'ni fethederek 1038 yılında Gazne'ye döndüğün-

de Selçukluları Gazne ordusuna karşı çete savaşı içinde bulmuştur. Sultan Mesud'un ordusununu Selçuklular üzerine gönderdiğini öğrenen Selçuklu beyleri, ağır ve değerli eşyalarını ve ailelerini Merv Çölü ortasına göndermişlerdir. 24 Mayıs 1038'de Gazneli ve Selçuklu kuvvetleri Serahs yakınında Talh-âb denilen yerde karşılaşmış ve. Çağrı Bey'in gayreti ve taktikleriyle Selçuklu kuvvetleri Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferden sonra, Gaznelilerden bağımsızlıklarını aldıklarına inanan Selçuklular, kendi devletlerini kurmaya karar vermişlerdir. Türk devlet geleneğine uyarak elde ettikleri toprakları Musa Yabgu'nun Serahs'ı, Çağrı Bey'in Merv'i, Tuğrul Bey'in büyük kağan olarak Nişâbur'u yönetmesi için aralarında anlaşmışlardır. Haziran 1038'de bir cuma günü Tuğrul Bey'in adına Nişabur'da hutbe okunmuş ve Tuğrul Bey, 4.000 atlısıyla Türk hâkimiyet işareti olarak kolunda yay ve kemerinde üç okla Nişâbur'a girerek Gazne Sultan'ı Mesud'un tahtına oturmuştur. Horasan'ın en önemli merkezi olan Nişâbur, Selçukluların başkenti olmuştur. Ancak Gazne Sultan'ı Mesud, kaybettiği toprakları kazanmak için önce 6 Nisan 1039'da Ulyâ-âbâd mevkiinde ve Serahs'da 27 Haziran 1039'da Selçukluları bozguna uğratmıştır. Selçuklular bozguna uğramalarına rağmen mücadeleden vazgeçmemiş, Gazneli ordusunu, kullandıkları suyun yatağını değiştirerek susuz bırakmış ve devamlı baskınlarla huzursuz etmişlerdir. Bu sıkıntılar sebebiyle Gazneliler, Selçuklulara barış teklif etmişlerdir. Geçici bir barış anlaşmasıyla Gazneli ordusunun Herat'a gitmesi, Nesâ, Bâverd, Ferâve şehirlerinin Selçuklulara teslim edilmesi ve Selçukluların elinde bulunan Nişâbur, Serahs ve Merv şehirlerini Gaznelilere bırakmaları ve asıl barış antlaşmasının Herat'ta yapılması konularında anlaşmışlardır. Selçuklular açısından bu antlaşmanın en önemli tarafı artık bir siyasî güç olarak kabul edilmeleri olmuştur.

Bu geçici barışa uyarak Sultan Mesud, Herat'a çekilmiştir. Selçuklular ise Nişâbur, Serahs ve Merv şehirlerini Gaznelilere vermedikleri gibi, Gazne topraklarına baskınları sürdürmüşlerdir. Bunun üzerine Sultan Mesud, 16 Mayıs 1040'ta Merv'e doğru hareket etmiştir. Gazne ve Selçuklu orduları 22 Mayıs 1040'ta savaşa girmişlerdir. Gazne ordusu savaşarak Merv'in güney batısında Dandanakan Kalesi'ne ulaşmıştır. Selçuklular Dandanakan Kalesi çevresindeki su kaynaklarını kullanılmaz hale getirdiklerinden Gazne ordusu su içmek üzere beş fersah uzaktaki bir havuza yönelince orduda karışıklık çıkmış ve Sultan Mesud'un Türklerden meydana gelen Hassa ordusundan 370 kişi Selçuklulara katılmıştır. 24 Mayıs 1040'ta susuzluktan bitkin ve disiplini bozulmuş Gazne ordusu Selçukluların hücumu karşısında dağılarak yenilmiştir. Sultan Mesud, savaş alanında birkaç yakını ve az sa-

yıda askerle tek başına kalmıştır. Sultan Mesud ve yanındakiler savaş alanını terk ederek Merv Ovası'ndaki Berkdiz Kalesi'ne sığınmışlardır.

Merv, Sultan Sancar Türbesi

Dandanakan Savaşı kazanıldıktan sonra Selçuklu beyleri toplanarak Tuğrul Bey'i Horasan Emiri olarak ilan etmişlerdir. Bu yolla Selçuklular, Horasan'da bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Dönemin âdeti gereği, Karahanlı hükümdarları Ali Tegin oğullarına, Bögü Tegin ve Kâkuyi emirine fetihnâmeler göndererek zaferlerini ve devletlerini anlatmışlardır. Ayrıca Abbasî halifesine mektup yazarak, devlet kurduklarını, halifeye sadık olduklarını ve Horasan'da adaleti sağlayacaklarını bildirmişlerdir. Türk devlet yönetme geleneğine uyarak topraklarını yönetim bölgelerine göre aralarında paylaşmışlardır. Tuğrul Bey "Sultan" sıfatıyla Nişâbur'u alarak batıya, Irak tarafına gitmiştir. Çağrı Bey "Melik" ünvanıyla merkez Merv olmak üzere Ceyhun/Amu Derya Nehri'yle Gazne arasındaki bölgeden, Musa Yabgu, Büst, Herat ve Sistan havalesinden sorumlu olmuştur. Selçuklu ailesinden İbrahim b.Yınal'a Kuhistan, Arslan Yabgu'nun oğlu Kavurd'a Kirman bölgesinin yönetimi verilmiştir. Çağrı Bey, hâkimiyet sahası olan Kuzey Horasan'da göreve geldiğinde 1040 yılında Gaznelilerden Belh şehrini almıştır. Merv şehrini merkez yapan Çağrı Bey, 1042-43 yıllarında Harezm'i Selçuklu topraklarına katmıştır. Çağrı Bey ve oğlu Alparslan Gaznelilerle savaşmayı uzun bir süre sürdürmüş ve 1059 yılında barış yapmışlardır. Karahanlı hükümdarı Arslan Han da Alp Arslan'ın idaresindeki toprakları ele geçirmek için mücadele etmişse de Ceyhun'u/Amu Derya'yı geçtikten sonra karşılaştığı Alparslan'a yenilmiş ve ülkesine geri çekilmiştir. 1050 yılında Karahanlı hükümdarı Arslan Han'la Çağrı Bey arasında Selçuklu hâkimiyeti altındaki topraklara saldırmamaları şartıyla barış yapılmıştır. Selçuklu Devle-

ti'nin kuruluşunda ve gelişmesinde önemli rol oynayan Çağrı Bey, 1060 yılında yetmiş yaşında Serahs şehrinde ölmüş ve cenazesi oğlu Alparslan tarafından Merv'de yaptırılan türbesine gömülmüştür.

Tuğrul Bey Nişâbur'da tahta oturduktan sonra 1041-42 yıllarında Taberistan ve Cürcan bölgelerini ve buralardaki mahalli hanedanlardan Ziyârîleri ve Bâvendîleri kendine bağlamıştır. 1043 yılı sonlarında İbrahim Yınal, Rey şehrini Karahanlılardan, Bürûcird ve Hemedan'ı da Kâkûyi hanedanından almıştır. Tuğrul Bey, Rey'e geldiğinde İbrahim Yınal tarafından merasimle karşılanmıştır. Tuğrul Bey, Nişâbur yerine Rey şehrini başkent yapmış ve şehrin imar edilmesini emretmiştir. Tuğrul Bey, Kazvin'i, Hemadan'ı ve Isfahan'ı kısa sürede Selçuklulara bağlamıştır. İbrahim Yınal ve Kavurd, Tuğrul Bey'in emriyle birkaç yıl içinde İran'ın, Dînever, Karmîsîn, Hulvân, Hânikin ve Şehrizûr/Şehri Zor gibi şehirlerini ve Kirman bölgesini Büveyhîlerden alarak Selçuklu egemenliğine sokmuşlardır.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce başlayan Türkmenlerin Anadolu akınları Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra sistemli ve programlı bir şekilde Anadolu'yu yurt edinmek üzere sürdürülmüştür. Anadolu'ya Türk akınları 1016 yılında Çağrı Bey'in keşif akını ile başlamış, 1028'de Gazneli Mahmud'a yenilen Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar Azerbaycan yoluyla Bizans/Doğu Roma topraklarına girmişler ve 1029 yılında Diyarbakır havalesine kadar gelmişlerdir. Selçuklulara bağlı olmayan Türkmenler bir süre Diyarbakır ve Cizre bölge-

Diyarbakır Kalesi

lerine akınlar yapmışlar ve 1043 yılında Musul'u ele geçirmişlerdir. Türkmenlerin bu kontrolsuz hareketleri dolayısıyla Musul, Diyarbakır emirleri ve Irak'taki Büveyhî hükümdarı Tuğrul Bey'e Türkmenleri şikâyet etmişlerdir. Ayrıca Musul emiri Karavaş, Hive hükümdarı ile birleşerek 1044 yılında Musul'daki Türkmenleri bozguna uğratarak Diyarbakır'a kadar kovalamıştır. Tuğrul Bey, Türkmenlerin İslam ülkelerine akın yapmalarını yasaklamış ve Azerbaycan'a dönerek oradaki yaylak ve kışlaklara yerleşmelerini ve Bizans'a/Doğu Roma İmparatorluğu'na yapılacak akınlara katılmaları talimatını vermiştir. Türkmen beylerinin yönetiminde Türkmenler, Diyarbakır bölgesinden çıkarak, Dicle'nin kuzeyine ve oradan Murad suyunu izleyerek Bizans'a/Doğu Roma'ya bağlı Ermenistan topraklarından geçerek Azerbaycan'a gitmek için izin istemişlerdir. Bizanslı/Rum yönetici Stephanos izin vermediği gibi Türkmenlere saldırmıştır. 1045 yılında Türkmenler, bu saldırıyı geri püskürttükleri gibi Stephanos'u da esir almışlardır. Türkmenler, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emrine girerek Azerbaycan'a yerleşmişler ve Bizans'a/Doğu Roma'ya yapılan bütün akınlara katılmışlardır. 1040-1045 yılları arasında Bizans'la/Doğu Roma'yla Ermeniler arasında dört savaş yapılmış ve Ermeniler yenilgiye uğratılmıştır. Bizans/Doğu Roma tarafından Ermeni kralı tahttan feragat etmeye zorlanmıştır. Bizans/Doğu Roma, Ermenilerin yaşadığı Ani/Kars'ı ve Vaspuragan'ı/ Van Gölü Havzası'nı "İberya Katepanı" adı altında askerî bir eyalete dönüştürmüştür. Ermenistan'ın doğusu Bizans eyaleti hâline getirilmiştir. Tuğrul Bey, Selçuklu şehzadelerini, Anadolu'nun doğu bölgelerini fetihle görevlendirmiştir. Azerbaycan'ın fethinde görev alan Musa Yabgu'nun oğlu Şehzade Hasan, Pasin/Hasankale ve Erzurum ovalarını ele geçirdikten sonra, Bizans/Doğu Roma eyaleti Vaspurakan'a/Van Havzası'na girmiştir 1048 yılında Bizans ordusu Şehzade Hasan'ı ve ordusunu tuzağa düşürerek şehit etmiştir. Tuğrul Bey, Şehzade Hasan'ın intikamını almak ve Anadolu fetihlerine devam etmek üzere Azerbaycan valisi İbrahim Yınal'ı görevlendirmiştir. İbrahim Yınal ve Kutalmış yönetimindeki Selçuklu orduları 1048 yılında girdikleri Bizans/Doğu Roma topraklarında sürdürdükleri mücadeleler sonucunda 18 Eylül 1049 cumartesi günü Pasin Ovasında/Hasankale'de yapılan savaşla Bizans ordusunu yenilgiye uğratarak büyük bir zafer kazanmışlardır. Pasinler zaferinden sonra İbrahim Yınal, beraberinde çok sayıda esir ve ganimetlerlerle Rey şehrinde bulunan Tuğrul Bey'in yanına dönmüştür. Bizans/Doğu Roma imparatoru, batıda Bizans'ı/Doğu Roma'yı tehdit eden diğer bir Türk grup Peçeneklerin akınları sebebiyle Selçuklularla barış yapmak zorunda kalmıştır. 1049/1050'de İstanbul'da

yapılan barış görüşmeleri sonucunda Emeviler döneminde İstanbul'da yaptırılmış olan caminin tamir edilmesi ve Fâtimî Devleti adına okunan hutbenin, bu tarihten itibaren Sünni Abbasi halifesi ve Tuğrul Bey adına okutulmasına ve camide namaz kılınmasına karar verilmiştir. Cami onarıldıktan sonra mihrabına Selçukluları temsilen ok ve yay yaptırımıştır. Bu başarı Tuğrul Bey'in iktidarını kökleştirmiş ve İslam âleminde itibarını artırmıştır. Bizans'ın/Doğu Roma'nın Selçuklulara vergi ödemeyi kabul etmemesi sebebiyle anlaşma kesinleşmemiştir. Selçuklularda taht mücadeleleri başladığı için Anadolu fetihlerine bir süre ara verilmiştir. Tuğrul Bey, güvendiği beylerinden İbrahim Yınal'la anlaşmazlığı ortadan kaldırdıktan sonra 1051 yılında Isfahan'ı fethetmiştir. Selçuklu güçleri 1054'te Şiraz, Ahvaz, Huzistan, Elcezire Kirman ve Musul'un iç işlerinde bağımsız olmakla beraber, Tuğrul Bey adına hutbe okutarak, Selçuklu birliğine bağlanmıştır. Artık Irak'taki Büveyhî Devleti, Selçuklu fetihleri sonucunda hâkimiyet alanlarını büyük ölçüde kaybederek Bağdat ve çevresinde hâkim duruma gelmiştir.

1054 yılı başlarında Tuğrul Bey, ordusuyla birlikte Anadolu'ya girmiş ve önce Bargiri/ Berkri/Muradiye Kalesi'ni fethederek Erciş'i Selçuklu topraklarına katmıştır. Ardından Malazgirt'i kuşattıktan sonra, Pasin Ovası'ndan Erzurum'un kuzey doğusuna doğru ilerlemiştir. O dönemde İberya olarak adlandırılan bu bölgedeki Bizans/Rum komutanları Tuğrul Bey'le savaşmak için kalelerinden çıkmaya bile cesaret edememişlerdir. Tuğrul Bey, Malazgirt'e gelmiş ancak Malazgirt çok iyi tahkim edildiğinden ve kışın yaklaşması sebepleriyle burayı fethedemeden geri dönmüştür. Dönüş yolunda Van Gölü civarında bulunan ve fethi çok zor olan Arcke/Adilcevaz kalesini 1054/55 yılında fethetmiştir. Baharda tekrar Anadolu'ya dönmek niyetiyle Azerbaycan'a gitmeye karar vermiş ancak Bağdat'tan halifenin ısrarlı davetleri üzerine Bağdat'a gitmiştir.

Tuğrul Bey'in Anadolu seferi sırasında ordusundan görevlendirdiği üç gruptan birincisi Oltu/Taik içinden Çoruh ve Halidiye'ye ve Bayburt'a kadar gitmişlerdir. Ancak Bayburt'ta hâkim olan Franklar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. İkinci kol Kuzey Kafkaslar'da. Batıda Canik ormanı, güneyde Horsen, Hanzit. Tercan ve Ekeleac/ Erzincan bölgesine kadar ulaşmışlardır. Üçüncü Selçuklu kuvveti ise Vanand/ Kars bölgesine yönelerek Kars kralının orusunu imha etmiştir. Tuğrul Bey Anadolu'dan ayrılırken üç bin kişilik bir Selçuklu gücünü akınlara devam etmeleri için Doğu Anadolu'da bırakmıştır. Taht kavgaları sebebiyle Anadolu'ya tekrar dönemeyen Tuğrul Bey namına bu kuv-

vetler, fetih hareketine devam etmişlerdir. 1059 yılında Çağrı Bey'in oğlu Yakutî kumandasındaki kuvvetler Anadolu'da iki koldan Urfa ve Sivas çevresinde akınlar yapmışlardır. Selçuklu güçleri tekrar Anadolu'ya girerek 1062 yılında Ergani bölgesine akınlar yapmışlar sonuç alamamakla beraber Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu'nun direncinin giderek kırılmasını sağlamışlardır.

Abbasi halifesi, Bağdat hâkimi Büveyhîlerin ve Türk askerlerinin komutanı Arslan Besâsîrî'nin baskısıyla içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmak, bozulan düzeni sağlamak ve İslam dininin yayılmasını sağlayacak Sünni bir hükümdarın himayesini istemek üzere ısrarla elçiler göndererek Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Tuğrul Bey bu ısrarlı davet üzerine 18 Aralık 1055'te beraberinde 8 filin de bulunduğu ordusuyla İslam'ın merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Camilerde Tuğrul Bey adına hutbeler okunarak çok görkemli bir karşılama yapılmıştır. Ancak, Tuğrul Bey'in gelişiyle düzenlerinin bozulacağını düşünen Selçuklulardan önce Bağdat'a yerleşmiş olan Türklerin bir kısmı ve Araplar Selçuklu ordusuna saldırınca çatışma çıkmıştır. İsyan kısa sürede bastırıldıktan sonra, Bağdat'taki Büveyhi Devleti'ne son verilmiş ve Bağdat, Selçuklu hâkimiyetine sokulmuştur. Bağdat'taki hazineye el konmuş ve "Sultânîyyat" adı altında alınan vergiler Selçuklu hazinesine devredilmiştir. Halifenin geliri artırılmış ve güvenliği sağlanmıştır. Tuğrul Bey Bağdat'ın imarı için emir vermiş, Şehrin doğusunda Dicle kenarında bir saray, cami, asker kışlaları ve emîrlerine konaklar yapılmıştır. Bu yeni şehir "Tuğrul Bey Şehri/ Medinetü Tuğrul Bey" adıyla anılmıştır. Tuğrul Bey yeni sarayda halifenin kendisine hediye ettiği altın tahta oturtulmuş ve kendisine "Doğunun ve batının hükümdarı - dinin temel direği" ünvanları verilmiş, adına para bastırmıştır.

Bağdat fethinden sonra İslam âleminde siyasî otorite tamamen Selçukluların eline geçmiş, halifeye dini otoriteden başka bir hak tanınmamıştır. Bu iş bölümüyle dünya işleriyle dini işler birbirinden ayrılmıştır. Ekim 1056'de halifenin, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la evlenmesi, iki hanedan arasındaki bağı güçlendirmiştir. Tuğrul Bey'e isyan eden Bağdat'taki Türk kumandan Arslan Besâsîrî yenilgiye uğratılmış ve Musul'un yönetimi İbrahim Yınal'a verilmiştir.

Sultan Tuğrul Bey, 1060 yılına kadar iç isyanlarla uğraşmış ve ülkesinde düzen sağladığı bir dönemde eşi Altuncan Hatun ölmüş ve Rey şehrine gömülmüştür. Altuncan Hatun, Tuğrul Bey'le savaşlara katı-

lan hem dirayetli hem de kahraman bir kadındır. Ölürken Tuğrul Bey'e halifenin kızı Seyide ile evlenmesini vasiyet etmiştir. Tuğrul Bey halifenin kızıyla 11 Şubat 1063'te başlayan ve bir hafta süren bir düğünle Bağdat'ta evlenmiştir. 13 Nisan 1063'te iç isyanlar sebebiyle Bağdat'an ayrılarak Rey'e dönmüş ve yetmiş yaşında 4 Eylül 1063'te ölmüş ve Rey'de gömülmüştür. Sultan Tuğrul Bey, adaletli, dindar ve iyi kalpli bir hükümdar olarak tanınmıştır. Selçuklu Devleti'ni sağlam temellere oturtmuş, devlet hudutlarını Bizans sınırlarına kadar genişletmiş ve Anadolu'nun fethi için çalışmıştır.

Sultan Tuğrul Bey'in kendi çocuğu olmadığı için Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht tayin etmiştir. Ancak, Çağrı Bey'in oğullarından Alp Arslan ve Tuğrul Bey'e karşı isyan hâlinde bulunan Kutalmış, Tuğrul Bey'in kardeşi Musa İnanç Yabgu, emirlerden ve şehzadelerden de bir kısmı Süleyman'ın hükümdarlığını tanımamışlardır. Mücadeleyi Alp Arslan kazanarak tahta oturmuştur. Tedbir ve tavsiyeleriyle Alp Arslan'ın dikkatini çeken Nizâm'ül-Mülk, 7 Aralık 1063'te Selçuklu veziri olmuştur. Halife 9 Nisan 1064'te Bağdat'ta Sultan Alp Arslan namına hutbe okutarak sultanlığını onaylamıştır.

Sultan Alp Arslan, devlet düzenini kurduktan sonra 22 Şubat 1064'te büyük bir orduyla Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan'ın Merend şehrine gelmiştir. Burada Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan emir Tuğtekin'den hem bilgi almış hem de onun kuvvetlerini de ordusuna katmıştır. Önce Nahçıvan'a geçmiş, Aras Nehri'ne gemilerden kurdukları köprüden geçerek Arran/Erran'daki Ermeni topraklarına girmiştir. Burada, Bizans/Doğu Roma adına Ermeni topraklarını yöneten Giorg ile yıllık vergi vermesi; Sultan Alparslan'a itaat etmesi konusunda antlaşma yapılmıştır. Alp Arslan buradan Gürcistan'a geçerek Tiflis-Çoruh arasındaki birçok şehir ve kaleyi fethetmiştir. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve Nizam'ül-Mülk komutasındaki ikinci kuvvet Aras Nehri boyunca ilerleyerek Bizans/Doğu Roma kalelerini fethetmiş Kars'ın güneydoğusunu/Sürmeli'yi ele geçirmişlerdir. Fethedilen topraklar Nahçivan emirinin yönetimine verilmiştir. Daha sonra o dönemde Meryem-Nişin olarak adlandırılan Kars'ın kuzeydoğusu da egemenlik altına alınmıştır. Sultan Alp Arslan emrindeki ordu ile Melikşah yönetimindeki ordu Kars civarında buluşarak Ermenistan'ın başkenti olan Ani'yi 16 Ağustos 1064'te fethetmişlerdir. Sultan Alp Arslan kardeşi Kavurd'un huzursuzluk çıkarması üzerine Anadolu seferini bırakarak Şiraz'a gelmiştir. Kavurd, Sultan Alp Arslan'dan özür dilemiş ve Kirman'da hâkimiyetine devam etmesine izin verilmiştir. Daha sonra Merv'e geçen Alp Arslan burada oğlu

Melikşah'ı Karahanlı prenseslerinden Terken Hatun'la, diğer oğlu Arslanşah'ı ise bir Gazneli prensesi ile evlendirmiştir. 1065 yılı sonlarında Ceyhun'u geçerek Hazar Denizi kenarındaki Üstyurt ve Mangışlak taraflarına giderek burada ticaret yollarını vuran Kıpçak ve Türkmenleri itaat altına almıştır. Mayıs 1066'da Harezm'in başkenti Gürgenç/Ürgenç yoluyla Merv'e dönmüştür. Bu seferle Maveraünnehir'e komşu bölgeleri tamamıyla Selçuklu Devleti'ne bağlamıştır. Aynı tarihlerde Sultan Alp Arslan'ın görevlendirdiği emirler ve Türkmen beyleri 1065-1066'da Diyarbakır'ın kuzeyinde bulunan Tulhum'a, Süveyha/Siverek, Nasibin ve Urfa bölgelerine sürekli akınlar yaparak ve Bizans'ı/Doğu Roma'yı zorlamışlardır. 1066-1067 yılında da başka bir emîr, bir grup Türkmen beyiyle birlikte tekrar Tulhum, Nizip, Adıyaman'a akınlar düzenlemiş, bazı kaleleri fethetmişlerdir.

Türkmen beylerinden Afşin Bey, kalabalık bir Türkmen grubuyla Fırat'ı geçerek Bizans/Doğu Roma topraklarına akınlar yapmıştır. Afşin Bey'e bağlı kuvvetler, önce Gaziantep'in batısında bulunan Dülük/Deluk'u ve Ra'ban'ı almıştır. Diğer bir kol Antakya'ya girmiştir. Daha sonra Afşin Bey, önce Malatya'ya yürüyerek buradaki Bizans ordusunu dağıtmıştır. Buradan Tohma vadisini izleyerek Kayseri'ye ulaşmış ve Kayseri'yi ele geçirmiştir. Afşin Bey, buradan Karaman'a akınlar yapmış ve pek çok ganimetle Torosları aşarak Seyhan ve Adana havzasına girmiştir. Bu bölgede de akınlar yaptıktan sonra Gâvur Dağlarını geçerek 1067 sonlarında kendi hareket üsü olan Halep'e dönmüştür. I068'de Antakya bölgesine düzenlediği yeni akınlardan sonra değerli hediyelerle Sultan Alp Arslan'ın yanına gitmiştir. Sultan Alp Arslan 1067 yılı sonlarında büyük bir ordu ile Horasan'dan ayrılarak ikinci defa Aras Nehri'ni geçmiş ve Gürcü kralı tarafından Müslümanlardan alınan Tiflis ve Rustav şehirlerini ve bu bölgedeki pek çok kaleyi ele geçirmiştir. Bu bölgede Selçukluların uç beyliğini kurmuştur. Daha sonra Derbend'i egemenlik altına almıştır.

Selçukluların Anadolu akınlarından ve fetihlerinden rahatsızlık duyan Bizans/Doğu Roma İmparatoru Romanes IV. Diogenes, Kapadokya'dan çok sayıda asker toplamış, Rumeli'deki Uz ve Peçeneklerin yanında Frank ve Normandiya'dan çok sayıda paralı askerleri de ordusuna katarak 1068 baharında Selçukluları engellemek üzere Suriye'ye doğru yola çıkmıştır. Kuzeyden gelen Selçuklular, Bizans/Doğu Roma ordusu Kayseri'ye yaklaşırken Niksar'ı fethetmişlerdir. Bu haberle yolunu değiştiren imparator, Kayseri üzerinden Sivas'a ve oradan doğuya doğru yol alırken Divriği'de Selçuklu ordusu ile karşı-

laşmıştır. Selçuklu güçleri bu ilk karşılaşmada yenilgiye uğrayarak geri çekilince Romanes IV. Diogenes, güneye yönelerek Maraş'a oradan Halep'e inmiştir. 20 Kasım 1068'te Menbiç şehrini kuşatmışlardır. Türkmen ve Arap kuvvetleri karşı koymaya çalıştılarsa da Bizans/Doğu Roma ordusunu yenememişlerdir. Ancak İmparator, dönüş yolunda Türklerden çekindiği için Antakya tarafına geçmiş ve burada Artah'ı alarak Toroslar yoluyla Orta Anadolu'ya girmiştir. İmparator Halep'teyken Afşin Bey, Orta Anadolu'ya bir akın yapmış, Sakarya Nehri havzasına kadar ilerlemiş, Amarium/ Eskişehir civarını zapt ederek yağmalamıştır. İmparator, bu olayı Pozantı civarında öğrenmiş, ancak Afşin Bey doğuya doğru yol aldığı için ardından gidememiştir. Romanes IV. Diogenes, kışın başlaması ve orduyu besleme güçlüğünden dolayı İstanbul'a dönmüş ve merasimle karşılanmıştır.

1068-1070 yılları arasında Sultan Alp Arslan, Kirman meliki kardeşi Kavurd'un Fars valisi Fazuli ile birleşerek çıkardıkları isyanla uğraşmıştır. Fazuli öldürülürken kardeşini bir kere daha af ederek Kirman Emirliği görevinde bırakmıştır. Ayrıca Kafkasya'daki Müslüman emirliklerin birbirleriyle mücadelelerine müdahale ederek, bu bölgeyi tekrar düzene koymuştur. Aynı tarihlerde Selçuklu emirlerinin Anadolu akınları devam etmiştir. Akınlara karşı Bizans imparatoru, ikinci kez Anadolu seferine çıkmıştır. Akıncılar, güçlü bir ordu ile Kayseri'ye kadar gelen imparatorun önünden geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İmparator, Selçukluların üsü durumunda olan Ahlat'ı almak, bölgedeki kaleleri ele geçirerek Türk akıncıları Bizans/Doğu Roma topraklarından çıkarmak üzere Harput'a gelmiştir. Selçuklular bu sırada Malatya'ya saldırmış ve Bizans ordusunu yenmiştir. Bu mağlubiyete rağmen Diogenes, ileri harekâtına devam etmiş, Harput'tan ayrılarak Murat Çayı boyunca ilerlemiş ve bugünkü Palu bölgesine gelmiştir. Aynı tarihlerde Selçuklu kuvvetleri, devamlı akınlarla Konya ve Karaman'la birlikte birçok şehir ve kasabayı ele geçirmişlerdir. İmparator, Selçukluları dönüş yolunda yakalamak üzere doğu harekâtından vazgeçerek Sivas üzerinden Kayseri'ye gelmiştir. Ancak Türkler imparatorun planını öğrenerek, Kilikya geçitlerinden geçerek güneydeki hareket üsleri olan Halep'e dönmüşlerdir. İmparator Diogenes, Selçuklu akıncılarına karşı yaptığı ikinci seferinden de kesin bir sonuç alamadan geri dönmüştür. Bizans/Doğu Roma imparatorunun bütün çabalarına rağmen Selçuklu akınları devam etmiştir. 1070 yılında Emir Afşin, iç Anadolu'daki pek çok şehir ve kaleyi fethettikten sonra İstanbul Boğazı'na kadar ilerlemiştir. Dönüş yolunda sayısız ganimetler elde ederek sonbaharda hareket üsleri olan Ahlat'a dönmüştür.

11. yüzyılda Bizans'tan/Doğu Roma İmparatorluğu'ndan sonra Orta Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri de Mısır'daki Şiî Fâtimî Devleti'dir. 1070 yılı başlarında iç meseleler yüzünden Fâtîmî veziri, Sultan Alp Aslan'ı Mısır'a hâkim olması için davet etmiştir. Bu daveti olumlu karşılayan Sultan Alp Arslan, büyük bir orduyla Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya girmiş, Anadolu'da bulunan Selçuklu akıncılarını da yanına alarak önce amcası Tuğrul Bey'in zapt edemediği Malazgirt Kalesi'ni almış ve sonra, Diyarbakır bölgesindeki Tulhum ve Siverek kalelerini fethetmiştir. Buradan Mart 1071'de Bulgar kralının oğlunun yönetiminde olan Urfa'yı kuşatmış, 50 gün süren kuşatmadan sonuç alamayınca, burayı bırakarak hızla Halep'e geçmiştir. Halep emiri sultanın emirlerine uymadığı için Alp Arslan Halep'i kuşatmış, emir annesi ile birlikte Alp Arslan'ın huzuruna gelmiş ve kendisinden özür dilemiştir. Sultan Alp Arslan'ın Halep emirini affetmesinden sonra Halep de bütünüyle Selçuklulara bağlanmıştır. Fâtimîler adına okutulan hutbe Sultan Alp Arslan adına okutulmaya başlamıştır. Buradan, Mısır'a gitmek üzere Dımaşk/Şam'a doğru hareket eden Sultan Alp Arslan, Doğu Roma imparatorundan Malazgirt, Ahlat ve Erciş'in Roma'ya bırakılmasını, aksi takdirde büyük bir ordu ile gelip bu yerleri geri alacağını bildiren bir mektup gelmiştir. Elçiye red cevabı veren Alp Arslan, imparatorun büyük bir orduyla Erzurum'a gelmekte olduğunu öğrenince, Mısır seferinden vazgeçerek geri dönmüştür.

Bizans ordusu Balkanlar'daki Peçenek, Uz ve Kıpçak Türk boylarından, Slavlardan, Alman, Frank, Gürcü, Ermeni ve daha pek çok etnik gruptan toplanmış 200.000 civarında askerden oluşmuştur. Sultan Alp Arslan, Horasan, Azerbaycan ve Arran/Errân'dan gelen 50.000 kişilik zinde güçlerle Ahlat'a gelmiştir. Bizans imparatoru Ahlat'a durumu tespit için öncü kuvvetlerle bir Ermeni komutanı göndermiştir. Selçuklu ordusu, bu öncü kuvvetleri darmadağınık etmiştir. Selçuklu kuvvetleriyle Doğu Roma ordusu Malazgirt'le Ahlat arasında Rahva Ovasında 24 Ağustos 1071'de karşılaşmışlardır. Bizans/Doğu Roma ordusunun sağ kanadında Uz askerleri, sol kanadında Rumeli askerleri bulunmakta, yedek bir kuvvet de arkada beklemektedir. Selçuklu ordusu, Türk savaş sistemine göre düzen almıştır. Alp Arslan ordusunu ikiye ayırmıştır. Kendisi az bir kuvvetle ortada yer alırken diğer büyük kısım hilâl şeklinde tepelerde yerleşmişlerdir. Orduda çok tecrübeli ve değerli komutanlar bulunmaktadır. Savaşa Alp Arslan'ın bulunduğu orta kısım okçuların himayesinde başlamış, Bizans imparatoru gördüğü küçük kuvveti yok etmek üzere saldırıya geçmiştir. Alp Arslan ve emrindeki kuvvetler başarıyla uyguladıkları sahte ric'at hareketine inanan Bizans imparatoru Selçukluları yok etmek üzere arkalarından takip etmiş ve karargâhından uzaklaşmıştır. Bizans/Doğu Roma ordusundaki Uz ve Peçenekler, Selçukluların kendi

soydaşları olduğunu anlayınca Selçuklu ordusuna katılmışlardır. Böylece Doğu Roma ordusunun sağ kanadı dağılmıştır. Bizans ordusunun yeterince kendi karargâhlarından uzaklaştığını ve Selçuklu ordusuna yaklaştığı gören Alp Arslan genel saldırı emrini vermiş ve Bizans imparatoru ve ordusu kısa bir sürede Türk atlıları tarafından çembere alınmıştır. Savaşın Selçukluların kontrolüne girdiğini gören yedek kuvvetler geri çekilirken Ermeni güçleri de savaş alanını terk etmişlerdir. 24 Ağustos 1071 cuma akşamı Bizans/Doğu Roma ordusu yok edilmiş ve İmparator Romanes IV. Diogenes, yaralı olarak esir alınmıştır. Sultan Alp Arslan, İmparatora bir esir gibi değil bir misafir gibi davranmış ve kendisiyle bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre, imparator, kendisi için kurtuluş akçası olarak bir buçuk milyon altın verecek, Doğu Roma Devleti, Selçuklu Devleti'ne her yıl 360.000 altın vergi ödeyecek, elinde bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacak, gerektiğinde Selçuklu Devleti'ne askerî yardımda bulunacak, imparator tahtını muhafaza ettiği takdirde Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt gibi şehir ve kalelerde hak iddia etmeyecektir.

Zaferin kazanılması bütün İslam dünyasında sevinç yaratmış, Halifeye gönderilen fetihname/ zafer mektubu sarayın önünde okunmuş ve Bağdat bu zafer şerefine süslenmiş ve şenlikler yapılmıştır. Bizans'ta/Doğu Roma'da Romanes IV. Diogenes'in esir düştüğü haber alındığında VII. Mikhail Dukas imparator ilan edilmiştir. Romanes, mücadele etmesine rağmen tahtını kaybetmiş ve bu sebeple Selçuklularla yaptığı anlaşma da geçerlilik kazanmamıştır. Sultan Alp Arslan Malazgirt Zaferi'nden sonra Hemadan'a dönmüş ve Türkmen beylerine Anadolu'nun fethini emretmiştir. Doğu Roma'daki/Bizans'taki iktidar mücadelesi Anadolu'nun fethini hızlandırmıştır.

Karahanlı hükümdarı Ebu'l Hasan I. Nasr'la (1068-1080) Sultan Alp Arslan'ın oğulları Hârezm meliki İlyas ve Toharistan meliki Ayaz arasında zaman zaman savaş yapılmıştır. Son yapılan savaşta Karahanlı hükümdarı galip gelmiştir. Bu sebeple Alp Arslan büyük bir orduyla Karahanlı ülkesine yürümüştür. Bu seferde Alp Arslan'a karşı yalnız Berzem Kalesi kumandanı bir süre direndikten sonra Selçuklu kuvvetlerine teslim olmuştur. 20 Kasım 1072'de Alp Arslan'ın huzuruna çıktığında çizmesine sakladığı bıçakla Sultanı yaralamıştır. Sultan Alp Arslan 24 Kasım 1072'de 41 yaşında bu yaradan ölmüştür. Türk tarihinin en büyük sultanlarından biri olan Alp Arslan'a hâkimiyet sahası çok geniş olduğu için "Sultan'ül-Âlem/Dünya Sultanı" ünvanı verilmiştir. Sultan Alp Arslan, babası Çağrı Bey'in Merv'deki türbesine gömülmüştür.

Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine yerine geçen 18 yaşındaki oğlu Melikşah, kardeşlerinin en büyüğü olmamakla beraber, küçük yaştan itibaren babasıyla seferlere çıkmış, devlet kademelerinde görev yap-

mış ve bu sorumluluğu taşıyabilir izlenimi yaratmıştır. Bu sebeple babası tarafından veliaht ilan edilmiştir. Vezir Nizam'ül-Mülk'ün yardımıyla tahta oturduktan sonra huzursuzluk çıkmaması için hanedan üyelerine ve askerlere bağışlarda bulunmuş ve hediyeler dağıtmıştır. Ancak, Sultan Alp Arslan'ın ölüm haberinin duyulmasından sonra Karahanlılar ve Harzemşahlar Selçuklu topraklarına saldırmış, ayrıca Sultan Alp Arslan zamanında da birkaç kere isyan eden, Kirman meliki Kavurd da tahta hak iddia ederek ayaklanmış ve Rey şehrini ele geçirmek üzere Rey'e gelmiştir. 15 Nisan 1073'te Melikşah kuvvetleri Hemadan civarında Kerc'te Kavurd taraftarlarını yenmiş ve Melik Kavurd yay kirişiyle boğdurulmuştur. Melikşah, tahta oturmasını ve iç mücadelelerde başarılı olmasını sağlayan Nizam'ül-Mülk'ü atabey yapmıştır. Melikşah iç düzeni sağladıktan sonra Selçuklu topraklarına saldıran Karahanlılara karşı önce Belh'e, oradan Tirmiz şehrine gitmiştir. Tirmiz şehrini teslim aldıktan sonra Semerkant'a yürümüştür. Karahanlı hükümdarı Nasr, Selçuklu ordusunu yenemeyeceğini anlayınca, Melikşah'tan özür dilemiş ve 1074'te iki taraf arasında saldırmazlık antlaşması yapılmıştır. Sultan Melikşah, Belh ve Toharistan bölgesinin yönetimini kardeşi Şihabü'd-Devle Tekiş'e vererek Rey'e dönmüştür. Gazneliler, Sultan Melikşah'ın Karahanlılara karşı kazandığı zaferden sonra Selçuklularla savaşmaktan vazgeçerek barış istemişler ve Melikşah barışı kabul etmiş ve onun saltanatı süresince Gaznelilerle iyi münasebetler devam etmiştir.

Türkmen grupları 1063 yılından itibaren çeşitli vesilelerle Suriye'ye girmişlerdir. Halep bölgesine ilk gelen Hânoğlu Hârun, Halep Lirsâdoğulları emirlerinin taht mücadelelerine karışmış ve Hânoğullarından Mahmud'un hizmetine girmiştir. 1065 yılında Halep'i almasına yardım etmiş, Mahmûd, bu hizmete karşılık olarak Hârun'a Ma'arratü'n-Numan bölgesini vermiştir. 1069/1070 yıllarında Kutlu ve Atsız isimli emirler Fatimîlerin elinde olan Filistin bölgesine üç bin çadırlık Türkmen grubuyla yerleşmişler ve askerî üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir. Kutlu Bey'in Akka kuşatmasında şehâdetinden sonra Uvakoğlu Atsız Bey, Fâtimîlerin hâkimiyetindeki Remle şehrini almış ve yine onların idaresinde olan Kudüs'ü kuşatmış ve Türk asıllı Kudüs valisi ile anlaşarak Kudüs'e girmiştir. 1071 sonbaharında Kudüs'te hutbe Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı Alp Arslan adına okutulmuştur. Emir Atsız Bey, Mayıs 1075'te Akka ve Haziran 1076'da Dımaşk/Şam'ı ele geçirmiş ve hutbeyi Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı Melikşah adına okutmuştur. Atsız Bey daha sonra emrindeki beş bin kişilik ordusuyla Mısır'ı fethetmek üzere Kahire'ye gitmiş ancak burada büyük bir yenilgiye uğramış ve 7 Şubat 1077'de perişan bir halde Dımaşk/Şam'a dönmüştür. Bu yenilgiden sonra Suriye'deki pek çok şehirde hutbeler yeniden Fâtimîler adına okunmaya başlanmıştır.

1078/1079 yılında Fâtimîler, Suriye'ye büyük bir ordu göndermişler ve Atsız Bey'in bulunduğu Dımaşk/Şam şehrini kuşatmışlardır. Atsız, Fâtimî ordusuna direnemeyeceğini anlamış ve Melikşah'ın Halep'te bulunan kardeşi Tutuş'tan yardım istemiştir. Tutuş'un Dımaşk/Şam'a doğru yola çıktığını öğrenen Fâtimî ordusu geri çekilmiş ve Mısır'a geri dönmüştür. Atsız Bey'in kendi adına hareket etmesinden rahatsızlık duyan Tutuş Bey, onu öldürtmüş ve Suriye şehirlerine hâkim olarak Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan'ın emriyle Anadolu içlerine akınlar yapan emirler, Melikşah döneminde de bu görevlerine devam etmişlerdir. Kutalmışoğulları Birecik ve Urfa taraflarında hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Kutalmışoğullarından Artuk Bey'in Sultan Melikşah tarafından geri çağrılmasını Kutalmışoğulları Anadolu'da bulunan Türkmenler üzerinde hâkimiyet hakkının kendilerine verildiği izlenimini uyandırmış ve Anadolu'da bir devlet kurabileceklerini düşünmüşlerdir. Sultan Melikşah ise Anadolu'daki bu gelişmeleri denetim altında tutmayı planlamıştır. Bu meseleyi çözmesi için Anadolu'ya gönderilen Emir Porsuk, Kutalmışoğlu Mansur'u öldürmüş ve 1078'de geri dönmüştür. Ağabeyinin öldürülmesine içerleyen Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Bizans'la/Doğu Roma ile işbirliği yapmış ve güçlenmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki taht mücadelelerinde imparator adaylarından Nikephoros'u desteklemiş ve onun başarısız olmasından sonra kendisine muhafaza edilmek üzere bıraktığı İznik ve etrafındaki kaleleri terk etmeyerek bu bölgeye yerleşmiştir. Bu suretle İznik, 1080 yılında kurulan Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nın merkezi olmuştur. Anadolu'nun Ege/Adalar Denizi sahillerinde Türk Çaka Bey hüküm sürmüş ve İzmir'de inşa ettirdiği donanma ile Ege/Adalar Denizi ve Marmara'da Bizans/Doğu Roma hâkimiyetini yok etmeye çalışmıştır.

Sultan Melikşah, 3 Aralık 1086'da Halep'e hâkim olmuş, Anadolu fetihleri için görevlendirdiği Emir Bozan da Mart/Nisan 1087'de Urfa'ya hâkim olmuştur. Melikşah, Emir Bozan'ı Urfa valisi yaptıktan sonra Antakya'ya gitmiş, buradaki Türk yönetici tarafından karşı-lanmıştır. Melikşah atını Akdeniz'e sürerek kılıcını suya daldırmış ve "Tanrı bana okyanusa kadar hüküm sürmeyi nasip etti" diyerek sevincini ifade etmiştir. Buradan Halep'e, oradan da halifenin davetiyle Bağdat'a geçmiş ve 12 Mart 1087'de çok görkemli bir törenle karşılanmıştır. Halifenin emriyle Melikşah'a "Doğunun ve Batının Hükümdarı" anlamında iki kılıç kuşatılmıştır. Melikşah'ın kızı halife ile evlendirilmiştir. Merv'e dönen Melikşah, Akdeniz'den aldığı bir avuç kumu, babası Alp Arslan'ın mezarına koyarak: "Müjdeler olsun, oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu" demiştir. Sultan Melikşah, Gürcü kralı II. Giorgi'nin baş kaldırması ve eski Ani kralı Gagik'in tahta

çıkma çabaları sebebiyle Kafkasya'ya iki sefer düzenlemiş ve bu bölgeyi düzene koyduktan sonra bütün Kafkasya'yı Emir Savtagin'in yönetimine vererek 1078/79'da geri dönmüştür. Kafkasya'daki karışıklık sırasında Bizans/Doğu Roma, Oltu, Erzurum ve Kars şehirlerini kuşatmış, ardından Sultan Melikşah'ın görevlendirdiği emir Ahmed Kars, Erzurum ve Oltu'yu geri almıştır. 1080 yılında görevlendirilen emirler beraberlerindeki Türkmenlerle birlikte Şavşat, Acara, Karthili ve Kütâyis havalesine hâkim olmuşlardır. Emir Ahmed 1081'de Çoruh havalisini ele geçimiştir. Sultan Melikşah Erran/Arran bölgesinin yönetimini Selçuklu ailesine mensup Azerbaycan genel valisine vermiştir. 1086 yılı başlarında Melikşah tekrar Kafkasya'ya yürümüş ve bu sefer sonucunda Ani emiri ve Şirvan melikinin itaatleri sağlanmış ve Gence şehri zapt edilerek merkeze bağlanmıştır. Amid/Diyarbakır, Meyâfârikîn/ Silvan, Mardin, Hısn Keyfâ/Hasankeyf, ve Cezire-i İbn Ömer/ Cizre'yi içine alan bölgede Mervânî Devleti hüküm sürmektedir. 30 Ağustos 1085'te bu bölge bütünüyle Selçuklular tarafından fethedilmiş ve Mervânî Devleti ortadan kaldırılmıştır.

Sultan Melikşah, bütün İslam ülkelerini nüfuzu altına alma siyaseti gütmüş ve batıda olduğu kadar doğuda da Selçuklu Devleti'nin topraklarını genişletmiştir. Batı Karahanlı Devleti'ne mensup ulemaların hükümdarlarının halkına kötü muamele ettiğini sebep göstererek Melikşah'ı ülkelerine davetleri üzerine Melikşah, Maveraünnehir'e yürümüş ve 1089 yılında önce Buhara'yı ve sonra Semarkand'ı almıştır. Hükümdar Ahmed Han'ı esir alarak Isfahan'a götürmüş, Batı Karahanlı Devleti'ni Selçuklu Devleti'ne bağlamıştır. 1090 yılında da Doğu Karahanlı Devleti'ni itaat altına almıştır. Sultan Melikşah 1091 yılında ikinci Bağdat ziyareti sırasında buradaki Türk beylerini Hicaz ve Aden'i fethetmekle görevlendirmiş ve kısa bir süre sonra Hicaz ve Aden de Türk topraklarına katılmıştır.

Hasan Sabbah gizli yürüttüğü Bâtınî faaliyetlerle Sultan Melikşah'a bağlı Alamut Kalesi'ni ele geçirmiş ve 4 Eylül 1090'da İsmailiye Devleti'ni kurmuştur. Hasan Sabbah, kendisine boyun eğmeyenleri öldürmüş ve şehirleri tahrip etmiştir. Uygun yerlere kaleler yaptırarak kendi adamlarını yerleştirmiştir. Sultan Melikşah 1092 yılında ölümüne kadar komutanları vasıtasıyla Hasan Sâbbâh'la mücadele etmiş ancak bir sonuç alamamıştır.

Sultan Melikşah'ın saltanatının son yıllarında, eşi Karahanlı prensesi Terken Hatun'un dört yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istemesi ve Nizam'ül-Mülk'ün veliaht olarak Berkyaruk'u desteklemesi ve akrabalarını devletin önemli kademelerinde görevlendirmesi gibi çeşitli sebeplerle veziri ile arası açılmıştır. Aralarının açık olmasına rağmen Nizam'ül-Mülk'ü azletmemiştir. Ayrıca Hassan Sabbâh ve taraftarları ile mücadele ettirdiğinden dolayı onların da düşmanlığını

kazanmıştır. Melikşah'ın ikinci Bağdat seferinde, Nizam'ül-Mülk, Nîhavend yakınındaki Suhne mevkiinde 14 Ekim 1092'de bir Bâtınî fedaî tarafından katledilmiştir. Selçuklu İmparatorluğu'na büyük hizmetler yapan başarılı bir vezir olan Nizam'ül-Mülk devlet idaresi konusundaki görüşlerini ifade ettiği "Siyâsetnâme" adlı Farsça bir eseri vardır. Türkçe dâhil pek çok dile çevrilmiştir. Nizam'ül-Mülk, Türk kültüründe uzun süre hatırlanmış ve bir karakter olarak Türk masal ve halk hikâyerinde yer almıştır. Nizam'ül-Mülk'ün yerine Terken Hatun'un veziri Tâc ül-Mülk Ebu'l-Ganâim vezir olarak tayin edilmiştir.

Bağdat halifesi Melikşah'tan, ortak torunlarının veliaht yapılmasını istemiş, bu istek kabul edilmeyince halife ile Melikşah'ın araları açılmıştır. Bir süre sonra Melikşah 19 Kasım 1092'de zehirlenerek öldürülmüştür. Bu ölümden halife, sultanın eşi Terken Hatun ve Nizam'ül-Mülk taraftarları sorumlu tutulmakla beraber gerçek suçlular bulunamamıştır. 38 yaşında ölen Sultan Melikşah, Kaşgar'dan İstanbul Boğazı'na, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk meydana getirmiştir. Cenazesi, Isfahan'a götürülerek, burada yaptırmış olduğu medresenin türbesine gömülmüştür. Sultan Melikşah pek çok Türk hükümdarı gibi âlimleri, din adamlarını, şair ve yazarları himaye etmiştir. Sultan Melikşah adına "Celâli" ismiyle tanınan bir takvim düzenlenmiştir. Sultan Melikşah, Hristiyan ve Musevilere karşı hoşgörülü davranmış, bütün kilise, manastır ve rahiplerin vergi dışı tutulmaları için ferman vermiştir. Bu sırada Azerbaycan Valisi Kutbeddîn İsmail, bu fermana uyarak vergileri hemen kaldırmış ve Ermenilerin oturdukları bölgeleri imar ettirmiştir. Ermeni yazar Urfalı Mateos, Sultanın ölümü üzerine şunları yazmıştır: "Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve iyi niyet sahibi bir zat olan Sultan Melikşah öldü. Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü."

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nde uzun süren yıpratıcı taht mücadeleriyle birlikte duraklama dönemi başlamıştır. Terken Hatun eşinin ölümünden altı gün sonra 25 Kasım 1092'de oğlu Mahmud'un sultanlığını ilan etmiştir. Nizam'ül-Mülk taraftarları da 14 yaşındaki Berkyaruk'u Rey şehrine kaçırarak sultan ilan etmişlerdir. İki taraf arasında üç savaşı da Berkyaruk kazanmıştır. Terken Hatun Eylül/Ekim1094'de hastalanak ölünce mücadelesi de son bulmuştur. Sultan Melikşah'ın kardeşi ve Suriye Meliki Tutuş da Melikşah'ın ölüm haberi üzerine sultanlığını ilan etmiştir. Terken Hatun'un yanında yer alarak Berkyaruk'a karşı mücadeleye girmekle beraber o da mücadeleyi kaybetmiştir. Berkyaruk, Ocak/Şubat 1094'de Bağdat'a girmiş ve adına hutbe okutmuştur. Tutuş aynı tarihlerde bir ordu toplayarak Azerbaycan'a gitmiş ve bölgeyi hâkimiyeti altına al-

mıştır. Tutuş'la Berkyaruk arasındaki nihai mücadele Rey'e yakın Daşilu/Taşlı köyü yakının 26 Şubat 1095'te yapılmış ve Tutuş savaş meydanında öldürülmüştür. Tutuş'un ölümüne rağmen Suriye Selçukluları bir süre daha varlıklarını sürdürmüşler ve Berkyaruk da onları tanımak zorunda kalmıştır. Berkyaruk, batıda Terken Hatun ve Tutuş'la taht mücadelesi yaparken doğuda Alparslan'ın oğlu Arslan Argun, bağımsızlığını ilan etmiştir. Arslan Argun, Belh, Tırmiz, Nişabur gibi şehirleri ele geçirerek nüfuz bölgesini genişletmiştir. Arslan Argun, Berkyaruk'a mektup yazarak, hükümdarlığını tanıdığını ancak ele geçirdiği bölgeyi idare etmek istediğini bildirmiştir. Berkyaruk bu sırada batıda taht mücadelesi yaptığı için Arslan Argun'un isteğini kabul etmiştir. Berkyaruk batıdaki rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra Arslan Argun'un elindeki bölgeleri almak ve hükümdarlığını güçlendirmek üzere Arslan Argun'un üzerine iki kere kuvvet göndermiştir. İlk giden kuvvet başarılı olamamış, ikinci sefere kendisi yola çıkmış ve kardeşi Sencer'i öncü olarak gönderdiği sırada Arslan Argun 3 Şubat 1097'de bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Berkyaruk kardeşi Sencer'i Horasan'a melik tayin etmiş, diğer kardeşi Muhammed Tapar'a da Gence ve çevresinin idaresini vermiştir. Berkyaruk bundan sonra da irili ufaklı taht mücadelleri uğraşırken Avrupa'dan Haclı Seferleri başlamıştır. Haçlılar Urfa ve Antakya'yı ele geçirmişlerdir. Melikşah, Haçlılarla mücadele etmek için Antakya, Dımaşk ve Musul yöneticileri, Artukoğlu askerleri ve Araplardan da yardım almasına rağmen bölgede bulunan Ermenilerin de Haçlılara destekleriyle 3 Haziran 1098'de büyük bir yenilgiye uğramıştır. Haçlılar bölgedeki bütün Türkleri öldürmüşlerdir. 7 Haziran'da Selçuklu ordusu Antakya önünde ordugâh kurmuş Suriye Selçuklu melikleri ve Arap emirlerinin geçimsizlikleri ve birbirlerine güvensizlikleri sebebiyle 28 Haziran 1098'de Haçlılara bir kere daha mağlup olmuşlardır. Haçlılar, bu bozgundan ve Müslümanlar arasındaki çekişmelerden yararlanarak Kudüs'ü 1099'da işgal etmişlerdir.

Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un on yıl kadar süren ve 22 Aralık1104'te veremden ölümüyle son bulan saltanatı iç mücadelerle geçmiştir. 20 Eylül 1099'dan Ocak 1104'de kadar geçen sürede kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar'ın isyanları ve iki kardeşin defalarca savaşıp anlaşmaları ile geçmiştir. Bu sürede, hazine boşalmış, kardeş kanı akmış, Haçlılarla mücadele edilememiş, devlet itibar kaybetmiştir. Son anlaşmaya göre Azerbaycan'da Sefidrud Nehri hudut kabul edilmiş ve Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgeleri diye adlandırılan Cibal, Fars, Rey, Huzistan, Hemedan ve Bağdat çevresi Berkyaruk'a ait olmuş, Azerbaycan, Doğu Anadolu, El-Cezire ve Musul Muhammed Tapar'a bırakılmıştır. Horasan da, Sencer de bağımsız bir konumda olduğu için bu son antlaşmayla Selçuklu Devleti üçe bölünmüştür.

Berkyaruk'un ölümünden sonra 13 Şubat 1105'te Muhammed Tapar Selçuklu Sultanı olmuştur. Kısa sürede kendine rakip olanları ortadan kaldırarak 1106 yılında Selçuklu Devleti'ne hâkim olmuştur. Muhammed Tapar'ın hükümdarlığı döneminin 1106-1116 yılları arasında Haçlılarla, görevlendirdiği melik ve emirler sürekli mücadele etmişler, zaman zaman sınırlı başarılar elde etmişlerse de sonuçta görevlendirilen melik ve emirlerin kendi aralarındaki mücadeleleri ve yenilgileri Selçuklu İmparatorluğu'nun bu bölgede nüfuzunun kırılmasına yol açmıştır. Sonuçta Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bazı Selçuklu valileri ve Türk hanedanları bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Sultan Muhammed Tapar, dağılmakta olan Selçuklu Devleti'ni tekrar birleştirmiş, Haçlılarla ve Batınîlerle mücadele etmiş ve 18 Nisan 1118'de ölmüştür. Adalet sahibi, iyi ahlâklı, halkına saygılı ve cesur bir hükümdar olarak anılmıştır.

Melikşah'ın oğullarından olan Sencer/Sançar kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın hükümdarlıkları dönemlerinde Horasan melikidir ve bağımsız hükümdar gibi hareket etmiştir. Berkyaruk Muhammed Tapar mücadeleleri sırasında Doğu Karahanlı hükümdarı Selçuklu ülkesini ele geçirmek üzere saldırıya geçtiğinde Sencer, Tırmiz şehrine giren Karahanlıları yenmiştir. Daha sonra Karahanlı ülkesini yeniden teşkilatlandırmış ve yeğeni II. Muhammed bin Süleyman'ı "Büyük Kağan" ünvanıyla Semerkant'a tayin etmiştir. Melik Sencer, Gazneliler Devleti'ni de kendisine bağlamıştır. Muhammed Tapar öldüğünde, hayatta bulunan beş oğlundan en büyüğü 13 yaşındaki Mahmud, Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturtulmuştur. Horasan meliki Sencer, kendisi Selçuklu sultanı olmak için yeğeni ile savaşmış ve 11 Ağustos 1119'da Save'de savaşı kazanarak Selçuklu sultanı olmuştur. Yeğenini kızıyla evlendirerek damat olarak kabul etmiştir. Sultan Sencer, Rey, Mâzenderân ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi yönetimine almıştır. Irak-ı Acem eyaletinin yarısı ile Gilân bölgesini Muhammed Tapar'ın oğullarından Şehzade Tuğrul'a, Fars eyaletini ve Huzistan'ın yarısını Şehzade Selçukşah'a, aynı zamanda damadı olan Şehzade Mahmud'a "sultan" ünvanıyla merkezi Isfahan olmak üzere batıdaki ülkeleri vermiştir. Böylece Irak Selçuklu Devleti teşkilatlanmıştır. Kendisi de "sultan-ı âzam" ünvanı ile hepsinin üzerinde diğer Türk devletlerinde olduğu gibi büyük kağan görevini üstlenmiştir. Sultan Sencer'in hükümdarlığı süresince, Bağdat'ta bulunan halifelerin Selçuklu hükümdarları tarafından dinle sınırlandırılan yetkilerine itiraz ederek dünyevi yetki kazanmak istemeleri ve bu arzularını gerçekleştirmek için Selçuklu şehzade ve emirleriyle de birleşerek yeni bir Irak devleti kurmak için Sultan Sencer'e karşı defalarca isyanları ve isyanların bastırılması mücadelesi 1150 yılına kadar

devam etmiştir. Sencer'in melikliği döneminde teşkilatlandırdığı ve kendine bağladığı Batı Karahanlı Devleti'nde çıkartılan isyandan dolayı Sultan Sencer Nisan 1130'da Semerkant'ı kuşatmış ve hazineye el koymuştur. 1132 yılında kız kardeşinin oğlu II. Mahmud bin Muhammed'i Karahanlı Devleti'ne Büyük Kağan yaparak Karahanlıları bütünüyle kendine bağlamıştır. Gazneliler hükümdarı Behramşah, Sencer sultan olduğunda ona itaat etmiş ve 18 yıl bir problem çıkarmamıştır. Daha sonra ödemesi gereken vergileri ödemediği ve halka kötü davrandığı için Sultan Sencer, Ağustos 1135'te Behramşah üzerine sefer yapmış ve tekrar itaat altına almıştır.

Sencer melikliği döneminde 1098'de Harezm bölgesine hâkim olmuştur. Sultan Berkyaruk tarafından Harzemşah olarak tayin edilen Kutbeddîn Muhammed, 1128'de ölümüne kadar Sencer'e bağlı kalmış, yıllık ve hediyelerini düzenli olarak kendisi veya oğlu Atsız vasıtasıyla Sultan'a sunmuştur. Babasının yerine geçen Atsız, Sultan Sencer'den izin almadan Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfuzunu artırmış ayrıca İslamiyeti yaymak için cihat yapan Müslümanları öldürtmüştür. Bu hareketlerden bağımsızlık kazanmak yoluna girdiği izlenimini alan Sultan Sencer Eylül/Ekim 1138'de Merv'den hareket ederek Harezm üzerine yürümüş ve yapılan savaşı kazanmıştır. Harezm'in yönetimini yeğeni Melik Gıyaseddîn Süleymanşah'a vermiştir.

Çin'de hüküm süren Kitanların/Hıtayların bir kolu buradaki hâkimiyetlerini kaybedince batıya doğru çekilmiş ve Türkistan'da Kara-Hıtay adı altında bir imparatorluk kurmuşlardır. Kara-Hıtaylar, Mayıs/Haziran 1137'de Karahanlıların elinde bulunan Kaşgar bölgesine saldırarak Hocend cıvarında Sencer tarafından Karahanlı hükümdarlığına tayin edilen II. Mahmud'la savaşmışlardır. Savaşı kaybeden II. Mahmud, Semerkant'a kaçmış, Türk boylarından Karluklar, Karahanlılarla anlaşmazlığa düşerek Kara-Hıtaylardan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine II. Mahmud da Sultan Sencer'den yardım istemiştir. Sultan Sencer ve Kara-Hıtay hükümdarı Gürhan/Kur-Han Katvan/Katavan sahasında güçlü ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdir. 9 Eylül 1141'de yapılan bu savaşta Sultan Sencer ilk yenilgisini almış ve bütün ordusu dağılmış, eşi Terken Hatun Kara-Hıtaylara esir düşmüştür. Sultan Sencer ve II. Mahmud yanlarında kalan 15 kişiyle Tirmız'a kaçmışlardır. Savaş alanında 30.00 şehit vermişler, daha sonra eşi Terken Hatun'u 500.000 dinar bedel ödeyerek kurtarmıştır. Kara-Hıtaylar bütün Maveraünnehr'i istila etmiş ve Sultan Sencer Ceyhun/Amuderya ötesindeki bütün toprakla-

rını kaybetmiş ve Türkistan Kara-Hıtayların eline geçmiştir. Katvan Savaşı'ndaki büyük mağlubiyet gerek Büyük Selçuklu Devleti gerekse İslam âlemi için ağır bir darbe olmuştur.

Sencer'in mağlubiyetini öğrenen Harzemşah Atsız, Selçuklulara karşı harekete geçmiş, Ekim 1141'de Horasan'a girerek Serahs şehrini ele geçirmiştir. Daha sonra 20 Ekim 1141'de Sencer'in başkent'i olan Merv'e hâkim olmuştur. Ertesi yıl Nişabur'u itaat altına almıştır. Sultan Sencer, yaşadığı büyük yenilgiye rağmen bir yıl içinde tekrar ordusunu toplayarak Atsız'ın ele geçirdiği toprakları geri almak üzere hareket geçmiştir. Önce Nişabur'u geri almış ve daha sonra Harezm seferine çıkmıştır. Atsız'ın bulunduğu Gürgânç şehrini 1143/44'te kuşatmıştır. Sultan Sencer'le bir meydan savaşı yapmaya cesaret edemeyen Atsız, Sultan Sencer'den af dilemiş ve Merv şehrini ve Sultan Sencerin hazinelerini geri vererek sultana itaat etmeyi kabul etmiştir. Ancak Atsız, gene sözünde durmayarak baş kaldırınca Sultan Sencer üçüncü kez 1147'de Harezm'e sefere çıkmış ve bu sefer de Atsız'ın af dilemesi ile sonuçlanmıştır. Atsız Kara-Hıtaylara vergi ödeyerek saldırıları önlediği ve Müslümanlığı kabul etmeyen Türk boylarıyla savaşarak onların güneye inmelerini engellediği için cezalandırılmamıştır. Harezm, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuzey kapısı ve aynı zamanda Kara-Hıtaylara ve Müslüman olmayan Türklere tampon bölge olmuştur. Burayı Atsız savunduğundan dolayı Sultan Sencer, Harzemşah Atsız'ı bir kez daha affetmiştir.

Gur hükümdarı da Katvan yenilgisinden sonra Selçuklulara baş kaldırmış ve Herat'ı almış, Belh şehrine kadar ilerlemiştir. Selçuklulara tâbi olan Gaznelilerle savaşmış, yenilgiye uğratmış ve Sultan ünvanı alarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Sultan Sencer, bu başkaldırıyı hoş karşılamamış ve Herat yakınında Nâb adlı bölgede iki ordu karşılaşmıştır. Gur hükümdarı Alâaddin'in ordusundaki Oğuz, Halaç ve diğer Türk boyları Sencer'in ordusuna katılınca Haziran 1152'de Gur hükümdarı büyük bir yenilgiye uğramış ve Selçuklulara esir düşmüştür. Katvan yenilgisinden sonra bu Sultan Sencer'in kazandığı kesin sonuçlu zafer onu itibarına yeniden kavuşturmuştur. Bir süre sonra Gur hükümdarı Selçuklulara tâbi olmak kaydıyla görevini iade edilmiştir.

Karahıtay ve Karlukların baskısı sonucunda Türkistan'dan batıya Selçuklu topraklarına göçmek zorunda kalan Oğuzların büyük çoğunluğu Belh çevresine ve Huttelân otlaklarına yerleşmişlerdir. Selçuklu nüfuz alanı içinde bulunmakla beraber yarı bağımsız yaşamakta ve

sultanın mutfağı için yılda 24.000 koyun vergi ödemektedirler. İlk anlaşmazlık, bu vergilerin ödenmesi sırasında Oğuzlara zorluk çıkaran vergi tahsildarının öldürülmesiyle başlamıştır. Belh valisinin olayı büyütmesi ve Sultan Sencer'e yanlış bilgi aktarması sonucunda önce Belh valisi ve Oğuzlar arasında savaş çıkmış ve savaşı Oğuzlar kazanmışlar, valiyi ve oğlunu öldürmüşlerdir. Bu olaylardan sonra Oğuzlar, Sultan Sencer'le anlaşma yapmak için çaba harcamışlar ancak Sultan Sencer çevresindekiler tarafından yanıltılmış ve anlaşma engellenmiştir. Oğuzlarla Selçuklu ordusu Belh sınırları içinde karşılaşmışlar, Oğuzlar 100 000 kişilik Selçuklu ordusunun hücumunu püskürtmüş ve dar bir boğaza sıkıştırarak tam bir bozguna uğratmışlardır. Mart/ Nisan 1153'teki bu bozgunda Oğuzlar Sultan Sencer'i de esir almışlardır. Oğuzlardan kurtulmayı başaran Sultan Sencer'in veziri Nişâbur'da sultanın yeğeni Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşah'ı sultan ilan etmiştir. Süleymanşâh, Oğuzlara karşı başarılı olamamış ve Nisan/Mayıs 1154'de Horasan'ı terk etmiştir. Sultan Sencer'in esareti sırasında Oğuzlar, Merv, Tûs, Meşhed, Nişâbur, Meyhene, İsferâyin, Cüveyn ve Serahs gibi Horasan şehirlerini istila ederek yağmaladiktan sonra yeniden Belh ve Merv bölgesine çekilmişlerdir. Selçuklu ileri gelenleri devleti kurtarmak için çaba harcadılarsa da başarılı olamamışlardır. Ekim/Kasım 1156'da Sultan Sencer esaretten kaçırılarak kurtarılmış ve hürriyetini kazandıktan sonra devletini düzenlemek için çaba harcamasına rağmen sonuç alamamıştır. 26 Nisan 1157'de 72 yaşında üzüntü içinde ölmüştür. Kendi yaptırdığı ve Dâr'ül-Ahiret/Ahiret Kapısı, adını verdiği ve sağlığında yaptırdığı türbesine gömülmüştür. Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu parlak bir geçmişi ardında bırakarak tarih olmuştur.

Sultan Sencer ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine önem vermiş ve katkılarda bulunmuş değerli bir hükümdardır. Onun zamanında Belh, Merv ve Nişabur önemli ilim ve sanat merkezleri hâline gelmiştir. Halkına karşı hoşgörülü ve merhametli davranmıştır. Ahiret Kapısı/Yurdu adlı türbesi sanat tarihi açısından fevkalâde değerli bir eserdir.[142]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde devlet önceki Türk devletleri gibi merkezde büyük kağan olmak üzere ülkenin büyüklüğüyle orantılı olarak bölgelere ayrılarak her bölgeden sorumlu küçük kağanlarla yönetilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nden itibaren yeni girilen Arap- Fars kültür dairesinin geleneklerine uygun olarak "kağan" yerine "sultan" ve küçük kağan, yabgu, başbuğ gibi ünvanlar yerine sorumululuklarına göre melik, emir gibi ünvanlar kullanılmıştır. Irak Selçuklu Devleti, Kirman Selçuklu Devleti, Suriye Selçuklu Devleti ve

142 Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", a. e. C. 4. s. 597-629.

Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yönetim anlayışıyla şekillenmiş ve hanedan mensuplarının büyük ölçüde de veliahtların görevlendirildikleri yapılardır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu bügünki coğrafî adlandırmalara göre doğudan batıya doğru Çin sınırları içinde kalan Doğu Türkistan/Sincan Özerk Bölgesinden itibaren, Batı Türkistan'ın tamamı, Karadeniz, Ege, Marmara bölgeleri ve Akdeniz'in kıyı şeridi hariç olmak üzere Anadolu, Kafkas Dağları sınır olmak üzere Gürcistan, Hazar Denizi'nin iki yakası, Azerbaycan, Ermenistan, Irak, Suriye, İran, Filistin, Suudi Arabistan'ın Kızıl Deniz kıyıları içinde kalan Mekke ve Medine yanında Yemen dâhil olmak üzere güneyde Umman Denizi'ne kadar uzanmaktadır; ayrıca Gaznelileri de kendilerine bağladıklarından Tibet'ten itibaren Hindistan'ın Pencap bölgesi ve çevresini kapsamıştır. Bu bölgeler dışında himayeleri altında bulunan diğer bölgeler de vardır.

Irak Selçuklu Devleti (1120 -1194)

Selçuklular tarih sahnesine çıktıklarında Sünni-İslam dünyasının liderliğini Abbasi Halifeliği temsil etmektedir. Hz. Muhammed'in ölümünden hemen sonra ortaya çıkan halifelik kurumu asırlarca İslam dünyasının fikrî, idarî, sosyal ve siyasî gelişmesinde etkili rol oynayan bir kurum olmuştur. Halife, Hz. Muhammed'den sonra onu temsilen Müslümanların yönetimini üstlenen, İslam toplumunun en yetkili kişisine verilen ünvandır. "Halifelik," din temeline dayanan otoriteyi temsil eden bir kavramdır. Halifenin görevi, İslamı himaye ve dünyayı idare etmektir. Abbasi Devleti, Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerin kurduğu bir devlettir. İslam dünyasında, Emevi Devleti'nin uyguladığı politikalara karşı olanların kendi politik görüşlerini gerçekleştirmek üzere şekillenen bu devlet, kurucusunun adı ile anılmıştır. Abbasi Devleti kuruluşundan sonra iki asır kadar çok geniş topraklara sahip olmuş, İslam dünyası büyük zenginlik ve refaha ulaşmış ancak daha sonra yönetimdeki zafiyet ve iç çekişmeler merkezi otoriteyi zayıflatmıştır. İslam coğrafyası üzerinde Abbasi Devleti küçülürken irili ufaklı yeni devletler kurulmuştur. 10. yüzyılın ortalarına doğru giderek gücünü kaybeden Abbasi Halifeliği, Bağdat ve civarındaki emirliklere boyun eğer duruma gelmiştir. 945 yılı Aralık ayında Şii olan Ahmed bin Büveyh, Sünni-İslâm dünyasının merkezi olan Bağdat'ı işgal etmiştir. Büveyhi hâkimiyeti altında halifelerin ellerinden bütün yetkileri alınmış ve halifelik etkisiz hale getirilmiştir. Büveyhiler, Şii geleneklerini yaygınlaştırırken, halifeliği sembolik bir kurum olarak muhafaza etmişlerdir. 11. yüzyılın ortalarında yaklaşık üç asırdır varlığını sürdürmeye çalışan Abbasi Devleti fevkalâde yıpranmıştır. Siyasî yönden irili ufaklı pek çok devlete bölünen İslam dünyası fikir ve mezhep mücadeleleri ile içten içe çatışma hâlindedir.

Sünni-İslam dünyasına karşı Mısır'da kurulan Şiî-Fatîmîler siyasî nüfuzlarını Filistin, Suriye, Hicaz ve Irak bölgelerinde artırmışlardır. Fatimîlerin desteğinde gelişen bâtinî akımlar, İslam medeniyetini tehdit eder boyutlara gelmiştir. Bu dönemde, Selçuklular İslam ülkelerine göç ve akınlara başlamışlardır. [143]

Selçuklu Devleti'nin kurucusu Selçuk Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Arslan Yabgu, Karahanlı ve Gaznelilerle mücade ederken, Gazneli Mahmud tarafından yakalanarak hapsedilmiş ve 1032 yılında hapiste ölmüştür. Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra ona tâbi Oğuzların bir grubu Çağrı ve Tuğrul Beylerin emrine girmemiş ve Irak-ı Acem'e göç etmişlerdir. Bu dönemde Irak adıyla anılan geniş bölge iki kısma ayrılmıştır. Bağdat, Basra, Küfe ve Sammarra'nın yer aldığı, Mezopotamya'nın güney kesimine Irak-ı Arap, buradan Tahran'a kadar olan bölgeye Irak-ı Acem denilmiştir. Bu bölgeye Selçuklu göçleri 1032'de Arslan Yabgu'nun ölümüyle başlamıştır. [144] Sünni-İslam inancını benimseyen Selçukluların Horasan bölgesinde hâkimiyet kurmalarından itibaren Şii-Büveyhi Devleti ile sıkıntı yaşayan Abası halifeleri Selçuklularla bağlantı kurmuşlar ve onlardan yardım ve destek istemişlerdir. 1050'de Abbasi Halifesi, Tuğrul Bey'e mektup göndererek, kendisini meşru hükümdar olarak tanıdığını ifade etmiştir. Şii-Sünni çatışmasının şiddetlenmesi üzerine Abbasi halifesi Sultan Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir. Daveti kabul eden Tuğrul Bey 15 Aralık 1055'te Bağdat önlerinde geldiğinde halife Bağdat'ta hutbeyi Türk hükümdarı Tuğrul Bey adına okutmuştur. Tuğrul Bey, Bağdat'a geldikten sonra Irak'taki Büveyhi hâkimiyetine son vererek yönetimi ele almış, kendi adına para bastırarak Bağdat'a askerî vali atamıştır. Devlet vergilerini Selçuklu hazinesine aktarmış ve halifenin gelirlerini de artırmıştır. Daha sonra Irak'taki diğer şehirlere de valiler atayarak idareyi bütünüyle eline almıştır. Dicle kenarındaki eski mahalleleri yıkıp, saray, Sultan Camii'ni, evler ve çarşılar yaptırarak Bağdat'ta imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bütünüyle Tuğrul Bey'in koruması altına alınan halifelik ve halife, yetki ve sorumluluk olarak da Sünni-İslam dünyasının birliğini sağlayan sembolik bir kurum hâlinde muhafaza edilmiştir. İslam dünyasının tek lideri olarak Selçuklu sultanı Tuğrul Bey kabul edilmiş ve kendisine "Doğunun ve Batının Hükümdarı" ünvanı verilmiştir. Halifenin dünyevi yetkilerini Tuğrul Bey'e devretmesi bir nevi laik devlet anlayışının hayata geçmesidir. Tuğrul Bey'den itibaren Irak, Selçuklu topraklarına dâhil edilmiş, zaman zaman bazı isyanlar ve anlaşmazlıklar çıkmışsa da halifeler, Türk sultanlara hürmet etmiş ve adlarına hutbe okutmaya devam etmişlerdir. [145] Tuğrul Bey'den başlamak üzere Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti batı yönünde İran'ın batısından Mısır sınırlarına, Kafkaslar'dan Arap Yarımadası'na kadar geniş-

143. Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsi İlişkileri", a. e. C. 4. s. 659-668.

144 Prof. Dr. Mustafa Keskin, "Gâzi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklul Devleti'nin Kuruluşu", a. e. C. 6. s. 529-536.

145 Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "İlk Selçuklu-Abbâsi İlişkileri", a. e. C. 4. s. 659-668.

lemiştir. 1092 yılında Melikşah'ın ölümüyle bu gelişmeler durmuş ve iç mücadelelerle devlet kan kaybetmiş ve batıdaki topraklar kaderlerine terk edilmiştir. Sultan Sencer/Sancar 1119'da tahta oturduktan sonra, ataları gibi doğudaki toprakları kendi sorumluluğuna almıştır. Rey şehri sınır olmak üzere oğlu olmadığı için yeğeni ve damadı Mahmud'u imparatorluğun Irak-ı Acem'den Akdeniz'e kadar uzanan batı bölgelerinden sorumlu hükümdar ilan etmiştir. Böylece, doğuda İran'ın batısından, batıda Suriye içlerine, kuzeyde Kafkasya'dan Gürcistan sınırından, güneyde Arap Yarımadası'nın içlerine kadar uzanan geniş topraklarda 1120 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Hemadan merkezli Irak Selçuklu Devleti kurulmuştur. Ancak, uzun süredir kaybettikleri dünyevi hâkimiyetlerini tekrar ele geçirmek ve eski parlak günlerine kavuşmak arzusunda olan Abbasi halifeleri, bu devlet içinde çeşitli huzursuzlukların kaynağı olmuşlardır. Sultan Sencer/Sancar melikliğinden itibaren devletin batısındaki bu topraklara önem vermiş, hükümdarlığı süresince yeğenlerini hükümdar yaptığı Irak Devleti'nin denetimini sürdürmüş ve yeğenlerinin eksikliklerini tamamlamıştır. Ancak bu bölgede taht kavgaları devletin güçlenmesini sürekli bir düzen sağlanmasını engellemiştir. Sultan Sencer'in ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'yle birlikte Irak Selçuklu Devleti de çöküş dönemine girmiş ve 25 Mart 1194'te yıkılmıştır.

Daha sonraki asırlarda da Türk hâkimiyetinde olan bu topraklarda Orta ve Yakın Doğu'da Türk varlığı bugüne kadar devam etmiştir.[146] Tarihi dönemlerden itibaren Irak'ı yurt edinmiş Türklere, bugün siyasî bir terimle "Irak Türkmenleri" denilmektedir. Türklerin bu bölgeye gelişleri Emevi Devleti'nin Müslümanlığı yaymak için 672/673 yıllarında Orta Asya'ya yaptıkları sefer dönüşünde Buharalı iki bin okçuyu Basra'ya getirmeleriyle başlamıştır. Bu okçu Türkler Emevi ordusunda muazzaf subay olarak görev yapmışlar ve 749 yılında Emevi Devleti'nin yıkılışından sonra kurulan Abbasi Devleti'ne katılmışlardır. Bu okçu Türklerin dışında Müslüman olan Türkler, Abbasi ordusunda da görev almış ve Emevilere karşı Abbasilerin zafer kazanmasında ve devlet kurmasında etkili olmuşlardır. Bu tarihten itibaren çok sayıda Türk boyu bu bölgeye gelmiş ve Bağdat şehrinin kuruluşu sırasında şehrin batısında Buharalılar semti adıyla Türklere özel yer tahsis edilmiştir. Abbasi Devleti'nde ordu ve siyasette önemli roller üstlenen Türklerin itibarları arttıkça Orta Asya'dan Irak'a göçler devam etmiştir. Abbasi halifesi Mu'tasım döneminde Türklerin sayısı 70.000'e ulaşmış ve onlar için özel olarak Samarra şehri yaptırılmış ve bu şehri Türkler, Orta Asya'dan geldikleri bölgelere göre yerleşmişlerdir. Irak'a Türk göçleri Selçuklular döneminde de devam etmiş, Tuğrul Bey'in Irak'ı fethinden sonra önce gelip yerleşen Türklerin li-

[146] Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", a. e. C. 4. s. 786-793.

deri konumunda olan Arslan el-Besasiri dönem dönem Selçuklu yöneticilerine isyan ederek huzursuzluklar çıkarmıştır. Tuğrul Bey, Dicle üzerine yeni bir şehir yaptırarak Bağdat'ı Selçukluların ikinci başkenti hâline getirmiştir. Sultan Melikşah'ın yaptırdığı cami bugünkü Bağdat'ın Ayvaziyye semtinde ayakta durmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti çöktükten sonra da Irak'taki Türk varlığı devam etmiş ve etkinliğini sürdürmüştür. 1258'de Moğol istilası sırasında Bağdat'ı Türkler korumuş ve savunmuşlardır. Bugün Erbil, Süleymaniye ve Kerkük adıyla anılan illeri içine alan ve Osmanlı döneminde bir vilâyet olan Şehrizor/Şehrizol bölgesinde Türkmenler, Selçuklu devrinde 1072'de itibarlı bir güç olarak bu bölgenin büyük bır kısmına hâkimdirler. Selçuklulardan sonra Şehrizor bölgesi önce Musul Atabeyliği daha sonra Eyyübî Devleti hâkimiyetine girmiştir. Şehrizor bölgesinde ilk bağımsız Türk beyliği 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Arslan Taşoğlu Kıfçak/Kıpçak, tarafından kurulmuştur. 1242 yılına kadar Türkmen beylerince idare edilen Şehrizor bölgesi bu tarihten sonra Moğolların eline geçmiştir. Selçuklular devrinde, Türkmenlerin yoğun yerleşim bölgelerinden biri de Musul'un güney sınırını teşkil eden Lahaf/Himrin Dağı yöresi ve Bendenicin/Mendeli bölgesidir ve bu bölge de Moğol işgaline kadar Türk valiler tarafından yönetilmiştir. Musul'a da Türkler, Selçuklulardan önce gelmiştir. Daha sonra Selçuklu döneminde Türk nüfusu Musul'da yoğunlaşmıştır. 1090 yılında bütünüyle Türk hâkimiyetine giren Musul, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Türk valiler tarafından yönetilmiş ve Türk toprağı olarak kalmıştır. Haçlı Seferleri sırasında Musul, Haçlılara karşı bir üs durumundadır. Musul 12. yüzyılın ilk çeyreğinde yarı bağımsız bir Atabeyliktir. Musul Atabeyi İmadaddin Zengi döneminde bugünkü Irak'ın kuzey ve kuzeybatı sınırları aşılmış, Cezire, Güneybatı Anadolu'nun bir bölümünü ve Bilâd'uş-Şam'ın büyük bir kısmı Atabeylik içine alınmıştır. Zengi, Haçlılara karşı Irak'ın kuzeyinde yaşayan Yıva boyunu Halep'e yerleştirmiş ve bu bölge de Türk hâkimiyeti altına girmiştir. Kıfçakoğullarının/Kıpçakoğullarının ülkesi olan Şehrizor da 1139'da Musul Atabeyliği'ne dâhil edilmiştir. Selçuklular Irak'a geldiklerinde Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden biri de Erbil'dir. Bu dönemde Gökbörüler, Erbil Atabeyliğini kurmuşlar ve burayı bir kültür merkezi hâline getirerek birçok âlim, yazar ve şairin yetişmesini sağlamışlardır. 1131'de Musul Atabeyliği'ne dâhil olan Erbil, Moğol istilasına kadar Türkmenlerin elinde kalmıştır. Irak'a yerleşen Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu Oğuzların Bayat ve Yıva boylarına mensuptur.[147] Türkler, Irak Selçuklu Devleti döneminde kurdukları Musul Atabeyliği, Musul-Halep Atabeyliği, Erbil Atabeyliği, Dımaşk/Suriye Atabeyliği, Erbil Begteginliler Beyliği gibi güçlü siyasî yapılarla bölgenin gelişmesine katkılarda bulunmuşlardır.

[147] Prof. Dr. Fazıl Bayat, "Moğol İstilâsına Kadar Irak Türkleri", a. e. C. 4. s. 795-801.

Kirman Selçuklu Devleti

Gaznelilerle yapılan ve 1040 yılında Selçuklu zaferiyle sonuçlanan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçuklular fetihlere devam etmek üzere iş bölümü yapmışlardır. Tabes vilâyeti, Kirman bölgesi ve Kuhistan havalesinin fethi görevi Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd'a verilmiştir. Melik Kavurd, Aralık 1050-Ocak 1051 tarihlerinde Büveyhilerin hâkimiyetinde bulunan Kirman bölgesini fethetmiştir. Kirman fethinden sonra Melik Kavurd, Büveyhilerin elinde bulunan Arabistan Yarımadası'nın doğu ucu Umman'ı denizden fethetmiştir. Umman seferi Türk tarihinde denizden gemilerle yapılan ilk sefer olarak da önem taşımaktadır. Melik Kavurd, Umman fethinin ardından 1062 yılında Kirman'ın batısında komşu eyalet Fars'ı ele geçirmiştir. Fars bölgesi emiri Fâzlûye, kaybettiği Fars bölgesini geri almak için 1064'te bir girişimde bulunmuşsa da başarılı olamamıştır. Bu başarısızlıktan sonra Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu Sultanı olan Alp Arslan'dan yardım istemiştir. Alp Arslan önce Fâzlûye'ye yardım göndermiş, sonra bizzat Fars'a yürümüştür. Bu eyaleti, kardeşi Kavurd'dan alarak Fâzlûye'ye teslim etmiştir. Tuğrul Bey'in 1063'te ölümünden sonra Kavurd tahtta hak iddia ettiğinden Sultan Alp Arslan, kardeşinin hâkimiyet sahasının genişlemesini kendi tahtı için tehlikeli görmüştür. Bu sebeple Fars'ı Fâzlûye'ye iade etmiştir. Bir süre sonra Kavurd, Sultan Alp Arslan'a isyan etmiş, Haziran-Temmuz 1067'de Kirman üzerine sefere çıkan Alp Arslan karşısında öncü kuvvetlerinin yenildiğini gören Kavurd bölgeden kaçmış, ancak Alp Arslan tarafından affedilmiştir. 1069'da Melik Kavurd, eski düşmanı ve Fars bölgesi hâkimi Fâzlûye ile birleşerek tekrar Alp Arslan'a isyan etmiştir. Fâzlûye esir alınmış, ancak Alp Arslan kendi ordusunda da kardeşi Kavurd'u destekleyenlerin varlığından haberdar olunca Kirman'ı tekrar kardeşine bırakmıştır. Sultan Alp Arslan 1072'de ölümünden önce Fars ve Kirman bölgelerinin kardeşi Kâvurd'a verilmesini vasiyet etmiştir. Alp Arslan'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Melikşah'a karşı Melik Kavurd, Selçuklu Sultanı olmak için savaş açmıştır. Hemadan civarında Kerec hududunda iki Selçuklu ordusu 1073'te karşılaşmış ve savaşı Melikşah kazanmıştır. Melik Kavurd yakalanmış ve yayının kirişi ile boğularak öldürülmüştür. Melik Kavurd, âdil ve becerikli bir hükümdardır. Cömertliği ve iyi yöneticiliği ile Kirman halkına refah ve huzur getirmiştir.[148] Tuğrul Bey'den itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nde, vezir Nizam'ül-Mülk'ün de etkisiyle Fars kültürü ve kabulleri giderek etkinleşmiştir. Melik Kavurd, Türk töresinden yana tercihini koymasıyla Türkmen kitlelerin de tercih ettiği bir hükümdar adayıdır. Alp Arslan'ın ordu-

[148] Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", a. e. C. 4. s. 760-763.

sunda da Kavurd taraftarlarının bulunma sebebi Selçuklularda Fars kültürünün ve Farsların devlet kademelerinde Türkmenlerin önüne geçmiş olmasına duyulan tepkiden kaynaklanmıştır. Melik Kavurd'un ölümünden sonra yerine geçen oğulları dönemlerinde de taht kavgaları devam etmiş, önce Fars daha sonra Umman eyaletleri kaybedilmiştir. 150 yıl kadar devam eden Kirman Selçuklu Devleti 1187 Eylül'ünde Oğuz beylerinden Melik Dinar tarafından yıkılmıştır. Kirman Selçuklu Devleti de pek çok Türk devleti gibi taht kavgaları sebebiyle zayıflamış, Horasan'dan büyük sayıda Oğuz göçü çöküşü hızlandırmıştır. Kirman Selçukluları, Kirman'a hâkim oldukları tarihten itibaren ticaret yollarını Kirman'dan geçirterek bölgenin refaha kavuşmasını sağlamışlar, özellikle Kemâdin ve Berdsîr'i önemli ticaret merkezleri hâline getirmişlerdir. İmar faaliyetlerine önem vermişler ve bölgeyi mamur etmişlerdir. Eğitim ve bilimsel gelişmelere değer vermişler ve çalışmaların gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Kirman, Selçukluların yönetiminde dünyanın en gelişmiş ve müreffeh ülkelerinden biri hâline gelmiştir. Yerli ve yabancı seyyahlar, yazarlar ve tarihçiler Selçukluların bu hizmetlerini övgüyle kayıtlara geçirmişlerdir.[149]

Suriye Selçuklu Melikliği

Suriye ve Filistin'e Türkmen akınları ve göçleri Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce başlamıştır. Buradaki Türkmen nüfusun da desteğiyle 1070 yılında Kurlu et-Türkî, Suriye üzerinden Filistin'e gelmiş ve Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen Beyliği kurmuştur. Kutlu Bey'in ölümünden sonra yerine 1071'de Kınık boyuna mensup Uvakoğlu Atsız Bey geçmiştir. Atsız Bey, Suriye ve Filistin'deki Fatîmî hâkimiyetine son vererek bu toprakları Selçuklu Devleti'ne kazandırmış ve Türkmen Beyliği'ni, Suriye Selçuklu Melikliği hâline getirmiştir. Valisi zaten Türk olan Kudüs'ü Suriye Melikliği'nin başkenti yapmıştır. Atsız Bey, Suriye ve Filistin'in önemli merkezleri olan Kudüs, Remle, Taberiyye, Trablusşam, Sur, Akka, Humus ve Rafeniyye'yi fethedip Suriye Melikliği'ne dâhil ettikten sonra uzun süre kuşatma altında tuttuğu Dımaşk/Şam'a Haziran / Temmuz1076'da hâkim olmuş ve başkenti Kudüs'ten Dımaşk/Şam'a taşımıştır. Bu bölgedeki Askalan ve Yafa dışında Suriye'nin ve Filistin'in büyük bölümünde Fatîmîlere karşı zafer kazanan Atsız Bey, Fâtîmî Devleti'ne bütünüyle son vermek üzere Mısır'a bir sefer düzenlemiştir. 1076'da beş bin kişilik bir kuvvetle kıyıdan ilerleyerek Fâtîmîlere ait Rîf'e kentini fethetmiştir. Ocak 1077 sonlarında Kahire önlerine geldiklerinde Atsız'ın ordusunda bulunan Araplardan iki bin kişi, Türk-

[149] Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", a. e. C. 4. s. 760-763.

menlerden de 700 kişi, Selçuklu ordusunu terk ederek Fâtîmîlere katılmıştır. Bu kayıplardan sonra Atsız Bey, Fâtîmîlere karşısında yenik düşmüştür. Şubat 1077'de yanında kalan az bir kuvvetle Dımaşk/Şam'a dönmüştür. Kahire yenilgisinden sonra bütünüyle Selçuklu düzen ve disiplini kurulamamış olan Filistin'de görevli Arap yöneticiler de Selçuklulardan ayrılarak Fâtîmîlere bağlanmışlardır. Atsız Bey, Anadolu'dan gelerek kendisine katılan Türkmen kuvvetlerin de desteğiyle kendisine isyan eden Kudüs, Remle, Arîş, Gazze, Rîf, Yafa ve Sait gibi kent ve kalelere yeniden hâkim olmuştur. Selçuklu Sultanı Melikşah, bu gelişmeler üzerine kardeşi Gence valisi, Tâcüddevle Tutuş'u Atsız'ın yönetiminde olmayan Halep ve çevresinin fethiyle görevlendirmiştir. 1079'da Fâtîmî ordusu Filistin'i istila ettikten sonra Atsız Bey'in bulunduğu Dımaşk/Şam şehrini kuşatmıştır. Fatîmî ordusunun gücü karşısında direnemeyeceğini anlayan Atsız Bey, Halep'i kuşatmakta olan Tutuş Bey'den yardım istemiştir. Tutuş, Atsız Bey'e yardım etmek üzere Dımaşk'a/Şam'a yönelince Fâtîmî ordusu geri çekilerek Mısır'a geri dönmüştür. Atsız Bey, Tutuş'u kent dışında karşılayıp itaat etmiştir. Ancak, davranışları güvenilir bulunmadığı için öldürülmüştür. Tutuş, 1079'da Suriye ve Filistin kentlerinde hâkimiyet sağlamış ve Suriye meliki olmuştur. Tutuş daha sonra Halep'i fethetmek üzere uzun süren bir mücadeleye girmiştir. Halep'i önce Melikşah'ın izniyle 1080'e eski Halep emiri Arap Müslüm teslim almıştır. Müslüm, Halep emiri olduktan sonra kaybettiği toprakları almak üzere Tutuş'la mücadeleye girmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethetmesi üzerine Halep emiri Müslüm, Süleyman Şah'a Halep'i teslim edeceğini bildirmiş ancak aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu yaptıkları savaşta Büyük Selçuklu vassalı Müslüm ölmüştür. Süleyman Şah, daha sonra Halep'i kuşatmış ancak Halep yöneticileri Tutuş'a haber göndererek, şehri ona teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine harekete geçen Tâcüddevle Tutuş'la Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Halep önlerinde karşılaşmışlar, ancak Süleyman Şah'ın bazı emirleri ordularıyla birlikte Tutuş tarafına geçince Süleyman Şah büyük bir yenilgiye uğramış ve kendi bıçağını kalbine saplayarak hayatına son vermiştir. Haziran 1086'da Tacüddevle Tutuş, Halep'i ele geçirmiştir. Kuzey Suriye'de vassallar arasında çıkan huzursuzluklar ve savaşlar sebebiyle Melikşah, Halep'e gelmiştir. Melikşah'ın ziyareti sırasında kardeşi Tutuş ve bölgedeki vassallar, Melikşah'a itaat ve bağlılıklarını arz etmişlerdir. Sultan buradan Antakya'ya gitmiş, Akdeniz'e ulaşarak Tanrı'ya şükretmiştir. Önce Halep'e dönmüş, oradan Bağdat'a geçmiştir. Melikşah Kuzey Suriye seferinde buraya valiler atayarak bölgeyi doğrudan doğruya Selçuklu Devleti'ne bağlamıştır. Hükümranlık alanlarını genişleterek bütün

Hükümranlık alanlarını genişleterek bütün Suriye ve Filistin'e hâkim olmak isteyen kardeşi Tutuş'un isteklerini kabul etmemiş ve onu Orta-Suriye ve Filistin yönetimleri sorumluluğu ile sınırlandırmıştır. Melikşah'ın bu seferi sonucunda bölgede düzen ve huzur sağlanmıştır. Haziran-Temmuz 1087'de Tutuş, Mısır Fâtîmî yönetiminde bulunan Beyrut ve Sayda'yı da fethederek Selçuklu İmparatorluğu topraklarına katmıştır. Böylece Atsız ve Tutuş'un çabalarıyla Lâzkiye, Antartus, Trablusşam, Akka, Yafa, Beyrut gibi Suriye ve Filistin kıyı kentlerinin de büyük bir bölümü Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. 1091'de bu kıyı kentleri Fâtîmîler tarafından geri alınmıştır. 19 Kasım 1092'de Melikşah'ın ölümü ile fetih hareketleri durmuş, hanedan üyeleri arasında taht mücadelesi başlamıştır. Tutuş da sultan olmak isteyen yeğenleriyle mücadele etmiş, ancak 1095'te Berkyaruk'la yaptığı meydan savaşında ölmüştür. Tâcüddevle Tutuş'un ölümünden sonra Suriye yönetimi oğulları Dukak ve Rıdvan'a geçmiştir. Ancak bu iki kardeş de Suriye hükümdarlığı için birbirleriyle mücadeleye girmişler ve 1097'de yaptıkları savaşta Rıdvan, Şam emiri Dukak'ı büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Dukak 1104'te ölünce yerine Atabeyi Tuğtekin'e geçmiştir. Tuğtekin'in 1128'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Böri Şam'da Böriler/Buriler Hanedanlığı'nı kurmuştur. Selçuklu hanedanları arasında taht mücadeleleri devam ederken 1098'de Haçlılar Antakya'yı ele geçirmişlerdir. Halep Emiri Rıdvan'ın da dâhil olduğu Müslüman güçler Haçlılara karşı mücadele etmişlerdir. Mücadelelerde her iki tarafın da kazandığı ve kaybettiği zamanlar olmuş, ancak sonuçta Haçlılar galip gelmiş ve Rıdvan 1113 yılında ölmüştür. Halep halkı şehri İlgâzi'ye teslim etmiş ve 1117 yılında Suriye'deki Selçuklu hâkimiyeti sona ermiştir. [150]

[150] Prof. Dr. Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", a. e. C. 4. s. 764-777.

Merkezi Horasan olmak üzere kurulan Büyük Selçuklu Devleti'ni Kirman, Suriye, Irak ve Anadolu devletleriyle birlikte 11-13. yüzyıllar arasında yöneten Selçuklular, iktidarı aile üyeleri arasında paylaşmışlar ve bunun sonucu olarak çeşitli akraba hanedanlıklar kurmuşlardır. Selçuklular, Sünni-İslamı benimsemişler ve Şii Fâtîmî Devleti ve Bizans'la/Doğu Roma İmparatorluğu ile İslamiyet adına diğer İslam devlet ve mahalli birimlerini de yanlarına alarak mücadele etmişlerdir. Selçuklu topraklarının hanedan üyeleri arasında bölüşülerek yönetilmesi ve sıkça tekrarlanan iktidar mücadeleleriyle topraklar parçalanmış ve aralarındaki çekişmelerle zayıfladıkları için 1096 yılında başlayan Haçlı Seferlerine gerekli karşılığı verememişlerdir.

Irak, Suriye ve İran'daki Selçuklu devletlerinin sonlanmasından sonra bu devletler içinde kurulmuş olan bazı Atabeylikler güçlenerek ve bazen yenileri kurularak bölgede söz sahibi olmuşlardır. "Atabey",

Selçuklu sultanlarının veliahtları hem devlet hem de savaş teknikleri konusunda eğitmek üzere görevlendirdikleri öğretmenlere verdikleri ünvandır. Atabeyler, veliahtların vekil babası konumundadırlar. Başarılı hizmetlerine karşılık olarak birçoğu çeşitli bölgelere vali olarak atanmıştır. Bunlardan bazıları güçlenmiş ve kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır. Bu atabeyliklerinden Halep ve Musul merkez olmak üzerer el-Cezire'de 1127-1233 yıllarında hüküm süren Musul-Halep/Zengi Atabeyliği, hem bölgedeki Arap emirliklerini hem de diğer Türk atabeyliklerini Haçlı Seferlerine karşı ortak harekette birleştirmiş ve etkili mücadele başlatmışlardır. Zengi Atabeyliği'nin kurucusu olan İmad el-Din/İmameddin Zengi önderliğinde, "Birleşik İslam Hareketi" Edessa'yı/Urfa'yı Haçlılardan alarak cihat başlatmıştır. Oğlu Nur-al-Din/Nureddin ve daha sonra göreve gelen atabeyler devirlerinde de Haçlılara karşı başarılı mücadelelere devam ederek Müslümanlara ait toprakların Haçlılardan geri alınmasının yolunu açmışlardır. [151] Ayrıca Selçuklu sultanları gibi, Zengiler de eğitime önem vermişler ve hüküm sürdükleri Suriye ve Irak şehirlerinde bugüne kadar kalan mimari açıdan çok değerli pek çok medrese, han, hamam, cami, hastahane gibi sosyal hizmete yönelik binalar yaptırmışlardır. Özellikle Nureddin Mahmud döneminde Dımaşk / Şam / Suriye 12. yüzyılın önemli bir ilim merkezi hâline getirilmiştir. Nureddin Mahmud'un 1150 yılında yaptırdığı Hallaviye Medresesinde Saddreddin Konevî ve Mevlâna Celâleddin Rûmî de öğretim görmüşlerdir. Ayrıca bölgedeki kaleler ve surlar tamir edilmiş, gereken yerlere yenileri inşa edilmiştir. Sufîler için Hankâhlar/misafirhaneler inşa edilmiş ve çok sayıda vakıf kurularak, bu eserlerin korunmaları ve devamlılıkları sağlanmıştır. Yetimler için özel okullar yaptırılmış ve bu okullara vakıflar vasıtasıyla sürekli gelirler tahsis edilmiştir. Urfa Ulu Camii de bu dönemde yaptırılmıştır. Haçlılarla mücadelelerin devam etmesine rağmen devletin devamlılığı için ilmin ve kültürün gerekliliğine inanan bütün Selçuklu sultanları gibi Zengiler de ellerindeki topraklada ilmin ve kültürün gelişmesi için gayret sarf etmişler ve bütün bölgeyi mamur ve ilim merkezleri hâline getirmişlerdir. Şiilerin çoğunlukta olduğu ayrıca Yahudi ve Hristiyanlar için de kutsal olan Kudüs şehrinin ellerinde olduğu sürede eğitim ve öğretim vasıtasıyla Sünni-İslamı güçlendirmişlerdir. Büyük ve küçük Selçuklu sultanlarının hepsi Sünni Müslümanlığın yaygınlaştırılması için çaba harcamışlar ve bu alanda değerli din adamları yetişmesi için sağlıklı ortamlar hazırlamışlardır. Din adamlarına, âlimlere ve sanatkârlara daima destek olup teşvik etmişlerdir. Suriye ve Irak bölgesiyle birlikte Doğu ve Güney Anadolu bölgesinin büyük bir bölümü Büyük Selçuklu Devleti döneminde üst düzey ilim ve sanat merkezleri hâline

[151] Dr. Hilâl Sürsal, "Ortadoğu'da Selçuklu Varlığı", a. e. C. 4. s. 778-783.

gelmiştir. [152] Zengilerin, yönetimine giren Erbil[153] ve Böriler / Dımaşk / Şam/Suriye[154] Atabeylikleri de Türk kültürü ve bölgenin gelişmesi açısından değerli yöneticilere sahip merkezler olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

Sakalardan itibaren Türk göçlerinin ve yerleşiminin başladığı Azerbaycan bölgesi de Büyük Selçuklu Devleti toprakları içinde yer almıştır. Azerbaycan'ın bu dönemde yönetimi ve tarihi Orta Doğu'daki Selçuklu tasarrufları ve çekişmelerine bağlı olarak şekillenmiş ve burada da bir atabeylik kurulmuştur. Kıpçak asıllı Şemseddin İldeniz, Irak sultanı Mesud döneminde, atabeylik ünvanı kazanmış ve 1139/40'ta Azerbaycan kendisine tımar olarak verilmiştir. Şemseddin İldeniz, zamanla güçlenerek 1146'da Azerbaycan Atabeyliği'ni kurmuş ve ailesi hanedan olarak bu görevi 1225 yılına kadar devam ettirmişlerdir. Azerbaycan İldenizliler/Eldenizliler Atabeyliği de bölgenin tamamı gibi önce Moğol saldırıları ile zayıf düşmüş, daha sonra Gürcülerin istilasına uğramış ve 1225'te Harzemşahlar tarafından son verilmiştir. Azerbaycan da Harzemşahların yönetimine girmiştir. [155]

Büyük Selçuklu Devleti, ekonomik kalkınmaya önem vermiş ve bu sebeple ticaret kervanları ve tüccarlar için imparatorluğun ticaret yolları üzerine düzenli aralıklarla kervansaraylar yaptırılmıştır. Selçuklu İmparatorluğu döneminde bugün Orta Doğu olarak adlandırılan topraklardaki İran, Irak, Suriye ve Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgeleri çağının en zengin ve kalkınmış ve gelişmiş bölgeleri hâline gelmiştir. Selçuklularla Orta Asya ile Orta ve Yakın Doğu'ya hâkim olan Oğuzlar/Türkmenler, sınıfsız bir yapıya sahip olduklarından egemenlikleri altına aldıkları, Arap, Fars, Gürcü, Bizanslılara/Rumlara da kendilerine tanıdıkları tüm hakları tanımışlar, etnik ve dini ayırımcılık yapmamışlardır. Orduya ve bürokrasiye en alt kademeden başlayan Türk veya yerleşik halktan bir kişi, yetenekli ve çalışkan olduğu takdirde en üst düzeye kadar yükselmiştir. Selçuklu Devleti'nin, kendi dilini ve kültürünü korumak ve hâkimiyeti altındaki halklara benimsetmek gibi bir programı olmamıştır. Bu sebeple zaman içinde imparatorluğun kuruluşunu sağlayan Türkmenlerin yerine bürokratik kadrolara Farsların hâkim olması, Farsçanın ve Fars kültürünün öncelik kazanmasını sağlamıştır. Resmi dil olarak Farsçanın kabulü ve İran kültürünün etkisinin artması Türkmen halk ve askerî teşkilatları rahatsız etmiştir. Bu sebeple, Büyük Selçuklu ordusunun bir bölümü, Büyük zaferler kazanan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerindeki taht mücadelelerinde, uygulamaları ile Türk geleneklerinden yana olan Kirmen sultanı Kavurd'un yanında yer almışlardır. Bu dönemde mimarî eserler de Türk üslûbu etkinlik kazanırken,

[152] Yrd. Doç. Dr. Mustafa Eğilmez, "Musul ve Halep Atabeyi Nureddin Mahmud", a. e. C. 4. s. 825-835.

[153] Prof. Dr. Fazıl Bayat, "Erbil Atabeyliği", a.e. C. 4, s. 840-46.

[154] Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer. "Böriler (Dımaşk Atabeyliği 1104-1054)", a. e. C. 4. s. 846-856.

[155] Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyleri (Kızıldenizliler)(1146-1225)", a. e. C. 4. s. 871-880.

edebiyatta İranlılar ve Farsça yazan Türkler başarılı eserler ortaya koymuşlardır. Düğün ve ölüm âdetleri İslamiyete rağmen, İslam öncesi adetlere göre yapılmıştır. Ölü evine kımız gönderme âdeti, şarap göndermeye dönüşmüş, mezarlara ölenler değerli eşyalarıyla birlikte gömülmüştür. Sultan Alp Arslan'dan itibaren müstakil binası, ihtisas kütüphanesi bulunan yatılı ve burslu pek çok üniversite açılarak eğitim ve öğretim yaygınlaştırılmıştır. Muhammed Gazali, Ömer Hayyâm, Muizzi, Hakani ve daha sonra yetişen Sâdi Büyük Selçuklu Devleti'nin bilim merkezlerinde eğitim ve öğretim görmüş değerlerin bazılarıdır.[156]

156. Dr. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devrinin Özellikleri". a. e. C. 4. s. 634-638.

HARZEMŞAHLAR

İran ve Turan kavimleri arasında doğal bir sınır kabul edilen Ceyhun/Amu Derya Nehri'nin aşağı bölümünde yer alan ve nehrin iki kıyısı boyunca uzanan bölgeye "Harezm" adı verilmiştir. Harezm'in etrafında bulunan çöller doğal savunma hattı sağlamıştır. Harezm'in kuzeyinde Oğuz, Kıpçak sınırı ve Aral Gölü, doğu, batı ve güneyi Horasan ve Maveraünnehir topraklarıyla çevrilmiştir. Harezm'in Ceyhun/Amuderya Nehri'nin Horasan tarafında kalan Gürgenç/Cürcaniye, ve Maveraünnehir tarafında bulunan Kat/Kas iki önemli merkezidir. Gürgenç/Ürgenç/Cürcaniye hem stratejik açıdan hem de ekonomik ve kültürel açıdan çok gelişmiştir.[157] Selçuklulara kadar bu bölgede çeşitli hanedanlar hüküm sürmüş ve bu bölgeyi idare eden yöneticiler "Harzemşah" ünvanıyla anılmışlardır. İslamiyetten önce Harezm'de hüküm süren Afrigîlerin saltanatı 995'te son bulmuştur. Me'mûnîler 995-1017 yıllarında, Gazne valisi Altuntaş ve oğulları 1017-1041 yılları arasında mahalli yöneticiler olarak Harezm'e hâkim olmuşlardır. 10. yüzyıldan itibaren Harezm, Sâmânîler, daha sonra Gaznelilerin hâkimiyetine girmiştir. Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1065'te çıktığı Mangışlak seferinde Harezm'i ele geçirmiş ve buranın yönetimini oğlu Ayaz'a vermiştir. Alp Arslan, Melikşah ve Berkyaruk dönemlerinde bölgenin ileri gelenleri arasından seçilen valilerle yönetilen Harezm'de yöneticiler arasında güç mücadeleleri olmuştur. Sultan Berkyaruk döneminde 1097'de Harezm bölgesine önceki vali Taşdâr Anuştegin'in oğlu Kudbüddin Muhammed vali olarak atanmıştır. Selçuklular adına bölgeyi fiilen yöneten Anuş Tegin, Türk aileye mensuptur ve Harzemşah Devleti'nin temelleri onun döneminde atılmıştır. Kutbüddin Muhammed, Merv'de iyi bir eğitim almış, âdil, ulemayı koruyan ve siyasetin inceliklerini bilen bir yönetici olarak halkın sevgi ve saygısını kazanmıştır. Selçuklu sultanları Berkyaruk ve daha sonra Sultan Sencer'e sadakatle bağlı kalmış ve dürüst bir siyaset gütmüştür. Sultan Sencer'e vergi ve hediyelerini bir yıl kendisi ertesi yıl büyük oğlu Atsız'la göndererek ilişkilerini sıcak tutmakla beraber bölgede sürekli güçlenmek için de çaba harcamıştır. Kutbüddin Muhammed, döneminde Harezm büyük bir gelişme göstermiş, Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı pek çok ülke ile ticaret yaparak zenginleşmiştir. 1128 yılında Muhammed Kutbüddin ölünce yerine büyük oğlu Kızıl Aslan Atsız atanmıştır. Sultan Sencer'in sağlığında Atsız, bağımsızlığını ilan etmişse de Sultan Sencer'e iki kere yenilerek tekrar Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmıştır. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümünden ve Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra Atsız'ın oğlu İl-Arslan döneminde Harezm merkez

157. Aydın Usta, "Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harzemşahlar Devleti", a. e. C. 4. s. 897.

olmak üzere bağımsız Harzemşah Devleti kurulmuş ve Nişabur başkent yapılmıştır. Kızıl Arslan Atsız (1128-1156), İl-Arslan (1156-1172), Alâaddin Tekiş (1172-1200), Alâaddin Muhammed (1200-1220), Harzemşah Celâleddin Mengübirdi (1220-1231) olmak üzere beş nesil tarafından 125 sene kadar devam eden Harzemşah Devleti, merkezde Harezm olmak üzere, Horasan, Maveraünnehir ve Irak-ı Acem'i içine alan geniş bir alana sahip olmuştur. Daha Selçuklulara bağlı iken Kızıl Arslan Atsız döneminde başlayan hızlı gelişme, İl-Arslan ve Alâaddin Tekiş'le devam etmiş, Alâaddîn Muhammed ile doruk noktasına ulaşmış olmakla beraber daha sonra da hızlı bir çöküş sürecine girmiştir. Harzemşahlar Devleti'nin karşı karşıya kaldığı bu anî çöküşün dıştan görünen sebepleri Abbasi Halifeliği'ne karşı girişilen ve sonuçları büyük sıkıntılar getiren mücadele ve 1220'de başlayan Moğol istilası olmakla beraber temelde, Moğollar başta olmak üzere, muhataplarıyla siyasî iletişim eksikliği, başlangıçta olumlu sonuçlar veren Harzemşah-Kıpçak işbirliği ve bütün Türk devletlerinde olduğu üzere hanedan çekişmeleridir. Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte İslam dünyasının hâmiliği görevini üstlenen Harzemşahlar Devleti, özellikle Alâaddin Tekiş döneminde çok güçlü ve etkili hale gelmiştir. Harzemşahların son hükümdarı Celâleddin Harzemşah, kendisini Büyük Selçukluların mirasçısı kabul etmiş ve Türk-İslam dünyasında cesareti ve kahramanlığı ile ün yapmış hükümdarlardandır. Moğol istilasına ve Gürcü saldırılarına karşı ülkesini korumak ve yeniden diriltmek üzere olağanüstü mücadeleler yapmış olmasına rağmen babası Alâaddin Muhammed gibi siyasetin inceliklerini ve savaş kadar sonuç almakta siyasetin gerekliliğini kavrayamamış olması yıkılışı önleyememiştir.[158]

[158] Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, "Harzemşahlar Devleti", a. e. C. 4. s. 883-896.

EYYÛBÎLER

Adını, Selahattin Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûbî'den alan Eyyûbîler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli güney koludur. Selçukluların Musul Atabeylerinden İmameddin Zengî tarafından kurulan Zengîler Devleti'nin devamıdır. Memluklular Devleti de Eyyûbîlerin devamıdır. Bu devletler başlarındaki hanedanların isimleriyle anılmıştır. Selçuklularla Türk hâkimiyeti Irak, Suriye gibi Arap ülkelerine yayılmıştır. Eyyûbîlerle Mısır, Filistin, Hicaz, Yemen, Kuzey Sudan, Libya gibi Arap ülkelerine kadar genişlemiştir. Eyyûbîler Türk-Kürd-Arap karışımı bir aileye mensupturlar. Bilinen ilk ataları, Yemen Araplarından olup 758'de aşiretiyle birlikte halife tarafından Basra'dan Azerbaycan'a nakledilmiştir. Azerbaycan'da bulunan Hezbâniye Kürdleriyle karışarak onların bir kolu hâline gelmişlerdir. Selçuklu fetihlerinden sonra Türklerle karışarak Türkleşmişlerdir. Selâhaddin Eyyûbî'nin dedesi ve babası Abbasi halifeleri emrinde çalışmışlardır. Babası Necmeddin Eyyûbî, Musul Atabeyi İmameddin Zengi'yle tanıştıktan sonra 1138'de Musul Atabeyliği'nin hizmetine girmiştir. Bundan sonra Eyyûbîler Zengi ordusuyla birlikte Haçlılarla savaşmışlardır. 1140'da Bika/Beka vadisindeki stratejik önemi olan Balebek şehri ele geçirilce İmameddin Zengî, bu şehri ikta/tımar olarak Necmeddin Eyyûbî'ye vermiştir. Bundan sonra Necmeddin Eyyûbî ve 1146 Urfa'nın fethinde bulunan kardeşi Esedüddin Şirkuh, fetihlere katılarak önemli ve güvenilir Selçuklu emirleri arasına girmişlerdir. 1154'te Dımaşk/Şam'ın/Suriye fethinden sonra Necmeddin Eyyûbî, buraya vali olarak atanmış, kardeşi Şirkuh'un da gücü artmıştır. Necmeddin Eyyûbî'nin oğlu Yusuf Selâhaddin Eyyûbî de Nureddin Zengi'nin barışta ve seferde yanından ayrılmayarak en büyük yardımcısı ve emirlerinden biri olmuştur. 1164'te görevden uzaklaştırılan Fâtımî vezirinin Nureddin Zengî'den yardım istemesi üzerine, Esedüddin Şirkuh ve yeğeni Selâhaddin Eyyûbî, 1164 ve 1167'de Mısır'a sefer yaparak Fâtımî veziri Şaver'i tekrar vezirlik makamına oturtmuşlardır. Ancak, Şâver, Nureddin Zengî'ye verdiği söz gereğince Şirkuh'a ikta vermediği gibi Haçlıları yardıma çağırarak Zengî emir ve askerlerini Mısır'dan çıkartmıştır. İkinci seferde İskenderiye ve Mısır'ın bir bölümünü ele geçirmelerine rağmen Eyyûbîler, Haçlılara karşı tutunamayarak geri dönmüşlerdir. 1168 Kasım ayında Kudüs Kralı Amaury'nin Mısır'a büyük bir sefer düzenlemesi üzerine Mısır halife ve veziri Zengilerden tekrar yardım istemiştir. Bu son Mısır seferinde Esedüdin Şirkuh ve yeğeni Selâhaddin Eyyûbî 10 Ocak 1168'de Kahire'ye vardıklarında vezir Şaver'i bertaraf ederek yönetime el koymuşlardır. 23 Mart 1169'da amcası ölünce yerine Selâhaddin

Eyyûbî Fatîmî veziri olmuştur. Bu yolla Mısır'daki yönetim Şiilerden Sünnilere geçmiştir. Selâhaddin, Mısır'da Nureddin Zengî'nin ordu komutanı, Fatımî veziri olmakla beraber Fatımî halifesinin emrine girmemiştir. Kısa zamanda Fatımî Şii kurumları yerine Sünni kurumlarını kurmuş ve orduyu denetim altına almıştır. Haçlı-Doğu Roma/Bizans işbirliğiyle kuşatılan Dimyat'ta büyük başarı elde etmiştir. Dimyat başarısızlığından sonra Bizans/Doğu Roma Haçlılarla işbirliğinden vazgeçerek Selâhaddin Eyûbî ile iyi ilişkiler kurmuştur. 10 Eylül 1171 Cuma günü Mısır'da Sünni Abbâsi halifesi adına hutbe okutulmuştur. 13 Eylül 1171'de Fatımî halifesi ölünce Fatımî hilâfeti de son bulmuştur.

15 Mayıs 1174'te Nureddin Zengî'nin ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıkları çözümleyen Selâhaddîn Eyyûbî Musul'dan Sivas'a, Trablusgarb'tan Hemadan'a, Yemen'e uzanan Musul Atabeyliği'nde söz sahibi olmuştur. Eyyûbî Devleti'nin kuruluşu Zengî Devleti'nde bir hanedan değişikliğidir. 1175 yılında bağımsızlığını ilan eden Eyyûbî Devleti'ni halife tanımıştır. Suriye'den sonra Şam, Kuzey Irak, ve el Cezire'de birlik sağlamak için Franklarla işbirliği yapan Halep ve Musul hâkimleri ile Selâhaddin Eyyûbi on yıl mücadele etmiştir. Bu bölgede birlik ve otorite sağladiktan sonra Doğu Roma/Bizans ve Batı Roma'nın yıkılmasından sonra kurulan Latin cumhuriyetleriyle iyi ilişkiler kurarak Kudüs Krallığı'nı yalnız bıraktırmıştır. Selâhaddin Eyyûbî, Kudüs'ü fethetmeyi planlamış ve 1171'den itibaren Franklaın elinde bulunan başta Kudüs olmak üzere Orta Doğu'daki Müslüman topraklarını ele geçirmek için her yıl seferler düzenlemiştir. 1187'de Kudüs'ün fethine kadar yürüttüğü politikalar sayesinde yalnız Doğu Frankları ile savaşmıştır. Kudüs'ün fethinden sonra ise Frank dünyasının tamamı Selâhaddin Eyyûbî'ye karşı birleşmiştir. Çok teferruatlı hazırlıklarla, el-Cezire, Diyarbakır, Musul, Şam, Mardin, Halep ve Mısır'dan gelen kuvvetlerin de katılımıyla şekillenen ordunun öncü kuvvetleri Safurriye yakınlarında Haçlıları yenmiş ve daha sonra Frankların 40.000 kişilik ordusu ile Eyyûbî kuvvetleri arasında Hittin Tepesi'nde yapılan çetin savaşta Haçlılar yenilmiş ve Kûdüs kralı, Eyyûbilere esir düşmüştür. Hem İslam hem Hristiyan tarihi için bir dönüm noktası sayılan bu savaş ve Kudüs'un Müslümanlar tarafından fethi sonucunda yakın doğudaki Haçlılar çökmüş ve önemli sayıda ve nitelikte insan güçlerini kaybetmişlerdir. Selâhaddin Eyyûbî, o sene Miraç günü olan 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü teslim almıştır. Kudüs'ü toplam 20 000 Lâtin terk etmiştir. Sultan, 1500 Ermeni'yi komutanlarına bağışlarken Süryânilerin şehirde kalmalarına izin vermiştir. Patrik, Kudüs'ten ayrılırken kiliselerin altın

gümüş ve diğer değerli eşyalarını beraberinde götürmüştür. Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiklerinde yakıp yıkmışlar ve Müslümanları öldürmüşlerdir. Selâhaddin Eyyûbî öncelikle harabe hâlinde olan Harem-i Şerif'in İslami esaslara göre düzenlenmesini sağlamış ve Abbasi halifesi adına hutbe okutmuştur. Temliar şövalyelerinin meskeni hâline getirilmiş olan Mescid-i Aksa ve Kubbet'üs-Sahra ve bunların çevrelerinin eski hâline döndürülmesi için emir vermiştir. Kudüs'ün surlarını ve kalelerini tahkim ettirmiştir. 1189 başlarında Kudüs Krallığı'nın birkaç küçük bölgesi hariç tamamını fethetmiştir. Eyyûbîlerin bu başarıları Hristiyan dünyasını birleştirmiş ve 1189'da başlayan III. Haçlı Seferi, diğerlerinden kalabalık ve daha hazırlıklı yapılmıştır. Bu sefere birçok kont, baron ve dük yanında Fransa Kralı Philippe Augusto, İngiltere Kralı Aslan Yürekli Richard ve Alman İmparatoru Frederich Barbarossa ordularına komuta etmişlerdir. Bu Haçlı Seferine doğudaki ticaret bağlantılarını kaybeden Lâtin cumhuriyetleri, Sicilya Krallığı ve bugünkü İskandinav ülkelerinin ataları Vikingler de katılmışlardır. Haçlı ordusu çok güçlü bir donanma yanında 100.000 kişilik bir kara ordusuyla harekete geçmiştir. Haçlı ordusu karadan ve denizden Akka'yı kuşatmıştır. Selâhaddin Eyyûbî, karadan Haçlı ordusunu kuşatarak Akka'yı ve kaleyi desteklemiştir. İki yıl süren kuşatmadan sonra Akka teslim olmuş ve Kudüs Krallığı'nın başkenti Akka'ya taşınmıştır. Fransa Kralının geri dönmesiyle yalnız kalan İngiliz Kralı Richard, kıyıları donanma ile tutmakla beraber, karadan Kudüs'ü almasının mümkün olmadığını görmüştür. Ayrıca Arsuf'ta İkinci Hittin bozgunundan son anda kurtulabilmişlerdir. İngiliz Kralı Richard ile Selâhaddin Eyyûbî, 1 Eylül 1192'de yürürlüğe giren bir barış antlaşması yapmışlardır. Sur ile Yafa arasındaki sahil şeridi Franklara, diğer yerler Eyyûbîlere kalmıştır. Selâhaddin Eyyûbi, antlaşmadan sonra Kudüs'e gitmiş ve burada bazı düzenlemeler yaptıktan sonra Şam'a geçmiş ve 22 Şubat 1193'te ölmüştür. Ölmeden önce ülkesini ailesi ve emirleri arasında paylaştırmıştır. Selâhaddin Eyyûbî döneminde devletin sınırlarına bugünkü isimlendirmelere göre merkez Mısır olmak üzere, Suriye, Ürdün, Lübnan, el Cezire/Yukarı Mezopotamya, Diyarbakır ve Kuzey Irak dâhildir. Selâhaddin Eyyûbî iyi bir devlet adamı ve kumandan olduğu kadar imara önem veren, ilme saygılı, âlimleri himaye eden ve halkına iyi davranan bir sultan olarak anılmıştır.[159] Selâhaddin Eyyûbî döneminde ve sonrasında 1176'da başlayan Eyyûbî-Türkiye Selçukluları ilişkilerinde komşu devlet ve beyliklerin çıkardıkları huzursuzluklar ve taraf tutmalar sebebiyle zaman zaman gerginlikler yaşanmakla beraber akrabalık yakınlığıyla genellikle aralarında anlaşarak ve ittifaklar kurarak bu gerginlikleri

159. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", a. e. s. 60-76.

gidermişlerdir. Ancak barış anlaşmaları uzun ömürlü olamamış, ikisi için de ortak tehlike olan Celâleddin Harzemşah'a ve Moğol istilasına karşı birleşerek hareket edememişlerdir.[160]

Şam, Selâhaddin Eyyûbî'nin Mezarı

Selâhaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra vârisler arasındaki taht kavgaları sonucunda ülkenin siyasî birliği bozulmuş, vârislerden El-Kâmil, 1229 yılında Alman İmparatoru Frederich Barbarossa ile anlaşarak Ludd üzerinden denize ve Yafa'ya kadar uzanan bir koridorla birlikte Kudüs, Behtlehem ve Nasıra şehirleriyle birlikte bazı kaleleri Haçlılara vererek tek başına devlet başkanlığını elde etmiştir. Bu antlaşmaya göre Kudüs'te bulunan Kubbet'üs-Sahra ve El-Aksa Camileriyle, Harem-i Şerif Müslümanlarda kalacak ve istedikleri zaman bu kutsal yerleri ziyaret edebileceklerdir. Ancak bu antlaşma hem Müslümanları hem de Hristiyanları memnun etmeyerek kızdırmıştır. Alman İmparatoru, Kudüs'e girmekle beraber oraya hâkim olamayarak

160. Yrd. Doç. Dr. Emine Uyumaz "Türkiye Selçuklu Devleti Eyyûbî Münasebetleri", a. e. C. 5. s. 86-96.

önce Akka'ya oradan da İtalya'ya geri dönmüştür ve arkasında iç mücadelelere sebep olan bir miras bırakmıştır. Kudüs'ün Hristiyanlara verilmesi El-Kâmil'e itibar kaybettirmiş ve muhalifleri Kudüs'ü geri almak üzere hazırlıklara girişmişlerdir. Hristiyanlar Şam Meliki el- Kâmil'le anlaşarak Mısır Eyyûbîlerine karşı cephe almışlar ve bu yolla Kudüs'e bütünüyle hâkim olmuşlardır. Mısır Eyyûbî Meliki es-Sâlih Necmeddin, Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'ya dağılan Harzemşahlardan yardım istemiştir. Harzemşahlar, önce Suriye'yi yağmalamış, sonra Kudüs'e girerek, Kudüs'ü Franklardan temizlemişlerdir. İç çekişmeler devam ederken, Haçlılar Mısır'da da başarılar elde etmişlerdir. Haçlıları yenilgiye uğratan Memluklar, 3 Temmuz 1250'de Mısır Eyyûbî devrine son vererek Memluk dönemini başlatmışlardır. Irak, Suriye ve Filistin bölgelerinde de karışıklıklar devam etmiş, 6 Eylül 1260 tarihinde bu bölgedeki Eyyûbî Devleti, Moğol istilasıyla son bulmuştur. Moğolları yenilgiye uğratan Memluklar, Eyyûbîlerin yerine geçmişlerdir.

Eyyûbîler Devleti'yle Türk hâkimiyeti, Irak ve Suriye'nin dışına taşmış; Mısır, Filistin, Hicaz, Yemen, Kuzey Afrika ile Sudan'ın bir kısmını kaplamıştır. Eyyûbîler Devleti merkeze bağlı vilâyetlerden, eyaletlerden, emirliklerden ve tâbi hükümdarlıklardan meydana gelen bir imparatorluktur. Devlet şeriat hükümleri, devlet adamlarının idarî kararları, örf ve âdetlerden oluşan hukuk sistemiyle yönetilmiştir. Devlet teşkilatının başında büyük sultan/Türk devletlerindeki büyük kağan statüsünde görev yapmış ve sırasıyla hanedana mensup melikler, emirler/beyler ve vezirler büyük sultana bağlı olarak yönetimde bulunmuşlardır. Selçuklu-Zengîler devlet geleneği temel yönetim felsefesini oluşturmuştur. Selâhaddin Eyyûbî döneminde devlet merkezleri Dımaşk/Şam ve Kahire olmuştur. Eyyûbîler ikta/tımar sistemini yaygınlaştırmışlardır. Eyyûbî Devleti'nin bayrağı Selçuklu-Zengî Devleti'nin sarı zemin üzerine kırmızı kartal armalı bayrağıdır. Eyyûbî ailesi, Arap-Kürd-Türk karışımı bir aile olmakla birlikte Eyyûbî Devleti bütün nitelikleriyle bir Türk devletidir. Selâhaddin Eyyûbî'nin annesi ve eşi Selçuklu hanedanına mensuptur. Çocuklarının bir kısmı Müslüman bir kısmı Türkçe isimlere sahiptirler. Bu dönemdeki diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Eyyûbîlerde de devlet hanedanın ortak mülkü sayılmıştır. Hanedan mensubu emirler, melik ünvanını almış, protokolda tâbi hükümdarlarla aynı seviyede kabul edilmişlerdir. Devlet ana karakteriyle askerî bir devlettir. Hanedan mensuplarından sonra en yüksek idarî yetkiye sahip olanlar askerler arasından yetişen emirlerdir. Bir kimsenin emir olabilmesi için askerî nitelikleri yanında idarecilik yeteneklerine de sahip olmasına önem

verilmiştir. Emirlik bir anlamda hükümdarlığın uzantısıdır. Bu sebeple emîrler istisnalar dışında Türklerden seçilmiştir. Selâhaddin döneminde kara ordusu kadar donanmaya da önem verilmiştir. Bu sayede Haçlı orduları ile başa çıkılabilmiştir. Eyyûbiler döneminde, Selçuklularda başlatılan eğitim ve öğretim faaliyetleri ve yatırımları artarak devam etmiştir. Mahalle Mektepleri/Küttab, Dar'ül-Hadis, Dar'ül-Kur'an ve Medreseler ülkenin tamamında yaygın bir biçimde çoğaltılmıştır. Türk ve İslam ülkelerinde ilk defa tıp öğretimi yapan medrese Eyyûbîler devrinde kurulmuştur. Tıp derslerinin pratikleri hastahanelerde yapılmıştır. Okullarda matematik ve fen bilimlerine özel önem verilmiştir. Bugün, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da Eyyûbîler döneminden kalma pek çok medrese bulunmaktadır. Ayrıca cami, tekke ve zaviyelerde de öğretim yapılmıştır. Dünya Tıp tarihinde ilk klinik Dımaşk'taki/Şam'daki Nureddin Mahmud Hastahanesi'nde kurulmuştur. Bu hastahanenin ve Kahire'deki Salâhi hastahanelerinin binaları günümüze ulaşmıştır. Fakir hastaların ücretsiz tedavi gördüğü Musul'da dört, Harran, Halep ve Dımaşk'da ikişer, Kahire, Kudüs ve İskenderiye'de birer hastahanenin bulunduğu bilinmektedir. Selçuklularla başlayan kimsesizler ve yetim çocuklar için pek çok hayır kurumu bu devirde de yapılmıştır. Yolcular ve tüccarlar için hanlar kervansaraylar inşa edilmiştir. Eyyûbîler dönemi ilim ve edebiyat açısından da çok parlak bir dönemdir. Pek çok kütüphane ve binlerce cilt değerli eser, özel ve vakıf kütüphanelerinde muhafaza edilmiştir. Haçlılar tarafından önemli miktarda eser Avrupa'ya götürülmüştür. Eyyûbîler döneminde Dımaşk ve Kahire, bilimsel çalışmalarla Bağdat'ı geride bırakmıştır. Bu dönemde çok değerli bilim adamları ve mutasavvıflar yetişmiştir. Şehabeddin el Sühreverdî ve Muhyiddin Arabî, Eyyûbîler döneminde yetişmiş ve bugün de önemini koruyan iki değerli filozoftur. Tarih ve biyografi alanlarında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Eyyûbîler döneminde otomatik makinalar ve saatler hakkında iki önemli eser yazılmıştır. Dımaşk/Şam Emevî Camii'nde su ile çalışan otomatik saat yapıldığı bilinmektedir. Matematik, fizik, kimya alanlarında da önemli âlimler yetişmiş ve değerli eserler yazılmıştır. Tıp alanında cerrahî, iç hastalıkları ve göz hastalıkları konularında teorik ve pratik dikkat çekici çalışmalar yapılmıştır. Botanik, eczacılık gibi alanlarda da ilerlemeler sağlanmıştır. Pek çok ilâç keşfedilmiştir. Eyyûbî döneminde Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler bir arada yaşamışlardır. Avrupa'da baskı gören Yahudiler Eyyûbilere sığınmışlardır. Bütün Türk devletlerinde olduğu üzere devlete isyan etmediği sürece etnik ve dinî farklılıklar saygı ile karşılanmış ve kimlik veya din değiştirme ko-

nusunda baskı yapılmamıştır. Eyyûbi ekonomisi temelde tarım ve hayvancılığa bağlı olmakla beraber ticaret de gelişmiştir. İpek Yolu'nun Akdeniz'e ulaşan bölümü ile Baharat Yolu'nun önemli bir bölümü Eyyûbîlerin denetimine girmiştir. İtalyan şehir devletleri Venedik, Genova, Amalfi, Piza, Napoli ve Bizans'la/Doğu Roma ile ikili ticaret antlaşmaları yapılmıştır. Haçlı Seferlerine rağmen ticari ilişkiler devam etmiştir. Mısır'da şap ve soda madenleri işletilerek Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Avrupalıların İskenderiye, Dimyat, Akka, Lazkiye gibi önemli merkezlerde çarşıları ve ticarî temsilcilikleri bulunmaktadır. Dokumacılık, kâğıtçılık, camcılık ve sabun imalâtı çok gelişmiştir. Dımaşk/Şam'da üretilen kılıçlardaki çeliklerin sırrı son yıllarda çözümlenebilmiştir. Ülkede sabit para sistemi vardır, paralar altın, gümüş ve bakırdan üretilmiştir.[161]

Şam, Ümeyye Camii.

[161] Prof. Dr. Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", a. e. s. 60-76; Yrd. Doç. Dr. Muammer Gül, "Ön Asya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)" s. 77-85.

HAÇLI SEFERLERİ

1096 yılından itibaren Hristiyanların Müslümanlara, özellikle de Türklere karşı düzenlediği seferler önceleri "Kudüs Yolculuğu", "Kutsal Topraklara Yolculuk", "Deniz Ötesi Yolculuk" gibi adlarla tanımlanırken, 1250 yılından itibaren batı kaynaklarında "Haçlı Seferi" deyimi yer almıştır. Dar anlamda "Haçlı Seferleri" Hz. İsa'nın Kudüs'teki mezarını kurtarmak için Papalığın düzenlediği seferler için kullanılmıştır. Hacca gidenler göğüslerine veya boyunlarına haç taktıkları için bu isim yerleşmiştir. Hristiyanlığın ilk yıllarından itibaren insanları günahlarından arındırdığı ve hastaları şifaya kavuşturduğuna inanılan Hz. İsa'nın mezarı ve kutsal sayılan diğer mekânların bulunduğu Kudüs'e seyahat, dindarlar için önem taşımıştır. Kutsal topraklar, 638 yılından -Kudüs'ün Hz. Ömer tarafından fethinden- itibaren Müslümanların eline geçmiştir. 11. yüzyılda, Tuna üzerinden uluslararası bir yolun açılmasıyla Kutsal Topraklara Haç Seferleri ha-

Kudüs, Mescid-i Aksa

reketlenmiş ve bireysel olmaktan çıkarak toplu seyahatler başlamıştır. Magrîbîlerin/Arapların fethettikleri İspanyol topraklarının Hristiyanlar tarafından geri alınmasından ve 1031'de Kurtuba Halifeliği'nin düşmesinden sonra Müslümanların eline geçmiş bulunan Kutsal Toprakların da kurtarılması için Roma Kilisesi/Papalık harekete geçmiştir. 1071'de Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Malazgirt'te Bizans'ı/Doğu Roma'yı hezimete uğratarak Anadolu'da ilerlemeye başlaması üzeri-

ne 1074 yılında Papa VII. Gregorius, Doğu Hristiyanlarını desteklemek üzere Batı Hristiyanlarını sefere çağırmış, ancak bu sefer gerçekleşmemiştir. Haçlı Seferleri, Avrupa'da "Kudüs'ü kurtarma" sloganıyla yönlendirilmekle beraber temelde Türkleri Anadolu, Yakın ve Orta Doğu'dan çıkarmak ve bu bölgeleri ele geçirmek üzere başlatılan siyasî ve askerî bir harekettir. Haçlı Seferleri 1096'da başlayan I. Haçlı Seferi ile 1291'de Lâtin Hristiyanların doğudaki son merkezleri olan Akka'dan çıkarılmalarına kadar süren iki yüz yıllık bir süreç içinde aktif olarak gerçekleştirilmiştir. 1095 yılında Papa II. Urbanus, Kudüs'teki Kutsal Mezar Kilisesi'nin Emeviler tarafından yıkılması olayını hatırlatarak ve bu savaşa katılanların bütün günahlarının affedileceğini ilan etmiştir. Bu telkinlerin yanında Avrupa'da süregelen açlık, yoksulluk ve topraksızlığın yarattığı kargaşa ve ücretli askerlik bu seferleri tetiklemiştir. 1096 yılı baharında askerî bir düzen ve disiplin içinde doğuya hareket eden ilk Haçlılar, Almanya ve Orta Avrupa'dan geçerken, İsa'yı suçlayarak ihbar ettikleri ve çarmıha gerilmesine sebep olduklarına inandıkları Yahudileri kitleler hâlinde öldürmüşlerdir. Bu kafile Anadolu'da Türkler tarafından yenilgiye uğratılmış ve yok edilmiştir. Bu ilk kafilenin arkasından Güney ve Kuzey Fransa'dan, Lorraine'den, Güney İtalya'dan olmak üzerer dört şovalye ordusu Anadolu'ya gelmiş ve I. Kılıç Arslan'ın Malatya fethinde bulunmasının yarattığı avantajla Selçukluları yenerek İznik ve bazı kaleleri ele geçirerek daha önce yaptıkları antlaşma uyarınca İznik'i ve kaleleri Doğu Roma'ya/Bizans'a teslim etmişlerdir. Buradan Suriye'ye gelen Haçlı kuvvetleri Edessa/Urfa'yı ve Antakya'yı zapt etmiştir. 1098'de önce Urfa Kontluğu'nu kurmuşlarlardır. Bu devlet 24 Aralık 1144'te Halep Atabeyi İmameddin Zengi'nin Urfa'yı fethetmesiyle son bulmuştur. Ancak Haçlılar 1150 yılına kadar Fırat'ın batısında varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1100'lerden itibaren Normanların yönetiminde bulunan Antakya Prinkepslikliği 1268'de Memluk Sultanı Baybars tarafından Antakya'nın fethiyle son bulmuştur. Haçlılar,1099'da Kudüs'ü kuşatmış ve şehri yağmalayarak halkı kılıçtan geçirmişlerdir. Burada Kudüs Frank Krallığı'nı kurmuşlardır. Kudüs Krallığı 4 Temmuz 1187'de Selâhaddin Eyyûbi'nin Hıttîn Zaferi'nden sonra Sur şehrine sığınmış ve 1291 yılına kadar ismen devam etmiştir. Trablusgarp'ta 1109'da kurdukları Kontluk 1187'de Antakya Prinkepslikliği'ne bağlanmış ve 1289'da Memlukların fethiyle son bulmuştur. Doğuda kurulan bu dört Lâtin devletine Kuzey Fransızlar/Franklar, Provenceliler/Franklar ve İtalya Normanları kendi kurumlarını yerleştirmişlerdir. 12. yüzyılın başında yapılan İkinci Haçlı Seferi'nde Ceneviz ve Pissalılar/İtalyanların desteğinde Frank hâki-

miyeti Suriye ve Filistin'in kıyı şehirlerine yayılmıştır. Kudüs Frank Krallığı, Arsuf/Tel Arşaf, Caesarea, Akka, Beyrut ve Sidon/Sayda şehirlerinin zaptıyla genişletilmiştir. İslam birliğinin sağlanamadığı bir dönemde kazanılan bu başarılar kalıcı olmamıştır. 1128'den itibaren Halep Atabeyi İmadettin Zengi, Musul ve Halep eyaletlerini otoritesi altında birleştirdikten sonra 1144'te Edessa/Urfa'yı Haçlılardan geri almıştır. Edessa Frank Devleti'nin düşüşüne karşı 1147'de İmameddin Zengi'ye karşı Franklar, yeni bir sefer yapmışlar, ancak daha Anadolu'da Selçuklular tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Franklara karşı Musul-Halep Atabeyi Nureddin Zengi ve Mısır hâkimi Selâhaddin Eyyûbi, Lâtin devletlerine karşı mücadele etmişlerdir. Selâhaddin Eyyûbi, Hıttîn/Hattin'de Frank ordusunu bozguna uğratıp yok ettikten sonra 1187'de Kudüs'ü fethetmiş ve Doğu'da Lâtin birliğinin ele geçirdiği toprakların Sur/Tur, Trablus ve Antakya dışında kalan kısmını geri almıştır. Batı imparator ve krallarının katıldığı Üçüncü Haçlı Seferi de Selâhaddin Eyyûbi'ye karşı başarılı olamamış ve üç yıllık bir barış antlaşması imzalamışlardır. Bu sefer sırasında İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard, Kıbrıs adasını fethetmiştir. Başarısız üçüncü seferden sonra Haçlı Seferleri bütünüyle ticaret yolları ve malları mücadelesine dönüşmüştür. Venedikliler, Pisalılar ve Cenevizliler Uzak Doğu'nun Baharat ve İpek Yolu'na hâkim olan Mısır ile Orta Rusya ve Kırım'a çıkan kervan yollarına hâkim olan Doğu Roma'nın/Bizans'ın imkânlarını ele geçirmeye çalışmışlardır. Antlaşmalarla birbirlerinin topraklarında ticari koloniler kurmuşlardır. Bu antlaşmalara rağmen Doğu Roma'yla/Bizans'la İtalyanların/Lâtinlerin birbirlerine üstünlük taslamalarından ve kiliselerinin ayrılmalarından dolayı aralarında bulunan gerginlik artmıştır. Doğu Roma/Bizans Kilisesi 1054'de Roma Kilisesinden ayrıldıktan sonra önce Venedikliler tutuklanmış ve daha sonra 1182'de Konstantinopolis/İstanbul'daki Lâtin nüfusu kılıçtan geçirilmiştir. 4. Haçlı Seferi'ni Venedikliler Bizans'a/Doğu Roma'ya yöneltmişlerdir. Nisan 1204'te Konstantinopolis/ İstanbul'u zapt ederek 1270 yılına kadar burada bir Lâtin İmparatorluğu kurmuşlardır. Doğu Romalılar/Bizanslılar, İznik, Trabzon ve Epeiros'a çekilmişlerdir. 4. Haçlı Seferi Mısır'a yapılmış ancak bir sonuç alınamamıştır. 6. Haçlı Seferinde, Suriye Selçukluları arasında taht kavgaları olduğu için 1229'da imzalanan antlaşmayla Kudüs ve İsa'nın doğduğu Beytüllahim ve yaşadığı Nasır'a Hristiyanlara geri verilmiş ve on yıllık mütareke yapılmıştır. 7. Haçlı Seferi Fransa Kralı IX. Louis yönetiminde Mısır'a yapılmış, Memluklar, tarafından esir alınan kral, bu seferden de yenilgiyle dönmüştür. Frankların Kutsal Topraklarda ele geçirdikleri yerler 1291'de tamamen Müslümanların

eline geçmiştir. Bundan sonra da birtakım seferler yapılmış, ancak Hristiyanların sonuç almaları mümkün olmamıştır. Anadolu Selçuklularından özellikle I. ve II. Kılıç Arslan'lar Haçlılara karşı Anadolu'da önemli mücadeleler vermişlerdir. Osmanlıların 1396 Niğbolu, 1144 Varna zaferlerinden sonra Batı, Osmanlı karşısında sürekli toprak kaybetmiş ve 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Papalığın Haçlı Seferi çağrıları bütünüyle cevapsız kalmakla beraber Türklere ve diğer Müslümanlara karşı adı Haçlı Seferi olmamakla beraber Hristiyan dayanışması devam etmiştir.

Haçlı Seferleriyle Roma ve Bizans/İstanbul Hristiyanlarının arası açılmış, doğudaki Ermeni, Süryani, Nesturi gibi Ortodoks olmayan Hristiyan azınlıklar zarar görmüştür. Müslüman devletler kendi topraklarında yaşayan Hristiyanlara hoşgörü gösterirken Haçlılar bunlara kötü muamele etmiş, ellerinden mallarını, mülklerini almışlardır. Haçlı Seferleri sırasında Müslüman devletler de kendilerine karşı kışkırtılan ve kullanılan Hristiyan azınlıklara güvenlerini ve saygılarını yitirmişlerdir. Haçlılardan büyük zarar gören devletlerden biri de Doğu Roma/Bizans olmuştur. Dördüncü Haçlı Seferi'yle 1204'te Doğu Roma/Bizans Devleti ortadan kaldırılmış ve İstanbul yakılıp yıkılıp yağmalanmıştır. İznik'e sığınan sürgün imparator İznik Roma Devleti'nin hükümdarı olarak büyük mücadelelerle 1261 yılında İstanbul'u Haçlılardan geri almayı başarmışsa da eski gücüne tekrar kavuşamamıştır. Haçlı Seferleri, çeşitli Müslüman millet ve grupların desteği olmakla beraber büyük ölçüde Türkler/Selçuklular/ Eyyûbiler / Memlûklar tarafından geri püskürtülmüş ve Osmanlı'nın güçlenerek Balkanlar, Doğu ve Orta Avrupa'yı fethetmesiyle bu ad altındaki seferler son bulmuştur.

Haçlı Seferleri Papalığa karşı özelikle bu savaş için topladığı yüksek vergilerden dolayı tepkilere ve güven kaybına sebep olmuş, çıkan anlaşmazlıklar 16. yüzyılda Protestanlığın doğuşunu ve reformları getirmiştir. Avrupa'da Haçlı Seferleriyle sermaye el değiştirmiş; bu seferlerden zengin dönenler ve köylerden şehirlere göç edenler yeni bir burjuva sınıfı oluşturmuşlardır. Fransa hem gücünü hem topraklarını genişletmiş; Almanya, sınırlarını doğuya doğru büyütmüş, İspanya ve Portekiz, atılım içine girmişlerdir. Avrupa'nın doğu ile ticareti gelişmiş ve Avrupa bu ticaretle ve ganimetlerle zenginleşmiştir. Haçlılar şeker kamışını ilk defa Filistin'de görmüşler, üretmeyi ve şeker elde etmeyi burada öğrenmişlerdir. Baharat çeşitlerini ve şifalı otları da bu seferler sırasında tanımışlar ve bunları ülkelerine götürerek ticaretini yapmışlardır. Doğuyla yapılan ticaret vasıtasıyla Avrupa'ya taşınan

ekzotik kokular, çeşitli boya maddeleri, ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlar, ipek halılar, çanak, çömlek, porselen ve cam eşya Avrupa'nın giyim ve ev dekorasyonunu etkilemiştir. Askerî açıdan da gelişmeler olmuş, Doğu'daki kaleler, surlar örnek alınarak yeni sağlam kaleler, şatolar inşa edilmiş, sivri kemer kullanımı Doğu'dan Batı'ya aktarılmıştır. İtalyanlar deniz pusulasını ve enlem boylam hesaplamaya yarayan usturlap'ı bu seferler sırasında Müslümanlardan öğrenmişlerdir. Haçlılar, Orta Çağ Avrupa'sına Doğu'nun kültürünü taşımışlar ve dünyayı daha geniş bir ufuktan görmeye başlamışlardır.[162]

Haçlı Seferlerinin en yıkıcı etkisi İslam hayat görüşü üzerinde olmuştur. İslam başlangıçta hoşgörülü bir din olarak hayata katılmış, Yahudi ve Hristiyanlar Ehl-i Kitap olarak kabul edildikleri için Hz. Muhammed döneminden itibaren ilk halifeler zamanında da Arap toplumunun onurlu üyeleri olarak kabul edilmiş ve takibata uğramamışlardır. Hilâfet ile Doğu Roma/Bizans arasında da ilim ve teknik konularında iletişim olmuştur. Ancak Frankların öncülük ettiği Haçlı Seferleri hem toplumların hem de devletlerin birbirlerine yaklaşımlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Haçlıların sergilediği düşmanca tavır Müslümanlar tarafında da taraftar bulmuştur. Bu tutum Müslüman kültürünün içe kapanması sonucunu getirmiştir. İslamiyetin doğuşundan itibaren İslam dünyasında hâkim olan hem bireysel araştırmalarda hem de kurumlarda tecrübeyi esas alan "burhan"a / demonstration dayalı bilgi üretimi, yerini tümdengelime dayanan "beyan/açıklama"ya daha sonraki aşama ise "irfan" anlayışına bırakmıştır. Pozitif bilimlerden ve araştırmadan uzaklaşılmıştır. Avrupa'da ise Haçlı Seferleri başladığında, Batı Avrupa Karanlık Çağlar olarak adlandırılan Barbar dönemini yaşamaktadır. Seferler bittiğinde ise Rönasans ve aydınlanma başlamıştır. Haçlı Seferleri sırasında Batı Hristiyanlığı, Müslümanlarla doğrudan doğruya entelektüel ve ticari ilişki imkânına kavuşmuştur. Batı Hristiyanlığı Orta Çağ'ın Skolastik düşünceden kurtulmanın ip uçlarını İslam dünyasından almıştır. Metodolojik yönden özellikle Sicilya ve İspanya'da Haçlı seferleri sürecinde gelişen entelektüel ilişkilerle İslam dünyasında uygulanan Yunan felsefesi ve 'burhan'a/demonstration, diğer ifade ile tümevarıma dayanan temel metodoloji batıya aktarılmıştır. Bu dönemde Avrupalı bilginler Arapçadan yapılan felsefe, tıp, matematik ve diğer alanlardaki değerli eserlerden kendi köklerini Yunan mirasına bağlamışlardır. Bu anlayışın etkisiyle büyük şehirlerde Latinceyi ortak dil olarak kullanan üniversiteler kurulmuştur. Etkileri yüzyıllarca devam eden Büyük Albert (1200-1280) ve Thomas Aquinas (1225-1274) bu dönemde yaşamışlardır. İbn Rüşd, Fârâbî, İbn Sinâ, Gazâli gibi Müslüman

[162] Prof. Dr. Işın Demirkent, Haçlı Seferleri ve Türkler", a. e. C. 6. s. 651-668.

düşünürlerin etkisiyle Platoncu/Efâtuncu düşünce tarzıyla birlikte çok daha pragmatik ve sonraki bilimsel çalışmalara verimli bir dayanak oluşturan Aristo düşüncesi batılılarca keşfedilmiştir. 1085'de İspanya'nın Araplardan geri alınmasıyla başta Toledo Kütüphanesi olmak üzere batıya geçen Müslümanların kütüphaneleri dinî ve kültürel değişimlere dayanak teşkil etmiştir. Gene bu dönemde Konstantinopolis/ İstanbul'daki yüksek hayat ve sanat standardı, bu şehrin 1204'te Haçlılar tarafından istilasıyla Doğu Hristiyanlığının çöküşü sonucunda sanatçı, yazar ve çizerlerin İtalya'ya göç etmesi, İtalya'da hümanizmin ve Rönesans'ın doğuşunu hazırlayan faktör olmuştur. Siyasî açıdan Doğudaki Hristiyan topraklarının tamamı Müslümanlara geçmiştir. Bir dönem Papalık, İstanbul, Antakya ve Kudüs Kiliselerini egemenliği altına almış ve Hristiyanlığın tek otoritesi hâline gelmiştir. Günümüzde de bu anlayışı sürdürmektedir. Uzak Doğu'ya misyoner göndermeye bu dönemde başlamıştır. Haçlı Seferleri başladığında medeniyet kürsüleri doğuda İstanbul/ Konstantinopolis ve Kahire'deyken, bu seferlerin sonucunda medeniyet merkezleri İtalya ve yeni şekillenen batı ülkelerine taşınmıştır. Yine bu seferlerle Haçlılık ruhu Avrupa zihniyetinin bir parçası hâline gelmiştir. Haçlı Seferleri sırasında Avrupa, bir Hristiyan yurdu /Christendom olarak kendi varlığını keşfetmiştir. Yunan ve Lâtin köklerini benimseyerek iki kültürü Hristiyanlıkla birleştirmiştir. [163] Haçlı Seferleri doğu-batı ayırımını ve din düşmanlığını insanlığın kolektif bilinçaltına yerleştirmiştir.

[163] Doç. Dr. Şaban Ali Düzgün, "İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Döneminde ki İlişkiler", a. e. C. 6. s. 669-680.

MEMLUKLAR/ KÖLEMENLER

Devlet'ül Etrak/ Mısır Türk Devleti

Zaman içinde özel bir terim hâline gelen aslı Arapça ve köle demek olan "memlûk" kelimesi, özellikle, hükümdar ve emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan özel sosyal ve hukukî bir statüye sahip "asker" anlamı kazanmıştır. Kendi hâkimiyetlerini güçlendirmek amacıyla İslam tarihinde ilk defa "memlûk" kullananlar Abbasi halifeleridir. Abbasî Devleti'nin kuruluşunda rol alan İranlı unsurlarla İran etkisinin Halifelikte güçlenmesine karşılık denge kurmak amacıyla halife el-Me'mûn (813-833) zamanından itibaren İslam ülkeleri sınırları dışında yaşayan Türkler Bağdat'a getirilerek askerî birlikler kurulmuştur. Kısa zamanda sayıları 30.000'e ulaşan Türk askerlerine özen gösterilmiştir. Halife el-Mûtasım (833-842) Türk birlikleri için Sâmârrâ şehrini kurdurtmuş ve Türk askerlerine geniş iktalar/topraklar tahsis etmiştir. Türk beylerinin kumanda ettiği Türk birliğindeki askerlerin bozulmamaları ve değişmemeleri için Arap ve Farslarla evlenmelerini önlemek üzere Orta Asya'dan Türk kızları getirtilmiş ve bu hanımlara da maaş bağlanmıştır. Giderek bölge valileri de memluk getirerek memluk orduları kurmuşlardır. Böylece Abbasî topraklarında memluk nûfusu artmış, zaman içinde yetenekli memluklar hürriyetlerini kazanarak yönetimde söz sahibi olmayı başarmışlardır. Başarı gösteren Türk kumandanlar çeşitli vilâyetlere vali olarak atanmışlardır. Önce Mısır'a gelen Türk valiler, memluk gruplarına dayanarak hilâfet merkezine karşı istiklâl mücadelesine girişmişlerdir. Tolunoğlu Ahmed, 868 yılında Türk memlukların desteğiyle Mısır'da ilk Türk devletini kurmuştur. Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra bir Türk memlukun oğlu İhşîd Muhammed bin Togaç, yine Türk memluklara dayanarak 935 yılında ikinci Türk devleti olan Ihşîdîler Devleti'ni kurmuştur. Ihşîdîler Devleti'ni yıkarak Mısır'ı ele geçiren Fâtîmiler (910-1171) de düzeni sağlamak için gene memluk sistemini kullanmışlardır. 1036-1094 yılları arasında tamamen Türklerden oluşan bir memluk sınıfı şekillenmiştir. Türk memluklar diğer memluklar ve birbirleriyle sürekli mücadele içine girdiklerinden hem kendileri hem Fâtîmîler zayıf düşmüş ve 1171'de hep beraber çökmüşlerdir. Bu dönemde Eyyûbîler, hâkimiyeti ele geçirerek Oğuz/Türkmenlere dayanan feodal bir idare sistemi oluşturmuşlardır. 1193'te Selâhaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra vârisleri Mısır ve Dimaşk, Halep, Hama, Humus, Ba'albek, Kerek gibi Suriye şehirlerini aralarında paylaşarak yönetmişlerdir. Eyyûbî sultan ve vezirleri, kendi topraklarını koruyabilmek ve güçlü ordulara sahip olmak üzere Kıpçak ve

Mâveraünnehir'den çok sayıda memluk getirerek, mükemmel askerler olarak yetiştirmişlerdir. Mısır'da Memluklar, 1240 yılında bir darbeyle II. El Âdil Eyyûbî'yi tahttan indirerek el-Melik es-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u hükümdarlık makamına oturtmuşlardır. Es-Sâlih de Moğol istilasına ve Haçlılara karşı hazırlık olarak binicilik, savaşçılık, sadakat, güzellik ve soylulukları ile tanınan pek çok Kıpçak memluk satın almış ve onlara çok özen göstermiştir. Çoğunluğu Kıpçak ve Harezm Türklerinden olan memlukların kara ile bağlantısı kesilerek Nil Nehri'nde bulunan er-Ravza Adası'na yerleştirmiştir. El-Memâlik el Bahriye adıyla anılan bu askerler 13. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ı ve bütün İslam âlemini tehdit eden iki büyük tehlikeyi Haçlıları ve Moğol istilasını bertaraf ederek kendilerine gösterilen özen ve güvene lâyık olduklarını ispatlamışlardır. Haçlıların büyük bir kısmı ölürken esir alınanlar arasında Fransa Kralı IX. Louis de bulunmaktadır. Es-Sâlih'in ölümünden sonra yerine Türk bir câriye olan eşi Şecere'd-Dürr geçmiş, ancak halife dâhil ülkenin ileri gelenleri bir kadının sultanlığını kabul etmemişlerdir. Tahta kaldığı süre içinde çok dirayetli ve yetenekli olmasına ve Haçlıları yenilgiye uğratmasına rağmen muhalefete direnememiştir. Şecere'd-Dürr, emirlerden Atabek'ül-Asâkir İzzeddin Aybek ile evlenerek 31 Temmuz 1250'de sultanlığı ona devretmiştir. Memluklarda saltanatın verasetle devri kabûlü olmadığı için sultan olmak üzere emirler arasında büyük çekişmeler yaşanmıştır. Bu sebeple İzzeddin Aybek'in sultanlığı da asâleti olmadığı gerekçesiyle tartışma konusu olmuştur. Ayrıca eşi Şecere'd-Dür, şeklen vazgeçtiği sultanlık otoritesinden vazgeçmemiş ve bu çekişmeler sonucunda önce İzzeddin Aybek, sonra Şecere'd-Dür öldürülmüşlerdir. Daha 15 yaşında olan İzzeddin Aybek'in oğlu Nureddin Ali Mansur şeklen sultan yapılmışsa da sultanlık için emirler arasında rekabet tekrar başlamıştır. Nureddin Ali Mansur'un saltanat nâibi ve emirlerin en güçlüsü olan Kutuz, 1258 yılında Moğolların Hülâgü kumandasında, Bağdat Abbasi Hilâfetini yıktıktan sonra Suriye'ye ulaştıklarını öğrenince Mısır âyanını ve ileri gelen emirleri toplayarak, 15 yaşındaki sultanla Moğollara karşı çıkamayacaklarını anlatmıştır. Bunun üzerine toplantıda bulunanlar bu sorumluluğu taşıyabilecek kişi olarak Kutuz'u sultan olarak kabul etmişlerdir. Kutuz'un, annesi Celâleddin Harzemşah'ın kızkardeşi, babası ise Celâleddin Harzemşah'ın amcasının oğludur. Kaynaklara göre Kutuz, heybetli, yiğit ve cessur bir emirdir. 12 Kasım 1259'da Sultan olan Kutuz, mukavemet etmeden Hülagu'ya teslim olmalarını isteyen dört Moğol elçisini öldürterek Moğollarla mücadele edeceğini açıklamıştır. Sultan Kutuz'un etrafında bütün memluklar aralarındaki anlaşmazlıkları as-

kıya alarak Moğollara karşı birleşmişlerdir. Bu sırada Moğol hanı Mengü ölmüş ve taht kavgaları sebebiyle Hülagu da Suriye'deki kuvvetlerin başına Kitboğa'yı bırakarak ordusuyla Karakurum'a gitmiştir. 1260 Haziran ayında Gazze'de öncü kuvvetlerin savaşını Memluklar kazanarak Gazze'yi ele geçirmişlerdir. Sultan Kutuz, Suriye'de bulunan Haçlıların topraklarından geçerek Moğollarla savaşmak için izin istemiştir. Haçlılar, bu öneriyi kabul edince sahili izleyerek Haçlı topraklarından geçmiş ve "öfke ve gazâbından bir deniz gibi" olan Kıtboğa ile Ayn-ı Câlût'ta karşılaşmışlardır. 3 Eylül 1260 günü Memluklar ile Moğollar arasında yapılan ölüm kalım savaşını Sultan Kutuz kazanmıştır. Moğollar bütünüyle mağlup olurken, Kitboğa da ölünceye kadar savaşmıştır. Ayn-ı Câlût Savaşı'yla Suriye ve Mısır Moğol hâkimiyetinden kurtulmuştur. Bu savaştan sonra Memlukların, Mısır tahtını Eyyûbîlerden zorla aldıkları ve aslen köle oldukları gibi değerlendirmeler unutulmuş ve Memluklar İslam âlemini Moğollardan kurtaran kahramanlar olarak kabul görmüşlerdir.

Ayn-ı Câlût Savaşı'ndan sonra Sultan Kutuz, Fırat'tan itibaren bütün Suriye ve Mısır'ın efendisi olmuştur. Kutuz'un, Ayn-ı Câlût Savaşı'nda önemli komutanlarından biri olan Baybars, bu zaferden sonra Hâlip nâibliğine talip olmuş, ancak Kutuz, bu isteği kabul etmemiştir. Buna kızan Baybars, Kahire'ye dönüşlerinden sonra 22 Ekim 1260 günü bir av sırasında hile ile Kutuz'u öldürerek yerine sultan olmuştur. Memluk Devleti'nin kuruluşundan sonra on yıl içinde beş sultan değişikliyle yaşanan istikrarsızlık, 17 yıl tek başına saltanat süren Baybars'la son bulmuştur. Sultan Baybars, içte ve dıştaki icraatlarıyla Suriye-Mısır Memluk Devleti'ni düzene sokmuş ve güçlü hale getirmiştir. Öncelikle içteki ayaklanmaları bastırmış ve asayişi sağlamış, halkı rahatlatan önlemler almıştır. İdarî düzenlemeler yaparak devlete işlerlik kazandırmıştır. Dış tehlikelere karşı ittifaklar kurmuştur. İlhanlılara karşı Altın-Ordu ile anlaşmış, Suriye'deki Haçlılara karşı Doğu Roma/Bizans'la anlaşma yapmıştır. Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetini pekiştirmek için Bağdat Hilâfetini Mısır'da yeniden kurmuştur. Baybars, 1265, 1269, 1271 yıllarında İlhanlıların Memluk topraklarına yaptıkları saldırıları başarıyla geri püskürtmüştür. Onlara karşı gücünü göstermek üzere 18 Nisan 1277'de İlhanlıların himayesinde olan Anadolu Selçuklu topraklarına girerek İlhanlı-Selçuklu ordusunu Elbistan'da mağlup etmiştir. Barbars'ın geri dönüşünden sonra Elbistan'a gelen Abaka, savaş meydanında bir tek Selçuklu ölüsü olmadığını, ölenlerin tamamının Moğol olduğunu görünce, bütün Anadolu'nun tahrip edilmesini istemiştir. Bunun üzerine İlhanlılar, Erzincan'dan Kayseri'ye kadar olan alanda beş yüz bin Müslüman

Türk'ü öldürürken bir tek Hristiyana zarar vermemişlerdir. Memluklar, Moğollarla mücadele ederken Suriye'de bulunan Haçlılara karşı da mücadele etmişler ve Haçlıları da bütünüyle bu topraklardan silmişlerdir. 1250 yılında el Mansûrâ'yı Haçlılardan alarak Farskûr'da Haçlı ordusuna ağır bir darbe indirmişlerdir. 1265 Şubat başlarında Kasariyye, Yafa, Aslis ve Arsuf şehirlerini, 1266 yazında Safed ve er-Remle'yi teslim almışlardır. Küçük Ermenistan'a ağır bir darbe indirilmiştir. Sultan Baybars, 1267 yılında Taberiyye ve Akka bölgelerini yağmalayıp ertesi yıl Yafa, Şâkif ve Arnûn şehirlerini istila etmiştir. Haçlılara karşı bu istila hareketlerinden sonra Nisan 1268'de Antakya'yı fethetmiştir. Antakya, Haçlıların Urfa'dan sonra kurdukları ikinci prenslik olduğu için Antakya'nın fethi Haçlıların Suriye'deki hükümranlıklarının çöküşü anlamına gelmiştir. Barbars, 1271 yılında Tarabulus/Trablus Prensliği'ne hücum ederek önemli kalelerini kuşatmışlardır.

Baybars, aslen Kıpçak Türklerinden olup, uzun boylu, esmer ve mâvi gözlüdür. Gözünün birinin akında bir ben bulunduğu ve sesinin gür olduğu kayıtlara geçmiştir. Çok iyi ata biner, çok cesur, ancak aceleci ve serttir. Çevgan/Polo oyununa meraklıdır ve Mısır'da haftada iki, Suriye'deyken haftada bir kere mutlaka bu oyunu oynamıştır. Cengiz yasasını uygulayan, hayır ve hasenata önem veren cömert bir beydir. Üçü erkek yedisi kız, on çocuk sahibidir. Memluk Devleti'ne yaptığı hizmetler, getirdiği yenilikler, kurduğu kurumlarla Memlukların gerçek kurucusu kabul edilmiştir. Memluklarda tahtta veraset kabul edilmemekle beraber Baybars, ölümünden önce oğlu Berke'yi 1264'te sultan ilan etmiş ve onu saltanat alâmetleriyle ata bindirmiş, kendisi de oğlunun hizmetinde yaya yürümüştür. Baybars 20 Haziran 1277'de Dimaşk'ta ölünce, Kahire'de bulunan el-Melik es-Saîd Berke tahta geçmisse de, kısa sürede ümerâ ile arası açılmış ve gönderdikleri muhtıra sonucunda Berke tahttan kendi kararı ile çekilmiştir. Kısa bir süre Baybars'ın diğer oğlu Sülemiş tahta oturtulmuş ancak küçük olduğu için görevden alınarak yerine Sülemiş'in atabeyi Kalavun El-Elfî geçmiştir.

Kalavun, bin dinara satın alınan memluk olduğu için lâkabı el-elfî/binlik olarak kalmıştır. Yanlız Türkçe konuştuğu, çok az Arapça bildiği kayıtlara geçmiştir. 1279-1382 tarihleri arasında Kalavun ailesi Memluk sultanlıklarını üstlenmişlerdir. Memluk tarihinde en uzun hüküm süren hanedanlık Kalavun ailesi olmuştur. 26 Kasım 1279'da sultan olan El-Melik El Mânsur Seyyfeddin Kalavun El-Elfî, Baybars'ın politikalarını devam ettirmiştir. İlhanlıların Suriye saldırı-

larını geri püskürtmüş, Suriye'deki Haçlı kalıntılarını temizlemek üzere faaliyete geçmiştir. 20 Nisan 1287'de Antakya Haçlı Prensliği'nin son kalıntısı el-Lazikiyye'yi ve Tarabulus/Trablus Prensliği'ndeki huzursuzluklardan yararlanarak 1289 Nisan'ında da burayı fethetmiştir. Kalavun 10 Kasım 1290'da vefat etmiştir. Yerine geçen oğlu Halil bin Kalavun, Akka'yı Haçlılardan almak için hazırladığı planı uygulamaya koymuş, Haçlılar, şehri kurtarmak için Suriye'deki bütün kuvvetlerini Akka'da toplamışlardır. Deniz'den de İtalyanlar ve diğer müttefikler yardıma gelmişlerdir. Bir buçuk ay süren kuşatma ve zorlu çarpışmalar sonucunda 18 Mayıs 1291'de Akka, Memlukların eline geçmiştir. Akka'nın düşmesinden sonra Sûr, Sayda, Antartus art arda fethedilmiş ve Suriye sahilleri Haçlılardan temizlenmiştir. Kahraman bir sultan olduğunu ispatlamasına rağmen ümera ile arası açılan Halil bin Kalavun 13 Aralık 1293'te bir av sırasında babasının emirleri tarafından öldürülmüştür. 1310 yılında Muhammed bin Kalavun'un 3. kere tahta çıkışına kadar taht beş kere el değiştirmiş, Türk devletlerinin hepsinde görüldüğü üzere taht çekişmeleriyle birlikte huzursuzluk dönemi yaşanmıştır. El-Melik En-Nâsır Nâsıreddin Muhammed bin Kalavun'un üçüncü kez saltanata geldiği bu dönem 1341 yılına kadar devam etmiştir. Uzun saltanatı sırasında en-Nâsır Muhammed, Suriye'deki Haçlı kalıntılarının tamamını bölgeden çıkarmıştır. İlhanlılara karşı başarılı seferler düzenlemiş ve Moğol tehlikesini ülkesinden uzak tutmuştur. İçeride huzuru ve düzeni sağlamış, dışarıda Memlukların sınırlarını genişletmiş ve devletinin itibarını artırmıştır. Muhammed bin Kalavun'u tarihçiler; tedbirli, heybetli, düşmanlarına karşı güçlü ve aman vermeyen, herkesi kendisine itaat ettiren, devlet işlerine hâkim, deha sahibi bir sultan olarak tanımlamışlardır. Ekonomik olarak da ülkesini kalkındırmış, imara önem vererek cami, medrese, han, hamam, çeşme ve saraylar yaptırmıştır. Bu eserlerin pek çoğu bugün Mısır ve Suriye'de ayakta durmaktadır. 7 Haziran 1341'de halkı tarafından da çok sevilen Muhammed bin Kalavun ölmüş, onun ölümünden sonra 1382 yılına kadar yaşları küçük olan oğulları ve torunları tahta geçmiştir.

Sultanların yaşlarının küçük olması emirlerin söz sahibi olmaları ve aralarında sürekli çekişmelerin yaşanması sonucunu doğurmuştur. Memlukların güç kaybettikleri ve huzursuz geçen bu yıllarda 13 sultan göreve gelmiştir. Bu dönemin en önemli olayı Moğolistan'da başlayıp bütün dünyaya yayılan kara veba hastalığıdır. 1349 yılında kara veba Suriye ve Mısır'da yayılmış her gün binlerce kişi ölmüştür. Büyük insan kaybının neticesinde toprağı işleyecek çiftçi bile kalmamıştır. Sultan ve ümera Kahire'yi terk etmişler, topraklar işlenmemekten

kıraçlanmış, çarşı pazarda alışveriş durmuş, insanlar işlerini, sanatlarını bırakmışlar, düğün ve eğlenceler de iptal edilmiştir. Kara vebadan sonraki yıllarda da huzursuzluk artmış, ümerâ ve memlukları arasındaki çatışmalar Kahire sokaklarına kadar inmiştir. Halk fakirleşmiş, sukûn ve istikrar bozulmuştur. Uzun süren bu istikrarsız dönemin sonunda Çerkez Memlukların gücü artmış ve devleti ele geçirmişlerdir. Kalavun Hanedanının çöküşüyle Bahrî Memluklar dönemi bitmiş ve Burcî Memluklar/Çerkez Memlukları dönemi başlamıştır.

Her hükümdar veya emir bu dönemde kendilerine bağlı memluk edinmiş ve bunları ihtiyaçlarına göre eğitmişlerdir. Kalavun da birbirleriyle çekişme hâlinde olan ümera ve memluklara muhtaç olmamak için Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Karadeniz'in doğusunda yaşayan Türklerle ve diğer etnik gruplarla akrabalıkları ve ortak hareket noktaları olmadığını düşündüğü ve o tarihte artık Türkler Müslüman oldukları için esir pazarlarında satılmadıklarından, esir pazarlarında çok bulunan ve ucuz olan Çerkezlerden memluk satın almıştır. Çerkezler de Türkler gibi yakışıklı, güçlü, kuvvetli, cessur ve itaatkâr olarak tanınmışlardır. Çerkez memluklarını Cebel Kalesi'ndeki burçlara yerleştirdiği için Burcî Memluklar/Çerkez Memluklar denmiştir. Kalavun'un oğulları da Çerkez memluk satın almaya devam etmişlerdir. Çerkez memluklara, savaşmak kadar, yürümek, giyim kuşam ve yemek âdetleri gibi çeşitli görgü kuralları da öğretilmiştir. Sayılarının çoğalması ve birbirlerine bağlılıkları sebebiyle bir güç oluşturmuşlar ve Kalavun'un oğulları ve torunları dönemlerinde saltanatı ele geçirmeye yönelik hazırlıklar yapmışlardır. Nihayet, 26 Kasım 1382'de, hızlı gelişme göstererek emirliğe kadar yükselen ve Memlukların huzursuz dönemlerinde bazı sultanların tahta çıkmalarını sağlayan Çerkez Memluklardan Berkûk tahta kendi oturmuştur. Berkûk'un sultan olmasıyla birlikte Türk Memlukların hâkimiyeti sona ermiş 1517'de Osmanlı fethine kadar devam eden Çerkez Memluk devri başlamıştır.

Berkûk, Mısır'daki Çerkezlerin ilk sultanı olarak önceleri Türklere iyi davranmakla beraber zaman içinde tavır değiştirmiş ve önemli görevleri Çerkezlere vererek Türkleri dışlamıştır. Bu dışlanmanın etkisiyle hem Türkler hem de Suriye ve Mısır'daki Araplar isyanlar çıkarmışlardır. Ancak Berkûk bu isyanları şiddetle bastırmıştır. 1386 yılında Timur'un Tebriz'i ele geçirmesi ve ardından Urfa'yı yağmalaması ve 1393 yılında da Bağdat'ı zapt ederek Suriye ile komşu olması Memluklar için önemli gelişmelerdir. Berkûk, Timur'dan tehdit mektupları

aldıktan sonra hem Türkmenler hem de Osmanlılarla Timur'a karşı ittifak oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca Timur'un Hindistan'da olduğu bir sırada Sultan Ahmed bin Üveys'e Bağdat'ı ele geçirmesi için yardım etmiş ve Bağdat alınınca da Memluklara tâbi olmasını sağlamıştır. Bu durum İslam dünyasında Memluklara itibar kazandırmakla beraber Timur bu gelişmeyi onaylamamış ve 1399'da Yakın Doğu'ya dönmüştür. Ancak 20 Haziran 1399'da da Berkûk ölmüştür. Berkûk'ten sonra yerine geçenler döneminde iç isyanlar ve huzursuzluklar yaşanmakla beraber el-Eşref Seyfeddin Barsbay döneminde 1424-1425-1426 yıllarında birer yıl ara ile yapılan seferler sonucunda Kıbrıs fethedilmiştir. Doğu Akdeniz'deki Kıbrıs Adası İslam dünyası için önem taşımıştır. Çünkü İslam ticaret gemilerinin güvenliği sağlanamamıştır. 1423'te ticarî mal yüklü iki geminin içindeki yolcularla birlikte Dimyat Limanı'nda Franklar tarafından ele geçirilmesinin ardından Kıbrıs Kralı John'un, Barsbay'ın Osmanlı Sultanı II. Murad'a gönderdiği hediyelerin bulunduğu gemiyi ele geçirmesi Memlukların sabrını taşırmıştır. Kıbrıs, Memluk Devleti'ne tâbi bir ada hâline gelmiştir. Daha sonra tahta çıkan ez-Zâhir Çakmak döneminde de Rodos seferleri yapılmıştır. Memlukların Kıbrıs'ı fethetmelerinden sonra Mısır sahillerine yönelik korsan hücumlar durmamış, Küçük Ermenistan ve Kıbrıs'ın düşmesinden sonra korsanlar Rodos Adası'nı kendileri için merkez edinmişlerdir. Ez-Zahir Çakmak döneminde 1440, 1443, 1444 yıllarında üç sefer düzenlenmiş Rodos şövalyelerinin Avrupa'dan yardım almaları sebebiyle bu ada fethedilememekle birlikte korsanların Müslüman ticaret gemilerine ve topraklarına saldırmamaları konusunda antlaşma yapılmıştır. Ez-Zâhir Çakmak'tan sonra 1468 yılında el- Eşref Seyfeddin Kayıtbay tahta çıkıncaya kadar Memluk Devleti içinde gene sık sık sultanlar değişmiş ve isyanlar yaşanmıştır. En-Nâsır Muhammed bin Kalavun'dan sonra 29 sene gibi uzun bir zaman tahta kalabilen El-Melik El-Eşref Seyfeddin Kayıtbay Memluk sultanlarının en etkili olanıdır.

Kayıtbay, iyi bir savaşçı, dünya işlerinde tecrübeli, bilgi, cesaret, kudret gibi nitelikleriyle tanınmaktadır. Kayıtbay da diğer Memluk sultanları gibi halktan ağır vergiler toplayarak ve o dönemin usulünce ganimetler kazanarak devlet hazinesine çok gelir sağlamakla birlikte bu paraları yaptırdığı değerli eserlere ve çıktığı büyük seferlere harcamıştır. Kayıtbay'ın Kahire'de yaptırdığı cami bu dönemin en görkemli binasıdır. Diğer sultanların dönemlerinde olduğu gibi Kayıtbay zamanında da Suriye'nin kuzeyinde Türkmenlerin çıkardığı isyanların yanında 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra giderek genişleyen ve gücünü artıran Osmanlı tehlikesi söz konusu olmuştur. Bu tehlikelere karşı seferler için halka ağır vergiler getirilmiş, gene bu

dönemde veba salgını yayılmıştır. 1492'de ortaya çıkan veba salgınında sadece Kahire'de günde 10.000 kişi ölmüştür. Bu salgında Memluklar nüfuslarının üçte birini kaybetmişlerdir. Sultanın eşi ve kızı da veba salgınında ölmüştür. Veba salgınının arkasından kıtlık baş göstermiş, sürüler hâlinde hayvanlar açlıktan ölmüş, yiyecek bulunamadığı için fiyatlar aşırı yükselmiş, bütün bu sıkıntılarla birlikte Memluklar arasında anlaşmazlık ve çatışmalar çıkmıştır. 6 Ağustos 1496'da Kayıtbay'ın ölümünden sonra gene taht kavgaları başlamış, tahta çıkanlar hep öldürüldüğü için artık kimse sultan olmak istememiştir.

1501 yılında zorla tahta oturtulan El- Melik- El-Eşref Ebu'n-Nasr Kansûh El-Gûrî, önce kargaşayı yatıştırmış ve düzeni sağlamıştır. Sonra boş bulunan hazineyi doldurmak için şiddet politikası izleyerek halka koyduğu vergileri on ay öncesinden peşin olarak tahsil etmiştir. Arazi, dükkân ve gelirlere konan verginin dışında değirmenlere, gemilere, nakil vasıtalarına, evdeki hizmetçilere ve vakıflara kadar genişletilmiş, gümrük vergileri artırılmıştır. El-Gûrî, hazinenin ihtiyacı olan parayı toplamış, ancak halk ağır vergiler altında ezilmiştir. El-Gûrî'nin saltanatı döneminde en önemli olay, 1497 yılında Vasko De Gama'nın Ümit Burnu yolunu keşfetmesidir. Bu yolun keşfiyle Portekizliler 1500'de Kalküta'ya ayak basarak Batı Avrupa ticaret yolundan Mısır'ı çıkarmışlardır. Yakın Doğu ile Batı Avrupa arasında ana ticaret yolu olmaktan çıkan Mısır'ın ekonomisi bu sebeple büyük kayıplara uğramıştır. El Gûrî, Memlukların ana gelir kaynağını kaybetmemek için Portekiz ve İspanyollarla savaşmış, önce kazanmalarına rağmen sonra 1508 yılında Dieu Deniz Savaşı'nda Memluklar yenilgiye uğramışlardır. 1513'te Portekizliler Aden'e hücum etmişler ve Mısır doğu-batı ticaretindeki aracı rolünü kaybetmiştir.

Kuruluşundan itibaren devamlı genişleyen ve kuvvetlenen Osmanlı Devleti, Anadolu'da Türk siyasî birliğini kurmuştur. Balkanlar'daki hâkimiyetlerini pekiştirerek Avrupa ortalarına kadar ulaşmışlardır. Yavuz Sultan Selim, batıdaki düzenlemeleri sağladıktan sonra doğudaki meselelerle ilgilenmiştir. İran ve Irak'ta hâkim olan Safevî Devleti'ne karşı 1514 yılında Çaldıran'da kesin zafer zafer kazanmıştır. Bu zaferden sonra Osmanlı Devleti el-Cezire ve Musul bölgelerinde hâkimiyet kurmuştur. Böylece Osmanlılar, Memlukları Kuzey Suriye ve Irak'tan kıskaca almışlardır. 1515'te Yavuz Sultan Selim, Memlukların himayesinde bulunan Dulkadiroğlu Beyliği'ne son vermiştir. Memluk sultanı el-Gûrî, Osmanlı tehlikesinin yaklaştığını görerek Şah İsmail'le ittifak kurmuş, Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Ahmed'i öldürtmesinden sonra kaçan Şehzade Ahmed'in oğlu Şehzade Kâsım'ın Memluklara sığınmasına izin vermiştir. Yavuz Sultan Selim, Memluk sınırına

yığınak yapmaya başladığında Memluklar içinde karışıklık ve isyanlar yaşanmasına rağmen Sultan el-Gûrî, hazırlıklarını tamamlamış ve 1516 yılında Halep'e ulaşmıştır. Memluk ordusu Halep halkına kötü muamele ve eziyet ettiği için Halep'in halkı Çerkez-Memlûklara karşı Yavuz Sultan Selim'le işbirliği yapmıştır. Osmanlı ile Memluklar arasında bazı görüşmeler olmuş ancak anlaşma sağlanamamıştır. Merc-i Dabık'ta iki ordu karşılaşmış ve Osmanlılar önce Malatya, Gerger, Behisni/Besni ve diğer kaleleri ele geçirmişlerdir. 24 Ağustos 1516'da Osmanlı ve Memluk ordusu arasında Merc-i Dabık'ta yapılan savaşta, Memlukların başta sultanları Gûrî olmak üzere kahramanca savaşmalarına rağmen, zafer Osmanlı'nın olmuştur. Sultan el-Gûrî, savaş meydanında ölmüş, Memluk hazinesinin ve ordusunun bütün ağırlıkları Osmanlı'nın eline geçmiştir. Bu yenilgiden sonra Suriye'deki Memluk hâkimiyeti sona ermiştir. Mısır'da Kahire karışıklık içindedir ve sultan ölmüş yerine hiç kimse sultan olmak istememiştir. Memluk yöneticilerinin büyük bir bölümü Osmanlı-Memlûk savaşında ölmüş veya esir edilmiştir. Yavuz Sultan Selim Mısır'a doğru yola çıktığında, Memluk hazinesi boştur, ülkede kargaşa ve soygunlar devam etmektedir. El-Gûrî'nin ölümünden 50 gün sonra emirlerin, âlim bir şeyh olan Ebu's-Suud'dan rica etmeleri ve onun el-Gûrî'nin saltanat nâibi Tumanbay'ı ikna etmesi ile Mısır'a sultan bulunmuştur. Emirler, Şeyh Ebu's-Suud'un önünde Kur'an'a el basarak Sultan Tumanbay'a isyan etmeyeceklerine, onu öldürmeye kalkmayacaklarına dair yemin ettikten sonra 11 Ekim 1516'da cülus töreni yapılmıştır.

Merc-i Dabık savaşından dört gün sonra Yavuz Sultan Selim, Halep'e girmiş, ordan 19 Eylülde Hama ve iki gün sonra da Humus'u barışla almış, buradan 27 Eylül 1516'da Dımaşk'a ulaşmıştır. Dımaşk'ta iki ay kadar kalmış ve bu sürede fethettiği toprakları kendi anlayışına göre düzenlerken Lübnan, Osmanlı'ya baş eğmiş, ordular Filistin'i fethetmiş ve Mısır'ın kapısı sayılan Gazze'ye doğru yola çıkmışlardır. Yavuz Sultan Selim, Sultan Tumanbay'a kendisine itaat etmesi karşılığında kendisine Mısır nâibliğini vereceğini bildiren mektup göndermiştir. Tumanbay ve emirleri baş eğmeyi doğru bulmamışlardır. Yavuz Sultan Selim, savaşmadan anlaşmayla Mısır'ı ele geçirmek için Tumanbay'a tekrar bir mektup göndermiş, ancak olumlu sonuç alamamıştır. Tumanbay, önce Yavuz Sultan Selim'in teklifine olumlu yaklaşmış, ümeranın ısrarları ve Yavuz Selim'in ifadelerinin bir kısmını hakaret sayarak savaşmaya karar vermiştir. Memluk hazinesi boştur, memluklar para almadan savaşmayı kabul etmemektedirler. Bütün olumsuz şartlara rağmen Tumanbay ordusunu hazırlamış ve Gazze yakınlarındaki Hân Yûnus'a öncü olarak gönderdiği ordu 25 Aralık 1516'da Sadrazam Sinan Paşa yönetimindeki Osmanlı ordusu

tarafından büyük yenilgiye uğratılmıştır. Ordusunu tekrar toparlayan Tumanbay ve Yavuz Sultan Selim 23 Ocak 1517'de er-Reyhaniye'de karşılaşmışlardır. Memluk ordusunun sabit toplarına karşılık o dönem için çok gelişmiş sayılan yivli ve hareketli olduğu için her yöne çevrilebilen topları ve Yavuz Selim'in savaş taktikleriyle Osmanlılar savaşı kazanmışlardır. Yavuz Sultan Selim'in "Bir memleket ona bedel olamaz" dediği Osmanlı veziriazamı Sinan Paşa, Tumanbay'ın merkeze intihar saldırısı gibi düzenlediği ani baskında ölmüştür. Memluk ordusu dağılmış, Tumanbay esir olmamak için yanındaki az sayıdaki kuvvetle Kahire'ye kaçmıştır. Savaştan bir gün sonra 24 Ocak 1517'de Osmanlı ordusu Kahire'ye girmiş, camilerde kılınan Cuma namazından sonra hutbe Yavuz Sultan Selim adına okunmuştur. Osmanlı ordusunun Kahire'ye girmesinden sonra Tumanbay iki kere asker toplayıp Osmanlılarla savaşmış, ancak başarılı olamamış, yakalanmış ve 13 Nisan 1517'de idam edilmiştir. Tumanbay'ın ölümü ile Mısır ve Suriye'de 267 yıl süren Memluk hâkimiyeti resmen son bulmuş ve bu ülkeler Osmanlı hâkimiyetine girmişlerdir. Temelde Memlukların büyük bir kısmı Türk'tür, diğerleri de Türkleşmiştir. Hâkimiyet bir Türk devletinden diğerine geçmiştir.[164]

Moğol istilasının yaşandığı 13. yüzyılda Orta ve Yakın Doğu'nun siyasî durumu oldukça karışıktır. 1193'te Selâhaddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra bu bölgede başlayan taht kavgalarından galip çıkan bazı Eyyûbî hükümdarları otoritelerini kurduktan sonra Kuzey Suriye'de Anadolu Selçuklu Devleti ile hâkimiyet mücadelesi Eyyûbî hükümdarı el-Salih Necmeddin'in 1249'da ölümüne kadar devam etmiştir. El-Salih Necmeddin'in ölümünden sonra bu bölgede başlayan karışıklıklar Eyyûbî Devleti'nin yerini Memluk Devleti'nin almasıyla durulmuştur. Bu dönemde Bağdat Abbasi Halifeliği önceki ihtişamlı dönemlerini kaybetmiş ve fonksiyonları İslam hükümdarlarının saltanatlarını tastik ve tebrik etmek ve aralarında çıkan anlaşmaları barışla çözmelerini öneren elçi heyetleri göndermek gibi protokol görevleriyle sınırlanmıştır. Moğol istilası bu bölgeye yönlendiğinde Halifelik, İslam ülkelerinden aralarındaki anlaşmazlıkları ve çatışmaları bir yana bırakarak Moğollara karşı ittifak yapmalarını önermiştir. Bölgede bulunan Türk ve İslam devletleri bu konuyu ciddiye almamışlardır. Bu devirde Orta Doğu'nun siyasetinde söz sahibi olan Bizans/Doğu Roma'nın içinde de karışıklıklar yaşanmaktadır. İslam dünyasına karşı yürütülen Haçlı Seferleri'nin dördüncüsünde Lâtinler, Doğu Roma'nın başkenti Konstantinapol'u/ İstanbul'u işgal etmiş ve büyük yağma ve tahribat yapmışlardır. Doğu Roma'daki karışıklık ve otorite boşluğu güç kaybına sebep olmuştur. 1261 yılında 8. Mihael Paleologos'un Doğu Roma tahtını yeniden ele geçirmesinden sonra

[164] Prof. Dr. Kâzım Kopraman, "Mısır Memlukları (1250-1517)", a. e. C. V. s. 99-126.

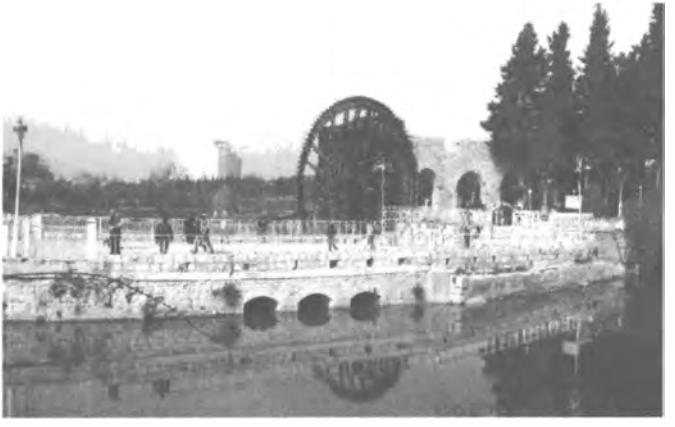
istikrar sağlanmıştır. 1167-1227 tarihleri arasında hüküm süren Moğol hakanı Cengiz Han tarafından başlatılan ve 1227-1241 tarihleri arasında hükümdar olan Ögedey tarafından bir ölçüde devam ettirilen fetih hareketlerine 1251 yılında tahta çıkan Mönge devam etmiştir. Fetih amacıyla küçük kardeşi Kubilay'ı emrine verdiği kuvvetlerle Çin'e gönderirken diğer kardeşi Hülagu'yu büyük bir kuvvetle İran ve Azerbaycan'ın fethi için görevlendirmiştir. Hülagu, daha önce Selçukluların fethedemediği Batınîlerin merkezi olan Alamut'u yerle bir ettikten sonra bütün İran'ı ele geçirmiştir. Moğol tehlikesinin Anadolu ve Suriye'ye yaklaştığı bu dönemde Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti hâkim ve komşularına göre iyi durumdadır. Anadolu Selçuklu Devleti'ne en parlak dönemini yaşatan Sultan I. Alâaddin Keykubat (1220-1237) Moğol tehlikesinin ülkesini tehdit ettiğini görerek Konya, Sivas ve Kayseri olmak üzere Anadolu'daki önemli şehirlerin surlarını tamir ettirmiş ve güçlendirmiştir. Diğer taraftan Moğollara karşı Harzemşah ve Eyyûbîlerle ittifak yapmıştır. Celâleddin Harzemşah'ın Azerbaycan'a yerleşmesine müsaade ederek Moğollarla Anadolu Selçuklu Devleti arasına Harzemşahları tampon yapmıştır. Ancak Celâleddin Harzemşah'ın Selçuklu topraklarına saldırması, bu ittifakı bozmuş ve üç Türk devleti karış karşıya gelmiştir. Birleşik Eyyûbî-Selçuklu güçleri karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Harzemşahların da sonu gelmiştir. Alâaddin Keykubat bir süre sonra Suriye toprakları için Eyyûbîlerle çatışınca Eyyûbî-Selçuklu ittifakı da bozulmuştur. Yalnız kalan Alâaddin Keykubat, Eyyûbîlere karşı sefer hazırlığındayken Moğol hanı Ögedey'in elçileri Selçuklu başkenti Kayseri'ye girmiştir. Elçiler, Selçuklu sultanının Moğol hanına bağlılığını ifade etmesini ve yıllık vergi vermesini istemişlerdir. Alâaddin Keykubat, tek başına Moğollarla mücadele edemeyeceğinin bilincinde olarak Ögedey'in bütün isteklerini kabul ederek Moğol tehlikesini bir süre kendi sınırlarından uzak tutmuştur. Keykubat'ın yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev'in 1237-1246 yılları arasındaki saltanat dönemi Anadolu Selçuklularının bir anlamda yıkımı olmuştur. Ülkesini idare edemeyen bu sultan döneminde Moğollar büyük bir ordu ile Anadolu'ya girmişler 1243 yılında Kösedağı ve 1256 yılında Sultanhanı civarında yapılan her iki savaşta da Selçuklu ordusunu büyük bir bozguna uğratmışlardır. Anadolu'yu istila eden Moğollar, başta Sivas, Kayseri ve Erzincan olmak üzere pek çok şehri yağmamışlardır. Alâaddin Keykubat'ın Moğol tâbiyetini kabul etmesiyle hukuken Moğol hâkimiyetine giren Anadolu Selçuklu Devleti, 1243 ve 1256 tarihlerinden sonra fiilen Moğol egemenliğine girmiştir. Anadolu'nun ele geçirilmesinden sonra Hülagu, Bağdat'a Abbasi Halifesi el- Mu'tasım Billah'a elçi heyeti göndererek halifeden kendisine itaat ve Bağdat'ı teslim etmesini istemiştir. Bu isteği kabul edilmeyince

Hülagu ordusuyla Bağdat'ta girmiştir. İslam âleminin ilim ve sanat merkezi olan Bağdat Moğol ordusu tarafından yakılmış, yıkılmış ve yağmalanmıştır. Halife ailesiyle birlikte kılıçtan geçirilmiştir. Anadolu ve Bağdat'ın düşmesinden sonra Moğollara Suriye ve Mısır yolu açılmıştır. Ancak Memluk hükümdarı el-Muzaffer Seyfeddin Kutuz'un akıllı politikaları ve sağladığı ittifaklarla Hz. Davud'un düşmanı Calut'du öldürdüğü yer olan Ayn Calut'da Moğolları yenilgiye uğratarak Moğol istilasını duraklatmıştır. Suriye-Mısır birliğini sağlayarak Türk Memluk Devlet'ine güç kazandırmıştır. Moğolların halife ve ailesini öldürmesinden sonra Bağdat'ta halifelik kurumu son bulmuştur. Halifenin kurtulan yakınlarınları Mısır'a gelerek Türk Memluk Devleti himayesine girmişler ve Abbasi Hilâfeti Mısır'da yeniden ihya edilmiştir. Bağdat'ın yıkılmasından sonra Memluk Devleti'nin başkenti Kahire, ilim ve kültür merkezi hâline gelmiştir. İslam âlimleri, Memluk sultanlarının himayelerinde Bağdat'taki birikimden fazlasının Kahire'de üretmişlerdir. Moğol istilası önünden kaçan Türkmenlerin 40.000 hanesi Memluklar tarafından Suriye'ye yerleştirilmiş ve Selçuklulardan itibaren Türk göçü alan bu bölge bütünüyle Türkleşmiştir.[165]

[165] Yrd. Doç. Dr. Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud" a. e. C. V. s. 127-133.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BİLİM

Evrensel medeniyet açısından Türklerin İslamiyeti kabullerinden itibaren Türk devletlerinde ortak özellik, yeni bir dinle birlikte girdikleri Arap-Fars medeniyet dairesi içinde çok kısa bir sürede mimariden edebiyata, İslami bilimlerden tıp, astronomi, kimya ve matematik gibi pozitif bilimlere kadar çeşitli alanlarda dikkat çekici çalışmalar yapmış olmalarıdır. Dünya sanat tarihi ve bilim tarihinde önemli yere sahip eserler yaratmışlar ve âlimler yetiştirmişlerdir. Bu dönemde genellikle ilim dili Arapça, edebiyat ve sanat dili Farsça olduğundan eserlerin büyük çoğunluğu bu dillerde yazılmıştır. Fârabî, Takuyiddin, İbni Sinâ gibi çok tanınmış bilim adamları yanında daha onlarca değerli Türk âliminin buluşları ve eserleri Batı Rönasansının doğuşunda kaynak olarak kullanılmıştır. Tolunoğulları (875-905); İhşidiler (935-969); Karahanlılar (840-1212); Gazneliler (969-1187); Harzemşahlar (1097-1231); Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157); Kirman Selçuklu Devleti (1043-1187); Suriye Selçuklu Devleti (1078-1117); Irak Selçuklu Devleti (1092-1194); Türkiye Selçuklu Devleti (1078-1308); Fars Atabeyliği/ Salgurlular (1147-1284); Azerbaycan Atabeyliği/İldenizliler/ Eldenzliler (1146-1225); Erbil Atabeylikleri/Begteginliler (1146-1232); Şam Atabeyliği/Böriler (1128-1154); Musul-Sincar-Halep Atabeyliği/Zengiler (1127-1259); Eyyubiler (1171-1252); Memluklar (1250-1517) gibi farklı isim ve bazıları farklı coğrafî sahalarda bulunan Türk devletlerinde sanat ve bilimsel çalışmalar sürekli birbirlerini tamamlayarak ilerlemiştir. Bu dönem, Türk tarihi kadar evrensel medeniyet tarihi ve bugün pek zor şartlarda bulunan bu coğrafya halkları için de takdire şayan bir dönem niteliği taşımaktadır.

Suriye, Hama

Mısır ve Mezopotamya'da başlayıp, Antik Yunan dünyasında önemli bir değişim ve gelişim yaşayan bilim ve felsefe alanındaki çalışmalar bu uygarlıkların çöküşüyle birlikte durmuştur. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Hristiyanlığın yaygınlaşıp güçlenmesiyle Avrupa Rönasans'a kadar devam eden Karanlık Çağ'a girmiş ve bu dönemde bilimsel çalışma yapılmamıştır. Avrupa'da Karanlık Çağ'ın başlamasından kısa bir süre sonra tarih sahnesine çıkan şeklini ve dinamizmini İslamiyetten alan İslam dünyası, kısa sürede Akdeniz çevresindeki topraklarda Yunan ve Roma'da üretilmiş değerli bilimsel ve felsefi eserleri tercüme yoluyla öğrenme ve benimseme faaliyeti başlatmıştır. M.S. 7. yüzyıldan itibaren, başta İskenderiye olmak üzere İran, Akdeniz'in güney kıyıları ve İspanya'ya yapılan fetih hareketlerini hızlı entelektüel faaliyetler izlemiştir. Bu bölgedeki bilimsel ve felsefi birikim çeviri yoluyla Arapçaya kazandırılmıştır. Bu birikimi Müslüman bilim adamları özümlemişler, eleştirerek geliştirmişler ve yeni katkılarla ilerletmişlerdir. M.S. 8. yüzyıldan itibaren İslam dünyası, dünyanın entelektüel lideri hâline gelmiştir. Yunancadan Arapçaya yapılan çeviriler arasında bulunan Platon/Eflâtun'un Devlet ve Kanun kitapları, Aristoteles'in Organon adlı mantık kitabı, Eukleides'in geometrinin temel kitabı olan Elementler'i ve Batlamyus'un / Polemaios'un bütün zamanların en önemli astronomi kitabı kabul edilen Almagest adlı eseri bugün de temel çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Çeviri faaliyetleri çerçevesinde Hint bilim adamlarına ait değerli eserler de Arapçaya kazandırılmıştır. 6. yüzyılda Hindistan'da yaşamış önemli bir astronom ve matematikçi olan Brahmagupta'nın astronomi, matematik ve trigonometri açısından çok değerli eseri "Siddhanta" Arapçaya çevrilmiştir. Uzak Doğu'nun bazı ülkelerinde bugün de okutulan Hintlilerin tıp alanında ansiklopedik eseri Susruta'nın Arapçaya çevrilmesiyle embriyoloji, anatomi, fizyoloji, patoloji, tedavi, cerrahi ve toksikoloji alanında önemli bilgiler İslam dünyasına ulaşmıştır. 8. yüzyılda başlayıp 12. yüzyıldan itibaren etkinliğini kaybetmeye başlayan bu olağanüstü bilimsel araştırma ve kültürel çalışmalarla sağlanan ilerleminin temelinde Hz. Muhammed tarafından çeşitli hadislerle de desteklenen Kur'an ayetlerinin bilime karşı olumlu yaklaşımının rolü açıktır. Bilime gösterilen bu büyük ilgi sonucu bilimin gelişmesini sağlayacak altyapıyı oluşturmak üzere yapılan çalışmalar arasında Bilgelik Evi, gözlem evleri ve tedavi kurumları olarak hastahaneler temel üç önemli yapıyı oluşturmuştur. Abbasiler döneminde araştırma ve eğitim kurumu olarak kurulan Beytü'l-Hikme/Bilgelik Evi'nde hem çeşitli dillerden önemli eserlerin tercümeleri yapılmış, hem bilimsel araştırmalara destek verilmiş, ay-

rıca her hafta bilimsel toplantılar yapılarak âlimler görüş ve bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Bilim adamlarına ve eserlerine çok değer verilmiş ve her türlü katkıda bulunulmuştur. Bilgelik Evinde çok zengin bir de kütüphane kurulmuştur. Emevilerden itibaren kurulmaya başlanan gözlem evlerinde düzenli olarak astronomik olaylar izlenirken, dikkatle ve özenle hazırlanan aletler ve zengin kütüphaneler astronomların hizmetinde bulundurulmuştur. İslam dünyasında ilk hastahaneler Emeviler döneminde kurulmuş, Abbasi ve Türk devletlerinde gelişerek devam etmiştir. Bu bilimsel alanların hepsinde Türkler İslamiyeti kabul ettikten sonra Arapların oluşturmakta oldukları bilimsel gelişmelere olağanüstü katkılardan bulunmuşlar ve onların bıraktıkları yerden hızla devam etmişlerdir. İslamiyetin yayılmasında ve klasik dönem İslam bilminin gelişmesinde Tolunoğullarının, Ihşidîlerin, Gaznelilerin, Karahanlıların, Selçukluların, Eyyûbîlerin, Memlukların, I. ve II. Anadolu Beyliklerinin ve daha sonra Osmanlıların büyük katkıları olmuştur. Devlet seviyesinde bilimsel gelişmeler yönlendirilmiş, desteklenmiş ve ödüllendirilmiştir. Bu dönemdeki önemli Türk bilim adamları: Yapmış olduğu kuramsal ve deneysel araştırmalarla kimyanın gelişimine yön veren Câbir İbn Hayân İbn Abdullah Ebu Musa el-Kufî, el-Sufî'nin hayatı hakkında fazla bilgi tespit edilememiştir. Çalışmaları doğuda ve batıda çok iyi bilinen ve 200 eseri bulunan Câbir İbn Hayyân batıda Geber adıyla tanınmaktadır. 12. yüzyıldan itibaren eserleri Latinceye çevrilen Câbir'in eserleri kimyanın gelişmesinde temel olmuştur. Kimyada element fikrinin doğmasına yol açan Câbir'in görüşlerine dayanılarak yapılan çalışmaların tıbbın şekillenmesinde de etkin olduğu kabul edilmektedir.

Cebir biliminin kurucusu olan, Ebu Abdullah Muhammed bin Musa, 9. yüzyılda Harezm'de doğduğu için, "Harezmî" adıyla tanınmaktadır. Harezmî 850 yılında Bağdat'a ölmüştür. Türk bölgesi olan Hive'nin Harezm şehrinden dönemin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gelmiş ve burada tahsilini tamamlamıştır. Eski Mısır, Mezopotamya, Grek/Yunan ve eski Hint medeniyetlerine ait eserlerle zenginleştirilmiş Bağdat Saray Kütüphanesi'nde ve Beytü'l-Hikme/Bilgelik Evinde çalışmıştır. Özellikle, aritmetik ve cebirle ilgili iki eseri matematik tarihinin gelişimini büyük ölçüde etkilemiştir. Harezmî'nin el-Kitâbü'l-Muhtasar fî Hisâbi'l-Cebr ve'l-Mukâbele / Cebir ve Mukâbele Hesabı'nın Özeti adını taşıyan eseri bu alanda yazılmış ilk müstakil kitaptır. Harezmî bu çalışmasında birinci ve ikinci dereceden denklemlerin çözümleri, binom çarpımları, cebir problemleri gibi konuları işlemiştir. Trigonometri alanında sinus ve kosinüsü ilk defa Harezmî kullanmıştır. İslam dünyasının buluşu olan trigo-

nometrinin Batıya girişi bu eserler vasıtasıyla olmuştur. Nil Nehri'nin Batı Afrika'dan veya cennetten doğmayıp bir gölden çıktığını bildiren Nil'in kaynağını ve yatağını gösteren haritayla birlikte bu kuram daha sonra "Batlamyus-Harezmî Kuramı" ismiyle tanınmıştır. Coğrafya alanında da önemli çalışmaları ve katkıları bulunan Harezmî'nin pek çok çalışması çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Harezmî'nin çağdaşı olan Abdülhamid İbn Türk, "Türk" lâkabının taşıyan nadir Türk bilim adamlarından biridir. Cebir konusundaki kitabında ikinci dereceden denklemler ve çözümleri Harezmî'den daha daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu denklemlerin bazılarının iki çözümü olduğunun bazılarının çözümünün olmadığını ispatlayarak, cebir konusunda Harezmî'nin çalışmalarını geliştirmiş ve mükemmelleştirmiştir. Üç önemli kitabı vardır. Asıl adı Ca'fer İbn Muhammed el-Belhi olup, Horasan'ın Belh kentinde doğan Ebû Ma'şer, İslam dünyasının sayılı astronomlarındandır. İran tarihi, Horasan'da konuşulan diller gibi kültür alanında çalışan Ebû Ma'şer, 47 yaşından sonra astronomi ve coğrafya alanlarına yönelmiştir. Bu alanlarda enlem boylam hesapları ve gel-git olayıyla ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Madenler ve madenlerin oluşması ile ilgili kısa kozmolojik bir eseri, iklimler, burçlar/ zodiyak sistemi ve bir yıldız kataloğu yanı sıra, gezegenler ve burçlarla ilgili "Kitab'ül-Kırânât" adlı eseri döneminin önemli çalışmaları arasında yer almıştır.

Dokuzuncu yüzyılın ünlü bir astronomu olan Fargânî, Türkistan'ın Fergâna bölgesinde yetişmiş ve diğer pek çok âlim gibi devrin kültür ve bilim merkezi olan Bağdat'a yerleşmiştir. Astronomi alanında yazdığı Astronominin ve Göğün Hareketlerinin Esasları/ Cevâmî İlmen-Nücûm ve'l-Harekât es-Semâviye adlı eseri 12. yüzyıla kadar pek çok kere Latinceye çevrilmiş ve 13. yüzyıla kadar bir el kitabı olarak kullanılmıştır. Dante'nin (1261-1321) İlâhi Komedya'sında yer alan evren görüşü Fergânî'den alınmıştır. Fergânî'nin bu çalışmasıyla birlikte 6 eseri vardır.

874-950 yıllarında yaşamış olan Ebû Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Tahran İbn Uzluk el-Fârâbî, Türkistan'ın Fârâb vilâyeti, Vâsic kasabasında doğmuştur. Babası halifenin ordusunda görev aldığı için Bağdat'a taşınmışlar ve Fârâbî, Bağdat'ta iyi bir eğitim almıştır. Fârâbî, Türk filozofu ve siyaset bilimcisi olarak tanınmakla beraber, tıp dışında bütün bilim alanlarında eserleri bulunan çok yönlü bir âlimdir. Fârâbî, fizik alanında ilk defa havanın cisim olduğunu kanıtlamış, optik konusundaki çalışmalarıyla görme faaliyetine açıklık kazandırmıştır. Simya alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Onlarca değerli eseri günümüze ulaşmıştır.

Yerleşik inançları sorgulayan felsefi düşünceleri ile tanınan, katıksız bir rasyonalist olan Muhammed İbn Zekeriyyâ Râzî 865-925 tarihleri arasında yaşamıştır. Felsefe yanında kimya ve tıp alanlarında yapmış olduğu çalışmalarla bilim tarihi içinde önemli bir yeri vardır. Doğduğu şehir olan Rey'de ve daha sonra Bağdat'ta hastahanelerde başhekim olarak çalışmıştır. İbn Sîna'ya kadar Doğu'da ve Batı'da en başarılı bir hekim olarak tanınmıştır. Tıp ve Kimya alanında önemli tespit ve keşifleri bulunmaktadır.

940-998 yılları arasında yaşamış olan Eb'l-Vefa El-Buzcânî, küresel astronominin problemlerinin çözümü için trigonometri bağlantısının önemini anlayarak çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırmıştır. İki önemli gözlem evinde çalışmış, astronomide ortak çalışma geleneğini başlatmıştır. Kendisi Bağdat'a, Birunî Harezm'de 997 yılında ay tutulmasını izlemişler ve iki kent arasında bir saat farkın bulunduğunu tespit etmişlerdir. Buradan iki kent arasındaki boylam farkını doğru olarak hesaplamışlardır. Gözlem için büyük boyutlu aletler yaparak daha sağlıklı gözleme yollarını araştırmıştır. Çalışmalarının sonucunda birikimlerini aktardığı değerli kitaplar yazmıştır.

980-1037 yılları arasında yaşamış olan İbn Sina, başta tıp olmak üzere, metafizik, fizik, optik, kimya, matematik ve jeoloji alanlarında değerli çalışmalar yapmış bulunan çok yönlü Türk bilim adamlarından biridir. İbn Sinâ'nın hekim olarak tespit ve keşiflerinin etkisi batıda 16. yüzyıla doğuda 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Tıp alanında bugün de önem verilen beş kitaptan oluşan, "El Kanun fî't-Tıb" isimli çalışması 19. yüzyıla kadar el kitabı olarak kullanılmıştır. Bir tıp ansiklopedisi niteliğinde olan bu eser anotomi, fizyoloji, patoloji, cerrahi, terapi ve farmakoloji alanlarında açıklamalı bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Sinâ'nın fizik alanındaki çalışmaları 11. yüzyılda yapılmakla beraber modern çağ mekaniğine yaklaşan değerlendirmelere sahiptir. Onun çalışmalarının pek çoğu Latinceye çevrilerek, batının aydınlanma çağında kaynak olarak kullanılmıştır. Müzik dâhil çeşitli alanlardaki tespit, öneri ve keşifleri ile tek başına bir araştırma kurumu, üniversite gibi çalışmış ve insanlığa onlarca değerli eser bırakmıştır.

11. yüzyılda yaşayan astronomi, matematik, kimya ve kültür tarihi alanlarında çalışmış çok yönlü ve önemli Türk bilim adamlarından biri de Birûnî'dir. Birûnî ve İbn Sinâ birbirleriyle mektuplaşarak görüş alış verişinde bulunmuşlardır. Zaman zaman birbirlerini eleştirdikleri bu mektuplardan birinde İbn Sinâ, Birûnî'ye "tek tek olgular üzerinde durmanın bütünü görmeyi engelleyeceğini" yazması üzerine Birûnî

de İbn Sinâ'ya "gerçeklerin ayrıntıda ve teklerde gizli olduğunu" yazmıştır. Birûnî, İslam dünyasında kültür tarihi alanında çalışan nâdir bilim adamlarından biridir. Kültür tarihi çalışmalarında "Tahkik ma li'l-Hind" adlı çalışmasında Hindistan'ın coğrafî yapısı, dağları ırmakları, şehirleri, halkları, dinleri, ırkları, ölçü birimleri, edebiyatları, hayat tarzları hakında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Gazne Sultanı Mesud için 1030 yılında yazdığı "Mesud'un Kanunu" isimli astronomi kitabı, İslam dünyasında yazılan en kapsamlı eserlerden biridir. Birûnî, farmakoloji alanındaki son eseri olan Saydana'da kendi ana dili Türkçe ile bilimsel eser yazılmadığını bu sebeple Arapça ve Farsça yazmakta zorlandığını da ifade etmiştir. Fars dilinin hikâye anlatmaktan başka işe yaramadığını da söylerken İslamiyetten sonra Osmanlıca şekilleninceye kadar ilim dili olarak Arapçanın, edebiyat dili olarak Farsçanın kullanılışını eleştirmiş olmalıdır. Onlarca değerli esere sahip Birûnî de diğer Türk bilim adamları gibi kendi çağının ötesine ses bırakmıştır. 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyılın başı arasında yaşayan Merv'de doğan Hâzinî, Sultan Sencer'in desteğini almış felsefe cebir ve geometri yanında metal ve taşların birim ağırlıklarını bulmak için terazi benzeri aletler keşfetmiştir. Teraziler, kantarlar, kaldıraçlar konusunda bir de kitap yazmıştır. Sultan Sencer adına bir de astronomi kitabı yazmıştır.

Geometri, trigonometri ve astronomi başta olmak üzere bilimin ve felsefenin çeşitli alanlarında çalışmalar yapan Nasîrüddin Tûsî 1201-1274 tarihleri arasında yaşamıştır. Tûs kentinde doğan Nasîrüddin Tûsî, Hasan Sabbah'ın yönetimi altındaki İsmâilîler tarafından kaçırılarak Alamut kalesine hapsedilmiştir. 1256 yılında İlhanlı hükümdarı Hülagu, Alamut kalesini ele geçirmiş ve Tûsî'yi kurtararak vezir yapmıştır. Tûsî geometri ve astronomi alanlarında Eski Çağ Yunan bilginlerinin eksik ve yanlışlarını düzeltmiştir. Bu sebeple kendi adıyla anılan buluşları bulunmaktadır. Trigonemetri alanında da önemli çalışmalar ve yenilikler getirmiştir. Buluşları ve yorumlarıyla doğu ve batı ilmini etkilemiştir. İslam dünyasında trigonometri, astronomik hesaplarda kullanıldığı için, bu alandaki çalışmalar Tûsî'ye kadar astronomi kitaplarının başında yer almaktadır. Tûsî trigonometri alanında ilk bağımsız eser olan "Şeklü'l-Kattâ/Kesenler Teoremi" adlı kitabı yazmıştır. Pek çok değerli eseri olan Tûsî, çalıştığı bilim alanlarına büyük katkıda bulunmuş Türk bilim adamlarındandır.

Maveraünnehir bölgesinde Kaş şehrinde doğan Gıyaseddin Cemşid 1429'da ölmüştür. Semerkant Gözlemevi'nde çalışan Cemşid'in astronomi ve matematik alanındaki çalışmaları 16. ve 17. yüzyıllardaki ö-

nemli çalışmaların temeli olmuştur. 6 eseri günümüze ulaşmış, kendi döneminden itibaren batı dillerine çevrilmiştir.

İslâm dünyasının en büyük astronomlarından birisi olarak kabul edilen Ali Kuşçu, 15. yüzyılın başlarında Semerkant'ta doğmuş 1474'te İstanbul'da ölmüştür. Mezarı Eyup Sultan türbesinin yanındadur. Çalışmalarını Semerkant, Kirman, Tebriz ve İstanbul'da sürdürmüştür. Fatih Sultan Mehmed tarafından Ayasofya Medresesi'ne ve Saray Kütüphanesi müdür olarak tayin edilmiştir. Ayasofya Medresesi'ndeki derslerine devrin ünlü âlimleri de dinleyici olarak katılmışlardır. Bu açıdan Ali Kuşçu telif değerli eserleri yanında eğitim ve öğretim faaliyetleriyle ve yetiştirdiği önemli bilim adamlarıyla devrini aşan âlimlerdendir.

Bu dönemde edebiyat, fikir, fıkıh, kelâm, felsefe ve tasavvuf alanlarında da çok değerli Türk âlimleri yetişmiştir. İbni Sinâ, Birûnî, Fârâbi ve Gazali gibi çok yönlü eserler veren büyük âlimler yanında uzmanlık alanları sosyal bilimlerle sınırlı olan değerli âlim ve sanatçılar da medeniyetin yükselişine katkıda bulunmuşlardır. Gazneli döneminde, Ebu'ul-Feth Ali İbn Muhammed el Bustî, 1011 yılında ölmüş başarılı bir şairdir. 1008 yılında ölen Bedi'uz-zaman el Hemedânî, 1077 yılında ölen ve Gazne tarihini yazan Ebu'l-Fadl Muhammed İbn Hüseyn Kâtip el-Beyhakî'dir. Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip ve Edip Ahmed Yüknekî, Divan'ü Lügati't-Türk, Kutad gu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık ile günümüze âbide eserler bırakmış bilginlerdir. Nizamiye Medreseleri'nin kurucusu ve Siyâsetnâme adlı önemli eserin yazarı Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizam'ül-Mülk ve 1186 yılında ölen Hâkim Ata lâkabıyla tanınan toplumu bilgilendirici ve aydınlatıcı şiirlerin sahibi Süleyman Bakırgânî, Fıkıh alanında, Muhammed İbn Ahmed İbn Abî Sehl Ebu Bekr el-Serahsî, Ebu'l-Leys el-Semerkandî; Kelâm geleneğinin öncüleri Şehristânî, Mekke'de ve Medine'de ders vermesinden dolayı İmamu'l-Haremeyn olarak bilinen ve çok yönlü âlim Gazâli'nin de hocası olan Ebu'l-Meâlî Abdülmelik el-Cuveynî, eserleri İslam hukuk felsefesinin oluşmasına kaynaklık etmiştir. 1153 yılında vefat eden Şehristânî'nin, "el-Milel ve'n-Nihel" adlı eseri dünya felsefe tarihi niteliğindedir. Gazâlî ile birlikte tasavvuf felsefe karakteri kazanmıştır. Gâzâlî, "İhyâ'ul-Ulûmu'd-Din" adlı eseri ile sistemli bir dünya görüşü kurmuştur. Çok yönlü âlimlerden olan İbn Sinâ ve Fârâbî, batı dünyasını da uzun süre etkileyen felsefe sistemi kurarken, tasavvuf ve felsefe alanlarında eser veren Gâzâlî de modern felsefenin ulaştığı birçok görüşün öncülüğünü yapmıştır. Selçuklu dönemi mutasavvıfları Kuşeyrî/Kuseyri ve

Gazâlî dinde hoca, tarikatta şeyh hüviyetli âlimler vasıtasıyla tasavvuf, İslam toplumlarındaki anlamını değiştirerek akılla sezgiyi dengelemiş, İslam dışı unsurlardan arınarak Sünniliğin hizmetine sunulmuştur. Böylece sosyal ve dinî çatışmalara sebep olan şeriat-tarikat çatışması engellenmiştir. Fâtîmî propagandaları da bu yolla engellenmiştir. Bu yolla hem Selçuklu Devleti'nin bütünlüğü hem de sosyal yapı ve toplum barışı sağlanmıştır. 750-1100 tarihleri arasındaki süreç Türk ve dünya bilim ve düşünce tarihinde çok verimli ve önemli bir dönemdir.[166]

Türklerin katkılarıyla şekillenen İslam dünyası uygarlığı evrensel uygarlık tarihinin ve dünya tefekkür tarihinin ikinci ana basamağını ve kalbur üstü bir dönemini teşkil etmektedir. 16. yüzyıl batı Rönasansını ve Batı Avrupa Geç Orta Çağ tefekkürünü hazırlayan bu birikim, 13. yüzyıldan sonra Türk coğrafyalarında zayıflamış ve verimsiz bir döneme girmiştir.

[166] Prof. Dr. Esin Kahya-Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim", a. e. C. 5. s. 583-613; Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, "Orta Çağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri," a. e. C. 5. s. 614-622; Prof. Dr. Alparslan Açıkgenç, "İlk Müslüman Türklerde Düşünce ve Bilim", a. e. C. 5. s. 623-644; Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, " Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", a. e.C. 5. s. 721-727

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ/ DOĞU ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİ/ I. BEYLİKLER DÖNEMİ

1071 Malazgirt Zaferi'nin ardından Erzurum ve çevresinde Saltuklular, Erzincan ve Kemah'ta Mengüçekler, Yeşil Irmak havzasında Danişmendliler, Van Gölü havzasında Sökmenliler, Diyarbakır yöresinde İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artukluları, Elâzığ yöresinde Çubukoğulları ve ardından Harput Artukluları beyliklerini kurmuş ve yaklaşık iki asır bölgenin kaderini belirlemişlerdir. 11. yüzyılın başlarında Sir Derya/Seyhun boylarından hareketle Yakın doğu coğrafyasına giren Oğuz Türkleri/Türkmenler, bir anda Horasan, İran, Irak, Azerbaycan, Suriye, Filistin ve Anadolu'da büyüklü küçüklü pek çok askerî ve siyasî kurum oluşturmuşlardır. Anadolu'nun doğusunda kurulan bu beyliklerin kurucularının çoğu Selçukluların hizmetindeki Türkmen beyleridir. Anadolu'nun doğusu, ilk çağlardan itibaren üç büyük kıtaya yakınlığı yanında coğrafîk ve topografik özellikleriyle doğu-batı yönlerinde ulaşım ve yerleşim ağının kurulmasına imkân sağlamıştır. Doğu Anadolu bu anlamda batıdan gelenlere Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir kapı, doğudan gelenlere batıya, Akdeniz'e, Balkanlar'a uzanan bir köprü görevini görmüştür. Bu özellikleriyle her çağda saldırı, işgal ve istilalara uğramıştır. Doğu Anadolu'nun, stratejik açıdan önem kazanması Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde batıyla doğuyu ulaşım ağlarıyla birleştirme polilitikaları sonucunda bölge hâkimiyeti için Sasanilerle uzun süre savaşmışlardır. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Bizan/Doğu Roma İmparatorluğu-Sasani mücadelesi şiddetlenerek devam etmiştir. Bu savaşlar sırasında kurulan derebeyliklerle anlaşan Müslüman Araplar 640 yılında Anadolu'nun doğusunu ele geçirmişlerdir. Üç asır devam eden Müslüman Arapların hâkimiyetinde Doğu Anadolu'da Sami kolonileri kurulmuş, İran ve Hristiyan kültürlerinin yanı sıra İslam kültürü de bölgeye yerleşmiştir. Böylece Doğu Anadolu çok etnik gruplu ve kültürlü bir mozaik hâline gelmiştir. Bu dönemde Bizans'la İslam dünyası sınırını Tarsus, Malatya ve Erzurum yayı oluşturmuştur. Bizans/Doğu Roma-Emevi çatışmasının yerini 9. yüzyıldan itibaren Müslümanları temsil eden Abbasi-Bizans çatışması almıştır. Bu çağda Abbasiler, Bizans'la mücadele edebilmek için Arap savaşçıların yanına Orta Asya ve Horasan'dan getirdikleri Türk savaşçıları da bu bölgeye yerleşmişlerdir. Her iki taraf için de sınır bölgelerinde savaş bir yaşama biçimi hâline gelmiş ve dini anlam ka-

zanmıştır. 10. yüzyılda meydana gelen göçler, İslam dünyasında ekonomik ve sosyal bir değişimle birlikte siyasî parçalanmalara ve yeni yapılanmalara sebep olmuştur. Berberilerin hareketiyle Fâtimî Devleti kurulurken kuzey Afrika ile birlikte Mısır, Suriye ve Filistin Abbasi Devleti'nden kopmuştur. Hazar Deniz'inin güneyinden hareket eden İran asıllı Deylemli kabileleri İslam dünyasının merkezi Bağdat'ı ve Abbasi Halifeliği'ni denetimleri altına almışlardır. Deylemli kabileleri kısa sürede, Azerbaycan, Irak, el-Cezire ve Diyarbakır'a kadar yayılmıştır. Bu karmaşıkliktan yararlanan Doğu Roma/Bizans tekrar bölgeyi ele geçirmek üzere hareket etmiştir. Ancak bölgede güçlenen yerel prenslikler Bizans'a karşı Müslümanlardan da yardım alarak direnmişler ancak sonuçta Bizans/Doğu Roma bir süre sonra bölgeye hâkim olmuştur. Bu dönemde bölgedeki önemli yerel güçler, Van Gölü havzasında Vaspuragan Ermeni Prensliği, Erzurum'un kuzeydoğusu ile Artvin yöresinde Gürcü-Ermeni karışımı Aşot-Bagratiler, Tiflis'te Müslüman Arap Caferoğullarıdır. 11. yüzyılın başında bölgenin en büyük gücü hâline gelen Bagratileri, Bizans/Doğu Roma, uzun bir mücadelenin ardından 1023 yılında Erzurum-Ardahan hattının gerisine atmıştır. Bizans/Doğu Roma, Ani ve Vaspuragan Ermeni prensliklerinin üzerine yürüyeceği sırada Çağrı Bey, ordusuyla birlikte Van Gölü havzasını kuzeyden güneye dolaşarak bir keşif gezisi yapmıştır. Türkmenlerin bu bölgede görünmeleri Bizans'ı/Doğu Roma'yı telaşlandırmış ve hızla Vaspuraga/Van Gölü havzasını ele geçirerek Bizans eyaleti hâline getirerek Vaspuragan Ermenilerini Kapadokya'ya göç ettirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti kurulurken 1040 yılında Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu, Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde hâkimiyet kurmuş sınırlarını Azerbaycan'a kadar genişletmiş, Urfa ve çevresine de hükmetmektedir. Bu dönemden itibaren Selçuklu sultan ve beylerinin himayesinde İslam dünyasına gelen kalabalık Türkmen gruplar Anadolu'ya doğru yönlendirilmeye başlanmıştır. Selçuklulardan Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra diğer Selçuklu bey ve sultanlarına itaat etmeyerek bağımsız hareket eden Yabgulu Türkmenleri 1041-1045 yılları arasında Diyarbakır yöresine akınlar düzenlemişler ve Musul'a yakın bölgelerde bazı merkezleri ele geçirmişlerdir. Türkmenlerin Müslüman topraklarını ele geçirmeleri Halifelik tarafından hoş karşılanmayınca Türkmen kitleleri Bizans/Doğu Roma topraklarına yönlendirilmiştir. 1045 yılından itibaren Türkler büyük ölçüde Aras Nehri yoluyla Aran üzerinden Anadolu'ya girmeye başlamış, Bizans'ın/Doğu Roma'nın direnişi önce 1048'deki Pasinler Savaşı ve 1054'te Tuğrul Bey'in Van Gölü Havzasına/Vaspuragan'a gerçekleştirdiği seferle kırılmıştır. Bu tarihten

itibaren Selçuklu şehzadeleri ve Türkmen emirleri tarafından yönetilen akınlarla Türk nüfusu, Kars, Erzurum ve çevresi, Sivas ve Malatya'ya kadar yayılmıştır. Bayburt, Kemah, Ahlat, Erciş bu akınlarla ele geçirilmiştir. Büyük Selçuk Sultanı Alp Arslan döneminde Ani'nin fethi, Kafkasya'nın denetim altına alınması ve Gürcülerin Kür Nehri'nin kuzeyine itilmesiyle Türkmen akınları Orta Anadolu'ya kadar ulaşmıştır. Konya ve Kayseri Türkmen beylikleri tarafından fethedilmiştir. 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt ovasında Bizans/Doğu Roma ordusu yenilgiye uğratılıp, İmparator Sultan Alp Arslan tarafın-

Malazgirt Kalesi

dan esir alındıktan sonra Artuk, Tutak, Mengücek, Danişmend, Saltuk gibi Türkmen beyleri ve Kutalmışoğlu Alp İlek, Devlet ve Süleyman Şah gibi şehzadeler kalabalık Türkmenlerle Anadolu'da fetihler yapmışlardır. Bu fetihler sonucunda Doğu Anadolu'da Türkmen Beylikleri, batıda İznik merkezli Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur. Büyük Selçuklu sultanları güçlü oldukları dönemlerde Türkmen emir ve beylerini kontrol altında tutmuşlardır. Sultan Melikşah'ın daha sağlığında başlayan parçalanma, bu fatih beylerin bağımsızlık eğilimlerini güçlendirmiştir. 1085 yılında Amid/Diyarbakır bölgesinin fethi ile İnaloğulları, Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları, Harput'ta Çubukoğulları beylikleri kurulmuştur. Haçlı Seferlerinin yarattığı dağınıklık ve Büyük Selçuklularda Berkyaruk-Tapar taht mücadelesi Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da Artuklu, Ahlat'ta Sökmenoğullarının doğuşuna ortam sağlamıştır. Alp Arslan döneminde kurulan Danişmendliler, Saltuklular ve Mengüçeklerle beraber Doğu Anado-

lu'nun iki yüzyıl süren siyasî oluşumu tamamlanmıştır. Bu süre içinde Doğu Anadolu huzur ve refaha kavuşmuştur. Türkmen beyleri birbirleriyle çoğunlukla iyi geçinmişler ve bütün güçlerini halkın huzuru ve refahı için kullanmışlardır. Çok sayıda yeni Türkmen göçü bu bölgeye yerleşmiştir. Beylikler hâkimiyet kurdukları topraklara cami, medrese, çarşı, yol, hamam, kervansaray, imaret, zaviye ve kümbetler yaptırarak yurtlarını mâmur etmişlerdir. 12. yüzyılın ortalarında bölge Türkleşmiştir. Kendi aralarında dayanışma içinde olan Türkmen beyleri, batıdan Bizans/Rum ve Haçlı, kuzeyden Gürcü ve güneyden Eyyûbî saldırılarına karşı kendi bölgeleriyle birlikte Anadolu'yu savunmuşlardır. 12. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin sona ermesi, Gürcülerin artan saldırıları ve Eyyûbî tehdidi karşısında Anadolu'yu batıdan doğuya birleştirerek tek bir Türk devleti olma mücadelesi veren Türkiye Selçuklularına katılmışlardır. Bütün birikim ve mirasları Türkiye Selçuklu Devleti'ne devredilmiştir.

Muş, Kuşak Kalesi

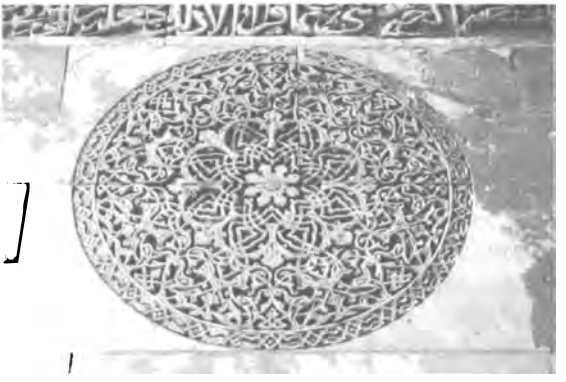
Artuklular/Artukoğulları

Oğuzların Döğer boyundan Eksük oğlu Artuk, 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girmiş, Malazgirt Zaferi'nden sonra sultanın emriyle Anadolu'da Doğu Roma'ya/Bizans'a karşı mücadele etmiştir. Alp Arslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk Bey'e Hulvan / Luristan'ı ikta/tımar olarak vermiş ve onu Bahreyn Karmatilerini itaat altına almakla görevlendirmiştir. Bu görevi başardıktan sonra Diyar-

bakır'a yapılan seferde Melikşah'la arası açılınca Suriye Melik'i Tutuş Bey'in himayesine girmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti kurucusu Süleymanşah'la Suriye emiri Tutuş arasındaki savaş'ta; Tutuş'un kazanmasını sağlamıştır. Suriye emiri Tutuş da bu başarıya teşekkür ifadesi olarak Artuk Bey'e Kudüs ve havalisini ikta olarak vermiştir. Artuk Bey'in ölümünden sonra 9 oğlundan Sökmen ve İlgâzi 1091 yılından itibaren beş yıl babalarının yerine Kudüs valiliği yapmışlardır. Kudüs'ün 1098 yılında Fâtımîler tarafından zapt edilmesinden sonra Artukoğulları, Hısnıkeyfâ/Hasankeyf, Mardin ve Harput olmak üzere üç kol hâlinde hüküm sürmüşlerdir. Artukoğlu Sökmen Bey, Musul

Mardin Sultan İsa Türbesi

Mardin Sultan İsa Medresesi

emiri Kürboğa'nın ölümünden sonra çıkan taht mücadelesinde Türkmen Musa'yı destekleyerek kazanmasına yardımcı olmuş ve karşılığında Hısn-ı Keyfa'yı elde etmiştir. Artuk-luların Hısn-ı Keyfâ kolunu 1102 yılında kurmuş ve Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiştir. 1103 yılında Mardin ve Diyarbakır bölgesinin büyük bir bölümünü Artuklu hâkimiyetine almıştır. Harran'-

Mardin, Şehidiye Medresesi

Mardin, Ulu Camii

da Haçlılara karşı büyük zafer kazanmıştır. Artukoğulları ile devam eden Hısn-ı Keyfa Kolu, Kara Aslan döneminde 1150'de Gerger ve Harput'u da topraklarına dâhil etmiştir. 1232 yılına kadar devam eden Artuklu Hısn-ı Keyfa kolu, Eyyûbi hükümdarı Melik Kâmil'in bu toprakları fethetmesinden sonra Artukluların bu bölgelerdeki hükümranlığı da son bulmuştur. Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah döneminde Artuk Bey'le birlikte Anadolu fetihleriyle görevlendirilenlerden biri olan Çubuk Bey, Harput merkez olmak üzere Palu. Mazgirt, Çemişkezek, Eğin, Arapgir/Arapkir, Genç ve Dersim'in/Tunceli güneyini hâkimiyeti altına alarak bir beylik kurmuştur. Çubuk Bey'in kurduğu bu Türkmen Beyliği, 1112 yılında Artuk Bey'in torunlarından Belek bin Behram tarafından ele geçirilmiş ve Palu merkez olmak üzere kendi beyliğine dönüştürülmüştür. Belek, amcaları Sökmen ve İlgâzi ile birlikte Haçlı ordularına karşı kahramanca mücadele etmiştir. Harput Artukluları 1234 yılında Türkiye Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubat'ın Anadolu'da siyasî birliği kurmak üzere Harput ve çevresini ele geçirmesiyle son bulmuştur. Artuk Bey'in oğullarından, İlgâzi, Artuklu Harput beyi kardeşi Sökmen'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İbrahim'den Mardin'i alarak 1106 yılında Tabaka-i İlgâziyye adıyla ikinci Artuklu Beyliğini kurmuştur. 1112 yılında Haçlılara karşı yaptığı başarılı mücadele sonucunda, Haçlıları Harran'dan çıkararak Harran ve Nusaybin'i de beyliğine dâhil etmiştir. 1409 yılında Karakoyunlular tarafından siyasî varlığına son verilen Artuklu Devleti hükümdarları kuruluşlarından itibaren Haçlılar ve Gürcülerle başarılı mücadeleler yapmış, Moğol istilası sırasında Moğol hâkimiyetini tanıyarak ülkelerinin ve halklarının daha az hırpalanmasını sağlamışlardır. Moğol istilasından sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin Doğu Anadolu'da nüfuz sahibi olmalarıyla bazı mücadeleler yaşanmıştır. Timur'un Anadolu istilasında hırpalanan Mardin Artuklu Devleti, Karakoyunlu Devleti'nin saldırılarına direnememiş ve 1409 yılında son bulmuştur. Artuklu Devleti merkeziyetçi bir yapı kurarak tek bir devlet hâline gelemediği için bölgede Eyyûbîler ve Zengîler gibi güçlenerek etkili bir devlet olamamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin Melikşah'tan sonra zayıfladığı dönemde bağımsız devlet hüviyeti kazanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları Artukoğullarına değer vererek fethedilen bölgelerde önemli görevler ve iktalar vermişlerdir. Haçlı Seferleri sırasında Artukoğulları beylerinin birçoğu başarılı mücadeleler yapmışlar, manevi ve maddî güçlerini artırmışlar ve göçebe Türkmen boyları üzerinde nüfuz sahibi olmuşlardır. Eyyûbî Devleti'nin güçlenmesinden sonra onların yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. Artukluların adlî, idarî, malî ve askerî teşkilatları Selçuklu devletleri teşkilatlarıyla aynıdır. Artuklu Devleti hâkim olduğu bölgelerde maden işletmeleriyle ekonomik olarak devletini ve halkını zenginleştirmiştir. Bu zenginlik, hâkim oldukları bölgelerde günümüze kadar ulaşan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, kaleler, hasta-

ni tanımak zorunda kalmışlardır. Artukluların adlî, idarî, malî ve askerî teşkilatları Selçuklu devletleri teşkilatlarıyla aynıdır. Artuklu Devleti hâkim olduğu bölgelerde maden işletmeleriyle ekonomik olarak devletini ve halkını zenginleştirmiştir. Bu zenginlik, hâkim oldukları bölgelerde günümüze kadar ulaşan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, kaleler, hastahaneler, hamamlar ve diğer sanat eserlerinden de anlaşılmaktadır. Köprüler kurarak ticaret yollarının kesintisiz işlemesini sağlamışlardır. 12 ve 13. yüzyıllarda şekillenen ve Artuklu sanatı adıyla da anılan bu değerli Türk-İslam eserleri Anadolu'nun güney doğusunda gelişerek uzun süre devam etmiştir. Artuklu sanat eserlerini Artukluların hüküm sürdükleri Fırat'ın kolları arasında kalan coğrafî bölge ile El-Cezire/Kuzey Mezopotamya'da izlemek mümkündür. Diğer Türk hükümdarları gibi Artuklu hükümdarları da âlim ve sanatkârları himaye etmişler, bilimin gelişmesi için destek vermişlerdir. [167]

Danişmendliler/ Danişmendoğulları

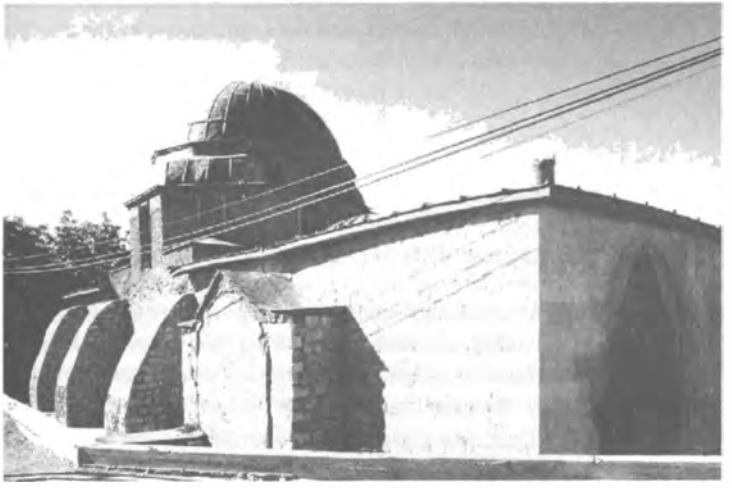
Danişmendliler, Anadolu'daki en önemli Türkmen beyliklerinden biri olarak, 1071-1178 yılları arasında Sivas, Malatya, Kayseri, Tokat, Niksar, Amasya, Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Elbistan çevresinde hüküm sürmüşlerdir. Beyliğin kurucusu Alp Arslan'ın komutanlarından olan Danişmend Gazi, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Emir Artuk'la beraber Yeşil Irmak havzası ve Kelkit vadilerinde fetihler yapmış ve Niksar havalesinde kendi beyliğini kurmuştur. Danişmendliler, Türkiye Selçuklu Devleti ile birlikte Haçlılara karşı mücadele etmişler ve

Tokat, Niksar Ulu Camii

167. Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri" a. e. C. 6. s. 383-392; Aydın Usta, "Artuklular" a. e. C. 6. s. 471-483.

Haçlıların Anadolu'dan çıkarılmasını başarmışlardır. 1102 yılında Bizans'tan/Doğu Roma'dan Malatya'yı almışlar ve imar etmişler ve halkı refaha kavuşturmuşlardır. Danişmendliler zaman zaman Türkiye Selçuklu Devleti ile müttefik olurken zaman zaman da birbirlerine karşı başta Malatya, olmak üzere ellerindeki çeşitli bölgelerde hâkimiyet mücadeleleri yapmışlardır. Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Emir Gazi'nin, Anadolu'daki Doğu Romalılara ve Franklara karşı kazandığı zaferler ve devletinin sahip oldu-

Malatya, Ulu Camii

ğu askerî ve siyasî güçle Mengüçek Beyliği, Karasu-Kelkit ırmakları arasında Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar/ Kögonya kentlerini kapsayan alanda kurulmuştur. Anadolu'nun dağlarla kaplı en engebeli bölgelerinden olan bu alan konar-göçer yaşama tarzına ve Erzincan ovası da tarıma uygundur. Roma İmparatorluğu ve ardından Bizans/Doğu Roma dönemlerinden sonra Divriği ve Kemah bir dönem Müslüman Arapların eline geçmiştir. Oğuzların / Türkmenlerin, Anadolu akınlarıyla birlikte bu bölge birkaç kez Türklerin eline geçmiş ve ardından Doğu Roma/Bizans tarafından geri alınmıştır. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Alp Arslan'ın değerli komutanlarından Mengücek Bey, bu bölgeyi fethetmiş ve kendi adıyla anılan beyliğini kurmuştur. Kemah'ta bulunan Melik Gazi Kümbeti'nin kitabesinde Mengücek Bey'le ilgili "Âlim, âdil, ülkeler fetheden Erzurum, Erzincan, Kemah ve Diyarbekir'i fetheden Mengücek Gazi" değerlendirmesi yapılmıştır. Merkezi Kemah olan Mengücek Beyliği'nin etrafında Çubukoğlu ve Danişmendliler bulunduğundan bu beylik

istikrarlı ve huzurlu bir ortama sahip olmuştur. Türkmen beyliklerinin arasında bir iç beylik konumunda olduğundan askerî ve siyasî gerginlikten uzak kalmıştır. Dış ve iç çatışmaların yaşanmadığı ortam bu beyliğin diğer Türkmen beyliklerinden daha zengin kültür ve ilim hayatına ulaşmasını sağlamıştır. Beyliğin kurucusu Mengücek Gazi, Türkiye Selçuklu Devleti I. Kılıç Arslan ve Danişmend Gazi ile birlikte Haçılara karşı yaptıkları savaşta şehit düşmüştür. Mengücek Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu İshak döneminde, Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın Habur Savaşı'nda 1107'de ölümünden sonra Danişmend-liler güç kazanmıştır. Harput Beyliği kurucusu Çubuk Bey'in ölümünden sonra Harput ve çevresinde Artuklu Beyliği'nin bir kolu kurulmuştur. Mengücek Beyliği, bu iki güç arasında kalmış ve eski huzuru kaybolmuştur. İshak Bey, Doğu Roma/Bizans'la birleşerek bu beyliklerle mücadele etmişse de büyük bir yenilgiye uğramış ve 1142 yılında ölmüştür. İshak Bey'den sonra yerine geçen iki oğlu döneminde Mengüçekler Erzincan ve Divriği olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Erzincan kolu 1164/65 yıllarında tahta çıkan Fahreddin Behramşah ve icraatlarıyla kurumlaştırmıştır. Fahreddin Behramşah, Danişmendli hâkimiyetinin yıkılıp Türkiye Selçuklu Devleti'nin tekrar güçlendiği bir dönemde iktidara gelmiş ve Selçuklulara tâbi, dost ve müttefik olmuştur. 60 yıl saltanat süren Fahreddin Behramşah, Erzincan'da bilimsel, sosyal ve kültürel alanda olağanüstü bir gelişme sağlamıştır. Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin babası Bahaeddin Veled'i dört yıl Erzincan'da misafir etmiş ve özel olarak inşa ettirdiği medreselerde ders vermesini sağlamıştır. Yönettiği halka refah sağlamanın ötesinde, kış aylarında yabanî hayvanların ve kuşların aç kalmaması için yaşadıkları alanlara yiyecek dağıttırmıştır. Fahreddin Behramşah adı ve dönemi efsane gibi uzun süre anlatılmıştır. Bu dönemin ünlü şairi Genceli Nizâmi, "Mahzen'ül-Esrar" adlı ünlü eserini Behram Şah'a ithaf etmiştir. Behramşah, 1225 yılında Erzincan'da ölmüşür ve Aşağı Ula köyü civarında Melik Fahreddin Türbesi adıyla anılan türbeye gömülmüştür. Barışsever bir hükümdar olarak halkını dirlik ve refah içinde yaşatmıştır. Yerine geçen oğlu Davudşah, babasının barışçı politikalarını terk ederek, Selçuklular yerine Saltuklu Erzurum Beyliği ve Eyyûbiler ve Celâlleddin Harzemşah'la iletişim kurarak farklı bir politikaya yönelmiştir. Davudşah'ın bu karmaşık politikaları sonucunda Selçuklu Sultan'ı Alâaddin Keykubat, 1227 yılında Mengüçlülere ait Erzincan, Kemah ve Kögonya/Şebinkarahisar'a el koymuştur. Erzincan valiliğine oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'i atamıştır. Böylece Erzincan Mengüçekleri tarihe karışmıştır.

Mengüçeklerin Divriği kolu da diğer Mengüçekler gibi ilim ve kültür hayatına büyük katkılarda bulunmuşlar, bugün de sanat değeri büyük Divriği Ulu Camii, Mengüçeklerden Ahmedşah döneminde 1228 yılında yapılmıştır. Ahmedşah'ın eşi ve Fahreddin Behramşah'ın kızı Turan Melek Hatun da günümüze kadar ulaşan ve uzun yıllar hizmet veren Darüşşifa yaptırmıştır. Türk dili uzmanı ve lügatçi olarak tanınan Fahreddin Muhammed Hoca Hasan el-Salgurî 1236 yılında Divriği'de doğmuştur. İki yüzyıla yakın bir süre Erzincan çevresine hâkim olan Mengüçekler, idari, mali, sosyal ve kültürel açılardan Selçuklu birikimini temsil etmişlerdir.[168]

Saltuklular/Saltukoğulları

1071 Malazgird Zaferi'nden sonra Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından Ebu'l Kasım merkezi Erzurum olmak üzere, Pasinler, İspir, Kars, Oltu, Tercan, Bayburt, Micinkerd, Koçmaz, Artvin kent ve kalelerini kapsayan Saltuklular Beyliği'ni kurmuştur. 1100'lü yıllarda Gürcüler güçlenmiş ve Türklerin Haçlılarla mücadelesinden yararlanarak Selçuklu ve Saltuklu topraklarına saldırmışlardır. 1118 yılında Kuzey Kafkasya'da bulunan Kıpçak grubuyla antlaşma yapan Gürcü Kralı Davit büyük bir ordu kurarak 1120 yılında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya büyük bir saldırı başlatmış ve Saltuklulara ait Pasinler ve Göle'yi ele geçirmişler, 1122'de Tiflis'i alarak başkent yapmış ardından da 1123 yılında da Ani'yi ele geçirmiştir. 1126 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle Ani geri alınmıştır. Saltuklular dönemi, Gürcülerin saldırıları ve diğer beyliklerin hem kendi aralarında hem de Eyûbîlerle çeşitli mücadelelerle geçmiştir. 1174 yılında Gürcülerin Ani'yi tekrar ele geçirmeleri, Azerbaycan Atabeyliklerinin, Sökmenlerin ve Türkiye Selçuklularının giderek güçlenmeleri Saltukluların önce gerilemelerini ve sona ermeleri sonucunu getirmiştir. 1194'te Irak Selçuklu Devleti'nin sonlanmasından sonra Gürcüler bölgede daha etkin hale gelmişlerdir. Saltukluların müttefiki Artuklu ve Sökmenlerin de Eyyûbîlerin tehdidi altında olmaları Saltukluların Gürcü hâkimiyetini kabul etmelerine yardımcı olmuştur. 1202 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddin Süleyman Şah, devletini tek bir yönetim altında toplayıp düzene koyduktan sonra, Konya'yı ele geçirmeyi planlayan Gürcülerin üzerine, Elbistan meliki kardeşi Tuğrulşah ve Erzincan hâkimi Behramşah'la birlikte yürümüş ve zapt ettikleri toprakları geri almıştır. Saltuklu hâkimi Melikşah, Gürcülere karşı savaşmak istemediği için, Rükneddin Süleyman Şah, Melikşah'ı tutuklatmış ve Saltuklu topraklarını Elbistan Melik'i Tuğrul-şah'ın yönetimine vermiştir. 1230 yılına kadar Selçuklu şehzadeleri tarafından

[168] Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", a.e. C.6. s. 383-402; Doç. Dr. Ali Öngül, "Mengücekler", a. e. C. 6. s. 452-460.

yönetilen Saltuklu toprakları Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetine alınmıştır.

Bu dönem beyliklerinin hepsinde olduğu gibi Saltuklular da sosyal hizmete yönelik inşaatlara önem vermişler, ilim ve sanata destek vermişlerdir. Erzurum'da Kale Camii, Tepsi Minare, Ulu Cami, Üç Kümbetler, İspir'de Kale Camii, Artvin'de İki Kümbet, Tercan'da Ma-

Erzurum, Üç Kümbetler

Erzurum, Tercan, Mama Hatun Külliyesi

ma Hatun Kervansarayı bu dönemden günümüze ulaşan dikkat çekici eserlerdir. Bilim, edebiyat ve müzik alanlarında Receb bin Karaca, Muhammed bin Hüseyin, Tabib Ekmeleddin Saltuklular döneminde yetişmiştir.[169]

Sökmenliler/Ahlatşahlar

Sökmenli Devleti, 1100-1207 yılları arasında Ahlat merkez olmak üzere Van, Erciş, Bargiri, Tatvan, Malazgirt, Muş ve Sason civarında hüküm sürmüştür. Van havzası olarak adlandırılan ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya doğal geçişi sağlayan bu bölge önce Sasani, sonra Bizans/Doğu Roma hâkimiyetinde kalmış 640 yılından itibaren Müslüman Arapların eline geçmiştir. Daha sonra Vaspuragan Ermeni Prensliği kurulmuş ve 1022'de Bizans/Doğu Roma tarafından ele geçirilerek Bizans eyaleti hâline getirilmiştir. Van Gölü havzasının Bizans/Doğu Roma eyaleti olmasından sonra bölgedeki Ermenilerin büyük bir kısmı Kapadokya ve Kilikya'ya nakledilmişlerdir. Çağrı Bey'in 1016-21 yılları arasında yaptığı keşif gezisinden sonra 1040'lı yıllardan itibaren bu bölgeye Yabgulu Türkmenleri gelmeye başlamış ve buradan Diyarbakır ve Musul'a kadar yayılmışlardır. 1054 yılında Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, bölgeye düzenlediği seferde Van, Erciş, Adilcevaz ve Besni'yi Selçuklu hâkimiyetine almış ve Türkmen yerleşimi hızlanmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'nda bu bölge Selçuklu üssü

Ahlat, Bayındır Kümbeti

169. Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", a. e. C. 6. s. 383-407; Doç. Dr. Ali Öngül, "Saltuklular", a. e. C. 6. s. 461-470.

olarak kullanılmıştır. Sultan Melikşah döneminde 1085'te Diyarbakır'ın alınmasından sonra Diyarbakır eyaletine bağlanarak yönetilmiştir. Azerbaycan Meliki İsmail Kutbeddin'in gulâmı/esiri olan Sökmen El-Kutbî, Selçuklu sultanı Beryaruk'la kardeşi Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelelerinde Muhammed Tapar'a hizmet ettiğinden dolayı kendisine ikta olarak verilen Ahlat ve çevresinde 1100 yılında beyliğini kurmuştur. Sultan Berkyaruk'un ölümünden sonra tahta geçen Muhammed Tapar döneminde geçmişteki hizmetlerinden dolayı Sökmen Bey daha güçlü hale gelmiştir. 1108 yılında

Ahlat, Hasan Padişah Kümbeti

Azerbaycan emiri İsmail Mevdud ve Sökmen Bey, Muhammed Tapar'ın emriyle Musul'u ele geçirmişlerdir. Bu başarının ardından Sökmen Bey, Diyarbakır'ın en büyük kenti Meyyafarikin/Silvan'ı 1109 yılında beyliğine katmış ve bölge beylikleri arasında güçlü hale gelmiştir. Ahlatşah Sökmen, 1111 yılında Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle Azerbaycan emiri İsmail Mevdud'la birlikte Haçlılara karşı Urfa ve Tell Başir'ı kuşatmış, ancak başarılı olamamış, hastalanmış ve ülkesine dönerken yolda ölmüştür. Sökmen El-Kutbî'nin ölümünden

sonra yerine geçen oğulları ve torunları dönemlerinde Ahlatşahlarla Gürcüler arasında uzun süren mücadeleler yaşanmıştır. Artuklular ve Musul hâkimi İmameddin Zengi topraklarının bazı bölümlerine el koymuştur. Eyyûbîlerle de çeşitli gerginlikler yaşanmıştır. 1185 yılında Sökmenliler ailesinden Nasireddin Muhammed Sökmen vâris bırakmadan ölünce Ahlatşahlarda köleler iktidarı başlamış ve 1207'de Necmeddin Eyyûbi'nin Ahlat'ı almasıyla Ahlatşahlar Devleti sona ermiştir. 1232 yılına kadar devam eden Eyyûbi hâkimiyeti Alâaddin Keykubat döneminde bölgenin Türkiye Selçuklularının hâkimiyetine girmesiyle son bulmuştur.

Ahlat'ta bulunan Türk dönemi mezar taşları

Ahlatşahlar sanat ve mimari de büyük bir gelişme göstermişler, Ahlatlı ustalar, Sökmen iliyle birlikte bütün Anadolu'ya değerli mimari eserler kazandırmışlardır. Selçuklu dönemi eserleri arasında yer alan Divriği Ulu Camii, Konya Alâaddin Camii, Tercan Mama Hatun Türbe ve Kervansarayı, Hacı Ahlatî, Harzemşah el-Ahlatî gibi adı bilinen ünlü Türk mimarlarının eserleridir. Ahlat mezar taşları Türk taş işçiliğinin şahaserleri olarak nitelendirilmektedir. Ahlat ve Bitlis arasında

II. Sökmen'in eşi Şahbanu tarafından yaptırılan köprü, yollar ve büyük han sayesinde bu bölge uluslar arası ticaret yolu niteliği kazanmıştır. Ahlatşah hükümdarları âlim ve sanatçıları himaye etmişler Ahlat bilim ve sanat merkezi hüviyeti kazanmıştır. Özellikle kimya çalışmaları dikkat çekici seviyeye ulaşmış, çeşitli alanlarda değerli âlimler ve sanatçılar yetişmiştir. Ahlatşah hükümdarlarının çoğu sanatla uğraşmışlar ve değerli eserler meydana getirmişlerdir. Sökmenli hükümdarları Hristiyan Müslüman ayırmaksızın halklarına çok şefkatlı davranmışlardır. Sağlanan huzur ve güven ortamında ziraatin ve ticaretin gelişmesi ve halkın refaha kavuşmasını sağlanmıştır.[170]

İnaloğulları/ Yınaloğulları

İnaloğulları, 1098-1183 yılları arasında Amid/Diyarbakır merkez olmak üzerer Ergani, Talhum, Çermuk ve Zülkarneyn'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Tarihi eski olan Diyarbakır'da 639'dan itibaren önce Emeviler sonra Abbasiler, 9. yüzyıldan sonra ise yerel hanedanlardan Şeyhoğulları, Hamdaniler, Buveyhiler ve Mevaniler hüküm sürmüştür. Surları siyah taştan yapıldığı için Türkmenler buraya Kara Amid, adını vermişlerdir. Bu bölgeye ilk Türk akınları 1041-45 yıllarında yapılmış, Mervaniler, Tuğrul Bey'e tâbi olmayı kabul etmişlerdir. Tuğrul Bey, Boğa ve Anasıoğlu isimli iki Türkmen Beyine bu bölgeyi ikta olarak vermiştir. Diyarbakır bölgesinin kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine girişi Sultan Melikşah döneminde 1085 yılında olmuştur. 1092 yılında Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgaları sırasında Diyarbakır bölgesi Türkmen Beyleri arasında paylaştırılmış ve 1095 yılında Amid emir Sadr'ın payına düşmüştür. Emir Sadr'ın 1098'de ölümünden sonra yerine kardeşi İnal Türkmeni geçmiştir. İnal Türkmeni'nin kurduğu İnanoğulları Beyliği, 1098'de Musul emiri Kürboğa ile birlikte Urfa ve Antakya'da güçlenen Haçlı kontlukluarıyla mücadele etmiş, bir süre Dımaşk/Şam hâkimi Melik Dukak'a, bir süre Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a, bir süre Sökmenlilere, bir süre de Artuklulara tâbi olmuşlardır. İnaloğulları döneminde Amid/Diyarbakır pek çok kere kuşatılmakla beraber, teslim olmamış, ancak 13 Nisan 1183'te Selâhaddün Eyyûbi şehri kuşatmış ve Mayıs içinde teslim almayı başarmıştır. İnaloğlu Beyliği sona ererken, kente giren Selâhaddin Eyyûbi, şehrin zengiliğini takdirle karşılamış ve yağmalanmasına izin vermemiş yalnız bir milyon civarındaki kitaba el koyarak Mısır'a götürmüştür. Amid'i yönetmek üzere Artukluların Hısn-ı Keyfa hâkim'i Nureddin Muhammed'e vermiştir.

170. Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", a. e. C. 6. s. 383-413; Yrd. Doç. Dr. Recep Yaşa, "Ahlatşahlar", a. e. C. 6. s. 484- 490.

İnaloğulları döneminde Diyarbakır ve çevresi imar edilmiş, ticaret ve kültürel hayat fevkalâde geliştirilmiş, çok sayıda Türkmen bu bölgeye yerleşmiştir. Halk refah ve huzur içinde olmuş, âlim ve sanatçılar himaye edilmiş, bir milyon cilt kitabın varlığı bölgenin entelektüel gelişmişliğini göstermektedir.[171]

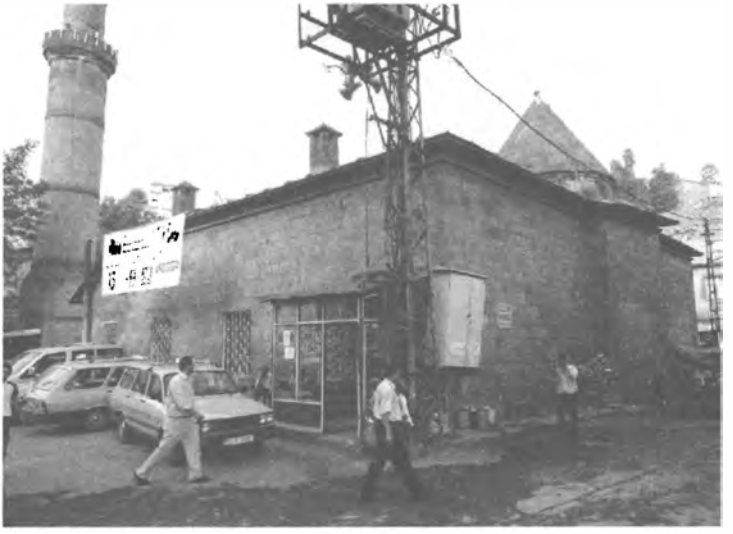
İnaloğulları döneminde tamir gören Diyarbakır Ulu Camii

Dilmaçoğulları / Kamburoğulları

Sultan Alp Arslan'ın komutanlarından Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan bu mütevazi beylik 1085-1192 yılları arasında Bitlis, Erzen ve Vestan'da hüküm sürmüştür. Dilmaçoğulları Beyliği'nin Erzen kolu 1400'lerde Moğol istilasıyla son bulmuştur. Beyliğin kurulduğu saha Diyarbakır'la Van Gölü Havzası arasında kalan dağlık bölgedir. Bu yöre 640 yılında önce Emeviler, sonra Abbasilerin eline geçmiş, daha sonra mahalli beylikler tarafından yönetilmiş 1040 yıllarından itibaren Türk akınları başlamış ve 1085 yılında Melikşah'ın emriyle Dilmaçoğlu Mehmed Bey tarafından fethedilmiştir. Bu bölge Melikşah tarafından Dilmaçoğlu Mehmed Bey'e ikta edilmiştir. Beyliğin kurucusu Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Sultan Alp Arslan'la birlikte Malazgirt Şavaşı'na katılmış ünlü bir beydir. Son Dilmaçoğlu hükümdarı, Ahlat'ı kuşatan Eyyûbi şehzadesine destek verdiği için, kuşatmanın ardından Ahlatşah hükümdarı Berktimur, 1192 yılında Bitlis'i ele geçirerek Dilmaçoğulları Beyliği'ne son vermiştir. 1230 yılına

171. Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", a. e. C. 6. s. 383-417, Adnan Çevik, "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", a. e. C. 6, s. 491-499.

kadar Dilmaçoğullarının bir kolu Erzen'de hâkimiyetlerini sürdürmüşler, Eyyûbiler bu bölgeyi ele geçirerek bu kola da son vermişlerdir. Dilmaçoğulları da diğer Türkmen beylikleri gibi hâkim oldukları toprakları imar etmişler ve halkını refaha kavuşturmuşlardır. 1150 yılında yaptırılan Bitlis Ulu Camii, Anadolu'da Türk mimari sanatının ilk ve en güzel örneklerinden biridir. Dilmaçoğulları komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmuş ve halkını refah içiunde yaşatmışlardır.[172]

Bitlis, Ulu Camii

1071 Malazgirt Zaferi'nden itibaren Doğu Anadolu Bölgesinde fethedilen topraklara genellikle buraları fetheden beyler tarafından beylikler kurulmuştur. Önceleri Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olan bu beylikler, Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve son bulmasından sonra Türkiye Selçuklu ve Eyyûbi devletlerinin himayesinde hayatiyetlerini sürdürmüşlerdir. Danişmendliler güçlenerek bir dönem bağımsız olmuş ve Türkiye Selçuklu Devleti üstünde hâkimiyet kazanmışlarsa da, Selçukluların toparlanmasından sonra tekrar bu devlete bağlanmışlardır. Anadolu'da yoğun bir biçimde iskân 1071 yılından sonra başlamakla birlikte Türk boyları 9. ve 10. yüzyıllardan itibaren Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Erzurum'un 158 km. güneydoğusunda yer alan Karayazı İlçesi'ne bağlı Salyamaç Köyü'nün 6 km. kuzeydoğusunda yer alan "Cunni Mağarası" ilk Türk yerleşmeleri ile ilgili ilgi çekici kanıtlar ihtiva etmektedir. İki katlı bir mağara olan Cunni'nin alt katında bir Orta Çağ kilisesi bulunmaktadır. Mağaranın

[172] Doç. Dr. İlham Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", a. e. C. 6. s. 383-419.

ovaya bakan büyük bölmesinde Türk boylarına ait 50 adet damga ve resimler bulunmaktadır. Cunni Mağarası'nda Üçoklardan, Beçenek/Peçenek, Çavuldar/Çuvaldır, Çepni, Salgur, Eymür, Ula-Yuntlu/Alayuntlu, İgdir/Yigdir, Bügdüz; Bozoklardan Afşar/Avşar, Yazgır/Yazır, Bayat ve Kayı boylarına ait 29 çeşit damga tespit edilmiştir. Bu damgaların benzerleri Sivas Suşehri yakınlarında da tespit edilmiştir. Bu damgalar, otlakların kime ait olduğunun belirlenmesi bir nevi tapu senedi yerine kullanıldığı gibi, bir yuğ törenine katılanların belgelenmesi veya yol kavşaklarını konak yerlerini göstermek üzere kullanılmıştır. Cunni Mağarası'nda ayrıca runik/Orhun Türk alfabesinin harfleri de bulunmaktadır. Hayvan resimlerinden dağ keçisi/dağ tekesi Türk dünyasının en eski damga ve ongunlarından birisidir. Orhun Anıtlarında da kullanılmıştır. Kırgızların kök-serke/ gökteke diyerek bozkurt/kök börü gibi kutsal saydıkları dağ keçisi erişilmez yerlere eriştiği, bağımsızlığı ve özgürlüğü, kararlılığı, asaleti ve cesareti sembolize ettiğinden dolayı Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi kabul edilen kağanı temsilen kullanılmıştır. Orhun ve Moğolistan bölgelerinde bu resimlerin benzerleri tespit edilmiştir. Türk dünyasından başlangıçtan itibaren çeşitli dönemlerde kabul gören ongunlardan biridir. Cunni Mağarası'nda binicili ve binicisiz at resimleri de bulunmaktadır. Atların Türk milleti için önemi başlangıçtan itibaren bilinmektedir.[173]

173. Yrd. Doç. Dr. Alparslan Ceylan, "Doğu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", a. e. C. 6. s. 425-429.

ANADOLU SELÇUKLULARI

Türkiye Selçuklu Devleti

11. yüzyıla kadar Anadolu'da, erken tarihlerde Doğu Roma-Sasani mücadelesi yaşanmıştır. Sasani Devleti'nin Emeviler tarafından yıkılmasından sonra üç yıl süren Emevi-Bizans/Doğu Roma ve Abbasi-Bizans/Doğu Roma mücadeleleriyle Anadolu ıssızlaşmış ve tahrip edilmiştir. Selçuklular Orta Doğu'ya geldiklerinde Anadolu'da sınır boylarındaki garnizonlar ve müstahkem mevkiler dışında hemen hemen sivil halk yaşamamaktadır. İç kesimlerde şehirlerin kale içlerinde ve şehirlere yakın köylerde az sayıda Bizans/Doğu Roma halkı bulunmaktadır. Bizans/Doğu Roma halkı şehirlere yakın köylerde ve hemen surların dışında tarım ve hayvancılık yapmaktadırlar. Bizans/Doğu Roma halktan çok ağır vergiler topladığı için halk küskün ve bezgindir. Halkın toprak sahibinden ziyade köle gibi çalıştırılmaları, bu toprakların Türkler tarafından fethedilmesinde kolaylaştırıcı etkenlerden olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti sultanlarının, kalabalık Türkmen kitlelerini Anadolu'ya yöneltmeleriyle, hem akın ve yağmalar İslam ülkelerinden Doğu Roma'ya/Bizans'a kaymış, devletin asayişinin göçlerle etkilenmesini engellenmiştir. Bizans'a/Doğu Roma'ya akınlarla Anadolu'da güç kazanılmış ve Anadolu'nun Türkleşmesi sağlanmıştır. Anadolu, 1071 Malazgirt Zaferi'nden itibaren 10 yıl içinde büyük ölçüde fethedilerek kalabalık Türkmen nüfus buraya kaymıştır. Gelenler, dönmedikleri gibi Türkistan ve İran'daki Türk nüfus Anadolu'ya gelmeye devam etmiştir.[174]

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan 1040'ta yapılan Dandanakan Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'ya başlayan Türk akınları Bizans'ın/Doğu Roma'nın direncini zayıflatmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'nda, Sultan Alp Arslan'ın Bizans'ı/Doğu Roma'yı yenilgiye uğratması Türkleri Anadolu'nun sahibi yapmıştır. Türkmen göçlerinin sonucunda Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan, Anadolu'yu Malazgirt Savaşı'nda gösterdiği yararlıktan ötürü Süleyman Şah'a vermiştir.[175] Süleyman Şah, Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun torunudur. Süleyman Şah'ın babası, Kutalmış, Tuğrul Bey tahta çıktığında tahtın kendi hakkı olduğunu ve babası Arslan Yabgu, Gaznelilere esir alınıp hapsedildiğinde onu kurtarmak için Çağrı ve Tuğrul Beylerin gerekli çabayı harcamadıkları düşüncesiyle isyan etmiştir. Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'la yaptığı savaşta attan düşerek ölmüştür. 1064 yılında Büyük Selçuklu başkenti Rey'de toprağa verilmiştir. Kutalmış'ın o-

174 Prof. Dr. Mustafa Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", C. 6. s. 529-536.

175. Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", C. 6. s. 503-528.

ğulları Bizans/Doğu Roma sınırlarında ikamete mecbur edilmişler, önce Diyarbakır, Urfa ve Birecik çevresine gelmişler, Urfa, Halep An-

Alparslan

takya üçgeninde Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı akınlar düzenlemişlerdir. Kutalmış'ın oğullarından Mansur, iç ve batı Anadolu'da fetihlere girişmiştir. Birecik'i üs yapan Süleyman Şah, Güney Anadolu'da Bizans'la/Doğu Roma ile mücadele etmiştir. Alp Yülek ve Devlet, doğuda Bizans'la/Doğu Roma ile savaşırken, Türkmen beylerinden Şökli, Suriye hâkimi Atsız'dan Suriye'yi alarak onlara teslim edeceğini ifade ederek Alp Yülek ve Devlet, beyleri davet etmiştir. Ancak Atsız'la yapılan savaşta Devlet ve Alp Yülek, Atsız'a yenilmişler ve esir düşmüşlerdir. Süleyman Şah, kardeşlerinin serbest bırakılması için Sultan Melikşah'a müracaat etmemiştir. Süleyman Şah Antakya kuşatmasını kaldırarak, 1075'te Konya ve çevresini fethetmiştir. Kalabalık bir Türkmen kitlesinin lideri olan ve Anadolu'da fetihler yapan Artuk Bey'in, Sultan Melikşah tarafından Irak'a tayin edilmesinden sonra Mansur ve Süleyman Şah, Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı ortak mücadele etmişlerdir. Bizans'a karşı iyi sonuçlar alındığı sırada Mansur ve Süleyman Şah'ın arası açılmıştır. Süleyman Şah, Sultan Melikşah'tan destek alarak kardeşi Mansur'u, yenilgiye uğratarak ortadan kaldırmıştır. Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, 1077'de bir fermanla Kutalmışoğlu Süleyman'ı Türkiye Selçuklu Sultanı ilan etmiştir. Abbasi halifesinin de onayladığı ferman Süleyman Şah'a hükümdarlık elbiseleriyle birlikte yollanmıştır. Süleyman Şah fetihlere devam ederek 1078'de İznik'i almış ve burayı başkent yapmıştır. Üsküdar'a kadar ilerlemiş ve Boğaz'ı denetim altına almıştır.

Rükneddin Gazi Süleyman Şah, Malazgirt bozgunundan sonra iç karışıklıklar yaşayan Doğu Roma İmparatorluğu tahtına aday olan vârislerin bazılarına yardım etmiş ve böylece Anadolu fetihlerinin hızlandırmıştır. Çukurova'dan Marmara Denizi'ne kadar uzanan bölgeyi hâkimiyeti altına alan Gazi Süleyman Şah, Bizans/Doğu Roma İmparatoru Alexi Komnenos'la siyasî bir antlaşma yapmıştır. 1081 yılında yapılan bu antlaşmaya göre Bizans, Gazi Süleyman Şah'ın Anadolu egemenliğini ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasî ve hukuki varlığını tanımıştır. Bizans'ın/Doğu Roma'nın elinde bulunan bugünkü Maltepe'de Dragos tepesinin batısından İzmit körfezine dökülen küçük Drakon suyu iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti, Türk devlet geleneğine göre merkezde "Metbu Devlet" ve Büyük Sultan, tâbi devletler ve onların küçük sultanları tarafından yönetilmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti de Büyük Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar, bağlı devletlerden biridir.[176]

Anadolu Selçuklu Devleti sultanı Gazi Süleyman Şah, 1082 yılında güneye bir sefere çıkarak Adana, Misis/Mamistra ve Anazarbors olmak üzere Kilikya bölgesinin hemen tamamını fethetmiş ve böylece Toroslar'dan Urfa'ya kadar olan bölgeyi kaplayan Ermeni Devleti'nin batı kısmını ele geçirmiştir. Bu seferde Tarsus'u aldıktan sonra Bizans/Doğu Roma ve Hristiyanlık için önemli bir merkez olan Suriye bölgesindeki Antakya'yı 12 Ocak 1085'te aldıktan sonra Ayıntab / Gaziantep, Harim, Tellbaşir, Ra'ban, İskenderun ve Süveşdiye /Samandağ'ı da topraklarına katmıştır. Fethettiği topraklarda, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah adına hutbe okutup, sikke kestirmiştir. Halep emiri Şerefüddevle, Süleyman Şah'tan Ermeni Devleti'nin Antakya için kendisine ödediği haracı ödemesini isteyince Müslüman bir devletin, Müslüman bir devlete cizye ödemesi söz konusu olmadığından Süleyman Şah bu isteği reddetmiştir. Çıkan anlaşmazlık sonucunda 20 Haziran 1085'te Halep'le Antakya arasındaki Kurzahil mevkiinde iki ordu karşılaşmış, savaşı Süleyman Şah kazanmış ve Halep emiri savaşta ölmüştür. Süleyman Şah, savaşa devam ederek Halep'i kuşatınca Büyük Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti karşı karşıya gelmiştir. Suriye Meliki Tutuş, 4 Haziran 1086'da Halep'e üç mil uzaklıktaki Ayn Seylem mevkiinde Süleyman Şah'la savaşa girmiş ve Süleyman Şah savaşı kaybederek savaş alanında ölmüştür.

Süleyman Şah, 1084 yılı Aralık ayında Antakya'yı fethetmek üzere güneye doğru sefere çıkarken İznik ve civarını, Ebu'l-Kasım isimli bir Türk beyine bırakmıştır. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Anadolu'daki pek çok bey bağımsız hareket etmişlerdir. Ebu'l-Kasım'ın ve-

[176] Prof. Dr. Mustafa Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devletinin Kuruluşu", C. 6. s. 529-536.

kâleten yönettiği İznik, İzmit ve çevresindeki toprakları ele geçirmek üzere Bizans/Doğu Roma ve Selçuklu Devleti arasındaki mücadeleler, Ebu'l-Kasım'ın ölümüne kadar devam etmiştir. 1092 yılına Melikşah'ın ölümünden sonra Isfahan'da rehin tutulan Süleyman Şah'ın oğulları serbest bırakılmışlardır. Süleyman Şah'ın oğulları Kılıç Arslan ve Kulan/Davud 1093 yılında İznik'e dönmüşler ve Kılıç Aslan sultan olarak babasının tahtına oturmuştur. Kılıç Arslan, tahta oturduğunda, Anadolu Selçuklu Devleti'nin toprakları İznik ve çevresi ile sınırlı hale gelmiştir. Ebu'l-Kasım'ın Süleyman Şah'a vekâlet ettiği dönemde İzmit körfezi ve sahilleri Doğu Roma/Bizans tarafından ele geçirilmiştir. İzmir ve çevresinde Çaka Bey, Danişmendiler, Mengücükler ve Saltuklular gibi Türk beylikleri de Anadolu'nun diğer bölgelerinde bağımsız hareket etmektedirler. I. Kılıç Arslan, Anadolu hâkimiyetinin tekrar sağlamak için önce Çaka Bey'le anlaşmıştır. Ancak daha sonra Çaka Bey'in Çanakkale ve çevresini fethetme girişimleri Doğu Roma'yı rahatsız ettiği için Çaka Bey'e karşılık I. Kılıç Arslan'la antlaşma yapmışlar ve Çaka Bey'i ortadan kaldırmışlardır. I. Kılıç Arslan 1095'te Ermenilerin eline geçmiş olan Malatya'yı almak üzere şehri kuşatmış ancak aynı tarihlerde Haçlı orduları İznik'e girmiştir. Kılıç Arslan, geri dönerek Haçlılarla mücadele etmiş ve Haçlılara karşı başarılı olamamıştır. Doğu Roma ile/Bizans'la anlaşarak 10 Haziran 1097'de İznik'i onlara teslim etmiştir. Anadolu'ya geri dönerek Danişmendli Gümüş Tekin/Emir Danişmend ve Kayseri Kapadokya hâkimi Hasan Bey'le birleşmiş, Eskişehir/Dorylaeum önünde ilerleyen Haçlı ordusuyla tekrar savaşa girmişlerdir. Kahramanca savaşmalarına rağmen çok kalabalık olan Haçlı ordusu önünden 1 Temmuz 1097'de çekilmek zorunda kalmışlardır. Çete savaşlarıyla

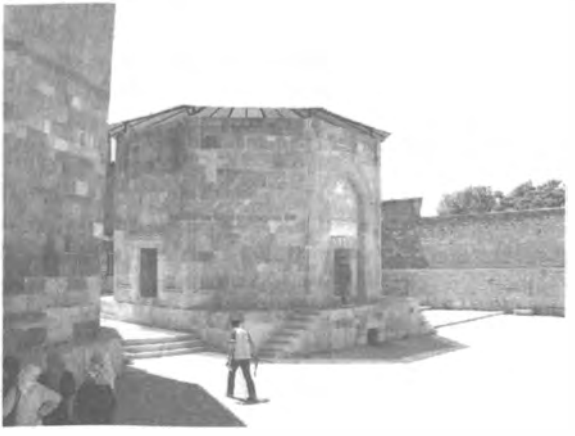

Konya İnceminareli Medrese

Konya Alaaddin Camii

Haçlıları zora sokmaya devam etmelerine rağmen Haçlılar Konya'ya kadar ilerlemiş ve Ereğli'den itibaren ikiye ayrılarak yollarına devam etmişlerdir. Bu karışıklıktan faydalanan Doğu Roma/Bizans da Türklerin elindeki Batı Anadolu'nun sahil bölgelerini İzmir, Efes, Sardes ve eski Lidya'nın pek çok şehrini işgal etmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle Toroslara çekilen Ermeniler de sahil ve ovalara inmişlerdir. Haçlı Seferlerinin bu bölümü geçtikten sonra Kılıç Arslan Konya'ya yerleşerek burayı Selçuklu Devleti'nin başkenti yapmıştır. Danişmendli ordusu 1100 yılında Malatya'ya gelen Haçlı ordusunu

Konya Selçuklu Sultanları Türbesi

mağlup etmiş ve komutanlarını esir almıştır. Bu zaferden sonra komutanlarını kurtarmak için Niksar'a ilerleyen Haçlı ordusunun Kılıç Arslan'la Danişmend Gazi birleşerek Merzifon'da imha etmişlerdir. Aynı yıl içinde ikinci Haçlı ordusu da Konya Ereğlisi'nde Danişmend Gazi ve Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırılmıştır. Anadolu'da tekrar Türk hâkimiyeti kurulunca, Doğu Roma/Bizans imparatoru kendileri için de tehlike teşkil eden Haçlılara karşı Kılıç Arslan'la ittifak yapmıştır. 18 Eylül 1101'de Danişmend Gazi Malatya'yı fethetmiştir. Elbistan ve Maraş'ta bulunan Ermeniler, Haçlıların saldırılarından kendilerini kurtarması için I. Kılıç Arslan'dan yardım istemişler, 1103'te Kılıç Arslan, Elbistan ve Maraş'ı Haçlılardan kurtarmıştır. Bu sırada Kılıç Arslan'la Danişmend Gazi'nin arası açılınca ve Kılıç Arslan Malatya'yı da hâkimiyeti altına almıştır. Danişmendliler, 1105'te Danişmend Gazi'nin ölümü ve Malatya'nın ellerinden çıkmasından sonra güç kaybetmişlerdir. Anadolu'daki beyliklerin bazıları Kılıç Arslan'a tâbi olurken büyük bir kısmı Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlanmışlardır. Sultan Kılıç Arslan'ın genişleme siyaseti onu Musul emiri Çavlı ile karşı karşıya getirmiştir. Kılıç Arslan, 1107'de Musul'a girmiş, iki taraf Habur Nehri kıyısında karşılaşmış, Kılıç Arslan savaşı kaybetmiş ve 3 Haziran 1107'de Habur Nehri'ni geçerken boğulmuştur. Emir Çavlı, Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah'ı/ Melikşah'ı yakalayarak Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a göndermiştir. I. Kılıç Arslan'ın Şahinşah, Mes'ud, Arap ve Tuğrul Arslan isimlerinde dört oğlu vardır. Sultan Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra küçük oğlu Tuğrul Arslan, Malatya'da, 1110'da Şahinşah Konya'da sultanlıklarını ilan etmişlerdir. Şahinşah Bizans'a karşı bazı başarılar elde etmiş ancak iç meseleler sebebiyle Doğu Roma/Bizans'la barış yapmıştır. Mesud, Danişmendli Emir Gazi ile birleşerek Konya sultanı Şahinşah'a karşı isyan ederek taht mücadelesine girmiştir. Mücadeleyi İzzeddin Mesud kazanarak Şahinşah'ın önce gözlerine mil çektirmiş, daha sonra yay kirişi ile boğdurmuştur. I. İzzeddin Mesud, Danişmendlilerin himayesinde 1118 yılında Konya'da Selçuklu tahtına oturmuştur. Kayınpederi Emir Gazi'nin politikalarına uyarak Malatya'yı 13 Haziran 1124'te kuşatmışlar ve Malatya tekrar Danişmendgâzilerin yönetimine girmiştir. 1125 yılında Kastamonu ve Ankara bölgesinde hâkim olan Kılıç Arslan'ın oğullarından Arap, Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere 30.000 kişilik orduyla Sultan İzzeddin Mesud'un üzerine yürümüş, İzzeddin Mesud, Dânişmendli Gazi Emir'in yardımıyla kardeşi Arap'tan kurtulmuştur. İzzeddin Mesud, 1134'te kayınpederi Emir Gazi'nin ölümünden sonra Konya ve çevresindeki devletini sağlam temellere oturtmuş, Bizans'ın/Doğu Roma'nın, Ermenilerin ve Dâniş-

Ankara'da Selçuklu eseri olan Akköprü

Ankara, Alaaddin Camii

mendlerin ele geçirdiği toprakların bir bölümünü geri alarak Anadolu'da Selçukluların üstünlüğünü yeniden sağlamıştır. İlk imar ve kültür faaliyetlerini de başlatmıştır. 1155 yılında öldüğünde veliaht tayin ettiği oğlu Kılıç Arslan, Dolat/Devlet ve Şahinşah isimli üç oğlu ve dört kızı vardır.[177] Türkiye Selçuklu Devleti tahtında 1116-1155 yılları arasında 39 yıl oturan Sultan Mesud, akıllı, adaletli, ileri görüşlü ve

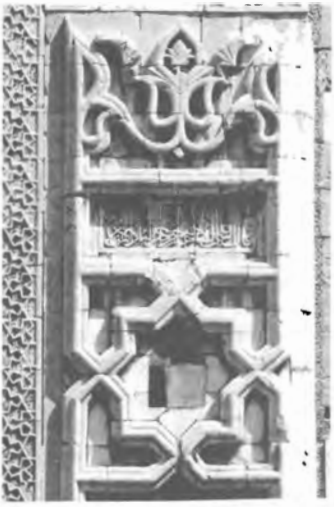
177. Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları" C. 6, s. 503-528

dindar bir hükümdar olarak tanınmıştır. Türkleri Anadolu'dan çıkartmak için sürekli çaba gösteren Bizans'la/Doğu Roma ile hem siyasî hem de askerî alanda mücadele ederek Anadolu topraklarında kökleşmeyi sağlamıştır. 1147-48 yılları arasında Anadolu'ya gelen Haçlı ordularının imha etmiştir. Beyşehir ve çevresinde yaşayan Hristiyan halk, adaletli davranmasından dolayı Bizans/Doğu Roma yerine Sultan Mesud'a bağlı kalmayı tercih etmişlerdir. Sultan Mesud, tahta çıktığında dağılma noktasına gelmiş olan ve Malatya'da hükümdar olan kardeşi Tuğrul Arslan'la iki devlet hâlinde olan Selçuklu Devleti'ni sabır ve dirayetle yöneterek yeniden güçlendirmiş, Anadolu'da kudretli devlet konumuna ulaştırmıştır. İkinci Haçlı Seferi'ne katılan Papa Odo de Deuil'un kayıtlara Selçuklu hâkimiyeti altındaki toprakları "Turchia/Türkiye" olarak geçirmesi bu tarihlerde Anadolu'nun büyük ölçüde Türkleştiğini göstermektedir. [178] Sultan Mesud, 1144 yılında Elbistan'ı fethettiğinde oğlu Kılıç Arslan'ı buraya melik tayin etmiştir. 1149 yılında Melik Kılıç Arslan babasıyla birlikte önce Maraş'ı, ertesi yıl Frankları yenerek Keysün/Göksun, Behisni/Besni ve Raban'ı topraklarına katmıştır. 1155 yılında Sultan Mesud'un tahtına oturan II. Kılıç Arslan, saltanatının ilk yıllarında kardeşleri, Danişmendliler, Halep emiri Nureddin Zengî, Bizans/Doğu Roma ve Franklarla mücadele etmiş, muhaliflerinin kimisini yok ederek kimisini sindirerek ve siyasî ittifaklar kurarak ülkesinde ve dışarıda otorite kurmuştur. Selçuklu Devleti'nin ciddî bir tehlike oldoğunu anlayan Bizans/Doğu Roma İmparatoru Manuel, ordusunun başına geçerek, II. Kılıç Arslan'ı gafil avlamak için Akşehir üzerinden Konya'ya gitmek yerine Karamıkbeli'nden / Myriokephalon'dan geçerek Selçuklu başkenti Konya'ya ulaşmak üzere hareket etmiştir. II. Kılıç Arslan, bu planı öğrenerek, yol boyunca Türkmenlerin beşbinli, onbinli gruplarıyla Bizans/Doğu Roma ordusunu hırpalatmıştır. Bizans ordusu Denizli'den çıkıp Myriokephalon'un / Karamıkbeli, Hoyran Gölü ile Kumdanlı/Gondam arasındaki dar geçite gelince 1176 Eylül'ünde pusuya düşürmüş ve büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. İmparator, bu büyük yenilgiden sonra II. Kılıç Arslan'a barış teklifinde bulunmuştur. Barış imzalandıktan sonra imparator, geri kalan az sayıdaki gücü ile İstanbul'a geri dönmüştür. Myriokephalon Zaferi, Malazgirt'ten sonraki en önemli zaferdir. Bu savaştan sonra Bizans, savunmada Türkler hep saldırıda olmuşlardır. Bu zafer Bağdat Halifeliğince de sevinçle karşılanmış ve kutlamalar yapılmıştır. Bizans'ı/Doğu Roma'yı kesin bir yenilgiye uğratan II. Kılıç Arslan, Selçuklular için önemli olan ve Danişmendilerin yönetiminde bulunan Malatya'ya yönelmiştir. Malatya'yı 1178'de Selçuklu hâkimiyeti altına almış ve Danişmendilerin

178 Dr. Muharrem Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri" a.e. C. 6, s. 547-565.

bir kolu daha ortadan kaldırılmıştır. Malatya'nın Danişmendli emirinin Selâhaddin Eyyûbî'ye sığınmasıyla, Selçuklu-Eyyûbî gerginliği başlamıştır. Selâhaddin Eyyûbî ile II. Kılıç Arslan arasında başka sebeplerin de etkisiyle yapılacak büyük savaş, II. Kılıç Arslan'ın veziri İhtiyar al-Din Hasan'ın çabaları vasıtasıyla engellenmiş ve iki sultan birlikte Ermenilere karşı ortak mücadeleye karar vermişlerdir. 1178 yılında tahta çıkan Kilikya Ermeni Kralı Rupen, Bizans'a/Doğu Roma'ya ait Misis ve Adana'yı kuşatmıştır ve Türklere karşı da saldırgan bir politika gütmüştür. Kilikya'da hayvanlarını otlatma hakkına sahip Türkmenlere saldırmış, bir kısmını öldürüp bir kısmını esir alarak, hayvanlarını ele geçirmiştir. Aralarında yaptıkları anlaşma uyarınca II. Kılıç Arslan ve Selâhaddin Eyyûbî, Ermenileri yenilgiye uğratmışlar, esirleri geri almışlar ve Kral Rupen'i 1180 yazında yeni bir barış antlaşması imzalamaya mecbur etmişlerdir. 1176 yenilgisinden sonra Bizans/Doğu Roma İmparatoru, İstanbul'a döndükten sonra antlaşma hükümlerinin bazılarına uymamış, II. Kılıç Arslan'a güç gösterisinde bulunmuştur. Bu davranışa karşılık Kılıç Arslan, Menderes Vadisinin Aydın'a kadar olan kısmını ele geçirmiştir. İmparator Mauel'in ölümünden sonra 1182'den itibaren Uluborlu, Kütahya, Eskişehir dâhil olmak üzere Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü Selçuklu hâkimiyeti altına almıştır. Aynı yıllarda büyük bir Türkmen göçü, Azerbaycan ve Gürcistan'dan Doğu ve Orta Anadolu'ya, Suriye ve El Cezire'ye kadar yayılmıştır. Anadolu'nun kuzey, batı ve güney taraflarında yarı bağımsız, istediklerinde sultana bağlı, istediklerinde bağımsız, feodal yapıdaki Türkmenler, Bizans/Doğu Roma topraklarını istila ederek kendilerini yönetmekte serbest olarak yaşamışlardır. Doğuya gelen yeni Türkmen dalgası da aynı tarzda hareket etmiştir. Çadırlarda yaşayan bu Türkmenler, hayvanlarıyla birlikte kışın sıcak olan Suriye tarafına, baharda da Anadolu'daki yayla ve meralara çıkmışlardır. Bu yıllık göçler sırasında bu bölgede bulunan ve eşkiyalıkla geçinen Kürtler fırsat buldukça Türkmenlere saldırarak hayvanlarını çalmışlardır. 1185 yılında bir Türkmen düğününe saldıran Kürtler, damadı esir alarak öldürmüşlerdir. Bu olayla iki taraf arasında yıllarca süren bir düşmanlık ve çok sayıda ölümün olduğu çatışmalar yaşanmıştır. Türk hükümdarlar araya girerek bu mücadeleyi durdurmuşlarsa da Türkmenlerin bir bölümü, 1187 yılında Kürtlere destek veren Kilikya Ermeni topraklarını işgal etmişlerdir. Kilikya Ermeni kralı, bu işgali II. Kılıç Arslan'ın yaptırdığı düşüncesiyle Selçuklu topraklarına bir akın düzenlemişse de sonuç alamamış ve Selçuklular Silifke'yi de bu arada fethetmişlerdir. II. Kılıç Arslan, yaşlandığı ve artık sefere çıkamadığı için 1185 yılında bugünkü

isimlendirmelere göre Sivas, Aksaray, Tokat'tan Karadeniz sahillerine kadar uzanan bölgeyi, Ankara, Çankırı, Eskişehir, Kayseri, Elbistan, Niksar, Koylu Hisar, Amasya, Ereğli, Niğde, Uluborlu, Kütahya, Konya ve çevresini kapsayan yurdunu 11 oğlu arasında paylaştırmış ve kendisi büyük sultan olarak Konya'da oğullarını denetlemek üzere

Sivas, Gök Medrese

Tokat, Niksar'da Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın oğlu Aslan'ın Türbesi

geri çekilmiştir. Ancak, oğullarının salatanat mücadelesi içine girmeleri sebebiyle 1192 yılında ölümüne kadar çok sıkıntılı bir ömür sürmüştür. 1190 yılında Alman İmparatoru F. Barbaros'un kumandasında yapılan üçüncü Haçlı Seferi sırasında veliaht tayin ettiği oğlu Melikşah'la ve diğer oğullarının birbirleriyle anlaşmazlıkları sebebiyle Konya istila ve talan edilmiş, Haçlılara karşı gerekli savunma yapılamamıştır. II. Kılıç Arslan, ömrünün son yıllarını oğullarının taht mücadeleleri arasında geçirmiştir.

II. Kılıç Arslan, siyasî kudreti, askerî zaferleri, irade ve enerjisi ile Selçuklu Devleti'ni teşkilatlandırmış, genişletmiş ve Anadolu'da yerleştirmiş hükümdarlardandır. Müslüman, Hristiyan, Süryâni bütün halkına şefkat ve hoşgörü göstermiştir.[179] II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, önce yerine küçük oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev geçmiş, ancak kardeşi II. Rükneddin Süleyman Şah'ın muhalefetiyle tahtı terk etmiştir. 21 Eylül 1197'de Selçuklu tahtına oturan II. Rükneddin, Süleyman Şah, hem kardeşleri hem de iç mücadelelerden yararlanarak Selçuklu topraklarına giren Ermenileri geri püskürtmeye çalışmıştır. Harput'a hâkim olan Artukoğulları'nı egemenlik altına almıştır.

Gürcü kraliçesi Tamara (1184-1211) Kıpçak Türk boylarıyla ittifak yaparak Erzurum'a kadar uzanan bir akınla Kars'ı ele geçirmiştir. II. Süleymanşah, önce Saltukoğulları'nın hâkimiyetine son vermiş, sonra Erzurum'u Selçuklu idaresine almış daha sonra kraliçe Tamara'nın ele geçirdiği Selçuklu topraklarını geri almak üzere Gürcistan'a sefere

179. Prof. Dr. Osman Turan, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan" a. e. C. 6, s. 566-579.

Erzurum, Çifte Minareli Medrese kuzey cephe

Erzurum,
Çifte Minareli Medresesi

çıkmıştır. Selçuklu ordusu, Micingerd Kalesi civarında karargâh kurmuşken, Kıpçaklarla birlikte Gürcüler buraya ani bir baskın yaparak Selçuklu ordusunu yenmişlerdir. Gürcülere esir düşenler arasında Erzincan Mengüçlü hükümdarı Behramşah da bulunmaktadır ve daha sonra fidye karşılığı serbest bırakılmıştır. II. Süleymanşah 1202 yılında Erzurum'a çekilmek zorunda kalmıştır. II. Süleymanşah'ın 6 Temmuz 1204'te ölümünden sonra yerine önce ergenlik çağına gelmemiş oğlu III. İzzeddin Kılıç Arslan geçmiş, ancak 8 ay sonra I. Gıyaseddin Keyhüsrev tahtı ele geçirerek 1205'te ikinci kez Selçuklu tahtına oturmuştur. Anadolu'da hâkim olan Artuklu, Eyyûbî melikleri ve Mengüçoğulları I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e tâbi olduklarını bildirmişlerdir. 1206'da Bizans'ın/Doğu Roma'nın topraklarının İznik ve civarının hâkimi Theodoros Laskaris, Trabzon merkez olmak üzere Karadeniz sahilleri 1204-1261yılları arasında Aleksios Komnenos'un hükümranlığındadır. Haçlı ordusunun Kostantinapol/İstanbul'u işgal etmesi ve Komnenosların Karadenize yayılmaları sebebiyle Anadolu'nun transit ticareti bütünüyle durmuştur. Gıyâseddîn Keyhüsrev, önce Theodoros Laskaris'le bir antlaşma yapmış ve sonra Amisos/Samsun'u almak üzere saldıran Aleksios Komnenos'u yenilgiye uğratarak ticaret yolunun güvenliğini sağlamıştır. Karadeniz'den sonra Akdeniz'de de tüccarların güvenliğini sağlamak üzere 5 Mart 1207'de Antalya'yı fethetmiştir. Bu fetihten sonra Kıbrıs'taki Haçlılarla ticarî ve ekonomik alanda bir antlaşma imzalamıştır. Güney doğu-

da, Ermeniler Selçuklu ticaret yollarını tehdit ettikleri için Gıyâseddîn Keyhüsrev, Eyyûbilerin eline geçmiş bulunan Maraş'ı 1208 yılında geri almış ve Ermenilerin üzerine yürüyerek onları yenmiştir. Ermeniler, Eyyûbîlerin aracılığı ile barış istemişler ve Selçuklulara bağlanmışlardır. Gıyâseddîn Keyhüsrev, İznik'te bulunan ve giderek güçlenen Roma/Bizans Devleti ile girdiği savaşta 7 Haziran 1211 yılında şehid olmuştur. I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in şehâdetinden sonra yerine 20 Temmuz 1211'de üç oğlundan biri olan Malatya meliki İzzeddin Keykavus geçmiştir. Ancak, Tokat meliki Alâaddin Keykubat, kardeşinin sultanlığını onaylamamış ve mücadele etmiştir. Taht mücadelesini I. İzzeddin Keykavus kazanmış ve kardeşi Alâaddin Keykûbat'ı Malatya yakınındaki Minşar/Masara Kalesi'ne hapsettirmiştir.

I. İzzeddin Keykavus, İznik Roma İmparatoru Theodoros Laskaris'in değerli hediyelerle birlikte yaptığı barış teklifini kabul etmiş ve mevcut hudutlara uyulması şartıyla antlaşma yapılmıştır. I. İzzeddin Keykavus, Akdeniz'de ticaretin güvenle yapılmasına devam edilmesi için Kıbrıs Haçlı Kralı ile 1214'te babasının yaptığı antlaşmayı yenilemiştir. İki Bizans/Roma Devleti Karadeniz'e hâkim olmak üzere çaba harcamışlardır. I: İzzeddin Keykavus, Karadeniz'de bir liman sahibi olarak Selçuklu ticaretini güven altına almak üzere Sinop üzerine yürümüş ve 3 Kasım 1204'te Sinop'u fethetmiştir. Selçuklu tahtı için iki kardeşin mücadelesi sırasında Ermeniler, Lü'lüe/Ulukışla, Ereğli ve Larende Kalelerini; Rumlar ise Antalya'yı ele geçirmişlerdir. Sultan Sinop fethinden sonra 1215-16 yıllarında bu kaleleri geri almış ve Ermenileri Torosların güneyine sürmüştür. 22 Ocak 1216 yılında Antalya Selçuklular tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Sultan Keykavus 1216 baharında Ermeniler üzerine bir sefer düzenleyerek Ceyhan vadisindeki Çınçın ve Haçin/Saimbeyli Kalelerini fethetmiştir. Ermenilerle Keban Kalesi önünde yapılan savaşı Selçuklu sultanı kazanmıştır. 1218 yılında Ermenilerin isteği üzerine yapılan barışa göre Ermeniler Selçuklulara tâbi olmuşlar, Sis/Kozan hâkimiyeti Ermenilere verilmiş ve bu antlaşmayla Anadolu-Suriye ticaret yolunun güvenliği sağlanmıştır. İzzeddin Keykavus, bir sefer hazırlığındayken 10 Aralık 1219 veya 7 Ocak 1220'de Malatya Viranşehir'de ölmüştür.[180] İzzeddin Keykavus, Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde bulunan Sinop ve Antalya gibi iki önemli liman şehrini fethederek Selçuklu Devleti'ni kara devleti olmaktan kurtarmış ve doğal sınırlarına doğru genişleme yolunu açmıştır. Selçuklu Devleti'ni istikrara kavuşturarak ekonomik kalkınma sağlamış ve kurduğu düzenle kendisinden sonra gelen hükümdarların ülkeyi geliştirmelerine yardımcı olmuştur.

[180] Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları" C. 6. s. 503-528.

İzzeddin Keykavus, dini, ilmî ve kültürel faaliyetlere de önem vermiştir. Cami, medrese ve hastahane gibi pek çok dini ve sosyal bina yaptırarak halka hizmet sağlamıştır. Sivas'ta 1217 yılında inşa ettirdiği " Dârü'ş-şifa/ Dârü's-sıhha" adlarıyla anılan hastahane dönemin tıp öğrenimi veren medresenin uygulama hastahanesi olarak kurulmuştur.[181]

I. Giyaseddin Keykavus'un vârisi olmadığı için yerine yedi yıldır hapiste bulanan kardeşi Alâaddin Keykubat geçmiştir. Alâaddin Keykubat'ın Selçuklu sultanı olduğu 1220 yılında Moğol istilası Asya'dan Batı Avrupa'ya ulaşmıştır. Bu istilanın Anadolu'ya da geleceği düşüncesiyle Alâaddin Keykubat öncelikle hudut kalelerini elden geçirtmiş, Konya, Kayseri ve Sivas gibi önemli merkezlerin surlarını yeniden inşa ettirmiştir. 1221 yılında Doğu Roma'nın elinde bulunan Alanya/Alaiye ve Alara Kalelerini fethederek Selçukluların Akdeniz'deki hâkimiyetlerini genişletmiştir. Selçukluların Sinop, Antalya ve Alaiye/Alanya Kalelerini fethetmeleri Türklerin denizcilik alanında ilerlemelerine, Akdeniz ve Karadeniz'de askerî ve ticarî seferler yapmalarına imkân sağlamıştır. Ermeniler, ticaret yollarını kesip tüccarları soydukları için Alâaddin Keykubat, Çukurova'ya iki koldan Selçuklu ordusunu göndermiş, Ermeniler, Haçlılardan ve Bizans'tan/ Doğu Roma'dan yardım alamayınca tekrar Selçuklu Devleti'ne barış teklif ederek tâbi olmak istemişlerdir. 1225 yılında yapılan antlaşmaya göre yıllık kırk bin dinar vergi ödemeyi, sultanın adına hutbe okutmayı ve sikke bastırmayı kabul etmişlerdir. Amid/Diyarbakır Artuklu hükümdarı Melik Mesud, Selçuklulara bağlıyken Mısır Memluk hükümdarı Melik Kâmil'in daha güçlü olduğuna inanarak Memluk hâkimiyetine girmiştir. Ayrıca Moğolların önünden kaçarak Azerbaycan'a yerleşen Celâleddin Harzemşah'la da ittifak yapmıştır. 1226'da birleşik Artuklu-Eyyûbî ordusunu yenilgiye uğratan Selçuklular Kâhta, Hısn-ı Mansûr/Adıyaman ve Çemişkezek'i Selçuklu hâkimiyetine dâhil etmiştir. Alâaddin Keykubat, Selçuklu ordusunun bu başarılarına rağmen yaklaşan Moğol tehlikesini göz önüne alarak Eyyûbîlerle dostane ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Moğollar 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde büyük bir ticaret merkezi olan Suğdak'ı işgal etmişlerdir. Moğolların Suğdak'tan çekilmesiyle Trabzon Komnenos Devleti Suğdak'a yerleşmek üzere harekete geçince Alâaddin Keykubat, Kastamonu uç beyi Hüsameddîn Çoban'a deniz seferiyle Suğdak'ı fethettirmiş, Kıpçak ve Rus hükümdarlarından da kendisine tâbi olmalarını istemiştir. Her iki hükümdarlar da Selçuklu sultanına hediyeler göndererek tâbi olmuşlardır. Kırım'ı fetheden Kastamonu emiri Çoban, Suğdak'ı dinî ve sosyal olarak teşkilatlan-

181. Prof. Dr. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddîn Keykâvus'un Şahsiyeti ve Tarihî Rolü," a. e. C.6.s. 580-589.

dırmış ve buraya bir miktar asker bırakarak 1227 yılında geri dönmüştür. 1239 yılında Moğolların geri gelmeleriyle Suğdak Selçuklu hâkimiyetinden çıkmıştır. 1225 yılında Tebriz'i başkent yaparak Azerbaycan'a yerleşmiş olan Celâleddin Harzemşah, 14 Mayıs 1230'da Ahlat'ı istila ve tahrip ederek Erzurum meliki Cihanşah'ı da kendisine tâbi olmaya mecbur edince Alâaddin Keykubat, Eyyûbîlerden de destek alarak Selçuklu topraklarını savunmak üzere harekete geçmiştir. İki Türk ordusu Erzincan Akşehiri, Yassıçimen ovasında karşılaşmışlar ve 10 Ağustos 1230'da Harezm ordusu Selçuklu-Eyyûbî ittifakı karşısında büyük bir yenilgiye uğramıştır. Azerbaycan'a kaçan Celâleddin Harzemşah ve devleti için bu yenilgi sonun başlangıcı olmuştur. Alâaddin Keykubat, Selçuklu topraklarını geri almıştır. 1231 yılında Moğollar Doğu Anadolu'ya girmişler, bu bölgede hâkim olan Artukoğulları ve Eyyûbîlerin çabalarına rağmen bölgenin yakılıp yıkılmasını engelleyememişlerdir. Bir Moğol birliğinin Sivas ve Malatya'ya doğru ilerlemesi üzerine Alâaddin Keykubat, Moğol birliğini Gürcülerin gönderdiğini düşündüğü için orduyu Gürcistan'a yönlendirmiştir. Selçuklu ordusuna direnemeyeceğini anlayan Gürcü Kraliçesi Rosudan, Selçuklulara tâbi olmuştur. Alâaddin Keykubat, 1232 yılında Moğol Hanı Ögedey'e bir elçi göndererek barış istemiştir. Moğol istilacıları ayrıldıktan sonra denetimsiz duruma gelen Doğu Anadolu bölgesinde önce Ahlat'ı, sonra Bitlis ve Van çevresini Selçuklu topraklarına katmıştır. Bölgenin kale ve surlarını tamir ettirerek güçlendirerek bu bölgede soygunlar yaparak başıboş dolaşan Harezmli askerlerin liderleriyle anlaşma yapmıştır. Beyleriyle birlikte 12.000 Harezmli asker Selçukluların hizmetine girmiştir. Selçukluların Ahlat'ı ele geçirmelerinden hoşnut olmayan Eyyûbîler Halep-Kayseri kervan yolunu izleyerek Anadolu'ya girmişlerdir. Harput önlerinde yapılan Eyyûbî-Selçuklu Savaşını Selçuklular kazanmış ve Ağustos 1234'te Artuklu idaresindeki Harput'u da Selçuklu hâkimiyetine almışlardır. Moğol Hanı Ögedey bu tarihlerde kendisinin cihan hâkimi olduğunu kabul etmesi şartıyla Sultan Alâaddin'e barış önermiştir. Alâaddin Keykubat, bu öneriyi kabul ettiğini değerli hediyeler göndererek Ögedey Han'a bildirmiştir. Sultan Alâaddin Amid / Diyarbakır'ı almak üzere hazırlıklar yaptığı sırada bir ziyafette yediği kuş etinden zehirlenerek 1237 yılı Ramazan Bayramının üçüncü gecesi ölmüştür.[182]

I. Alâaddin Keykubat'ın on sekiz yıl süren saltanatında yürüttüğü politikalarla ve yaptığı işlerle Anadolu'da, ekonomik olarak kalkınmış bağımsız bir Selçuklu Devleti hedeflemiştir. Tahta çıkar çıkmaz Venediklilerle imzaladığı ticaret anlaşması, tücarların güvenliğinin

[182] Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları," C. 6. s. 503-528.

sağlanması için Alâiye, Suğdak ve Kilikya Ermeni Krallığı'na düzenlediği seferler ve tüccarlara verilen imtiyazlar ekonomik gelişmeye verdiği önemin somut delilleridir. Komşu devletlerle ilişkilerinde problemleri son raddeye gelinceye kadar barışla çözme yolunu seçmiş, bu yolla ülkesini tahribattan koruyarak kalkındırmıştır. Moğol Hanı Ögedey'e vergi ödeyerek ülkesine Moğol istilasının girmesini önlemiştir. Fetihten sonra Alâiyye/Alanya'ya ve 1225 Kilikya seferinde fethettiği Ermenek bölgesine Oğuzların Afşar boyuna mensup Karamanoğulları'nı ve Salur Türkmenlerini yerleştirerek Türk nüfusunu ülkesinin her bölgesinde dengelemiştir. Kaynaklarda akıllı, adaletli, faziletli ve dindar olarak vasıflandırılan Alâaddin Keykubat, ilim ve sanat erbabına saygı göstermiş, Moğolların önünden kaçan Türk ve İranlı pek çok âlim ve sanatçıya kucak açmıştır. Âlimlerin sultanı olarak tanınan ve Mevlâna'nın babası Bahaeddin Veled çevresinde tasavvuf ortamı doğmuştur. I. Alâaddin Keykubat Alanya, Konya, Kayseri başta olmak üzere pek çoğu kendi adıyla anılan cami, medrese, kervansaray, hastahane ve saraylar inşa ettirerek ülkesini mamur hale getirmiştir. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da tıp çalışmalarına önem verilmiştir.[183]

Alâaddin Keykubat'ın ölümünden sonra yerine veliaht tayin ettiği küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan yerine büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev geçmiştir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemi Selçuklu Devleti'nin dağınıklık ve otorite boşluğu yaşadığı Baba Resul lâkabıyla tanınan Baba İlyas Horasanî'nin 1240 yılında Babâîler isyanı olarak bilinen devlete başkaldırısının ardından 4 Temmuz 1243'te Sivas'a kadar ilerleyen Moğollar karşısında Kösedağ'da büyük bir yenilgi, Sivas'ın Moğollar tarafından yağmalanması, çok miktarda vergi karşılığında Moğollarla barış yapılması, Ermenilerin Selçuklu topraklarına saldırıları ve bazı yetenekli vezir ve devlet adamlarının devleti koruma çabaları içinde geçmiştir. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev 1245 yılı sonunda ölmüştür.[184] II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra küçük yaştaki üç oğlu ve diğer beş sultan döneminde Anadolu Selçuklu Devleti bir türbülans içine girmiştir. Taht kavgaları ve küçük yaştaki sultanların arkalarında yer alan hırslı kişilerin birbirleriyle mücadeleleri, veliaht ve sultanların öldürülmeleri, Köse Dağı yenilgisinden sonra Moğol hanlarının Anadolu'da söz sahibi olarak, kendi tercihleri doğrultusunda yetersiz sultanları yönlendirmeleri; otorite boşluğundan yararlanarak atağa geçen Bizans/Doğu Roma[185] ve Ermenilerle[186] mücadeleler; Karamanoğulları'nın Selçuklu tahtını ele geçirme çabaları; 1245-1305 yılları arasındaki 60 yılda bazı vezir ve komutanların

183 Yrd. Doç. Dr. Emine Uymaz, "Sultan I. Alâeddin Keykûbad Devri ve Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)." a. e. C. 6, s. 590-597.

184 Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları," a. e. C. 6, s. 503-528.

185 Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", a. e. C. 6, s. 598-617; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", a. e. C. 6, s. 618 - 629; Dr. Ebru Atlan, "Myriokepholon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", a. e. C. 6, s. 630-634.

186 Doç. Dr. Mehmet Ersan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri", a. e. C. 6, s. 635-644.

devleti ayakta tutma çabaları sonuç vermemiş ve 1308'de Türkiye Selçuklu Devleti son bulmuştur.

Selçuklu Türkiye'si yönetimi Avrupa, Mısır, Suriye ticaret yollarının Türkiye ticaret yollarıyla bağlantısını sağlamıştır. Türkiye'nin uluslar arası ticarete bağlandığı Akdeniz'de Antalya, Alanya ve Karadeniz'de Sinop ve Suğdak limanlarına önem vererek denizcilikte ilermek için çaba harcamışlardır. Ticarette söz sahibi olabilmek için barışa önem vermişlerdir. Kıbrıs Haçlı Krallığı ve Venediklilerle ticaret antlaşmaları imzalamışlardır. Bölgede ticari seyahatlerin güven ve huzur içinde yapılması için antlaşmalara aykırı davranan Ermeni, Rum, Lâtin ve Haçlılarla savaşmışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümranlığı boyunca Ermeni, Rum ve Haçlılar Türklere karşı düşmanca ittifak içinde olmuşlardır. Selçuklu Türkiye'sinde içte birlik ve beraberliği sağladığı, merkezi otoritenin kuvvetlendiği, ekonomik kalkınmışlığa ulaştığında Hristiyan ittifakı geri adım atmıştır. Taht kavgalarının iktidarı zayıflattığı, ekonomiyi çökelttiği her dönemde bu ittifak saldırganlığına devam etmiştir. [187] Türkiye Selçuklu Devleti'nde de Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Arapça ilim, Farsça edebiyat dili olarak kabul edilmiştir. Sanat tarihi açısından bu dönemde dikkat çekici önemli imar faaliyetleri yapılmış, Türklerin Anadolu hâkimiyetleri pekiştirilmiştir. [188]

[187] Prof. Dr. Hüseyin Akgül, "Türkiye Selçukluları Devrinde Akdeniz Siyâsetine Genel Bir Bakış", a. e. C. 6. s. 645-650.

[188] Prof. Dr. Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", a. e. C. 6. s. 503-528.

ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİ/ II. BEYLİKLER DÖNEMİ

Anadolu Türk Beylikleri, büyük ölçüde Türkiye Selçukluları ile Osmanlılar arasındaki dönemde şekillenmiş ve etkili olmuşlardır. Yaklaşık olarak 13. yüzyılın ikinci yarısı içinde Karamanoğulları ile başlamış. 17. yüzyılda Ramazanoğulları topraklarının Osmanlı Devleti'ne ilhakı ile 1608'de son bulmuştur. Anadolu Türk Beylikleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla oluşan küçük devletlerdir. "Beylik"/Tevâf-i Mülûk adıyla anılan 20 küçük devlet bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinin ve siyasî bütünlüğünün parçalanması 1243 Kösedağ bozgunundan sonra, Moğol hâkimiyeti altına girmesiyle başlamıştır. Moğol-İlhanlı Devleti önce Anadolu'da siyasî bütünlüğün temsilcisi olan ancak taht kavgalarıyla zayıf düşen Selçuklu iktidarını etkisiz hale getirmişlerdir. Moğol-İlhanlı Devleti, Selçuklu iktidarını yöneterek Anadolu'yu bütünüyle kendi hâkimiyetleri altına almak istemişlerdir. Ancak bu istekleri karşısında Anadolu'nun en mücadeleci ve en dinamik unsuru Türkmenler direnişe geçmişlerdir. Moğollar, çoğunlukla Fars kökenli olan Selçuklu bürokrasisinin uysallığını Türkmen beylerinde bulamamışlardır. Türkmen beyleri bulundukları bölgelerde hızla kendi bağımsız yönetimlerini kurarak Selçuklu iktidarının zayıflamasından ve daha sonra çökmesinden doğan boşluğu doldurmuşlar ve Moğollarla mücadele ederek Anadolu'da hâkimiyet kurmalarını engellemişlerdir. 1335 yılında Moğol-İlhanlı Devleti'nin paraçalanmasıyla Anadolu ve Türk beylikleri Moğol baskısı ve tehdidinden kurtulmuştur.

Karamanoğulları

Oğuzların Avşar boyuna mensup olan Karaman oymakları Moğol istilasından önce Ceyhun Nehri/Amuderya ile Balhan Dağı çevresinde yaşamaktadırlar. Moğol istilasıyla yurtlarından ayrılan Karaman oymaklarından bir bölümü 1228 yılında Anadolu'ya gelmiş ve Türkiye Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubat tarafından Ermenek çevresine yerleştirilmişlerdir. Oymak başı Nûre/Türe Sûfî, 1240 yılında Selçuklu yönetimine karşı "sosyo-politik" bir isyan çıkaran Baba İlyas Horasanî ve Baba İshak'ın fikir ve felsefesini benimsediğinden Babaîler ayaklanmasına katılmıştır. Nûre Sûfî'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kerîmüddîn Karaman, Türkmen beylerini çevresine toplayarak güçlenmiş, Selçuklu Devleti'nde doğan otorite zayıflığından yararlanarak bağımsız hareket etmiştir. Taşeli ve İçel'e art arda akınlar düzenleyerek Çukurova Ermeni kontunu iki kere bozguna uğratmış ve

çok sayıda Ermeni'yi esir almıştır. Daha sonra Selçuklu hâkimiyeti altındaki Ermenek'i ele geçirerek Ermenek beyi ünvanını almış ve Karamanoğulları Beyliği'ni kurmuştur. Ermenilere karşı kazandığı başarılar dolayısıyla Selçuklu Sultanı IV. Kılıç Arslan, Ermenek'i Karaman beyine ikta olarak vermek zorunda kalmıştır. Karaman beyi, iktidarı Selçuklulardan alarak Anadolu'nun hâkimi olmak için Moğollardan da destek alarak Konya'yı ele geçirmek üzere saldırmış ancak başarılı olamamıştır. Yerine geçen oğlu Şemsüddin Mehmed Bey, döneminde de Selçuklu iktidarıyla mücadele devam etmiş, bu amaçla Moğollarla da savaşmışlar ancak 1276'da büyük bir yenilgiye uğramışlardır. Aynı yıl içinde Memluk Sultanı Baybars'ın Selçuklulara destek vermek üzere Elbistan'da Moğol ordusunu imha ederek Kayseri'de Selçuklu tahtına oturup, adına hutbe okutup ülkesine geri dönmesinden sonra Karamanoğlu Mehmed Bey, Menteşeoğlu ve Eşrefoğullarını da yanına alarak Baybars'ın sancak ve bayraklarıyla Konya'ya yürümüştür. Hareketine meşruluk kazandırmak için şehzade olduğu iddia edilen ve "Cimri" lâkabıyla tanınan Alâaddin Siyavuş'u yanına almıştır. Siyavuş'u tahta çıkararak kendisini de vezir ilan etmiştir. 15 Mayıs 1277'de "Divanda/devlet dairesi, dergâhta/sarayda, bargâhta/resmî toplantılarda, mecliste/eğlence yerlerinde, meydanda/çarşı pazarda Türkçeden başka dil kullanılmayacak" şeklinde hemen tamamı Farsça kelimelerden oluşan bir ferman çıkarmıştır. Her iki Selçuklu Devleti'nin de Farsça ve Arapçaya tanıdıkları önceliğe bir tepki olan bu ferman hayata geçirilememiştir. Ancak, Türkmenlerin Türkçenin ve Türklerin geri planda tutulmalarına tepkilerini göstermesi açısından önemli kabul edilmiştir. Hem Memluk Sultanı Baybars'a hem de siyasî ve kültürel bağımsızlığını ilan eden Karamanoğlu Mehmed Bey'e tepki İlhanlı hükümdarı Abaga/Abaka Han'dan gelmiştir. Abaga Han ordusuyla Anadolu'ya girmiş, Kayseri'den Bayburt'a kadar bütün Anadolu şehirlerindeki savunmasız halkı kılıçtan geçirmiştir. Karamanoğlu Mehmed Bey, Moğol ordusu ile başa çıkamayacağını anlayarak Ermenek civarındaki dağlık ormana kaçmıştır. Mehmed Bey'i arayan Moğol ordusu Larende / Karaman'da büyük kıyım yapmış, kadınları, çocukları esir almış, Mehmed Bey'i ortaya çıkarabilmek için ormanları yakmış, insanları öldürmüş, mala davara el koymuştur. Mehmed Bey, keşif yapmak üzere çıktığı bir tepede Moğol-Selçuk ordusu öncü birlikleriyle karşılaşmış ve savaşarak iki kardeşiyle birlikte ölmüştür. Moğol-Selçuklu birliğiyle mücadele Mehmed Bey'den sonra yerine geçen kardeşi Güneri Bey zamanında da devam etmiştir. Konya, Akşehir, Karaman, Mut, Ermenek, her iki savaşan taraf tarafından tekrar tekrar tahrip edilerek

günahsız çok sayıda insan öldürülmüştür. Bu olaylardan sonra Selçuklu Sultanı II. Mesud, devlet merkezini Konya'dan Kayseri'ye taşımıştır. 1291 yılında Karamanoğulları, diğer Türk beylikleriyle birlik-

Karaman, Karamanoğullarına ait bir çeşme

te Selçuklu-Moğol ittifakına karşı başkaldırınca Moğol-İlhanlı hükümdarı Geyhatu Anadolu'ya girerek Ereğli, Larende/Karamandan Akdeniz sahillerine kadar bütün Karaman ülkesini tahrip ederek masum halkı kılıçtan geçirmiştir. Sonra batıya yönelmiş ve Denizli'den Muğla'ya uzanan alanda Menteşeoğulları ve diğer Türkmenleri katletmiş ve yağmalamıştır. Geride adeta hiç canlı kalmamıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin 1308 yılında bütünüyle ortadan çekilmesi üzerine Anadolu'nun her tarafında beylikler teşkilatlanmışlardır. Karamanoğul-ları, harekete geçerek Konya'yı almış, İlhanlı-Moğol Devleti Anadolu hâkimiyetini sürdürmek üzere Emir Çoban adında bir genel vali göndermiştir. Emir Çoban Erzincan'ın batı tarafında Karanbük kışlağına yerleşerek Anadolu'da bulunan beyliklerin kendisine itaat etmelerini istemiştir. Emir Çoban, kendisine itaat etmeyen Karamanoğulları'nı cezalandırmak üzere Konya'yı ele geçirmiştir. Daha sonra, Larende/Karaman'a ilerleyerek yaylaya çıkmış Türkmenleri çoluk çocuk demeden katletmiş ve mallarını, davarlarını yağmalamıştır. Karaman beylerini yakalayamamış ve o geri döndükten sonra Karamanoğulları tekrar Konya'yı ele geçirmişlerdir. Emir Çoban'ın

yerine geçen oğlu Timurtaş, Karamanoğullarının elinden Konya başta olmak üzere bütün topraklarını almıştır. Diğer Anadolu beyliklerini ortadan kaldırarak kendisini hükümdar ilan etmiş, adına hutbe okutup para bastırmıştır. Rakip olurlar düşüncesiyle Selçuklu şehzadelerini öldürtmüştür. Bir süre sonra İlhanlı Sarayı ile arası açılmış ve 1327 yılında Anadolu'yu terk ederek Mısır'a gitmiştir. Memluklu sultanı tarafından yargılanan Timurtaş, ölüme mahkûm edilmiştir. [189]

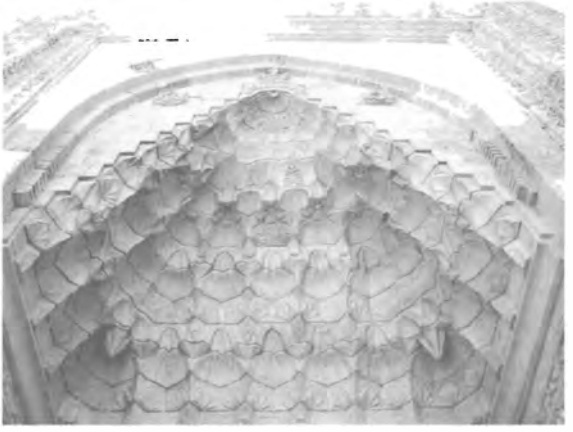

Karaman, Karamanoğlu II. İbrahim Bey Türbesi

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerini almak isteyen Karamanoğulları, İlhanlı-Moğol Devleti'nin Anadolu'yu ele geçiren koluyla yaptığı müca-delerin hiçbirini kazanamadıkları gibi hem İlhanlılarla savaşlarında hem de Selçuklu Devleti'ne karşı gerçekleştirdikleri ayaklanmalarla her seferinde binlerce masum Türkmen'in katledilmesine sebep olmuşlardır. Selçuklu şehzade ve hükümdarları hem kendi taht mücadelelerinde hem de İlhanlı-Moğol ordusunun Anadolu'ya gelişlerinde masum halkın öldürülmemesi için tahtlarından ve iktidarlarından vazgeçmişlerdir. Anadolu hâkimiyetini Osmanlılar elde ettiklerinde de Karamanoğulları, Kıbrıs Franklarının Akdeniz kıyılarına

189. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703-706.

saldırılarını önlemek dışında bütün güçlerini iktidarı ele geçirmek üzere Osmanlı'ya isyan ve saldırı alanında kullanmışlar ve gene binlerce masum insanın öldürülmesine sebep olmuşlardır. Osmanlı hükümdarlarına verdikleri sözleri tutmamışlar, yaptıkları barış antlaşmalarına sadık kalmadıkları gibi Osmanlılara karşı Hristiyan devletlerle ittifak kurmuşlar, Timur-Yıldırım Beyazıt çatışmasında

Karaman, Hatuniye Medresesi

Timur'dan yana olmuşlardır. Bu davranışlarıyla Türkmen kitleleri üzerindeki itibarlarını kaybetmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed döneminde de Karamanoğulları yaptıkları antlaşmayı bozarak Osmanlı'ya karşı oluşan Akkoyunlu-Venedik ittifakına katılmışlardır. Fatih Sultan Mehmed ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan arasında 1473'te yapılan Otlukbeli savaşında Osmanlı'nın galibiyeti Karamanoğulları'nı çok zor duruma düşürmüştür. Fatih'in görevlendirdiği Gedik Ahmed Paşa Karaman topraklarını ele geçirmiş ve Karamanoğulları Beyliği'ne son vermiştir. Karamanoğulları hâkim oldukları Konya, Niğde, Aksaray, Ürgüp, Konya Ereğlisi, Mut, Larende/Karaman, Ermenek gibi yerleşim yerlerinde Selçuklu uslûbunda cami, medrese, imarethane ve türbe gibi dini, sosyal ve ilmî hizmet veren imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

İnançoğulları

Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelen Türkmenler, 13. yüzyıl ortalarında Denizli, Kütahya, Afyon ve Eskişehir civarına iki yüz bin, Kastamonu civarına yüz bin, Ankara civarına otuz bin çadırla yerleşmişlerdi. Bugünün rakamlarıyla 2- 2.5 milyon kişi oldukları

tahmin edilmektedir. Denizli, Honas, Dalaman şehirleri ve çevresine yerleşen Türkmenlerin başında "Uç Gazisi" sıfatıyla anılan Mehmed Bey bulunmaktadır. Mehmed Bey, Selçuklu sarayını muntazam ziyaret ederek bağlılıklarını bildirmiş ve yıllık vergilerini düzenli olarak ödemiştir. Mevlâna'nın da müridlerinden olan Mehmed Bey, kendine bağlı Türkmenlerin kırmızı börk yerine ak börkler giymelerini sağlayarak diğer Türkmenlerden farklı olarak Mevlevi olduklarını ifade etmiştir.

Moğol hükümdarları Mengü ve Hülâgü, 1259 yılında bir yarlıg/fermanla Türkiye Selçuklu Devleti'ni II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler arasında ikiye bölmüştür. Devletin ve saltanatının bölünmesini kabul etmeyen II. İzzeddin Keykâvus, 1262 yılında Moğollara ve kardeşine karşı savaşmış, diğer Türkmen beyleriyle birlikte Mehmed Bey de Selçuklu bağımsızlığı için savaşa katılmıştır. II. İzzeddin Keykâvus, savaşı kaybederek Anadolu'yu terk etmek zorunda kalınca Uç Gazisi Mehmed Bey iktidara Moğollar ile birlikte hâkim olan IV. Kılıç Arslan karşısında güç durumda kalmıştır. Selçuklu-Moğol ordusu Mehmed Bey'in üzerine saldırırken, damadı Ali Bey'i de beylik vaadiyle yanlarına almışlardır. Damadının ihanetiyle yenilgiye uğrayan Mehmed Bey öldürülmüştür. Lâdik/Denizli Türkmenlerinin başına Ali Bey geçmiştir. Ali Bey 1277 yılına kadar Moğollara tâbi kalmış, bu tarihte Moğolların zayıfladığı düşüncesiyle isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiştir. Moğol-İlhanlı hükümdarı Abaga/Abaka Han'ın gönderdiği Selçuklu-Moğol ordusuna yenilmiş ve Afyon Karahisar Kalesi'ne hapsedilerek orada ölmüştür. Bir süre

Afyon

Lâdik/Denizli Türkmenlerinin toprakları Germiyanoğulları ve Sahip Ataoğulları arasında el değiştirmiştir. Daha sonra Ali Bey'in oğlu, Uç Gazi Mehmed Bey'in torunu İnanç, Lâdik/Denizli Türkmen beyi olmuş ve Beylik onun adıyla anılmıştır. İnanç Bey, 1335 yılına kadar hem Moğollarla hem de Germiyanoğulları'yla iyi geçinerek halkını ve topraklarını kalkındırmıştır. Beyliğin merkezi olan Denizli'ye İnanç Bey zamanında yedi cami, görkemli bir çarşı yaptırılmış. Halk kalkındığı için bağlarının ve bahçelerinin güzelliği de anlatılır olmuştur. Burada üretilen altın işlemeli pamuklu elbiselerin ünü etrafa yayılmıştır. 1340 yılında vefat eden İnaç Bey ve kendisinden sonra yerine geçen oğulları da ilim ve kültüre önem vermişler, dönemlerinde Denizli bölgenin en güzel şehri hâline gelmiştir. 1368 yılında İnançoğulları Beyliği'nin toprakları Germiyanoğulları tarafından ilhak edilmiş ve beylik sona ermiştir.

Çobanoğulları

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Bizans'la/Doğu Roma ile sınır bölgelerine çok sayıda Türkmen yerleşmesiyle "batı uçları" oluşmuştur. Batı uçları Türk sistemine göre sağ ve sol kol olarak ikiye ayrılmıştır. Merkezi Kastamonu olan sağ kolun başında Oğuzların Kayı boyundan Hüsameddin Çoban, merkezi Ankara'da olan sol kolun başında Seyfeddin Kızıl görevlendirilmiştir. Çobanoğulları Beyliği, Hüsameddin Çoban'ın "Sağ Kol Uç Beylerbeyi"/Melik'ül-Ümera olarak Kastamonu'daki Türkmenlerin başına geçmesiyle şekillenmiştir. Kırım'ın Suğdak limanı ile Sinop arasında İslam ülkeleriyle Kuzey ülkelerine karşılıklı mal taşıyan işlek bir ticaret yolu bulunmaktadır. Moğol istilasının Kırım'a gelmesiyle bu yolun güvenliği bozulmuş, tüccarlar soyulmuştur. Tüccarlar bölgenin en güvenilir ve güçlü hükümdarı olarak gördükleri Selçuklu hükümdarı Alâaddin Keykubat'tan yardım istemişlerdir. Sultan Alâaddin Keykubat, tüccarların zararlarını Selçuklu hazinesinden ödedikten sonra bu yolun güvenliğini sağlamak üzere Sinop'ta hazırlattığı donanmanın başına Uç Beylerbeyi Hüsameddin Çoban'ı geçirmiştir. Hüsameddin Çoban 1227 yılında Suğdak limanına ulaşmış, burada Kıpçak hanını yenilgiye uğratmıştır. Kıpçak hanı ve Rus knezi, Selçuklu ordusunun gücünden çekinerek Selçuklu hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sahası Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkır alanlara kadar genişlemiştir. Hüsameddin Çoban, bundan sonra Suğdak Kalesi'ni fethederek Suğdak liman şehrini de Selçuklu Devleti hâkimiyetine sokmuştur. Hüsameddin Çoban, Suğdak şehrinde camiler yaptırmış ve kadı, imam ve müezzinler görevlendirerek İslamiyetin yayılmasına hizmet etmiştir. Şehirdeki Selçuklu hâkimiyetinin kalıcı olması için Suğdak Kalesi'ne muhafız bir-

liği yerleştirmiştir. Seferi başarıyla tamamladıktan sonra Sultan Alâaddin Keykubat'a bilgi vererek, çok miktarda ganimet ve esirle geri dönmüştür. Hüsâmeddin Çoban'ın yerine önce oğullarından Alp Yürek geçmiş, onun ölümünden sonra diğer oğlu Muzafferüdîn Yavlak Arslan geçmiştir. Yavlak Arslan II. İzzeddin Keykâvus'un oğullarından Kılıç Arslan'la birlikte Moğollara karşı istiklâllerini kazanmak için savaşa katılmış ve her ikisi de bu savaşta şehit düşmüşlerdir. Moğol-İlhanlı hükümdarı, bu savaşın kazanılmasında Selçuklu komutanlarından Şemsüddîn Yaman Cândâr rol oynadığı için Kastamonu çevresinde bulunan "Eflânî" bölgesini Yavlak Cândâr'a vermiş

Kastamonu Kalesi

Kastamonu, Yılanlı Medrese

tir. Kastamonu'yu da ele geçiren Yavlâk Cândâr'ın ölümünden sonra Çobanoğulları kısa bir süre Kastamonu'yu geri almışsa da Candaroğlu Süleyman Paşa bir baskınla, Kastamonu'ya yeniden hâkim olmuştur. 1309'dan itibaren Çobanoğullarının yerini Candaroğulları almıştır.

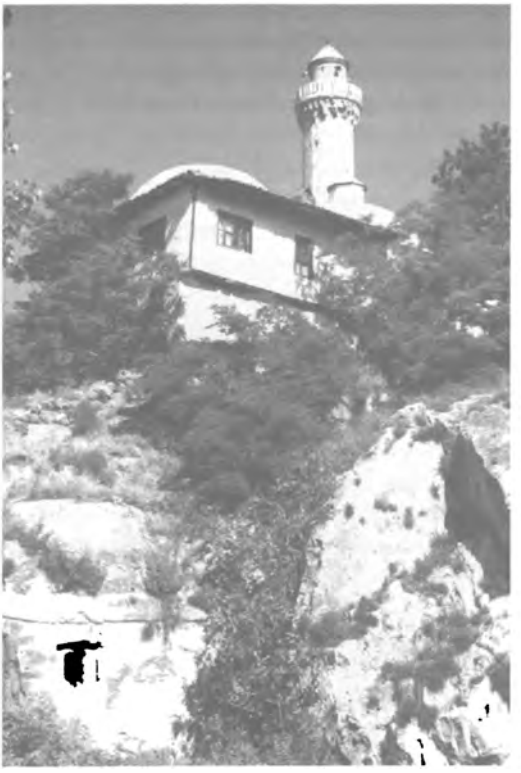
Kastamonu, Atabey Gazi Camii

Yüzyıla yakın bir süre Kastamonu ve çevresine hâkim olan Çobanoğulları, fetih ve gâzâ hareketleri yanında ilmin ve kültürün koruyucusu olmuşlardır. Moğol istilasının önünden kaçarak gelen Kutbeddin Şirâzî, Muhammed bin Mahmûd el Hâtip, Hoy'lu Hasan bin Abdülmümin gibi pek çok ilim adamını himâye etmişler ve bilimsel çalışmaları teşvik etmişlerdir. Cami, medrese ve hastahane gibi bilimsel, dini ve sağlık hizmetleri veren kurumlar yaptırmışlardır. Taşköprü'deki "Medrese Külliyesi" Kastamonu'daki "Atabey Camii" ve Yılanlı Darüş-şifa"gibi eserler Çobanoğulları döneminden kalmıştır.[190]

190. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a.e. C. 6. s. 703- 715.

Candaroğulları

Moğol-İlhanlı hâkimiyetini kabul ederek Selçuklu sultanı olan II. Mesud'un Çobanoğullarının desteğinde bağımsız Selçuklu Devleti için mücadele eden kardeşleri Kılıç Arslan ve Ferâmuz ile 1291 yılında Ilgaz Dağlarında yaptığı savaşı kazanmasında yardımcı olan Şemsüddîn Yaman Cândâr'a hizmetine karşılık olarak Moğol-İlhanlı hanı tarafından Kastamonu'nun batısında bulunan Eflânî adlı bölge ikta/tımar olarak verilmiştir. 1292 yılında kendi beyliğini kuran Ya-

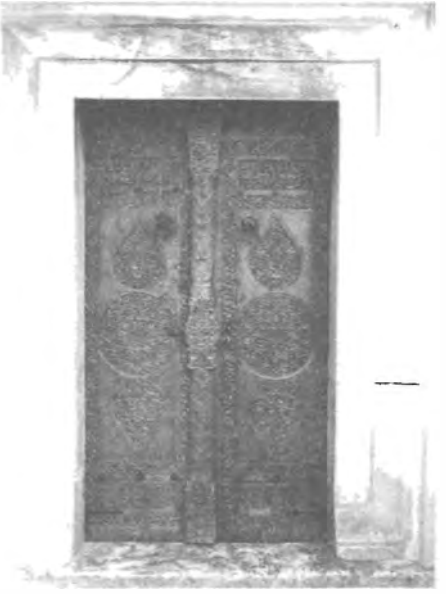
Kastamonu, İsmail Bey Camii

man Cândâr, Çobanoğullarından Kastamonu, Borlu Kalesi ve Zâlifre/Safranbolu'yu alarak topraklarını genişletmiştir. Yaman Cândâr'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Süleyman Paşa, 1309 yılında beyliğin merkezini Eflânî'den Kastamonu'ya taşımıştır. Bazı yazarlar tarafından Türkmenlerin başkenti olarak tanımlanan Kastamonu 13. yüzyılın başlarında Batı Uçlarının Sağ Kol Beylerbeyliği'nin merkezidir. Kayı, Kara-evli, Dodurga, Avşar, Beğdili, Bayındır, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Yüregir, İğdir, Büğdüz ve Kınık boylarına mensup yüz bin çadırlık kalabalık bir Türkmen kitlesi Candaroğulları Beyliği'nin nüfusunu oluşturmuştur. Süleyman Paşa, gücüne güvenerek ticarî ve stratejik önemi olan ve Pervâneoğullarının elinde bulunan Sinop'u ele geçirerek bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. 1243 yılından beri hem Selçuklu Devleti hem de Beylikler üzerinde hâkimiyetini devam ettiren Moğol-İlhanlı Devleti'nde 1335 yılında hükümdarın vâris bırakmadan ölümüyle başlayan iç mücade-

leler Anadolu'nun serbest kalmasını sağlamıştır. Diğer beylikler gibi Candaroğulları Beyliği de bağımsızlığını ilan etmiştir. Candaroğlu Beyliği I. Süleyman Paşa'nın çabalarıyla Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri hâline gelmiştir. Batıda Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı önemli başarılar elde etmiştir. Candaroğulları, komşu Türk beylikleriyle dostane ilişkiler yürütmüşlerdir. Candaroğlu beylerinden Celâddîn Beyazıt ve oğlu II. Süleyman Paşa ile veliaht seçimi konusunda başlayan iç çekişmeler, diğer beyler döneminde de devam etmiş ve bu iç çekişmelere Fatih Sultan Mehmed'e kadar bütün Osmanlı sultanları karışmış ve meşru beylere karşı isyan edenleri desteklemişlerdir. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon Rum Devleti'ne son verip 1461 yılında Doğu Karadeniz bölgesini Osmanlı hâkimiyetine aldıktan sonra Candaroğulları Beyliği'nin siyasî varlığına son vermiş ve topraklarını da Osmanlı Devleti'ne katmıştır. Fatih Sultan Mehmed, Candaroğlu beylerinden İsmail Bey'e İnegöl, Yenişehir ve Yarhisar'ı dirlik olarak verirken Kızıl Ahmed'i de Mora Sancakbeyliği'ne atamıştır. Kızıl Ahmed, Sancakbeyliğini kabul etmeyerek Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına kaçmış, İsmail Bey de Anadolu'da kalmak istememiş ve bu talebi kabul edilerek Rumeli Sancakbeyliğine atanmıştır.

Candaroğlu Beyliği'nin 14. yüzyılın birinci yarısı içinde 40 şehri ve aynı sayıda kalesi, 25 bin atlıdan oluşan ordusu vardır. Candaroğulları Sinop'taki tersanelerinde donanma inşa ettirmişlerdir. Geliştirmiş oldukları gemi yapım tekniği ile İsmail Bey döneminde 900 ton yük taşıyacak büyüklükte bir gemi yaptırmışlardır. Fatih Sultan Mehmed, Candaroğulları Beyliğine son verdikten sonra bu gemiyi İstanbul'a götürmüş ve yeni gemilerin inşasında model olarak kullandırmıştır. Candaroğulları ilme ve kültüre önem vermişler, hem telif hem tercüme pek çok eseri Türkçeye ve Türk kültürüne kazandırmışlardır. Bu eserler arasında Kur'an tefsirleri, tıp, fıkıh ve mesnevi türünden dini, edebî ve ilmî kitaplar bulunmaktadır. Candaroğlu İsmail Bey kendisi de "Hulviyyât-ı Şâhî" adlı Türkçe bir fıkıh kitabı yazmıştır. Candaroğulları beyleri, cami, medrese, imarethane, türbe, kütüphane, kervansaray, çeşme gibi sosyal hizmet veren dini ve hayrat birçok eser yaptırarak ülkelerini imar etmişlerdir. Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla Cenevizlilerle ticareti geliştirmişler ve beyliğin ekonomisini dış dünyaya açmışlardır. Candaroğulları bu limanlardan bakır, demir yanında doğan ve şahin gibi avcı kuşlar, Kastamonu at ve katırlarını ihraç etmişlerdir. Candaroğlu Süleyman Paşa İslamiyet öncesi Türk geleneklerini hem devlet yönetiminde hem özel hayatında devam ettirmiştir. Her ikindi namazından sonra sara-

yının kapılarını açtırmış, şehirli, köylü, yolcu, yabancı kim olursa olsun sofralara buyur edilmiş ve ikramda bulunulmuştur. Süleyman Paşa'nın eşi öldüğünde, oğlu İbrahim Bey, annesinin cenazesini başı açık yaya olarak takip etmiştir. Cenazeye katılan beyler dâhil herkes

Kastamonu, Kasaba Mahmudiye Camii kapısı

başı açık ve kaftanlarını ters giymişlerdir. Kadı ve hocalar elbiselerini ters giyip başlarına sarık yerine siyah çevreler dolamışlardır. Kırk gün sonra ölü aşı verilmiştir.[191]

[191] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703-738.

Eşrefoğulları

Eşrefoğulları Beyliği, Selçuklu beylerinden Seyfeddîn Süleyman tarafından 13. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir çevresinde kurulmuş küçük bir beyliktir. Beyliğin ilk merkezi Gorgorum adlı bir Roma şehridir. Süleyman Bey, Beyşehir Gölü yanında kendi adıyla anılan yeni bir şehir inşa etmiş ve beylik merkezini buraya taşımıştır. Süleyman Bey'e izafeten bu şehir "Beyşehir" olarak anılmaktadır. Süleyman Bey'in babası Eşref'in adı beyliğe verilmiştir. Eşref Bey ve oğlu Süleyman Bey Selçuklu Devleti'nin uç beylerindendir. Beyşehir ve çevresine Avşar, Bayad, Bayındır, Salur, Kayı, Karkın, İğdir ve Kınık boylarına mensup kalabalık bir Türkmen grubu yerleşmiştir. Eşrefoğlu Süleyman Bey, 1277 yılından itibaren Karamanoğullarıyla

birlikte Selçuklu-Moğol ittifakına karşı mücadele etmiştir. Eşrefoğlu Süleyman Bey, Karamanoğullarıyla birlikte iki kere Moğol hâkimiyeti altındaki Selçuklu iktidarını devirerek bağımsız bir devlet kurma mücadelesine girmiş ancak her ikisinde de başarısız olmuştur. Bu sebeple, Sultan II. Mesud'a itaatlerini sunarak kendi küçük beyliğini kal-

Konya, Beyşehir, Eşrefoğlu Camii

kındırma yolunu seçmiştir. Beyşehir'in içinde "içşehir" olarak adlandırılan bölgeyi bütünüyle Eşrefoğlu Süleyman Bey inşa ettirmiştir. 1297/99'da yaptırdığı Eşrefoğlu Camii bütün özellikleriyle günümüze ulaşmıştır. 1302 yılında ölen Süleyman Bey'in ardından yerine oğulları geçmiş, önce beyliğin sınırlarını Akşehir ve Bolvadin'e kadar genişletilmiş ancak Moğol valisi olarak Anadolu'ya gelen Timurtaş, son Eşrefoğlu'nu 1326'da Beyşehir Gölü'ne attırarak öldürmüş ve beyliğine son vermiştir. Moğol valisi Timurtaş'ın Anadolu'dan çekilmesinden sonra Eşrefoğullarının toprakları Hamîdoğulları ve Karamanoğulları arasında çekişme alanı olmuştur. Daha sonra Hâmidoğullarından Hüseyin Bey Eşrefoğullarının topraklarını 80.000 altına Osmanlı Devleti'ne satmıştır.[192]

[192] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 716.

Hamîdoğulları

Selçuklu Sultanı III. Kılıç Arslan'ın saltanatı döneminde Isparta, Eğirdir, Borlu ve Yalvaç yöresi, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında 1207 yılında Antalya fethedilmiştir. Fethedilen bu bölgeye Hamîd

Bey idaresinde Oğuz Türklerinin Kayı, Bayad, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çavurdur, Salur, Eymür, İğdir, Büğdüz, Yıva ve Kınık boyları yerleştirilmiştir. Hamîd Bey, devlete bağlı güneybatı uç beyi olarak görevlendirilmiştir. 13. yüzyılda, Hamîd Bey'in torunu Dündar Bey, Moğol hâkimiyetinin zayıflamasından yararlanarak Hamîdoğulları Beyliği'ni kurmuş ve Eğirdir/Prostana şehrini imar ettirerek beylik merkezi yapmış ve şehre

Antalya, Yivli Minare ve Mevlevihane

kendi Feleküddin lâkabına dayanarak Felekâbâd adını vermiştir. Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı topraklarına katarak, beyliğini Akdeniz kıyılarına ulaştırmıştır. Teke Türkmenlerinin yoğun bir şekilde yaşadığı Antalya'nın idaresini kardeşi Yunus Bey'e vermiştir. Teke Türkmenlerinden dolayı Teke olarak adlandırılan bu bölgede Yunus Bey ve daha sonra oğulları hüküm sürdüğünden Hamîdoğullarının Teke şubesi oluşmuştur. 9 şehri ve 15 kalesi bulunan Hamidoğulları Beyliği, batı uçlarının en güçlü beyliği hâline gelmiştir. Hâmidoğlu Dündar Bey Moğol-İlhanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetini tanımış ve vergilerini düzenli ödemiştir. 1316 yılında Moğol-İlhanlı tahtındaki değişiklikten dolayı Emir Çoban Anadolu'yu terk edince Dündar Bey, bağımsızlığını ilan ederek "sultan" ünvanını almıştır. 1317 yılında

Moğolları temsilen gelen Timurtaş bir hükümdar gibi hareket ederek Anadolu Beyliklerini ortadan kaldırırken Eşrefoğullarından sonra Hamîdoğullarına saldırmış, Dündar Bey'i 1324'te öldürerek topraklarına el koymuştur. 1327 yılında Timurtaş'ın Anadolu'yu terk etmesinden sonra Dündar Bey'in oğulları topraklarına tekrar sahip çıkarak beyliği canlandırmışlardır. Eşrefoğullarının topraklarını da ele geçirdilerse de Karamanoğulları ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden bu toprakları 1374 yılında Osmanlı'ya satmışlardır. 1392 yılında Yıldırım Beyazıt, Hamîdoğullarının her iki şubesine de son vermiştir. Beyliğin bütün toprakları Osmanlı'ya geçmiştir.[193]

Sâhib Ata Oğulları

Selçuklu veziri Fahreddîn Ali'nin oğulları tarafından Afyon Karahisar ve çevresinde oluşturulmuş küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, 20 yılı vezirlik olmak üzere kırk yıl Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. Bu süre içinde cami, medrese, kervansaray, zaviye ve hamam gibi dini, ilmî ve sosyal hizmet veren pek çok eser yaptırmıştır. Böyle hayır hizmetlerinin çokluğundan dolayı halk arasında "Sahip Ata" ünvanıyla anılmıştır. Afyonkarahisar, Sahip Ata'ya vezir olduğunda ikta/tımar olarak verildiğinden, bu şehir cumhuriyete kadar "Karahisar Sahip" veya "Karahisar-ı Devle" adlarıyla anılmıştır. Selçuklu devlet adamlarından Pervâne Muîneddîn Süleyman, Vezir Sahip Ata'yla ittifak yapabilmek için, Sahip Ata'nın oğullarına Kütahya, sandıklı, Gorgorum/Eğirdir ve Akşehir'in idaresini 1262 yılında ver-

Afyon, Sahib Ata Kervansarayı

[193] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C.6. s. 703-717.

miştir. Böylece batı uçlarında Sâhip Ataoğulları Beyliği kurulmuştur. 1266 yılında Pervane, Türkiye Selçuklu Devleti'nin en güçlü adamı hâline gelince Sahip Ata'yı vezirlikten azletmiş ve oğullarına verdiği toprakları geri almıştır. Sâhip Ata, hapisten kaçarak Moğol-İlhanlı hanına gitmiş, yeniden vezirliğe atanmış ve oğullarına da Denizli/Ladik, Honas ve Afyonkarahisar şehirlerinin yönetimi verilmiştir. Sâhip Ata Oğullarının toprakları 1342 yılında Germiyanoğulları tarafından ele geçirilmiş ve beylik sona ermiştir.

Alâiye/Alanya Beyliği

Akdeniz sahilindeki "Kalonoros/Candelore Kalesi 1223 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı Alâaddîn Keykubâd, tarafından fethedilmiş ve bu şehre sultanın ismine bağlı olarak Alâîye/Alanya adı verilmiştir. Sultan Alâaddîn Keykubâd, buraya bir şehir ve tershane inşa ettirmiştir. Alâiye, Alâaddin Keykubâd'dan itibaren Selçuklu sultanlarının kışlık merkezi olmuştur. 13. yüzyıl sonlarında Türkiye Selçuklu Devleti zayıf düştüğü için Kıbrıs Frankları Akdeniz'e çıkartma yaparak Alâiye Kalesi'ni ve şehrini 1293 yılında işgal etmişlerdir. Güney uçların hâkimi Karamanoğlu Mahmud Bey, başarılı ber harekât ile Frankları

Alanya Kalesi

Silifke Kız Kalesi

işgal ettikleri yerlerden çıkartmıştır. Bu başarıdan sonra Mahmud Bey, Alâiye'ye yerleşip, Karamanoğullarının bir kolu olarak kendi yönetimini kurmuştur. Mahmud Bey'den sonra da onun soyundan gelen 8 bey Alâiye'yi yönetmiştir. Alâiye beyleri varlıklarını korumak için bazen Memlukların bazen Osmanlıların himayesine girmişlerdir. Alâiye Beyliği'nin toprakları Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı'ya devredilmiştir. Alâiye, nüfusu bütünüyle Türkmenlerden oluşan, İslam ülkelerine kereste ihraç eden, Kıbrıs ve Rodos'tan gelen malları Anadolu'ya dağıtan bölgenin en işlek ve zengin ticaret merkezidir.[194]

Germiyanoğulları

Harzemşahlar hükümdarı Celâleddin Mengüberti ile birlikte gelip Selçuklu döneminde Malatya'nın Germiyan Bölgesine yerleşen Türkler, zaman içinde Etrâk-i Germiyan/ Türkân-ı Germiyan/Germiyan Türkleri, adıyla anılmışlardır. Selçuklu Devleti'nin Sü-başı/ askerî komutanı olan Ali-Şîr oğlu Muzafferüddîn'i Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1240 yılında Babaîler isyanını bastırmak üzere görevlendirmiştir. Muzâferüddîn, Babaîler üzerine iki sefer yapmışsa da başarılı olamamıştır. 13. yüzyılın ikinci yarısında Moğol istilası sebebiyle Malatya civarından ayrılan Germiyan Türkleri, Sahip Ataoğullarının kontrolunda olan Kütahya ve Afyonkarahisar çevrelerine yerleşmişlerdir. Karamanoğlu Mehmed Bey, 1277 yılında Konya'yı ele geçidikten sonra Sahip Ataoğulları Hasan ve Hüseyin'in üstüne yürümüş ve onları ortadan kaldırmıştır. Moğol-Selçuklu ordusu, Karamanoğlunu Konya, Kütahya ve Afyon'dan çıkardıktan sonra Sahip Ata Beyliği'nin yerini Germiyan Türkleri almıştır. 1286-1291 yılla-

194. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a.e. C. 6. s. 703- 718.

rı arasında Moğol hâkimiyeti altındaki Selçuklu iktidarıyla mücadele eden Germiyan Türkleri 1300 yıllarında Germiyanoğulları Beyliği'ni kurmuşlardır. Merkezi Kütahya olan beyliğin kurucusu, bu bölgeye gelmeden önce Selçuklu Devleti'nin hizmetinde bulunan Ali-Şîr oğlu Yakub Bey'dir. Moğol hâkimiyetine itaat eden Yakub Bey 14. yüzyılın başlarında beyliğin sınırlarını Kütahya'dan güneyde göller bölgesine, batıda Alaşehir'e/ Philâdelphia ve Denizli'nin ilerisine kadar genişletmiştir. Aydın, Menteşe ve Saruhan Beyleri Yakub Bey'in emrine girmişlerdi. Aydınoğlu Mehmed Bey, Yakub Bey'in Sübaşısı/ ordu komutanı olarak İzmir yakınlarındaki Birgi ve Ayasuluğ/Selçuk'u fethederek beyliğin sınırlarını batıda en son noktasına getirmiştir. Bizans/Doğu Roma, Ege bölgesinde kaybettiği toprakları geri almak için Sicilya'dan getirttiği paralı asker Katalanları Akşehir'i kuşatmakta olan Yakub Beyin üzerine göndermiştir. Hazırlıksız yakalanan Yakub Bey ilk defa Bizans/Doğu Roma karşısında yenik düşmüş ve Kula ve Simav'ı kaybetmiştir. 1340 yılında ölen Yakub Bey'in döneminde Germiyanoğulları Beyliği 700 şehir ve kaleye, 40 000 atlıya sahiptir. Bizans'tan/Doğu Roma'dan yıllık vergi almaktadır. Yakub Bey'in bir hükümdar gibi vezirleri, emirleri, kadıları ve hazineleri vardır. Germiyanoğullarından Süleymanşah zamanında Karamanlı-Osmanlı mücadelesi başlamış beylik ikisi arasında sıkışmıştır. Süleymanşah, kızı Devlet Hatun'u, Osmanlı Sultanı I. Murad'ın oğlu Beyazıt'a vererek Osmanlıların himayesini sağlamıştır. Kızına ceyiz olarak başta beyliğin merkezi Kütahya olmak üzere Tavşanlı, Simav, Eğrigöz/Emet

Kütahya, Ulu Camii

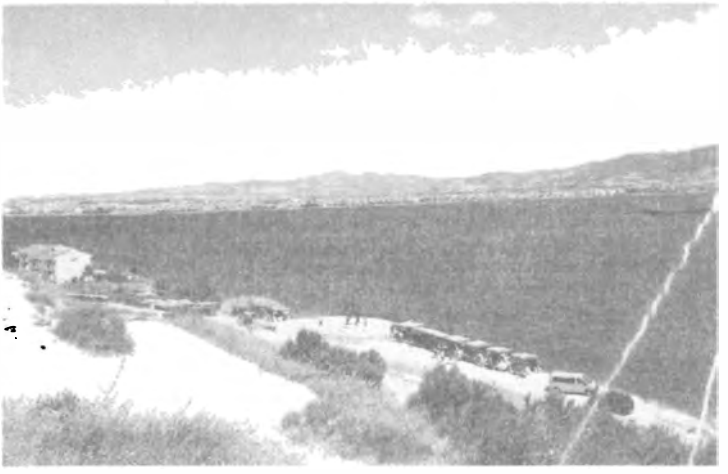
gibi şehir ve kaleleri Osmanlılara vermiştir. 1328 yılında kendisi Kula'ya çekilerek kültür faaliyetleriyle uğraşmıştır. 1387 yılında ölen Şüleymanşah'ın yerine oğlu II. Yakub geçmiştir. II. Yakub, I. Murad'ın Kosova'da şehit düşmesinden sonra Karamanoğulları, Hamidoğulları, Saruhanoğulları ve Menteşeoğulları ittifakına katılarak Osmanlıya karşı savaşmış ve Kütahya'yı geri almıştır. I. Sultan Murad'ın yerine geçen oğlu Yıldırım Beyazıt, Anadolu Beyliklerinin üzerine yönelmiş ve hızla Saruhan, Aydın ve Menteşeoğulları ve Germiyanoğulları beyliklerini ortadan kaldırarak 1390 yılında topraklarını Osmanlı hâkimiyetine dâhil etmiştir. Germiyan beyi II. Yakub'u Rumeli'deki İpsala Kalesi'ne kapatmıştır. Bir yıl sonra Yakup Bey İpsala Kalesi'nden kaçarak Suriye'ye gitmiş ve Şam'da bulunan Timur'a sığınmıştır. Timur'la beraber 1402'de Ankara Savaşı'na katılmış ve Yıldırım Beyazıt'ın yenilmesinden sonra ülkesini geri almıştır. Karamanoğlu Mehmed Bey, Yıldırım Beyazıt'ın oğulları arasındaki taht kavgalarından yararlanarak Germiyanoğulları topraklarını da işgal ederek Bursa'ya ulaşmıştır. Topraklarını ikinci kez kaybeden II. Yakub, Osmanlı tahtına oturan Mehmed Çelebi'ye sığınarak yardım istemiştir. Mehmed Çelebi, Karamanoğulları üzerine yürüyünce Karamanoğlu Mehmed Bey, toprakları terk ederek geri çekilmiştir. Mehmed Çelebi'nin Karaman seferine destek veren II. Yakub, toprakların tekrar geri almıştır. Oğlu bulunmayan II. Yakub, ölümünden önce Edirne'de bulunan Osmanlı Sultanı II. Murad'ı ziyaret ederek 1427 yılında ülkesini Osmanlı Devleti'ne bıraktığını bildirmiştir. Germiyan Beyliği tekrar Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

Menteşeoğulları, Aydın, Saruhan, Karasi ve Menteşe Beyleri vasıtasıyla Ege bölgesinin tamamını fethederek Selçukluların Bizans'tan/Doğu Roma'dan alamadığı yerleri almışlardır. Germiyan beyleri "sultan" ünvanını kullanmış ve kendi adlarına para bastırmışlar, devletlerini aynen Selçuklular gibi teşkilatlandırmışlardır. Germiyanoğulları sanayi ve ticarette gelişmişlerdir. Germiyan kumaşları adıyla tanınan kaliteli tekstil üreterek pazarlamışlardır. Bursa ve Denizli bu üretimin ve pazarlamanın önemli merkezleridir. Kastamonu, Karaman atları gibi Kütahya'da da değerli atlar yetiştirmiş ve yabancılara yüksek fiyatlarla satmışlardır. Germiyanoğulları ürettikleri malları dış pazarlara da ihraç etmişlerdir. Kütahya'da çıkan şap, üretilen buğday, pirinç, balmumu, işlenmiş kenevir Menderes Nehri üzerinden Selçuk ve Balat'a ulaştırılmış, buradan batı pazarlarına gönderilmiştir. Germiyanoğulları, saray, cami, medrese, türbe, imarethane ve çeşme gibi topluma hizmet edecek pek çok kurum yaptırmışlardır. Bu dönemde Kütahya önemli bir bilim merkezi hâline gelmiş, medreselerde dini bilimler yanında astronomi başta olmak üzere pozitif bi-

limler de okutulmuştur. Abdülvacid, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmed-i Dâî, Ahmedî gibi dönemin seçkin bilim ve kültür erbablarını himaye etmişlerdir. Germiyanoğulları Türkçe telif eserler yazdırmanın yanında Farsça ve Arapçadan da önemli eserleri Türkçeye çevirterek Türkçeye ve Türk bilim ve kültür hayatına katkıda bulunmuşlardır.[195]

Karasioğulları

13. yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti çökerken, son Selçuklu hükümdarı II. Mesud'un maiyetinde bulunan Kalem ve Karasi beyler, Balıkesir ve çevresini Doğu Roma/Bizans'tan almışlardır. Balıkesir'i merkez yaparak Karasi Beyliği'ni kurmuşlardır. Batı Anadolu'yu hızla kaybetmekte olan Bizans/Doğu Roma iki kez paralı asker Alan ve Katalanlarla 1302 ve 1306'da Karasi Beyliği üzerine yürümüş ancak bir sonuç alamamıştır.

Karasioğulları Çanakkale ve civarında hakimiyet kurar

Bunun üzererine Karasi ve Kalem Beyler, Bergama, Edremit ve Çanakkale gibi önemli merkezleri fethederek beyliğin sınırlarını denize ulaştırmışlardır. Fethedilen bu yeni bölgelere, 1240 yılında Baba İshak ayaklanmasında Sinop'tan gemilerle Kırım'a gitmiş ve buradan da Moğol istilası önünden kaçarak Dobruca'ya yerleşmiş olan Saru Saltuk'a bağlı Türkmenler 1310 yılında Trakya üzerinden gelerek bu beyliğe yerleşmişlerdir. Kalem ve Karasi beylerin oğullarınca yönetilen Karasi Beyliği 1345 yılında Orhan Bey tarafından Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.[196]

[195] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 722.

[196] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 723.

Saruhanoğulları

Son Selçuklu hükümdarı II. Mesud'un maiyetinde çalışan Saruhan Bey, devletin dağıldığı dönemde ailesiyle birlikte Germiyanoğullarının hizmetine girmiştir. Buradan hareketle 1313 yılında Manisa'yı fethetmiş ve beyliğini kurmuştur. Daha sonra sahile kadar beyliğini genişleten Saruhan Bey, bir donanma yaptırarak adalara seferlere başlamıştır. Foça gibi önemli sahil merkezlerini ele geçirdikten sonra Midilli ve Sakız üzerinde hâkimiyet kurmuş ve adaları ellerinde bulunduran Cenevizleri vergiye bağlamıştır. Saruhan Bey'in 15 şehri, 20 kalesi ve 10.000 atlıdan oluşan bir ordusu, Adalar/Ege Denizi'nde gaza ve akınlar yapan bir de donanması vardır. Saruhan Bey 1345 yılında öldükten sonra beylik oğullarına geçmiştir. Manisa'da Ulu Cami ile medrese ve Mevlevihane gibi eserler yaptıran oğlu İshak Bey'den

Manisa, Ulu Camii

sonra 1388'de beyliğin başına oğlu Hızırşah geçmiştir. I. Murad'ın Kosova'da şehit düşmesinden sonra başlayan ayaklanmaya Hızırşah da katılmıştır. Tahta oturan Yıldırım Beyazıt, diğer beyliklerle birlikte Saruhanoğlu Beyliği'ni de 1390 yılında kendi topraklarına dâhil etmiştir. 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra kısa bir süre yeniden beyliğini teşkilatlandıran Hızırşah, Yıldırım Beyazıt sonrası taht kavgalarına karışmış ve bu mücadelelerde 1410 yılında ölmüş ve toprakları tekrar Osmanlılara geçmiştir.[197]

197. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 724.

Aydınoğulları

On Üçüncü yüzyılın başlarında Batı Anadolu'daki Bizans topraklarını fethetmek üzere harekete geçen Germiyanoğullarının sübaşısı/ordu komutanı Aydınoğlu Mehmed Bey'dir. Aydınoğlu Mehmed Bey, Menderes havzasında bulunan Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey'le birlikte Tire, Efes, Selçuk ve Birgi gibi bölgenin önemli yerleşim birimlerini ele geçirmişlerdir. Aydınoğlu Mehmed Bey, bir süre sonra Sasa Bey'i tasfiye ederek bu şehirleri kendi yönetimine almış ve ardından " Aydın eli" adıyla anılan Büyük Menderes ve Küçük Menderes havzasına tamamen hâkim olmuştur. 1310 yılında İzmir'in iç kısmını, 1328'de sahil şeridini ele geçirerek Aydınoğlu Beyliği'ni kurmuştur. Beylik merkezi Birgi'de ulu bey olarak, büyük kağan gibi küçük oğluyla oturmuştur. Beyliğin diğer kısımlarında üç büyük oğlunu küçük kağanlar gibi görevlendirmiştir. Aydınoğlu Beyliği doğudan Germiyanoğullarına, güneyden Menteşeoğullarına, kuzeyden de Saruhanoğullarına komşudur. Aydınoğulları için gazâ ve fetih yapabilecekleri ve ticaret merkezlerini korumaları gereken alan Adalar /Ege Denizi'dir. İzmir, batı ülkeleri ile Anadolu arasında mal akışını sağlayan çok işlek ve zengin ticaret merkezidir. Aydınoğlu Mehmed Bey, Efes ve İzmir'de iki donanma kurdurmuştur. Aydınoğlu Mehmed Bey, İzmir'in tamamen ele geçirilmesinden sonra aktif mücadeleden çekilmiş ve donanmanın idaresini, İzmir'den sorumlu büyük oğlu Umur Bey'e bırakmıştır. Umur Bey 1329 ile 1333 yılları arasında bazen kardeşleriyle bazen yalnız olarak Sakız, Bozcaada, Eğriboz, İspara, Üstüra adalarına, Mora ve Gelibolu sahillerine üst üste seferler düzenlemiş, zaferler kazanmıştır. Her seferden büyük ganimet ve çok sayıda esirle geri dönmüştür. 1334 yılında Aydınoğlu Mehmed Bey vefat etmiş, Umur Bey, Birgi'de toprağa verilen babasının cenaze törenine Türk yas geleneğine uyarak saçını keserek katılmıştır. Aydınoğlu Mehmed Bey, Birgi'de medrese ve camiden oluşan bir külliye yaptırmış ve beyliğini bir bilim ve kültür merkezi yapmak için çaba harcamıştır. Himayesindeki âlimlere Arapça ve Farsçadan eserler çevirttirerek Türk dili ve kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Aydınoğlu Mehmed Bey'in oğulları arasında taht konusunda bir anlaşmazlık olmamış saygı, sevgi ve uyum içinde Ulu Beyliğe Umur Bey'i seçmişlerdir. Umur Bey babasının sağlığında olduğu gibi kendisi hükümdar olduktan sonra da Ege/Adalar Denizi'nde seferlere devam etmiş ve Germiyanoğullarının fethedemediği Alaşehir'i hâkimiyeti altına almış ve vergiye bağlamıştır. Cenevizler Doğu Roma'ya/Bizans'a ait olan Midilli adasını ve Foça sahillerini ele geçirdikten sonra Saruhanoğulları ve Aydınoğulları rahatsızlık duydukları için Doğu Roma'nın/Bizans'ın karşı seferine yardımcı olmuşlardır. Cenevizlileri bölgeden atarken Umur Bey, Bi-

zans ordu komutanı ile tanışarak dost olmuştur. Cenevizlilerden kurtulan ve Umur Bey'in yardımlarından memnun kalan Bizans imparatoru, Sakız Adası'nın hâkimiyetini Umur Bey'e vermiştir. 1337'de Arnavut isyanını Doğu Roma/Bizans Umur Bey'in yardımlarıyla bastırmıştır. Umur Bey Adalar Denizi'nde rakipsiz bir güce ulaşınca Kıbrıs ve Rodos şövalyeleri, Venedikliler ve Cenevizliler huzursuz olmuşlardır. Papa'dan Umur Bey üzerine bir Haçlı Seferi düzenlemesini istemişlerdir. Bu isteğe Bizans/Doğu Roma da katılmıştır. Doğu Roma, sefer düzenlenirse Ortodoks Kilisesinin Katolik Kilisesiyle birleşeceği vaadinde bulunmuştur. Papa bu isteği kabul etmiş ve Hristiyan güçleri bir ittifak içinde toplamıştır. Kıbrıs, Rodos, Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinden oluşan Haçlı Donanması, Bizans/Doğu Roma ordu komutanının Rumeli seferi için yardımdan henüz dönmüş olan Umur Bey'in donanmasına saldırmıştır. Umur Bey hazırlıksız yakalanmasına rağmen Haçlı Donanmasının ilk saldırısını başarıyla atlatmıştır. Ancak ikinci saldırıda mağlup olmuş ve Haçlılar Umur Bey'in donanmasını yakarak 1344'te İzmir'in sahil şeridine yerleşmişlerdir. 1348'de Haçlıları, İzmir sahillerinden atmak için giriştiği savaşta alnından vurularak şehit düşmüştür. Umur Bey'in şehâdetinden sonra ordusu da bozguna uğramıştır. Umur Bey'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Hızır Bey, Haçlı ittifakının isteklerini kabul etmek zorunda kalmış ve Aydınoğulları Haçlı ittifakına olağanüstü imtiazlar vermişlerdir. Bundan sonra göreve geçen Aydınoğulları dönemlerinde de beylik eski başarılı günlerine geri dönememiş ve II. Murad döneminde beylik toprakları Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilmiştir.

Aydınoğulları Mehmed ve Umur Beyler döneminde 300 kadırgaya sahip Adalar/Ege Denizi'nin en büyük ve güçlü donanmasını meyda-

Selçuk, İsa Bey Camii

na getirerek askerî-denizcilik- alanında uzmanlaşmışlardır. Donanmanın yan sanayi ve alt yapısını teşkil eden bir ticaret filosuna sahip olmadıkları için Haçlıların donanmalarını yakmasından sonra güçlerini kaybetmişler ve yeni bir donanma kuramamışlardır. Anadolu'da üretilen malları Menderes Nehri vasıtasıyla İzmir ve Selçuk'taki limandan batı ve İslam ülkelerine ihraç etmişlerdir. İpek, ipekli kumaş, buğday, safran, susam, bal, balmumu, meşe mazısı, şam üzümü, Kütahya şapı, kırmızı maroken ve halı en çok ihraç edilen ürünlerdir. Bu mamüllere karşılık kumaş, sabun, kalay ve kurşun gibi mamüller ithal etmişlerdir. Aydınoğulları da diğer Anadolu Beyleri ve Selçuklu hükümdarlarları gibi ilme ve kültüre önem vererek âlim ve sanatkârları himaye etmişlerdir. Arapça ve Farsçadan "Tezkiret'ül-Evliya", "Kelile ve Dinme", "Süheyl ü Nevbahar", "Hüsrev ü Şirin" gibi pek çok önemli eseri Türkçeye çevirtmişlerdir. "Şifâü'l-Eskam ve Devâü'l-Alâm" gibi tıpla ilgili telif eserlerin yazılmasını da teşvik etmişlerdir. Birgi, Selçuk, Tire ve İzmir gibi önemli merkezlerinde cami, medrese, imarethane, türbe, köprü ve çeşme türünden birçok sosyal hizmet amaclı bina ile memleketlerini imar ettirmişlerdir.[198]

Menteşeoğulları

13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Antalya'dan deniz yoluyla Doğu Rom/Bizans'ın Karia/Muğla ve çevresine gelen Türkmenler, Marki/ Fethiye ve çevresine ele geçirip, buraya yerleşmişlerdir. Buraya gelen Türkmenlerin başında Selçuklu Emîrü'l-Sevâhil / sahil komutanı Bahadır Bey'in oğlu Menteşe Bey bulunmaktaydı. Moğol hâkimiyeti altında çökmekte bulunan Selçuklu Devleti'nin yerine Anadolu'da fetihler yaparak yeni beylikler kuran beylerden biri de güneybatı uç beyi Menteşe Bey'dir. Menteşe Bey, Karia/Muğla'dan sonra beyliğinin topraklarını Denizli dağlarına, Menderes havzasına kadar genişletmiştir. Tralles/ Aydın ve Sultanhisarı da hâkimiyeti altına almıştır.

198. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 731.

Aydın, (M. Tarman Arşivi)

Menteşe Bey 1282 yılında öldüğünde beyliğin toprakları Fethiye, Muğla, Balat, Milâs, Bozöyük, Marin, Burnar, Beçin, Çine, Tavas, Aydın, Fenike ve Köyceğiz gibi kasaba ve şehirleri kapsamaktadır. Menteşe Bey'in yerine geçen oğlu Mesud Bey döneminde Menteşeoğlu Beyliği gücünün doruk noktasına ulaşmıştır. Güçlü bir donanma meydana getiren Mesud Bey, sahillere hâkim olduktan sonra Rodos'u kuşatmış ve büyük bir bölümünü ele geçirmiştir. Ancak bir süre sonra Memluklar tarafından Akka'dan atılan Sen Jan Şövalyeleri, Papa ve Fransa'nın desteğiyle Rodos'un tamamını ele geçirmişlerdir. Mesud Bey'in oğlu Orhan Bey ve torunu İbrahim Bey zamanında Menteşe Beyliği bütün gücünü ve haşmetini devam ettirmiştir. 1360 yılında İbrahim Bey'in ölümünden sonra Menteşe Beyliği üç oğlu arasında paylaşılmıştır. 1390'da Yıldırım Beyazıt diğer beylikler gibi Menteşeoğulları Beyliği'nin de siyasî varlığına son vererek topraklarını Osmanlı hâkimiyeti altına almıştır. Ankara Savaşı'nı kazanan Timur, Menteşe ilinin idaresinin Menteşe beylerinden İlyas Bey'e vererek beyliğin yeniden kuruluşunu sağlamıştır. İlyas Bey, beyliği eski gücüne kavuşturmuş ve donanmayı harekete geçirerek deniz seferlerini başlatmıştır. İlyas Bey'in Osmanlı Devleti'ndeki Yıldırım Beyazıt sonrası taht kavgalarında taraf tutmasından dolayı II. Murad, 1424 yılında İlyas Bey'in yerine geçen oğulları döneminde beyliğe son vermiştir. Beyliğin toprakları Fatih Sultan Mehmed döneminde bütünüyle Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Menteşe Eli sancak hâline getirilerek Anadolu Beylerbeyine bağlanmıştır. Menteşeoğulları, batı ve İslam ülkeleri arasında yaptıkları ticaretle halka zenginlik ve refah sağlamışlardır. Kültür ve ilme önem vererek yüksek tahsil veren medreseler açmışlar, âlimleri himaye etmişlerdir. Tıp ve kuşçulukla ilgili kitaplarle birlikte Arapça ve Farsçadan pek çok önemli eser tercüme ettirmiş ve telif eserlerin yazılmasını da teşvik etmişlerdir.

Pervâneoğulları

Sinop, 1214 yılında Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. İzzeddin Keykâvus tarafından fethedilmiştir. Ancak 1243 Kösedağ bozgunuyla Anadolu'nun Moğol-İlhanlı hâkimiyeti altına girmesi Selçuklu iktidarını ve ordusunu güçsüzleştirmiştir. 1254 yılında II. İzzeddin Keykâvus ve Kılıç Arslan kardeşler arasındaki taht kavgaları Selçuklu Devleti'ni yabancı istilalarına açık hale getirmiştir. Selçuklu Devleti'nin en önemli ihracat ve italat limanı olan Sinop 1259 yılında Trabzon Rumları tarafından işgal edilmiştir. Aynı tarihte Moğol-İlhanlı hükümdarı Selçuklu saltanatını bu iki kardeş arasında ikiye bölmüşlerdir. II. İzzeddin Keykâvus, 1262 yılında saltanatı birleştirmek Moğol-İlhanlı hâkimiyetinden kurtulmak ve bağımsızlıklarını yeniden

kazanmak için mücadele etmiş ancak başarılı olamamıştır. Keykâvus'a karşı Moğol-İlhanlı Devleti'yle işbirliği hâlinde olan Selçuklu devlet adamlarından Pervâne Muîneddin Süleyman, Anadolu'da Moğolların tek temsilcisi hâline gelmiştir. Pervâne Muîneddin Süleyman, 1266 yılında Sinop'u, Trabzon Rumlarından geri almıştır. Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklu geleneğinde de toprakların

Trabzon

hükümdarlar dâhil hiç kimsenin özel mülkü olamaz, hükmüne rağmen IV. Kılıç Arslan'a baskı yaparak Sinop'un Pervâne ailesinin özel mülk olarak verilmesini sağlamıştır. Oğlu Muîneddîn Mehmed'i Sinop'a göndermiştir. 1277 yılında Moğol-İlhanlı hükümdarı tarafından Pervâne Muîneddin'in oğlu babasının mülkü olan Sinop'ta kendi beyliğini kurmuştur. Rervane oğlu Mesud, Samsun ve Bafra'yı ele geçire-

Sinop Kalesi

rek Pervâne Beyliği'ni genişletmiştir. 1300 yılında ölen Mesud Bey'in yerine geçen Gazi Çelebi, denizcilik faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmış ve güçlü bir donanma kurmuştur. Donanmayla hem Sinop'u düşman saldırılarından korumuş hem de Kırım'daki Cenevizliler ve Trabzon Rumları üzerine başarılı seferler yapmıştır. Gazi Çelebi, yaşlılığında Candaroğullarının hâkimiyetini kabul etmiş, vâris bırakmadan öldüğü için beyliği 1322 yılında Cândaroğullarının hâkimiyetine geçmiştir. Gazi Çelebi çok cesur ve yetenekli bir denizci, hem iyi bir yüzücü hem de dalgıçtır. Deniz savaşlarında tek başına denize dalarak, burgu/matkapla düşman gemilerini altlarında delik açarak batırmıştır.[199]

Tâceddinoğulları

1335 yılında, Anadolu üzerinden Moğol-İlhanlı hâkimiyetinin kalkmasından sonra Niksar'ı yöneten Doğancık Bey'in 1349 yılında ölümünden sonra oğlu Tâceddin Bey tarafından kurulan bir beyliktir. Tâceddin Bey, Canik bölgesinde önemli bir güce sahip olmuş, Trab-

Tokat, Niksar, Talazan Köprüsü

zon Rum imparatoru, bu güçlü beyle müttefik olmak için kızını Taceddin Bey'e vermiştir. Tâceddin Bey önceleri Eratnalılar Devleti'ne tâbi iken, devletin veziri Kadı Burhaneddin'in sert ve hükmedici tavırları aralarının açılmasına sebep olmuştur. Eratnalılar Devleti ile bağımsızlığını ilan eden Tâceddin Bey arasındaki mücadele Tâceddin Bey'in ölümüne kadar sürmüştür. Kesin bir sonuç alınamamakla beraber Tâceddin Bey bağımsızlığını korumuş ve Kadı Burhaneddin'in hükmü altına girmemiştir. Tâceddin Bey'in ölümünden sonra oğulları ve torunları, beyliği, II. Murad'ın Taceddinoğlu Beyliği'ne son vererek Osmanlı topraklarına katmasına kadar idare etmişlerdir.[200]

199 Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703-739.

200. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703-740.

Eratnalılar

Emir Eratna, Moğol İlhanlı sarayında bulunan Uygur asıllı öğretmenlerden Taycu Bahşı'nın oğludur. Taycu Bahşı, İlhanlı hükümdarı Gazan Han döneminde (1295-1304) Kayseri'ye gelerek yerleşmiş, burada İslamiyeti kabul etmiştir. Eratna Moğol-İlhanlı Devleti'nin hizmetindeyken 1317 yılında vali olarak gönderilen Timurtaş'ın emrinde Anadolu'ya gelmiştir. Timurtaş kendi devletini kurmak üzere Konya bölgesini ele geçirdikten sonra Eşrefoğulları ve Hamîdoğulları Beyliklerine son vermiştir. Emir Eratna'yı Sahib Ata Oğullarının üzerine gönderdiği sırada, babası Emir Çoban'ın öldürülmesinden sonra sıranın kendisine geldiğini düşünerek 1327 yılında Mısır Memluklu

Konya, Alaaddin Camii

Devleti'ne sığınmıştır. Yerine vekil olarak bıraktığı Emir Eratna, Sivas'a yerleşmiş ve Timurtaş'ın Anadolu Beyliklerine uyguladığı şiddet ve baskı politikasına son vermiştir. Halka iyi muamele ederek sevgi ve takdir kazanmıştır. Azerbaycan'a hâkim olan Timurtaş'ın oğlu Çobanlı Şeyh Hasan, Emir Eratna'nın kendisine tâbi olmasını istemiştir. Eratna bu talebi red edince savaş başlatmıştır. Sivas'ın Karanbük mevkiinde 1343 yılında Emir Eratna Moğol ordusunu bozguna uğratmıştır. Bu başarıdan sonra Emir Eratna, Alâaddin adını alarak sultanlığını ilan etmiş ve kendi adına para bastırmıştır. Eratnalılar Devleti'nin sınırları Pasinler Ovası'ndan Ankara'ya, Sam-

sun'dan Toros Dağlarına kadar genişlemiştir. Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya, Erzincan, Niksar gibi Anadolu'nun en önemli merkezleri Sultan Eratna'ın hâkimiyetindedir. Sultan Eratna, Moğol İl-

Sivas, Guduk Kavak

hanlı Devleti'nin Anadolu'daki hâkimiyetine son vererek bir asırdır bozuk olan düzeni sağlamış, hâkim olduğu bölgelere huzur ve emniyeti getirmiştir. Halka adaletle ve şefkatle davranmış, yazarları, din ve bilim adamlarını himaye ederek herkesin sevgisini kazanmıştır. Halk Sultan Alâaddin Eratna'ya "Köse Peygamber" lâkabını vermiştir. Sultan Eratna, 1352 yılında öldükten sonra yerine geçen oğulları ve torunları hep küçük yaşta ve tecrübesiz oldukları için yönetimde yetersiz kalmışlardır. Bu durumdan yararlanan Karamanoğulları Niğde, Aksaray ve Kayseri gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdir. Amasya, Tokat, Niksar, Erzincan valileri merkezle bağlarını koparta-rak bağımsız hareket etmişlerdir. Bütün otorite vezirlerin ve saltanat naiblerinin eline geçmiş ve son saltanat naibi olan Kadı Burhaneddin bütün rakiplerini yok ederek Eratna Devleti'ni ele geçirmiştir. 1381'de Eratnalılar hanedanı sona ermiş, yerini Kadı Burhaneddin'in temsil ve hükmettiği devlet almıştır.

Kadı Burhaneddin Ahmed Hükümeti

Kadı Burhaneddin'in mensup olduğu aile Oğuzların Salur boyundan gelmektedir. Kadı Burhaneddin'in büyük atası Mehmed Harezm'den Kastamonu'ya göç etmiş, onun oğlu Celâleddin Habîb Selçuklu hükümdarı II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde (1237-1246) Kayseri

kadısı olmuş ve onun ailesinden Kadı Burhaneddin de dâhil babadan oğula dört nesil kadılığı arka arkaya devr almışlardır. Kadı Burhaneddin'in ailesinde babadan oğula aktarılarak gelen yüksek hukuk kültürü hâkimdir. Kadı Burhaneddin, Arapça, Farsça ile birlikte, hukuk yanında edebiyat, matematik, mantık, felsefe, astronomi gibi bilim dallarında öğrenim görürken; bir yandan da ata binmek, kılıç kullanmak gibi askeri eğitim de almıştır.. Kayseri'den sonra Kahire, Şam ve Halep'te fıkıh, hadis, tefsir, astronomi ve metematik alanlarında üst seviyede öğrenim görmüştür. Kadı Burhaneddin 21 yaşında 1375'te Eratnalılar hükümdarı Mehmed Bey tarafından Kayseri kadılığına tayin edilmiştir. Bir yıl gibi kısa bir zamanda gerçekleri ortaya çıkartmış; doğruları koruyarak, adaleti hâkim kılmış; zulmü ve eziyeti ortadan kaldırmış ve hakkı sahibine teslim etmiş; zorbalığı ve iki yüzlülüğü, korkuyu ve dehşeti yok ederek bütün halkın takdirini kazanmıştır. Karamanoğullarının ani Kayseri baskınlarından birinde yenik düşen Eratnalı hükümdarı Ali Bey'i ve Kayseri'yi Karamanoğullarından kurtararak büyük bir askerî zafer kazanmıştır. Hükümdar Ali Bey, Kadı Burhaneddin'i 1378'de vezir yaparak ödüllendirmiştir. Hız-

Kayseri Hunat Hatun Camii

la halkın ihtiyaç ve sıkıntılarını gideren ve askerî seferlerde de başarılı olan Kadı Burhaneddin, hükümdarın ölümünden sonra yerine geçen küçük yaştaki sultanların saltanat nâibliğine atanmıştır. Saltanat nâibi olarak da devlete ve milletine iyi hizmet eden Kadı Burhaneddin, önce rakiplerini tasfiye etmiş ve daha sonra küçük sultan ve veliahtları devreden çıkartarak Eratnalılar Devleti'ni ele geçirmiş ve hükümdarlığı üstlenmiştir. Ülkesini güçlendirmiş, 1389'da Memluklarla ve 1392'de Osmanlılarla yaptığı savaşlarda başarılı olmuştur. Timur'un Anadolu'ya girmesinin tehlikeli olduğunu idrak ederek Memluk ve Osmanlılara ittifak teklif etmiştir. Bu öneriye Memluklardan cevap alamazken, Yıldırım Beyazıt'la anlaşmıştır. Timur'a karşı hazırlık yaparken Akkoyunlullardan Kara Yülük Osman'la aralarında meydana gelen anlaşmazlıktan çıkan mücadelede pusuya düşürülerek 1398 yılında ölmüştür. Yerine geçen oğlu Alâaddin Ali Çelebi Yülük Osman'la başa çıkamayacağını anlayınca Yıldırım Beyazıt'dan yardım istemiştir. Yıldırım Beyazıt, oğlu Süleyman Çelebi komutasında bir ordu göndermiş ve Süleyman Çelebi Yülük Osman'ı yenmiştir. Bu savaştan sonra Sivas, Kayseri, Tokat ve Niksar dâhil olmak üzere Eratnalılar Devleti toprakları Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Böylece 1398'de Eratnalılar Devleti son bulmuştur. Kadı Burhaneddin

Kayseri Kalesi

Ahmed, hükümdarlık asası ve kılıcını bir arada kullanan hükümdarlardandır. Adalet onun siyasetinin gerçek temelini oluşturmuştur. Rakiplerine karşı çok acımasız ve sert, halka karşı fevkalâde âdil ve

hoşgörülü davranmıştır. Kadı Burhaneddin aynı zamanda bilgin, yazar ve şairdir. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilmesine rağmen Selçuklu dönemi yazar ve şairlerinden farklı olarak eserlerini Türkçe yazmıştır. Şiirlerinin bulunduğu Kadı Burhaneddin Divanı günümüze ulaşan eserler arasındadır. İmaret, medrese ve kale gibi döneminde ihtiyaç duyulan yapılar inşa ettirmiştir.[201]

Dulkadiroğulları

Doğu Anadolu'ya yerleşmiş Türkmen boylarının büyük bir kısmı 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu hâkimiyetleri altına alan Moğol-İlhanlı baskısından uzaklaşmak için 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güneye inmişler ve Antep ile Halep arasındaki Memluk topraklarına yerleşmişlerdir. Oğuzların Bozok koluna mensup Bayat, Avşar, Beğdili boylarıyla Ağaçeri Türkleri, Maraş ve Elbistan çevresini ele geçirerek bu bölgeye yerleşmişlerdir. 1335 yılında Moğol-İlhanlı Devlet'nin Anadolu'dan çekilmesinden sonra Oğuzların Bayad koluna mensup Dulkadiroğlu Zeynüddîn Karaca, Elbistan merkez olmak üzere Maraş ve çevresinde Dulkadiroğlu Beyliği'ni kurmuştur. 1337 yılında Memluklar, Kara ca Bey'e "Emirlik" ünvanı

Maraş Kalesi'nden

vererek onu bölgenin yöneticisi yapmışlardır. Karaca Bey, Memlularda sultan değişimini fırsat bilerek 1341 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine Memluklarla arası açılan Karaca Bey ile Memluklar arasında çeşitli savaşlar yapılmış ve sonuçta Karaca Bey Mem-

201. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a.e. C. 6. s. 703- 746.

luklar tarafından idam edilmiştir. Yerine geçen oğlu Halil Bey, Memluklarla anlaşmış ve Elbistan valiliğine atanmıştır. Dulkadiroğlu Beyliği'ni kurtaran Halil Bey, Maraş, Malatya, Harput, Behisni/Besni, Amik/Diyarbakır ve çevresini ele geçirerek beyliğin topraklarını genişletmiştir. Gücüne güvenerek Halil Bey de babası gibi Memluklara başkaldırmış ve o da 1397 yılında öldürülmüştür. 1402'de Timur'-

Maraş, Ulu Camii

un Anadolu'ya gelişiyle diğer beylikler gibi Dulkadiroğulları da Timur'a itaat etmiştir. Timur'un Anadolu'dan ayrılmasından sonra Dulkadiroğulları beyleri Memluklara itaat etmeyi sürdürmüşlerdir. Osmanlıların güçlenmesinden sonra Memluk beylerinin bir bölümü Osmanlı, bir bölümüm Memluk taraftarı olunca aralarında çatışmalar çıkmıştır. Son Dulkadiroğlu Bozkurt Bey'in Osmanlı ittifakından ayrılarak Memluklardan taraf olması üzerine Yavuz Sultan Selim Bozkurt Bey üzerine bir ordu göndermiştir. Savaşı Osmanlı ordusu kazanmış, Bozkurt Bey ve oğulları savaşta ölmüşlerdir. 1521 yılında Dulkadiroğulları toprakları Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.

15. yüzyılın ikinci yarısına kadar Memluklara bağlı olan Dulkadiroğulları beyleri bundan sonra bazen Osmanlı bazen Memluklara bağlı olarak 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dulkadiroğlu beyleri, Harput ve Kayseri'den Kuzey

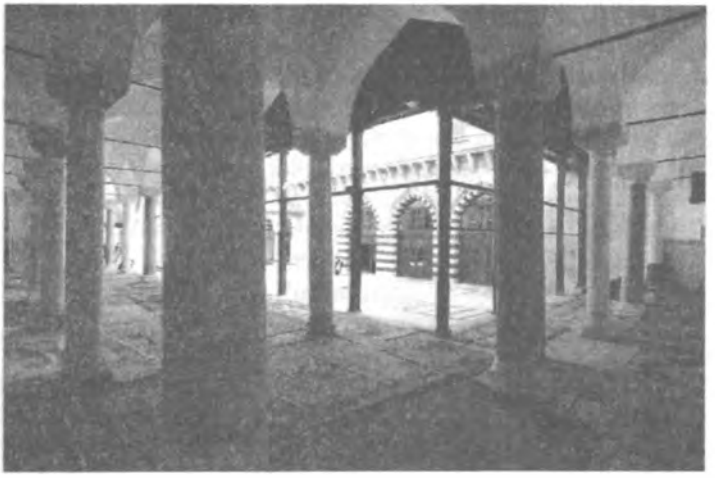
Suriye'ye kadar uzanan sahada güçlü bir idare kurmuşlardır. 30 bin kişilik atlı Türkmenlerden oluşan güçlü bir orduya sahip olmuşlardır. Dulkadiroğullarının son beyi Bozkurt, imar faaliyetleri yanında şer'î ve örfî hükümlerden oluşan Türkçe bir kanunname meydana getirmiş ve beyliğin yönetimini hukuki düzene oturtmuştur. Dulkadiroğulları beyleri, Maraş, Elbistan ve Kayseri gibi önemli merkezlerde cami, mescit, medrese, türbe, köprü, zaviye ve kale gibi dinî, ilmî, sosyal hizmet veren ve güvenlik sağlayan eserler yaptırmışlardır.[202]

Ramazanoğulları

1243 Kösedağ bozgunundan sonra Moğol-İlhanlı Devleti'ne itaat etmek istemedikleri için Doğu Anadolu'ya gelen Türkmenlerin/Oğuzların Üçok ve Bozok koluna mensup bazı boylar, Anadolu'da da Moğol-İlhanlı yönetimine girmek istememişlerdir. Bu sebeple Kuzey Suriye'ye göç etmişlerdir. Memluklu hükümdarı Baybars (1261-1277) 40.000 çadırlık bir grup olan bu Türkmenleri Antakya ile Gazze arasındaki bölgeye yerleştirmiştir. Memluklarla beraber Ermenilerle savaşan Türkmen boyları, geri Suriye'ye dönmeyerek fethettikleri yeni yerlere yerleşmişlerdir. Bu gruptan Bozok Türkmenleri Maraş-Elbistan çevresinde Dulkadiroğulları Beyliğini kurmuşlar, Üçok Türkmenleri ise Memluklarla beraber Ermenilerden aldıkları Çukurova bölgesine yerleşmişlerdir. Üçok Türkmenlerinin başkanı Yüreğir boyundan Ramazan Bey'dir. 1352 yılında Memluklu valileriyle birlikte Memluklu sultanına karşı ayaklanmada bulunan Dulkadiroğlu Karaca Bey'in asılmasından sonra "emirlik" ünvanı Ramazan Bey'e verilmiştir. Böylece Çukurova'da Memluklara bağlı olarak Ramazanoğlu Beyliği kurulmuştur. Beylik Ramazan Bey'den sonra oğulları ve torunları tarafından yönetilmiştir. 1359 yılında Memluklular tarafından Adana fethedilmiş ve Ramazanoğulları Adana'yı beyliklerinin merkezi yapmışlardır. Ramazanoğulları, Anadolu'da gittik

202. Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a.e. C. 6. s. 703- 748.

Adana, Ulu Camii

çe güçleri artan Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in yüksek hâkimiyetini tanımışlar ve Mısırseferine katılmışlardır. 1517 Reydaniye/Rıdaniyye Savaşında Ramazanoğlu beyi ölmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın da takdirini kazanan Ramazanoğlu beyleri 1608 yılına kadar beyliklerini devam ettirmişlerdir. Bu tarihte beylik bütünüyle Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve bu bölge merkezden gönderilen valilerle yönetilmiştir.[203]

Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflaması ve 1243 Kösedağ bozgunuyla Moğol-İlhanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra Türkmen boyları bulundukları yörelerde 20 kadar beylik kurmuşlardır. Bu küçük devletlerle Anadolu'ya yerleşmeyi sürdürmüşler ve Selçukluların fethedemedikleri Batı Anadolu, Rumeli ve adaların bir bölümünü ele geçirerek Türk egemenliğini Anadolu ve çevresinde hâkim kılmışlardır. Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde alınamamış yerler, batı, kuzey ve güney uçlarında teşekkül eden Türk beylikleri tarafından alınarak Anadolu'nun fethi tamamlanmıştır. Türkiye Selçukluları zamanında genellikle uçlarda toplanmış olan Türk nüfusu, Beylikler döneminde başta sahiller ve büyük şehirler olmak üzere Anadolu'nun her tarafına dağılmıştır. Bunun sonucu olarak Anadolu'da Türk nüfusu ve kültürü hâkim duruma gelmiştir. Türkiye Selçuklularında edebî ve resmî dil olarak kullanılan Farsça ve Arapça yerine beyliklerde resmi ve edebî dil olarak Türkçe kullanılmıştır. Hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçuklular dönemlerinde siyasî üstünlük Türklerde olmakla beraber kültür ve dil Arap ve Fars-

[203] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703-749.

ların hâkimiyetinde kalmıştır. Sarayda, orduda ve halk arasında Türkçe konuşulduğu halde resmî yazışmalarda, edebiyatta, ilimde, tarih yazıcılığında Farsça ve Arapça kullanıldığı için Türkçenin bilim ve edebiyat dili olarak gelişmesi kesintiye uğramıştır. Anadolu Türk beyleri Türk kültürü ve dilinin gelişmesine tercümeler yaptırtarak, telif eserler yazdırtarak, âlim ve sanatçıları himaye ederek büyük katkıda bulunmuşlardır. Anadolu Türk edebiyatının ilk örnekleri bu dönemde teşekkül etmiştir. Türkiye Selçukluları, Orta Anadolu'nun büyük şehirlerine, ticaret yolları üzerine dinî, ilmî ve sosyal hizmet için mimarî eserler yaptırarak Anadolu'nun büyük bir kısmını imar ettirmişlerdir. Anadolu Türk beylikleri devraldıkları bölgelerde bu imar faaliyetlerine devam ederken kendilerinin fethettikleri Ege, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde de çok değerli yapılarla Anadolu'nun imarını tamamlamışlardır. Beylikler döneminde Kütahya, Bursa, Kastamonu, Antalya, Manisa, Karaman, Eğirdir, Birgi, Beyşehir gibi merkezler Türkiye Selçuklu şehirleriyle eşdeğer hale getirilmiştir. Türkiye Selçuklu döneminde olduğu gibi beylikler döneminde de Anadolu'da ucuzluk ve bolluk yaratılarak halkın refahı sağlanmıştır. Moğolların yarattığı huzursuzluk ve çatışmalar önlenerek huzur ve barış sağlanmıştır. Seyyah İbn Batuda 14. yüzyıl Anadolu'sunu "refah ve şevkat ülkesi" olarak nitelendirmiştir. [204]

Türklerin, Kimmerler, Sakalar ve Hunlardan sonra "Türk" adıyla batıya göçlerini sağlayan ve dünya siyasetini yeniden şekillendiren olaylardan birisi Selçukoğullarının İç-Batı Asyada Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmaları ve bu devletin Bizans/Batı Roma Devleti'nin askerî gücünü 1071'de büyük ölçüde yok etmesidir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Türk beyleri "Rum Diyarı" dedikleri/Romalıların Anadolu'sunu kısa bir sürede fethetmişlerdir. Danişmend, Saltuk, Mengücek, Artuk, Sökmenliler/ Ahlatşahlar, İnaloğulları / Yınaloğulları, Dilmaçoğulları/ Kamburoğulları' nın öncülük ettikleri yurt edinme hareketine Selçukoğullarının iktidara küskün olanları da katılmıştır. Büyük Selçuklu Sultanlığı için mücadele edip bu yolda ölen Kutalmış'ın oğlu Süleyman Bey, Rum diyarının büyük bir kısmını fethetmiş ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. İstanbul'u hedefleyerek İznik'i başkent yapmıştır. Türk tarihinin bu bölümü, Türk beylerinin hâkimiyet dönemidir. Kutalmışoğulları diğer beyliklerden daha güçlü konuma gelerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni yönetmekle beraber diğer Türk beylerinin de "kılıç hakkı" olarak kazandıkları ve yüksek Selçuklu hâkimiyetini tanıyarak geliştirdikleri kendi devletleri vardır. I. Beylikler Dönemi diye de adlandırılan 12. yüzyılda Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğulları İzzeddin Keykâvus ve

[204] Prof. Dr. Salim Koca, "Anadolu Türk Beylikleri", a. e. C. 6. s. 703- 755.

Alâaddin Keykubad zamanında Anadolu/Rum diyarı batısı dışında büyük ölçüde birliğe kavuşmuş, şehirleşmeyle birlikte imar faaliyetleri sürdürülmüştür. Diyar-ı Rum/Romalıların ülkesi hızla Müslüman Türk kimliğine bürünmüştür. İmar faaliyetleri Selçuklu da olduğu gibi ona tâbi beyliklerde de devam etmiştir. Dinî, askerî, sosyal binalar yanında köprüler ve yollar da bu imar faaliyetleri içinde önemli yer tutmuştur. Selçuklu iktidarının 1243 Köse Dağ yenilgisinden sonra hızla Moğol-İlhanlı Devleti'nin etkisinde giderek güç kaybetmesine rağmen Anadolu'daki imar faaliyetleri ve yerleşimler devam etmiştir.

Selçuklu iktidarının 1308'de son bulmasından sonra 1299'da Selçuklu idaresinden yetki alarak kurulan Osmanlı Beyliği de dâhil olmak üzere, çoğunluğu Batı Anadolu'da olmak üzere Akdeniz ve Karadeniz ve Doğu ve Güney Anadolu'da yer alan İnançoğulları, Çobanoğulları, Eşrefoğulları, Sâhib Ataoğulları, Alâiye/Alanya Beyliği, Germiyanoğulları, Karasioğulları, Saruhanoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları, Candaroğulları, Pervâneoğulları, Tâceddinoğulları, Eratnalılar, Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları beylikleri 14 yüzyılda İkinci Beylikler dönemini oluşturarak 1071'de başlayan Anadolu'nun Türkleşmesini ifade eden fetih, iskân, inşa ve üretim faaliyetlerini devraldıkları noktadan devam ettirmişlerdir. İktidarda oturanların ve devletlerin isim değiştirmeleri yurt edinme, üretim ve hizmet anlayışlarını değiştirmemiştir. Osmanlı hükümdarı Yıldırım Beyazıt'ın ülke bütünlüğünü sağlama çabalarıyla bir ölçüde son bulan beylikler dönemi 1402 Ankara Savaşı sonunda yeniden canlanmışsa da Osmanlı Devleti güçlendikçe bu beylikler de birer birer Osmanlı hâkimiyetine girmişler ve Beylikler Dönemi Osmanlı'da bütünleşmeyle sonlanmıştır.

Türklerin kurduğu en büyük ve en uzun ömürlü devlet olan Osmanlı Devleti, Büyük ve Türkiye Selçukluları ile Beylikler dönemleri birikimi üzerine oturmuştur. Selçukoğullarıyla başlayan batıya göç büyüklü küçüklü Türk beylerinin ve kalabalık Türk boylarının yeni coğrafyalarda hep birlikte oluşturdukları kültür birikimi ve dünya görüşü ile hem eski ile sıkı bağları olan hem de pek çok yeniliği ve orijinalliği de içinde yaratabilen yeni bir Türk sentezine doğru yol almıştır.

Türkler 11. yüzyılın son çeyreğinde büyük kitleler hâlinde batıya gelmeye başladıklarında Anadolu, Romalılar tarafından Küçük Asya/Asia Minor; Müslümanlar ve Ön Asya kavimleri tarafından, Romalıların ülkesi anlamında Romaoi/Diyar-ı Rum olarak anılmaktadır. Medeniyetler beşiği olarak adlandırılan Anadolu ve Orta Doğu'da pek çok kavim yaşamış ve pek çok devlet kurulmuştur. M.Ö. 4. binlerden itibaren Anadolu'nun doğu ve güney doğusundan Dicle ve Fı-

rat arasında kalan bölgeden itibaren Basra Körfezi'ne kadar uzanan verimli topraklarda/Mezopotamya'da Subarru, Akkad, Babil, Sümer, Huriler'in ardından Samiler/Babil ve Asur daha sonra Hititler ve Mitanniler devletler kurmuş, medeniyetler yaratmışlardır. Ḫattiler ve Hititler M.Ö. 2000'li yıllarda Anadolu'nun hemen tamamına hâkim olan bir krallık kurmuşlardır. Hitit Krallığı, Babil, Mısır ve Med devletleriyle eş zamanlı hüküm sürmüş, Hititler, Babil Krallığı'na M.Ö. 1595'te son vermişlerdir. M.Ö. 1200'lerde son bulan Hititlerden sonra kurulan Frigya Krallığı Kimmerlerin/Proto-Türk kavmi'ne yenilerek önce küçük beyliklere dönüşmüş daha sonra Lidya Krallığı'nın hâkimiyetini girerek tarihten silinmiştir. M.Ö. II. binde Anadolu'ya gelen ve bir krallık kuran Lidyalılar M.Ö. 6. yüzyılda Pers/Fars saldırılarıyla tarihe karışmışlardır. M.Ö. 9-7. yüzyıllar arasında Van-Urmiye-Sevan Gölleri arasında doğu Anadolu ağırlıklı olarak Urartular hüküm sürmüşlerdir. 6. yüzyılda İranlı kavimler önce Asurların bu tarihe kalan küçük krallıklarını, daha sonra Urartuları ortadan kaldırmışlardır. M.Ö. 7. yüzyılda Yunanistan'da site devletleri oluşmuş ve hızlı nüfus artışı ve ticaretle zenginleşerek Anadolu, Kuzey Afrika ve İspanya'da koloniler oluşturmuşlardır. Ege'de site devletlerinin kurduğu kolonilerdeki yerli halkların da katkısıyla Mısır, Suriye, Mezopotamya ve Hindistan'ın da etkilerini taşıyan büyük bir medeniyet kurulmuştur. M.Ö. 559 yılında Persler büyük bir atağa kalkmışlardır. 525 yılına kadar geçen sürede hızla Medleri ve Yeni Babil Krallığı'nı yıkarak daha sonra Mısır'ı da topraklarına katarak Hindistan'dan Anadolu'ya, Trakya'dan Tuna Nehri'ne kadar uzanan büyük bir imparatorluk şekillendirmişlerdir. Bu büyük imparatorluk, M.Ö. 486 yılında Salamis Deniz Savaşı'nda Yunanlılara yenildikten sonra giderek güç kaybetmiştir. M.Ö. 336 yılında Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu yıkarak Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuştur. Büyük İskender İmparatorluğu M.Ö. 323 yılında İskender'in ölümüyle dağılmıştır. Bu geniş alanda kurduğu yetmiş kent hem askerî üs görevi görmüş hem de Antik Yunan kültürünün Hindistan'a kadar yayılmasını sağlamıştır. İskender sonrasında küçük devletler kurulmuş bunların kendi aralarında çekişmeleriyle bölgenin batısı, Romalıların doğusu İran kavimlerinin eline geçmiştir. Anadolu'nun büyük bir kısmı Roma hâkimiyetine geçmiştir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması ve Doğu Roma döneminde de bu bölge Rum Diyarı/Romalıların Ülkesi/Rumeli adıyla tanımlanmıştır. 7. yüzyılda İslamiyetin doğuşundan sonra Arap ordularının bölgeye girdikleri Anadolu'da yer yer hâkim oldukları ve Konstantinopol/İstanbul'u kuşatıkları zaman içinde de bölge aynı adı korumuştur. 12. yüzyıldan itibaren artık bu bölge Latince Turkhae/Turkae/Turkia - Türklerin ülkesi adını almıştır. 14.

yüzyıldan itibaren Rumeli/Rum diyarı Avrupa yakası ve ötesi için kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihlerde eski Diyar-ı Rum için "Anadolu" ve Türkiye kullanılmıştır.[205]

Türkiye Selçuklu döneminin en önemli sosyal oluşumu Ahiliğin kuruluşu ve gelişimidir. Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanat döneminde onun himayesinde kurulan Ahilik kurumu, kadınların ve erkeklerin eşit ölçülerde görev aldığı sosyal, kültürel ve siyasî bir kuruluştur. Ahiyân-ı Rum olarak da isimlendirilen bu kurumun kadınlar örgütü "Bacıyân-ı Rum/Anadolu Bacıları" diye isimlendirilmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Kayseri'de hem erkekler hem kadınlar için bir sanayi sitesi inşa ettirmiştir. Ahilik kurumu 13. yüzyılda önce Kayseri ve Orta Anadolu'da teşkilatlanmıştır. Özellikle Türkmenlerin Ulu Sultan diye adlandırdıkları Alâaddin Keykubad döneminde bütün Anadolu'ya yayılarak devlet yapısı içinde de yerini almıştır. Bu dönemde belediye ve emniyet hizmetlerini ahilik teşkilatı ve Bacıyan-ı Rum yürütmüştür. Ahilik önce Azerbaycan'ın çeşitli kasaba ve şehirlerindeki Türkmen esnaf ve sanatkârları arasında doğmuş, Anadolu'da örgüt hiyerarşisi kazanarak kurumlaşmıştır. Ahlatşahlar/Sökmenoğulları Devleti'nde ahilik yaygın olduğundan, Anadolu'ya öncü ahiler bu yörelerden gelmişlerdir. Anadolu Ahi teşkilatının kurucusu Ahi Evren/Evran adıyla ünlenen Hace Nasîrüddin Mahmud, o dönemde Sökmen eline dâhil olan Hoy'ludur. Türkiye

Kırşehir, Ahi Evran Külliyesi

■

[205] Prof. Dr. Tuncer Baykara, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", a. e. C. 7. s. 223-257.

Selçukluları Devleti'nde ve Orta Anadolu'da yüz yıldan fazla hüküm-ran olan Danişmendoğulları Devleti'nde de Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi bilime ve bilimsel araştırma ve çalışmalara fevkalâde önem verilmiştir. Dânişmendoğulları Devleti, Selçuklu Devleti tarafından hâkimiyet altına alındıktan sonra da Danişmend illerinde bilimsel faaliyetler devam etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk 150 yılında ve Danişmendoğulları döneminde Anadolu'da yazılan eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi aklî ve tabiî bilimler/pozitif bilim alanlarına aittir.

İslamiyetin doğuşundan bir asır sonra ortaya çıkan Mu'tezile Mezhebi, İslam dinini akıl ölçü ve kurallarına göre yorumlamış dinî ve felsefî bir akımdır. Mu'tezile Mezhebi mensupları İslam dünyasının rasyonalistleri/ akılcıları olarak adlandırılmıştır. İslamiyetin Mu'tezile Mezhebine göre yorumlandığı dönemlerde hem Araplarda hem de Büyük Selçuklu Devleti'nde tıp, astronomi, matematik, fizik, kimya gibi pozitif bilimler fevkalâde gelişmiştir. 10. yüzyılda Eş'ari ve Maturidî yorumlarıyla tasavvuf öncelik kazanırken, bilimdeki bu ilerlemeler de önce yavaşlamış ve sonra duraklamaya başlamıştır. Danişmendoğulları ve Türkiye Selçuklularında bu akılcı yorum benimsenerek bilimsel çalışmalar desteklenmiştir.[206] Bu dönemde bilimsel faaliyet kültür merkezleri Sivas, Tokat, Amasya, Diyarbakır, Mardin, Konya, Kayseri'dir. Selçuklu ve Beylikler bu merkezlerde medreseler, kütüphaneler, gözlemevleri, tedavi kurumları yaptırmışlardır. Büyük Selçuklu'dan gelen bilimsel birikim Türkiye Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde devam ettirilmiştir.[207] Türkiye Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının tabiat bilime ve felsefeye duydukları ilgi bilim adamlarını bu alanda eserler vermeye ve fikir üretmeye yöneltmiştir. Bu alandaki çalışmalar bilimin iş alanlarında uygulanması ve halkın bilimden yararlanması düşüncesini doğurmuştur. Bilimin işe ve uygulamaya dönüştürülmesi için II. Kılıç Arslan zamanında Kayseri'de yaşayan Tiflisli Hubeyş bin İbrahim "Beyanü's-sınaat" adlı bir eser yazmıştır. Bu eserde yazar, sanat alanında bilimden yararlanmanın yollarını göstermiş ve sanat alanında bilimden yararlanmak gerektiği görüşünü savunmuştur. Aynı dönemde, Diyarbekir Artukluları Devri bilgini Cizreli Ebu'l-İzz İsmail bin er-Rezzaz, 1205 yılında "el-Câmi'beyne'l-ilm ve'amel/İlim ile Amalin Birleştirilmesi" adlı bir eser yazmış ve bu eserinde pek çok otomatik makine projesi çizerek ilmin amele/uyulamaya dönüştürülmesi yollarını göstermiştir. Danişmendoğullarının Kayseri şehir muhafızı olan ve İbnü'l-Kemal adıyla ünlü Kayserili İlyas bin Ahmed Danişmendoğlu Ahmed, Melik Gazi'ye sunduğu "Keşfü'l-Akabe" adlı astronomi kitabında, bilim adamlarının bilimi hayata uyguladıkları ölçüde değer kazanacakları

[206] Prof. Dr. Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi" a. e. C.7 s. 258-263.

[207] Prof. Dr. Esin Kahya, "Türkiye Selçuklularında Bilimsel Çalışmalar", a. e. C. 7. s. 540-559.

görüşünü dile getirmiştir. Bu ve benzeri çalışmalarda savunulan görüşler Anadolu'da zanaat erbabı olan Ahiler tarafından hayata geçirilmiştir. Anadolu Ahi teşkilatının kurucusu Ahi Evran/Evren da eserlerinde bilimi iş ve sanat alanlarında kullanmanın şart olduğunu anlatmıştır. Ahi Evran/Evren, bir eserinde insan ruhunda nazarî/teorik ve amelî/pratik güçler bulunduğunu bu iki gücün birlikteliği ve bilimde oluşan ruhtaki irade ve kudretin pratik gücü meydana getirdiğini, bu gücün iş ve üretime yönlendirilmesinin şart olduğunu savunmaktadır. Anadolu'da Ahi teşkilatının kuruluş amaclarından biri de bilimi çeşitli zanaat ve sanat alanlarında uygulamaya koymak ve bu uygulamalardan toplumu yararlandırmak ülküsüdür. Anadolu'da Ahi teşkilatı tabiat bilimleri alanındaki çalışmaların ışığında kurulmuştur. 1243 Kösedağ yenilgisinden sonra Selçuklu hükümranlığı üzerinde 1335 yılına kadar devam eden İlhanlı-Moğol iktidarı Ahi Evren/Evran Hace Nasirüddin Mahmud ve arkadaşlarının üzerinde şiddetli baskı ve takip uygulayarak Ahi eserlerinin yayılmasını ve okunmasını engelleyerek ahiliğin yarattığı bilimsel geleneğin Anadolu'da devamlılığını durdurmuştur. Bu sebeple Osmanlılara Ahiliğin bilimsel birikimi intikal etmemiş, Osmanlı uleması Ahiliğin piri Ahi Evren'in eserlerini tanımamıştır. Moğol istilasıyla birlikte 13. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çok sayıda mutasavvıf ve dervişin Anadolu'ya sığınmalarıyla tasavvuf zümreleri çoğalmış ve tasavvufî düşünce ve yaşama tarzı pozitif ve bilimsel düşüncenin önüne geçmiştir. Moğol- İlhanlı iktidarının Anadolu'da yaptığı baskı, katliam ve zulumlar halkın tekke ve zaviyelere meylederek teselli aramalarına sebep olmuş, aklî ve tabiî ilimlere/pozitif bilimlere ilgi azalmıştır. Kırşehir'de Ahi Evren ve arkadaşlarının katli gibi pek çok âlim katledilmiş, canını kurtaranlar Anadolu'dan kaçmışlardır. Böylece kültürlü ve bilge bir nesil yok edilmiştir. Moğol-İlhanlı hâkimiyeti, Türkiye Selçuk Devleti'nin siyasî otoritesini ve ekonomik gücünü zayıflattığı için 1243'ten sonra âlim ve sanatkârlar devlet tarafından himaye edilememiştir. Bu sebeple âlimler Anadolu'yu terk etmişlerdir. 13. yüzyılın sonlarında kurulan beylikler bir ölçüde yeniden âlim ve sanatçılara sahip çıkmışlardır. Moğol iktidarının himayesini kazanan Mevlâna Celâleddin Rumî, babası Bahaüddin Veled, hocaları Seyyid Burhaneddin-i Tirmizî ve Şems-i Tebrizî oğlu Sultan Veled, Eş'arî ekolüne mensup olarak akla ve akılcılığa karşı olmuşlardır. Bu yaklaşım aklî ilimlerin ve felsefenin dışlanmasını beraberinde getirmiş ve Anadolu'da bilimsel gelişme durmuştur. Bu gelişmeler Ahiliğin kuruluş dönemindeki bilimsel zihniyetin Osmanlılara intikalini engellemiştir. Moğol iktidarı döneminde Ahi ve Türkmenlere uygulanan baskı ve şiddetle yok etme siyaseti sonucunda Türkmen birikimi temsil eden Ahi Evren, Taptuk Emre, Yunus emre, Evhadüdin-i Kirmanî,

Baba İlyas Horasanî, Hacı Bektaş-ı Veli ve benzeri değerlerin Osmanlı uleması tarafından bilinmesini ve tanınmasını engellemiştir. Ahi Teşkilatı, bilimsel temelinden ayrılmış olarak bir zanaat ve dayanışma kurumu tarzıyla Osmanlılara devredilmiştir.[208]

Nallıhan, Tabduk Emre Türbesi

Büyük Selçuklu döneminden itibaren ülkenin kalkınması ve halka çeşitli hizmetlerin sağlanması alanında vakıflar Türk tarihinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Beylikler ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde de sosyal ve ekonomik amaçlara yönelik pek çok vakıf kurulmuş ve gelişmelerini Moğol-İlhanlı istilasına rağmen sürdürmüştür. İmar faaliyetlerini de olumlu yönde etkileyen vakıflar imaret/yardım ve irad/gelir sağlayan vakıflar olarak iki ana amaçla kurulmuştur.[209] Türkiye Selçuklularında İslamiyetin yaşanması ve öğretilmesi konusunda çaba harcanmış, dinî hayat canlılık kazanırken, diğer bütün Türk devletlerinde olduğu gibi başka inanç sahiplerine hoşgörü gösterilmiş ve onların kendi dinlerini ve pratiklerini yaşamaları için gerekli imkânlar hazırlanmıştır. Türkiye Selçuklu döneminde bu kabuller çerçevesinde dinî, sosyal ve kültürel kurumların inşa ve imarına büyük önem verilmiştir. Anadolu toprakları büyük bir refaha ve gelişmişlik seviyesi kazanarak Selçuklu kültürü ve medeniyeti olarak da adlandırılan birikime ulaşmıştır.[210]

13. yüzyılda Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Anadolu ilk ana yurt Türkistan'dan sonra ikinci ana yurt hâline gelirken Türkçede Batı Türkçesine dönüşüm başlamış ve bu oluşum safhası Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Batı Türkçesinin kuruluş ve oluşum dönemi olan 13. ile 15. yüzyıllladar arkaik özelliklerin büyük bir bölümü muhafaza edilirken Arapça ve

208. Prof. Dr. Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi" a. e. C.7, s. 258-263.

209. Yrd. Doç. Dr. Mutsafa Demir, "Türkiye Selçuklu Vakıfları," a. e. C. 7. s. 272-280.

210. Seyfullah Kara, "Türkiye Selçuklularında Dînî Hayat" a. e. C.7. s. 308-319.

Farsça unsurlar da Türkçeye girmeye başlamıştır. Anadolu'da ilk edebi eserler 12. yüzyılda Türkiye Selçuklularının son ve Beylikler döneminin ilk yıllarından itibaren yazılmıştır. Eserlerini Farsça yazmış olmasına rağmen, nesilleri etkileyen Mevlâna Celâleddin Rûmi, eserleri Farsça ve Türkçe olan Sultan Veled, Türkçe yazan Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza, Hoca Dehhani, Yunus Emre, Gülşehrî, Âşık Paşa, Dursun Fakih, Kemaloğlu, Yusuf-ı Meddah, Şeyhoğlu Mustafa, Süle Fakih, Fahrî, Muhammed, Elvan Çelebi, Mustafa Darîr, Nesimî, Kadı Burhaneddin, Ahmedî, Kul Mesud, Hoca Mesud, Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, Şeyhi, bu dönemin dikkat çekici isimleridir.[211] Ayrıca tarihten günümüze Türk edebiyatının temel eseri olan Dede Korkut Hikâyeleri de bu dönemde telif edilmiştir. Gene bu döneme ait Salsalnâme, Şeyh-i Sen'an/Şeyh Abdürrezzak Destanı, Battalnâme, Danişmendname, Behcet'ül-Hadâik, Kıssa-i Yusuf, Kûdurî Tercümesi, Feraiz Kitabı günümüze ulaşan kahramanlık, tarıh, dinî ve ahlâki ve fıkıh gibi konuları işleyen dönemin dikkat çekici eserleridir.

[211] Prof. Dr. Mustafa Özkan, "Selçuklular Devrinde Edebiyat", a. e. C.7. s. 634-668.

DOĞU ANADOLU VE İRAN MERKEZLİ TÜRK DEVLETLERİ

Karakoyunlular

I4. yüzyılın ortalarında Türkiye'nin doğusunda Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlarında iki Türkmen/Oğuz Devleti kurulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi Moğol-İlhanlı hâkimiyeti döneminde biri merkezi Musul olan Mardin ve Diyarbakır bölgesi diğeri merkezi Ahlat olan Van bölgesi olarak iki askerî kısma ayrılmıştır. Moğol İlhanlı bölge valileri arasında çıkan anlaşmazlıklarda Karakoyunlular Musul, Ahlat ve Erzurum yöresi hâkimi Hacı Tugay tarafını tutarken Akkoyunlular ise Diyarbakır yöresi hâkimi İbrahim Şahın tarafını tutmuşlar ve bu iki Türkmen boyu arasında husumet doğmuştur.

Karakoyunlular, Moğol istilası sırasında Türe Bey önderliğinde Türkistan'dan Maveraünnehir'e oradan İran yoluyla Doğu Anadolu'ya gelmişlerdir. Karakoyunlular Sa'adlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpavut, Cakirlu, Ayinlu, Bayramlu, Ağaçeri, Döger ve Hacilu boylarından teşekkül etmiş kalabalık bir gruptur. 14. yüzyılın ikinci yarısında Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere Erzurum'dan Musul'a kadar olan bölgede yaşamışlardır. İlhanlı Devleti'ndeki hâkimiyet ve taht mücadeleleri sırasında Doğu, Güneydoğu ve rta Anadolu'dan çok sayıda Moğol ve Türkmen İran'a göç etmiştir. 15. yüzyılda Kara Koyunlu ve Akkoyunlular ve daha

İran, Brueckein İsfahan

sonra Safevi Devleti'ni kuran Türkmen boyları da İran'a göç edenlerdendir. 1350'li yıllarda Moğol-İlhanlı Devleti'nin Anadolu'da orta ve yakın doğuda hâkimiyetleri sona ermiş ve Türkmen hâkimiyeti başlamıştır. Karakoyunlular Musul, Hoy, Nahcivan yöresini ele geçirerek Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan topraklarda 1376 yılında Karakoyunlular Beyliği'ni kurmuşlardır. Karakoyunlu Beyliği'ni kuran Bayram Hoca 1380'de ölümünden sonra yerine geçen Kara Mehmed, Irak, İran ve Suriye'de olaylara karışmıştır. 1387 yılında ilk defa Doğu Anadolu'ya gelerek Karakoyunluların ülkesine giren Timur'la mücadele etmiş ve onun bu bölgede bütünüyle hâkim olmasını engellemiştir. 1389 yılında Kara Mehmed'in ölümünden sonra yerine geçen Kara Yusuf Tebriz'i de Karakoyunların yurduna katmıştır. Timur'un istilasına karşı duramayacağını düşünen Kara Yusuf Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt'ın Kara Yusuf'u kabul etmesi Timur ile Beyazıt arasındaki Ankara Savaşı'nın Timur açısından ana sebeplerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Timur'un 1405'te ölümünden sonra Karakoyunlular Azerbaycan'a bütünüyle hâkim olmuşlardır. Azerbaycan ve Irka-ı Acem'i Karakoyunlulardan geri almak ve Timur İmparatorluğu'nu eski sınırlarına kavuşturmak isteyen Timur'un oğlu Şahruh Azerbaycan'a yürümüştür. Ancak bu sırada 1420 yılında Kara Yusuf aniden ölmüştür. Kara Yusuf'un ölümünden sonra yerini alan İskender Bey zamanında Timurlu hükümdarı Şahruh 1420, 1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya seferler yapmış ve bazı Karakoyunlu mirzalarını yenilgiye uğratmış ancak kesin bir sonuç alamamıştır. 1438 yılında İskender Bey'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Cihanşah Isfahan, Fars ve Kirman bölgelerini de topraklarına katarak ve devletini imparatorluk hâline getirmiştir. Kasım 1467'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ani baskınında Cihanşah öldürülmüştür. Cihanşah Tebriz'de kendi yaptırdığı Muzafferîye Türbesine gömülmüştür. Cihanşah'ın oğulları Hasan Ali ve Ebu Yusuf, Karakoyunlu Devleti'ni kurtarmak ve sürdürmek için çaba harcamışlarsa da bir sonuç alamamışlardır. Karakoyunlu Devleti 1469'da son bulmuştur. Karakoyunlu Devleti'nin yerini Akkoyunlu Devleti alırken, Karakoyunlularla akrabalık bağları bulunan Baharluların büyük bir kısmı Akkoyunlu hâkimiyetini tanımayarak Timurluların hizmetine girmişlerdir. 1479'da Karakoyunlular Devleti'ni yeniden kurmak için Kirman'ı ele geçirmişlerse de başarılı olamamışlardır. Karakoyunluların bir bölümü Horasan'a yerleşirken diğer bir bölümü Babür'ün Hindistan seferine katılmışlar ve Hindistan'ın güneyinde Golkon/Dakkan'da Kutbşahîler Devleti'ni kurmuşlardır.

Bir Türkmen devleti olan Karakoyunlular, askerî ve idarî teşkilat bakımından İlhanlı, Celâyirli ve Timurlu devletlerinin etkisinde kalmışlardır. Karakoyunlular, başkentlerini Erciş'ten Tebriz'e taşıyarak Anadolu'dan İran'a çok sayıda Türkmen göçünü sağlamışlar ve Saka ve Hunlar döneminden itibaren Türk boylarının yerleştiği ve yaşadığı Azerbaycan'da Selçuklu sonrasında da Türk hâkimiyetini sürdürmüşlerdir. Devlet işlerinde yazışmalarda Selçuklularda olduğu gibi resmi dil olarak Farsça kullanırken saray ve orduda Türkçe konuşmuşlardır. Hanedan mensupları ve ileri gelenleri Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da değerli mimarî eserler inşa ettirmişlerdir. Cihanşah'ın Tebriz'de yaptırdığı Gök Medrese günümüze ulaşmıştır. Cihanşah ayrıca "Hakiki" mahlası ile Türkçe ve Farsça şiirler de yazan dikkat çekici Türk hükümdarıdır. 1459 yılında Ermenileri bir saldırıdan koruyan Cihanşah'ın onlara sahip çıkışını Ermenice bir kaynak şöyle aktarmaktadır: "Cihanşah birçok askerle birlikte Hoy'dan hareket ederek Hristiyan milletimizin öcünü almaya geldi. Allah, Mirza Cihanşah'a uzun ömürler versin ve düşmanlarını yerin dibine geçirsin. Çünkü o gelmemiş olsaydı Hristiyan milletimiz mahvolacaktı. Allah bütün savaşlarında kendisinin yardımcısı olsun ve düşmanlarını def etsin."

Osmanlı tarihçisi Şukrullah 1449 yılında Sultan Murad'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a gönderdiği elçiden naklen Türk tarihi açısından ve Cihanşah'ın Türk tarih, kültürü ile ilgili görüşlerini aktaran şu bilgileri vermektedir: "Cihanşah, 'Sultan Murad benim kardeşimdir, akrabamdır,' dedi. Akrabalığın sebebi sorulduğunda Uygur harfleriyle yazılmış Oğuz tarihini getirtti. O kitaptan anlaşıldı ki Oğuz'un altı oğlu olmuştur. Adları Gök Alp, Yer Alp, Deniz Alp, Gün Alp, Ay Alp, Yıldız Alp'tir. Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi Oğuz oğlu Gök Alp'e ulaşıyor. Gök Alp oğulları, Kızıl Buga oğlu Kaya Alp oğlu Süleymanşah oğlu Ertuğrul'a 45. göbekte erişmiştir. Kara Yusuf'un nesebi ise 41. göbekte Deniz Alp'e ulaşmaktadır. Kardeşim Sultan Murad'ın nesebi bizim nesebimizden ağadır. Gök ve Deniz arasında fark olduğu gibi." [212]

[212] Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı" a. e. C. 6. 839-841.

Akkoyunlular

İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümünden sonra Moğollar arasındaki mücadelelerde yer alan Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri, Moğolların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilmeleri üzerine bu bölgelere hâkim olmuşlardır. Karakoyunlular Musul, Akkoyunlular Diyarbakır bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardır. Akkoyunlular, Türkistan'daki Seyhun/Siri Derya Irmağı çevresindeki Kazgurd Dağlarından

çıkıp Maveraünehr'e gelmişler, bu bölgeyi 1220 yılında Moğollar istila edince Azerbaycan ve Anadolu'ya göçmüşlerdir. 1470 yıllarda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanında bulunan ve Akkoyunluların tarihi olan "Kitab-ı Diyarbekiryye" adlı eseri yazan Ebu Bekr-i Tihrânî'nin verdiği soy kütüğüne göre Uzun Hasan'ın 68. göbekten Âdem Peygambere ulaşan soy kütüğünde Bayındır Han'ın nesebinden geldiği ve Oğuz Türklerinden olduğu vurgulanmaktadır. Akkoyunlular bu eserde ve diğer bazı kaynaklarda Bayındırlı/Bayındır adlarıyla tanınmaktadırlar. Bu bilgilere göre Akkoyunlular Oğuzların 24 boyu arasında yer alan Bayındır boyuna mensuptur. Moğol-İlhanlı Devleti'nin Anadolu hâkimiyeti sona erince Akkoyunlular giderek güçlenmiş ve Pürnek, Musullu, Koca Haculu, Hamza Hacılu, Tabanlu, Ahmedlü, İzzeddin Hacılu, Haydarlu, Emirlü, Yurtçu, Şehlü, Süleyman Hacılu, Çavundur, Dodurga, Karkın, Afşar, Begdili, Bayat, Döger, Çepni, Kacar, Ağaçeri, Karamanlu oymakları onlara katılmıştır. Akkoyunlu Devleti başarılar elde ettikçe Suriye ve Dulkadiroğlu Türkmenlerinden kalabalık gruplar onlara katılmıştır. Akkoyunluların bilinen ilk tarihi şahsiyetleri Tur Ali Bey'dir.

Tur Ali Bey, 1348'de Bayburt ve Erzincan hâkimleriyle Trabzon'u kuşatmış ancak sonuç alamamışlardır. Tarbzon Rum İmparatoru III. Rum Aleksios Türk beyleri içinde en güçlü olarak gördüğü Tur Ali Bey'le yakın olmak için kızkardeşini Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirmiştir. Tur Ali Bey'in 1362 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kutlu Bey döneminde Akkoyunlular, Erzin hâkimi, Eratnalılar, Kadı burhaneddin ve Memluklular arasındaki mücadelelerde etkin rol oynamıştır. 1388 yılında Kutlu Bey'in ölümünden sonra yerine geçen Yülük Osman, Eratnalıların hükümdarı Kadı Burhaneddin'i öldürmüştür. Kadı Burhaneddin'in yerine geçen Alâaddin Ali Çelebi, Yülük Osman'la başa çıkamayacağını anlayınca Yıldırım Beyazıt'tan yardım istemiştir. Yıldırım Beyazıt, oğlu Süleyman Çelebi komutasında bir ordu göndermiş ve Yülük Osman'ı yenmiştir. Bunun üzerine Yülük Osman 1399'da Karabağ'da kışlayan Timur'a bağlılığını bildirmiş ve 1402'de Timur'un yanında yer almıştır. 1403 yılında Timur Anadolu'dan ayrılırken Diyarbakır yöresini Yülük Osman'a bırakmıştır. Yülük Osman Akkoyunlu Devleti sınırlarını Erzurum, Erzincan, Mardin ve Urfa'ya kadar genişletmiştir. Timur'un oğlu Şahruh'un Karakoyunlular üzerine yaptığı seferlerde Şahruh'un yanında yer almış ve bu mücadeleler sırasında 1435 yılında ölmüştür. Yülük Osman'dan sonra 1457'de torunu Uzun Hasan'a kadar yerine geçen Ali, Hamza ve Cihangir beyler zamanında Karakoyunlularla ve iç mücadeleler yaşanmıştır. Uzun Hasan tahta geçer geçmez mahalli

beyliklerin çoğuna son vermiş, Gürcüler üzerine başarılı seferler düzenlemiş ve 1467 yılında en büyük rakibi Karakoyunlu Cihanşah'ı, ertesi yıl Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'yi, 1469'da Timurlu Ebû Said'i yenmiş ardından Horasan'a kuvvet göndererek Timurlu Yadigâr

Mardin Kasım Paşa Medresesi

Mirza'yı tahta oturtmuş ve Akkoyunlu Devleti'ni imparatorluk hâline getirmiştir. Akkoyunlu Devleti'nin sınırları Sivas çevresinden Horasan'a, Basra'dan Şirvan'a kadar genişlemiştir. Uzun Hasan bu başarıların ardından cihangir olmak üzere Osmanlı ve Memluk sultanlarının hâkimiyetlerine son vermek üzere hazırlıklara başlamıştır. Avrupalı devletlerle ilişki kurarak onlardan ateşli silâhlar sağlamış ancak 1473 yılında Otlukbeli Savaşı'nda Fatih Sultan Mehmed karşısında uğradığı büyük yenilgiden sonra bunalıma girmiştir. 1478 yılında ölümüne kadar bir daha sefere çıkmamıştır. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti hızla çöküntüye girmiş, oğullarından Yakup Bey, Safevi Şeyhi Haydar'ı ortadan kaldırtmış, Gürcülerle ve Memluklarla mücadele etmiş ve 1490 yılında ölmüştür. Yakup Bey'in ölümüyle Akkoyunlular iç mücadeleler içine girmişler ve Şeyh Haydar'dan sonra Erdebil'de Safevî tarikatı postuna oturan oğlu İsmail 1501'de Akkoyunlu hanedanını ortadan kaldırarak Safevi Devleti'ni kurmuştur. 1340-1514 yılları arasında hüküm süren Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşamışlar, büyüyünce devlet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımışlardır.

Bir Türkmen Devleti olan Akkoyunlular, devlet teşkilatı bakımından İlhanlı ve Timurlu devletlerinin tesiri altında kalmıştır. Hasan'ın kanunları adıyla anılan Uzun Hasan Bey'in devlet için düzenlediği kanunnâme, Akkoyunlulardan sonra Safevîler ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Uzun Hasan başta olmak üzere Akkoyunlu hükümdarları da ilme rağbet göstermişler ve âlimleri himaye etmişlerdir. Uzun Hasan, tanınmış matematikçi ve astronomi âlimi Ali Kuşçu ile haftada bir ilmî sohbetler yapmış ve Ali Kuşçu'yu Fatih Sultan Mehmed'e elçi olarak göndermiştir. Uzun Hasan kendisini Türklerin hükümdarı olarak tanımlamış, Osmanlı ve Memluklarda Türklere gereğince itibar edilmediği, bürokraside yabancılara öncelik verildiği kanaatini taşımıştır. Uzun Hasan paralara, fermanlara ve bayraklara Bayındır boyunun damgasını koyarak Türklerin gerçek hükümdarının kendisi olduğuna inanmıştır. Akkoyunlular da dini, sosyal ve eğitimle ilgili pek çok hizmet eseri yaptırmışlardır. Bunların pek azı günümüze ulaşmıştır. Irak ve İran topraklarında Selçuklularla son bulan Türkmen hâkimiyeti 15. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlularla 16 yüzyılda Safevîlerle devam etmiş ve hanedan olarak 1925 yılında Pehlevilerin gelişiyle sona ermiş ancak Türkmenler bu topraklarda yaşamaya devam etmişlerdir.

SAFEVİLER

Safevi Devleti

Safevi tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin, Firuzşah adlı Sincarlı Türk bir aileye mensuptur. Şeyh Safiyüddin'in yaşadığı Erdebil şehri halkı İlhanlılar döneminde Sünni-Şâfii mezhebine mensuptur. Safiyüddin de çok kalabalık taraftarı olan Sünni Safevi tarikatının şeyhidir. İran coğrafyasında 16. yüzyılın sonlarına kadar halkın büyük bir bölümü Sünnidir. Şeyh Safiyüddin'den sonra yerine geçen Şeyh Cafer'le yeğeni Cüneyd şeyhlik için mücadele etmişlerdir. Mücadeleyi kaybeden Şeyh Cüneyd, amcası Cafer'i Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı desteklediği için suçlamış ve Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya gitmiştir. Şeyh Cüneyd Anadolu'da köy ve göçebeler arasında taraftar topladıktan sonra küçük bir silâhlı güç meydana getirmiştir. Trabzon'u kuşatmış, ancak başarılı olamamıştır. 1452 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gitmiş ve Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle evlenmiştir. Şeyh Cüneyd gaza yapmak üzere gittiği Kafkasya'da Şirvanşah tarafından 1460 yılında öldürülmüştür. Şeyh Cüneyd'in yerine oğlu Haydar geçmiştir. Haydar dayısı Uzun Hasan'ın kızıyla evlenmiş; Ali, İsmail ve İbrahim adlarında oğlu olmuştur. Şeyh Haydar, babası Cüneyd'in intikamını almak üzere Şirvanşahlarla yaptığı mücadele sırasında 1488 yılında Şirvanşah Ferruh Yesar tarafından öldürülmüştür. Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra müridleri oğlu Ali'nin etrafında toplanmışlardır. Safevi tarikatının gittikçe siyasî güç elde etmesi Akkoyunlu hükümdarı Yakup Bey'i endişelendirmiş ve kız kardeşi Halime Begim'i ve yeğenleri Ali, İbrahim ve İsmail'i İstahar Kalesi'ne hapsettirmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Yakup Bey'in ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri sırasında hapisten çıkartılan, Şeyh Ali, kardeşleri İsmail ve İbrahim'i Erdebil'e göndermiş, kendisi taht mücadeleleri sırasında ölmüştür. İsmail ve İbrahim, Erdebil'den Gîlan'a geçmişlerdir. Akkoyunlular arasında süren taht mücadeleleri Safevi tarikatının taraftarlarının çoğalmasına yardımcı olmuştur. 12 yaşına gelen İsmail, Gilân'dan Erdebil'e oradan Erzincan'a geçmiş, Sivas, Amasya ve Tokat yöresinde Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Afşar, Antalya yöresinden Tekelü, Maraş yöresinden Zul'lkadr Türkmenlerini yanına almıştır. Karaman bölgesinden Turgutlu, Tarsus ve Çukurova'dan Varsak Türkmen boyları da harekete geçerek Erzincan'da İsmail'in çevresinde hızla toplanmışlardır. İsmail, 7 bin kişiye varan bu Türkmen güçleriyle birlikte babasının ve dedesinin öcünü almak üzere önce Şirvahşah Ferruh Yesar'ı

ve ardından Akkoyunlu Elvend Bey'i 1501 yılında yenilgiye uğratarak Azerbayca'ı ele geçirmiş ve Tebriz'de tahta oturmuştur. Ezanı değiştirmiş, on iki imam adına hutbe okutmuş ve kendi adına para bastırmıştır. Şah İsmail İran'daki hâkimiyetini güçlendirmek üzere 1503 yılında Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Fars ve Kirman hâkimi Akkoyunlu Sultan Murad'ı Hemadan yakınında yenerek Irak-ı Arap dışında hâkimiyet sahasını genişletmiştir. 1507 yılında Dulkadiroğullarını yenmiş ve Elbistan'a kadar gelmiştir. Ardından Diyarbakır bölgesine hâkim olmuş ve 1509 yılında Bağdat'ı fethetmiştir. Şeyh Cüneyd döneminde Sünniliği bırakarak Şiiliği benimseyen Safevî tarikatı mensupları kızıl taç takmaya başlamışlardır. 1510 yılında Şah İsmail'in kızıl sarığına karşı yeşil sarık sararak Sünniliği temsil ettiğini vurgulayan Özbek Hanı Şeybanî ile yapılan savaşı Şah İsmail kazanmış ve "Yeşil Baş" lâkabı ile anılan Şeybanî Han'ı öldürerek 1510 yılında Horasan'ı da Savefî hâkimiyeti altına almıştır. Fırat'tan Ceyhun/Amuderya Irmağı'na kadar genişleyen Safevi Devleti'nin gücüne güvenerek Antalya yöresi Türkmenlerinden Şahkulu liderliğinde Osmanlı'ya karşı bir ayaklanma meydana gelmiştir. II. Beyazıt'ın güçsüz bir padişah olarak tanınması ve bürokratların halka kötü davranmaları ayaklanmanın büyümesine yardımcı olmuştur. Şahkulu Osmanlı ordusunu ard arda yendikten sonra İran'a geçmek üzere giderken

Şah İsmail

Kayseri Sivas arasındaki Çubuk ovasında Osmanlı kuvvetleriyle girdiği çatışmada ölmüştür. Şahkulunun ölümünden sonra 15.000 kişilik Tekeli Türkmen grubu İran'a geçmeyi başarmıştır. Tekeli grubu Şah İsmail'le görüştüklerinde II. Beyazıt'ın dirayetsizliği ve vezirlerin halka eziyet etmelerinden dolayı ayaklandıklarını söylemişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim'in henüz tahta çıktığı ve kardeşi Ahmed'le devam eden taht mücadeleleri sırasında 1512 yılında Şah İsmail, Rumlu Nur Ali Halife'yi Anadolu'ya göndermiştir. Nur Ali vasıtasıyla Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum'da ayaklanmalar çıkartılmış ve Tokat'ta Şah İsmail adına hutbe okutulmuştur. Yavuz Sultan Selim, kısa sürede kardeşi şehzade Ahmed ve oğullarını ortadan kaldırarak Osmanlı ülkesine hâkim olmuş ve Şah İsmail'e karşı sefere çıkmıştır. Osmanlı ve Safevi orduları bugünkü İran'ın Hoy şehrinin kuzeydoğusundaki Çaldıran'da karşılaşmışlardır. İki Türk devletinin orduları da Türkmen'dir ve çoğu aynı yörelerin aynı boylarına mensuptular. 23 Ağustos 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail ağır bir yenilgiye uğramıştır. Yavuz Sultan Selim, Safevî Devleti'nin de bir Türk devleti olması sebebiyle hem devlet adamları hem de yeniçerilerin direnci ile karşılaşmış ve Tebriz'e girmişken buradan geri dönmek zorunda kalmıştır.[213] Bu dönem yeniçeri şairleri bu zafer ve daha sonra Kanuni Sultan Sultan Süleyman'ın Bağdat seferleri ile ilgili hem sevinci hem hüznü bir arada işleyen çok düşündürücü şiirler yazmışlardır.

213. Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı" a. e. C. 6. s. 839-845.

Yavuz Sultan Selim

Çaldıran yenilgisine kadar zaferden zafere ulaşmış olan Şah İsmail bu yenilgiden sonra dedesi Akkoyunlu hükümdarı gibi bunalıma girmiştir. Çaldıran yenilgisinden sonra Özbekler, Safevîlerin eline geçmiş bulunan Horasan'ı geri almışlardır. Şah İsmail 1524 yılında Azerbaycan'ın Serab/Sarab şehrinde ölmüş ve Erdebil'de atası Şeyh Safiyüddin'in yanına gömülmüştür. 13 yaşında devlet kuran Şah İsmail, Türk tarihinin dikkat çekici şahsiyetlerinden biridir. Hatayî mahlasını kullanan Şah İsmail'in Farsça Divanı, Hz. Ali'ye bağlılık ve hayranlık duygularını dile getiren Türkçe "Dehnâme" adlı 1400 beylik bir eseri ve "Nasihatnâme" adlı bir mesnevisi bulunmaktadır.[214]

Safevî Devleti'nin kuruluşunda ve genişlemesinde Şii mezhebinin önemli rolü olmuştur. Şeyh Haydar, Şirvan ve Dağıstan'ı fethetmek için hazırladığı büyük orduya, 12 imamın sembolü olarak 12 kırmızı çizgili sarık taktırdığı için "Kızılbaşlar" deyimi ortaya çıkmıştır. Şiiliğin doktrinini temsil eden Onikinci İmam Muhammed Mehdi'nin gayba çekildiğine ve yeryüzündeki adaleti geçekleştirmek için Mehdî/kurtarıcı olarak ortaya çıkacağına inanılmıştır. Türkmenler, Şah İsmail'in "Mehdî" olduğunu kabul etmişler ve Şah İsmail'i Hz. Ali ile aynı mertebeye koymuşlardır. Radikal Şiilikle Türkmen sufiliğinin birleşmesinden doğan mistisizm, askerlerin fedakârlık ve savaşçılık duygularını artırmıştır. Şah İsmail, elde ettiği topraklarda yaşayan halka Şiiliği zorla kabul etirmiş ve kabul etmeyenleri kılıçtan geçirtmiştir. Şiilik Safevi Devleti'nin resmi mezhebi ilan edilmiş, 12 İmam adına hutbeler okutularak, sikkelere de 12 İmam'a uygun yazılar yazılmıştır. İlk üç halifeye ve Hz. Ayşe'ye hakaret edilmiştir. Şah İsmail tanrılaştırılmış, müridler birbirlerini "Şah" diyerek selâmlamışlardır. Safevi Devleti'nin genişleme eğilimi ve ideolojik dinî radikalizmi Osmanlı ile çatışmalarını körüklemiştir. Yavuz Sultan Selim, bu sebeple tahta oturur oturmaz Şii propagandacıları ve taraftarlarını idam ettirmiştir.[215] İslamiyet içinde siyasî iktidar mücadelesi sonucunda doğan Şiilik, Safevî Devleti için de Osmanlı'ya karşı siyasî güç ve iktidar kazanmanın temel sebebi hâline getirilmiştir.

Akkoyunluların devamı niteliğinde olan Safevî Devleti ile Osmanlı arasında Türklüğü temsil etmek mücadelesi mezhep çatışması temeline oturtulmuştur. Bunun yanında Türk dili ve kültürünün hâkimiyeti anlayışı ile yeni coğrafyalarda ve zaman dilimlerinde daha esnek uygulamaları benimseyenlere karşı direnişle beraber evrensel insan yaradılışından kaynaklanan erk ve iktidar mücadelesi vardır.

Şah İsmail'in ölümünden sonra yerine on yaşındaki oğlu Tahmasb geçmiştir. Şah Tahsmab'ın yaşının küçüklüğü sebebiyle beyler arasındaki mücadele 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferine çıkmasına sebep olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman 1533 Avrupa seferlerini barış antlaşmasıyla sonlandırdıktan sonra İbrahim

214. Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı" a. e. C. 6. s. 839-845.

215. Prof. Dr. Nesib Nesibli, "Osmanlı-Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan" a. e. C. 6. s. 893-898.

Paşa'yı 1534 yılında kalabalık bir orduyla Tebriz'e göndermiştir. Azerbaycan Osmanlı topraklarına katılarak bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştır. Azerbaycan Beylerbeyliğine, Şah Tahmasb'a karşı ayaklanan ve Osmanlı'dan yardım isteyen Teke Türkmenlerinden, Şah İsmail dönemi Eşikağasıbaşı Ulama getirilmiştir. Bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman Tebriz'e gelmiş, Şah Tahmasb, Kanuni Sultan Süleyman'la savaşmayı göze alamadığı için Ebher'e kadar çekilmiştir. Şah Tahmasb ile Azerbaycan Beylerbeyi Ulama arasındaki gerginlik devam edince Kanuni Sultan Süleyman 1548'de yeniden İran seferine çıkmış, Şah Tahmasb yine savaşmamıştır. Tebriz'de kısa süre kalan Osmanlı ordusu dönüşte Van, Erciş, Adilcevaz ve Ahlat'ı Osmanlı topraklarına katmıştır. Bu seferin ardından 1551-54 yılları arasında Şah Tahmasb, bu bölgeleri ele geçirerek yağmalatmıştır. Şahın oğlu İsmail Mirza da Erzurum'u yağmalamıştır. Kanuni Sultan Süleyman, bu olaylar üzerine üçüncü doğu seferine çıkmış ve misilleme olarak Revan, Karabağ ve Nahçivan'ı yağmalatmıştır. Kışı geçirmek üzere gittiği Amasya'ya şah Tahmasb barış isteyen bir mektup göndermiştir. Kanuni, Van Gölü çevresi Osmanlılarda kalmak ve Arpaçay sınır olmak üzere Şah Tahmasb'ın barış isteğini kabul etmiş, Erdebil'de Şeyh Safiyüddin ve Şah İsmail'in türbesini ziyaret edecek müridlerin Osmanlı topraklarından geçmelerine izin vermiştir. Saltanat dönemini dışta savaşlar ve içte boyların mücadelesi ile geçiren Şah Tahmasb 15 Mayıs 1576'da ölmüştür. Şah Tahmasb, dirayetli bir hükümdar olarak Çaldıran gibi bir yenilgiye uğramamak ve devletin yıkılmasını önlemek için Osmanlı ile meydan savaşına girmemiş, Osmanlı'nın başkent Tebriz'i ele geçirebileği endişesiyle başkentini Kazvin'e taşımıştır. Türkçe şiirleri yanında devrin olaylarını anlatan "Tezkire-i Tahmasb" adlı bir eseri bulunmaktadır. Divan defteri kayıtlarına göre bu dönemde çoğu Şamlu, Ustacalu, Türkmen, Rumlu, Zu'lkadr, Afşar, Kacar gibi Türk boylarına mensup 114 Türk beyi önemli görevlerde bulunmaktadır. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra kimin şah olması gerektiği konusunda Safevî Devleti'nde etkili olan Türk boyları birbirlerine girmiş ve birbirlerini kırarak hem devleti hem de kendi güçlerini zayıflatmışlardır. Safevi Devleti yönetiminde, diğer etnik gruplar giderek etki alanlarını genişletmiştir. Çıldır'da 1578 Ağustos'unda yapılan savaşta Safevîler, Osmanlılara yenilmiş, Tiflis başta olmak üzere Gürcistan ve Şirvan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Safevî Devleti'nde iç ve dış mücadelelerin devam ettiği ve devlet otoritesinin zayıf olduğu bu dönemde Şah Abbas tahta geçmiştir. Şah Abbas, Türkmenler arasında iktidar ve güç çatışmalarını durdurmak ve devlet otoritesini sağlamak üzere kendisini tahta oturtan Ustacalu Mürşid Kulu Han ile etkili diğer pek çok Türkmen beyini öldürtmüştür. Türkmen boylarının yurt edinerek bir arada yaşadıkları bölgelerden çıkartarak toplu yaşamala-

rını engellemek için çeşitli yörelere dağıtmıştır. Osmanlı'nın devşirme sistemini uygulayarak küçük yaştan alınıp yetiştirilen Ermeni, Gürcü ve Çerkez asıllı kulları yükseltip önemli mevkilere getirmiş ve devlette Türkmen etkinliğini azaltmıştır. Kullar sınıfından yetiştirdiklerini devlet görevlerinden başka oymakların başına da atamıştır. Şah Abbas Tacik diye isimlendirilen yerli halktan, reisleri Minbaşı/Binbaş olarak nitelendirilen Tüfenkçi Birlikleri kurmuştur. Şah Abbas'ın Türk boylarının gücünü kırmak için aldığı tedbirlerle zamanla devşirme/Lûr ve Afganlı grupların siyasî güç elde etmeleri sonucunda devletin çöküşünü hızlandırmıştır.[216] Şah Abbas devrinde Safevi Devleti'nin merkezi Azerbaycan olmaktan çıkmış, merkez Acem Irak'ına geçmiştir. Safevî Devleti Şah I. Abbas'la birlikte Azerî-Türk/Türkmen Devleti özelliğini kaybetmiştir. Şiiliği millî kimliklerini muhafazada dayanak noktası yapan Fars Devleti niteliğine bürünmüştür. Türklerin özellikle üst varlıklı sınıfları hızla Farslaşmışlardır. Safevî, Osmanlı ve Türkistan'daki Özbek Hanlığı/Şeybanî devletlerinin uzun süren savaşlarının başlıca sebebi Safevîlerin Şiiliği devlet dini ilan etmeleri ve mezhebi kimlik yerine koymalarıdır. Silâh gücüyle Şiiliği yaymaları ve Osmanlı hâkimiyeti altındaki Türkmenleri kışkırtmaları da çatışmaları güçlendirmiştir. Şiiliğin siyasî olarak kullanılması Türk ve İslam dünyasının bölünmesine sebep olmuştur.[217]

Safevî devri kaynakları, devleti kuran ve yaşatan Türk boyları Kızılbaş ve Türk, yerli halk farsları, Tacik/Tat olarak kaydedilmiştir. Türkler kendilerini Türkmenlerin torunları olarak tanımlamış, "Kızılbaş" deyimini de kimliklerinin tamamlayıcısı üstün bir özellik olarak kullanmışlardır. "Kızılbaş" deyimi Türkleri nitelediği için Padişah-ı Kızılbaş/ Türk Padişahı; Gaziyan-ı Kızılbaş/ Türk askerî, ülke-yi Kızılbaş/ Türk ülkesi anlamlarında kullanılmıştır. Safevî Devleti'nde sarayda, orduda ve divânda Türkçe kullanılmış ve pek çok Türkçe eser yazılmıştır. Bu dönem eserlerinin bir bölümü sözlü kültür vasıtasıyla Anadolu ve Türkmenistan'a da taşınmıştır. Divândan gönderilen mektuplar Türkistan ve Kırım hanlarına Çağatayca/Eski Özbekçe, Avusturya, Lehistan Krallarına ve Osmanlı Devletine Osmanlıca, Kalmuklara Çağatayca ve Osmanlıca yazılmıştır. Safevî dönemi Türk beylerinin pek çoğu Farsça ve Türkçe şiirler yazdıkları gibi aralarında tarih kitapları yazanlar da vardır.[218]

Şah Abbas devlet içinde otorite kurduktan sonra 1598'den itibaren Özbeklerin, devletin zayıf döneminde ele geçirdikleri toprakları geri alarak Safevî hâkimiyetini tekrar Ceyhun Irmağı'na kadar genişletmiştir. Celâli isyanları ve Avusturya savaşlarıyla uğraşan Osmanlı Devleti'ne 1603 yılında savaş açarak Gürcistan, Azerbaycan, Şirvan, Karabağ ve Nihavend bölgelerini, Tebriz ve Bağdat'ı ele geçirmiştir. 1607 yılına kadar, Amasya Antlaşmasında Safevi toprakları olarak ta-

216 Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı" a.e. C. 6. s. 839-850.

217 Prof. Dr. Nesib Nesibli, "Osmanlı-Safevî Savaşları. Mezhep Meselesi ve Azerbaycan" a.e. C. 6. s. 893-898.

218 Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", a. e. C. 6. s. 839-850.

nınmış bölgelerden son Osmanlı birlikleri çıkarılmıştır. 1624 yılında Osmanlılara ait olan Bağdat yeniden fethedilmiştir. Şah Abbas, politik ve askerî olduğu kadar şehir planlamacılığında da büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Devlet merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletmiş ve Isfahan'da günümüzde de ayakta kalan dikkat çekici eserler yaptırmıştır. Yeni başkent Isfahan mamur ve müreffeh bir şehir halini almıştır. Çok yönlü ticarî ilişkiler halkın da refahını artırmış ve gelişen İran batılıların ve özellikle katolik misyonerlerin ilgi odağı hâline gelmiştir. Şah Abbas kırk iki yıl saltanat sürdükten sonra 1628'de ölmüştür.

Şah Abbas'ın ölümünden sonra yerine geçen dört şah iç mücadelerle birbirlerini ve devleti tüketmişlerdir. Son şah, Sultan Hüseyin otoritesini bütünüyle din adamlarına devretmiş ve Ortodoks Şiilik çok katı bir biçimde uygulanmış ve diğer din ve mezhep mensuplarına eziyet edilmiştir. Şah I. Abbas dönemindeki dinî hoşgörü yasaklanmış, ekonomik ve siyasî gücünü artıran ulemâ halka baskı uygulamıştır. Hoşnutsuzluk sonucunda 1719 yılında Abdali Afganlılar isyan etmiş, liderleri Mahmud, Kirman'a girmiş, iki yıl sonra büyük bir orduyla Isfahan'ı ele geçirerek Şah Hüseyin'i tahttan uzaklaştırmıştır. 10 Kasım 1722'de Şah Hüseyin'in oğullarından Tahmasb Mirza, Kazvin'de şahlığını ilan etmişse de Safevî tahtına oturan Afganlı Mahmud, bu girişimi engellemiştir. Şah II. Tahmasb, Afganlılara karşı Ruslardan yardım istemiştir. Rus Çarı Peter, bu kaostan yararlanarak Derbent ve Bakü'yü işgal ettikten sonra Hazar boylarına inmeye hazırlanınca Osmanlı Devleti üç taraftan Batı İran'a girerek Gence, Tebriz ve Hemedan'ı işgal etmiştir. Bu noktada Rusya ile Osmanlı Devleti karşı karşıya gelmişler ve 24 Haziran 1724'te İstanbul'da bir antlaşma yaparak batı İran topraklarını aralarında paylaşmışlardır. 1725'te Safevîlerin batı toprakları Osmanlılar ve Ruslar, orta ve doğu kısmı Afganlıların eline geçmiştir.

26 Nisan 1725'te Afganlı Mahmud Şah'ın yeğeni Eşref, amcasını devirerek yerine şah olmuştur.[219] Eşref başlangıçta hem Safevî hanedanına hem de yerli İran halkına olumlu mesajlar vererek ülkede birlik ve bütünlük sağlamaya çalışmış ancak sonuç alamamıştır. Safevî hanedanından II. Tahmasb'la yaptığı savaşı kazanmış, Tahmasb'ın kardeşi Hüseyin'i Osmanlılarla haberleştiği gerekçesiyle Eylül 1726'da idam ettirmiştir. Şah II. Tahmasb, Afşar beyi Nadir'le ittifak yaparak Afganlı Eşref'i Damgan, Isfahan ve Şiraz yakınında üç kere yenilgiye uğratmış ve Kandahar'a kaçarken öldürülmüştür. Afşar Nâdir, Safevî tahtına Isfahan'da Tahmasb'ı oturmuştur. Osmanlı Devleti'nde Patrona Halil İsyanları devam ederken Afşar Nadir, Osmanlıların elindeki toprakları geri alma mücadelesine girişmiş, ancak I. Mahmud tahta oturduktan sonra geri adım atarak Bağdat'a Ocak 1732'de ant-

219. Yrd. Doç. Dr. H. Mustafa Eravcı, "Safevî Hanedanı", a.e. s. 882- 891.

laşma yapmak zorunda kalmıştır. Şah II. Tahmasb, Osmanlılarla anlaşmaya uyulmasını istediği için Afşar Nadir, onu tahttan uzaklaştırarak küçük yaştaki oğullarını kukla şahlar olarak tahta oturtarak Safevî Devleti'ne el koymuştur.

24 Oğuz/Türkmen boyundan biri olan Afşarlar, Selçuklularla birlikte İran'a gelmiş ve 12. yüzyılda İran'ın güneyindeki Huzistan bölgesinde bir beylik kurmuşlardır. Afşarlar, Akkoyunluların hizmetine girmişlerdir. Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonra Afşar Mansur Bey Şah İsmail'e katılmış ve 1505'te Fars valiliğine atanmıştır. Afşar Mansur Bey'in ailesi 17. yüzyıla kadar Kûh Gilûye Bölgesinin hâkimi olmuştur. Şah I. Tahmasb öldüğünde devlet hizmetinde çoğunlukla Huzistan, Kûh Gilûye, Kirman ve Horasan bölgelerinde yaşayan Afşarlara mensup altı bey bulunmaktadır. Şah I. Abbas zamanında, Türkmenlerin Safevî Devleti'nde etkilerini azaltmak için Gündüzlü, Araşlu, Usalu, Eberlü, Alplu, İmanlu Afşar obaları yer değişikliğine/tehcire uğramışlardır. 18. yüzyıl başlarında İran'daki coğrafî bölgelere göre Urumiye, Kazvin ve Zencan, Kirman, Ferah ve İsfizar, Huzistan, Kûh Gûliye, Fars/Kâzerun bölgelerinde Afşar grupları yaşamaktadır. Günümüzde de bu bölgelerde hayatiyetlerini sürdürmektedirler. Safevilerden sonra kendi hanedanını kuran ve 1736-1804 yılları arasında İranda hüküm süren Afşar Nadir Şah, Horasan'da Âbıverd yöresinde yaşayan Afşarların Kırklu obasına mensuptur ve 1688 yılında doğmuştur. II. Şah Tahmasb'ı tahta oturtmuş ve Afganlıların etkinliğini kırmış, Osmanlı ve Ruslara verilen toprakları geri almıştır. Nâdir Şah, İran tahtına, Safevî hanedanın veraset haklarının kaldırılması; kendi hanedanlığının kabul edilmesi; Şiilerce uygulanan ilk üç halife ve Hz. Ayşe'ye ilenmenin durdurulması, Caferî mezhebinin ehl-i sünnet inançlara göre yeniden düzenlenmesi şartlarıyla yetkililerle anlaştıktan sonra oturmuştur. Nadir Şah 1738-40 yılları arasında Kahndahar ve Hindistan'a sefer yaparak büyük bir servetle geri dönmüştür. Dönüşte Buhara Hanlığı üzerine yürümüş ve iki devlet arasında Ceyhun/Amu Derya Irmağı sınır kabul edilmiştir. Osmanlıların üzerine giderek Caferî mezhebinin tanınmasını istemişse de sonuç alamamıştır. Ülke dâhilinde muhalefete çok acımasız davranmış ve çok kan dökmüştür. 20 Haziran 1747'de muhalifleri tarafından öldürülmüştür. Bir torunu hariç bütün oğulları ve torunları öldürülmüştür. Nâdir Şah, 1743 yılında Necef'te Sünni ve Şii ulemayı toplayarak mezheplerden arasındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için uzlaşma zemini araştırmıştır. Nadir Şah, tarihçisi ve kâtibi olan, "Şenglâh" adlı Türkçe Farsça sözlük yazarı Astrâbâdlı Mirza Mehdi Han'a, kendisinin Türkmen, Osmanlı hanedanının Türkmenlerin en asili olduğunu, Hindistan hükümdarı Mahmud Şahı, Türkmen olduğu için makamında bıraktığını, Özbek hanlarının da soylu bir hanedan olduklarını yazdırmış, oğullarına ve torunlarına Cengiz, Ulduz

Han/Yıldız Han, Timur Han, Öktey/Ögedey Han gibi Türkçe isimler vermiştir. Nadir Şah'tan sonra Afşarların gücü giderek azalmış ve 1804 yılında Afşarların son temsilcisini ortadan kaldıran Kaçarlar, hükümdarlığı elde etmişlerdir.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Afganlı Ahmed Şah Dürranî merkezi Kandahar olmak üzere Afgan Devleti'ni kurarken Horasan, Nadir Şah'ın torunu Şahruh'un, Mâzenderan'da Kacarlar/Kaçarlardan Muhammed Hasan'ın, Güney İran ise Bahtiyarîlerden Ali Merdan'ın yönetimindedir. Ali Merdan, 1750 yılında Isfahan'ı ele geçirerek Safevîlerden III. İsmail'i kukla olarak tahta oturtmuştur. Ali Merdan'ın hizmetinde bulunan Lurlu Muhammed Kerim Zend, Ali Merdan'ın öldürülmesinden sonra kendisini Güney İran'ın hâkimi ilan etmiş, ancak tahtta o da III. İsmail'i muhafaza ederek onun vekili olarak Şiraz'da hüküm sürmüştür. Lurlu Kerim Zend ile Kaçar Muhammed Hasan arasında Nadir Şah'ın ölümünden sonra başlayan mücadelede Muhammed Hasan Han galip gelmiş ve Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a hâkim olmuş, büyük oğlu Aga Muhammed'i 1757'de Azerbaycan valiliğine tayin etmiştir. Türkmen asıllı olan Kaçarlar/Kacarlar, 15. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun Bozok yöresinden, Gence taraflarına gelmişlerdir. Şah I. Abbas diğer Türkmen boyları gibi Kacarları da göçe tâbi tutarak 16. yüzyılın sonlarında Astrâbâd ve Merv taraflarına göndermiştir. Kacar/Kaçar hanedanının kurucusu Aga Muhammed Han Kacarların iki kolundan biri olan Aşağı Baş kolunun Koyunlu obasına mensuptur. Aga Muhammed, kardeşleri ve Zendlerle mücadelede başarılı olmuş ve Tahran'ı ele geçirerek 1786'da tahta oturmuştur. 1797 yılında ölen Aga Muhammed, Horasan'da Meşhed'i ve Karabağ'da Şuşa'yı ele geçirmiş ve İran'da siyasî birliği yeniden kurmuştur. Aga Muhammed'in yerine geçen yeğeni Baba Han soyundan gelenlerle İran'da Kacar Hanedanlığı devam etmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa'nın rekabet alanı hâline gelen İran'ı yöneten Feth Ali Şah, bu devletlerle yaptığı antlaşmalarla ayakta kalmaya çalışmışsa da bu durumdan İngiltere ve Rusya kazançlı çıkmıştır. İran bu batılı devletlerden modern askerî teçhizat ve ordunun eğitimi gibi konularda aldığı desteklere karşılık onların politikalarına boyun eğmiştir. 1804 yılında Rusya Gence Hanlığı'na son vermiştir. Napolyon'un Moskova seferinden yararlanarak Rusya'ya açtığı savaşta yenilgiye uğrayan Kaçar Hanedanı, 1813 Gülistan Antlaşmasını imzalayarak Karabağ, Şirvan, Şeki, Derbend ve Bakü hanlıkları topraklarını Rusya'ya bırakmak ve Hazar Denizi'nden yararlanma haklarını Ruslara vermek zorunda kalmıştır. Gürcistan ve Dağıstan üzerindeki haklarından da vazgeçmiştir. Rus Çarının, bu gelişmelerle İngilizleri İran'dan çıkaracağını sezen İngilizler, İran'a para yardımı yaparak İran'ın Rusya ile tekrar savaşmasını sağlamışlardır. Yenilgiye uğrayan Feth Ali Şah, Gülistan Antlaşması ile terk ettiği hanlıklara ek olarak Revan/Erivan, Nahçivan ve Taliş gibi verimli

topraklarını 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla Rusya'ya bırakmıştır. Rus-İngiliz rekabeti sonucunda Kacar Hanedanına mensup Feth Ali Şah döneminde İran bugünkü sınırlarına çekilmiş, Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma imtiyazı Ruslara verilmiştir. Rusya, İran'ın iç işlerine karışma hakkını elde etmiştir. Feth Ali Şah'ın torunu Muhammed Şah döneminde, Rusların yardımıyla Kandahar üzerine yürünmüş ve Afgan kabilelerine boyun eğdirilmiştir. Hindistan'ın ulaşım yolu üzerindeki Herat'ın İran tarafından ele geçirilmesine İngilizler izin vermemişlerdir. 1841'de Ruslara Hazar Denizi kıyısında üs kurma izni verilmiş ve daha sonra Ruslar bu üssü kullanarak Türkistan'ı işgal etmişlerdir. Kuzeyden Rusya'nın güneyden İngiltere'nin İran sınırlarını zorladığı ve bu iki devlet arasındaki rekabetle başa çıkamayan Kacar hanedanı, batılılardan taviz karşılığı eğitim alarak ilerlemeye çalışmışsa da başarılı olamamışlardır. 1906 yılı Aralık ayında Şah Muzaferüddin Kanun-i Esasiyi imzalamış ve İran meşrûtî monarşiye geçmiştir. Aynı yıl Rus-İngiliz Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmaya göre İran Rus ve İngliz nüfuz bölgelerine ayrılmış ve Ruslar İran'da serbestçe hareket imkânına kavuşmuştur. Meşrutiyet taraftarları bu antlaşmayla İran'ın sömürge hâline geldiğini savunarak direnişe geçmişler, ancak Rus ve İngilizlere dayanan Şah Muhammed Ali Şah, kurdurduğu Kazak alayı ile Meclisi topa tutmuş ve 23 Haziran 1908'de Meclis kapatılarak I. Meşrutiyet sona ermiştir. 1909 yılında meşrutiyetçilerin baskısı sonucunda tahtını oğluna bırakarak Rusya'ya giden Şah Muhammed Ali'den sonra II. Meşrutiyet kurulmuştur. Rusların baskısı sonucunda 24 Aralık 1911'de II. Meşrutiyet de sona ermiştir. 1917'de Bolşevik İhtilâlinden sonra Şeyh Muhammed-i Hiyâbanî Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirerek 1920 yılında Tebriz'de "Âzadistan Cumhuriyeti"ni ilan etmiştir. Bu tarihte Tahran'da Savunma Bakanı olan Rıza Han Tebriz'e bir ordu göndererek 1921 yılında Hiyâbanî'yi idam ettirerek cumhuriyete son vermiştir. Fars milliyetçisi olan Rıza Han, İngiliz ve Ruslar arasında gidip gelen Kaçar Hanedanı'na son vererek Ekim 1925 yılında şahlığını ilan etmiş ve İran'da 1979 yılında Hûmeynî hareketiyle son bulan Pehlevî hanedanı iş başına gelmiştir.[220]

Kaçar hanedanı döneminde İran, Osmanlı'nın son dönemlerinde olduğu gibi Batılılaşma hareketleri ile gelişmeleri yakalamak için 1812'de matbaa kurulmuş, Avrupa'ya öğrenim için öğrenci gönderilmiş, 1835'te ilk gazete çıkarılmış ancak sanayi devrimini ve düşüncesini kavrayamayan bütün doğu toplumları gibi çağı yakalayamamışlar ve iktidarı kaybetmişlerdir. Pehlevi Hanedanı döneminde Türklere Türkçenin okulda, camide ve yayın hayatında kullanılması kesinlikle yasaklanmıştır. Bugün Azerî olarak adlandırılan Türkmenlerin Arî ırktan oldukları görüşü savunulmuş ve Farslaştırma hareketine başvurulmuştur.[221]

220. Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", a. e. C. 6. s. 839-860.

221. Prof. Dr. İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", a.e. C. 6. s. 839-860.

AZERBAYCAN TÜRKMENLERİ VE AZERBAYCAN HANLIKLARI

M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Sakalar, Hunlar, Göktürler, Uzlar, Ak-Hunlar, Bulgarlar, Hazarlar, Ağaçeri, Yazar, Saragurlar, Sabirler, Kıpçaklar, Bencerler gibi pek çok Türk grupları Derbent/Türk Kapısı yoluyla Azerbaycan/Ateş Ülkesi denilen bölgesine gelmişler ve yerleşmişlerdir. 1043 yılında Selçuklu orduları Hemadan-Isfahan, Gilân ve Azerbaycan'a doğru hareket etmişler ve bölgenin büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. Oğuz boyları bu akınla birlikte Aras'ın kuzeyine, Aran, Tebriz ve Erdebil arasındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra ve Melikşah döneminde yapılan fetihlerle bölge bütünüyle Türk egemenliğine girmiştir. Bu dönemde Gence, "Türkmen Şehri", Aran, "Türkmen Yığınağı" olarak anılmıştır. Yeni yerleşim yerleri kurulmuş, Arslan Kuşâd ve Tarûz, Selçuklu fetihleri sonrası kurulan şehirlerdendir. 1118'de Kumanlar/Kıpçaklar, Derbend/Türk Kapısı yolundan inerek Kür boyları ve Gence yörelerine yerleşmişlerdir. Moğol-İlhanlı Devleti, 1239'da başlattıkları istilayla Meraga, Erdebil, Bedre; Gence Tebriz bölgelerinde yaşayan Türkmenlerin büyük bir kısmını katletmiştir. İlhanlılar bu bölgelere 1284'ten itibaren Uygur, Celâyir, Çoban ve diğer Türkmen boylarını yerleştirmişlerdir. İlhanlılar döneminde bu bölgedeki Türkmen nüfusu büyük artış göstermiştir. Bu dönemden itibaren, Aran ve Şirvan'da yaşayan Türkmenler Azeri Türkleri adıyla anılmış ve zaman içinde bölgenin adı burada yaşayan Türkmenlerin adı olmuştur. Timurlular, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hâkimiyetleri süresince Azerbaycan'a Türkmen göçü devam etmiştir. Azerbaycan'daki Türkmen birikimiyle 16. yüzyıl başında Safevî-Türkmen Devleti kurulmuştur. Ancak 1525'te Ustacalu, Rumlu, Şamlu ve Tekelü Türkmenleri arasında başlayan iktidar mücadeleri sonucunda 1532'de Şah Tahmasb, otoriteyi merkezileştirerek Türkmenlerin yerine Lur, Fars ve Afganlı unsurları bürokrasiye taşıyarak Safevî Devleti yönetiminden giderek Türkmenlerin uzaklaştırılmasına yol açmıştır. Osmanlı padişahları III. Murad, III. Ahmed, ve I. Mahmud Azerbaycan'ı Osmanlı hâkimiyetine almaya çalışmışlardır. 1578 yılında Dağıstan. Tiflis ve Şirvan Sünnilerinin Safevîlere karşı yardım istekleri üzerine Türkmenlerin de desteğiyle Mustafa Lala Paşa, Güney Kafkasya'yı ele geçirmiş, onun ardından Özdemiroğlu Osman Paşa'nın 1585'teki başarılı İran seferinin ardından Türkmen boylarının pek çoğu Osmanlılara katılmıştır.

Safevi şahı I. Abbas devrinde Şirvan, Borçalı ve Kazak bölgerinde yaşayan Sünni Türkmenlerin Şiileştirilmesi için yapılan baskılar sonucu Türkmenlerin bir bölümü bölgeyi terk ederken, bir bölümü

Türkmenlerin bir bölümü bölgeyi terk ederken, bir bölümü şeklen Şiiliği kabul etmiş görünmüşler ve imkân bulunca Sünniliğe döndükleri için, çoğunlukla böyle davranan Kaçar/Kacar, Karapapak, Alpavut, Sa'adlu, Pazukî, Kazak, Karamanlu, Şemşeddinlü, Hacılar gibi Türk boylarına "dönük" adı verilmiştir. 1603'te Şah I. Abbas, Osmanlı'nın iç karışıklıklarından yararlanarak Azerbaycan'ı ele geçirmiş ve Sünni Türkmenleri öldürtmüştür. 1606'da Gence'yi fethettiğinde Hasançay Nehri kıyısında yaşayan dört bin dönük Türkmeni katletmiştir. 1614'te Şirvan, Tebriz ve Gence-Karabağ bölgelerinde yaşayan 25.000 dönük ailesini ülkenin iç kısımlarına tehcir etmiştir. Şah I. Abbas'ın katliamlarından korkan Şirvan ve Dağıstan'da yaşayan Türkmenler, Osmanlı'dan yardım istemişler ve IV. Murad, 1635'te Azerbaycan'a girmiştir. Safevîleri mağlup ederek bir antlaşma yapmış ve Türkmenler bir süre rahat etmişlerdir. Safevîlerin son şahı II. Tahmasb'ın döneminde Ruslar Hazar kıyılarını işgal edince Osmanlılar Güney Azerbaycan'a girerek 1724 yılında Azerbaycan'ın tamamını Osmanlı topraklarına dâhil etmişler, tehcir edilen Türkmenlerin yurtlarına dönmeleri için bir ferman yayınlamışlardır. Safevî Hanedanlığının yıkılmasından sonra hükümdar olan Nadir Şah, Sünni-Şii düşmanlığına son vermek istemişse de, bu konuda sonuç alamamış ve merkezi otoriteye baş kaldıran Türkmenlere o da Şah Abbas gibi hem kıyım hem tehcir uygulamıştır. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra merkezi otorite kurulamamış ve 18. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başlamıştır.[222]

Rusya'nın doğu ülkeleriyle ekonomik ve siyasî ilişkileri açısından Azerbaycan'ın coğrafî konumu her dönemde önem taşımıştır. Bu sebeple Rusya 1722'de Hazar sahillerine inmiş ancak gelişen şartlarla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'da hanlıklar oluşurken bu hanlıklarla kuracağı ilişkilerle amacına ulaşmayı planlayan Rusya, kurulmakta olan hanlıklara destek vermiş, hanlıkları İran ve Türkiye'ye karşı korumayı vaat etmiştir. Aras Nehri'nin ikiye ayırdığı Azerbaycan'ın güney kısmında kalan hanlıklara Güney Hanlıkları, Kuzey kısmında kalan hanlıklara Kuzey Hanlıkları adı verilmiştir. Kardağ Hanlığı, Tebriz[223] ve Hoy Hanlığı, Meraga Hanlığı, Erdebil Hanlığı, Urimiye/ Urmiye Hanlığı,[224] Makü/Makı Hanlığı[225] ve Serab Hanlığı Güney Azerbaycan Hanlıklarıdır. Güney Azerbaycan Hanlıkları kuruluşlarını izleyen dönemde İran hükümetine bağlanmışlardır. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları üzerinde ise İran tam bir hâkimiyet kuramamıştır. 1750'li yıllarda Güney Azerbaycan topraklarını Afganlı Azat Han ele geçirmiştir. 1750'li yılların sonlarında ise hâkimiyet Muhammed Hasan Han'a geçmiş ve Güney Azerbaycan Hanlıkları

ona tâbi olmuşlardır. Muhammed Hasan Han, Kuzey Azerbaycan hanlıklarını ele geçirmek istemişse de başarılı olamamış ve ondan sonra hâkimiyeti Afşar Nadir Şah neslinden Feth Ali Bey'e geçmiştir. Aynı tarihlerde İran tahtını ele geçiren Kerim Han Zend, Feth Ali Bey'i yenerek Güney Azerbaycan'ı kendine tâbi kılmıştır. 1770'lerde Kerim Han Zend'in ölümünden sonra hanlıklar tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır. 1780'lerin başında İran tahtına oturan Aga Muhammed Kaçar'la beraber Güney Hanlıkları tekrar İran'a bağlanmışlardır.[226]

Kuzey Azerbaycan hanlıkları, Nadir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlıklarını kazanmışlar ve bir daha İran hâkimiyetine girmemişlerdir. Kendi aralarında sürekli ortaya çıkan mücadelelerde zaman zaman birbirlerinin hâkimiyetine girmişlerdir. 19. yüzyıl başlarında Rus istilasına kadar bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir. Kuzey Azerbaycan hanlıkları bağımsız olmakla beraber bölgenin güçlü üç devleti Osmanlı, Rusya ve İran'ın baskılarını üstlerinde hissetmişlerdir. Hâkimiyetlerini muhafaza edebilmek için çoğu kere Osmanlı, İran ve zaman zaman da Rusya'nın desteğini yanlarına almışlardır.

Bakü Hanlığı

Kuzey Azerbaycan hanlıklarından Bakü Hanlığı, 1730-1740 yılları arasında Azerbaycan Türkmenlerinin İran hâkimiyetine karşı yürüttükleri bağımsızlık hareketleri sonucunda Dergâh-Kulu Han oğlu Mirza Muhammed önderliğinde kurulmuştur. Küçük bir hanlık olan Bakü Hanlığı Apşeron Yarımadası üzerinde kurulmuş, doğu, kuzey ve güneyden Hazar Denizi ile batıdan ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı, kuzeybatıdan Guba Hanlığı ile çevrilmiştir. Bakü Hanlığı'nın nüfusunu büyük ölçüde Türkmenler oluşturmuştur. 18. yüzyılın birinci yarısında Rusya'nın göç siyaseti sonucunda bir miktar Ermeni Bakü'ye göç ettirilmiştir. Küçük bir hanlık olan Bakü Hanlığı hükümdarları hem diğer hanlıklarla mücadelede hem de çevredeki Rusya ve İran'la mücadelelere zorlanmışlar ve zaman zaman Rusya'nın zaman zaman İran'ın himayesini istemişlerdir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus-İran Savaşları son bulmuş ve Kuzey Azerbaycan Rusya'nın, Güney Azerbaycan İran'ın hâkimiyetine girmiştir. Bakü Hanlığı da egemenliğni kaybetmiştir. Bakü Hanlığı petrol, tuz gibi mineral ve endüstriyel maddeler ve maden zenginidir. 18. yüzyıl sonlarında 100'den fazla siyah, 15'ten fazla beyaz petrol kuyusu çalışır haldedir. Bakü Hanlığı toprakları çok değerli bir bitki olan safran yetişmesine uygundur. Halıcılık ve dokumacılık da çok gelişmiş el sanatlarıdır. İdil/Volga-Hazar transit yolu üzerinde olması ve büyük limanlara sa-

[226] Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", a. e. C. 7. s. 15-21.

hip olan Apşeron Yarımadası Güney Kafkasya ve Batı Avrupa ihracat ve ithalatını elinde tutmuştur. Bakü Hanlığı bölgenin ticaret merkezi niteliğindedir. Doğuya uzanan kervan yolları da 18. yüzyılda Azerbaycan'dan ve Bakü Hanlığı'ndan geçmiştir.[227]

1551 yılında Safevî Devleti, Şirvan Beylerbeyliği'ne bağlı Şeki ve yöresini ele geçirdikten sonra Azerbaycan'ın kuzeyi ve güneyi bütünüyle Safevîlerin idaresine girmiştir. Bu dönemde 13 beylerbeylikten oluşan Safevî Devleti'nin Azerbaycan'da bulunan dört beylerbeyliği merkezi Şamahı olan Şirvan, merkezi Revan/İrevan olan Çukursa'da, merkezi Gence olan Gence-Karabağ ve merkezi Tebriz olan Azerbaycan/Tebriz'dir. Türk boylarına dayanarak kurulan bu beylerbeyliklerin beylerbeyleri de Türkmen Beylerbeyidir.

Gence Hanlığı

Gence-Karabağ Beylerbeyliği'nin halkını, Bayat, Şahseven, Afşar, Dulkadir, Kebirli boyları oluşturmasına rağmen beylik makamına Kacarlardan Ziyadoğulları getirilmiştir. Ziyadoğulları, beylerbeylik Gence Hanlığı'na dönüştükten sonra da Rusya'nın bütün hanlıkları ilhakına kadar yönetimde kalmışlardır. Gence-Karabağ Beylerbeyliği arazisinin büyüklüğü, nüfuzunun fazlalığı, ekonomik ve askerî gücü ve siyasî etkinliği ile diğer beylerbeyliklerin önünde yer almıştır. Gence-Karabağ Beylerbeyliği tarihi boyunca Kafkasya bölgesinde Safevî Devleti'nin toprak bütünlüğünün koruyuculuğunu üstlenmiştir. Safevî Devleti Türk boyları tarafından ideolojik temel üzerine kurulmuş olduğu için Kızılbaş Devleti olarak bilinmekle beraber, bu terim 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarına kadar geçerlidir. Çünkü bu dönemde Türk boyları Savefî Devleti'nin siyasî yönetiminden dışlanmış ve yerlerini Fars kökenli siyaset, bürokrat ve din adamları almıştır. Bu etnik değişim, ideolojik ve mezhep anlayışı farklılaşmasını da beraberinde getirmiştir. Türk Kızılbaşlığının/Aleviliğinin yerini Fars Şiiliği almış ve devletin kurucusu Türkler, kıyıma ve tehcire uğramışlardır. Bu uygulama ile taşraya sürülen Türkler bu bölgelerde etkin olmuş ve bunun sonucunda Türk hanlıkları kurulmuştur.

Safevî döneminde Gence-Karabağ Beylerbeyliği Kür ile Aras nehirleri arasından eskiden "Aran" adı verilen bölgeye hâkimdir. 16. yüzyıldan itibaren önce Tiflis'e kadar genişlemiş, daha sonra Lori ve Pembek, Gence-Karabağ Beylerbeliği'nin hâkimiyetine girmiştir. 1725'te Osmanlı hâkimiyetine giren beylerbeylik 1735'te Osmanlı hâkimiyetinden çıktıktan sonra, Afşar Nadir Şah, Ziyadoğullarını azlederek burada Azerbaycan Beylerbeyliği'ni kurmuşsa da 1739'da geri adım atarak eski yönetime ve isme dönmüştür. 1747'de Afşar Nadir

[227] Dr. Merziye İskenderova, "Bakü Hanlığı," a. e. C. 7. s. 44-56.

Şah'ın öldürülmesinden sonra bu beylerbeyliğin toprakları dörde bölünerek Gence ve Karabağ Hanlıkları, Kazah ve Şemseddin Sultanlıkları kurulurken, Lori kazası toprakları İrevan/Revan ve Tiflis hanlıklarına katılmıştır. Yeni kurulan hanlık ve sultanlıklar arasında Karabağ Hanlığı en geniş toprakları elde etmiş ve sınırları kuzeyde eski Kürekbasan ve Gencebasan nahiyelerine sınır olan Kürek Nehri'nden başlayarak Murov Dağ, Kur ve Aras Nehirleri arasındaki toprakları içine almıştır. Gence Hanlığı küçük bir toprağa sahip olarak eski Gencebasan, Sunkurabad ve Kürekbasan-i büzürg nahiyelerinin topraklarında kurulmuştur. Beylerbeylikten iki hanlık ve iki sultanlığa bölünen Gence-Karabağ bu bölünmeyle hızla güç kaybetmiş, hem dış saldırılara direnmekte zorlanmış hem de birbirleriyle yaptıkları mücadele sonucunda Rusya bu devletçikleri kolaylıkla fesh ederek ilhak etmiştir.[228]

Revan Hanlığı

Revan/İrevan Hanlığı topraklarında bugün Ermenistan Devleti bulunmaktadır. Diğer Kuzey Azerbaycan hanlıkları gibi Revan/İrevan Hanlığı da 18. yüzyılın yarısında Safevîler döneminde Çukursa'd/Revan Beylerbeyliği'nin toprakları üzerinde kurulmuştur. Çukursa'd Beylerbeyliği Revan/İrevan şehri ve çevresini, Maku, Sederek, Nahçıvan ilini, Beyazıt Kalesini, Dumbuli vilâyetini ve Mazberd'i kapsamıştır. Azerbaycan'ın kuzeybatısında yer alan ve 15 vilâyeti bulunan Revan/İrevan Hanlığını, Türkmen beylerinden Mir Mehdi Han kurmuştur. Hanlığın ekonomisi büyük ölçüde hayvancılık ve çiftçiliğe dayanmıştır. Osmanlı, Gürcü ve Rusların işbirliği içinde İrevan/Revan Hanlığı'nı ele geçirme çabalarına karşılık, Kuzey Azerbaycan hanlıklarına, birbirleriyle mücadele etmemelerini ve birlik olmalarını; Kars, Erzurum, Beyazıt ve Akalsık Paşaları vasıtasıyla onlara destek vereceğini bildiren mektuplar göndermiştir. 1808 yılında Rusya iki kere İrevan'ı/Revan'ı ele geçirmek için kuşatma yapmışsa da bir sonuç alamamıştır. 1813 yılında I. Rus-İran Savaşı İran'ın yenilgisiyle sonuçlanınca 12-24 Ekim tarihlerinde Karabağ'ın Gülüstan köyünde yapılan Rus-İran Barış Antlaşmasına göre İran, İrevan/Revan ve Nahçıvan dışındaki diğer Kuzey Azerbaycan hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır. Bu yenilgiyi içine sindiremeyen İran 1826'da Rusya ile tekrar savaşmışsa da gene yenilmiş ve bu yenilgiden sonra Tebriz yakınında Türkmençay'da yapılan antlaşmaya göre İrevan ve Nahçıvan hanlıkları da Rusya'ya bırakılmıştır. Rus Çarı I. Nikolay 21 Mart - 2 Nisan 1828 tarihli fermanla İrevan/Revan ve Nahçıvan hanlıklarını kaldırarak bu bölgeyi Ermeni vilâyeti yaptığını ilan etmiştir. Bu bölgeyi Ermenileştirmek için İran'dan Ermenileri göç ettirmiştir. Daha sonra bu topraklarda Ermeni Devleti'nin kuruluşuna izin vermiştir.[229]

[228] Dr. Hüsamettin Memmedov, "Beylerbeylikten Hanlığa: Gence-Karabağ," a. e. C.7 s. 57-63.

[229] Saide Hacieva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", a.e. C. 7 s. 64-72.

Şeki Hanlığı

Kuzey Azerbaycan hanlıklarından Şeki Hanlığı'nın adını aldığı Şeki vilâyeti Albanya Devleti'ne dâhil dağlık bir yerleşim birimidir. 8. yüzyılda Araplar, Azerbaycan'ı işgal ettiklerinde Şeki de Halifeliğe bağlanmıştır. Arap Halifeliği zayıflayıp parçalandıktan sonra 10. yüzyılda Şeki Hanlığı bağımsızlığını kazanmıştır. 1551 yılında Safevî Şahı I. Tahmasb, Şeki'nin bağımsızlığına son vermiş ve Safevî hâkimiyetine almıştır. 1743'te tekrar bağımsızlığını kazanan Şeki Hanlığı, komşu hanlıklar ve Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler sürdürmüş, Ruslara karşı bütün direniş ve çabalarına rağmen 19 Ekim 1826'da Rus ordusu Şeki'yi ele geçirmiştir.[230]

Guba Hanlığı

Guba Hanlığı, 1689 yılında İran şahının, Dağıstan hâkimlerinden Gaytak'lı Hüseyn Beyi Guba ve Gülhan hanlıklarına atamasıyla kurulmuştur. 1727 yılı başlarında Guba Hanlığı, hanın isteğine bağlı olarak Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. 1735 Rus-İran Savaşı'ndan sonra Guba Hanlığı İran'a bağlanmıştır. 1747'de Nadir Şah'ın ölümünden sonra diğer Kuzey Azerbaycan hanlıkları gibi bağımsızlığın ilan etmiştir. Diğer Kuzey Azerbaycan hanlıklarında olduğu gibi Guba Hanlığı'nda da toprakların büyük bir kısmı hanın ve aile üyelerinin mülkiyetindedir. Divan toprakları diye adlandırılan ve hazineye ait olan topraklar, beyler tarafından ektirilmiştir. 18. yüzyılda Guba Hanlığı'ndaki vakıf toprakları adıyla üçüncü bir uygulamaya gidilmiş ve bu arazilere camiler ve yardım kurumları yaptırılmıştır. Guba Hanlığı komşu hanlıklar, Osmanlı, İran ve Rusya ile ticaret yapmıştır. "Çiçi" adı verilen özel ve kıymetli bir halı Guba Hanlığı'nda dokunmuş ve ihraç edilmiştir. Hanlığın dâimî bir ordusu bulunmakla beraber gerektiğinde paralı asker de tutulmuştur. 1796 yılında Guba Hanlığı, merkez Guba, Rustov, Buduk, Hınalık, Şabran, Barmak, Müşkür, Sedan olmak üzere altı bölgede yönetilmiştir. Dağlık bir bölgede bulunan ve sağlam ve büyük kalelere sahip Guba'ya Azerbaycan'ın güney ve güneydoğusunda yaşayan ve bitmeyen savaşlardan bıkan halk, güvenli bulduğu bu bölgeye göç etmiştir. Nüfus artışı, Guba'nın ekonomik ve askerî olarak güçlenmesini sağlamıştır. 1753 yılında Guba Hanı Hüseyneli vefat etmiş ve yerine oğlu Fetheli geçmiştir. Çok akıllı ve iyi bir devlet adamı olan Fetheli Han kısa zamanda Azerbaycan'da itibar kazanmıştır. Guba Hanlığı bu güçle komşu hanlıklardan toprak elde etme ve siyasî etkinliğini artırma çabasına girmiştir. Önce Salyan ve Derbend'i ele geçirerek Azerbaycan'da önemli roller üstlenmiştir.

230. Prof. Dr. Rakif Hüseynoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", a.e. C. 7. s. 73-81.

Akrabalık ve iyi bir diplomasi ile Bakü Hanlığı'nı da bağımlı hale getirdikten sonra Şamah Hanlığı da Guba Hanlığı'na katılmıştır. Guba hükümdarı Fetheli Han, Azerbaycan'ı siyasî bütünlüğe kavuşturmak için 22 Mart 1789'da ani ölümüne kadar mücadele etmiştir. Karabağ'ı bu birliğe katmayı başaramadığı gibi, Güney Azerbaycan için gösterdiği çabalar Rusya ve Gürcistan tarafından engellenmiştir. Diğer Azerbaycan hanlıkları da Fetheli Han'a karşı mücadele etmişlerdir. Fetheli Han'ın ölümünden sonra kurduğu Kuzey Azerbaycan Birliği dağılmış, oğulları Guba ve Derbend'i ellerinde tutabilmişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme çabaları sebebiyle çıkan 1810-12 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ve 1813 Rus-İran Savaşı'nı kazanan Rusya, Guba dâhil Nahçıvan ve Revan/İrevan hanlıkları hariç olmak kaydıyla Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. [231]

Nahçıvan Hanlığı

Nahçıvan Hanlığı'nın kurulduğu Nahçıvan bölgesi Safevîler döneminde Çuhurser Beylerbeyliği'ne dâhildir. Bu dönemde Nahçıvan Ustaclu Türkmenleri tarafından yönetilmektedir. 1722 yılında başkent İsfahan'ın Afganlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Osmanlı Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü ve Nahçıvan'ı hâkimiyet altına almıştır. Osmanlı, burada Nahçıvan Sancağı kurmuş ve 14 bölüme ayırmıştır. Afşar Nadir Bey'in Safevî hanedanı yerine geçerek yeniden oluşturduğu İran'da 1735 yılında Nahçıvan da diğer Azerbaycan Hanlıkları gibi Nadir Şah'ın hâkimiyeti altına girmiştir. 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle diğer hanlıklar gibi bağımsızlığını tekrar kazanmıştır. Nahçıvan'ın ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayalı olarak gelişmiştir. 1828 yılında diğer Azerbaycan hanlıklarıyla birlikte Rusya'nın işgaline uğramış ve hanlık lağvedilmiş ve Çarlık bu bölgede önce bir Ermeni vilâyeti kurmuş, ancak Ermenilerin tavırları sebebiyle bu yapılanmadan vazgeçerek yerine Revan/İrevan eyaletini kurmuştur. Rus ve Osmanlı kaynaklarına göre bu tarihlerde Nahçıvan bölgesinde yaşayan 4600 ailenin 4170'i Türkmenlerdir. Türkmen bölgesi olan Nahçıvan, Osmanlı ile olduğu gibi Türkiye ile doğal komşudur. [232]

Talış/ Lenkeran Hanlığı

On sekizinci yüzyılın başında Azerbaycan'da bağımsızlık kazanmış hanlıklardan olan Talış/Lenkeran Hanlığı Azerbaycan'ın güneydoğusunda Talış Dağları, Hazar Denizi ve Mugan Çölü arasında yer almıştır. Gilân, Erdebil, Karadağ, Cavad Hanlıkları ve Salyan Sultanlığı ile

231. Prof. Dr. Tofiq Teyyuboğlu Mustafazade, "Guba Hanlığı", a.e. C. 7. s. 82-93.

232. A. Nuru Alekperoğlu; A. Faride Aliyoldaşkızı, "Nahçıvan Hanlığı", a.e. C. 7. s. 94-100.

sınırları bulunmaktadır. Hanlığın merkezi önce Astara iken daha sonra Lenkeran şehri olmuştur. Rusya ile Osmanlı arasında 1724 yılında yapılan İstanbul Antlaşmasına göre Derbent'ten Astrabad'a kadar Hazar yanı vilâyetler Rusya'nın denetimine geçmiştir. Ancak Rus ordularının 1722-1735 yıllarında Hazar yanı vilâyetleri işgali döneminde Talış Hanları kendi topraklarını muhafaza etmeyi başarmışlardır. Osmanlı 1725 yılında Erdebil'i, 1726 yılında halkın bir bölümünden davet alarak Astra ve Kergerud'u kendi hâkimiyetine almıştır. Bu harekete hem Ruslar hem de yerli halkın bir bölümü tepki göstermiştir. Rus yanlılarının mücadelesi ve Rusları davetleri sonucunda 1727 yılının 12 Aralık'ta Şamahı yakınında Mabur Köyünde Osmanlı ve Rus yetkililer bir antlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşmaya göre Müşkür, Niyazabad; Cavad, Salyan, Lenkeran, Astra; Kızılağaç ve Talış dağları Ruslara bırakılmıştır. 1730 yılında Ruslara karşı büyük bir isyan olmuş ve Ruslar işgalden sonra görevden aldıkları Türkmenlerin lideri Musa Han'ı Astra hâkimliğine atamışlardır. 1732 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Resşt Antlaşmasına göre Azerbaycan'ın Kür Nehri'nden itibaren güneydeki Hazar yanı vilâyetler İran'a bırakılmıştır. Ruslarla İran arasında gidip gelen Talış/ Lenkeran Hanlığı 1831 yılında Mir Mustafa Han'ın bütün çabalarına rağmen Ruslar tarafından bütünüyle ele geçirilmiştir. 1813 yılı 12 Ekim'de yapılan Gülüstan Antlaşmasına göre İran hükümeti, Gürcistan, Dağıstan, Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbent, Guba, Bakü ve Lenkeran hanlıklarını Rusya'ya vermiştir. Mir Mustafa Han bu tarihten sonra Rus hâkimiyetine girmemek için büyük bir mücadele vermiş ve başaramamıştır. Lenkeran/Talış Hanlığı, Rusya ve İran'a ipek, pirinç, un, kızılbalık, uzunburun ve ne're balıkları, pamuklu bez, orman ürünleri ihraç etmiştir. Rus kaynakları Lenkeran/Talış Hanlığı'nda yaşayan Türkmenleri, Tatar ve Talışlar olarak adlandırmıştır.[233]

[233] İrade Memmedova, 2 Talış (Lenkeran) Hanlığı) , a.e. C. 7. s. 101-112.

IV. Bölüm

CENGİZ HAN/ ÇİNGGİS HAN, MOĞOLLAR VE TÜRKLER

Cengiz Han İmparatorluğu/ Türk Moğol İmparatorluğu

Türkler ve Moğollar farklı iki kavim olmakla beraber erken dönemlerden itibaren komşu olmalarından dolayı etkileşim içinde olmuşlardır. Antropolojik bilgilere göre, Türkler brekisefal beyaz ırka, Moğollar mongoloid ırka mensuptur. Türkler ve Moğollar iki farklı kavim, tarih ve kültürün mensupları olarak erken dönemlerden itibaren bazen birlikte bazen birbirlerine karşı mücadele içinde yaşamışlardır. Türkistan tarihinde Türk-Çin mücadelesi kadar Türk-Moğol mücadelesi de iki milletin hayatında önemli bir yer tutmuştur. Moğol adı, Cengiz Han İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte 13. yüzyılın başlarından itibaren dünyaya yayılmış ve bilinen bir isim hâline gelmiştir. 7. yüzyılda kendi hâlinde bir kabilenin ismi olan "Moğol" adı Cengiz Han döneminden itibaren aynı ırka, ortak bir dile ve kültüre mensup olan kabilelerin hepsini kapsamış ve kabileden millete geçiş sürecini sağlamıştır. Hunlar zamanında Moğol kabilelerinden Tung-hu, Sien-pi, Wu-huanlar; Köktürkler/Göktürkler döneminde Shih-wei, Juan Juanlar; Uygurlar döneminde ise Tatar ve Kitan/Kitay/Hıtay/Hıtanlar önem kazanmışlardır. Asya'daki arkeolojik kazılara göre M.Ö. II. binden itibaren Türklerin yaşadığı coğrafyanın doğusunda Moğollar yaşamaktadır. Tula/Tolga Nehri'nin kaynağı Moğollarla Türkler arasında sınır kabul edilmiştir. Tula Nehri'nin kaynağının doğusundan itibaren Mançurya'nın batı ve güneybatı bölgelerine kadar olan sahada Moğol kabileleri yaşamışlardır. Zaman zaman Türkler Moğolların yaşadığı coğrafyalara girmişler, zaman zaman da Moğollar Altaylara doğru yayılmışlardır. Bu iki kavmin birlikte hareketleri Cengiz Han döneminde dünya tarihini etkilemiştir. [234]

Cengiz Han'ın mensubu olduğu Moğol kabilesi, şimdiki dış Moğolistan'ın kuzeydoğusunda Onnon ve Kerulen Nehirleri arasında göçebe bir hayat sürmüşlerdir. 12. yüzyılda Moğol kabileleri, ormanlık alanda su ve kara avcılığı ve hayvancılıkla geçinenler olarak iki farklı grup halinde yaşamışlardır. Cengiz Han, Moğol İmparatorluğu'nu kurduğunda Asya ve Doğu Avrupa küçük feodal devletlere bölünmüştür. Doğu Türklerinin ve Uygurların yurtlarında 13. yüzyılda et-

[234] Cihat Cihan, "Türkler ve Moğolların Irki Münasebetleri," a. e. C. 8, s. 278-286.

nik ve siyasî yapı farklılaşmıştır. Önce Kıtan/Kıtay/Hıtay hâkimiyeti altına giren bu bölge, Kıtaylardan sonra bağımsız boyların elinde güçlü bir siyasî yapıdan yoksun kalmıştır. Hıtayların/Kıtayların devamı olan Kara-Hıtaylar. 12. yüzyılın sonlarına doğru Hami'den Aral Gölü'ne kadar olan sahaya ve Yenisey Nehri'nin yukarısına kadar yayılmışlardır. Karluk ve Uygur Türkleri Kara-Hıtayların vassalı olmuşlardır. Kıtaylar 200 yıl Kuzey Çin'de hüküm sürmüşler ve Orta Çağ'da Avrupa onları "Kathay" adıyla kaynaklara geçirmiştir. 12. yüzyılda Çin'de güneyde Song, kuzeyde Pekin başkent olmak üzere Chin/Kin/Cürcet ve Tunguz İmparatorlukları hüküm sürmektedir. Çin'in kuzeybatısında Tangut Krallığı vardır. Tarım havzasının kuzeydoğusunda Turfan'dan Kuça'ya uzanan bölgede Budist Uygur Türkleri yaşamaktadırlar. Maveraünnehir ve İran'ın tamamında nüfus olarak Türklerin çoğunluğu temsil ettiği Arap-Fars etkisinde şekillenmiş Harezm/Harzem Sultanlığı hüküm sürmektedir. Bağdat ve çevresinde Abbasi Halifeliği; Mısır, Suriye ve Güney Anadolu'nun bir bölümünde Eyyûbi Sultanlığı; Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti vardır. Kuzeyde Sibirya-Moğolistan sınırında ve Gobi Çölü'nün kuzeyindeki bozkırlarda çok sayıda Türk, Moğol ve Tunguz kabileleri dağınık olarak yaşamaktadırlar.

1201 yılında Cengiz Han Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda merkezi Aral'ın güneyi olan Harezm sahasında ve batı Türkistan'ın birçok yerinde Harzemşahlar hâkimdir. Harzemşahların batısında Musul, Halep, Sincar, Şam atabeylikleri; Diyarbakır, Harput ve Mardin'de Artukoğulları; Ahlat Ermeni Krallığı; Azerbaycan'da Şeddatoğulları; Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti bulunmaktadır. Azerbaycan'daki Şeddatoğullarının kuzeyinde Şirvanşahların, Sivas ve Malatya yöresi Danişmendoğullarının idaresindedir. Erzincan'da Mengüçekoğulları; Erzurum ve çevresinde Saltukoğulları; İran Azerbaycan'ında Elderinoğulları; Güney İran'da Salgurlular; Diyarbakır-Musul taraflarında İnaloğulları küçük devletler hâlinde hüküm sürmektedirler. Hindistan'da Delhi Sultanlığı ve Afganistan'da Gurlular bulunmaktadır. Cengiz'in yaşadığı sahada Ubsa-Nor'dan Kara İrtiş'e kadar olan bölgede Yukarı Selenga'da Nayman Hanlığı hâkimdir. Nayman hanlarının isimleri Türkçedir. Köktürk/ Göktürklerin merkezi Orhun'da Kerayitler vardır ve onların da ünlü hükümdarının adı Tuğrul'dur. Kerayit ve Naymanlar, Türk'türler ve Milâdi I. binde Nasturî Hristiyanlığını kabul etmişlerdir. Cengiz'in babası Yesüdey Bağatur, Kerayit hanı Tuğrul ile dosttur. Yesüdey Bagatur'un mensubu olduğu Menhitler, Kerayitlerin kuzeyinde Selanga Nehri'nin orta ve aşağı kısımlarında Baykal Gölü'nün güneyinde yaşamışlardır.

Naymanlar ve Kerayitlerle birlikte hareket eden Merhitler sınırlarını genişleterek batıda İrtiş, güneyde Doğu Türkistan'a kadar uzanan sahada bir kavimler birliği meydana getirmişlerdir. Yesüdey Bagatur'un, Olkunar kabilesinden Olün Uçin adlı eşinden 1167 yılında Onon Irmağı'nın kıyısında Dülün Boldag'da asıl adı Temüçin/Timuçun olan Cengiz Han doğmuştur. 1240 yılında yazılan "Moğolların Gizli Tarihi" adlı eserde Cengiz Han'ın atalarıyla ilgili bazı efsaneler aktarılmaktadır. Bu efsanelerden biri de Köktürk tarihine ait Ergenekon efsanesidir. Cengiz Han'ın atalarından birinin kurt olduğu anlatılmaktadır. Yesüdey Bagatur'un ölümünden sonra Temüçin'in yaşı küçük olduğu için kabile reisliği onaylanmamıştır. Baba tarafı akrabaları tarafından Temüçin, annesi ve kardeşleri dışlanmışlar ve yalnızlığa terk edilmişlerdir. Bu dönemde Temüçin ailesini almış, Burhan Haldun adı verilen yere yerleşmek zorunda kalmıştır. Temüçin ve kardeşleri, Onnon Irmağı kaynağındaki Kentey Dağlarındaki bu bölgede kara ve su avcılığı yaparak geçimlerini sağlamışlardır. Bu zorlu hayat içinde gözü pek cengâverler olarak yetişmişlerdir. Temüçin, 1175 yılında Kerayitlerin güçlü hükümdarı ve babasının dostu Tuğrul Han'a giderek bağlılıklarını bildirmiş ve onun yardımıyla dağılan kabilesini bir araya getirmeyi başarmıştır. Temüçin, 1196 yılında Moğolların büyük bir kabilesi olan Celâyirlilerin ve Kıyat Baa'rin kabilelerinin desteği ve bazı Moğol asilzadelerinin de yanında yer almasıyla Moğol Han'ı seçilmiştir. Dilleri Moğolca ve Türkçe karışımı olan, Moğolların batı koluna mensup İç Moğolistan ve Çin'de yaşayan Oyratlar, Yukarı Yenisey'de yaşayan Kırgızlar, Cengiz Han'ı destekleyerek onun yükselişine yardımcı olmuşlardır. Temüçin, çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıktığından dolayı kısa sürede Kerayit, Nayman ve Merkitleri yenilgiye uğratarak Onnon Irmağı kaynaklarında kendisine bağladığı kabileleri bir araya toplayarak 1206 yılında bir kurultay toplamış ve bu kurultayda Büyük Han seçilmiştir. Naymanları mağlup ederek Moğolistan'ın batı bölümünün de hâkimi olmuştur. Temüçin, büyük han olduktan sonra "Çinggis/Cengiz" ünvanını almıştır. Dilciler, Moğolca telâffuzuyla Çinggis kelimesinin Türkçe Tengiz/Dengiz/Deniz kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir. Dağınık boylar hâlinde yaşayan Moğollar, Temüçin'in Büyük Han olarak Cengiz ünvanını aldığı 1206 kurultayında tarihlerinde ilk defa devlet hâlinde teşkilatlanmışlardır. Cengiz Han, cihan imparatorluğu kurmak üzere Çin'deki üç imparatorluğu ve Tangut ülkesini fethetmiştir. Cengiz'in başarılarında harita kullanmasının rolü büyük olmuştur. Cengiz Han 1218 yılında Kara Hıtay Devleti'nin üzerine yürümüş ve onları yenilgiye uğratarak İli, Issık

Göl, Talas ve bütün Doğu Türkistan'ı ele geçirmiştir. Bu yörede savaşlarda yıkılan camileri tamir ettirerek Müslümanların ibadetlerine izin vermiş; madem dininiz emrediyor diyerek Müslümanlara zorla namaz kıldırtmıştır. Cengiz Han'la Harzemşahlar arasında başlangıçta dostane başlayan ve tüccarlara birtakım imtiyazlar sağlayan anlaşmalar yapılmasına rağmen, Harzemşah Alaadin Muhammed'in Çin'i fethetme arzusu ve çevresindekiler tarafından yanlış yönlendirilmesi gibi sebeplerle araları açılmıştır. Cengiz Han ve oğulları Harzemşahları büyük bir yenilgiye uğratmışlar ve çok kan dökmüşlerdir. Alâddin Muhammed'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Celalleddin Harzemşah da Cengiz Han ve onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ögedey ile mücadele etmişse de başarılı olamamıştır.[235]

Kırgızların 840 yılında Uygurların bugünkü Moğolistan'da bulunan Orhun bölgesindeki hâkimiyetlerine son vermelerinden sonra bir süre İç Asya'da büyük devletlerin yerini küçük devletler ve boylar almıştır. Bu dönemde İç Asya'da olduğu gibi diğer coğrafyalarda da küçük devletler hâkimiyeti dönemi yaşanmıştır. Doğu Asya'da/Çin'de T'ang hanedanı 905'te yıkılmış, Batı Asya'da Abbasi Halifeliği 847 yılından itibaren hızla güç kaybetmiş, 1258 yılına kadar devam etmesine rağmen merkez olma niteliğini kaybederek naiplerle yönetilmiştir. Ön Asya-Mısır'da Tolunoğulları ve Ihşidîler ve Orta Asya'da Samanoğulları gibi sülaleler naiplikten ve valilikten devlet kurmuş ve yönetimi ele almışlardır. İlk Müslüman Türk devletleri İslam ülkelerinden geçen ticaret yolları üzerinde kurulmuştur. Doğu Asya'da T'ang sülalesinden sonra Kuzey Çin'e hâkim olan Kitan/Kıtay/Hıtayların Liao sülalesi, Çin'de hâkimiyet kuran irili ufaklı sülalelerden biridir. Kitan/Hıtayların 1224'te yıkılmasından sonra yerlerini Altın Hanlar diye anılan Chin/Çin sülalesi başa geçmiştir. Aynı dönemde Güney Çin'de Sung sülalesi, Kansu ve Ordos bölgesinde Türk, Moğol ve Tibetlilerin karışımından oluşan Tangutlar bulunmaktadır. 11-12 yüzyıllarda Tangutların kuzeyinde birçok Moğol ve Türk boyları yaşamaktadır. Bu ara dönemin en büyük ve etkili imparatorluğu durumunda olan Büyük Selçuklu Devleti'nin 1157 yılında yıkılmasından sonra Türkler irili ufaklı pek çok devletle temsil edilmektedirler. 1206 yılında Çinggis/Cengiz Han ünvanıyla önce Moğolların başına geçen Temüçin/Timuçin ve oğulları Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya dağınık ve irili ufaklı devletler hâlinde yaşayan bütün halkları bir idare altında hâkimiyetine almıştır. Böylece 9. yüzyılın ortalarından itibaren irili ufaklı devletler tarafından idare edilen Asya tek bir şemsiye altında toplamıştır. M.Ö. 200'lerde başla-

[235] Yrd. Doç. Dr. Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleri" a.e. C. 8 s. 265-277

yan tarihi dönem içinde Asya'nın doğusu zaman zaman büyük büyük imparatorluklar zaman zaman da irili ufaklı devletlerce yönetilmiştir. Çinggis/Cengiz Han İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasına kadar geçmiş olan 1400 yıllık zaman içinde ilki M.Ö. 200 den M.S. 200'lere kadar devam eden kuzeyde Hun İmparatorluğu, güneyde Çin'de Han sülalesinin çok güçlü oldukları devir; İkincisi ise Çin'de önce 586-618 yılları arasında Sui sonra 618-905 yılları arasında T'ang sülalelerinin kuzeyde ise 552'de Köktürk/ Göktürklerle başlayıp, Uygur Devleti'nin 840'da yıkılmasına kadar süren dönem yaşanmıştır. Dünya açısından da bakılacak olursa birinci dönemde Avrupa, Ön Asya ve Kuzey Afrika'da Roma İmparatorluğu ile Asya'da Hunlar ve Hanlar yönetimindeki büyük imparatorluklar; ikinci dönemde ise Avrupa, Orta Çağlarda irili ufaklı feodal beylikler dönemine girmişken, Ön Asya ve kuzey Afrika'da Emevi ve Abbasiler yönetimindeki imparatorluklar, Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu, doğuda T'ang Sülalesi ve Kuzey Asya'da Köktürk/Göktürk ve Uygurlar eş zamanlıdır. Evrensel olarak imparatorluk dönemlerinden sonra irili ufaklı siyasî yapılar ve küçük gruplarla temsil edilen ara dönemler yaşanmıştır. 1206 yılında Çinggis/Cengiz Han yönetiminde kurulan siyasî ve ekonomik yapı, Doğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya ve sonra da ön Asya'ya kadar yayılan büyük imparatorluk 840 yılında başlayan bu ara döneme son vermiştir. 14. yüzyılda Çinggis/Cengiz İmparatorluğu yıkıldıktan sonra böyle bir ara döneme girilmiş ve Asya bölgesel nitelikli imparatorluklar tarafından paylaşılmıştır. [236]

[236] Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", a.e. C. 8. s. 235-255.

Çinggis/Cengiz Han İmparatorluğu'nu hazırlayan iki önemli faktörün ilki boylar ve beylikler arasında çekişmeler ve halkın memnuniyetsizliği ikincisi Orta Asyalı Müslüman tüccarların baskısıdır. Çinggis/Cengiz Han Devleti kurulduktan ve imparatorluk sınırlarının Çin'i içine alacak kadar genişlemesinden sonra "Pax Mongolica/Moğol Barışı" adıyla anılan güvenlik sistemi Tanrı Dağları'nın kuzeyinden güneyine ticaretin güvenli bir biçimde akışını sağlamak üzere kurulmuştur. Bu sistem içinde ticaret yollarının ve faaliyetlerinin tarım alanlarına zarar vermemesi ve bu alanların korunması 1269 yılında bugünkü Kırgızistan'ın Talas bölgesinde yapılan bir kurultayla karar altına alınmıştır. Bütün bu gelişmelerle hem Müslüman hem Marco Polo gibi gayrimüslim tüccarlara Çin yolu açılmış, bu dönemde Müslüman tüccarlar Java Adası'na kadar gitmişlerdir. Cengiz Han İmparatorluğu'nun kurulışundan itibaren tüccarlar ve ticaret önemli kabul edilmiş. 1215 yılında Cengiz Han'ın Maveraünnehir'de hüküm süren Harzemşahlara gönderdiği 450 kişilik elçi ve tüccar heyeti Otrar şehrinde durdurulmuş ve büyük bir

kısmı öldürülmüştür. Bunun üzerine Cengiz Han, Muhammed Harzemşah'dan Otrar valisini cezalandırmak üzere istemiştir. Muhammed Harzemşeh, bu isteği kabul etmeyince Cengiz Han Harzemşahlar üzerine sefere çıkmış ve Semarkant ve Buhara'yı 1120'de fethetmiş, direniş gösteren Semerkant şehrini yerle bir etmiştir. Bu tarihlerde Uygurlar, Almalık ve Kayalık hükümdarları, Karluklar Cengiz Han'a katılmışlardır. Uygurlar, hem Cengiz Han'a hem de oğullarının yardımcısı olmuşlardır. Cengiz Han 1227 yılında Tangutlar üzerine düzenlediği sefer sırasında ölmüştür. Cengiz Han'ın ölümünden 1260'lı yıllara kadar kağanlığın merkezi Moğolistan'daki Karakurum şehri olmuştur. 1229-41 Ögedey, 1246-48 Güyük ve 1252-59 yıllarında da Tuluy Han'ın oğlu Möngke Büyük Kağanlık görevini üstlenmişlerdir. Cengiz Han hayattayken ülkesindeki halkları dört oğlu arasında paylaştırmış/üleştirmiş bu sebeple bu dört hanın yönettikleri halklara ülüş/ulus denmiştir. Cengiz Han yurdunu dört oğlu arasında paylaştırırken geleneğe göre aile ocağının bekçisi olan en küçük oğlu Toluy, aileyi temsil ettiğinden ordunun büyük bir bölümü ve aileye ait bütün birikimler onun olmuştur. Toluy'un geç yaşta ölmesinden sonra üç oğlu diğer vârislerden daha avantajlı konuma geçerek imparatorluğun büyük bölümüne sahip olmuşlardır. Cengiz'in ölümünden sonra büyük oğlu Möngke Han, büyük kağan olmuş, Kubilay Han Çin'de hüküm sürmüş ve Hülagu Han da İran'ı fethederek Ön Asya'ya hâkim olmuştur.

Cengiz Han yasaları olarak anılan, devlet yönetimini ilgilendiren prensipler Cengiz sonrasında Osmanlı dâhil pek çok Türk devletinde kabul görmüştür. Dinler arasında ve boylar arasındaki mücadelelerin devlet bütünlüğüne zarar verdiği için Cengiz Han, din ve devlet işlerinin bir birinden ayırmıştır. Çekişmenin kaynağı olarak kabul ettiği boyları dağıtarak, kişilerin yetenek ve güçleriyle yükselmesini ve devlete bağlılığı esas alan anlayışı getirmiştir. Böylece boyların kendi başlarına karar almalarını ve isyanları engellemiştir. Cengiz Han'ın mensup olduğu Borcigid ve eşinin mensup olduğu Kongratlar, ayrıcalıklı boylar olarak muhafaza edilmiştir. Dağıtılmalarına rağmen Kerait, Nayman, Merkit adlı boylar bugün de Kazaklar ve Başkutlar arasında yaşamaya devam etmektedir. Cengiz Han'ın dağıttığı boylardan olan Tatarların adı Moğol adı yerine Cengiz orduları ve devleti için bilhassa Doğu Avrupa'da kullanılmıştır. Ordunun kuruluşu ve işleyişi yasayla belirlenmiştir, bireysel kararlara izin verilmemiş, emirlere uymayanlar şiddetle cezalandırılmıştır. Hâkim sülale olarak Altın Soy/Altın Urug adını alan Cengiz sülalesi, soy özelliklerini korunmuş, hanedan içinde aile hukuku geçerli olmuştur. Cengiz yasalarına göre

Cengiz Hanın erkek çocuklarının soyundan gelen erkek çocuklar han ünvanını taşımışlardır. Kız çocuklardan doğan erkek çocuklara han olma hakkı verilmemiştir. Han seçimini aile üyeleri düzenledikleri kurultayda kendi aralarında yapmışlardır. Cengiz Han'ın dört oğlunun temsil ettiği dört ulustan temsilcilerin katıldığı kurultayda Büyük Kağan seçilmiştir. Bir süre sonra, bu usul değişmiş ve veraset ve hükümdarlığı her ulusun kendi içinde belirlemesine karar verilmiştir.[237] İlhanlılarda ve Kubilay Hanlığı'nda daha merkezi yönetim öne çıkmış, Altın-Ordu ve Çağatay Hanlığı'nda adem-i merkeziyetçi bir tutum hâkim olmuştur. Gene Cengiz yasalarına göre Cengiz Han ülkesini dört oğlu arasında sorumlu oldukları halklara göre bölüştürmüş; iş bölümünü de Büyük Kağanlığı Ögedey Han'a, batı uçların fethini en büyük oğlu Coci/Cuci/Cuci Han'a, yasa ve devlet düzeninin sorumluluğunu Çağatay Han'a, ailenin malının mülkünün korunmasını ocağın bekçisi küçük oğlu Toluy Han'a vermiştir. Cengiz Han, 13. yüzyılda Avrasya çapında bir imparatorluğun temelini atmış, Moğollara millî bir kimlik kazandırmış, Türk tarihi içinde uzun süre devam eden hâkimiyet ve meşruiyet prensiplerinin şekillenmesinde etkili olan kurallar koymuş, ekonomiye öncelik tanımış dikkat çekici bir hükümdardır.[238]

Altınordu/ Altın-Orda Hanlığı

Çinggis/Cengiz Han'ın en büyük oğlu Coci/Cuci/Coci/Cuci Han'a "Moğol atlılarının gidebileceği bütün batı" diye tanımlanarak verilen bölge eski Kıpçak yurtlarıdır. Karadeniz'in kuzeyi/Deşt-i Kıpçak/ Kıpçakeli, Eski Bulgar ve Hazar yurtları da bu bölgededir. Altın renkli ordu/ karargâh anlamına gelen Altın-Ordu/Altınorda bu bölgeye verilen isimdir.[239] "Altın Ordu" günümüzde Nogay Ordu, Büyük Ordu ile birlikte Kazan, Kasım, Kırım, Astrahan ve Sibirya hanlıkları da dâhil olmak üzere Altın-Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan devletler için de kullanılmaktadır. 15-18 yüzyıllarda kurulan bu devletlerin önceki dönemle karıştırılmaması için İkinci/Geç Altın-Ordu ismiyle de anılmaktadır.[240] Arapça kaynaklarda Altın Orda/Altın-Ordu Hanlığı'nın adı "Kıpçak Sultanlığı," Farsça Türkçe kaynaklarda Ak-Orda'dır. Cuci/Coci ailesinin ünvanı olan Ak Orda/ Altın Orda/Ordu, bu büyük devletin adı olmuştur.[241] "Altın Ordu" adıyla anılan bölge bugünkü Moğolistan ve Kazakistan'dan; Kafkasya'dan Tuna Nehri'nin ağzına kadar batıya uzanan Karadeniz kıyıları da dâhil olmak üzere Moldava'ya kadar olan Kuzey Kafkasya'ya, Trans Kafkasya/İran ve Azerbaycan'ın tamamı, Orta Asya'daki Harezm ve Ural Dağları, İdil/İtil/Volga Nehri'nin aşağı bölgeleri ve İdil-Kama'nın birleştiği yerleri kaplamıştır. Coci/Cuci Han, Cengiz

237. Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar," a. e. C. 8. s. 235-255.
238 Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", a.e. C. 8. s. 235-255.
239 Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", a.e. C. 8. s. 235-255.
240 Prof. Dr. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", a.e. C. 8. s. 412-428.
241 Prof. Dr. Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", a.e. C. 8. s. 397-411.

Han'ın sağlığında öldüğünden yerini Coci Han'ın oğlu Batu Han almıştır. Batu Han, İdil/Volga Bulgar Devleti'ne son vermiş ve Moskova Knezliği'ni vergiye bağlamış, 1240 yılında Kiev'i hâkimiyeti altına almıştır. Batu Han'dan sonra 1255'te yerine geçen kardeşi Berke Han, İslamiyeti kabul etmiştir. İslamiyetin bütünüyle benimsenmesi Özbek Han döneminde olmuştur. Özbek Han döneminde Altın-Ordu bölgesi bütünüyle Türkleşmiştir. Altın-Ordu Devleti'nin en eski yerleşim merkezi Etil/İtil/İdil/Volga ile Kama'nın birleştiği bölge boyunca uzanan Bulgar Türklerinin topraklarıdır. 13. yüzyılın başlarında Altın-Ordu Devleti Coci/Cuci'ye verilen topraklar üzerinde oğlu Batu tarafından kurulmuş ve İtil/İdil/Volga Nehri'nin aşağı ucunda yeni başkent kurulmuş ve yeni başkent Saray/Saray "Batu" adıyla anılmıştır. Batu'nun yerine geçen kardeşi Berke zamanında İtil/İdil'in/Volga'nın daha üst kısımlarında kurulan Yeni Saray/Berke Saray kurulmuştur. Altın-Ordu Devleti, Venedik, Cenova ve Pizza gibi denizcilikle uğraşan ve Karadeniz kıyısı boyunca ticaret kolonileri bulunan İtalyan Cumhuriyetleri ile ticaret yaparak zenginleşmiş ve büyümüştür. Altın-Ordu, 14. yüzyılda yükselen Türk-İslam kültüne ev sahipliği yapmıştır. Altın-Ordu/Orda Devleti'nde de diğer çağdaşları gibi pek çok iç mücadele yaşanmıştır. 1313 yılından 1341 yılına kadar hüküm süren Özbek Han, kendinden önceki Han Tokta'nın kurduğu güçlü merkezi otoriteyi devam ettirmiş ve bunun sonucunda kültürel hayatta gelişme yaşanmıştır. Özbek Han kendisi Müslüman olduğu için İslamiyeti Altın-Ordu Devleti'nin resmî dini olarak ilan etmiştir. İslamiyetin kabulünden sonra her tarafa camiler, zâviyeler, imarathaneler, medreseler gibi dinî, sosyal ve eğitim için gerekli binalar yaptırılmıştır. İyi eğitim almış din adamları yetiştirilmiş, 1288 yılında Mısır Memluklularıyla kurdukları iyi ilişkilere bağlı olarak Memluk Sultanı Baybars Kırım'da bir cami yaptırmıştır. Özbek Han ve devletin ileri gelenleri de külliyeler inşa ettirmiştir. Moğol istilasından önce önemli kültür merkezlerine sahip, İdil-Bulgar topraklarında, Orta Asya ve Harezm'de, Moğol istilası sırasında yakılıp yıkılan ve bilim ve din adamlarının katledilmesiyle zarar gören ve kesintiye uğrayan eğitim ve öğretim Özbek Han'dan itibaren hızla yeniden gelişme sürecine girmiş ve yüksek Altın-Ordu kültürü doğmuştur. Türk-İslam yazı dili ve bu dille Altın-Ordu Edebiyatı şekillenmiştir. 14. yüzyılın başlarındaki eserler arasında Rabguzi'ye ait "Kısas ül Enbiya" ve "Mu'in ül-Mürid' önde gelen çalışmalardandır. [242] Bu bölgede bazı yarlıklar Moğolca yazılmakla beraber, bu hanlığın bürokrasi dili Türkçe olmuştur. Aslında Moğolca olan yarlıkların hepsi "Mengü/ebedi Tanrı'nın gücüyle" ifadesiyle Türkçe başlamıştır. Moğol İmparatorluğu önceki Türk devletlerinin geleneği üzerine kurulduğu gibi bürokrasi ve muhasebe işleri Uygurlar tarafından yürütülmüştür. [243] Altın-Ordu Devleti'nin "Huzursuzluk Zamanı" olarak

[242] Prof. Dr. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", a.e. C. 8. s. 412-428.

adlandırılan son döneminin başlangıcı 1357-59'larda hükümran olan Canıbek zamanında başlayan Kara Ölüm/Veba salgınıdır. Bu salgından binlerce kişi ölmüştür. 1359 yılında Canıbek Han, oğlu ve halefi Berdibek tarafından öldürülmüştür. Berdibek'in de bir cinayete kurban gitmesinden sonra Altın-Ordu'nun batı yarısının toprak bütünlüğü ve siyasal bütünlüğü bozulmuştur. Veba salgını, Altın-Ordu şehirlerine hızla yayılmış Astrahan'dan Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ulaşmıştır. Kırım'daki ticaret merkezi "Kara Ölüm"ün Orta Doğu ve Avrupa'ya taşınmasına sebep olmuştur. 1347 yılında veba İtalya ve Mısır'a kadar ulaşmıştır. 1349 yılında Rusya'ya da yayılan veba, birkaç kere tekrarlanmış ve bir keresinde yalnızca Kırım'da 85.000 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Kara Ölüm, nüfus kaybı yanında siyasî istikrarsızlıklar, kültürel ve teknolojik gerileme, enflasyon gibi sonuçlar da doğurmuştur. Veba salgınında pek çok ülkede yönetici elit tabakadan da pek çok kişinin ölmesinin Altın-Ordu Devleti üzerindeki etkisi Rusya ve diğer devletlerdeki etkilerinden daha büyük olmuştur. Çünkü Altın-Ordu Devleti'nde merkezi otorite ve siyasî birlik dört büyük yönetici kabile ve han arasındaki ilişki ile sağlanmaktadır. Berdibek'in ölümünden sonra dört yönetici kabileyi uzlaştıracak han bulunamamış ve her kabile kendi adayını destekemiş vei Altın-Ordu Devleti'nin sonu gelmiştir.[244] 14. yüzyılın sonlarına doğru Timur/Temür'ün seferinden sonra başkent Saray şehri ve diğer merkezler dağılmış, beyler hana karşı ayaklanmış ve Altın-Ordu Hanlığı, Kırım, Kazan, Sibir ve Astarhan hanlıklarına ayrılmıştır. Özbek ve Kazak hanlıklarının oluşmasında da bu gelişmeler tetikleyici etkiye sahip olmuştur.[245]

İkinci Altın-Ordu Devleti döneminde 15. yüzyıldan 16. yüzyılın ortalarına kadar eski "Büyük Ordu" eski batı topraklarında varlığını sürdüren pek çok hanliktan sadece biridir. Kazan, Kasım, Kırım, Astrahan ve Sibirya'ya kadar uzanan Nogay Ordu gibi diğer siyasî gruplaşmalar yeni kurulan hanlıklara dâhildir. Bu tarihlerde güç dengelerinde değişiklikler meydana gelmiş Rus prenslikleri ve Orta Avrupa devletleri ikinci Altın-Ordu döneminde yerel mücadelelerde etkili olmuşlar ve güç kazanmışlardır. 1480'lerden itibaren kendi tâbirleriyle "Tatar boyunduruğu"ndan kurtulmak için mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler sonucunda 1552 Kazan ve 1556'da Astrahan hanlıkları çökmüş ve Ruslar, Sibirya'ya kadar girmişlerdir. Kasım Hanlığı henüz yeni kurulmuşken Moskava'nın hizmetine girmiş, 1475 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile birleşen Kırım Hanlığı, Altın-Ordu'nun devamı olan son devlet olarak kalmıştır. Kırım Hanlığı'nın 18. yüzyılın sonunda Rusya tarafından işgali Cengiz Han soyundan gelenler tarafından kendi orijinal toprakları üzerinde yönetilen Moğol Cihan İmparatorluğu'nun son devleti de yok olmuştur.[246]

243 Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", a.e. C. 8. s. 235-255.

244. Prof. Dr. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", a.e. C. 8. s. 412-428.

245. Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar," a. e. C. 8. s. 235-255.

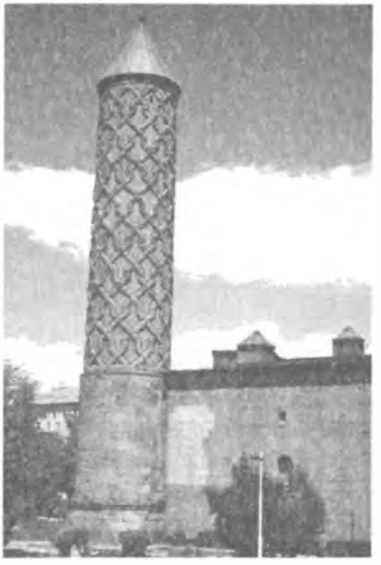
246. Prof. Dr. Uli Schamiloglu, "Altın Ordu," a.e. C. 8. s. 412-428.

İlhanlılar

13. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmış olan Cengiz Han, kısa bir sürede hemen bütün Asya kıtasına, oğulları ve torunları da Avrupa ve Afrika'ya kadar uzanan geniş coğrafyayı hâkimiyetleri altına almışlardır. Moğol İmparatorluğu'nun ömrü uzun olmamakla beraber idari ve mâli etkiler uzun süre kalıcı olmuştur.[247] Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han'ın büyük oğlu Möngke/Mengü 1252-1257 yıllarında büyük kağan olunca kardeşi Hülâgu'yu 1253 yılında batıya yollamıştır. Hülagu ordusuyla önce İran'ı sonra 1258'de Bağdat'ı fethederek Abbasi Halifeliği'ne son vermiştir. İlhanlı Devleti, kuruluşunun ilk elli yılında 1256-1296 arasında idari bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki temsilcisi olmuştur. Bu tarihten sonra bağımsız bir devlet karakteri kazanmıştır. İlhanlı Devleti'nin nüfusunun büyük bir çoğunluğu Türk olduğundan giderek Moğollar devlet içinde etkilerini kaybetmiş ve yerlerini Türk yöneticilere bırakmışlardır. Hükümdar Ahmed Teküdar döneminde İslamiyetin devletin resmi dini olarak kabul edilmesi İlhanlı Devleti'nin Türkleşmesini hızlandırmıştır. Diğer Moğol devletlerinde de aynı değişim gerçekleşmiştir. İlhanlı Devleti 10. yüzyıldan itibaren giderek yoğun Türk göçleri alan bölge içinde var olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra tarih sahnesine çıkan Harzemşahlar Devleti ve mahalli Türk beylikleri bu coğrafyanın yönetimini uzun süre ellerinde tutmuşlardır. Büyük Kağan Mönke/Mengü, saltanat mücadeleleriyle sarsılan merkezi otoriteyi güçlendirmek için Cengiz Han'dan beri izlenen hanedan mensuplarına ulus/halk vermek yerine atama yoluyla toprak verme usulüne geçmiştir. Kardeşlerinden Kubilay'ı doğuda Çin'de, Hülagu'yu batıda görevlendirmiştir. Bu uygulama tarihi Türk devletlerinde görülen merkez, doğu ve batı üçlü sistemine geçişi ifade etmektedir. Aynı zamanda bu uygulamayla Moğol hâkimiyet anlayışı Türk hâkimiyet anlayışına dönüşmüştür. Hülagu, Büyük Kağan tarafından yeni topraklar fethetmek, İsmailîler ve Bağdat Halifeliği'ni ortadan kaldırmak, Suriye ve Mısır'ı hâkimiyet altına almak üzere görevlendirilmiştir. Hülagü, Suriye ve Mısır sahalarında başarılı olamamıştır.[248] Hülagü dedesi Cengiz Han'dan miras olmayan kendi kılıçıyla fethettiği Ön Asya coğrafyasında yeni bir yönetim kurmuş ve gönüllü olarak Büyük Kağan'a tâbi olduğu için kendisine "İl-Han" ünvanı verilmiştir. İlhanlılar 1336 yılına kadar Ön Asya'ya hâkim olmuşlardır.

[247] Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", a. e. C. 8. s. 359-363.

[248] Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", a. e. C. 8. s. 359-363.

Erzurum, Yakutiye Medresesi

Çinggis/Cengiz İmparatorluğu Türk tarihini birkaç yönden etkilemiştir. Cengiz Han zamanından bir grup Türk boyu ve devleti gönüllü olarak Cengiz İmparatorluğu'na katılırken Türkmen boylarının bir kısmı bu birliğe katılmak istemeyerek kalabalık gruplar hâlinde batıya göç etmişlerdir. Cengiz Han-Celâleledin Harzemşeh arasındaki savaşlar Doğu Anadolu'ya kadar uzanmıştır. 1243'te daha İlhanlı Devleti kurulmadan önce Baycu Noyan idaresindeki Moğol orduları Kösedağ'da Selçukluları yenerek Türkiye Selçuklularını Karakurum'a, Moğol İmparatorluğu'na bağlamışlardır. Hülagu yönetimindeki İlhanlılar, İlhanlılara karşı yapılan Türkmen isyanları sonrasında Anadolu hâkimiyetlerini 1275'te kurumsallaştırmışlardır. İlhanlılar ordularını bugünkü İran sınırları içinde kalan Güney Azerbaycan'ın Aran ve Muğan yaylalarına yerleştirince buradaki Türkmenler Anadolu'ya göçmüşlerdir. İlhanlılar Anadolu'nun çeşitli yörelerine ordular yerleştirerek hâkimiyetlerini pekiştirmişlerdir. İlhanlılarla Anadolu'ya gelen halkın büyük bir çoğunluğu aslen Türk boylarına mensuptular. Moğol olanların büyük bir kısmı da zaman içinde Türkleşmiştir. İlhanlılar, Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıflayarak çökmesine sebep olurken, Orta Asya'dan pek çok Türk göçünün Anadolu'ya akmasını da sağlamışlardır. Osmanlı Devleti'ni kuran Kayı boyu da bu göçlerle Anadolu'ya gelmiştir. İlhanlılar, İran coğrafyasında yerleşik İran kültürü ile Türk konargöçer gelenekleri birleştiren bir yönetim kurmuşlardır. Askerlere yurtluk olarak verilen

ve bir çeşit ikta olan topraklar, kurulan bu yeni düzende ordu mensuplarının bu bölgelere yerleşmesini sağlamışlardır. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde bu sistem geliştirilerek tımar sistemine dönüşmüştür. [249] Hülagü yeni devlet merkezi olarak Tebriz şehrini seçmiş, Hoca Nasreddin Tûsî başta olmak üzere devrin seçkin bilim adamlarını çevresine toplamıştır. Hülâgu'nun askerî ve idarî başarılarını kuzeydeki Moğol topraklarının hâkimi olan Altın-Ordu Devleti ile yaptıkları mücadeleler engellemiştir. Bu iki kardeş devletin Hülagu ve Berke döneminde başlattıkları mücadele yıllarca sürmüş ve bu iki ülke de bu çekişmelerden büyük zarar görmüşlerdir.

İlhanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Karakurum'da bulunan Büyük Kağan'a bağlılığı, Gazan Han zamanında 1294 yılında son bulmuştur. Gazan Han kendisini "Büyük Han" olarak ilan etmiştir. Gazan Han, Cengiz yasalarını günün ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemiştir. [250] Bu yasalar şehir ve kasabaların inşasını engellemekte hatta duvarların bile yıkılmasını emretmektedir. Moğollar şehirlerde yaşayanları öldürmüşler ve eziyet etmişlerdir. Bu sebeple de Yakın Doğu'da şehir ve kasabalarda nüfus azlamıştır. Moğol istilaları Yakın Doğu'da Arap-İslam, Fars-İslam geleneklerini zayıflatmıştır. Gazan Han reform yaparak şehirleşme ve inşa faaliyetleri başlatmış ve ekonomik düzenlemeler getirmiştir. Bağdat'ın 1258 yılında düşmesi Moğol-Türk geleneğinin gelişmesine ve yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Gazan Han, ticari yolların ve yolcuların güvenliğini sağlamak üzere önlemler almış ve katı talimatlar ilan etmiştir. Gazan Han'ın hükümet merkezi Tebriz'den Hindistan'a, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan uluslararası ticari yolların güvenliği kısa bir sürede sağlanmıştır. Gazan Han'ın emirleriyle Tebriz başta olmak üzere bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan pazarları kurulmuştur. [251] İlhanlı Devleti giderek idari, yargı ve askerî kurumlarda büyük ölçüde Türk devletleri gibi yapılanmış ve bu coğrafyada İlhanlılardan sonra yer alan Celâyirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı için de önemli bir model oluşturmuştur. İlhanlı Devleti'nin Türk devletleri benzeri yapılanmasında sivil yöneticilerin ve nüfusun çoğunluğunun Türklerden oluşmasının yanında Uygur ve Harzemşahlar devletlerinde uzun süre hizmet ederek yöneticiliği aile mesleği hâline getiren Cüveyni ailesi gibi Türk ailelerin de etkisi büyük olmuştur. İlhanlı Devleti'nin kuruluş döneminde hâkim din Şamanizm/ Gök Tanrı dinidir. Hanedan ve idareci zümreler arasında Müslüman, Budist, Hristiyan, Nestüri, Yakubi ve diğer dinlere mensup olanlar da vardır. İslamiyet zaman içinde hâkimiyet kazanmış ve Gazan Han zamanın-

249 Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar," a.e. C. 8. s. 235-255

250 Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", a.e. C. 8. s. 359-363.

251 Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", a.e. C. 8. s. 386-393.

da devletin resmi dini olmuştur. 1265 yılında Hülagu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abaka Han, Müslüman olan Altın-Ordu ve müttefiki Memluklarla mücadele etmiş ve Müslümanlara çok acımasız davranmıştır. Memluk Sultanı Baybars'ın Anadolu seferi ve Elbistan savaşında İlhanlı ordusunu yenmesi üzerine Abaka Han, Anadolu'ya gelerek Müslüman-Türklere karşı yüzyıllarca hatırlanan büyük bir katliam yapmıştır. 1292 yılında tahta oturan Geyhatu/Keyhatu'da Karamanoğullarının başkaldırılarına karşı Anadolu'da çoluk çocuk demeden binlerce Türkmeni katletmiştir. Geyhatu döneminde devletin malî gücü zayıflayınca Çinlilerden örnek alınarak İlhanlı Devleti'nde ilk defa kâğıt para çıkarılmıştır. İlhanlı Devleti'nin batıda aldığı ilk yenilgi 1260 yılında Ayn-ı Calut'ta Memluk ordusuna yenilmesidir. Ayn-ı Calut savaşı Moğolların ilerlemesini ve yayılmasını büyük ölçüde durdurmuştur. Cengiz Han'dan itibaren oğulları ve torunları dönemlerinde danışmanlar, çocukların öğretmenlerinin büyük bir kısmı Türkler, özellikle de Uygur Türkleri olmuştur. Moğollar yazılarında Uygur alfabesini kullanmışlardır. 1295 yılında tahta çıkan Gazan Han, orduya sıkı bir disiplin uygulamış ve yeniden teşkilatlandırmıştır. Komutanlara "dirlik" denilen hizmet karşılığında belirli araziler tahsis etmiştir. Cengiz Han zamanında kurulan posta teşkilatı, Ögedey Han zamanında geliştirilmiş, Gazan döneminde ise yeni menzilhaneler yaptırılarak ulakların bu mekânlarda istirahat ve ihtiyaçları karşılanmış bu yolla ulakların halkı soymaları ve taciz etmeleri engellenmiştir. Tarım için su kanalları yaptırılmış ve tarım havzalarında yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur. Gazan Han, Anadolu'daki genel valilerin isyanlarını bastırmıştır. Bu olaylar İlhanlı Devleti içinde Türkmenlerin durumunu güçlendirmiştir. Gazan Han, iktidarı döneminde devleti ve kurumları yeniden düzene koyarak devleti güçlendirmiştir. Tebriz'de cami, medrese, hastahane gibi pek çok sosyal ve dini hizmet binası yaptırmıştır. 1304 yılında Gazan Han'ın ölümüyle yerine kardeşi Olcaytu geçmiştir. Olcaytu Han 1316 yılına kadar Memluklarla mücadele etmiş, Memluklarla başa çıkabilmek için, Papa, İngiltere ve Fransa ile işbirliği yapmak üzere çaba harcamıştır. Bu tarihlerde Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Bey, Marmara sahillerinden Bizans'ı/Doğu Roma'yı sıkıştırmaktadır. Bizans/Doğu Roma İmparatoru, Osman Bey'e karşı Olcaytu Han'ı yanına almak için kızını İlhanlı sarayına gelin olarak göndermiştir.

II. Gıyaseddin Mesud'un 1308 yılında Kayseri'de ölümüyle Türkiye Selçuklu Devleti son bulmuş ve Anadolu'da Türkmen Beylikleri dönemi başlamıştır. Anadolu'da başta Karamanoğulları olmak üzere Türmen Beylikleri, İlhanlılara karşı direnmiş ve İlhanlılar Kızılırmak'-

Ankara Kalesi Giriş Kapısı üzerinde İlhanlı Vergi Kitabesi

tan öteye geçemişlerdir. Kısa süreli olarak Konya ve Karaman'ı ele geçirmişlerse de Karamanoğullarına yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Gazan Han zamanında yazımına başlanan "Câmi'ut-Tevarih" adlı Türklerin ve Moğolların tarihini anlatan önemli eser Olcaytu Han zamanında tamamlanmıştır. 1316 yılında Olcaytu Han'ın ölümünden sonra yerine çocuk yaştaki oğlu Ebu Sait geçmiş, ancak onun saltanatı çeşitli iktidar mücadelelerine sahne olurken devlet zayıflamış ve 1335 yılında Ebu Sait'in ölümünden sonra İlhanlı Devleti parçalanmıştır.

İlhanlıların yerini almak üzere kurulan Moğol-Celâyir Devleti de uzun ömürlü olamamıştır. Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda Uygur Türkü olan Eratna Bey'in eline geçmiş ve Eratna Bey 1343 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. İlhanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devletleri Türk hâkimiyetinin temsilcileri olmuştur. Türk devletlerinde görülen divan, vezir, naib ve beylerbeyi gibi ünvanlar ve bunların temsil ettiği kurumlar İlhanlı Devleti'nde de yer almıştır. Bu ünvan ve bunlara bağlı kurumlar zaman ve mekâna bağlı ihtiyaçlara göre değiştirilerek Osmanlı Devleti'nde de kullanılmıştır. Türk devlet geleneğinin kurumları İlhanlılar aracılığı ile Osmanlılara nakledilmiştir.[252]

[252] Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", a.e. C. 8. s. 359-363.

Çağataylılar

Çinggis/Cengiz Han, ikinci oğlu Çağatay'a Göktürkler/Köktürklerden bu tarafa Türklerin hem yerleşik hem konargöçer olarak yaşadıkları Orta Asya'nın merkezini vermiştir. Eski Soğd ve Farsça konuşan İranlılar daha çok kent merkezlerinde yaşamışlardır. Bölge Türk valilerce yönetilmiştir. Bölgeye gelen Çağatay ve oğullarının orduları da bütün Moğol orduları gibi az sayıda Moğol, çoğunlukla Türk ve bir miktar da başka etnik gruplardın oluşmuştur. Bu sebeplerle Çağataylılar arasında İslamiyet hızla yayılmış ve pek çok Moğol boyu kısa zamanda Türkleşmiştir[253]. Çağatay Han'a verilen toprakların sınırları, doğuda Beş Balık bölgesinden batıda Ceyhan/Amuderya Irmağı'na kadar uzanmaktadır. Kuzeyde İli Havzası ve Yedi Su bölgesi de Çağatay Hanlığı'na dâhildir. Çağatay hanın yaylağı/yazlık merkezi İli Havzası'nda, kışlağı Yedi-Su Havzası'nda Kayalık şehri yakınındadır. Ceyhun/Amu Derya Irmağı'nın başlangıç kısmında bulunan Bedahşan, Belh ve Gazne bölgeleri, Otrar, Kenced, ve Tala/Taraz şehirleri de Çağatay Hanlığı'na aittir. Bu bilgilere göre Doğu Türkistan'ın tamamı Batı Türkistan'ın Harezm ve bugünkü Türkmenistan bölgesi hariç diğer bölgeleri Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyeti altındadır. Türkistan'ın Ürgenç/Gürgan/ Cürcaniye şehri ve Harezm'in diğer kısmı Cengiz Han'ın oğullarından Coci/Cuci/Cuci'ye aittir. Çağatay Han'a bırakılan bu bölge Ürgençli Mahmud Yalavaç adlı bir Türk genel vali tarafından yönetilmiştir. Mahmud Yalvaç'tan sonra da yerine oğlu geçmiştir. Moğollar Türkistan'ın kırsal kesimlerinde hayvancılık yaparak yaylak ve kışlaklarda yaşamışlardır. Şehirlerde yönetim daima Türklerde olmuş ve genel valiler, doğrudan büyük kağana karşı sorumlu sayılmışlardır. Çağatay hanları, valilerin tasarruflarına karışmamışlardır. Kırsal kesimde yaşayan Türklere ve Türkleşmiş Moğollara Çağataylılar, şehirlerde yaşayanlara Maveraünnehirliler denmiştir. Moğollar, şehirleşmeyi kabul etmemişler ve bu sebeple de tarım, el sanatlarıyla, esnaflıkla ilgi alanlarda faaliyet göstermemişlerdir. Yerleşik medeniyete geçmedikleri için yaşama tarzlarında ve düşünce hayatlarında gelişme meydana gelmemiştir. Hâkim oldukları bölgelerdeki icraatları etkili olmamış bilimsel ve kültürel gelişmeler Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.[254]

Çağatay Devleti'nin adını aldığı Çağatay Han, Cengiz Han ile eşi Bört Üci'nin ikinci oğludur. Cengiz Han'ın görev dağılımında yasalardan sorumlu kıldığı Çağatay Han, yasaları, adet ve töreleri çok iyi bilen bir devlet adamıdır. İslam dinine ve Müslümanlara karşı tavrı daima olumsuz olmuştur. Babası hayatta iken onun yanında Çin'e ve Harzemşahlara karşı yapılan seferlere katılmış, babasının ölümünden sonra hiçbir sefere katılmamıştır. Babası tarafından Çağatay Han'a ve-

[253] Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar," a. e. C. 8. s. 235-255.

[254] Prof. Dr. Mustafa Kafalı, "Çağatay Hanlığı," a. e. C. 345-354.

rilen bölgelerin büyük bir kısmı Büyük Kağanlık tarafından yönetilmiştir. Çağatay Han 1242 yılının başlarında ölmüştür. Çağatay Han'ın yerini bıraktığı, torunu Kara Hülâgu 1242-1246 yılları arasındaki saltanat döneminde Çağatay Hanlığı'nı kurmuştur. 1270 yılına kadar devam eden saltanat mücadeleleri arasında Çağatay Hanlığı tam bağımsızlığına kavuşamamıştır. Büyük Kağan Mönke'nin ölümünden sonra çıkan taht mücadeleleri sırasında, Çağatay'ın torunu Algu/Duva Han'ın iktidarında, kısa sürede Orta Asya ülkeleri ve daha önce Çağataylılara ait olmayan Harezm ve Afganistan'ı ele geçirerek bağımsız bir hükümdar statüsü kazanmıştır. Orta Asya Moğol-Çağatay Devleti'nin kurucusu kabul edilmiştir. Çağataylılarda şamanizm, Budizm, Hristiyanlık, Nasturilik ve İslamiyet başlıca dinlerdir. Bu dinlerin mensupları arasında zaman zaman kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Bazı hanlar da bu mücadelelerin tarafı olmuşlardır. Farklı kültürler ve diller de Çağataylılar arasında mücadele sebebi olmuş, özellikle Fars ve Çağatay dili ve kültürü taraftarları zaman zaman birbirleriyle çatışmışlardır. Kağan ve han değişiklikleri dönemlerinde yaşanan mücadeleler de ülkeye zarar vermiştir. Kebek Han zamanında Çağatay Devleti yeniden toparlanmış ve birliğe kavuşmuştur. Kebek Han, şehir hayatına önem vermiş, Maveraünnehir eski medenî birikimine kavuşmuştur. 1326 yılında Kebek'in kardeşi Tarmaşirin tahta geçtikten sonra İslam dinini kabul ederek Alâaddin adını almıştır. Ancak iyi bir yönetici olmadığı için 1333'lerde kırsal bölgelerde isyanlar başlamış ve Çağatay Hanlığı Maveraünnehir; Talas ve Manas ırmakları arasındaki Isık Göl çevresinde yer alan Moğolistan olmak üzere ikili yönetime bölünmüştür. Bu bölünmeye Tuğluk Timur zamanında 1360 yılında son verilmiş ve Çağatay birliği yeniden kurulmuştur. Çağatay halkları Özbekler tarafından Orta Asya'dan çıkarılmışlardır. Bunlardan Hindistan'a göçen Timurlular, Çağatay adıyla varlıklarını bir süre daha sürdürmüşlerdir.[255] Çağatay Han'ın 1227 yılında hanlığa gelmesiyle başlayan Çağatay tarihi Timur'un yönetimini aldığı 1370 yılında yerini Timurlulara bırakarak son bulmuştur.[256]

Çağatay Türkçesi/Çağatayca 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren Orta Türkçe dönemi, Orta Asya Türk-İslam yazı dilinin Karahanlı ve Harezm-Altın Ordu Türkçelerinin devamındaki yazı dilidir. Çağatay Hanlığı döneminde konargöçer Türklerin dili, Timurlular zamanında oturmuş bir yazı diline dönüşmüş ve Ali Şîr Nevaî ile klasik şeklini almıştır. Çağatayca/Çağatay Türkçesi adıyla anılan bu tarihi Türk lehçesiyle eserler veren değerli şair ve yazarlar yetişmiştir. Çağatay Türkçesi 19. yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya Türk devletlerinin yazı, edebî ve diplomasi dili olarak kullanılmıştır. Türk dilinin ve e-

[255] Prof. Dr. Sabri Hizmetli, "Çağatay Devleti", a. e. C.8. s. 355-358.

[256] Yrd. Doç. Dr. Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", a. e. C. 8 s. 265-277.

debiyatının önemli bir safhasını oluşturan Çağatayca diye anılan bu oluşum, Orhun Yazıtları'ndan itibaren, Uygur Maniheist-Budist eserlerden Altın-Ordu Devleti'nin Harezm bölgesinde Hakaniye edebiyatı diye anılan Kutadgu Bilig, Atabetül Hakayık, Divanu Lügati't-Türk gibi önceki eserlere dayanan bir gelenek üzerinde şekillenmiştir. 15. yüzyılın ilk yarısında Harezm-Altınordu Türkçesi ile Nevayî dili arasında geçiş dönemi ve erken Çağataycanın temsilcileri Sakkaki/Sekkakî, Yusuf Emirî, Ataî, Haydar Tilbe, Seydî Ahmed Mirza, Gedaî, Yakinî, Ahmedî Harezmi, Lütfi/Lutfî 'dir. Erken Çağataycanın veya Çağatay dili ve edebiyatının birinci klasik döneminde Herat ve Semerkant gibi önemli merkezlerde Türkçenin Arapça ve Farsça karşısında varlığını koruyarak, edebî ve kültürel birikimin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.15. yüzyılın son yarısı ve 16. yüzyılın ilk yarısında klasik Çağataycayı başlatanlar ve başlıca temsilcileri Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâi/Nevayî'dir. Nevâyî dönemi diye de adlandırılan bu klasik dönemde Çağatay Türkçesiyle verilen eserler ve yaratıcıları hem Çağataylar hem Timurlular dönemlerinde Kaşgar'dan Kazan'a, Kırım'a, Tebriz ve İstanbul'a bütün Türk edebî çevrelerinde kabul ve alâka görmüş ve kendi çevresi dışında da Çağayca eserler yazılmıştır. Çağatay uslûplu klasik Türk edebiyatı 16. yüzyılda Babür ve Şeybanlılar döneminde Maveraünnehir ve Harezm bölgelerinde, Herat ve Horasan sahalarında yeni temsilcilerle etkinliğini sürdürmüştür. Hindistan'da Babür Şah ve Türk askerî aristokrasisi bu geleneğe katkıda bulunmuşlardır. Nevyî, Hüseyin Baykara, Hamidî, Muhammed Salih, Şeybanî, Ubeydî, Babür, Mirim Bey ve İbrahim Cani bu dönemin önemli temsilcileridir. Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda değerli pek çok yazar ve şairle Çağatay Edebiyatı 19. yüzyılın sonuna kadar zayıflayarak klasik sonrası dönemini yaşamıştır.

Cengiz dönemi sonrasında Orta Asya'nın çeşitli adlarla süren 250 yıllık siyasî birliği 16. yüzyılın sonlarında Şeybanî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiştir. Şeybanî Hanlığı, Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki savaşlar ve mücadeleler kültür hayatını zayıflatmış, güçlü yazar ve şairler yetişmediği için Çağatay Edebiyatı gerilemiş ve yerini Özbek dili ve edebiyatına bırakmıştır. Bu son dönemin önemli temsilcileri, Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Munis Harezmî, Agehî, Kâmil, İvaz O-tar, Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han, Cihan Hatun, Muhammed Şerif'tir. 17. yüzyıldan itibaren zayıflayan bu gelenek mahalli lehçelere ve bu lehçelerde gelişen edebiyatlara yerini bırakmıştır. 20. yüzyılda Çağatay terimi yerini "Özbek" terimine bırakmıştır.[257]

[257] Prof Dr. Mustafa Canpolat, "Çağatay Dili ve Edebiyatı," a. e. C. 8. s. 769-776; Prof. Dr. Sabri Hizmetli, "Çağatay Devleti," a. e. C. 8. s. 355-358.

Kubilay Han ve Çin'de Yüan Sülalesi

Çinggis/Cengiz Han'ın küçük oğlu Toluy Han'ın oğullarından Kubilay ağabeyi Möngke Han'ın Büyük Kağanlığı döneminde güçlenerek Kuzey Çin'de egemen olmuştur. Kendisi Büyük Kağan olunca Cengiz Han İmparatorluğu'nun merkezini Karakurum'dan bugünkü Pekin'e taşımıştır. Kubilay ve Hülâgu Cengiz Han döneminde elde edilen topraklarda yeni töreler uygulanamadığı ve Cengiz yasalarının dışına çıkılamadığı için kendi fethettikleri yeni yurtlarda yeni töreler uygulamışlardır. Hülâgu Han, İran'da yerleşik ve konar-göçer kültür arasında ara yollar bularak yeni politikalar üretmiştir. Kubilay Han, yetişme tarzının da etkisiyle yerleşik ve merkeziyetçi Çin kültürünün tesiri altında kalmıştır. Orta Asya konargöçer geleneklerinde asker sivil ayrımı yoktur. Hayvancılık, avcılık ve askerlik herkesin görevi olduğundan bütün boylar kendi kararlarını alma hakkına sahip olmuşlar ve kolayca merkezi otoriteye baş kaldırmışlardır. Türk tarihinde çok fazla göç olmasının sebeplerinden biri de boyların güçlerine güvenerek bağımsız hareket etmeleridir. Kubilay Han, Çin'deki yönetiminde yerleşik ve merkeziyetçi devlet anlayışına uygun olarak askerî ve sivil idareyi birbirinden ayırmıştır. Kubilay Han, Güney Çin'de Sung sülalesine son verdikten sonra güneyin tarım zenginliklerini kuzeye aktarabilmek için büyük bir su kanalı yaptırmıştır. Kubilay Han, Japonya ve Vietnam'a da seferler yapmışsa da bir sonuç alamamıştır. 13. yüzyılın sonlarına kadar hükümdarlık eden Kubilay Han'ın kurduğu sülaleye Çinliler "Yüan Sülalesi" adını vermişlerdir. Kübilây Han'ın ölümünden sonraki hükümdarlar giderek Çin kültürü ve kabullerinin baskısında kalmışlar, 1368 yılında çıkan isyanlar sonucunda son Yüan hükümdarı Moğolistan'a dönmek zorunda kalmıştır. Yüan hükümdarları genellikle Budizmi benimsemekle beraber, 16. yüzyıldan itibaren Tibet Lâmaizmine geçmişler ve Tibet'teki baş lâmaya Moğolca Dalay/okyanus kadar büyük ve derin ünvanını vermişler ve bu tarihten itibaren baş lama, " Dalay Lâma" olarak anılmıştır. Doğu Moğollarda hükümdarlık Yüan sülalesinde, Kubilay Han'ın neslinde kalmıştır.[258]

İlk dönemlerden itibaren Türklerin ana yurtlarının bir parçası olan ve bugünkü Moğolistan ve Mançurya'yı içine alan Asya'nın kuzeydoğu bölgeleri, Hunlardan itibaren Türk boyları ile beraber Moğol ve Mançu gibi Altay boylarının yaşadıkları alanlar olmuştur. Hunlar bu bölgelerden batıya yayıldıktan sonra 6-8. yüzyıllarda Orta Asya siyaset ve kültüründe etkili olan Köktürklerin/Göktürklerin merkezi de bu bölge olmuştur. 9. yüzyıldan itibaren Türk boylarının bir bölümü batı

[258] Prof. Dr. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar," a. e. C. 8. s. 235-255.

ve güney batıya göç ederken diğer bir bölümüm bu bölgede Moğollarla birlikte ve ayrıca komşu olarak yaşmayı sürdürmüşlerdir. Bu yakınlık sonuncunda bir kısım Türkler Moğollaşırken bir kısım Moğollar da Türkleşmişlerdir. 12. yüzyılda, Moğolistan ve civarında İrtiş ile Orhon arasında ve Altay Dağları'nın kuzeyinde en batıda Naymanlar, onların doğusunda Orhun civarında Kereyitler, Kereyitlerin kuzeyinde Selenge Nehri'nin orta ve aşağı kısımlarında Merkitler, onların batısında ve Naymanların kuzeyinde Oyratlar, Büyür Gölü çevresinde Tatarlar ve Moğollar, Naymanlar ve Kereyitler Uygur Türklerinin komşusu olduklarından yazı başta olmak üzere Uygur kültürü altında gelişmişlerdir. 10. yüzyılda Moğolistan'da bir hareketlilik başlamış ve Uygurların yerine geçen Kırgızlar Hıtaylar tarafından batıya, Yenisey civarına itilmişler, Hıtaylar Kuzey Çin'de Liao Sülalesini kurmuşlar, bu devletin 1225'te yıkılmasından sonra Hıtayların bir kısmı batıya göç ederek Fergana ve Tarım vadisinde yüzyıl devam eden Kara-Hıtay Devleti'ni kurmuşlardır. Çinliler, kuzey doğularında bulunan Türk ve Moğol boylarını ayırım yapmaksızın Tatar/Ta-ta olarak adlandırmışlardır. Hem Türklerde hem Moğollarda Tatar ismiyle anılan boylar da mevcuttur. Cengiz Han, boy yapısını dağıtarak merkezî yapı oluştururken Moğol Tatarlarını da dağıtmış ve ortadan kaldırmıştır. Ancak yabancılar tarafından "Tatar" adı hem Türkler hem Moğollar için genel bir ad olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Ruslar, Cengiz devri için Moğol adıyla birlikte Tatar adını da kullandıkları gibi daha sonra kurulan ve Türk devletleri olan Altın-Ordu ve Kazan Hanlıkları için de Tatar adını kullanmışlardır. Çarlık döneminde Ruslar hâkimiyet altına aldıkları bütün Türk boylarını da Tatar olarak adlandırmışlardır. Bugün "Tatar" adı Kazanlı ve Kuzey Türkleri diye anılan İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astarahan'da yaşayan ve Kırımlı Türkler için kullanılmaktadır. Cengiz Han Devleti başlangıçta Moğollara ait bir devlet olarak şekillenmiş bir cihan imparatorluğuna dönüşürken Türk coğrafyalarının hemen tamamını içine aldığından Türk-Moğol İmparatorluğu hâline gelmiştir. 100 yıl kadar bu imparatorluğa dâhil olan Çin'in ve nüfusu sınırlı başka etnik grupların da bu imparatorluk şemsiyesi altında bulunmasına rağmen, Moğol nüfusundan da fazla olan Türk nüfusu asıl kitleyi temsil etmiştir. Kısa sürede Türkler imparatorluğun sosyal, kültürel ve askerî yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Moğolların büyük bir kısmı da zaman içinde Türkleşmişler, Moğol niteliklerini muhafaza edenler de Moğolistan'da yaşamayı tercih etmişlerdir. İmparatorluk, parçalandığında şekillenen Altın-Ordu, Sibir, Çağatay, İlhanlı gibi devletler Türkleşmiş, Moğolların hâkimiyeti Moğolistan'la sınırlı kalmıştır.[259]

[259] Prof. Dr. Ahmet Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı" a.e. C. 8. s. 256-264.

ALTINORDU/ALTINORDA HANLIĞI SONRASINDA KARADENİZ'İN KUZEYİNDE KURULAN HANLIKLAR

Kazan Hanlığı

1357 yılında Altın-Ordu hanı Canibek'in ölümüyle başlayan taht kavgaları ve Emir Timur'un/Temir'in 1391-1395 yıllarında Kıpçak topraklarına saldırmasından sonra çözülen Altın-Ordu'da kurulan hanlıklardan birisi de Kazan Hanlığı'dır. Cengiz Han neslinden gelen Uluğ Muhammed, eski Bulgar Devleti zamanında 13. yüzyılın başlarında bir hudut kalesi olarak kurulan Kazan şehrinin bulunduğu Orta-İdil bölgesinde 1437 yılında yeni bir devlet kurmuştur. Orta-İdil/Volga sahası, ekonomik, etnik ve stratejik açılardan bağımsız bir devlet için uygun bir alandır. Kazan Hanlığı'nın güçlü zamanlarında Moskova Rusya'sının da rahatlıkla kontrol altında tutmasına ve dış saldırılara karşı korunmasına imkân sağlanmıştır. Uluğ Muhammed'in oğlu Mahmud Han döneminde Kazan, hanlığın merkezidir. Uluğ Muhammed, Moskova Knezliği'ne karşı yürüttüğü seferler sonucunda 1445'te Moskova'yı Altın-Ordu Devleti'nde olduğu gibi hanlığına tâbi kılmıştır. Uluğ Muhammed'in yerine geçen oğlu Mahmud/Mahmudek zamanında Orta İdil boyu tam bir güven ve huzur ortamına kavuşmuş ve kısa sürede bölgenin ticaret merkezi hâline gelmiştir. Siyasî ve ekonomik açıdan güçlenerek kuvvetli bir devlet niteliği kazanmıştır. Kazan Hanlığı ile Moskova Rusyası arasındaki sınır, Sura Nehri'nin orta ve aşağı kısmını izleyerek İdil/Volga'nın yukarısında da Vetluga sınır kabul edilmiştir. 1478'den itibaren Rusya güçlenerek Kazan Hanlığı'nın kuzeyindeki Novgorod'a bağlı yerleri ele geçirince Kazan Hanlığı Rusya tarafından ablukaya alınmıştır. Kazan Hanlığı'nın doğusundaki Ak İdil'e kadar uzanarak Sibir Hanlığı ile komşu olmuştur. Güneyde Nogay Ordası, Aşağı İdil'de Ejderhan Hanlığı, dağlık alanın güneyinde Don Nehri'ne ulaşan geniş bozkırlar bulunmaktadır. Bu bölge 16. yüzyılda Don Kazakları/Rus Kazakları tarafından işgal edilmiştir. Kazan Hanlığı'nın 115 yıl süren bağımsızlığı süresinde 15 Han 19 kez tahta çıkmıştır. Bazıları iki veya üç sefer tahta inip çıkmışlardır ki bu kadar sık han değişikliği, beraberinde huzursuzluğu ve devletin zayıflamasını getirmiştir. Bütün bu süre içinde Moskova'da dört hükümdar tahta oturmuştur. Uluğ Muhammed ve oğlu Mahmud Han'la beraber bu aile 80 sene devam etmiştir. 1518-1552 yılları arasında Cengiz soyundan olan ancak Moskova, Sibir, Kasım, Kırım, Ejderhan sülalelerinden hanlar Kazan'ı yönetmek üzere davet edilmiş, başka çevrelerde yetişen ve Kazan'ı tanımayan ve benimsemeyen hanlarla Kazan hızla Rus kontrolüne, ardından, iş-

galine varan dramatik tarihini yaşamıştır. Kazan'ın dramatik sonunda yerli aristokrasinin devlet işlerine karışmaları ve kendi aralarında şahsi hırslara dayanan acımasız rekabetin etkisi büyük olmuştur. III. İvan ve IV. İvan/ Korkunç İvan gibi azimli hükümdarlara sahip Moskova Knezliği, Bulgar Türklerinden bu tarafa ele geçirmek istedikleri Orta İdil/Volga bölgesini kazanmak için Kazan'ın bu sancılı durumunu kendi isteklerine göre yönlendirmişlerdir. Moskova Knezliğine bağlı olarak yetiştirilmiş olan ve 1516'da babasının ölümü üzerine önce Kasım hanı olan Şah Ali, daha sonra Ruslar tarafından Kazan hanlığına getirilmiştir. Bu tarihte 13 yaşında olan Şah Ali, şeklen han görünmekle beraber asıl ülkeyi yöneten Rus elçisi olmuştur. Bu arada bir miktar Rus askeri de Kazan'a getirilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Kazanlılar gizlice Bahçe Saray'a elçi heyeti göndermişler, Kırım'la bir antlaşma yapılmıştır. Sahibgeray 300 askerle 1521 yılı ilkbaharında aniden Kazan'a girince Şah Ali tahtını terk ederek Moskova'ya gitmiştir. Rus ve Kasım'lı tüccarların malları yağma edilmiş, Rus askerleri öldürülmüştür. Sahibgeray, Kazan tahtına halkın alkışlarıyla oturtulmuştur. Sahibgeray'ın Kazan Han'ı olması Rus nüfuz ve tahakkümünü kırmıştır. Kazan-Kırım işbirliği ile Moskova üzerine yürünmüş ve Moskova eskisi gibi Kırım'a vergi ödemeye mecbur kılınmıştır. Kırım-Kazan işbirliği ve daha sonra Ejderhan ve Nogay işbirliği ile genişletilmiş ve Kazan bir süre Ruslara karşı güç kazanmıştır. Sahibgeray'ın Kazan'dan ayrılmasından sonra Kazan tekrar Rusların nüfuzuna girmiş ve Rusların yetiştirdiği küçük yaştaki kişileri kukla hanlar olarak tahta oturtulmuş ve istikrar tekrar bozulmuştur. Sahibgeray'ın iki kere daha Kazan'da tahta çıkmış, onun görevde olduğu dönemlerde ve onun ölümünden sonra eşi Süyüm-Bike dönemlerinde tekrar istikrar sağlanmışsa da Ruslar, hem içerdeki kendi taraftarlarının yardımıyla hem de askerî güç kullanarak mücadeleye devam etmişlerdir. Ruslar, Kazanlıların kahramanca mücadelelerine karşılık 2 Ekim1552'de Kazan'ı ele geçirmişler ve kadın çocuk demeden büyük bir katliamla Kazan halkının büyük bir çoğunluğunu yok etmişlerdir. Kazan'ın bütün serveti yağmalanmış, camiler, mescitler, evler yakılıp yıkılmıştır.

1437 yılında Uluğ Muhammed tarafından kurulan Kazan Hanlığı 115 yıl sonra Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Kazan Hanlığında da eski Bulgar Türk Devleti'nde olduğu gibi çeşitli din ve etnik gruplardan insanlar yaşamakla birlikte nüfusun çoğunluğu 11. yüzyıldan itibaren Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının karışmasından oluşan Kazan Türklerinden oluşuyordu. Kazan Türkleri ekonomik ve kültürel olarak da hanlığa hâkim olmuşlardır. Kazan Türkleri kendilerini Bulgarlı, Kazanlı ve Müslüman olarak adlandırmışlardır. Moğol istilası son-

rasında ve Altın-Ordu hâkimiyeti döneminden itibaren Ruslar ve diğer yabancılar Kazan/Orta İdil Türklerini "Tatar" olarak isimlendirmişlerdir ve bugün de Kazan Türkü yerine Kazan Tatar'ı ismi kendileri tarafından da kullanılmaktadır. Bu dönemde Ak İdil bölgesindeki Başkırtlar da Kazan Hanlığı'na bağlanmışlardır. Fin kavimlerinden Çirmişler ve Arlar da Kazan Hanlığı içinde yer almışlardır. Çuvaşlar da Kazan Hanlığı topraklarında yaşayan, arıcılıkla uğraşan Türk kavimlerindendir. Gerek Finli kavimler, gerekse şaman olan Çuvaşlara karşı dini hoşgörü gösterilmiş, Ruslara karşı Çuvaşlar ve Finli kavimler Kazanlılarla işbirliği içinde olmuşlardır. Kazan Türklerinin büyük bir çoğunluğu Bulgar Türklerinden itibaren geleneksel yolla tarımla uğraşmışlardır. Orta İdil ormanları arıcılığa uygun olduğundan bal ve balmumu üretimi çok gelişmiştir. Ayrıca İdil, Kama ve Nukrat/Vyatka ve diğer nehirlerde balık bol olduğundan balıkçılık bir meslek hâline gelmiş, tuzlu balık ihraç ürünü olarak üretilmiştir. Sansar, tilki, kunduz, su samuru ve sincap gibi hayvanlardan özellikle Çuvaş ve Finli avcılar çok miktarda kürk elde etmişler ve Bulgar devletleri döneminde olduğu gibi Kazan da kürk ihracatı yapmıştır. Kazan'da büyük baş hayvancılık da iyi bir durumda gelmiştir. Kazan şehri hanlık döneminde büyük bir ticaret merkezidir. Rus işgali sırasında yakılıp yıkıldığı için Kazan Hanlığı'ndan günümüze mimarî eser kalmamıştır. Kazan Hanlığı'na son veren Ruslar böylece İdil/Volga Nehri ve çevresini ele geçirmişlerdur. Sakalardan itibaren aralıklarla da olsa Hunlar, ardından Avar/Aparlar ve Bulgar Türkleriyle Türk toprakları olan bu bölgede tekrar Türk hâkimiyeti kurulamamıştır. Osmanlı, Kazan ve Ejderhan Hanlıkları için girişimler de bulunmuşsa da bir sonuç alamamıştır. Kazanlıların bağımsızlık mücadeleleri her seferinde kan dökülerek Ruslar tarafından bastırılmıştır.[260]

[260] Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)," a. e. C. 8. s. 441-452.

Astrahan Hanlığı

Altın Ordu'nun dağılmasından sonra kuruluş ve ilk yılları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan Astrahan Hanlığı 1450'lerden sonra bağımsız bir hanlık hâline gelmiştir. Astrahan Hanlığı'nın sınırları doğuda Buzan olarak bilinen İdil ağızlarından birinden başlayıp kuzeye doğru İdil/Volga boyunca devam etmekte ve bugünkü Volgagrad, şehrinin bulunduğu bölgeye kadar uzanmaktadır. Batıda Kırım'la olan sınırı Don Nehri boyunca güneye doğru inmekte ve Türkçede Süt-Su, Slav dillerinde Moloçniye Vodi olarak bilinen Mius Nehri'ne kadar ulaşmıştır. Doğu sınırı Hazar Denizi'dir. Astrahan Hanlığı 1556 yılında Rus Kazakları tarafından ele geçirilinceye kadar geçen 100 yıllık sürede gerek Kırım gerekse Rusların baskısı altında

yaşamış, Moskova tarafından birkaç kez yağmalanmış ve güçlü bir devlet hâline gelemeden tarihteki yerini almıştır. Hanlığın başlıca gelir kaynağı İdil-Hazar Denizi üzerindeki büyük ticari yolda yapılan transit ticaret olmuştur. Ayrıca tuz ve balık kaynakları açısından da zengindir. Astrahan Tatarları Sünni Müslümandır.[261]

Kasım Hanlığı

Kasım Hanlığı'nın adı, Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed'in oğlundan gelmektedir. Bu bölgenin adı Rusçada Gorodok/Mercesky; Tatar Türkçesinde Kerman Hanlığı/Kizi Kerman/Kirmencik şekillerinde söylenmektedir. 1444 yılında Kazan hanı Uluğ Muhammed, Rus şehirleri Nijni Novgorod ve Murom'u fethetmiş ve oğlunun adını verdiği Kasım Hanlığı'nı kurmuştur. Kazan'la Moskova arasında ileri karakol niteliğinde kurulan bu hanlık daha sonraları Rus diplomasisi ile Kazan Hanlığı'na düşman hale getirilmiştir. Uluğ Muhammed, oğullarından Mahmudek/Mamotyak tarafından 1446 yılında öldürülünce kardeşleri Kasım ve Yakup Kafkasya'ya kaçmışlardır. Bundan sonra hanlığa Cengiz'in oğlu Coci'nin soyundan hanlar şeklen oturtulmuşsa da asıl yetki daima Ruslarda olmuştur. Kasım Hanlığı, 1681'de bütünüyle Rus topraklarına dâhil edilmiştir. Kasım Hanlığı'nın halkı Müslüman Tatar Türkleridir. Kasım Hanlığı Rusya'da İslami kültür merkezlerinden biri olarak gelişmiştir. Kasım Hanlığı'nın Tatar Türkü olan halkı Kırım, Kazan, Astrahan ve Nogay Ordu hanlıklarıyla yakın ilişki içinde olmuşlardır. 20. yüzyılın başlarında bu bölgede Tatar Türkleri nüfus olarak azınlığa düşmüştür.[262]

Sibir Hanlığı

15. yüzyılın başlarında, Altın-Ordu'nun hızla dağıldığı dönemde, Batı Sibirya'nın Çingi/Çimgi bölgesinin Tura'da Şibanî/Şeybânî hanları soyundan Ebu'l-Hayr, 1428 yılında kendisini han olarak ilan etmiş ve Tura/Tora şehrini başkent yapmıştır. 1431 yılında Harezm'i kısa bir süre ele geçirerek Özbek Devleti'nin de kurucusu olmuştur. Sir Derya/Seyhan Nehri'nin kıyılarında İkri Tub/Türk adı verilen bozkırları ve Yayık/Ural kıyılarında kurulmuş olan Ordu-Bazar'ı ele geçirmiştir. 1440'lı yıllarda Sir Derya/Seyhun Nehri'nin orta kısımlarını ele geçirerek Sıgnak kasabasını merkez yapmıştır. Özbek Hanlığı'nın merkezinin Sığnak'a kaymasıyla Sibirya'da bağımsız Şibanî/Şeybânî hükümdarlarından Hacı Muhammed tarafından kurulan Sibirya Hanlığı yükselişe geçmiştir. Sibirya Şibannîleriyle akrabaları Özbekler sürekli

[261] Prof. Dr. İlya V. Zaitsev, "Astrahan Hanlığı," a. e. C. 8 s. 460-465.

[262] Prof. Dr. İlya V. Zaitsev, "Kasım Hanlığı," a. e. C.8 s. 466- 471.

mücadele içinde olmuşlardır. Hacı Muhammed'in oğullarından Seyyid İbrahim/Ibak 1468/69 yılında Ebu'l Hayr Ubeydullah'ı mağlup etmiş ve öldürmüştür. Giderek güçlenen Seyyid İbrahim, Büyük Rus Dükası III. İvan'ın da desteğiyle 1481'de kendisini bütün Cuci/Coci ulusunun hanı olarak ilan etmiştir. Ancak, önceleri muhaliflerini yenmesi için destek verdiği Seyyid İbrahim'in Sibirya'nın tek hâkimi olmasından sonra Rus Dükası III. İvan, Cuci Devleti'nin tekrar birleştirilmesinden rahatsızlık duymuş ve kısa sürede Şibani/Şeybanî Devleti parçalanmaya başlamıştır. 1483 yılında Ural Dağlarının arkasındaki Yugra bölgesinde gerçekleştirilen bir askerî hareketle Şibanî hükümdarları Moskova'ya bağlanmışlardır. Seyyid İbrahim, Kazan Hanlığı ile ittifak yaparak devletini korumayı denemişse de 1487'de Kazan Rus birliklerince ele geçirilmiştir. 1495 yılında Seyyid İbrahim'in öldürülmesinden sonra Şibanî/Şeybanî Hanlığı yerine Taybuga Devleti Prensliği kurulmuştur. 1555 yılına kadar yaşayan bu devlet Sibirya Tatarlarından oluşan bir tür fedarasyondur. Rusya'ya bağlı olan Taybuga Devleti'nin toprakları 1563'te Özbeklere bağlanmıştır. Sibirya bölgesi, çoğu kez birbirleriyle çekişen küçüklü büyüklü hanlıklar ve zaman zaman bütün yapıyı bütünleştiren hanedanlarla yönetilmiştir. 20 Ağustos 1598'de Ruslar karşısında büyük bir yenilgiye uğramışlar ve bölge bütünüyle Rusların kontrolüne girmiştir. Bu bölgede etkili yönetimlere sahip olan Şibani /Şeybâni soyundan Özbeklerle Osmanlılar arasında ilişkilerin varlığı bilinmektedir. [263]

Kırım Hanlığı

13. yüzyılın ilk yarısından 15. yüzyılın sonlarına kadar Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Yurdu, olarak adlandırılan Doğu Avrupa-Batı Sibirya bölgesi siyasî olarak Altın-Ordu Hanlığı'na bağlı kalmıştır. 16 Temmuz 1223'te Moğollar, Cuci/Coci döneminde Azak Denizi'ne akan Kalka Irmağı bölgesinde yapılan savaşta Kıpçak ve Rus ordusunu yok etmişlerdir. Cuci'nin yerine geçen Batu Han döneminde 1235-1242 yılları arasında yapılan ikinci Kıpçak seferiyle Kıpçakların öncülüğünde Moğollara karşı duran Bulgar, Başkurt/Başkırt ve As/Alan kuvvetleri Batu Han güçleri tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Batu Han daha sonra Rusların üzerine yürümüştür. 1237 yılında önce İdil/Volga Bulgarlarının ülkesini tahrip eden Batu Han orduları, Kuzey Rusya'da Ryazan Knezliğinden başlayarak Moskova ve Vilâdimir dâhil olmak olmak üzere 14 Rus şehrini yakıp yıkarak ele geçirmiştir. Batu Han, Kuzey Rusya'daki bütün siyasî güçleri ortadan kaldırmıştır. Moğol ordusunun diğer bir kolu, Aralık 1238'de Kırım Yarımadası'nı işgal etmiştir. Bu dönemde Kuzey Rusya sosyal teşkilat ve kültürel olarak

[263] Prof. Dr. İlya V. Zaitsev, "Sibir Hanlığı," a. e. C. 8. s. 472.

gelişmemiştir ve Moskova önem taşımayan bir yerleşim yeri durumundadır. Bu tarihlerde Rus kültürünü ve gelişmişliğini Kiev/Kiyev Rusya'sı temsil etmektedir. Moğolların, Kıpçakların hâkimiyeti altında bulunan bölgelere düzenlediği ikici seferle Deşt-i Kıpçak üzerinde Moğol hâkimiyeti kesin bir biçimde kurulmuştur. 16. yüzyılın başlarına kadar Doğu Avrupa Batu Han'ın başkenti Saray şehrinin politik gücüne göre şekillenmiştir. Bir Moğol devleti olarak kurulan Altın-Ordu, hâkim unsur Kıpçakların etkisiyle Türkleşmiş, hâkimiyet alanlarında Türk külütürünün devamlılığı sağlanmıştır.

Moğol istilasından ve Altın-Ordu Devleti'nin kuruluşundan önce Kıpçakların batı ve kuzey sahalarında yaşayan Ruslar, Bizans'ın/Doğu Roma'nın etkisiyle Hristiyanlığı benimsemişler ve Kiyev/Kiev merkezli bir Ortodoks kültürü geliştirmişlerdir. Rusların dağınık kabile hayatından millî bütünlüğe ulaşmalarında Ortodoks Hristiyanlığını temel alarak gelişen Rus kültürünün etkisi büyük olmuştur. Rus alfabesi, yazılı kanunlar ve devlet kurumları Bizans'ı/Doğu Roma'yı model alarak şekillenmiş ve gelişmiştir. Kiyev/Kiev Rusya'sının siyasî varlığını ortadan kaldıran Moğolların ikinci Kıpçak seferi, Kiyev/Kiev'de gelişen medeniyeti temelden sarsmış ve Moskova merkezli farklı bir siyasî ve kültürel gelişmenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Altın-Ordu Devleti, batı ve kuzey bölgelerini Rus knezlerini/prenslerini mutlak itaat altında tutarak ve vergi ödeterek hâkimiyet altında tutmuştur. Rus knezlerinin Altın-Ordu hanından berat alarak hüküm sürmeleri Kuzey Rusya'yı istikrara kavuşturmuştur. Vergi toplama ve kontrolü Moskova Knezliği'ne verildiği için Moskova knezi büyük knez sayılmış ve Moskova'nın önemi artmıştır. Altın-Ordu Devleti zayıfladığında Moskova önemli ve güçlü bir merkez olarak öne çıkmıştır. Altın-Ordu Devleti'nin iç karışıklıklar yaşadığı dönemde Litvanya güçlenmiş, hâkimiyeti altına aldığı Lehistan/Polonya, Ortodoks Ruslar'a Katolik mezhebini benimsetmek üzere yaptıkları baskılar, Rus Kazak/Kozak hareketinin başlamasına sebep olmuştur.

Kırım Yarımadası'nın bozkır kesimlerine Altın-Ordu Devleti'nde aslî unsuru teşkil eden Türkler yerleşmiştir. Kırım'ın güney sahiline Bizans/Doğu Roma hâkimiyeti döneminde yerleşmiş farklı etnik gruplar yaşamaktadır. Altın-Ordu Devleti'nin Kırım'daki hâkimiyeti vergi almakla sınırlı kalmıştır. 1270'li yıllarda Altın-Ordu hükümdarından Kefe'ye yerleşme izni alan Cenevizliler daha sonraki hükümdardan 1280'li yıllarda burayı satın almışlardır. 13. yüzyılda dünya limanlarının en büyüğü olan Kefe'ye yerleşen Cenevizliler, Karadeniz'de kur-

dukları ticarî imparatorluğun merkezini Kefe'ye taşımışlardır. Merkez Cenova tarafından emredildiği üzere diğer koloniler gibi Kefe merkezli Ceneviz kolonisi de kendi kanunlarını uygulamaya ve bağımsız hareket etme hakkına sahipti ve bu sebeple Kırım Hanlığına da itaat etmemektedir. Kefe'nin etrafını sağlam surlarla çevirerek şehre güçlü bir koruma sağlayan Cenevizliler 13. yüzyılın sonlarında Kırım Yarımadası'nın ticarî önem taşıyan bütün limanlarını kontrol altına almışlardır. Kefe'de odaklanan Ceneviz hâkimiyeti, gerek Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda gerekse Kırım'ın Osmanlı'ya bağlanması döneminde siyasî bir etken olmuştur. Altın-Ordu'nun parçalandığı dönemde muhalifler Cenevizler tarafından korunmuştur.

1312-1342 yılları arasında Altın-Ordu hükümdarı olan Özbek Han zamanında Altın-Ordu Devleti gücünün zirvesine ulaşmış, onun ölümünden sonra gerileme dönemine girmiştir. Taht mücadeleleri içinde son hanlar öldürülmüş 1360-1380 yılları arasında taht için 25 han birbirleriyle mücadele etmiş ve hanlıkta siyasî istikrar kalmamıştır. Bu siyasî kargaşa içinde güçlü komutanlar hanlığın yönetimini ele geçirmişlerdir. 1360'lardan 1380'lere kadar Altın-Ordu'nun fiili hâkimiyetini komutanlardan Mamay ele geçirmiştir. Mamay'ın hâkimiyetini tanımayan hanedan mensuplarıyla Mamay arasındaki mücadeleler sonucunda Altın-Ordu Hanlığı parçalanmıştır. Altın-Ordu'nun Kuzey Rusya'daki hâkimiyetinin son bulmasıyla Rusya güçlenmiş ve bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Mamay, Ruslarla Kulikova'da yaptığı savaşta yenilgiye uğramış ve Altın-Ordu hâkimiyetini kaybetmiştir. Ruslara yenilen Mamay, Altın-Ordu hâkimiyeti için mücadele eden Toktamış'la Kalka'da yaptığı savaşı da kaybederek Kefe'de Cenevizlilere sığınmış ve Cenevizliler tarafından öldürülmüştür. Kulikova zaferi ile bağımsızlığa doğru yol alan Ruslar 1391 ve 1395 yıllarında yapılan savaşlarda Toktamış'ı yenilgiye uğrattıktan sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Altın-Ordu içinde süregelen taht mücadelelerinde rol oynayan komutanlardan Gıyaseddin'in kardeşi Devlet Bedri ve oğlu I. Hacı Giray, mücadeleler de yenik düşerek Kırım'a gelmişler ve 1426'da, buraya iskân edilmiş, Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarına dayanarak Kırım Hanlığı'nı kurmuşlardır. Altın-Ordu Devleti'nin çöküş dönemindeki savaşlardan usanan Tatarlardan sukûn bulmak üzere Kırım'a çok sayıda göç olmuştur. Kırım Hanlığı'nın kuruluşunda aslî unsur olarak yer alan Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarının güçlerine "Karaçi", beylerine de "Karaçi Beyleri" denmiştir. Hanlığın askerî, idarî ve sosyal yapısını bu dört boy şekillendirmiştir. Kırım Hanlığı

kurulduğunda Kırım yarım adasında Cenevizliler hemen bütün sahil ve limanlara hâkim ve güçlü durumdadırlar. Kefe, Kerç, Taman, Azak, Sudak, Mankub, Balıklağo ve İnkirman gibi şehirlerde kurulan ticaret ağı Cenevizlilerin hâkimiyet alanlarıdır. Sudak, Balıklağo ve Mankub halkının büyük bir kısmı Ortodoks-Rumlardır ve bunlar Cenevizlilerin yayılmacılığından ve hâkimiyetlerinden rahatsızdırlar. Kırım Hanı I. Haci Giray, Rumlarla Cenevizlilere karşı ittifak kurmuş, Rumlar Ceneviz'e karşı ayaklanmışlardır. Çok güçlü olan Cenevizliler Balıkloğo'da ve Mankub'da büyük katliam yaparak Rum ayaklanmasını bastırdıktan sonra Kırım Hanlığı'nın üzerine yürümüşlerdir. Hacı Giray'in uyguladığı Türk savaş taktikleriyle Cenevizliler büyük bir yenilgiye uğramıştır. 27 Haziran 1434'te, I. Haci Giray Han Balıklağo'yu da kuşatınca Cenevizliler, barış istemişler ve barış antlaşmasıyla Kırım Hanlığı'nı tanımışlar ve sahillerde ticaretle yetineceklerini kabul etmişlerdir. Bu anlaşmayla Kırım Hanlığı, Kefe dâhil Yarımada'nın yüksek hâkimi sıfatını kazanmıştır. 1354 yılına kadar bu antlaşmala a uyulmuş ve Kırım Hanlığı gelişmiştir. I. Hacı Giray Han, Cenevizlilerden Kefe'yi ve sahillerdeki önemli merkezleri almak istemekle beraber sağlam surları yıkabilecek teknolojiye sahip değildir. Bu sebeple, denizlerdeki Lâtin hâkimiyetini kırmak isteyen ve İstanbul'u fethetmiş bulunan Fatih Sultan Mehmed'le, I. Hacı Giray Han, Cenevizlilere karşı bir antlaşma yapmışlardır. Osmanlı ve Kırım kuvvetleri Kefe'yi kuşatmış, Cenova'dan yardım alan Cenevizlilerden Kefe alınamamakla beraber Cenevizliler Osmanlılara ve Kırım Hanlığı'na vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Hacı Giray'ın Osmanlı ile ittifak hâlinde bulunmasından rahatsızlık duyan Cenevizliler, baba oğulun arasını açmışlar, kısa bir süre oğul Haydar'ın Kırım Hanı olmasını sağlamışlardır. Ancak I. Hacı Giray, Karaçi Beylerinin desteği ile hanlığını geri almış ve Kırım Hanlığı'nı yükseltme yolunda hizmetlerine devam etmiştir. I. Hacı Giray 1466/67 yılında öldükten sonra taht mücadeleleri başlamış ve bu çekişmeler arasında hanlığın kontrolü muhalifleri destekleyen Cenevizlilerin eline geçmiştir. Bu arada Kırım hanı olan I. Mengli Giray, kendisine baskı yapan ve Osmanlı ile müttefik olmasını engelleyen Ceneviz karşısında müttefik aramak durumuna düşmüş Moskova ile anlaşmıştır. Litvanya'nın hâkimiyetinde bulunan Lehistan da Altın-Ordu ile ittifak kurunca, birbirine rakip olarak Kırım-Moskova, Altın-Ordu-Lehistan blokları oluşmuştur. Ancak bu ittifak da Menli Giray'ı rahatlatmamıştır. Muhalifler Moskova, Lehistan, Litvanya ve Cenivizlilere sığınarak hanlığı ele geçirmişlerdir. Kırım Hanlığı sürekli el değiştirmiş ve diğer devletlerin siyasî manevralarına sahne olmuştur. Şirin boyunun

beylerinden olan Eminek, Fatih Sultan Mehmed'e mektup yazarak Kırım'a el koymaya davet etmiştir. Bu davet üzerine Osmanlı donanması 1 Haziran 1475'te Kefe sahillerine ulaşmış ve arka arkaya Kefe, Kerç, Sudak, Balıklağo, Azak, Taman ve Mankub fethedilmiştir.

Osmanlı Devleti, Kırım'ı fethettikten sonra I. Mengli Giray üçüncü kez Kırım Hanlığı tahtına oturmuştur. I. Mengli Giray'ın 1478'den 1514 yılına kadar süren iktidarında Kırım Hanlığı güçlendirilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesine girmesi, hanlığın Ceneviz kolonisi olmasını, Moskova'nın hanlık üzerinde nüfuz kazanmasını engellemiş ve Altın-Ordu tehdidinden kurtulmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti de Kırım Hanlığı'nı himayesine alarak Cenevizlileri bütünüyle Karadeniz'den uzaklaştırmıştır. Kırım Hanlığı'nın bağımsız hanlık niteliği ortadan kaldırılmış ve Osmanlı'nın eyalet sistemini uygulamıştır. Osmanlı Devleti batıda Avusturya, doğuda İran olmak üzere iki büyük cephede mücadele ederken; Altın-Ordu, Rusya, Kozak/Rus Kazakları ve Çerkez güçleri tarafından paylaşılmış durumda bulunan Deşt-i Kıpçak, alanının kontrolünü Kırım Hanlığı'na bırakarak üçüncü cephede mücadele etmekten kurtulmuştur. Osmanlı Devleti Karaçi beyleri vasıtasıyla Kırım Hanlığı'nı bütünüyle kendi nüfuzu altına almış ve bağımsız hareket etmesini engellemiştir. Kırım akıncı güçleri Osmanlı seferlerine katılmış ve başarılarından ötürü Osmanlı Devleti'nde çok değer verilen güç hâline gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim ile babası II. Beyazîd/Beyazıt arasında meydana gelen taht mücadelelerinde Mengli Giray, Yavuz Selim'e yardımcı olmuştur. Kefe'nin bütünüyle kendisine verilmesi karşılığında Şehzade Selim'i isteyen babasına ve kardeşine onu teslim etmemiştir. Bu teklifi bilen I. Mengli Giray'ın oğlu Kalgay Mehmed Giray, Şehzade Selim'e: "Vadedilen toprağı sen hükümdar olsan bize verir miydin?" diye sormuş ve Yavuz Selim: "Padişahlar, memleket alırlar, kimseye memleket vermezler. Para, elbise gibi şeyler dilerseniz verilir." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Kalgay Mehmed, babası Mengli Giray'dan Şehzade Selim'in öldürülmesini istemişse de Mengli Giray, bu teklifi reddetmiştir. Şehzade Selim'in Özi suyundan geçerek Kefe'den ve tehlikeden uzaklaşmasını sağlamıştır. 1514 Ocak ayında I. Mengli Giray'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kalgay Mehmed Giray, aktif bir han olarak bağımsız olmak istemiş ve Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferleriyle uğraşması sırasında bu isteğini büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. Osmanlı-Kırım Hanlığı rekabetinin yaşanmasına sebep olmuştur. Moskova'nın Kazan'a kendi taraftarlarını han yaparak Kazan'ı elde

etmesini engellemiş, Kazan'la ittifak yaparak Kazan'ın bağımsızlığını korumasına yardımcı olmuştur. Gerek Yavuz Sultan Selim'e gerekse Kanuni Sultan Süleyman'a Moskova'nın Kırım ve Kazan dolayısıyla Müslüman Türk âlemi için büyük tehlike olduğunu anlatmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Kendi çabası ile Moskova'ya seferler düzenleyerek bir süre Moskova'yı hâkimiyei altına aldıktan sonra 1523'te İdil'e yönelip Altın-Ordu'nun son kalıntıları olan Nogayları da egemenlik altına almıştır. Kalgay Mehmed Giray, Nogay, Hive, Deşt-i Kıpçak, Sibirya hanlıklarını birleştirmek ve İran'ı da ele geçirerek büyük güç olmak istemiştir. Rus Knez'i Vasili, Kalgay Mehmed Giray Han'ın Nogayları hâkimiyeti altına almasından sonra harekete geçmiş, I. Mehmed Giray Han aleyhine propaganda yaptırmıştır. Bunun sonucunda Kalgay Mehmed Giray Han 1523 yılında bir suikastla öldürülmüştür. I. Mehmed Giray Han'ın ölümünden sonra, Kırım tekrar çalkantılar içine düşmüş, Rus ve Polonya'dan/Lehistan'dan destek alarak han olmaya çalışanlarla, Osmanlı ve Karaçi beylerinden destek alanlar arasında acımasız mücadeleler yaşanmış ve kan dökülmüştür. Sonuçta I. Mehmed Giray Han gibi Osmanlı üslûbunda güçlü bir yapı kurmak isteyen İstanbul'un gönderdiği I. Sahib Giray, Hanlık koltuğuna oturmuştur. I. Sahib Giray, 1538'de Kanuni'nin Boğdan seferine katılmış, daha sonraki yıllarda Çerkezler, Kabartaylar ve Astrahan üzerine seferler düzenlemiştir. İçte ve dışta otorite sağlamış, ancak güçlenmesinden rahatsızlık duyanlar tarafından I. Sahib Giray ve ailesinin tamamı öldürülmüştür. Kırım Hanlığı'nın en parlak dönemi olan I. Sahip Giray'dan sonra hanlık gerilemiş ve Rus kontrolüne girmiştir.

Ruslar, Kazan, Sibir, Astrahan hanlıklarını elde ettikten sonra Osmanlı ile aralarındaki dostluk ilişkisini bozmamak için Kozak/Rus Kazakları-Çerkez işbirliğinin tarafı olmadıklarını ifade etmekle birlikte bu hareketi yönlendirmişlerdir. Hanlık makamında bulunan I. Devlet Giray Han'ın Rusya ile mücadeleleri ve Çerkez-Kozak bloğunun Rusya'nın güdümünde olduğunu bilmesi olumlu sonuç alınmasına yetmemiştir. Rusların Astrahan'ı almalarından sonra Rus-Osmanlı ilişkileri soğumuş, Rusların çabalarına rağmen Osmanlılar, Rusların samimiyetine inanmamışlardır. 17. yüzyıldan itibaren Kırım tarihi Osmanlı Devleti tarihine paralel olarak gelişme göstermiştir. Rusya'nın giderek güçlenmesi ve hâkimiyet alanlarını genişletmesi Kırım'ı sıkıntıya sokmuştur. Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerine girmesi sebebiyle zaman zaman Kırım'da çok değerli hanların göreve gelmesi, yeniden şekillenmekte olan Avrupa ve Rusya'daki gelişmeleri ve öncelikli politikaları göğüslemeye yetmemiştir.

Askerî teknoloji ile birlikte değişen savaş teknik ve taktiklerine de karşı koymakta hem Osmanlı hem Kırım zorlanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Patrona Halil İsyanıyla sıkıntıda olduğu bir dönemde İran Şahı Afşar Nadir, imparatorluğu doğudan istilaya yeltenince Osmanlı-İran savaşları tekrar başlamıştır. Osmanlı'nın bütün kuvvetleri ve Kırım Hanı da 1734'te bu savaşa cephedeyken Avusturya ile ittifak yapan Rusya, Prut Savaşı'nda Osmanlılarda kalan Azak üzerinden Kırım'ı istila etmiştir. Merkez Bahçesaray, Gözleve ve Akmescit şehirlerini ateşe vermiş, Kırım'ı baştan başa yakıp yıktıktan sonra çekilmiştir. Ruslar, Ukrayna ile uğraştığından Kırım'da kalmamışlardır. Bu büyük felâketten sonra Kırım Hanı değiştirilmiş, Ağustos 1736'da Fetih Giray, Kırım Hanlığı'na tayin edilmiştir. Fetih Giray, merkezi tahrip edilen Bahçe Saray'dan Karasubazar'a taşımış ve ardından Osmanlı birlikleriyle birlikte Ruslara başarılı bir sefer düzenlemiştir. Buna Rusların cevabı gecikmemiş, Karasubazar'a girerek tahrip etmişlerdir. Bu tarihten sonra hızla güç kaybeden Osmanlı'dan yeterli destek alamayan Kırım'ın değişen hanlarının çabaları günden güne güçlenen Rusya'ya karşı yeterli olmamıştır. Nihayet 1771'de Ruslar Kırım'ı kesin olarak istila etmişler, Osmanlı-Kırım kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı'nın Kırım'ı himayesi bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. Antlaşmaya göre yerli Türk-Tatar halka yöneticilerini seçme hakkı tanınmış olmakla beraber, bundan da sonuç alınamamıştır. Osmanlı'nın ve Osmanlı taraftarı yerli halkın çabaları Rus egemenliğinden kurtulmaya yetmemiştir. Çünkü halkın bir bölümü Osmanlı'nın gücünü yitirdiği gerekçesiyle Rus yanlısı olmuştur. İç savaşlar ve çatışmalar yaşanmış, Ruslar 1783 yılında 30.000 kişiyi katlederek Kırım'ı Rus eyaleti hâline getirmişlerdir. 1787 yılında Kırım için tekrar bir Osmanlı-Rus savaşı yapılmış ve Osmanlı mağlup olmuştur. 1792 yılında Yaş Antlaşmasıyla, Osmanlı, Kırım'ı Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Kırım'da Ruslar öyle bir katliam yapmışlardır ki 15-16. yüzyıllarda Karadeniz'in Marsilya'sı olarak anılan Kefe'de 1800'lerin başlarında yaşayan elli aile kalmıştır. Ruslar Kırım'daki eserlerin tamamını yakıp yıkmışlar, ölümden kurtulanları sürmüşler, kaçabilenler, Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.[264]

[264] Yrd. Doç. Dr. Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı," a. e. C. 8. s. 480- 513.

Nogay Hanlığı / Nogay Ordası

Altın-Ordu kumandanlarından Nogay/Nohay, 1259-1299 arasında yaklaşık 40 yıl devlette etkili olmuştur. Cengiz töresi gereğince onun kanından gelmediği için tahta geçmemiştir. Emir Timur gibi himayesinde Cengiz soyundan gelen hanları tahta oturtmuştur. Gücü sebe-

biyle yabancı devletlerin bazıları Noyan Han'ı Altın-Ordu hükümdarı kabul etmişlerdir. Nogay Bey, Don ile Dinyeper arasındaki bölgeleri idare eden bir tümen beyidir. 1259 ve 1296'da Galiçya'da, 1261/63'de Kafkasya seferlerindeki başarılarla güçlenmiş ve Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde yaşayan boyları Altın-Ordu merkezinden ayırarak kendi hakimiyeti altında birleştirmiştir.

Nogay Bey, Balkanlar'da Bulgar ve Bizans münasebet kurmuş ve savaşta yendiği Bizans İmparatoru Mihail Paleologos'un kızı ile evlenmiştir. Bizans'ı yanına aldıktan sonra Rus Knezleri üzerinde de hakim bir duruma gelmiştir. Rus yıllıklarında, ilk olarak 1276'da Nogay Bey'den bahsedilmiştir. 1288'de Rus Knezleri, Nogay'ın Lehistan/Polonya seferine katılmışlardır.

Nogay Bey'in Altın-Ordu tahtına oturmamakla beraber kişisel başarılarına dayanarak, devlet içinde devlet gibi hareket etmesi, Altın-Ordu'nun iç savaşlarla sarsılarak zayıf düşmesine sebep olmuştur. Diğer hükümdarlar gibi, 1291'de yine Nogay'ın himayesinde Altın-Ordu tahtına geçen Tohtu, Nogay'a karşı cephe almış, uzun süren bir mücadeleler sonucunda 1299 yılında Nogay yenilmiş ve öldürülmüştür.

Nogay idaresinde toplanan boylar, onun ölümünden sonra onun adıyla "Nogaylar" diye anılmışlardır. Altın-Ordu'nun parçalanmasıyla diğer hanlıklarla birlikte "Nogay Hanlığı" ismi altında, ayrı bir devlet meydana gelmiştir.

Adını, Altın-Ordu Devleti'nin (1223-1502) büyük kumandanlarından Nogay'dan alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, Volga'dan İrtiş'e ve Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne kadar uzanan sahalara hâkim olmuştur. Merkezi, Yayık Nehri yakınındaki Saraycık şehridir.

Nogay Hanlığı'nın halkının büyük çoğunluğu Kazan, Kırım, Astrahan ve Sibir hanlıklarında olduğu gibi, Kıpçak grubuna dâhil Türk boylarıdır. Aralarında Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar, etkin konum kazanmışlardır.

Kazan ve Astrahan hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından sonra (1552-1557), Nogay Hanlığı birkaç gruba ayrılmıştır. Bunlardan Kafkasya'nın kuzeyindekiler "Küçük Orda," Emba gölü civarında bulunanlarına "Altıkul Ordası" denmiştir. İsmail Han'ın idaresinde kalan-

lar "Büyük Nogay Ordası" adıyla anılmış ve 1555-1557 yıllarında Rus Çarı IV. İvan'ın hakimiyetini tanımışlardır.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus baskısı altına giren Küçük Orda Nogayları, Kazaklar tarafından batıya göçmeye zorlanmış ve "Bucak Ordası," "Yedisan Ordası", "Canıbuyluk Ordası", "Yedikul", "Azak", "Kuban" gibi gruplara ayrılmış ve Kırım Hanlığı'na bağlanmışlardır. Nogayların büyük bir kısmı, Türkiye'ye göç etmişlerdir. Rusya'da kalanlar, bugün Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

TİMURLULAR

Emir Timur Devleti

Türklerin, "Aksak Timur", İranlıların "Timur-leng" ve Avrupalıların, "Tamarlane" diye andıkları Emir Timur, 9 Nisan 1336 Salı günü, 12 Hayvanlı Türk Takvimine göre Sıçan yılında Keş/Şehr-i Sebz/Yeşil Şehir'de doğmuştur. Babası Türkleşmiş Moğollardan Barlas Oymak Beyi Emir Turagay, annesi Tekina Hatun'dur. Maveraünnehir hâkimi olan boy beylerinden Emir Kazagan öldürülünce yerine oğlu Abdullah, o da öldürülünce torunu Hüseyin, Maveraünnehir hâkimliğini ele geçirmiştir. Maveraünnehir'in bu karışık durumunda Doğu Türkistan'da hüküm süren Çağatay Hanı Tuğluk Timur 1360 yılında bu bölgeye gelmiştir. Timur, Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirmiş ve atalarının yurdu olan Keş ve yöresi kendisine verilmiştir. Tuğluk Timur, Maveraünnehir'i oğlu İlyas Hoca Oğlan'a bırakmış ve Timur'u da onun emrine tayin etmiştir. Ancak İlyas Hoca'nın yanındaki beylerin halka zulum etmelerinden hoşlanmayan Timur, bu görevi terk etmiştir. Daha sonra düşmanları ile başa çıkmakta zorlanan Sistan hâkimi Melik Fahreddin'in isteği üzerine ona yardım etmek üzere yanında 1000 kişilik bir kuvvetle Sistan'a gitmiştir. Fahreddin'i düşmanlarından kurtarıp geri dönerken saldırıya uğramış, sağ eli ve ayağı okla yaralanmıştır. Ayağı aksak, elinde de iki parmağı eksik kalmıştır. "Aksak" lâkabı bu yaralanma sonucunda ortaya çıkmıştır.[265] Bu yaralanma sonrası ile ilgili "Timur ve Karınca" adıyla hikâyeleşmiş bir olay kaynaklara geçmiştir: "Timur, yaralanmaktan dolayı çok üzütülü ve eli ayağı tutmaz bir halde artık gücü kalmadığını düşünürken, dayanıp oturduğu duvara zayıf bir karıncanın çıkmakta olduğunu görmüştür. Karınca defalarca düşüp, duvara tırmanmaya tekrar başlamış ve sonunda başarmıştır. Timur da, 'bir karınca bile bunu başarabiliyorsa ben de başarabilirim,' diye düşünmüş ve devlet kurma planını hayata geçirmeye karar vermiştir."[266]

Timur, iyileştikten sonra kayınbiraderi Emir Hüseyin ile birlikte Maveraünnehir'e gelmiş Belh ve Keş şehirlerini ele geçirerek buraya hâkim olmuştur. Timur, 1370 yılında Cengiz soyundan Suyurgatmış'ı hanlık tahtına oturtmuş, kendini "ulubek"/beylerbeyi olarak tayin ettirmiştir. Timur daha sonra Kazan/Gazan Han'ın kızı ile evlenmiş ve han damadı anlamında " Küreken" ünvanını almış ve bu yolla Cengiz soyuyla hısım olmuştur. Timur'un bu eşinden çocuğu olmamış, bu sebeple de tahta Cengiz soyundan kukla hanlar oturtmuştur. Timur, "han"lık Cengiz soyundan gelenlere ait bir ünvan olduğundan, hayatının sonuna kadar "han" ünvanını almamış ve "bey" ünvanı ile yetinmiştir. Tebaası ve evlatları kendisini "Timur Bek/Timur Bey" ola-

265 Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Solmaz, "Timur ve Seferleri", a.e. C. 8. s. 540-553.

266. Prof. Dr. İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s. 5-6.

rak anmışlardır. Belh'te toplanan kurultayda Timur'a "Sahip Kıran" ve "Kutbeddin" ünvanları verilmiştir. Timur, Semarkant'a gelmiş ve 9 Nisan 1370 yılında tahta geçmiştir.

Orta Asya'nın ve doğu tarihinin önemli bir dönemini teşkil eden Emir Timur'un kurduğu devlet, 14. yüzyılın son otuz yılı ve 15. yüzyılın başlarında şekillenmiştir. Doğu ve Batı arasında ekonomik, diplomatik, bilimsel ve kültürel ilişkiler kurarak uluslararası alanda etkin olmuştur. Emir Timur'un kurduğu devlet, Maveraünnehir, Altın-Ordu ve Ak Ordu toprakları, Horasan, Hindistan ve İran'ı içine alan geniş bir alanı hâkimiyet altına almıştır. Timur'un bu toprakları hâkimiyeti altına alması, Cengiz Han ve oğullarının kurdukları devletlerin parçalanma döneminde ortaya çıkan çatışmaları durdurmuş ve bu Orta Asya'daki savaşlar sona ermiş ve düzen ve istikrar sağlanmıştır. Cengiz ordularında olduğu gibi Timur'un da askerî gücünü Türk boyları ve beylerinin süvari birlikleri oluşturmuştur.[267]

İran, Şiraz

Emir Timur, 1386-88 yıllarında "Üç Yıllık Sefer" adıyla anılan seferle merkezi Semarkant'tan hareketle Kuzey İran ve Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Emir Timur'un desteği ile Oltın Orda/Altın-Ordu hâkimiyetini ele geçiren Totamış, Timur'a karşı Memluk Sultanlığı ile ittifak yapmıştır. Güney İran'da Şiraz'ı kuşatmakta olan Timur, Toktamış'ın Sir Derya/Seyhun kıyısındaki şehirleri ele geçirmekte olduğunu haber almış ve 1391 yılı başında harekete geçmiş ve Yesi, Karaçuk ve Sayram üzerinde bozkırı aşarak Ulu Dağ'a ulaşmıştır. Toktamış ve Emir Timur, 20 Haziran 1391'de Kundurca/Kunduzca mevkiinde karşılaşmışlar ve zaferi Timur kazanmıştır. 1392 yılında Timur 1396 yılı-

267. Prof. Dr. Yuriy E. Buryakov, "Timur, Timurlular ve Bozkırın Türk Göçebeleri", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. C. 8. s. 534-539.

na kadar süren ve "Beş Yıllık Sefer" diye anılan sefere çıkmıştır. Amuderya/Ceyhun'u geçerek, İran üzerinden Şiraz'a varmış ve burada Muzafferliler Hanedanına son vermiştir. Bu dönemde, siyasî birliğe sahip olmayan Anadolu'da, Orta Anadolu'da hâkimiyetlerini güçlendirmekte olan Osmanlı Devleti, Sivas, Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin, pek çok mücadeleden sonra Osmanlı hâkimiyetini tanıyan Karamanoğulları, Doğu Anadolu'da Erzincan Emirliği ve Karakoyunlular, Maraş çevresinde Dulkadirliler ve henüz devlet kurma aşamasındaki Akkoyunlular hüküm sürmektedirler. Bu dönemde en güçlü yapı Memluk Devleti'dir ve hâkimiyet alanı Mısır'dan Suriye ve Malatya'ya kadar uzanmaktadır. Memluklar, Anadolu'daki olaylarda söz sahibi olmakla birlikte kendi devletleri içinde iç mücadele sürmektedir.

Emir Timur, Şiraz'dan Bağdat kapılarına gelmesi Osmanlılar, Memluklar, Altın Orda/Altın Ordu, ve Sivas'ta Kadı Burhaneddin hükümetlerini birbirine yaklaştırmıştır. Beyazıt/Beyazıt, Berkuk, Toktamış ve Kadı Burhaneddin'in ittifak kurmaya yönelmeleri üzerine Emir Timur Erzurum önlerinden birdenbire geri dönerek Altın Orda/ Altın-Ordu hâkimi Toktamış'ın üzerine yürümüştür. Toktamış ve Timur 15 Nisan 1395'te Terek Irmağı kıyısında karşılaşmışlardır. Savaşı Emir Timur kazanmakla birlikte Toktamış'ı ele geçirememiştir. Toktamış'ın tekrar güçlenerek karşısına çıkmasını engellemek üzere Emir Timur, Özü/Dnepr/ Dinyeper Irmağı bölgesinde Toktamış taraftarı kabilelerin üzerine yürümüş ve onları yağmalayarak Balkanlar'a doğru sürmüştür. Daha sonra Ten/Don Irmağı'na yönelerek Moskova'ya kadar yürümüştür. Dönüşte zengin Azak, Haç Tahran/Ejderhan, Berke-Saray gibi Altın-Ordu hanlık ve merkezlerini yağmalayıp yakıp yıkmıştır. Böylece beş yıl içinde Altın-Ordu'ya iki büyük darbe vurmuş ve Altın-Ordu'yu ikinci sınıf bir devlet hâline düşürmüştür. Timur'un Altın-Ordu Devleti'ni zayıflatması, o tarihe kadar güçlenmemiş, dağınık knezlikler/prenslikler hâlindeki Ruslar için önemli bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren Ruslar, Moskova Knezliği etrafında güçlenmişlerdir. Timur, "Beş Yıllık Sefer" sırasında kendisine karşı kurulan dörtlü ittifakın bir kolu olan Toktamış'ı etkisiz hale getirmiştir. 1395/96 yılı kışında ikamet ettiği Şirvan'da Samur Irmağı kıyısından Osmanlı hükümdarı Beyazıt'a gönderdiği bir mektupta, Memluk Sultanı Berkuk ve Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in de haddini bildireceğini ifade ettikten sonra Beyazıt'ı da tehdit etmiştir. Timur'un Altın-Ordu seferinden sonra 1398-1399'da Hint seferine gitmesi ittifak üyeleri arasındaki bağların gevşemesine sebep olmuştur. Kadı Burhaneddin'in, Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman tarafından öldürülmesi, Timur'a karşı yapılan ittifakın dağılmasına sebep

olmuştur. 1397 yılında Karamanoğullarını yenilgiye uğratan Osmanlı Sultanı Beyazıt, Konya, Lârende ve Aksara'yı ele geçirmiş, Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra da önce Amasya'yı ardından Sivas'ı Osmanlı hâkimiyetine almıştır. Memluklardaki saltanat kavgasından yararlanarak Fırat bölgesine inerek Malatya, Darende ve Divriği'yi ele geçirmiştir. Anadolu'da siyasî birliği kurmak yolunda ilerlemesine rağmen müttefiklerini kaybetmiş ve Timur'a karşı savunmada yalnız kalmıştır. Hindistan seferini başarıyla tamamlayan Timur, bir süre Semarkant'ta kaldıktan sonra 1399 yılı Eylül ayında 1404 yılına kadar süren ve "Yedi Yıllık Sefer " adı verilen seferle, önce Suriye'ye gelmiş Halep, Hama, Humus ve Dımaşk/Şam gibi şehirleri ele geçirerek Memluklara büyük bir darbe indirmiştir. Daha sonra Bağdat'ı ikinci defa fethetmiş ve Tebriz'e geçmiştir. Osmanlı sultanı Beyazıt ile Timur arasında gidip gelen elçiler ve mektuplar aracılığı ile anlaşmaları mümkün olmamıştır. 1396 yılında Niğbolu'da Haçlı ordularını ağır bir yenilgiye uğratan Beyazıt, kendine ve arkasında olduğuna inandığı İslam dünyasına güvenerek Timur'un tehditlerini ciddiye almamış, o da Timur'u tehdit etmiştir. Timur kabulü mümkün olmayan istek ve tehditlerine devam etmiştir. Sonuçta Timur 1402 yılı Mart ayında Azerbaycan'dan Anadolu'ya girmiş; Kemah, Sivas, Kayseri, Kırşehir yoluyla Ankara'ya ulaşmıştır. Temmuz 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusu yenilmiş ve Sultan Beyazıt, Timur'a esir düşmüştür. Ankara Savaşı sonrasında Osmanlı taht kavgaları içine düşmüş, Rumeli'de fetihler durmuştur. Timur tarafından Anadolu Beylikleri tekrar canlandırılmış ve kurulmakta olan Anadolu birliği tekrar bozulmuştur. Bizans/Doğu Roma'nın ömrü elli yıl kadar uzamıştır. Ankara Savaşı'ndan sonra Semarkant'a dönen Emir Timur, Çin'e doğru çıktığı yeni bir seferde 18 Şubat 1405'te 69 yaşında ölmüştür.[268]

[268] Prof. Dr. İsmail Aka, "Timurlular," a. e, C. 8. s. 517- 533.

Semerkand Medrese

35 yıl hükümdarlık eden Emir Timur, Ankara Savaşı'ndan sonra İzmir'e kadar ulaşmış ve İzmir Kalesi'ni de fethederek Çin'den Avrupa'nın ortalarına kadar uzanan bölgede, dünyanın büyük bir bölümünde söz sahibi olmuştur. Altın-Ordu Devleti'ne vurduğu darbe ile Rusların birleşerek gelişmesine yol açmıştır. Timur'un Ankara Savaşı galibiyeti İstanbul'un alınmasını elli yıl geçiktirmiştir. Delhi Sultanlığı'na vurduğu darbe Hindistan'da Müslümanlığın gelişmesini bir süre engellemiştir. Kaynaklara göre Emir Timur, sade giyinen ve sade yaşayan bir kişi olmakla beraber, etkileyici bir görünüşe sahiptir. Âlimleri, şair, ressam ve müzisyenleri himaye etmiş, müneccim ve seyitlere saygı göstermiştir. Kurduğu devlet onun ölümünden kısa bir süre sonra sarsılmış ve dağılmaya başlamıştır. Ölümünden yüz yıl sonrasına kadar Timur tarafından hâkimiyet altına alınan topraklarda kurulan devletlerde bağımsız veya genel vali veya beylerle yönetilen yapılarda yaşayanlar ve yönetenler Timurlular adıyla anılmışlardır. Timur rönesansı denilen edebiyatta Ali Şir Nevâi ile zirveye ulaşan Çağatay Edebiyatı, güzel sanatlar ve bilimsel çalışmalar Emir Timur'la başlamış ve ölümünden sonra oğulları tarafından devam ettirilmiştir.[269]

Emir Timur'un torunu Pir Muhammed'i veliaht tayin etmesine rağmen o hükümdar yapılmamış ve taht mücadeleleri yaşanmıştır. 1409 yılında Timur'un küçük oğlu Şahruh, Semarkand'ı ele geçirerek ve Mavarünnehir'e hâkîm ve hükümdar olmuştur. Şahruh, 1413-1420 yılları arasında babasından kalan topraklarda mücadele ederek kendi hâkimiyetini kurmuştur. Azerbaycan'ı da ele geçiren Şahruh, Osmanlı'yı tehdit eder konuma gelmiştir. Osmanlılar, Ankara Savaşı'ndaki yenilgi sebebiyle Şahruh'la karşılaşmamak için diplomatik çaba harcamışlardır. Şahruh, babasının fethettiği yerleri tekrar fethetmiş, buradan Boğazlar üzerinden Balkanlar'a ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a dönmek istemiştir. Ancak kendisine bir türlü baş eğmeyen Karakoyunluların üzerine yürümüştür. Orta Doğu'da gücünü göstermek için 1420, 1429 ve 1439 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya seferler yapmakla beraber istediği sonuçları alamamıştır.

Şahruh'tan sonraki dönemde Karakoyunlu Cihanşah, Timurluların topraklarının büyük bir kısmını işgal ederek Herat'a kadar gitmiştir. Şahruh döneminde Özbekler de Maveraünnehr'e ve Harezm'e sürekli akınlar yaparak Timurlular Devleti'ni sıkıntıya sokmuşlardır. Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine yürüdüğü sırada Rey şehri yakınlarında 12 Mart 1447'de ölmüştür. Kırk yıla yakın bir zaman saltanat süren Şahruh, babasından kalan toprakları muhafaza ederek ve girdiği savaşları kazanmış ve Timurlular Devleti'nin güçlü bir şekilde devamını sağlamıştır. Şahruh döne-

269 Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Solmaz, "Timur ve Seferleri," a. e. C. 8. s. 540-553.

minde Maveraünnehr'in yönetimi oğlu Uluğ Beğ'e verilmiştir. Uluğ Bey, babası Şahruh döneminde hiçbir sefere katılmamıştır. Astronomi ve matematik alanında önemli çalışmalarıyla tanınan Uluğ Bey, büyük bir âlimdir. Ancak siyaset ve devlet işleriyle ilgilenmediği için babası Şahruh'un ölümünden sonra yerine geçmişse de kendi oğlu Abdüllâtif'in taht için mücadeleleri ile başa çıkamamış ve 1449'da oğluna teslim olmuştur. Abdüllâtif, babasına Mekke'ye gitme izni vermiş, ancak Uluğ Bey yolda öldürülmüştür. Şahruh'un sağlığında 1425 tarihli bir kitabede Uluğ Bey "En büyük sultan, bütün kavimlerin, hükümdarların efendisi ve yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi" olarak nitelendirilmiştir. 1427 yılında kendisine ithaf edilen bir kitapta ise "Sultanların en büyüğü, en âlimi, en âdili" olarak tanımlanmıştır. Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısına, "İlim öğrenmek kadın erkek bütün Müslümanlara farzdır" yazdıran Uluğ Bey, hem bir âlim hem de bir yönetici olarak tarihe geçmiştir.

Uluğ Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abdüllâtif'in saltanatı uzun sürmemiş 8 Mayıs 1450'de bir suikastla öldürülmüştür. Taht mücadelesi devam etmiş, tahta geçirilen Mirza Abdullah da öldürülmüş ve yerini Ebu Said almıştır. Ebu Said, Timur, Şahruh ve Uluğ Bey'den farklı olarak din adamlarına öncelik tanımış, devlet işlerinde din adamlarını etkili kılmıştır. Semarkant'ta kırk yıl hâkim olan Uluğ Bey'in yerine Nakşibendî tarikatı şeyhi Hoca Ahrar'ı görevlendirmiştir. Horasan ve Türkistan'a Ebu Said hâkim olurken, Irak-ı Acem'de kendisini hükümdar ilan etmiş bulunan Sultan Muhammed ve Karakoyunlu Cihanşah Herat hâkimi Babür'e saldırmışlar, Kazvin ve Sultaniye Karakoyunluların eline geçmiştir. Herat hâkimi Babür, 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra, Irak-ı Acem'i ve Fars bölgesini kendi topraklarına katmıştır. Timurluların iç çekişmelerle zayıfladığını bilen Karakoyunlu Cihanşah, karşı saldırıya geçerek Acem Irak'ına gönderdiği oğlu vasıtasıyla Sâve, Kum, Isfahan şehirlerini Fars ve Kirman bölgelerini Babür ve Timurlulardan geri almıştır. Cihanşah, Meşhed, Nişâbur ve Horasan'ın batı bölgelerini işgal ettirmiş ve Timurluların başkenti Herat'ı da almak istemiş ancak Maveraünnehir hâkimi Ebu Said'den çekinmiştir. Cihanşah'ın Azerbaycan'da Makû Kalesi'ne hapsettirdiği oğlu Hasan Ali hapisten kaçarak Tebriz'i ele geçirmiş ve hükümdarlığını ilan etmiş, bunun üzerine Timurlularla barış görüşmeleri yapılmıştır. Cihanşah'ın Horasan'ı boşaltması, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman Karakoyunlularda kalmak üzere antlaşma yapılmıştır. Cihanşah'ın öldürülmesinden sonra Ebu Said, 1468 yılı Şubat ayında Batı İran'ı ele geçirmek üzere sefere çıkmıştır. Ebu Said, Akkoyunlu Hasan Bey'in yaylağı olan Karabağ'a doğru yürmüştür. Ebu Said'e teklif edilen barışı reddetmiştir. Ebu

Said, Akkoyunlu Hasan Bey'le yaptığı savaşı kaybetmiş, tutsak olmuş ve ordusu dağılmıştır.

1469 yılı Şubat ayı sonunda öldürülen. Ebu Said'in arkasından Hüseyin Baykara Herat'a girmiş ve Timurlular tahtına oturmuştur. Hüseyin Baykara, hükümdar olduğunda Şiiliğe duyduğu eğilimle, Timur'dan beri Sünni olan Timurlular ülkesinde 12 İmam adı ile Şii hutbesi okutmuştur. Ancak daha sonra devlet adamı, şair ve âlim Ali Şir Nevaî'nin etkisiyle Sünniliği tercih etmiştir. Bu alâka, 12. yüzyılda Sultan Sencer zamanında Belh yakınında Hz. Ali'nin mezarının bulunduğuna dâir ortaya atılan rivayetten kaynaklanmıştır. Bu mezar Moğol istilası sırasında unutulmuş, ancak Hüseyin Baykara döneminde bu bölgede üzerinde Hz. Ali'nin mezarı olduğu yazılı taştan bir mezar kapağı bulunmuş ve rivayet tekrar canlanmıştır. Sultan Baykara, burayı ziyaret etmiş, daha sonra mezarın üzerine bir türbe, etrafına çarşı ve hamamlar yapılmıştır. Zaman içinde burada bir köy şekillenmiştir. Bu olayın arkasından yeni yeni mezarlar ortaya çıkmaya başlayınca, bazı sahtekârlar cezalandırılmıştır. Ancak bu köy ziyaret yeri olarak benimsenmiş ve ziyaretçi akını günümüze kadar devam etmiştir. Bu köy 19. yüzyılda büyüyerek Mezar-ı Şerif adıyla Afganistan'ın en büyük şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Hüseyin Baykara'nın saltanat döneminde siyasî, idarî ve ekonomik sıkıntılar yaşanmıştır. Oğulları Hüseyin Baykara'ya karşı isyan etmişler, isyanların bastırılması zaman almıştır. Bu mücadeleler arasında Özbekler Semarand'ı ele geçirmeye çalışmışlar, zorlanan Baykara, Semarkand'ın yönetimini bir süre Hindistan hükümdarı Babür'e bırakmak zorunda kalmıştır. Hüseyin Baykara, oğulları ve Özbeklerle savaşları kazanıp geri döndükten sonra 1506 yılında ölmüştür. Yerine geçen oğulları döneminde, Altın-Ordu'nun kurucularından Batu'nun kardeşlerinden Şiban'ın/Şeybani'nin kolundan gelen mirzalar idaresindeki göçebe Özbekler, 16. yüzyılın başında önce Harezm ve Maveraünnehr'i, Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirmişler ve Timurluların hâkimiyetine son vermişlerdir. Timurlu sülalesi Babür'ün Hindistan'da kurduğu devletle varlığını sürdürmüştür. Safevî hükümdarı Şah İsmail, 1510 yılında Muhammed Şibanî'yi ortadan kaldırarak Horasan'ı Safevî hâkimiyetine almıştır. Horasan sık sık Özbek istilasına uğramakla beraber, Safevî idaresinde kalırken Maveraünnehir ve Harezm yöreleri Özbeklerce yönetilmiştir.

12 İmam Şiiliğini resmî mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler Sünnilik siyasetini izlemişlerdir. Temelde siyasî sebeplere dayanan ayrılık, Horasan ve Mâveraünnehr'in fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı gelişmesine sebep olmuştur. 16. yüzyıldan Orta Asya'da Rus istilasına kadar, Sünni-Şii çatışması şeklinde

devam eden bu kanlı mücadele, temelde Çağatay-Türkmen rekabetidir. Çağataylar/Timurluların yerine kavmî olarak onların akrabaları olan Özbeklerin, Karakoyunlu ve Akkoyunluların yerine yine bir Türkmen devleti olan Safevîlerin, daha sonra Afşar ve Kaçkarların geçmesiyle süregelen rekabete mezhep mücadelesi anlamı yüklemiştir. 15. yüzyılda Timurlu ve Türkmen hükümdarları mezhep farklılıklarını konu etmezken, Safevî Devleti'nin din esasları üzerine kurulmuş olması ve Şah İsmail ve ondan sonra gelen hükümdarların hem siyasî hem dinî lider sıfatına sahip olmaları karşısında Özbek Şibanî Han da "İmamü'z-Zaman," "Halifetü'l-Rahman" ünvanları alarak Sünni İslam dünyasının kahramanı ve önderi olmak istemiştir.

Müsülman bir çevrede doğup büyüyen ve kendisi de Müslüman olan Timur, Türk-Moğol geleneklerine önem vermiş ve şeriat yerine yasaya öncelik tanımıştır. Timur'dan sonra Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara dışındaki Timur'un oğlu Şahruh da dâhil olmak üzere Timurlu hükümdarları din adamlarına öncelik tanımış ve şeriat kurallarına öncelik tanımışlardır. Diğer Türk hükümdarlarda genellikle yaygın olduğu gibi, din ve devlet işlerini birbirinden ayırmamışlardır. Timurlular döneminde hükümdar eş ve anneleri devlet idaresinde etkili roller üstlenmişlerdir. Türk-Moğol geleneklerine uyularak ziyafetlere kadınlar eşleriyle birlikte katılmış ve yüzlerini örtmemişlerdir. Hanımlar da erkekler gibi eğitim öğretim görmüşlerdir. Timur, göçebe dönemi kabullerini terk ederek başkent olarak Semerkant'ı seçmiş ve imar faaliyetlerine önem vermiş, tanınmış mimar ve ustalara Semerkant çevresine yeni yerleşim birimleri, bağ ve bahçeler yaptırmıştır. Timur'dan günümüze ulaşan değerli eserlerden biri Gök Saray'dır. Sarayların duvarlarında Timur'un, oğullarının, torunlarının, beylerinin ve askerlerinin zaferleri resmedilmiştir. Timur ve hanedan mensuplarının bazılarının gömülü olduğu "Gur-i Mir" adlı türbe Timur tarafından Ankara Savaşı sonrasında inşa ettirilmiştir. Timur, Ahmed Yesevî'ye hürmeten Yesi'deki mezarının üzerine hân-kâh inşa ettirmiştir. Timur'dan sonra Şahruh, başkenti Herat'a taşımış ve bu tarihten sonra bu şehir hızla gelişmiştir. Uluğ Bey, Buhara ve Semerkant'ta medreseler ve rasathane inşa ettirmiştir. Timurlular döneminde gerek hükümdarlar gerekse üst yöneticiler ve zenginler bütün ülkeye medrese, kütüphane, köprü, kervansaray, hastahane, aş evleri, hamamlar, eczahaneler ve konaklar inşa ettirmişlerdir. Ali Şir Nevâî, Herat ve Horasan'da 370 hayır kurumu yaptırmış, bunların masrafları ve yönetimi için bir vakıf kurarak büyük bir servet vakfetmiştir. Ayrıca Timurlular döneminde Selçuklular ve Moğollar tarafından yaptırılmış bin civarında medrese, cami, ribat, hân-kâh, köprü, türbe, hamam ve benzeri eserler tamir ettirilerek halkın kullanımına sunulmuştur. Timurlular döneminde kendilerinden önceki mimâri eserlere göre daha yüksek ve görkemli eserler yapılmış, dış cepheler

renkli çinilerle kaplanmıştır. Avrupa Timurlular dönemini "Timurlu Rönesansı" olarak adlandırmıştır. Timur gittiği yerlere dehşet saçan seferlerinden sonra sahip olduğu topraklarda hem imar faaliyetlerine hem de ziraate çok önem vermiştir. Ülkede işlenebilecek her karış toprağın ekilmesi için seferberlik başlatmış, bu amaçla mecburi göçler yaptırmış ve yeni yerleşim birimleri yaratmıştır. Yeni tarım alanları açmak için ülkenin pek çok yerine su kanalları yaptırmıştır. Azerbaycan'da Aras'ın/Barlas'ın Cenkşi Köyü mevkiinden başlayıp Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda gemilerin bile çalışabileceği geniş ve uzun bir kanal açtırmıştır. Pek çok yerde sulu tarım yapılmasını sağlamıştır. Gene Azerbaycan'da Beylekan şehri ve bugünkü Afganistan'da bulunan Kâbil şehirlerinin gelişimi ve tarım için bu şehirlere ulaşan büyük su kanalları açtırmıştır. Timur'dan sonra gelen hükümdarlar da imar, su kanalları ve tarım faaliyetlerine devam etmişlerdir. Timur, ticaretin devlet için büyük bir gelir kaynağı olduğunu kabul etmiştir. Bu sebeple tüccarların korunması için gerekli tedbirleri almış, üretimi himaye etmiştir. Timur ve sonraki hükümdarlar zamanında Semerkant, Herat, Tebriz, Sultaniye, Hazar kıyısında Gilân, Şirvan, Şemahi/Şamahı, Afganistan'daki Kâbil, Türkistan'da Fergana, Buhara, Belh ve Bedenşah, kuzeyde Dest-ı Kıpçak'ta Suğnak'ı, Çin'den Mısır'a, Avrupa'ya kadar bütün yörelerden gelip giden kervan yollarını önemli ve güvenli ticaret merkezleri hâline getirmiştir. Herat, derileri; Semarkant, kırmızı kadifeleri ile ünlenmiş şehirlerdir. Hocend şehri civarındaki firûze madenleri işletilmiş ve en iyi firûze taşları Nişâbur'da çıkarılmıştır. Herat yakınındaki Şaklan Dağı eteklerinde demir ve kurşun madeni işleyen tesisler, Azerbaycan'daki Gilân şehrinde elmas ocakları çalıştırılmıştır. Timur çıktığı seferlerde rastladığı sanatkârları alıp Semerkant'a götürmüştür. Timurlular devrinde resim sanatı Bağdat ve Tebriz'deki Celâyirli ve Şiraz okullarının etkisinde gelişmiştir. Timur devrinin en büyük nakkaşı Bağdatlı Abdülhayy'dır. Resim alanındaki çalışmalar, Karakoyunlular Şiraz'ı aldıktan sonra da devam etmiştir. Şiraz Okulu etkileri Türkmenler arasında uzun süre devam etmiştir. Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâi dönemlerinde de sanatkârlar desteklenmiş, tabiat manzaraları ile geleneksel unsurlar birleştirerek, kitap ressamlığında yenilik yapan Bihzad/Behzad yetişmiştir. Bihzad daha sonra Safevi Devleti'ne giderek Tebriz'de Timurlu sanatını devam ettirmiştir. Timurluların kadın erkek birlikte katıldıkları ziyafetlerde, çalgılar çalınıp şarkılar söylenmiştir. Bu dönemde müzikle ilgili çalışmalar gelişmiş, değerli bestekâr ve icracılar yetişmiştir. Bunların en tanınmışları, hem söyleyip hem de çalan Yusuf ve teori kitapları yazarı Abdülkadir Meragî/Meragalı Abdülkadir'dir. Meragalı Abdülkadir'in ölümünden sonra çocukları Osmanlı ülkesinde muzisyenlik yapmışlardır.[270]

[270] Prof. Dr. İsmail Aka, "Timurlular," a. e. C. 8. s. 517-533.

TÜRKİSTAN HANLIKLARI

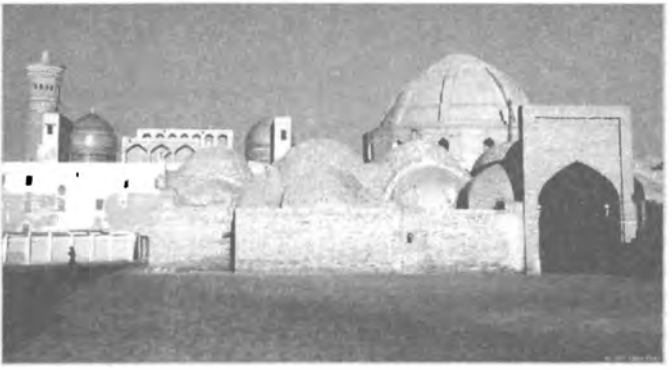
Özbekler ve Özbek Hanlıkları

Altın Ordu Hanlığı'nın dağılmasından sonra 15. yüzyılda, Orta Asya Türk kavimleri arasında yeni birlikler doğmuştur. Bunların başlıcaları Özbek, Kazak ve bunlardan bir müddet sonra şekillenen Nogay uluslarıdır. Özbek adıyla anılan ulus, 14. yüzyılda ortaya çıkmakla beraber 15. yüzyılın başında siyasî bir kimlik ve yapı kazanmıştır. Yine bu asırda Moğol kavimleri arasında da Oyrat ve Kalmuk gibi yeni birlikler uluslaşmıştır. Tatar ve Kıpçak tâbirleri başlangıçta Altın-Ordu içindeki göçer Türkler için kullanılırken zaman içinde halkın bütününü adı olarak da kullanılmıştır. Memluklar, Arap ve Fars kaynakları Altın-Ordu Hanlığı'na "Kıpçak Sultanlığı" demişlerdir. Osmanlılar Kırım Türklerini "Kıpçak" adıyla anmışlardır. Özbek Han'dan sonra Tatar ve Kıpçaklar da dâhil olmak üzere "Toğmak" adıyla anılan göçebe Türk boylarının tamamı "Özbek" adıyla anılmıştır.

Ebulgâzi Bahadır Han, Uluğ bey ve diğer bazı kaynaklar Altın-Ordu Devleti'ni meydana getiren Cuci/Coci Han'ın yurduna Özbek Han'dan itibaren Özbek ili dendiğini kaydetmişlerdir. Daha sonra bu ulustan ayrılarak ayrı bir siyasî birlik oluşturan grubun ve devletin adı Özbek olmuştur. [271] Coci/Cuci Han'ın oğlu Şiban/Şeyban Han'ın yönetimindeki boylara önce Şibanlılar/Şeybâniler denmiştir. Bu sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur, Coci'nin oğlu Batu'nun beşinci nesilden torunu olan Özbek Han'a sadakatle hizmet ettiği için kendisine tâbi kabileler Özbek adı ile anılmışlardır. 1413-1468 yıllarına hüküm süren Ebu l Hayr Han döneminde daha sonra Özbek Devleti olarak isimlendirilen yapının siyasî hareketleri başlamıştır. Ebul Hayr Han, Timurluların elinden Seyhun/Sir Derya, hattındaki Sığnak'tan Uzkent'e kadar bütün müstahkem şehirleri almıştır. Timurluların iç işlerine de karışan Ebul Hayr Han, 1451 yılında Ebu Said'i Timurlu tahtına oturtmuştur. Bu dönemde Özbekleri sıkıntıya sokan Kalmuk meselesi yaşanmıştır. Moğolların ikinci politik hareketi olarak nitelendirilen ve Moğol Kalmuk grubu/Batı Moğol birliği diye de adlandırılan bu grup Yeni Çağ boyunca diğer Türk siyasî kurumlarıyla birlikte Özbekler için de sıkıntı yaratmıştır. Kalmuklar, 1368'de Kubilay soyundan gelenlerle birlikte Çin'den çıkarılmışlardır. Kalmuklar, Çin'den ayrıldıktan sonra Batı Moğolistan ve Sibirya'da güçlü bir birlik kurmuşlar, Doğu Türkistan, Deşt-i Kıpçak ve Orta Asya'da etkili olmuşlardır. Kalmuk Fedarasyonu 1399-1408 arasında ortaya çıkmıştır. Kalmuklar, bu dönemde Tarbagatay ve Çungarya'dan Altay ve Kangay Dağlarını içine alan, Kara İrtiş, Urungu, Selenga, Kobdo kaynakları ve Kosogol bölgelerini içine alan çok büyük bir sahaya hükmetmişlerdir. 1456-1457 yıllarında Özbek-

[271] Doç. Dr. Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülâlasi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", a.e. C. 8. s. 606-616.

ler, Kalmuk istilasına uğramış ve zengin hazineleri yağmalanmıştır. Kalmukların lideri Uz Timur Tayşi'nin ordusu Ebu'l Hayr Han'ının ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Taşkent, Yesi, Şahruhiye ve çevresini yağmaladiktan sonra kendi yurtlarına dönmüşlerdir. Ebu'l-Hayr Han'ın 1468'de ölümünden sonra Özbekler güç kaybetmiş ve dağılmışlardır. Bir süre sonra yeni siyasî yapılar kurmuşlardır.[272]

Buhara, Özbekistan

Mavaraünnehir/ Buhara Özbek Hanlığı

Buhara Hanlığı'nı, Ebu'l-Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibanî/ Şeybani kurmuştur. Kaynaklara göre halk arasında Şibanî/Şeybanî Han olarak anılan Muhammed'in lâkabının Şah-i Baht olduğu, şiir yazdığından dolayı Şiban Han neslinden geldiğini ifade etmek üzere "Şibanî" mahlasını kullandığı ifade edilmektedir. Bazı kaynaklarda Şâh Baht'ın ağızlarda değişmiş şekli olan Şabaq/ Şebak/Şeybak şekilleriyle de kayıtlar vardır.[273] Muhammed Şibanî Han, dedesinin ardından babasının öldürülmesinden sonra, adım adım muhaliflerini tasfiye ederek güç toplamıştır. Şibanî Han'ın güçlenmesinde Timurluların dağılmakta oluşları da imkân sağlamıştır. Karşısında güçlü rakipler Timurlulardan Harezm'i elinde tutan Mirza Hüseyin Baykara ve Semerkant'ta Babür Şah'tır. Semarkand birçok kereler Babür'le Muhammed Şibanî arasında el değiştirmiştir. 1501 yılında Babür, anlaşma yaparak Semerkant'ı Şibanî Han'a bırakmak zorunda kalmıştır. Şibanî Han, Buhara ve Taşkent'in yönetimini kardeşi ve amcalarına bıraktıktan sonra Timurlulara ait olan Ceyhun'un sağ ve sol yakasındaki Hisar, Kunduz ve Bedehşan gibi önemli yerleri ve 1505 yılının Ağustos ayında da Ürgenç'i ele geçirmiştir. Ordularını bir taraftan da Horasan'a göndermiştir. 5 Mayıs 1506'da Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra Şibanî Han'ın önü açılmıştır. 1507'de Horasan'a girmiş, 20 Mayıs 1507'de Herat'ı ele geçirilmiş ve burada Şibanî Han, hükümdar ilan edilmiştir. Batı Türkistan, Maveraünnehir, Fergana ve

272. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları," a.e. C. 8. s. 557-605.

273. Doç. Dr. Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülâlasi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü," a. e. C. 8. s. 606-616.

Horasan'ın tek hâkimi hâline gelen ve güçlü bir Özbek devleti kuran Muhammed Şibanî Han'la Safeviler karşı karşıya gelmiştir. Şiilik ve Sünnilik çatışma sebebi kabul edilmiştir. Muhammed Şibanî Han'la Şah İsmail arasında bu konuda mektuplaşmalar olmuş, ancak uzlaşma sağlanamamıştır. Merv önlerinde Şah İsmail ve Muhammed Şibanî karşılaşmışlardır. Özbekler Safevilere yenilmişler ve Muhammed Şibanî Han öldürülmüştür. Şibanî Han'ın ölümünden sonra Şah İsmail, Horasan ve Herat'a girmiş ve kışı burada geçirdikten sonra Ceyhun/Amuderya ötesine doğru harekete geçmiştir. Özbek Hanlığı'nın temsilcileri Şah İsmail'le görüşmeler yaparak kendisine itaat etmeyi kabul etmişlerdir. Harezm'i de ele geçiren Şah İsmail, kendi tayin ettiği yöneticilerle bölgeyi yönetmişti.[274] Horasan ve Harezm'den farklı olan ve büyük bir çoğunluğu Sünni olan Maveraünnehir'i vasıtalı yönetmeyi düşünen Şah İsmail, Timur mirzalarının desteğini almak üzere Babür'le anlaşmıştır. Şah İsmail ve Babür Şah arasında yapılan ittifaka göre Şah İsmail, Babür'ün kuvvetlerini destekleyecek ve güçlendirecek fethedilen yerleri ona bırakacaktır. Buna karşılık Babür, Şah İsmail'e tâbi olacak ve Safevi Devleti'nin sınırlarını koruyacaktır. Şah İsmail'den destek alan Babür, 1511 yılında Maveraünnehr'e yürüyüp Semerkant ve Buhara dâhil olmak üzere birçok yerleşim birimini ele geçirmiştir. Bu durum karşısında Özbekler, Maveraünnehr'e gelmeden önceki hareket üsleri olan Taşkent, Sığnak ve Yesi gibi güvenli bölgelere çekilmişlerdir. Şibanîlerin Maveraünnehir hâkimiyeti büyük ölçüde sona ermiştir. Babür, ittifak gereğince Şah İsmail adına hutbe okutup, sikke baştırmış, kendisi ve askerleri 12 dilimli Kızılbaş külahları giyince Sünni olan Maveraünnehir halkı Babür'e karşı tepki göstermişler ve karşı direniş başlamıştır. Şeybak Han/ Muhammed Şibanî Han'ın 1508'den itibaren Türkistan'ın hâmisi sıfatıyla Kalmuk ve Kazaklara karşı mücadeleleri, imar faaliyetleri ve halka iyi muamelesinden dolayı Türkistan'da Türkler tercihlerini Şah İsmail-Babür ikilisine karşı Şibanîlerden yana koymuşlardır. 1512 yılında gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra Şeybak/Muhammed Şibanî Han'ın yeğeni Ubeydullah, Babür Şah'a bir darbe vurarak Semerkant'ta Şibanilerin hâkimiyetini yeniden kurmuştur. Misilleme olarak Safevi ordusu ve Babür, Karşı şehrini ele geçirip Sünni ahaliyi kılıçtan geçirmişlerdir. Ancak yıl sonunda Gücdüvan'da Ubeydullah Sultan Safevi ordusunu ve Babür'ü büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu galibiyetten sonra Timurlular, bir daha Şibanîlere/Özbeklere karşı bir harekete girişememişlerdir. Eylül 1504 yılından itibaren Orta Asya'yı terk ederek Kabil'de hâkimiyet kurmuş olan Babür, 1511-1513 yılları arasında Şibanilere karşı başarısız olmasına rağmen yeniden Türkistan'ı ele geçirebilmek umudunu taşımıştır. Ancak Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim karşısında 1514 Ağustos ayında Çaldıran'da uğradığı büyük ye-

274. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları," a. e. C. 8. s. 557-605.

nilgiden sonra bu umudundan vazgeçerek Hindistan'a yönelmiştir. 1524/25 yıllarındaki savaşlardan sonra Delhi Sultanlığı'nı yenip bütün Kuzey Hindistan'a hâkim olmuştur. Hindistan Türk Sultanlığı adıyla anılan bu devlet uzun bir süre yaşamıştır. Böylece Maveraünnehir tekrar Şibanîlerin/Özbeklerin hâkimiyetine geçmiştir. [275] Ubeydullah Sultan 1533-1539 yılları arasında Buhara'da Uluğ Sultan olarak saltanata kaldığı sürede büyük ölçüde Özbek boylarını birleştirmiş ve Özbeklerin siyasî, kültürel ve ekonomik olarak gelişmelerine hizmet etmiştir. Ubeydullah Sultanın ölümünden sonra saltanat mücadeleleri başlamış ve 1539-1561 yılları arasında iç karışıklık ve parçalanma yaşanmıştır. Uzun bir karışıklıktan sonra iş başına geçen II. Abdullah Han, merkeziyetçi bir yönetimle Maveraünnehir ve Harezm'de Özbek idaresi kurmuş ve Horasan'a da birkaç sefer düzenlemiştir. Malî, idarî, tarımsal ve sosyal amaçlı düzenlemeler ve bayındırlık çalışmaları yapmıştır.

17. yüzyılda Maveraünnehir/Buhara Özbek Hanlığı tahtına Şibanî Hanedanı yerine Astrahanlılar/Canoğulları geçmiştir. Astrahanlı Hanedanları döneminde hem kendi aralarında hem de Safevi Hanedanı, yerine geçen Afşar Nadir Han'la mücadeleler yaşanmıştır. Özbek Hanlığı'nda hanedanlık 1785 yılında Özbek boylarından Mangıtlara geçmiştir. Buhara'daki Mangıt yöneticileri 15. yüzyıldan beri kullanılan Türk-Moğol ünvanları ve yönetim anlayışı yerine İslam geleneğinin "emir ve emirlik" anlayışını yerleştirmişlerdir. Mangıtlar önceki dönemde kaybolan iç istikrarı belli ölçülerde sağlamışlardır. Nüfusu çoğaltarak ve Rusya ile ticareti geliştirerek ekonomiyi düzeltmişlerdir. Murad Şah döneminde Sünni İslam kurallarına ve din adamlarına öncelik verilmiştir. Murad Şah, iç düzen kurulur kurulmaz İran'ın elinde bulunan Merv şehrini ve bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır. Murad Şah daha sonra Meşhed'e kadar gitmişse de başarılı olamamıştır. Afgan Devleti ile de mücadele etmiş, Timur Şah'a karşı başarı sağlayamadığı için 1789'da barış antlaşması yapılmıştır. Murad Şah eğitime önem vermiş ve döneminde medrese mezunlarının sayısı 30.000'i geçmiştir. 19. yüzyılda Buhara Özbek Hanlığı, iç isyanlar, öldürülen emirlerle yeniden karışıklık içine girmiştir. 1840'lı yıllarda Buhara, Çarlık Rusyası ile İngiltere arasındaki rekabetin mücadele alanı hâline gelmiştir. 1860 ile 1886 yılları arasında hüküm süren Emir Muzaffereddin döneminde Rusya, Türkistan'ı işgal etmiştir. Buhara Özbek Hanlığı da Rusların denetimine girmiştir. 1917 Bolşevik devriminden sonra kısa bir süre bağımsız kalmışsa da 2 Eylül 1920'de Buhara, Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir parçası olan Buhara Cumhuriyeti kurulmuştur.[276]

275. Doç. Dr. Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülâlasi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", a. e. C. 8. s. 606-616.

276. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a. e. C. 8. s. 557-605.

ORTA ASYA TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Özbekler ve Özbek Hanlıkları

Harezm/Hive Özbek Hanlığı

Maveraünnehir'deki Özbek oluşumundan sonra diğer bir Özbek grubu da Harezm'den Safevileri çıkartarak 1512 yılında bir hanlık kurmuşlardır. Böylece Dest-i Kıpçak'ta yaşayan Özbekler 16. yüzyılda Türkistan'ın büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almışlardır. Hive Özbek Hanlığı, hanedanı, Yadigariler, Karakum Çölü, Murgap ve Tejen nehirleri vahaları ve Kopet Balkan Dağlarına kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdir. Bu bölgede Teke, Yomut ve Esrari Türkmenleri yaşamaktadırlar. Ceyhun/Amuderya deltasının kuzey kesimi Yadigarilerin denetimi dışında kalmıştır. Aral ile Karadeniz arasındaki bölgede Üst Yurt ve Mangışlak, Türkmen ve Kazak kabilelerinin hareket alanı içinde bir koridor gibi kullanılmıştır. Yâdigarilerden sonra hanlığa seçilen Aminekîlerin sağladıkları siyasî otorite, daha sonraki hanedanlarca da devam ettirilmiştir. Güçlü rakiplerine ve düşmanlarına rağmen kısa süreli işgaller dışında Rus istilasına kadar Hive Özbek Hanlığı bağımsızlığını korumuştur. Rusya'nın Türkistan'ı 1876'da istilasında Buhara ve Hive hanlıklarının küçük topraklarda devam etmelerine şeklen izin verilmiştir. Bu dönemde Hive'de Ruslarla çatışmalar yaşanmıştır. 1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra 9 Mart 1919 anlaşmasıyla Hive'ye kendi kaderini tayin hakkı verilmiş olmasına rağmen Sovyet hükümeti 25 Ocak 1920'de başkent Hive'yi işgal etmiş ve hanlık ortadan kaldırılmıştır. Hive Hanlığı yerine 1924'de kadar Harezm Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. 17. yüzyılda Hive Hanlığı yapan Ebulgâzi Bahadır Han ve ondan sonra yerine geçen oğlu Anusha/Anuşa aynı zamanda tarihçidirler. Ebul Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Tekâkime"/Türklerin Şeceresi adlı eseri Türkistan'ın tarihini toplumsal ve politik gelişmelerle aktarması açısından da dikkat çekicidir. [277]

Hive Hanlığı'nın sınırlarını oluşturan "Harezm" eski bir medeniyet merkezidir. "Harezm," Amuderya/Ceyhun aşağı mecrasının her iki bölgenin ve bu bölgede 13. yüzyıla kadar yaşamış olan İranlı kavmin adıdır. Harezm bölgesi tarih içinde Cengiz Han'ın bu bölgeyi istila edişine kadar zengin ve kalkınmış bir bölge olmuştur. Bu bölgede Ebu Abdullah El Harezmî, Muhammed Musa El Harezmî, Bîrunî ve Zamahşerî gibi büyük âlimler, şairler, tarihçi ve yazarlar yetişmiştir. Cengiz İstilâsından sonra Timur, Abdullah Han ve Nadir Şah'ın yönetiminde tekrar toparlanma dönemleri yaşamıştır. Hive Özbek Hanlığı

277 Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a. e. C. 8. s. 557-605.

17.yüzyılda Ebugâzi Anuşa döneminde toparlanma sürecine girmekle beraber 18. yüzyılda savaşlarla tekrar yoksulluğun ve gerilemenin içine girmiştir. En eski medeniyet merkezlerinden olan Harezm'de sanat faaliyetleri Hive Hanlığı döneminde de devam etmiştir. Müzik, hattatlık yanında klasik Çağatay Edebiyatı geleneği ve tarih yazıcılığı alanlarında önemli eserler veren değerli sanatçılar yetişmiştir.[278]

Hokand Hanlığı

Fergana Vadisi Türkistan'ın jeopolitik olarak önemli bir bölgesidir. Fergana Vadisi, Tiyenşan/Tanrı ve Pamir Dağları arasında verimli topraklara sahiptir. Seyhun/Siri Derya Nehri ve Seyhun'a katılan küçük ırmaklar vadinin su ihtiyacını sağlamaktadır. Bu bölge İpek Yolu üzerinde olduğundan tarihi dönemlerde ticaret kervanlarının uğradığı önemli merkezlere sahip olmuştur. Timurlular zamanında Fergana Vadisinde Endican/Andican, Aksu, Kasan, Uş, Kanibadam, İsfera, Mergilân ve Hocent önemli kent merkezlerdir. 1494 yılında Timurlulardan Babür Fergana'da tahta çıkmıştır. Maveraünnehirin Özbeklerin eline geçmesinden sonra Babür'ün önce Afganistan'a, sonra Hindistan'a gitmesinden sonra bir süre bağımsızlığını kaybetmiş ve marjinal hocaların eline geçmiştir. 1710 yılında Özbek kabile reislerinden Şahruh Biy/Bey, hocaları tasfiye ederek yönetimi ele geçirmiştir. Şehruh Biy/Bey, Hokand isminde bir şehir inşa ettirerek burayı başkent yapmıştır. Hokand Hanlığı Güney Kazakistan ve Buhara Emirliği'ne komşudur. Hokand Hanlığı 1740'lı yıllarda Mançu hâkimiyetini tanıyarak gelişmesini sürdürmüştür. Tiyenşan Kırgızlarına karşı Afganistan'la ittifak kurarak çatışmalardan uzak durmuştur. 18. yüzyıl sonlarında 19. yüzyıl başlarında nüfusu 80.000 civarında olan Taşkent, Orenburg, Kazak Bozkırı ve Doğu Türkistan'ın Kulca bölgesi ile ticari ilişkileri olmuş ve transit bir şehir niteliği de taşımıştır. Taşkent'i ele geçirmek için uzun süre mücadele eden Hokand Hanlığı, Hocent ve Taşkent arasındaki toprakları, hem Nizayberg Kalesi'ni elde etmeyi başarmıştır. 1808 yılında da Taşkent, Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetine alınmıştır. Taşkent'in ele geçmesiyle Kazak sultan ve emirleri de Hokand'a bağlanmışlardır. Hokand Hanlığı Kazak ve Kırgız bölgelerinde hâkimiyet kurmuştur. Kazaklar, bazı sebeplerle zaman zaman ayaklanmışlardır. 1821 yılında Çimkent, Sayram merkez olmak üzere Türkistan'dan Evliya Ata'ya kadar olan bölgede büyük bir Kazak ayaklanması meydana gelmiştir. Bu isyan Hokand ordusu tarafından bastırılmıştır. Kazak isyanından sonra Yedisu bölgesi hâkimi Kazak Adil Töre, Hokand hâkimiyetini kabul etmiştir. Hokand Hanlığı Kıpçak bozkırındaki bölgelerle birlikte Akmescid, Türkistan, Taş-

[278] Dr. Feridun Tekin, "Hive Hanlığı" a.e. C. 8. s. 634- 640.

kent, Çu Vadisi ve aşağı İli/bugünkü Güney Kazakistan ve Kuzey Özbekistan'dan Karateggin'in Pamir bölgelerine/şimdiki Tacikistan ve modern Kırgızistan'ın büyük bir bölümüne sahip olmuştur. Bu geniş topraklarda istikrar sağlamak zor olmuş ve sık sık ayaklanmalar yaşanmıştır. 1817 yılında Seyhun'un/Sir Derya'nın aşağı bölümünde "Ak Mescid" adıyla anılan Hokand Kalesi, 1820'li yıllarda Evliya Ata Kalesi ve şehri, daha sonra da Bişkek ve Tokmak kaleleri yapılmıştır. Bu bölgelerde pazarlar kurulmuş, kale ve pazaryerleri çevresine Hokand'lı tüccarlar ve halk yerleşmiştir. Tarıma önem verilerek geliştirilmiş, Kazak bozkırlarına İslam dinini öğrenilmesi ve gelişmesi için medreseler ve mescidler yapılmıştır. Bu dönemde Tanrı/Tiyenşan Dağlarının kuzey ve güney eteklerinde, Çu ve Talas nehirleri çevresinde, Pamir Dağı'nın eteklerine kadar uzanan topraklarda yaşayan Kırgızlar Hokand Hanlığı'na bağlıdırlar. 1842 yılından itibaren Hokand'da karışıklıklar çıkmış, Kıpçaklar, siyasî gücü ele geçirmişlerdir. İktidar el değiştirerek düzen sağlanmaya çalışılmış ancak sonuç alınamamıştır. 1873'te çıkan ayaklanmalarda Han Hudâyâr Ruslara sığınmıştır. Karışıklıklar devam etmiş ve 1876 yılında Rusya, Hokand Hanlığı'nın bütün topraklarını işgal etmiştir. Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiş bulunan Türkistan vilâyetine, "Fergana Oblastı" adıyla Hokand Hanlığı da katılmıştır.

Orta Çağ'da Ruslar, üç yüz yıl Altın-Ordu egemenliği altında yaşamışlardır. 16. yüzyıl ortasında Osmanlı'nın Orta Avrupa'ya seferler düzenlediği, Afrika ve Asya'da zaferler kazandığı dönemdir. 1502'de Altın-Ordu Devleti yıkılmış, Kazan ve Astrahan hanlıkları Rusların eline geçmiştir. Ardından Rus Kazakları 1598 yılında Sibir Hanlığı'nı ortadan kaldırmışlardır. Osmanlı Devleti Rus yayılmacılığını geç fark etmiştir. 1569 yılında Don-Volga projesini gerçekleştirmek üzere hareket etmişse de sefer başarılı olmamıştır. Rusların yayılmakta olduğunu erken bir dönemde fark eden Buhara Hanı II. Abdullah tedbir geliştirmek üzere Sibir Hanlığı ile iletişime geçmiştir. Ancak hanlıkların iç karışıklıkları sebebiyle Rusların Türkistan'daki ilerleyişleri durdurulamamıştır. 18. yüzyıl başında Rus Çarı Petro Karadeniz kıyılarını ve İstanbul'u almak, Ege ve Akdeniz'e inmek üzere faaliyete geçmiştir. Önce Asya ülkelerinin kapısı olarak gördüğü Kazak bozkırlarına doğru yol almasında 1732 yılında Altın-Ordu Devleti'ni yeniden yapılandırmaya çalışan Sibir-Özbek hanlıklarının kurucusu Ebu'l Hayr Han'ın iç karışıklıklarla baş edemeyince Ruslardan himaye istemesi etkili olmuştur. Rusların bu himaye karşılığında Kazak topraklarına Rusları yerleştirmelerine karşı Kazaklar birçok kere direnişe geçmişlerse de sonuç alamamışlardır. 1860 yılından itibaren Ruslar,

Hazar'ın doğusundaki bozkır ve yarı çöl olan alanları istila ederek Seyhun, Çu nehirleri ve Issık Göl'ü ele geçirerek Aral Denizi'ne kadar olan bölgeleri elde etmişlerdir. Rus kuvvetleri 1865 yılından itibaren hızla ilerleyerek Hokand Hanlığı'nın elinden Fergana Vadisi'ni ve Taşkent'i almıştır. 1868'de Buhara Emirliği, 1873'te Hive Hanlığı ve 1875'te Hokand Hanlığı Rusların eline geçmiştir. Türkmenlerin bütün direnişlerine rağmen 1884'te Türkmenler de Rusların denetimine girmiştir. Türk hanlıklarının hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle iktidar ve güç mücadeleleri yapmalarından dolayı istikrarlı yönetimlere sahip olamamışlardır; bu çatışmalarla uğraşmaktan çağdaş teknolojik keşif ve gelişmeleri üretemedikleri gibi, izleyememişlerdir de; dünyada meydana gelmekte olan siyasî, sosyal ve kültürel değişimleri fark etmemişler; bu büyük değişimleri değerlendirecek stratejik düşünce geleneği ve anlayışı ihtiyacını hissetmemişlerdir. Bütün bu faktörler Türkistan'ın Rusların eline geçmesine yardımcı olmuştur. Teknolojik gelişmeyle bu çağda ateşli silâhların yaygınlaşmış olmasına rağmen Türk hanlıkları bunlara yeterli ölçüde sahip olamamışlardır. Birbirleriyle sürdürdükleri çatışmalarla ekonomik olarak da yoksullaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nin de benzer sebeplerle sıkıntılı bir dönemece girmesinden dolayı bu hanlıklara destek vermesi mümkün olamamıştır. Ayrıca içe dönük mücadele sebebiyle uluslararası ilişkileri bulunmadığından, işgallere karşı uluslararası tepki sağlamaları da mümkün olmamıştır. Ruslar Türk hanlıklarının topraklarını ele geçirdikten sonra 19. yüzyıldan itibaren yeni şehirler kurmuşlardır. Rusların 1870-1880 arasında Türk hanlıklarına karşı yürüttükleri askerî harekette, planlı olarak kurdukları demiryolu ağları önemli işlev görmüştür. Türkmen direnişini kırdıktan sonra Hazar Denizi ile Merv bölgesi de demiryolu ile birbirine bağlanmıştır. Buhara, Semerkant, Zerefşan ve Fergana Vadisi'ni birbirine bağlayan stratejik bir demiryolu ağı kurulmuştur. 20. yüzyıl başında askerî ve ekonomik amaçlı Orenburg ile Taşkent arasında da demiryolu hattı yapılmış ve Türkistan Rusya'ya tek bir hat ile bağlanmıştır.

Cengiz Han'la başlayan Türk Moğol birlikteliği sonucunda Moğol ve Türk kimliğini muhafaza eden boylar yanında Moğolloşan Türkler ve Türkleşen Moğollar yeni oluşumlar meydana getirmişlerdir. Cengiz İmparatorluğu'nda Türkçe resmi dili olduğundan Türk kültürü siyasî, sosyal ve ekonomik hayatta hâkim olmuştur. Moğol ismi taşıyan pek çok boy aslında Türk boyudur.

Emir Timur'un mensup olduğu Barlas kabilesi Türk-Moğol terkibinden oluşmuştur. Maveraünnehir'deki bu erken oluşumlar "Çağatay"

adıyla anılmışlardır. Deşt-i Kıpçak'tan Muhammed Şibanî/Şeybânî yönetiminde Maveraünnehir'e göç eden Özbeklerle Çağataylar etnik ve kültürel olarak aynı süreçlerden geçerek şekillenmiştir. Bu sebeple bu göçler Maveraünnehir bölgesinde farklılaşma değil bütünleşme ve nüfus artışı sağlamıştır. Deşt-i Kıpçak'da göçer olan Özbekler Maveraünnehir'de giderek yerleşikliği tercih etmişlerdir. Özbekler, hanlığın Cengiz Han soyundan gelenlerin hakkı olduğu kabulünü büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. İslamî kabullar, ibadetle sınırlı kalmış, nikâh, miras, yemek içmek, görgü kuralları töreye ait olarak kabul edilmiş ve Türk kültürünün birikimi sürdürülmüştür. Safevî Devleti'nin ideolojik olarak şiî olması onlarla mücadele eden Muhammed Şibanî Han'ın kendisi "Allah'ın Halifesi ve Zamanın İmamı" olarak ilan etmesi ve Şah İsmail'in başına kızıl taç giymesine karşılık yeşil sarık takması, çatışmaların mezhep mücadelesi temeline oturtulduğunu göstermektedir. Türk Şiiler, başlarına giydikleri kızılbaşlıklardan ötürü "Kızılbaş" olarak anılırken, Şibanî Han ve taraftarları da "Yeşil Baş" olarak anılmışlardır. İslamiyetin kabulünden sonra Araplarda yaygın olan köle ticareti diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Özbek hanlıklarında da pazarlar oluşturmuştur. Buhara, Semarkand, Taşkent, Harezm bölgesi ve özellikle Ürgenç şehri önemli ticaret merkezleri olarak faaliyet göstermiştir. Özbekler, Timurluların kültür ve bilim mirasını devam ettirmekle birlikte, uzun süreli siyasî istikrar sağlanamadığından kültürel ve bilimsel hayatta atılım, gelişim ve dönüşüm gerçekleştirilememiştir. Çağdaş dünyada büyük gelişim ve değişimlerin yaşandığı bu çağlardaki durağanlık bağımsız hanlıkların da sonunu getirmiştir. Özbekler de göçerlik dönemi mirası olarak sözlü edebiyat canlılığını muhafaza etmiş 16. yüzyılda "Alpamış" destanı bütünleşmiş şeklini kazanmıştır. 19. yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın ilk yarısında Alpamış Destanı çeşitli şairler tarafından yazıya aktarılmıştır. Şibanî Muhammed Han, hem hanlığın tarihinin hem de divan, mesnevi, manzum fıkıh kitabı yazarıdır. Türkçe ve Farsça şiirleri bulunan ve Şibanî Han'ın seferlerini anlatan "Şibanî-name" yazarı Muhammed Salih'e "Şairlerin Meliki" ünvanı verilmiştir. Muhammed Salih dışında da pek çok Şibanî-name yazılmıştır. Özbeklerde tarih yazıcılığı gelişmiş, Özbek ve Kazak tarihine ışık tutan seferlerle ilgili tarihler yazılmıştır. Ubeydulah Han, Köçküncü oğlu Abdüllâtif de hem sanatkârları koruyan hem de eser veren hanlardır. Doğu Türçesi ile yazılan eser sahipleri arasında Abdülvahap Hoca ve Meclisî önemli yer tutmaktadırlar. Ayrıca, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarında Farsça ve doğu Türkçesiyle şiirler yazan pek çok değerli şair yetişmiştir.[279]

[279] Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları," a.e. C. 8. s. 557-605.

DOĞU TÜRKİSTAN HANLIKLARI

Yarkent/Saidiye Hanlığı/Kaşkar Hanlığı/ Memleket-i Moğoliya/ Memleket-i Yarkent

Yarkent Hanlığı, Doğu Türkistan'da 1465-1759 yılları arasında 300 yıl kadar hüküm süren bir Türk hanlığıdır. Yarkent Hanlığı Duglat, Çağatay ve Hoca sülaleleri tarafından yönetilmiştir. Yarkent Hanlığı kurulmadan önce Moğolistan olarak adlandırılan Doğu Türkistan'ı Çağatay Tuğluk Timur soyundan hanlar yönetmiştir. Bu bölgenin en önemli yöreleri olan Kaşkar, Yarkent ve Hoten vilâyetleri 13. yüzyılda Cengiz Han döneminden itibaren Duglat emirleri tarafından yönetilen yarı bağımsız devlet olmuş ve Moğol hanlarına itaat etmiştir. 14. yüzyıl ortalarında Çağataylılar, başkenti Elmalı olan Moğolistan ve başkenti Semerkant olan Timurlular devletlerini kurmuşlardır. Bağımsız Moğolistan Devleti, "İpek Yolu" sayesinde zengin olan Uygur ve Moğol toprak sahipleri tarafından kurulmuş ve Cengiz yasasına göre Cengiz soyundan gelen 18 yaşındaki Tuğluk Timur Moğolistan Devleti'nin hanı olarak tahta oturtulmuştur. Tanrı/Tiyenşan Dağı'nın güneyindeki göçebe vilâyetleri ve Doğu Türkistan/Munglay Subi'yi içine alan devletin yönetimi gene Cengiz geleneklerine göre Duglat beylerine verilmiştir. Duglat beyleri kendi bölgelerinde bağımsız hanlıklar kurmaya çalışmışlardır. 1456 yılında Duglat Sansız Mirza'nın oğlu Ebubekir Mirza, Doğu Türkistan tahtının vârisi Emir Muhammed Haydar'ın yardımıyla bağımsızlığını ilan etmiş ve Yarkent'i başkent yapmıştır. Kaşkar ve Hoten vilâyetlerini Moğol emirlerinin elinden almış topraklarını kendi hanlığına katmıştır. Mirza Ebubekir, sayıca az ancak güçlü ve düzenli bir ordu kurarak 1499-1502 yılları arasında Bulur, Bedahşan, Karatekin, Dervaz, Pamir beylik ve Keşmir vilâyetini kendi hâkimiyeti altına almıştır. 1493-1512 yılları arasında Fergana'ya seferler düzenlemiş ve 1504'te Aksu ve Üç Turfan'ı da Yarkent Hanlığı'na katmıştır. Hanlığı 48 yıl yöneten Mirza Ebubekir Han, 1514 yılında öldürülmüştür.[280] Timurlu mirzalarından ve daha sonra Babürlü Devleti'nin kurucusu olan Babür'ün dayısı, Moğolistan Hanı Yunus'un torunu, Ahmed Alaçı'nın oğlu Said Han/Seyit Han 4700 kişilik bir kuvvet ile Kaşgar üzerine yürümüş ve 1514 yılında bölgeyi ele geçirmiş ve Yarkent Hanı olmuştur. Saidîye Hanlığı adıyla da anılan Yarkent Hanlığı Timurlular sülalesinin hâkimiyetine girmiştir. Hanlığı ele geçirirken Kırgızlardan destek alan Said Han'la Kırgızlar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Said Han hükümranlığını kardeşi Mansur Han'la paylaşmıştır. Mansur Han inançlı bir Müslüman ola-

280. Prof. Dr. Amanbeck H. Djalilov. "Yarkent Hanlığı (1465-1759)." a. e. C. 8. s. 662-669.

rak Budizmin hâkim olduğu Moğol ve Çin'in Hami ve Tunhuang vahâlarında Müslümanlığı yaymak üzere mücadele etmiştir. Bir kısmı Müslüman olan Kırgızların da 16. yüzyılda büyük kitleler hâlinde İslamiyete girmelerinde etkili olmuştur. Bu çağın ünlü mutasavvıfı Hoca İshak, Kırgız ve Kalmuk bölgelerine giderek İslamiyeti yaymak için büyük çaba harcamıştır. Kırgızlarla Sâidiye/Yarkent Hanlığı arasında askerî ve siyasî mücadeleler sürmekle beraber ticaret ilişkileri devam etmiştir. Kırgız tüccarları, Doğu Türkistan'a at ve koyun satmışlardır. Said Han Kaşkar ve Güney Tarım havzasını, kardeşi Mansur Han ise Kumul'da Yedisu ve Turfan vahasını yönetmişlerdir. Hanlığın merkezi önce Kaşgar sonra Yarkent olmuştur. 1533 yılında Sultan Said Han'ın ölümünden sonra yerine geçen hanlar döneminde Kırgızlarla anlaşmazlıklar devam etmiştir. Kazaklar ve Kalmuklar isyan etmiş ve Saidiye/Yarkent Hanlığı Kuzey Moğolistan'ın denetimini kaybetmiştir. "Kaşgarya" olarak anılan Aksu, Kaşgar, Yarkent ve Turfan, Saidiye Hanlığı'nda kalmıştır. Kaşgar, İpek Yolu'nun kesişme noktasında, Maveraünnehir'e köprü durumunda olmanın yanında bölgesel hükümdarlıkların başkenti olarak siyasî anlamı olan bir şehirdir. Bu sebeplerle tarih boyunca önemli sayılmıştır. Türkistan'da 14. yüzyıldan itibaren kendilerini doğrudan Hz. Muhammed'in halifesi olduğuna inanan hocalar/seyyidler siyasete katılmışlardır. Said Han, hanlığı kurduğundan itibaren Maveraünnehir'den Kaşgar ve Yarkent'e çok sayıda din adamı gelmiştir. Said Han'dan itibaren bütün hanları etkileyen bu din adamları, hükümdar ve halk üzerinde zaman içinde büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Kaşgarya'da bu hocalardan Hoca İshak ve Hoca Kalan öne çıkmışlardır. Hoca İshak oğullarıyla Hoca Kalanoğulları arasında meydana gelen çekişmeyi Hoca İshakoğulları kazanınca Kalanoğulları Yarkend'i terk ederek Kaşgar'a gitmişlerdir. Kalanoğullarından Apak lâkabıyla tanınan Hoca Hidayetullah, çevresinde seçkin bir nam kazanmıştır. Kıyafetlerinden dolayı Apak Hoca taraftarları Aktağlık, Hoca İshak'ın takipçileri Karatağlık adlarıyla anılmışlardır. Yarkend hanı İsmail, otoritesini sarstığı için Apak Hoca'yı bölge dışına sürmüştür. Apak Hoca, Tibet'e Dalay Lama'nın yanına gitmiş, onun izniyle parlak bir dönemde bulunan Kalmuk Hanına Kaşgarya'yı işgal ettirmiş ve İsmail Han'ı İli üzerindeki Kulca'ya sürdürmüştür. Bu olayla birlikte 1680 yılından itibaren Saidiye Hanlığı topraklarında 77 yıl sürecek Hocalar Dönemi başlamıştır. Kalmuk hakanı Apak Hoca ve oğlunu Kaşgar ve Yarkent'e vali olarak atamıştır. Bu hizmete karşılık Hocalar da Kalmuklara her yıl yüklü vergiler ödemişlerdir. Hocalar döneminde iç çatışmalar devam etmiş ve hanlık güç kaybetmiştir. Çin 1755 yılın-

da Kalmuk/Cungar Krallığı'nı ele geçirmiş, 1760 yılından itibaren de Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Çin bu dönemde İç Asya'nın önemli bir bölümü olan Doğu Türkistan ve Tibet'i egemenlik altına almıştır. Doğu Türkistan'da Çin egemenliğine karşı direnişler olmuşsa da sonuç alınamamıştır.[281]

Yarkent Hanlığı halkı çiftçilik, hayvancılık, el sanatları, dokumacılık ve balıkçılıkla uğraşmışlardır. Kaşkar, Yarkent, Turfan ve Aksu çok verimli topraklara sahip olduğu için bu bölgelerde buğday, arpa, pirinç, susam, mısır, kendir, mercimek, fasulya, darı, tütün, pamuk gibi ürünler yanında elma, şeftali, nar, armut, üzüm, incir, ceviz dut, kavun karpuz gibi meyvalar yetiştirilmiştir. Ayrıca Ak kavak, kara ağaç, çam ve ak kayın gibi kereste için özel ağaçlar da bulunmaktadır. Turfan'ın kara üzümü başta olmak üzere meyva ve sebze ihracatı da yapılmıştır. Avcılık ve hayvancılık da hanlığın üretim ve ekonomisi için önem taşımışır. Yarkent Hanlığı'nda, Moğollar, Kırgızlar, Kıpçaklar ve Uygurlar da yaşamışlardır. Uygurların pamuk ve ipek dokumaları, yünlü hırkaları, kilim ve halıları çok meşhurdur. Hanlıkta ayrıca madencilik, kuyumculuk ve dericilik de önemli gelir kaynaklarındandır. Yarkent Hanlığı 16. ve 17. yüzyıllarda Orta Asya, Kazakistan, Sibirya, Hindistan ve Çin ile geniş ticari ilişkiler kurmuştur. Eski Moğolistan/Doğu Türkistan'da kurulmuş bulunan Yarkent Hanlığı Rusya ve Avrupa ile de ticaret yapmıştır. Kaşkar'da üretilen çini ve porselenler batıya gönderilmiştir. Yarkent Hanlığı'nda kültür ve bilime önem verilmiş, ilk, orta ve yüksek derecede eğitim ve öğrenim veren pek çok okul ve medrese açılmıştır. Irak, İran, Semerkant, Fergana ve İstanbul'dan Yarkent'e öğrenim görmek üzere pek çok öğrenci gelmiştir. Hanlıkta tıp bilimi de gelişmiş, hastahaneler, ilâç depoları kurulmuş, ilâç ihracatı yapılmıştır. Arapça ve Farsça yazılmış değerli eserler Uygurcaya çevrilerek öğrencilerin yararlanması sağlanmıştır. Tuğluk Timur'dan itibaren Moğollar önce Müslüman olmuşlar daha sonra Uygurlarla bütünleşmişlerdir. Tarih ve Edebiyat alanında da Yarkent Hanlığı'nda önemli çalışmalar yapılmıştır.[282]

[281] Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a.e. C. 8. s. 557-605.

[282] Prof. Dr. Amanbeck H. Djalılov, "Yarkent Hanlığı (1465-1759)," a.e. C. 8. s. 662-669.

Kaşgar Hanlığı/ Yakup Bey Devleti

1820'li yıllarda Taşkent yakınlarında Pişkent'te doğan Yakup Kuşbegi, Hokand, Akmescid'de 1853-63 yılları arasında Ruslarla mücadele etmiştir. Doğu Türkistan'da Çin kuvvetleriyle mücadele etmekte zorlanan Kırgız Sıdık Bey, Hokand Hanlığı'ndan yardım istemiştir. Hokand Hanlığı, Kırgız Sıdık Bey'e yardımcı olmak üzere Cihangir Hoca'nın oğlu Büzrük Han ile Yakup Kuş Beg'i göndermiş-

tir. Yakup Bey, liderlik vasıfları ve diplomasideki ustalığı ile mevcut liderlerin önüne geçmiştir. 1867'de Kuça, 1869'da Korla ve 1871'de Turfan'ı kuşatmışlardır. Yakup Bey; Mançu askerlerini etkisizleştirmiş ve Müslümanların gücünü birleştirmiş Kaşgar Hanlığı'nı kurarak Aksu'yu merkez yapmıştır. Rus ve Çinlilere karşı destek sağlamak üzere 1868'de İngilizlerle ticaret anlaşması yapmış ardından 1870 yılında Osmanlı Devleti'nin tâbiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti, gönderdiği heyetlerle Kaşgar Hanlığı'na 40.000 kişilik modern bir ordu kurdurmuştur. Ruslar, Batı Türkistan'ı istila ettikten sonra Kaşgar Hanlığı'nı da baskı yoluyla kendi denetimlerine almak istemişlerdir. Yakup Han dikkatli diplomatik girişimlerle 22 Haziran 1872'de iki taraflı serbest ticaret antlaşması yapmayı başarmıştır. Böylece Rusya, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Yakup Bey'in, güçlü bir devlet hâline getirmeye çalıştığı Kaşgar Hanlığı'nı ve Doğu Türkistan'ın tamamını egemenlik altına almak üzere Çin ordusu harekete geçmiştir. Yakup Bey, Çin ordusuyla kendi imkânları ile mücadele etmiş, Çin hem Doğu Türkistan'daki Yakup Bey'e karşı olan muhalif Türklerden hem de Ruslardan destek almış ve Yakup Bey'i yenilgiye uğratmıştır. Çin önce 1868-72 yılları arasında Şansî'den Kansu bölgesine kadar olan bölgeyi denetim altına almıştır. 1877'de Tarım Havzası'na girmiş Mayıs'ın ortalarında Turfan'ı ele geçirmiştir. Yakup Bey'in ölümünden sonra Çin, 1877 Ekim ayında Aksu'yu, Aralık ayında Kaşgar'ı hâkimiyet altına almıştır. 1878 yılında Doğu Türkistan'ın tamamına sahip olmuştur. Yakup Bey'in Kaşgar Hanlığı'ndan bağımsız bir Doğu Türkistan Devleti için gösterdiği çabalar, sonuç vermemiştir. Rusya 1881 St. Petesburg Antlaşması ile Doğu Türkistan'daki Çin sınırlarını tanımıştır.[283]

283. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a.e. C. 8. s. 557-605.

KAZAKLAR

Kazak Hanlığı

Kazaklar, Cengiz Han'ın oğlu Cuci/Coci ve ahfadının kurduğu Altın-Ordu Devleti'nin 15. yüzyılın ikinci yarısında (1456'da) parçalanmasından sonra teşekkül etmiş bir Türk boyudur. Bugün Avrasya kıtasının ortasında yer alan Kazakistan Cumhuriyeti, dünyanın en geniş dokuzuncu ülkesidir. Kazak Türklerinin yaşadığı toprakların sınırları, batıda Hazar Denizi'nden, doğuda Çin sınırına kadar uzanmaktadır. Kazaklar, Kazakistan dışında Moğolistan'ın dış bölgelerinde ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar. Türkçe bir kelime olan "Kazak" "hür, mert savaşçı" anlamında kullanılmıştır. Tarihi olarak, siyasî veya askerî statüsünü bir sebeple kaybeden, tekrar bu güce erişene kadar bulunduğu yeri terk ederek mücadele veren han ve kişilerin faaliyetlerine, "kazaklık etmek" tâbiri kullanılmıştır. Yeniden makam ve toprak sahibi olduklarında "kazaklıktan çıkmış" sayılmışlardır.[284] 15. yüzyıldan itibaren Cuci ulusunun Özbek adını alan gruplarından ayrılarak yeni bir siyasî yapı oluşturan grubu "Kazak Türkleri" olarak anılmaya başlanmıştır. Özbek ve Kazak ulusları içinde Uysun, Kongrat, Kıpçak, Kanglı, Duglat, Ablan, Tama, Kıyat, Nayman, Alşın ve Argın gibi Türk boyları çoğunluğu teşkil etmektedir.[285] 1456-1457 yıllarında Özbek Hanlığı'nın kurucusu Ebu'l-Hayr Bey'in Kalmuklara yenilmesinden sonra bir grup 1460'lı yıllarda Özbek Hanlığı'ndan ayrılarak bağımsız hareket etmişlerdir. 1468 yılında Ebu'l-Hayr Bey'in ölümünden sonra Özbek Hanlığı'nda meydana gelen dağılma sırasında bir grup daha önce ayrılan ve "Kazak" adıyla anılan gruba katılmıştır. Önceleri Özbek Hanlığı tahtını ele geçirmek ve Altın-Ordu'yu ihya etmek ülküsünde birleşen Kazakların nüfusu iki milyonu bulmuştur. Deşt-i Kıpçak'taki gelişmeler, Kazakların, Özbek Hanlığı'nı ele geçirmelerine imkân vermeyince Kazaklar kendi hanlıklarını kurmuşlardır[286] Orta Asya ve Maveraünnehir'de 15-17. yüzyıllarda Moğol-Türk sülalelerinden Çağataylılar, Timuroğulları ve Altın-Ordu'dan ayrılan diğer devletler hüküm sürmektedir. Çağatay hükümdarı Esen Buka Han, bu dönemde Kazakların başında bulunan Kerey ve Canıbek'le işbirliği yaparak Kazakların bağımsızlığını tanımıştır. Kerey ve Canıbek de Şibanîler gibi Cuci soyundan gelen Barak Han'ın oğlu Altın-Ordu Hanı Urus Han'ın torunlarıdır. Altın-Ordu Devleti'ni ihya etmek üzere yola çıkan ve Özbek Hanlıklarının kurucusu olan Ebu'l-Hayr Bey'le araları açılan Kerey ve Canıbek, kendilerini destekleyen boylarla birlikte Moğolistan'ın Türk boylarının ilk yurtlarından olan Çu bölgesine göç etmişlerdir.[287] 1480'li yıllarda Kazakların başına Kırım Hanı Giray'ın oğlu Burunduruk Han geçmiştir. Burunduruk Han, Kazakistan'ın doğu taraflarını ele geçirerek sınırlarını genişletmiş, hükümdarlığı boyunca Şibânilerle, Deşt-i Kıpçak hâ-

[284] Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a.e. C. 8. s. 557-605

[285] Dana Moldabaeva, "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu", a.e. C. 8. s. 641-648.

[286] Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", a.e. C. 8. s. 557-605.

[287] Dana Moldabaeva, "Kazak Hanlığı'nın Kuruluşu", a.e. C. 8. s. 641-648.

kimiyeti için mücadele etmiştir. 15. yüzyılın sonunda Deşt-i Kıpçak bölgesinin hâkimiyeti için Kazaklar, Muhammed Şibânî Han yönetiminde toplanan Özbekler ve Mangıt/Nogay adlarıyla anılan diğer bir Türk grup birbirleriyle çatışmışlardır. Özbeklerle Kazaklar arasındaki mücadeleyi Kazaklar kazanmış, Deşt-i Kıpçak onların hâkimiyetinde kalırken, Özbekler Maveraünnehir'e göç etmişlerdir. Kazak-Özbek mücadelesi coğrafî ayrılığa rağmen devam etmiştir. Burunduruk Han'dan sonra hanedanlık Girayoğullarından Canibe-koğullarına geçmiş ve Kasım Han tahta çıkmıştır. Kasım Han tahtta kaldığı sürece Deşt-i Kıpçak'a ve Sir Derya/Seyhun'a kadar uzanan bölgeye hâkim olmuştur. Kasım Han, ordusunu bir milyon kişiye çıkartarak güçlendirmiştir. Deşt-i Kıpçak'ta üçüncü güç olan ve bu dönemde kendi içlerinde çatışan Nogayların bir bölümü ve aralarında bulunan Kıpçakların büyük bir kısmı Kazaklara katılmıştır. Kasım Han, askerlik yeteneğine sahip bir devlet adamı olarak kendi adıyla anılan yasaları yürülüğe koymuştur. Türk yasa ve töresine bağlı kalmış, halkını adaletle yönetmiştir. Kasım Han'ın ölümünden sonra yerine geçen iki han döneminde karışıklıklar çıkmış, birlik dağılmaya başlamıştır. 1538 yılında tahta çıkan Hak Nazar Han, dağılan kabileleri yeniden bir araya getirmiş ve düzene sokmuştur. Hak Nazar'dan sonra han olan Şigay Han zamanında Kazaklar güçlenmişler, Yesi şehrini hanlığa katmışlardır. Buhara Özbek Hanlığı ile iyi ilişkiler sürdüren Şigay Han, Buhara yakınlarında 1582 yılında ölmüştür. Kazakların başına geçen Tevkel Han, kendi hassa birliği ile 1581-1582 yıllarında Buhara Özbek Hanı II. Abdullah'ın maiyetine girmiş ve desteğine karşılık Özbeklerden Aferinkent'i almıştır. II. Abdullah'la ilişkilerinin bozulmasından sonra Deşt-i Kıpçak'a geri dönmüştür. 1598 yılında Özbeklere karşı sefer düzenleyen Tevkel Han, bu seferde Buhara yakınlarında ölmüştür. Tevkel Han'ın ölümünden sonra birtakım huzursuzluk ve çekişmelere, Kalmuklarla mücadelelere rağmen 1718 yılına kadar Kazak Hanlığı siyasî birlik ve bütünlüğünü korumuştur.

1652'den 1718 yılına kadar uzun bir süre hanlık görevini sürdüren Tevkel Han basireti, dirayeti ve adaletiyle Kazak Beylerinin arasındaki anlaşmazlıklara son vermiş, küçük boyları birleştirerek bütünleşmeyi sağlamıştır. Kalmukların Seyhun havzasından ileri gitmelerini engellemiştir. Tevkel Han Cedi Cargı/ Yeni yargı adı verilen Kazak yasalarını koymuş ve uygulamıştır.[288] Tevkel Han'ın ölümünden sonra Kazak Hanlığı bütünlük ve birliğini kaybetmiş önce Kişi Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz adlarıyla anılan üç siyasî yapıya bölünmüştür. Ayrı ayrı hanlar tarafından yönetilen bu Kazak ordularının toprakları, önce Kalmuklar, daha sonra Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 1836 yılında son büyük Kazak Hanı Abılay'ın torunu olan Orta Cüz hanı Kenan Sarı Han/ Kene Karı Sultan Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesine

288. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları," a. e. C. 8. s. 557-605.

girişmiş ancak sonuç alamamıştır. 1847 yılında Kene Sarı Han'ın pusuya düşürülerek öldürülmesinden sonra onun kuduğu birlik dağılmıştır. Rus Çarı I. Nikola 1854 yılında bütün Kazak topraklarının Rus hâkimiyeti altına girdiğini ve Kazakların Rus kanunlarına bağlı olduklarını ilan etmiştir.[289]

Orta Asya'da 13. yüzyılda Cengiz İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han yasasına göre, han olabilmek için Cengiz soyundan gelme şartına Kazaklar da uymuşlardır. Göçer hayat yaşayan Kazakların ekonomisi hayvancılığa dayanmıştır. Hayvancılıkta at yetiştiriciliği özel bir önem taşımış, büyük ve küçükbaş hayvancılık da yapılmıştır. 16. yüzyılda Özbekler ve Kazaklar arasında deve yetiştiriciliği de yaygınlaşmıştır. Kazaklar, koyunun iç yağından kokulu otlarla her türlü lekeyi çıkartan özel bir sabun imal etmişlerdir. Kazaklar çok sağlam, çok yüksek ve estetiğe sahip çadırlarda yaşamışlardır. Hükümdarlar saltanat çadırlarında oturmuşlardır. Çadırlar, yük arabaları üstüne kurulup develerle çekilerek gerektiğinde taşınmıştır. Kazaklar, Karahanlılar döneminde Seyhun/Sir Derya kenarında kurulan Otrar ve Sığnak şehirlerine sahip olmakla birlikte Moğol akınları sebebiyle şehirlerde yaşamaları pek mümkün olamamıştır. Kazakların geçim kaynakları arasında el sanatları önemli bir yer tutmuştur. Sığnak şehrini ticaret merkezi olarak kullanmışlardır. Kazaklar'da da sosyal yapılanma bütün Türk gruplarda olduğu gibi temel birim aile, belli sayıda aile birliği "Fırka" olarak adlandırılmış, fırkaların birliğinden soylar ve kabileler şekillenmiştir. Soylar ve kabilelerin birliği "Ulus" olarak adlandırılmıştır. Ulus da siyasî olarak "Orda"lara bölünmüştür. "Orda" kelimesi Türkçe, "orta" kelimesinin değişik bir söyleniş ve taraf, bölüm, çadır, yön anlamları kazanmış bir kullanımıdır. 16. yüzyılda Kazak toprakları, Yedisu bölgesi; Orta Kazakistan; Batı Kazakistan olmak üzere coğrafî ve ekonomik olarak birinden oldukça farklı imkânlara sahip üç bölgeden oluşmuştur. Ordaların şekillenmesinde siyasî ve askerî saikler kadar bu coğrafî konumun da etkisi olmuştur. Urukların birleşmesiyle şekillenen Ordalar arasında daima gidiş gelişler olmuştur.

Osmanlı Devleti, en büyük Türk-İslam Devleti olduğundan doğu ve ve batı Türkistan'daki bütün hanlıklar, Osmanlı'ya saygı ve bağlılık göstermiş, sıkıntıya düştüklerinden yardım istemişlerdir. İran'da Safevîlerden itibaren 1925 yılına kadar Türk hanedanların yönettiği İran Devleti ile Osmanlı arasında kalıcı barış kurulamamış ve pek çok çatışma ve savaş yaşanmıştır. Bu sebeple Osmanlı özellikle Özbek hanlıklarıyla İran'daki Safevi ve sonrası dönemlerde sınırların korunması için iş birliği yapmıştır. Osmanlı, Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki çatışmalarda taraf olmamış Ruslara ve Çinlilere karşı bu hanlıkların birlik içinde hareket etmelerini ve iş birliği içinde olmaları için çaba harcamıştır.[290]

289. Yrd. Doç. Dr. Ferhat Tamir, "Kazak Hanlığı", a. e. C. 8. s. 649-656.

290. Prof. Dr. Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları," a.e. C. 8. s. 557-605.

HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

Gurlular

Afganistan'ın kuzeyde Garcistan, batıda Herat, güneyde Germsir ve Nimruz, doğuda Kabil-Kandahar'la sınırlanan dağlık Gur bölgesinde yaşayan ve Gurlular olarak anılan erken tarihte bu bölgeye yerleşmiş Oğuz/Oguz/ Ogur/Gurlular Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra İslam dünyasında önemli bir güç hâline gelmişlerdir. 12. yüzyılın sonlarına doğru İran dışında Horasan'dan Hindistan'ın bir bölümü dâhil olmak üzere Gaznelilerin sahip oldukları bütün toprakları ele geçirmişlerdir. Kuzeydeki güçlü Harzemşah Devleti'nden dolayı yön değiştirerek fetihlerini güneye Hindistan'a yöneltmişlerdir. Bu tarihlerde Hindistan feodal devletçikler hâlinde raca ve mahracalarla yönetilmektedir. Pencap bölgesinde ise Lahor merkez olmak üzere Gazneli hâkimiyeti sürmektedir. Gurluların başkanı Mu'zz ed-dîn Muhammed Gurî, Gazne'ye hâkim olduktan sonra 1176'da önce Ucc şehrini almış 1178'de Ucc ve Multan yoluyla Nahravala /Gucerat yönüne hareket etmiştir. Nadulu Kelhan'da Hitli Racalar birleşerek Gur ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Bu yenilgi Müslüman Türklerin Hindistan'da karşılaştıkları ilk büyük yenilgidir. Gur sultanı Mu'izzed-ddîn Muhammed, 1180 yılında Gaznelilerin son temsilcisi, Lahor hâkimi Husrev Melik'i hâkimiyet altına almıştır. 1182'de Gakhar'a girerek Sialkot'u/Sakala'yı kuşatmışlardır. 1186 yılında Lahor'u bütünüyle hâkimiyet altına alarak son Gazneli topraklarına da el koymuştur. Gur sultanı Lahor'dan sonra Pencab'a hâkim olmuştur. Hayber geçidiyle Orta Hindistan ve Ganj düzlüklerini birbirine bağlayan stratejik mevkide bulunan Delhi'yi Tomarasların elinden alan ve tahkim ettiren Çauhanların/ Raçputların Racası güçlenmiş ve Müslüman Türklere karşı direnişe geçmiştir. Gur ordusu ile Raçputlar 1191 yılı kışında Hindistan'ın kapısı sayılan Pencab'ı Delhi yaylasına bağlayan Tarain'e/Tirâorî'de karşılaşmışlardır. Müslümanlara karşı kazandığı başarılardan ötürü kendisine destanlar yazılan Raçputların Racası ile Gur sultanı arasında bir yıl süren çok şiddetli bir savaş yapılmış ve sonuçta Türk savaş taktikleri uygulanarak zafer kazanılmıştır. Tarain zaferinden sonra Kuzey Hindistan'ın önemli yerleşim birimleri Gurluların eline geçmiştir. Gur sultanı Mu'zz ed-dîn Muhammed, zaman zaman Gazne'ye dönerek Harzemşahlar ve yeni ortaya çıkan Kara-Hıtaylarla mücadele ederek Hindistan'daki fetihlerine devam etmiştir. Gur sultanının Hindistan'da bulunmadığı dönemlerde, Gur ordusuna katılan ve elli bin kişilik süvari birliğinin komutanı olan Ayberg ve diğer Türk komutanlar, Gur sultanı adına

Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümünü fethetmişlerdir. Tarain Zaferi'nden sonra Kutbed-dîn Ayberg Kuhram ve Samana valiliklerine atanmıştır. Daha sonra fetihlere devam eden 1205'de büyük zafer kazanan ve sultana sadakatle bağlı olan Ayberg'e Hindistan'ı yönetme yetkisiyle beraber "Melik/Sultan" ünvanı verilmiştir. Gur sultanının, Hindistan'da görevlendiği melikleri bu görevleri başarıyla sürdürmüşlerdir. Gurluların bütün toprakları 1215 yılında Harzemşahların eline geçtikten sonra Hindistan'da fethedilen yerler Gur sultanı Mu'zz ed-dîn Muhammed'in kendisine vâris olarak gösterdiği Türk kumandanlara kalmış ve bu kumandanların sayesinde 1857 yılına kadar Türk siyasî varlığı devam etmiştir.

Delhi Türk Sultanlığı

Delhi Sultanlığı'nın kurucusu Kutbed-dîn Aybeg'dir. Aybeg, Kıpçaklara mensuptur ve küçük yaşta Nişâbur'a köle olarak getirilmiş ve İmam Ebu Hanife soyundan Kadı Fahred-dîn'in oğlu Abdülaziz Kufî'ye satılmıştır. Diğer köle çocuklarla birlikte iyi bir eğitim almış, atçılık, binicilik ve okçulukta yetenetleriyle dikkat çekmiştir. Gazne'de Gur sultanına takdim edilmiş, meziyetleriyle kısa sürede Sultan Mu'zz ed-dîn Muhammed'in yakını olmuştur. Hindistan'daki başarılarıyla geniş yetkilerle donatılmasına karşılık Gur sultanı Mu'zz ed-dîn Muhammed'e bağlı kalmıştır. Sultanın 15 Mart 1206'da öldüğünde Aybeg, Delhi, Bedaun, Ecmir havalisi, İndus'tan Ganj'a, Himalâyalardan Vindhiya Dağları eteklerine kadar Kuzey Hindistan'ın orta kesimlerine kadar hâkim durumdadır. Mu'zz ed-dîn Muhammed'in melikleri arasında sivil idaredeki dirayeti ve askerî alandaki cesareti ve bilgisi ile en yeterli komutan olarak tanınmıştır. Bu sebeple "Kutb ed-dîn" ismini alarak 17 Mart 1206'da Lahor'da Hind-Türk Devleti tahtına oturmuş, devlet merkezi olan Delhi'ye taşınarak yeni Hind-Türk Sultanlığını kurmuştur. Sultan Aybeg'in 1206-1210 yılları arasındaki hükümdarlığında Peşaver'den Tibet Dağlarının eteklerine kadar bütün Kuzey Hindistan Türk Sultanlığı'nın hâkimiyeti altında birleştirilmiştir. Kudreti, iradesi, cömerliği ve şevkatiyle hem ordusunda hem de halk arasında ahenkli bir birlik sağlamıştır. Kalaç, Horasan ve Gur menşeili askerleri bir arada tutmayı başarmıştır. Çeşit Türk boylarıyla birlikte Hindistan'ın yerli halkının da sevgi ve saygısını kazanarak huzurlu bir toplum yaratmayı başarmıştır. Tarihi kaynaklar Kutb ed-dîn Aybeg'in çok nitelikli büyük Türk hükümdarlarından birisi olduğu konusunda hem fikirdirler. Sultan Aybeg, hâkimiyeti altındaki topraklarda kurduğu düzenle çağdaşı olan Türkiye Selçuklu Sultan'ı III. Kılıç Arslan ve Harzemşah Alaeddîn Mu-

hammed ve diğer Türk sultanlarıyla eşit kabul edilmiştir. İlme ve âlimlere önem vererek değerli bilim adamlarının yetişmesine hizmet etmiştir. Kaşgarlı Mahhmud'un "Divanü Lügat'üt-Türk" adlı eserine katkıda bulunan Fahreddin Mübarek Şah, Sultan Aybeg'in yanında yetişmiştir. Aybeg'in, Delhi'yi fethettikten sonra yaptırmaya başladığı ve halefi zamanında tamamlanan bugün de bir abide eser olarak ayakta duran Kutup Camii ve seksen sekiz metre yüksekliğe sahip Kutup Minaresi, Hindistan'daki ilk Türk-İslam eserleri arasında önemli yere sahiptir. 4 Kasım 1210'da Lahor'da Gûy-ı Cevgân/Cirit oynarken attan düşerek ölmüştür. Sultan Aybeg'den önce Kuzey Hindistan'ı fetheden Türk hükümdarlar, bu toprakları hâkimiyet altına alarak uzaktan yönetmişlerdir. Bu sebeple bir zaman sonra da topraklar ellerinden çıkmıştır. Sultan Aybeg, Hindistan'ı vatan olarak benimsemiş, 19. asra kadar süren Türk hanedanların ve Babür'le imparatorluğa dönüşen Türk devletinin kurucusu olmuştur.

Sultan Aybeg'in ölümünden sonra, Delhi Sultanlığı'na seçilen Aram Şah, otorite kuramamış ve Bengal bölgesinde hâkim olan Kalaçlar, Delhi ile bağlarını kopartmış ve Ali Merdan Kalaç, Lakhnauti sultanı olmuş ve bağımsızlığını ilan etmiştir. Mu'izzî meliklerinden Nasır eddîn Kabaca, Uçç, Multan, Sicistan ve Dipal gibi önemli yerleri ele geçirmiştir. Sınırlardaki Hindu Racalar da isyankâr bir tavır içine girmişlerdir. Bu huzursuzluk üzerinde devletin ileri gelenlerinin desteğiyle Sultan Aybeg'in damadı ve güvenilir komutanlarından Bedaun Muktisi İltutmuş, Aram Şah'la yaptığı savaşı kazanarak Delhi sultanı olmuştur. İltutmuş'da Sultan Aybeg gibi Kıpçak Türklerinden ve her ikisi de çocukluk dönemlerinde dönemin şartları gereği memluk/köle oldukları için çeşitli kaynaklarda 1206-1290 yılları arasındaki iktidarları Memluk veya Slav hanedanı olarak adlandırılmışlardır. İltutmuş, Şems ed-dîn ünvanını alarak Delhi sultanı olduğundan onun hanedanlığı "Şemsiyan-ı Hind"/"Selâtin-i Şemsî" olarak adlandırılmıştır. Sultan İltutmuş, kısa sürede, isyanları bastırmış ve dörde bölünmüş olan Delhi Sultanlığı'nı yeniden birleştirerek otorite kurmuştur. Cengiz Han, 1220 yılında Harzemşahları ortadan kaldırmakla birlikte Celâleddin Harzemşah'ın 1221 yılında Hindistan'ın Sind bölgesine çekilmesi Moğolların Hindistan'a yönelmelerine sebep olmuştur. Sultan İltutmuş, başarılı bir politika ile Cengiz Han'ın Hindistan'dan geçerek Çin'e gitme isteğini reddettiği gibi Celâleddin Harzemşah'ın da Hindistan'ı terk etmesini sağlamıştır. İltutmuş, dikkatli politikalarla ve mücadelelerle Kalaç Hanedanlığı'na 1230 yılında son vererek Delhi Sultanlığı'nı güçlü hale getirerek Türk hâkimiyetinin Hindistan'da yerleşmesini sağlamıştır. 18 Şubat 1229'da Abbasi halifesinin elçileri

Delhi'ye gelerek İltutmuş Sultan'a getirdikleri "hilât ve menşur"la halifenin İltutmuş Sultan'ı Hint Sultanı ve ele geçirdiği bütün toprakların hükümdarı olarak tanıdığını ve kendisine "Nasr Emirü'l-Mü'minîn" ünvanı verdiğini bildirmişlerdir. Sultan İltutmuş, 1236 yılında ölümüne kadar Hindistan'da fetihlere devam etmiş ve Delhi Sultanlığı'nın sınırlarını genişletmiştir. Sultan İltutmuş 30 Nisan 1236'da hastalanarak ölmüştür. Eski Delhi'de Kutbeddin Aybeg tarafından yaptırılan Kutup Camii'nin kuzeybatı köşesindeki türbeye gömülmüştür.

Sultan İltutmuş, 26 yıl süren saltanatında Delhi Türk Devleti'nin, sınırlarını batıda Sind'e, doğuda Bengal'e kadar genişletmiştir. Gurlularla başlayan Hindistan'daki yeni Türk fetihlerini geliştirmiş ve Aybeg'le başlatılan Türk hâkimiyetinin politik birliğini kurarak, bağımsız güçlü bir devlet yapısı oluşturmuştur. Şemseddîn İltutumuş, Türk tarihinde yetişen stratejik düşünceye sahip, gerçekçi ve incelikli diplomasi uygulayabilen, âdil, cessur ve akıllı değerli hükümdarlardan biridir. İltutmuş Sultan Asya'da büyümekte olan Moğol yükselişinden ülkesini koruduğu gibi, Moğollardan kaçan çok değerli sanatkâr, emir, melik, hükümdar ve hükümdar ailesi mensuplarını ülkesine kabul ederek onların birikimini milletinin ve devletinin hizmetine sunmuştur. Hizmetine aldığı değerli kişilerle, Selçuklu Sultanı Sencer'in ve Gazneli Mahmud'un sahip olduğu değerli meclislerin bir benzerine sahip olmuştur. Kaynaklar, İltutmuş'un, alçak gönüllü, insaflı, iyiliksever, Gazi, mücahit ve hükmettiği halkları bütünleştiren ve birleştirebilen dikkat çekici bir şahsiyet olduğunu kaydetmektedir. Mazlumların, renkli elbise giyerek, anında haksızlıkların giderilmesi ve adaletsizliği önleyebilmek için de sarayının kapısına iki çan taktırarak dikkat çeken uygulamalr yaptırmıştır. Halka, din adamlarına, âlimlere daima cömert ve saygılı olmuştur. İltutmuş dönemi Hindistan'daki Türk hâkimiyeti döneminin zirvelerinden birisi olmuştur.

Sultan İltutmuş'un 1236 yılında ölümünden sonra geçen 30 yılda saltanat, Şemsiyan-ı Hind/Selâtin-i Şemsî diye adlandırılan onun soyundan gelen çocuklarında kalmıştır. Daha çok iç ve dışarıda Moğollarla mücadelelerle geçen bu dönemde kızı Raziye Sultan'ın padişahlığı ve yönetimi dikkat çekici tarihi olaylardandır. 1266 yılında İltutmuş'un oğullarından Sultan Nasreddin Mahmud'un ölümünden sonra Delhi Türk Sultanlığı'nın yönetimi Balabanlılar ailesine geçmiştir. 1266-1290 yılları arasında 24 yıl hâkimiyet süren Balabanlılar hanedanı, Kıpçakların Uluğ-Borlu kabilesine mensup Gıyâseddin Balaban tarafından kurulmuştur. Uluğ-Borlu hanları neslinden gelen Gıyâseddin Bala-

ban, 1218 yılında yurtlarının Kara-Hıtaylar tarafından istilası sırasında Moğollara esir düşmüştür. Gıyâseddin Balaban, Bağdat'a getirilmiş ve memluk/köle olarak Delhi Türk Sultanlığı'na satılmıştır. Şemsî Hanedanlığı'nın hizmetine girmiş, liyâkatıyla melik olmuştur. Meliklikten hanlığa, hanliktan hükümdarlığa yükselmiştir. Hükümdarlığı döneminde Delhi Türk Sultanlığı'nda asayiş ve otoriteyi sağlamış, imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Gıyâseddin Balaban'ın hükümdarlığı döneminde Moğollar, İran ve Azerbaycan'ı istila ederek Anadolu'ya girmiş Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdi. Sultan Balaban, Moğolların, Hindistan'a da her yıl düzenledikleri akınlara karşı tedbirler almış ve oğullarını bu mücadeleler için görevlendirmiştir. 1285'te kuzeybatı Hindistan'a giren Moğollar Balaban Sultan'ın, oğlu ve veliahtını öldürmüşlerdir. Balaban Sultan, oğlunun ölümüne çok üzülmüş ve onun ardından hastalanmış ve 1287 yılında Delhi'de ölmüştür. Kıpçak bozkırlarında başlayan hayatı, Hindistan'da sonlanırken 20 yıl süren saltanatının ardında iyi yönetilen bir devlet ve iyi bir şöhret bırakmıştır. Gıyâseddin Balaban'ın ardından yerine geçenler döneminde huzursuzluklar yaşanmış ve 1290 yılında Kaçkar Türk beyleri, Balaban Hanedanlığı'na son vererek 1320 yılına kadar devam eden Delhi Kalaç Sultanlığı kurmuşlardır.

Tarihi kesin olarak bilinmeyen dönemde Türkistan'dan göç ederek bugünkü Afganistan'ın batısına/Ceyhun/Amu Derya ile Sind nehirleri arasına yerleşen Kalaçlar, Gazneli, Gurlu ve daha sonra bu bölgede kurulan Türk devletlerine bağlı olarak yaşamışlardır. Bu devletlerin Hindistan'a yaptıkları seferlere katılmışlar ve Delhi Sultanlığı kurulurken Sind bölgesinde güç kazanmışlardır. Harzemşah Celâleddin'in Hindistan'a gelmesinde ve burada bir müddet kalmasında Kalaçlar etkili olmuştur. Şemsî Hanedanlığı'nın son dönemlerinde Moğol akınlarına direnmek üzere Kalaçların bir kısmı Delhi ve çevresine yerleştirilmiştir. Balabanlılar döneminde önceleri devlet yönetiminde görev verilmeyen Kalaçlar, daha sonra önemli görevlere gelmeyi başarmışlardır. Kalaçlardan asil bir aileye mensup olan Firûz Şah, Şemsî ve Balabanlı sultanlarının hizmetinde bulunmuş ve askerî başarılar kazanmıştır. 13 Haziran 1290'da Delhi Sultanlığı'nın tahtını ele geçirmiş ve Kalaç hanedanlığını kurmuştur. Firuz Şah yetmiş yaşında tahta çıkmış ve hüküm sürdüğü altı yıl içinde iç mücadelelerle ve İlhanlı saldırılarıyla uğraşmıştır. 1291 yılında İlhanlı ordusu Pencab'a girmiş ancak Sind Nehri kısıyında Kalaç kuvvetlerine yenilmiş ve barış istemiştir. Firuz Şah, İlhanlıların barış isteğini kabul atmış ve anlaşma yapılmıştır. Barış antlaşmasına göre dört bin Moğol Müslümanlığı kabul ederek, Delhi yakınında kurulan Moğolpur kasabasına

yerleştirilmiştir. Firuz Şah, 1296 yılında kendisine karşı isyan eden yeğeni Alâeddin taraftarlarınca öldürülmüştür. Tahta önce Firuz Şah'ın oğlu Rükneddin İbrahim geçirilmişse de, kısa bir süre sonra Alâeddin Muhammed Şah tahtı ele geçirmiştir. Ekim 1296'dan Ocak 1316 tarihine kadar 20 sene hüküm süren Alâeddin Muhammed Şah, tahta geçtiğinde Delhi Sultanlığı'nın sınırları doğuda Bengal'e, güneyde Malva ve Çitor'a, kuzey batıda Çağatay topraklarına ve kuzeyde Keşmir'den Himalâya eteklerini izleyerek Sıvalık'a kadar uzanmaktadır. Muktedir bir hükümdar olan Alâeddin Muhammed, döneminde Hindistan'ın en zengin şehirlerinin toplandığı Gucerat'a ordular göndermiş ve 1299'da burada büyük bir zafer kazanılmıştır. Moğol isyanları bastırılmış ve yeni yerler fethedilmiştir. Çağataylıların Hindistan'a yaptıkları ve 1308 yılına kadar devam eden seferler, yenilgiyle sonuçlanmış ve Çağatay genişlemesi engellenmiştir. Moğollarla mücadelelerde büyük başarı gösteren Gazi Tuğluk Pencap ve Multan valiliklerine atanmıştır. Gazi Tuğluk, hükümdar tarafından emrine tahsis edilen güçlü bir orduyla Kabil, Gazne, Kandahar ve Gemsir yörelerine akınlar yaparak Çağatayları sıkıntıya sokmuş ve Hindistan seferlerini engellemiştir. Çağatay tehlikesinin böyle durdurulmasından sonra Alâeddin Muhammed Kalaç, 1309'dan itibaren güney Hindistan'ı fethetmek üzere seferler yapmıştır. Bu tarihe kadar hiçbir yabancının girmediği Güney Hindistan'da büyük başarılar kazanmıştır. Kalaç akınları Seylân/Sirilânka Boğazına kadar uzanmış ve çok değerli ganimetler elde etmişlerdir. Egemenlik altına aldıkları racalıkları, iç işlerinde serbest bırakarak vergiye bağlamışlardır. Alâeddin Muhammed Şah, fetihleri yanında ekonomik ve idari düzenlemeler yaparak gelir ve giderleri denetim altına almış, askerler ve kamu görevlilerine düzenli maaş ödettirmiştir. Müslüman nüfus şehirlerde yaşamış, kırsal kesim bütünüyle Hinduların kontrolu altında olmuştur. Halka rahatlık sağladığı için onun dönemi "Devr-i Alâi" olarak anılmıştır. Alâaddin Muhammed Şah, yakalandığı bir hastalık sonucunda 6 Ocak 1316'da ölmüştür. Alâeddin Muhammed Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğulları ve onları yönlendiren nâiblerle düzen sağlanamamış ve çeşitli mücadelelerden sonra 6 Eylül 1320 Delhi tahtına Gazi Melik Tuğluk oturmuştur. Kaçarların hanedanlığı son bulurken 1414 yılına kadar sürecek olan "Tuğluk Hanedanlığı" kurulmuştur.

Gâzi Melik Tuğluk, Sultan Balaban zamanında Hindistan'a Horasan'dan gelerek yerleşen Karaunas/Karauna Türklerine mensup bir aileden gelmektedir. Gazi Tuğluk, Alâeddin Muhammed Kalaç'ın kardeşi Sind hâkimi, Uluğ Han'nın hizmetine girmiş, başarıları sonu-

cunda 1305'te Lahor ve Dipalpur valiliklerine atanmıştır. Bu görevlerde Moğol akınlarını durdurmuş, Pencap ve Sind valiliklerinde de bulunmuştur. Hizmetleri ve kişiliğiyle dirayetli bir komutan ve devlet adamı olarak tanınmıştır. Gazi Tuğluk, hükümdarlık tahtına oturduktan sonra bir hafta gibi kısa bir sürede, hâkimiyetini bütün ülkeye kabul ettirmiştir. Gazi Gıyâseddin Tuğluk Şah, Delhi'ye ek yerleşim birimi yaptırmış ve "Tuğlu-abad" olarak adlandırılan bu bölgede oturmuştur. Gıyâseddin Tuğluk Şah, Doğu Bengal bölgesini hâkimiyeti altına almış, ülkesine huzurlu bir yönetim sağlamışken Şubat 1325'te bir kaza sonucunda ölmüştür. Gıyâseddin Tuğluk Şah'ın 1325 yılında yerine geçen oğlu Muhammed Şah/Cuna Han, 1351 yılına kadar süren saltanatı döneminde yanlış uygulamalar yaparak babasının kurduğu düzeni, huzuru bozmuş, iç isyanlara ve güçlü devletin zayıflamasına sebep olmuştur. Delhi Sultanlığı tahtına 1351-1388 tarihleri arasında Gıyaseddin Tuğluk Şah'ın küçük kardeşinin oğlu Firuz Şah oturmuştur. Firuz Şah, Muhammed Tuğluk döneminde bozulan düzeni düzeltmiş, iç isyanları bastırmış, tarıma özel önem vermiştir. Kötü yönetimden kaynaklanan vergi borçlarını affetmiş, vergi indirimi yaparak halkı rahatlatmıştır. Yeni tarım alanları ve kanallar açtırarak üretimi artırmış ve piyasa kurallarının işlemesini sağlayarak fiyatlarda düşüş sağlamıştır. Firuz Şah, huzursuzluk çıkan bazı bölgeleri de kendi hâkimiyetine almış ve Delhi Sultanlığı'nın sınırlarını genişletmiştir. 1388 yılında 83 yaşında vefat eden Firuz Şah, Aybeg, İltutmuş, Balaban ve Alâaddin Muhammed gibi çok başarılı olmuş Delhi sultanları arasında hizmetleriyle yer almıştır. Saltanatı süresince iki yüz yeni kasaba kurdurmuş, bu yeni yerleşim birimlerini mamur ederek aş evleri, hayır kurumları ve medreseler yaptırmıştır. Firuz Şah döneminde tespit edilebilen kırk cami, otuz okul, yirmi saray, yüz hastahane, yüz civarında kervansaray, yüz elli köprü, elli su bendi ve otuz su deposu yaptırılmıştır. Firuz Şah Sünni Müslümanlığı ülkede etkin hale getirmiş, devlet yönetiminde şeriat kurallarını uygulamıştır.

Firuz Şah'ın ölümünden sonra devlet yönetimi vezirlerin elinde kalmış, yedi yıl içinde beş hükümdar değişmiş hiçbiri gerekli düzen ve otoriteyi sağlayamamışlardır. Delhi Sultanlığı bölünmüş, çok sayıda küçü devletcikler ortaya çıkmıştır. Delhi Sultanlığı'nın zaafa düşmesinden yararlanan Timur meşhur Hint seferini bu şartlar altında gerçekleştirmiştir. 1397 kışını Semerkant ve Şehr-i Sebz / Yeşil Şehir de geçiren Timur, Mart 1398'de Sind'e ulaşmış, önemli kaleleri ele geçirerek Delhi yakınlarına gelmiştir. Delhi çevresindeki önemli kaleleri de ele geçirdikten sonra Tuğluk sultanı Malu ile Delhi çevresinde kar-

şılaşmışlardır. Timur bir saat içinde tarihin en büyük katliamlarından birini gerçekleştirmiştir. Timur bu galibiyetten sonra Delhi'den Himalâyalara kadar olan bütün bölgeleri talan etmiş ve büyük ganimet elde etmiştir. Keşmir Sultanı ile barış yaptıktan sonra 20 Mart 1399'da Pencap üzerinden Hindistan'ı terk etmiştir. Timur'un seferinden sonra Tuğluk Hanedanı sarsılmış ve bir daha düzen kurup güç kazanamamıştır. 1414'de Seyidiler Hanedanı, 1451'de Afganlı Lodî Hanedanı Delhi Sultanlığı'nı temsil etmişse de eski başarılı dönemlere ulaşılamamıştır. Lodî Hanedanı'nın Delhi'deki hâkimiyetine 1526 yılında Panipat Savaşı'yla Zahireddin Babür Şah son vermiş ve 1857 yılına kadar devam eden Babür Devleti'ni kurmuştur.[291] Delhi Türk sultanlıkları döneminden günümüze ulaşan pek çok değerli mimarî eser bulunmaktadır. Delhi, Cihanabad Kızıl Kale; Delhi Hümahun Türbesi; Fatehpur Sirki, Şeyh Selim Kışla Camii; Haydarabad, Dört Minare; Lahor Bedşah Camii; Mandu, Jahaz Mahal Sarayı; Janpur. Atala Camii; Agra Kalesi; Fatehpur Sirki, Buland Darvaza Camii; Ahmedabad, Siddi Seyyid Camii; Agra, Himad'üd - Devle Türbesi; Delhi Kutup Minar ve Camii;[292] Delhi İltutmuş Türbesi (1235);

Sirinegar, Mescid-i Cuma (1398); Taht-ı Kaçar, Delhi Alâeddin Camii[293] Hindistan'a zarar görmeden bakım ve onarımları yapılarak muhafaza edilen değerli eserlerden bazılarıdır.

[291] Prof. Dr. Salim Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri," a.e. C. 8. s. 689-730.

[292] a.e. C. 8. s.704-705.

[293] S. Haluk Kortel, "Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat," a. e. C. 8 s. 731- 743.

BABÜRLÜLER/ HİNDİSTAN'DAKİ TİMURLULAR

Babür İmparatorluğu

13. yüzyılda Moğollar, Asya'nın siyasî yapısını bütünüyle değiştirmişlerdir. Moğollara katılmayan Türk boyları onların önünden kaçarak kalabalık kitleler hâlinde Hindistan ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Afganistan ve Hindistan'a bu dönemde büyük Türk nüfus yerleşmiştir. Cengiz'in Türkistan, Maveraünnehir ve Afganistan'daki halefleri olan Çağataylılar, Hindistan'a akınlar yapmış ve Tamaşirin zamanında Delhi'ye kadar ilerlemişlerdir. 1398'de Delhi Sultanlığı'nın bölünmesi sonucu ortaya çıkan kaos döneminde Emir Timur da Hindistan'a girmiş ve burada akınlar ve talanlar yapmıştır. Babür Şah, Çağataylıların devamı olan Timurlular'a mensup ve baba tarafından Emir Timur'un akrabasıdır. Babür, 14 Şubat 1483'te Türkistan'da Fergana'daki, Endican/Andican'da, Çihar Bağ'da dünyaya gelmiştir. Babası, bu dönemde Fergana hâkimi Ömer Şeyh Mirza'dır. Annesi Moğol hükümdarı Yunus Han'ın kızı Kutlug Nigar Hanım'dır. Babasının bir kazada ölümünden sonra 1504 yılına kadar annesi ve dayıları Mahmud ve Ahmed sultanların yardımıyla Fergana ve Semarkand'daki hâkimiyetini korumak için mücadele etmiştir. Bu dönemde Şeybani/Şibâni Han'a karşı Seripul Savaşı'nda yenilmiş ve kazaklık durumuna düşmüştür. Kazaklık halinin gereği olarak yeniden güç kazanmak için Afganistan'a yönelmiş ve Kabil'i ele geçirmiştir. 1505 yılında Hindistan'a gaza yapmak üzere gitmiş, Sind sahillerine kadar ilerlemiş, ancak Horasan'dan Özbeklerin çekilmekte olduklarını öğrenince geri dönmüştür. Horasan'a gitmek üzere yola çıktığında ülkesinde kendi aleyhine ayaklanma başladığı için geri dönmüş. Kabil'de ayaklanmayı bastırmıştır. Afgan kabilelerinden destek almayı başarmış ve 1506 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. 1511 yılında Maveraünnehir'e gitmiş ve Özbeklerle tekrar mücadele etmeye başlamışsa da Gacdavan'da Özbeklere yenilmiş, Babür Şah'ı destekleyen Şah İsmail'in de Çaldıran'da Osmanlılara yenilmesinden sonra 1514 yılnda Kâbil'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Burada bulunduğu sırada Kandahar'ı da hâkimiyetin altına almıştır. Özbeklerle mücadele ederek Türkistan hâkimiyetinin mümkün olmadığını anlamış ve dikkatini ve gücünü Hindistan'a yöneltmiştir. 1526 yılında kalabalık bir ordu ile Hindistan'a girmiş ve tahta bulunan Afganlı Lodi Hanedanını yenilgiye uğratmıştır. Büyük bir zafer kazanarak Delhi'ye girmiş ve kaynaklarda Babürlü/Devlet-i Küregâniye/Devlet-i Âliye-i Küregâniye/Çağatai/ Çağataylı/Mogor/Mughal/ Magni Mogolis isimleriyle anılan devletini ve hanedanlığını kurmuştur. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan ise Hindistan'daki bazı kaynaklarda, Babürlü hanedanı için "Tarih-i Hanedan-ı Teymuriyye/ Timurlular" kullanımlarını tes-

pit etmiştir. Babür Şah, Delhi'de tahta oturduktan sonra Delhi sultanlarının ve mertebeleri yüksek olduğuna inanılan evliyaların türbelerini ziyaret etmiştir. Oğlu Humayun başta olmak üzere diğer oğullarının ve komutanlarının çabasıyla fetihlere devam ederek hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Ömrü mücadelelerle geçmiş olan Babür Şah 26 Aralık 1530'da hastaliktan ölmüştür. Babür Şah, kendi hatıralarını "Babürname"/ "Vekayi" adlarıyla tanınan eserinde kendisi yazıya geçirmiştir. Babür Şah'ın hatıratı yanında Aruz Risâlesi, Mübeyyen, Risâle-i Validiye Tercümesi ve şiirlerinin yer aldığı Divan'ı bulunmaktadır. "Hatt-ı Babüri" diye adlandırılan kendisine has yazı stili geliştirmiştir. Babür Şah'ın Humâyun, Askerî, Mirza Hindal ve Kâmrân isimli oğulları, Gülrenk, Gülçehre ve Gülbeden adlı kızları olmuştur. Babür Şah'ın oğulları Hûmayun ve Kârmân, Çağatay Türkçesiyle değerli eserler yazmışlardır. Gülbeden, ağabeyi Hûmâyun'un hayatı ve hizmetlerini anlatan biyografisini yazmış ve döneminin kadın yazarı sıfatını kazanmıştır. Babür Şah'ın ölümünden sonra veliaht tayin ettiği büyük oğlu Humâyun tahta geçmiştir.

Nâsıreddin Humâyun 6 Mart 1508'de doğmuş ve babasının ölümünden sonra 29 Aralık 1530'ta tahta geçmiştir. Humâyun, babası Zâhireddin Babür'le birlikte 1526 yılında Hindistan fethine katılmış, yararlı hizmetlerde bulunarak hem babasının hem çevresinin takdirini kazanmıştır. Hindistan'ın fethinde önemli bir kilometre taşı kabul edilen 21 Mayıs 1526'da yapılan Panipat Meydan Savaşı'nın kazanılmasında da etkili rol oynamış ve Agra'yı da ele geçirmiştir. Saltanatı süresince babasının başlattığı üzere Kuzey Hindistan'a hâkim olma mücadelesi sürdürmüş, ancak kardeşlerinin saltanat mücadelesine girmeleri, Afganlı Sûri Devleti'nin Kuzey Hindistan'ı ele geçirmesine imkân sağlamıştır. Humayûn, 1540-1555 yılları arasında Hindistan hâkimiyetini kaybetmiş ve babası Babür Şah gibi kazaklık hayatına başlamıştır. Kardeşlerinden destek alamayan Babür Şah, İran'a giderek Safevi şahı Tahmasb ile görüşmüş ve ondan istediği desteği alarak Kabil'e dönmüştür. 1554'de Afganistan hâkimiyetini ve düzenini sağlamış, kardeşlerini etkisiz hale getirmiştir. Daha sonra Pencab'ı, ardından Lahor'u ele geçirmiştir. 22 Haziran 1555'te Afgan hanedanına büyük bir darbe indirmiş ve 23 Temmuz 1555'te Delhi'ye girmiş ve ikinci defa Delhi tahtına oturmuştur. Humayûn, Delhi'de kütüphanede çalışırken kaza geçirmiş ve 26/27 Eylül 1556'da vefat etmiştir. Humâyun, Delhi'de toprağa verilmiştir. Bu gün de ayakta kalan önemli mimârî eserler arasında sayılan Humayûn Türbesi eşi tarafından yaptırılmıştır. Yazar ve şair olan Sultan Humayûn'un şiirleri bir divanda toplanmıştır.

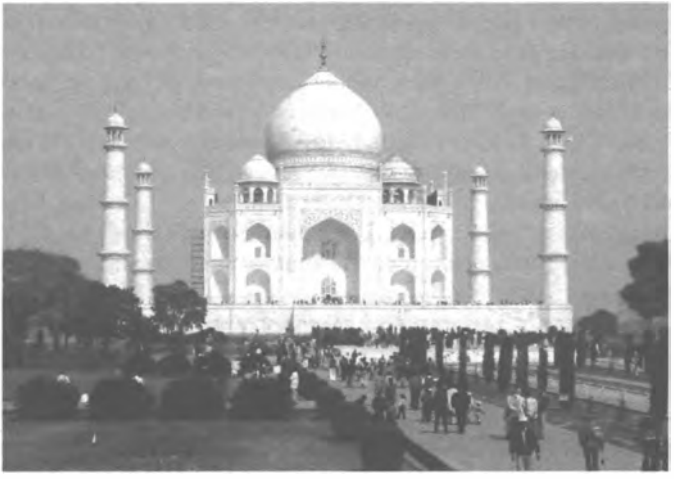
Nâsireddin Humayun'un ölümünden sonra yerine 14 Şubat 1556'da oğlu Celâleddin Ekber/Akbar Şah geçmiştir. Babürlülerin üçüncü hü-

kümdarı olan Ekber Şah, dönemi başarılı fetihler, imar faaliyetleri ve iç düzenin sağlanmasıyla Babürlüler Devleti'nin yükseliş devridir. Gucerat'ı imtiyazlı bir eyalet hâline getirerek batıda Umman Denizi vasıtasıyla deniz yoluna da sahip olmuşlardır. Ekber Şah, iç düzeni ve Hindistan içindeki küçük devletciklerle problemleri hallettikten sonra Safevi ve Özbeklerle ilişkilerini yakın ve sıcak tutmaya özen göstermiştir. Afganistan hâkimiyetini de hep denetim altında tutmuştur. Ekber Şah'ın ülkesine yaptığı önemli hizmetlerden biri de toprak reformu olmuş ve iyi bir vergi işleyişini de düzene koymuştur. Ekber Şah, Sünni Müslüman olmakla beraber, çok dinli ve çok etnik kimlikli Hindistan'da Hinduizm, Lamaizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüşlük gibi çeşitli dinlerin önde gelen temsilcilerine karşılıklı tartışma imkânı sağlamıştır. Bu münazaraların yapılması için "İbadethane" adıyla anılan özel bir bina tahsis etmiş, kendisi de zaman buldukça bu tartışmaları dinlemeye gitmiştir. Sünnilerle Şiilerde de İbadethane'deki tartışmacılar arasında yer almışlardır. Ekber Şah 26/27 Ekim 1605'te vefat etmiş ve Agra'da toprağa verilmiş ve mezarı üzerine ihtişamlı bir türbe yapılmıştır.

Ekber Şah'ın ölümünden sonra yerine oğlu Selim Ebû'l-el Muzaffer Nûreddin Cihangir, padişah olmuştur. İlk yıllarda bazı isyanlarla mücadele etmiş ve düzeni sağlamayı başarmıştır. Cihangir, yirmi iki yıllık saltanatında başarılı bir hükümdar olmuştur. Marata, Sih, Afgan, Bengel ve şehzade isyanlarını ustaca bastırmıştır. Dış ilişkilerde dikkatli bir politika uygulamış, 11 Haziran 1622'de Safevi-Babürlü sınırında bulunan Kandehar'ın Safevilerce ele geçirilmesine rağmen iki ülke arasında dostluk sağlanabilmiştir. Safevilerin en büyük rakibi olan Maveraünnehir Özbekleriyle de dostane ilişkiler sürdürülmüştür. Cihangir döneminde Hind Denizi'nde ticareti büyük ölçüde ellerinde tutan Portekizlilere karşı İngiliz, Fransız ve Hollandalıların Hindistan kıyılarında koloniler kurmasına izin verilmiştir. İngiltere, "East Indian Company/ Doğu Hind Şirketi" adına Portekizlilere verilen imtiyazlardan yararlanmak istemiş ve kendilerine bazı haklar tanınmıştır. Batılı tüccarlar Hindistan'ın önemli merkezlerinde güven içinde ticaretlerini yürütmüşlerdir. Şah Cihangir de ataları gibi Hindistan'a pek çok eser kazandırmıştır. Agra, Lahor, Şeyhapura ve Keşmir'de bugün de ayakta kalan çok sayıda eser vardır. Agra-Delhi ve Lâhor'u birleştiren ana yolda, iki sıra hâlinde ağaç diktirilmesi öncü bir uygulamadır. Cihangir de ataları gibi hatıralarını yazmıştır. Eserin adı, "Tüzûk-i Cihângirî"dir. Cihangir Şah, Ekim 1627'de vefat etmiş ve yerine oğlu Şah Cihan geçmiştir.

Şah Cihan, 1628-1657 yılları arasında 19 yıl tahta kalmış, isyan eden Hindu racaları denetim altına almış, Portekizlilerin Bengal Körfezine

sızmalarını önlemiştir. 1631 yılında sevgili eşi Mümtaz Mahall'in ölümüne çok üzülmüş ve "Tac Mahal" adını taşıyan âbide eseri yaptırmıştır. Şah Cihan'ın eşinin kaybından sonra hastalanmasıyla oğulları arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Oğullarından Evrengzib, mücadeleyi kazanmış Haziran 1658'de babasını tutuklatmıştır. Şah Cihan'a 1681 yılında ölümüne kadar kızı Begim bakmıştır. 13 Temmuz 1658'de "Muhyeddin Alemgir" adıyla tahta çıkan Evrengzib, son büyük Babürlü hükümdarıdır. İç ve dış meseleleri halletmiş, bütün zamanını halkın refahı, ülkenin imarı ve İslamın yükselmesi için harcamıştır. Uzun süren bir hastaliktan sonra 3 Mart 1707'de vefat etmiştir. Ravza da toprağa verilmiş, bu bölge onun ölümünden sonra Evrenâbâd olarak anılmıştır.

Tac Mahal

Muhyeddin Âlemgir Evrengzib'in ölümünden sonra, Babürlü Devleti, iç çatışmalar ve taht mücadeleleri içinde çöküş dönemine girmiştir. 1748 yılına kadar hüküm süren Muhammed Nureddin döneminde 6 Şubat 1739'da İran şahı Afşar Nadir, Lahor'dan başlamak üzere Hindistan'ın bir bölümünü ele geçirmiştir. Muhammed Nureddin'le anlaşma yapmış ve çok değerli hazineleri ele geçirmiştir. Hindistan'ın koruyuculuğunu üstlenerek aynı yıl ülkesine dönmüştür. Hindistan'ın çevresindeki denizlerdeki Portekiz hâkimiyeti İngilizlere geçtikten sonra 1804 yılından itibaren İngilizler, Babürlü sarayına yerleşerek giderek artan imtiyazlar kazanmışlardır. Şehirlerde hâkimiyet kuran İngilizler, hükümdarlara karşı ayaklanmalar düzenlemişler ve sonuçta 1858 yılında son padişah II. Babür Şah tahttan indirilmiş ve 1862 yılında akraba ve yakınlarının gözleri önünde öldürülmüştür. 2

Ağustos 1852'de Hindistan resmen İngiliz sömürgesi olmuş ve Kraliçe Victoria'yı imparatoriçe olarak tanımıştır.

1206 yılından 1858 yılına kadar, 652 yıl kuzey Hindistan'da hanedan değişiklikleriyle devam eden Türk hâkimiyeti süresince yerli halkın örf, âdet ve dini inaçlarını serbest bir şekilde yaşamaları sağlanmış ve hâkim olunan bölgeler mamur edilmiştir. Delhi Sultanlığı'ndan itibaren özel bir uslûba sahip mimâri eserler Babürlüler döneminde de geliştirilerek devam ettirilmiştir. Binalar kadar bahçe mimârisine de önem verilmiştir. Babürlü başkentleri Kabil, Lahor, Delhi, Agra ve Fetihpur Sirki de pek çok cami, türbe, bahçe, köprü, suyolları ve köşkler yaptırılmıştır. Agra'da Tac Mahal, Kale, Müsemmem Burc, Moti Mescit, Has Mahal, Cuma Mescit, Ekber ve İttimadüddevle Türbeleri önemli yapılar olarak ayakta durmaktadır. Agra'nın 37 kilometre güneybatısında Sirki Dağı tepesinde kurulmuş bulunan Fetihpur Sirki de Türkî/Rumî Sultan Raca Birbal Sarayı, Penc Mahal, Dervâze, Jodh Bai Sarayı ve Şeyh Sâlim Çişti Türbesi dikkat çeken mimâri eserlerdir. Delhi'de Kızıl Kale/Red Forth, Lâhor, Keşmir/Keşmir ve Kâbil Kapıları, Lâl Kale adlı saray, Nehr-i behişt Kanalı, İmtiyaz Mahal/Renkli Saray, Kale-i Mualla, Selimgarh Kalesi, Humayun, Ateke Han, İsa Han, Han-ı Hanan, Safdar Ceng, Gazieddin, Şeyh Fazullah Cemal Han, Edhem Han, Mirza Necep ve Muhammed kulu türbeleri arasında en görkemlisi Sultan Humâyun'a ait olandır. Cuma Mescit, Begümpüri Mescit, Hayr'ül Mescit, Hirki Mescit, Ziynet'ül-Mescit ve Fetihpuri Mescit Babürlüler döneminde yaptırılan camilerin bir bölümüdür. Pencap bölgesinin tarihi ve en büyük şehirlerinden olan Lahor, Ekber Şah döneminde 1584-1598 yılları arasında Babürlülerin başkenti olmuştur. Lahor Babürlüler döneminde zenginlik ve ihtişamın zirvesine ulaşmıştır. Ekber Şah'ın türbesi, Moti Mescit, Kale binalarına Hâbgâh/Uyku daireleri, Anarkali Türbesi ve Vezirhan Camii, Padişahî Camii, Lahor'un önemli yapıları arasında yer almaktadır. Bu başkentlerin dışındaki yerleşim merkezlerinde de yüzlerce değerli mimari yapı bulunmaktadır. Babürlüler döneminde tarihe önem verilmiş ve bütün hükümdarların hizmet dönemleriyle ilgili çok kere kendileri tarafından, bazen de ısmarlama usülüyle tarihler yazılmıştır. Babür'ün kaleme aldığı Babürnâme, gerek uslûp gerek hat ve gerekse içerik açısından bugün de değerli eserler arasında yer almaktadır. [294] Osmanlı ile Babürlüler arasında hem uzaklık ve sınır bulunmaması hem de Osmanlıların, Ankara Savaşı'ndan sonra Timur ve Timur soyundan gelenlere mesafeli olmaları sebepleriyle yakın ilişkiler kurulmamıştır. Ayrıca Babürlülerin Özbeklerle hep mücadele içinde olmaları, Osmanlıların Özbeklere yakın olmaları da ilişkilerin sıklığını engellemiştir. Bu sebeplere rağmen iki devlet de son dönemlerinde ülkelerinde karşılıklı diplomatik elçi bulundurmuşlardır. [295]

[294] Prof. Dr. Enver Konukçu, "Babür-lüler", Hindistan'daki Temürlüler", a.e. C. 8. s. 744- 760.

[295] Doç. Dr. Azmi Özcan, "Osmanlı Babürlü Devleti Arasındaki İlişkiler" a.e. C. 8. s. 761- 765.

V. Bölüm

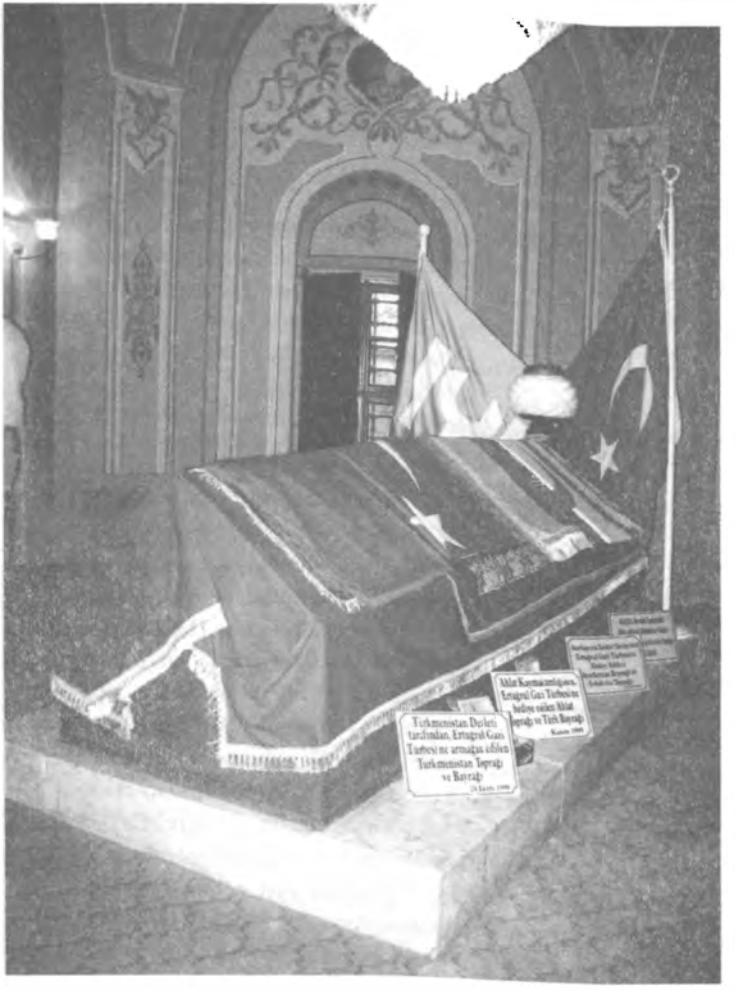
OSMANLILAR

Osmanlı İmparatorluğu
Kuruluş Dönemi

Oğuzların/Türkmenlerin batıya büyük kitleler hâlindeki göçleri iki aşamada gerçekleşmiştir. İlki, Selçuklular önderliğinde Türkmenlerin 1020'lerde Azerbaycan'ı ele geçirmeleri ve Anadolu akınları sonucunda Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'yle Doğu Roma'nın/Bizans'ın elinde bulunan Anadolu'yu fethe açmasıyla başlamıştır. Malazgirt yenilgisinden sonra Doğu Roma Devleti'nin/ Bizans'ın direnci giderek kırılmış ve birkaç yıl içinde Türkmenler, Anadolu'ya girmişler ve Ege/Adalar Denizi'ne kadar olan alanlara yerleşmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve Harzemşahların yükselişi döneminde de Anadolu'ya Türkmen göçleri devam etmiştir. Kayı boyu bu tarihlerde Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Ertuğrul Gazi 1230 yılında Türkiye Selçukluları ile Harzemşahlar arasında yapılan meydan savaşında Selçuklu saflarında yer almıştır. Yine 1231 yılında İznik Rum İmparatorunun Selçuklu sınırına saldırması üzerine Alâaddin Keykubat'ın açtığı seferde Ertuğrul Gazi, Kayı boyu akıncılarıyla birlikte sefere katılmıştır. Kayı boyunun bir bölümü bu dönemde I. Alâaddin Keykubad (1219-1236) tarafından Ankara'nın batısında Karacadağ bölgesine yerleştirilmiştir. Ertuğrul Gazi, Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubat tarafından Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı gaza yapmak ve kazandığı toprakları yurt edinmek üzere görevlendirilmiştir. Alâaddin Keykubat, Ertuğrul Gazi'ye davul ve sancak göndererek beyliğini tanımıştır. Gaza yapmak ve yeni yurtlar edinmek üzere görevlendirilen beylere o dönemde uc beyi denilmektedir. Ertuğrul Gazi. 400 çadırlık küçük bir boyun beyi olduğu için Selçuklu sultanına değil Germiyanoğullarına bağlı bir uc beyi statüsü kazanmıştır. Ertuğrul Gazi başkanlığındaki Kayılar 1236 yılında Karacahisar ve Söğüt'ü fethetmiş ve Bilecik Rum beyini vergiye bağlamışlardır. Selçuklulara bağlı uc beyleri, aşiret reisi değil yönetim ve siyaset usûlleri bilen Selçuklu devlet adamlarıdır. Uc Beyliği geleneği, bir okul gibi kurallara bağlıdır ve uc beyleri kanun ve nizâma göre yetiştirilmişlerdir. Uc Beyliği geleneğine göre yetişmiş, başarıları bilinen aristokrat ailelerden gelenler uc beyi yapılmıştır. Her fetih yapan ve ganimet kazanan uc beyi yapılmamıştır.[296]

[296] Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi Ecer, "Osmanlı Devleti'nin İstiklal Hutbesini Okuyan Devlet Adamı Dursun Fakih", Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. C. I. s. 181- 189.

Söğüt, Ertuğrul Gazi Türbesi

Anadolu'ya ikinci büyük göç 1220'lerden sonra Cengiz Han'ın kurduğu Moğol Devleti'nin imparatorluğa dönüş safhasında Moğol ordularının istilalarından kaçan Orta Asya'daki Türkmenler/Oğuzlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Moğol baskısı altında Maveraünnehir, Horasan ve Azerbaycan'dan gelen ikinci büyük göç sonunda Anadolu'da kırsal bölgeler ve şehir merkezleri Türkmen nüfusu ile yoğunlaşmış ve Anadolu bu dönemde Türkleşmiştir. Göçmenler arasında şehirli, köylü, ülemâ, tüccar ve sanatkârlar da dâhil olmak üzere her

sosyal grup yer almıştır. 1279 yılında Anadolu'dan geçen Marco Polo, Anadolu'yu "Türkmenia" olarak adlandırmıştır. Bu dönemde yerleşik köyler kuran Türkmenler, bu tarihten itibaren köylerine Çepni, Bayat, Eymir, Avdan, Kayı gibi boy adlarını vermişlerdir. Türkiye Selçuklu Devleti 1235'te Moğolların yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Asıl Moğol hâkimiyeti 1243 Köse Dağ yenilgisinden sonra Moğol generali Baycu'nun kalabalık Moğol ordusu ve Moğol-Türk aşiretleriyle Anadolu'yu istilasıyla gerçekleşmiştir. Orta Anadolu'daki Moğol baskısının giderek güçlenmesi Türkmenlerin Batı Anadolu'ya göçmelerine sebep olmuştur. 1240'larda Malatya'da bulunan Germiyanoğulları bu baskı altında 1260'larda Kütahya'ya geçmişler ve Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı en güçlü beylik hâline gelmişlerdir. Karamanoğullarının 1277'de Memluk hükümdarı Baybars'la birlikte Selçuklu ve Türkmenlerin desteğinde Moğol hâkimiyetine son verme girişimi yenilgiyle sonuçlanmıştır. Moğol denetimi, Moğol valilerinin ve İranlı bürokratların Anadolu'da bütünüyle söz sahibi olmaları ve Türkmen beyliklerinin güçlenmesi de bu zamanda olmuştur. Böylece siyasî güç Orta Anadolu'dan batı uçlara ve uç beylerine geçmiştir. İlhanlı hükümdarlarının Türkmen isyanlarını bastırmak için düzenlediği seferler çok kere Türkmen beyliklerinin aleyhine sonuçlanmışsa da bu baskının zayıfladığı zamanlarda bağımsızlık hareketleri hızlanmıştır. Selçuklu ve Bizans/Doğu Roma kaynaklarına göre Kastamonu'dan Aşağı Sakarya bölgesine kadar uzanan yerlerde yoğun Türkmen varlığı ve 1290'larda ortaya çıkan olayların Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile doğrudan doğruya ilgilidir. Selçuklu Devleti'nin uç bölgelerini Akdeniz'den Karadeniz'e ulaşan bölgelerde Eşrefoğulları, Hamidoğulları, Sahip Ataoğulları, Germiyan/Alişir oğulları, Çobanoğulları temsil etmiştir. Selçuklu sınırları ötesinde Bizans'tan/Doğu Roma'dan fethedilen yeni topraklar üzerinde kurulmuş Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı beylikleri batı ucları temsil etmişlerdir. Türkmen egemenlikleriyle yarı bağımsız Anadolu şekillenmiştir.[297]

Bu tarihlerde büyük ölçüde Orta Anadolu'da bulunan Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle birlikte Türk beyliklerinin gelişmeleri hızlanmıştır. Bu dönemde Anadolu dışındaki dünyanın durumu da kısaca şöyle özetlenebilir. 13. yüzyıla girildiğinde Bizans'ın/Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları küçülmüş eski askerî ve ekonomik gücü kalmamıştır. Taht kavgalarının yarattığı istikrarsız bir döneme girmiştir. IV. Haçlı seferi sonunda Haçlıların İstanbul'u işgal etmeleri üzerine Bizans'tan/Doğu Roma'dan kaçanlar tarafından Trabzon ve çevresinde kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu da Cengiz Han'ın

[297] Prof. Dr. Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. C. I. s. 37-132.

kurduğu Türk-Moğol İmparatorluğu'nun İran'daki parçası ve devamı olan İlhanlı baskısı altına girmiştir. İlhanlı Devleti bu bölgenin en güçlü devleti konumundadır. Altınorda/Altınordu Devleti de Cengiz Han'ın ölümünden sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurumlaşan ve zaman içinde bütünüyle Türkleşmiş büyük ve güçlü bir devlettir. 13. yüzyılda Balkanlar'da güçlü ve büyük bir devlet bulunmamakla beraber Sırp, Bulgar, Macar devletleriyle; Arnavutluk, Bosna-Hersek, Eflâk-Boğdan, Erdel gibi siyasî yapılar gelişmektedirler. Denizci olan İtalyan devletlerinden Venedikliler ve Cenevizliler Ege, Akdeniz ve Karadeniz'de ticaret kolonilerini kurmuşlar ve denizleri büyük ölçüde denetim altına almışlardır.

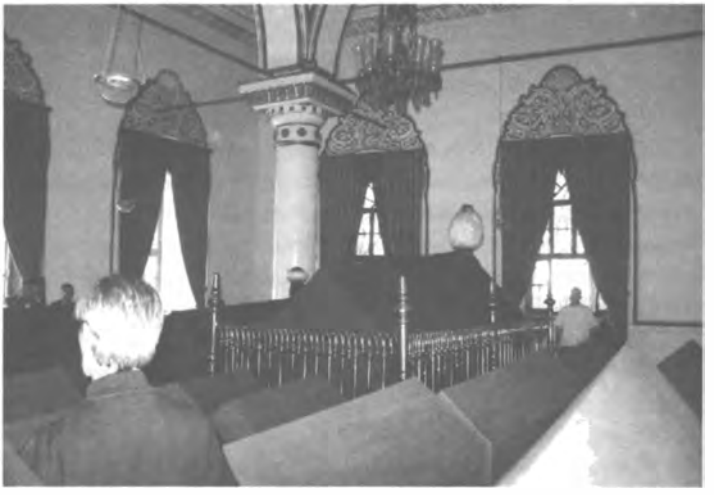
1261'den itibaren, Moğol hâkimiyetinin giderek zayıflamaya başlamasıyla Kızılırmak'ın batısındaki bölgede/Kastamonu-Ankara-Akşehir-Antalya hattının batısında uc beylikleri güçlerini artırmışlardır. Türkmen beyliklerinden Konya'ya hâkim olan Karamanoğulları, Selçukluların yerini almak çabası içindedirler. Batı Anadolu'da Aydınoğulları, güçlü bir donanmayla Adalar/Ege Denizi'nde gazalar yapmaktadırlar. Beylikler arasında en son Söğüt'te kurulan Osmanlı Beyliği en mütevazı olanıdır. Osmanlı Devleti'nin 1299 yılında kuruluşundan 1453 yılında İstanbul'un fethine kadar geçen döneme "Kuruluş Devri" denilmiştir. I. Osman, Orhan Bey, I. Murat, I. Bayezid/Yıldırım Beyazıt, I. Mehmed/Çelebi Mehmed, II. Murad, II. Mehmed/Fatih Sultan Mehmed de ilk iki yıllık saltanatıyla Kuruluş Devri padişahları olarak kabul edilmektedir.

Osman Bey/ Osman Gazi/ I. Osman

Ertuğrul Gazi, tahminen doksan yaşında 1288'de vefat ettiğinde, Osmanlı Beyliği; Karacadağ, Söğüt, Domaniç ve çevresinde 4800 kilometrekarelik araziye sahiptir. Ertuğrul Gazi'nin, oğlu Osman Gazi'ye vasiyeti özetle şöyledir: "Allah ü Teâlâ'nın emirlerine muhalif bir iş eylemeyesin! Bilmediğini âlimlerden sorup anlayasın! İyice bilmeyince bir işe başlamayasın! Sana itâat edenleri hoş tutasın! Askerine in'âmı, ihsânı eksik etmeyesin ki, insan ihsânın kuludur. Zâlim olma! Âlemi adaletle şenlendir ve Allah için çalışmayı terk etmeyerek beni şâd et! Nerede bir ilim ehli duyarsan, ona rağbet, ikbâl ve hilm/yumuşaklık göster! Askerine ve malına gurur getirip, ilim ehlinden uzaklaşma! Bizim işimiz, Allah yoludur ve maksadımız, Allah'ın dinini yaymaktır. Yoksa, gavga ve cihangirlik dâvâsı değildir. Sana da bunlar yaraşır. Dâima herkese ihsânda bulun! Memleket işlerini noksansız gör!" Ertuğrul Gazi'nin bu vasiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel yönetim felsefesi olmuştur.

Osman Gazi, babasından beyliği devraldıktan sonra fetih hareketlerini hızlandırmış ve kısa sürede İnönü, Eskişehir, Karacahisar, Yarhisar, İnegöl ve Bilecik'i Karakoyunlular almıştır. Osman Bey, beyliğin merkezini Bilecik'e nakletmiştir. Bu fetihlerden sonra Osman Bey, Selçuklu sultanı II. Alâaddin'in, hâkimiyet alâmetleri olarak gönderdiği davul, bayrak, at, kılıç, kaftanı törenle almıştır. Uc beyliği onaylanan Bizans'la mücadele etmekte olan Osman Gazi, böylece kendi nüfuz bölgesini ve oradaki reayayı/Hristiyan halkı, Bizans'a/Doğu Roma'ya ve komşu beyliklere karşı koruma sorumluluğunu üstlenmiştur. Aynı tarihlerde Türkiye Selçuklularının Moğollara karşı giriştikleri başarısız Sülemiş isyanı sonucunda Sultan III. Alaaddin Keykubad'ın kaçarak önce beyliklere sonra Bizans'a/Doğu Roma'ya sığınmasıyla Selçuklu Devleti başsız kalmıştır. Bu olay üzerine Osman Gazi, 27 Ocak 1299'da Karacahisar'da, Osmanlı Beyliği Kadılığına atadığı Dursun Fakih'e cuma hutbesi okutmuş, cuma namazını kıldırarak bağımsızlığını ilan etmiştir.[298] Osman Bey'in bir hanedan kurucusu durumuna gelmesi 1301'de İznik ve Bursa'yı almak üzere hareket etmesinden sonra Bizans/ Doğu Roma ile yaptığı Bapheus/Koyunhisar Savaşı'nda zafer kazanmasıyla gerçekleşmiştir. Osman Bey'in kuvvetleri, Bursa önüne kadar akınlar yapmış ve Lefke, Mekece, Akhisar, Geyve ve Leblebici Kalelerini fethetmiştir. Bazı araştırıcılar, 27 Temmuz 1301'de kazanılan Bapheus/ Koyunhisar Zaferi'nin tarihini Osmanlı Devleti'nin kuruluşu olarak kabul etmektedirler. Çünkü bu tarihten sonra Osman Gazi tartışılmamış ve diğer beyliklere bağlı çok sayıda Türkmen Osmanlılara katılmıştır.

298. Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vehbi Ecer. "Osmanlı Devleti'nin İstiklal Hut-besini Okuyan Devlet Adamı Dursun Fakih," Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. c. I s. 181- 189.

Bursa, Osman Gazi Türbesi

Orhan Gazi/ Orhan Bey

1324 yılında Osman Gazi'nin ölümünden sonra yerini Orhan Gazi'nin alması doğal bir gelişme gibi algılanmıştır.[299] Osman Gazi, sağlığının bozulması üzerine 1320 yılında askerî faaliyetlerin başına oğlu Orhan Gazi'yi getirmiş ve ölümüne kadar kendisi teşkilatlanmayla uğraşmıştır. Osman Gazi döneminde başlayan Bursa'nın kuşatılması, 1326 yılında Orhan Gazi'nin mücadeleleri sonucunda tekfurun şehri teslimiyle sonuçlanmıştır. Osmanlı Beylik merkezi Bursa'ya nakledilmiş ve şehir yeni binalarla imar edilmiştir.

Bursa, Orhan Gazi Türbesi

1330'lı yıllarda Osmanlı tarihinin dönüm noktalarından birisi yaşanmıştır. 1305-1331 yılları arasında Osmanlılar Adapazarı'nda ve Sapanca'nın doğusuna yerleşmişlerdir. Bursa, İznik ve İzmit'i baskı altında tutmuşlar ve Bizans'ı/Doğu Roma'yı açlık sınırına getirerek teslim olmaya zorlamışlardır. 1324-1362 yılları arasında hükümran olan Orhan Gazi döneminde ise İznik ovasını ele geçirmişlerdir. İstanbul'a en yakın iki önemli şehir İznik ve ardından İzmit'i almak üzere hazırlık yapılmıştır. 28 Mayıs 1229'da yapılan Pelekanon/Eskihisar Savaşı, İstanbul'un fethi gibi Bizans/Doğu Roma ve Osmanlı tarihinin belirleyici olaylarından biridir. Osmanlı Devleti'nin Pelekanon / Eskihisar zaferinden sonra 2 Mart 1331 yılında İznik, 1337 yılında İzmit düşmüştür. Bu arada Hereke dâhil olmak üzere bu sahildeki tüm küçük hisarlar, Osmanlıların eline geçmiştir. Türkler Anadolu tara-

[299] Prof. Dr. Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış" Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. c.I. s. 37- 132.

fından İstanbul Boğazı'na ulaşmışlardır.[300] Osmanlıların Bizans'a / Doğu Roma'ya karşı kazandığı zaferler ve giderek güçlenmesi diğer beyliklerdeki Türkmenlerin Osman eline göç etmesini sağlamıştır. Edebali, Dâvûd-ı Kayserî, Dursun Fakih gibi âlimler, Karaman

Bilecik, Şeyh Edebali Türbesi

ülkesinden Osmanlı toprağına gelerek kültür faaliyetlerini başlatmışlardır. Orhan Gazi döneminde Bizans'a/Doğu Roma'ya karşı kazanılan Pelekanon Muharebesi'nden sonra 1331'de İznik fethiyle Osmanlı Devleti, diğer Türkmen beylikleri üzerinde hâkim bir güç hâline gelmiştir. Bu tarihlerde Bizans'ta/Doğu Roma'da iç savaş başlamış ve hanedan üyelerinden Kantakuzen, Osmanlı Beyliği'yle ittifaka girmiştir. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa önce Çimpe Hisarı'nı ele geçirmiş, burayı bir üs olarak kullanarak Biga'da topladığı orduyu, Güney Marmara kıyısında Kemer limanından gemilerle naklederek Bolayır'ı zapt etmiştir. Ardından kuvvetlerini iki kola ayırmış, bir taraftan Gelibolu'ya, öbür yandan da Trakya'ya karşı iki uç kurmuş ve düzenli gaza akınlarının sonucunda 1354 yılında Gelibolu'yu ele geçirmiştir. Böylece ilk Rumeli fethi gerçekleşmiştir. 1357'de veliaht Süleyman Paşa'nın ardından Sultan Orhan Gazi'nin ölümleriyle, Rumeli'deki fetihlerin bir süre durmuştur.

300. Prof. Dr. Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bakış", Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. C. I. s. 37-132.

Çanakkale, Bolayır, Gazi Süleyman Paşa Türbesi

I. Murad/ Murad Hüdâvendigâr

Orhan Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu I. Murad geçmiştir. Hüdavendigâr ünvanı ile anılan üçüncü Osmanlı sultanı I. Murad, 1362-1389 yılları arasında hükümdar olmuştur. I. Murad döneminde Ankara, Karamanoğullarından alınmıştır. I. Murad oğlu Yıldırım Bayezıd'ı Germiyan beyinin kızıyla evlendirerek Kütahya, Tavşanlı, Simav ve dolaylarını çehiz olarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Hamitoğullarından Eğirdir ve çevresi satın alınmıştır. Karaman Beyi Alaaddin Ali Bey'le kızını evlendirerek dostluk kurmaya çalışmıştır. Karamanoğullarıyla antlaşma sağlanamayınca savaş yapılmış ve Osmanlılar galip gelmişlerdir.

Kütahya, Hayme Ana Türbesi

I. Murad, damadı Alaaddin Ali Bey'i affederek barış yapmıştır. I. Murad, döneminde Balkanlar'da 1362 yılında Edirne ve Filibe fethedilmiştir. Edirne'nin fethi ile Sırp ve Bulgarların Bizans'la/Doğu Roma bağlantısı kesilmiştir. Edirne ve Filibe'nin Osmanlı egemenliğine girmesinden rahatsızlık duyan Sırplar ve Bulgarlar Papa'ya başvurarak bir Haçlı Seferi hazırlatmışlardır. Sırp, Bulgar, Macar, Eflâk-Boğdan ve Bosnalılarlardan kurulan Haçlı Ordusu Osmanlılara karşı savaş açmıştır. 1364 yılında Sırpsındığı'nda Haçlı Ordusunu Hacı İlbey komutasındaki bir akıncı birliği ani bir baskınla yok etmiştir. Bu zaferle Balkan devletleri üzerindeki Macarların etkisi kırılmış, Türklerin Balkanlar'daki ilerlemeleri hız kazanmıştır. Sırp Sındığı Zaferi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin başkenti Edirne'ye taşınmıştır. Sırplarla 1371 Çirmen Savaşları yapılmış ve bu savaşlar da Osmanlıların galibiyetleriyle sonuçlanmıştır.

Bursa, Murad Hüdavendigar Camii

Osmanlıların Balkanlar'da ilerleyişini durdurmak için Sırp Kralı Lazar'ın öncülüğünde hazırlanan Haçlı Ordusu ile Osmanlı Ordusu 1389 yılında I. Kosova'da karşılaşmış ve savaşı I. Murad komutasındaki Osmanlı Ordusu kazanmıştır. Zaferden sonra savaş meydanında yaralılarla ilgilenen I. Murad Hüdavendigâr bir Sırp askeri tarafından şehit edilmiştir. I. Murad döneminde Divan teşkilatı sistemli ve sürekli hale getirilmiş ve Kapıkulu Ocakları kurulmuştur.

I. Beyâzıd/ Yıldırım Beyazıt ve Fetret Dönemi

Murad Hüdavendigâr'ın ölümünden sonra yerine oğlu I. Beyazıt geçmiştir. 1389-1402 yılları arasında hükümdar olan ve "Yıldırım" sıfatıyla anılan I. Beyazıt'ın İstanbul'u kuşatması üzerine Bizans/Doğu Roma ve Macarlar, Osmanlıların Balkanlar'daki ilerleyişini durdurmak için Papa'dan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Macar, Fransız, Alman, İngiliz, Polonyalı, Venedikli ve diğer bazı Hristiyan grupların da katılımıyla yeni bir Haçlı Ordusu kurulmuştur. Haçlı Ordusu 1396 yılında Niğbolu Kalesi'ni kuşatmış, Yıldırım Beyazıt İstanbul kuşatmasını kaldırmış ve hızla Niğbolu önlerine gelerek Haçlı ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Niğbolu Zaferi'nden sonra Bulgaristan bütünüyle Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Mısır'da bulunan halife, Yıldırım Beyazıt'a "Rum Diyarının Sultanı" ünvanını vermiştir. Anadolu'da Türk birliğini sağlama girişimleri Orhan Bey zamanında başlatılmış, Karesi Beyliği Osmanlılara bağlanmış, Ankara Ahilerden alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. I. Murad devrinde beyliklerle akrabalık yoluyla dostluk kurulmaya çalışılmış, Germiyanoğullarından çehiz olarak bazı topraklar kazanılmış, Karaman Beyi akrabalığa rağmen düşmanca davranışlarını sürdürünce üzerine sefer düzenlenmiş, yine Hamitoğullarından para karşılığı bazı topraklar satın alınmıştır. Yıldırım Beyazıt'ın, Anadolu birliğini sağlamak üzere düzenlediği iki seferle Batı Anadolu'daki beyliklerden Germiyan, Aydın, Saruhan, Menteşe, Candaroğulları ve Hamitoğulları beyliklerine son verilerek Osmanlı egemenliği alanı genişletilmiştir. Kadı Burhanettin Beyliği /Eretna Devleti ile yapılan Kırkdilim Savaşı'nda Osmanlı kuvvetleri yenilmiş ve Şehzade Ertuğrul, bu mücadeleler sırasında şehit olmuştur. Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu Devleti'yle yaptığı savaşta ölümü üzerine bu beyliğin toprakları da Osmanlılara katılmıştır. 1401 yılında Karamanoğulları Beyliği'ne son verilmiş ve Dulkadiroğulları Beyliği Osmanlılara bağlanmıştır.

Yıldırım Beyazıt 1291-1400 yılları arasında İstanbul'u 4 kez kuşatmış, bu kuşatmalar sırasında Bizans'a/Doğu Roma'ya Karadeniz'den gelecek yardımları engellemek için Boğaz'ın Anadolu yakasına Anadolu Hisarı/Güzelce Hisar yaptırmıştır. Yıldırım Beyazıt, İstanbul kuşatmalarından Karamanoğullarının problem çıkarması; Haçlı saldırıları sonucunda yapılan Niğbolu Savaşı; Timur'un büyük bir güçle batı gelmesi gibi sebeplerle sonuç alamamıştır.

Bursa, Yıldırım Külliyesi

Yıldırım Beyazıt, Timur'un Anadolu'ya doğru sefere çıkması üzerine Bizans/Doğu Roma ile anlaşma imzalamış ve 4. İstanbul kuşatmasını kaldırmıştır. Yıldırım Beyazıt, bu anlaşmayla Bizans'ın/Doğu Roma'nın, İstanbul'da Türk mahallesi kurmasını ve bir cami yaptırmasını; Türklerin ticaret amacıyla serbestçe İstanbul'a girebilmelerini; İstanbul'da Türklerin davalarına bakmak için kadı bulundurulmasını; Bizans'ın Osmanlı Devleti'ne vergi vermesini sağlamıştır.

15. yüzyıl başlarında Osmanlılar doğuda Memluk ve Timur devletleriyle komşu olmuşlardır. Timur Çağatay Hanlığı'na son vererek büyük bir devlet kurmuş, Altınorda/Altın Ordu Devleti'nin parçalanmasına yol açmıştır. İran, Irak ve Kuzey Hindistan'ı topraklarına katmış, 1400 yılından itibaren Osmanlı topraklarına saldırmaya başlamıştır. Yıldırım Beyazıt tarafından toprakları alınan Anadolu beylerinin bir kısmı Timur'a sığınmış ve ondan destek istemişlerdir. Timur tarafından toprakları alınan Irak hükümdarı Celayiroğlu Ahmed ve Karakoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman da, Yıldırım Beyazıt'a

sığınmışlardır. Emir Timur, Çin'e yapacağı sefer öncesinde arkasında güçlü bir devlet bırakmak istememiştir. Emir Timur, Yıldırım Beyazıt'tan Anadolu beylerinin topraklarını iade etmesini; Celayiroğlu Ahmed ve Kara Yülük Osman'ın kendisine teslim edilmesini; Osmanlı Devleti'nin kendisine bağlılığını bildirmesini istemiştir. Yıldırım Beyazıt'ın bu istekleri şiddetle ve Timur'a hakaret ederek reddetmesinden sonra 1402 yılında Ankara Savaşı başlamıştır. Timur ve Yıldırım Beyazıt'ın orduları arasında savaş, Ankara'da Çubuk Ovası'nda yapılmıştır. Karatatarlarının ve Anadolu Beylikleri askerlerinin Timur'un tarafına geçmesi, Yıldırım Beyazıt'ın oğullarının savaş meydanını terk etmeleri, Osmanlı ordusunun savaşı kaybetmesine ve Yıldırım Beyazıt'ın esir düşmesine sebep olmuştur.

Bu savaş sonucunda Türk tarihindeki hızlı ilerleme durmuş ve bazı alanlarda başa dönülmüştür. İlk ve son kez bir Osmanlı padişahı savaşta esir düşmüş; Osmanlı Devleti 11 yıl sürecek fetret devrine girmiş; Anadolu'da sağlanan Türk birliği bozulmuş, Karesi ve Kadı Burhaneddin beylikleri dışındaki egemenliklerini kaybeden beylikler tekrar kurulmuş; Balkanlar'da Osmanlı ilerleyişi bir süre durmuş ve bazı topraklar kaybedilmiştir ve İstanbul'un fethi 50 yıl gecikmiştir.

Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra Yıldırım Beyazıt'ın 4 oğlu arasında başlayan ve 1402-1413 yılları arasında 11 yıl süren taht kavgası dönemine "Fetret Devri" denmiştir. Timur'un asıl amacı kendisine rakip olabilecek büyük bir Osmanlı Devleti'nin oluşmasını engellemektir. Bu nedenle savaşı kazandıktan sonra Anadolu beylerinin topraklarını geri vermiş ve bu yolla Anadolu Türk birliğini parçaladıktan sonra Osmanlı ülkesini Yıldırım Beyazıt'ın oğullarına bırakmıştır.

Çelebi Mehmed/ Sultan I. Mehmed

1402 Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Beyazıt'ın oğulları arasında başlayan saltanat kavgasının 1413 yılında Çelebi Mehmed'in ülkenin yönetimini ele geçirmesine kadar geçen süre Fetret Devri/Zayıflık Dönemi veya Fâsıla-ı Saltanat/ Saltanat Arası diye adlandırılmıştır. 1413-1421 yılları arasında Osmanlı tahtında oturan Mehmed Çelebi, Yıldırım Beyazıt'ın Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızı Devlet Sultan'la evliliğinden doğan oğludur. Kaynaklarda Çelebi Mehmed, beyaz tenli, kara gözlü, çatık kaşlı, gür sakallı, açık alınlı, geniş omuzlu, orta boylu ve güler yüzlü olarak tasvir edilmiştir. Duygusal haraket etmeyen, sağ duyu sahibi, sabırlı, sadık, nâzik, cömert, ağırbaşlı ve

ciddi bir karaktere sahip olduğu ifade edilmiştir. Güvenilir kişiliğiyle yönettiği halkların saygı ve sevgisini, ilişkide olduğu çağdaş hükümdarların güvenini kazanmıştır. Çelebi Mehmed, akılcı ve stratejik yaklaşımlarla siyasî ve toplumsal çözülmeyi durdurmuş ve ülkesinde barış ve huzuru sağlamıştır. Bu hizmetlerinden ötürü tarihçiler Çelebi Mehmed'i, Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde "sultan" ünvanı ilk defa Çelebi Mehmed için kullanılmıştır. Çelebi Mehmed, 24 savaşa bizzat katılmış ve kırk kadar yara almıştır. Çelebi Mehmed döneminde Anadolu'da yaşanan karışıklıklar arasında en önemlisi Şeyh Bedreddin isyanıdır. Simavna Kadısının oğlu olan Şeyh Bedreddin Mahmud, Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde yetişen önemli İslam hukukçusu/fakih ve mutasavvıflarındandır. Şeyh Bedreddin, Edirne yakınlarında bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Simavna kasabasında doğmuştur. İlköğrenimini babasının yanında yapan Bedreddin, daha sonra Bursa, Konya, Şam ve Kudüs'te tahsilini tamamladıktan sonra 1383'te Mekke ve Medine'ye gitmiştir. Medine'den Kahire'ye geçen Şeyh Bedreddin Mısır Türk/Memlûk Devleti hükümdarı Berkuk'un oğluna hoca olarak görevlendirilmiştir. 1403'te Tebriz'e gelen Şeyh Bedreddin, Timur'un sarayında yapılan bilimsel tartışmalarda dikkat çekmiş ve Timur'un da takdirini kazanmıştır. Daha sonra Edirne'ye dönmek isteyen Şeyh Bedreddin, önce Konya'ya gelmiş ve halktan büyük alâka görmüştür. Kütahya, Bursa ve Gelibolu üzerinden Edirne'ye gitmiştir. 1411 yılında Yıldırım Beyazıt'ın oğullarından Musa Çelebi, Edirne'de hükümdarlığını ilan ettiğinde Şeyh Bedreddin'i kazasker tayin etmiştir. 1413 yılında Mehmed Çelebi, Musa Çelebi'yi yenilgiye uğratarak Osmanlı tahtına oturunca Şeyh Bedreddin, ailesiyle birlikte İznik'e sürülmüş ve burada göz hapsinde tutulmuştur. Şeyh Bedreddin'in taraftarlarından Börklüce Mustafa, Aydın ve civarında kendisine bağlı kalabalık bir mürit ve sempatizan grubu oluşturmuştur. Börklüce Mustafa'nın hareketleri devlet tarafından takibe alınmıştır. Bunun üzerine Şeyh Bedreddin 1416 yılında İznik'ten kaçarak önce Kastamonu'da İsfendiyar Bey'e sığınmış, istediği desteği bulamayınca Sinop limanından bir gemiyle Rumeli'ye geçmiştir. Çelebi Mehmed, Karaburun'da ve Manisa'da bulunan Şeyh Bedreddin, taraftarlarını yenilgiye uğrattıktan sonra Şeyhi Serez'in ikametinde yakalanmıştır. Çelebi Mehmed, Şeyh Bedreddin'in, ulemâdan bir heyet önünde hareketlerinin İslamiyetle mi siyasetle mi alâkadar olduğu konusunun tartışmasını istemiştir. Tartışma sonucunda Şeyh Bedreddin'in kamu düzenini bozucu davranışlar içinde olduğuna karar verilmiştir. 18 Aralık 1416'da Şeyh Bedreddin ailesi ve malları korumaya alınarak

idam edilmiştir. Siyasî şöhreti yanında Şeyh Bedreddin, İslami bilimler ve tasavvuf alanlarında önemli eserler yazmış bir bilgindir.[301] Şeyh Bedreddin'in önemli ve değerli eserlere sahip bir din bilgini, mutasavvıf ve hukukçu olmasından dolayı siyasî bir isyanın lideri ve tetikleyicisi olup olmadığı bugün de tartışılmaktadır.[302]

Bursa, Çelebi Mehmed (Yeşil) Camii

Emir Timur, Ankara Savaşını kazandıktan sonra Candar, Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamid, Teke, Germiyan ve Karamanoğullarına topraklarını ve beyliklerini geri vermiştir. Anadolu'da Sivas, Tokat, Amasya, Çorum, Ankara, Eskişehir, Kocaeli, Bursa ve Balıkesir Osmanlılara bırakılmıştır. Kardeşlerini yenerek 1413 yılında Osmanlı tahtına oturan Çelebi Mehmed, sınırları küçülmüş ve savaş ve iç mücadelelerle yıpranmış ülkesinin başına geçtiğinde öncelikle Osmanlı Devleti'ni bütün birimleriyle işler hale getirmek, toplumda huzur ve barışı sağlamak üzere çaba harcamıştır. Çelebi Mehmed, Bizans/Doğu Roma ve diğer Balkan ülkeleriyle karşılıklı menfaatleri gözeterek dostluk ilişkisi kurmuştur. Bizans/Doğu Roma ve Sırplara geri istedikleri bazı toprakları vermiş ve Osmanlı lehine dış dünya ile barışı sağlamıştır. Diğer beyliklerle mücadele etmekle beraber olayları büyüterek devle-

[301] Prof. Dr. Necdet Öztürk, "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", a.e. C. 9. s. 231-251.

[302] Prof. Dr. Şerafettin Severcan, "Şeyh Bedreddin Olayı", a.e. C. 9. s. 259-275.

tini sıkıntıya sokmaktan kaçınmıştır. Saltanat mücadeleleri sırasında kardeşi Süleyman Çelebi'nin, Marmara kıyısında Bizansa'a/Doğu Roma'ya terk ettiği bazı yerleri, ayrıca Samsun, Saruhan ve Aydın illerini geri almıştır. Menteşe Beyliği'ni Osmanlı egemenliği altına sokmuştur. Cami, medrese, türbe, imaret gibi yapılarla ülkeyi bayındır hale getirmiştir. Çelebi Mehmed, 42 yaşında 1421 yılında hastalanarak ölmüştür. Hastalandıktan sonra Amasya Sancak Beyi oğlu şehzade II. Murad'ı Edirne'ye çağırtmış, o gelmeden ölürse ölümünün gizli tutulmasını emretmiştir. Çelebi Mehmed, ölümü ilk gizlenen padişah olmuştur. II. Murad, babasının yerine geçtikten sonra Çelebi Mehmed, başkent Bursa'da kendi yaptırdığı caminin yanındaki türbeye gömülmüştür.[303]

Bursa, Çelebi Mehmed (Yeşil Türbe)

303. Prof. Dr. Necdet Öztürk, "Fetret devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", a.e. c. 9. s. 221-231.

II. Murad

Osmanlı Devleti'nin dördüncü padişahı Çelebi Mehmed'in 1421 yılında ölümünden sonra yerine beş oğlundan en büyüğü olan Murad, tahta geçmiştir. I451 yılına kadar Osmanlı Devleti'ni başarıyla yöneten II. Murad, tarihi kaynaklarda orta boylu, ak benizli, koyu elâ gözlü, kumral saçlı, güler yüzlü, adil, kararlı, cesur, sorumluluk sahibi ve olgun bir kişi olarak tasvir edilmiştir. II. Murad babası Çelebi Mehmed gibi antlaşmalara ve sözüne sadık bir kişiliğe sahiptir. Sözünde durmayanları affetmemiştir. II. Murad sanata ve ilme önem vermiş sanatkârları ve ilim adamlarını himaye etmiştir. Şiir yazan ilk Osmanlı padişahıdır.

Sultan II. Murad, amcası ve kardeşiyle yapmak zorunda kaldığı saltanat mücadelesini bitirdikten sonra batıdaki Osmanlı hâkimiyetindeki toprakları elde etmeye çalışan Venedik, Eflâk ve Sırpları, akıncı beyleri vasıtasıyla denetim altına almıştır. 1423'te Arnavutluk'un bazı şehirleri de fethedilmiştir. Fetret döneminde Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Bizans'a/Doğu Roma'ya geçen ve ardından Venedik'e bırakılan Selânik için Venedik ile Osmanlılar arasında savaş yapılmıştır. 29 Mart 1430'da Selânik tekrar Osmanlı egemenliğine girmiştir. Haziran 1422'de İstanbul'u da kuşatan II. Murad, 1402'den sonra vassallıktan kurtulan Bizans'/Doğu Roma'yı tekrar denetim altına almıştır. Rumeli'de Yıldırım Beyazıt dönemindeki sınırlara ve huzura ulaşmak için çaba harcanmış ve Balkanlar'da büyük başarılar elde edilmiştir. Ancak 1441-1444 yılları arasında Venedik ve Macaristan diğer Avrupa ülkeleri ile birleşerek Osmanlıları Avrupa'dan çıkarmak için yeni bir Haçlı seferi düzenlemişlerdir. 1443 sonbaharında Morava ve İzlandi Derbendi"nde yapılan savaşlarda Osmanlı ordusu yenilmiştir. II. Murad, bu yenilgiden sorumlu olduklarını düşündüğü batı uç beyliklerini ortadan kaldırarak topraklarını Osmanlı hâkimiyeti altına almıştır. Morava ve İzlandi Derbendi yenilgisinden sonra 12 Haziran 1444'te Segedin/Szegedin Barışı yapılmıştır. Bu barışla padişaha bağlı olmak kaydıyla Sırp Despotluğu'nun ihyasına izin verilmiş, Tuna sınır kabul edilerek tarafların bu sınırları aşmaması karara bağlanmış; Bulgaristan'ın padişahın üstünlüğünü tanıması konularında anlaşmaya varılmıştır. Eflâk Beyine vergi yükümlülüğü ve padişaha bağlı olacağına dair maddeler de içeren antlaşma on yılla sınırlandırılmıştır. II. Murad, batıda ve doğuda aldığı bazı yerleri geri vererek Osmanlı Devleti'ni küçültmekle beraber, barışı sağlayarak devleti güven altına aldığı inancıyla Ağustos 1444'te 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed lehine tahttan çekilmiştir. II. Murad'ın tahttan çekilmesi, Vezir Çan-

Bursa, II. Murad Han Türbesi

Çandarlı Halil'in güçlenmesi ve ona karşı diğer vezirlerin taraf olmaları; devletin düzeninin bozulması; saltanat iddiasıyla Orhan Çelebi isimli düzme bir şehzadenin Bizans/Doğu Roma tarafından desteklenmesi; Doğu Roma'nın/Bizans'ın öncülüğünde Haçlıların Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak üzere yeniden saldırıya hazırlanmaları gibi sonuçlar doğurmuştur. Bu kargaşa üzerine Sultan II. Mehmed, babası Sultan II. Murad'ı Edirne'ye davet etmiştir. II. Murad, ordunun başına geçerek Varna'da bulunan birleşik Avrupa ordularından oluşan Haçlıları, 10 Kasım 1444 yılında büyük bir yenilgiye uğratmıştır. II. Murad'ın Varna Zaferi'nden sonra Haçlılar gerilemişler ve cesaretlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Osmanlıların Balkanlar'a yerleşmeleri devam etmiştir. II. Murad 1446 yılında Mora'yı Osmanlı hâkimiyeti altına almış ve 1448-50 yıllarında Arnavutluk'a seferler yapmıştır. II. Murad'ın devletin içinde ve dışındaki karışıklıklardan dolayı 1446 yılında ikinci kez tahta oturmasından sonra oğlu II. Mehmed, Manisa Sancakbeyliği görevine dönmüştür. Şehzade Mehmed, seferlerde babasının yanında yer almıştır. Macarlar, Eflâk Beyliği, Arnavutlar ve Slavlar, Osmanlılara karşı yeniden güç birliğine gitmişler ve bu hareketin sonucunda 17-20 Ekim 1448'de İkinci Kosova Savaşı yapılmış ve Osmanlı ordusunun gâlibiyeti ile sonuçlanmıştır. Selânik, İsladi-Derbendi, Varna, Mora ve Kosova Savaşlarına başkomutan olarak şahsen katılan Gazi padişah II. Murad 3 Şubat 1451'de hastalanarak vefat etmiştir. Osmanlı'nın kuruluş ve Fetret döneminin son padişahı olan II. Murad, Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük ölçüde Yıldırım Beyazıt dönemindeki gücüne ulaştırmıştır.

II. Murad, paşalar ve beyler arasındaki güç ve imtiyaz mücadelesini durdurmak için Osmanlı bürokrasisine devşirmelerden atama yolunu açmış ve Türk aristokrasisini ortadan kaldırmıştır. Saltanatı 12 yaşındaki oğlu II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed)'e devrettiğinde yeniçerilerin ayaklanarak padişahı geri istemeleri hareketi de, saltanat değişikliklerinde yeniçerilerin gücünün kullanılması gibi bir alışkanlığa imkân sağlamıştır. II. Murad, âlim, sanatkâr ve şairlere sarayında yer vermiş, pek çok önemli telif ve tercüme eserin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Osmanlı medreselerinde Mısır, İran, Türkistan ve Kırım gibi önemli ilim ve kültür merkezlerinin âlimlerini görevlendirmiştir. Yetenekli gençleri önemli bir ilim merkezi olan Kahire'ye eğitim ve öğrenim görmek üzere göndermiştir. II. Murad döneminde Osmanlı ülkesinde ilim ve sanat alanlarında önemli gelişmeler sağlanmıştır. Gene bu dönemde Osmanlı tarihçiliği açısından önem taşıyan tarih takvimleri, gazavat-nâme ve fetih-name türünde eserler yazılmıştır. Oğuz geleneğini günümüze taşıyan Yazıcızâde Ali'nin "Tarih-i Âl-i Selçuk" ve Molla Ârif Ali'nin 11. yüzyılda Anadolu fethini anlatan "Danişmendnâme" adlı eserleri II. Murad'ın emriyle yazılmıştır. II. Murad dönemi siyasî, askerî ve idarî alanlarda başarılı olduğu kadar devlet ve toplum hayatında önemli düzenlemeler yapılmış; ilim ve kültür hayatında sağlanan önemli gelişmelerle sağlam bir alt yapı meydana getirilmiştir.[304]

1453 İstanbul'un fethinden 1579 yılına kadar geçen süre Osmanlı Devleti'nin "Yükselme Devri" olarak kabul edilmektedir. Fatih Sultan Mehmed/II. Mehmed, II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat yükselme döneminde hizmet etmiş olan padişahlardır

[304] Prof. Dr. Necdet Öztürk, "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi", a.e. c. 9. s. 231-258.

Yükseliş Dönemi

II. Mehmed/ Fatih Sultan Mehmed

Fatih Sultan Mehmed, II. Murad'ın Candaroğlu İsfendiyar Bey'in kızı Hüma Hatun'la olan evliliğinden 30 Mart 1432'de Edirne'de doğmuştur. 1443 baharında Manisa'ya vali olarak gönderilmiştir. Diğer kardeşlerinin ölmüş olmalarından dolayı Osmanlı tahtının tek vârisi olarak kalmıştır. Babası İkinci Murad'ın isteğiyle 12 yaşında Osmanlı tahtına oturmuş, ancak Avrupa'daki ülkelerin çocuk padişahı ciddiye almamaları ve iç bunalımlarla devletin sarsıntı geçirmesi sebebiyle 1446 yılında taht tekrar II. Murad'a devredilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, babası II. Murad'ın ölümünden sonra 18 Şubat 1451 Perşembe günü Edirne'de ikinci kez Osmanlı tahtına geçmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'i kaynaklar, âdil, âkil, heybetli, cesaretli, idrak sahibi, iyi giyimli, kadirşinas, âlimlerin dostu, şairlerin hâmisi, bir pâdişah olarak tanıtmaktadır. Beş yıl süreyle Manisa'da geçirdiği ikinci şehzadelik devresi II. Mehmed'in olgunlaştığı ve hükümdarlığa hazırlandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu süre içinde, Akşemseddin başta olmak üzere değerli hocalardan tarih, coğrafya, felsefe ve riyaziye/matematik gibi dersler almış, Arapça, Farsça, Latince, Yunanca ve Sırpça öğrenmiştir.

II. Mehmed, tahta oturduktan sonra, çıkan huzursuzlukların pek çoğunu diplomasi ile bastırmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı Venedik Cumhuriyeti ile bir anlaşma yapan ve diğer beylikleri de ayaklandıran Karamanoğlu Ibrahim Bey'in üzerine başarılı bir sefer düzenlemiştir. Karamanoğullarını itaat altına aldıktan sonra Rumeli Hisarı'nın yapılmasını emretmiştir Rumeli/Boğazkesen Hisarı'nın yeri Galata Cenevizlilerine ait olduğu için II. Mehmed, İstanbul kuşatması süresince Galatalılarla dost kalmıştır. Galatalılar, İstanbul kuşatması sırasında Bizanslılara/Rumlara yardım ettiklerinden İstanbul'un fethinden sonra Galatalıların elindeki topraklar da Osmanlı egemenliği altına alınmıştır.

Rumeli fetihleriyle başlayan Bizans'ı/Doğu Roma'yı fethetme çabaları Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar çeşitli sebeplerle sonuçsuz kalmıştır. Sultan Ikinci Mehmed, Anadolu'da düzeni sağlamaya çalıştığı bir sırada Bizans Imparatoru Kostantin'in, birtakım sebeplerle II. Mehmed'i tehdit etmesi İstanbul'un fethini hızlandırmıştır. İstanbul, bu dönemde doğu ve batıdaki Osmanlı topraklarını birbirinden ayıran merkez durumundadır. Konstantiniyye/İstanbul, başka bir devletin elinde kaldığı sürece Osmanlı Devleti, Hristiyan istilasına açık konumdadır. Avrupa ile Asya arasında iki parça hâlindeki ülke arasında sağlıklı iletişim kurulamamakta ve stratejik olarak bölünmüşlük devletin güvenliğini tehdit etmektedir. Karadeniz'den gelecek saldırıları önlemek ve İstanbul'un iki sahili arasındaki güvenliği sağlamak için 1452 yılında "Boğazkesen Hisarı"/"Kulle-i cedide" de denilen Rumeli Hisarı, İstanbul'un fetih hazırlıkları çerçevesinde II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır.

Yıldırım Beyazıt tarafından, Boğaziçi'nde yaptırılan Anadolu Hisarı ile Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Rumeli Hisarı surları ve İstanbul'un alınmasından sonra yaptırılan Yedikule, Osmanlıların ilk müstahkem mevkileridir. Hisarın inşaatı sırasında, deniz tarafından gelebilecek saldırılara karşı Gelibolu tersanesindeki donanmadan otuz

kadar harp ve pek çok nakliye gemisi boğaza getirilmiş ve karşı karşıya bulunan iki hisar sayesinde, boğaz geçişleri kontrol altına alınmıştır. II. Mehmed, başta veziri Çandarlı Halil Paşa olmak üzere İstanbul'un fethedilemeyeceği görüşünü ileri süren devlet erkânını ve dış devletlerin baskılarını diplomatça yöneterek fetih hazırlıklarını tamamlamıştır. Fatih Sultan Mehmed'in aldığı tedbirlerle Doğu Roma/Bizans, kuşatma sırasında Avrupa'dan yardım alamamış sadece Venedik ve Cenevizlilerden yardım alabilmiştir. Cenevizliler kuşatma sırasında ticari kaygılarından dolayı hem Osmanlılara, hem de Doğu Roma'ya Bizans'a yardım etmişlerdir.

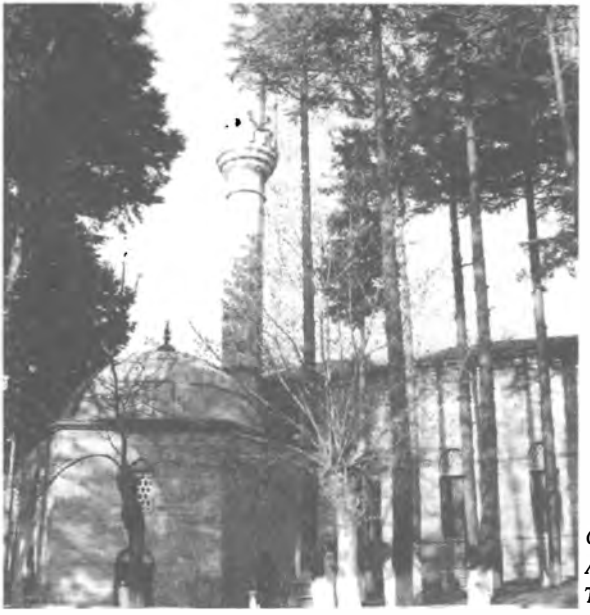
Osmanlı donanması 1453 baharında Gelibolu'dan İstanbul'a doğru hareket etmiştir. İstanbul'un fethi için II. Mehmed, büyük toplar döktürmüş ve mermilerini bizzat hesaplayarak hazırlatmıştır. İstanbul'u fethetmek üzere 23 Mart 1453 günü Edirne'den hareket etmiştir. Keşan'da kendisine iltihak eden ordusuyla birlikte beş Nisan 1453'te İstanbul surları önüne gelmiş 6 Nisan Cuma günü şehri kuşatmıştır. Doğu Roma/Bizans da hazırlıklarını tamamlamış ve direnişe geçmiştir. Sultan II. Mehmed, Bizans/Doğu Roma İmparatoruna elçi göndermiş ve teslim olurlarsa halkın mal ve can güvenliğinin sağlanacağını; isteyenlerin bütün eşyalarıyla birlikte gitmelerine izin verileceğini, aksi takdirde harp hukukunun gereğinin uygulanacağını bildirmiştir. Bu teklifin reddedilmesi üzerine kuşatma hızlandırılmıştır. "Şahî" denilen büyük top, günümüzde Topkapı denilen yerde mevzilendirilmiştir. 12 Nisan'da şafakla birlikte topçu bataryaları ateşlenmiş ve surlara bombardıman başlatılmıştır. Asırlar boyunca güçlü hücumlara dayanmış olan İstanbul surları, kuşatmanın başladığı 12 Nisan'dan, son bulduğu 29 Mayıs tarihine kadar yedi hafta boyunca sürdürülen planlı top atışlarıyla yıkılmıştır.

II. Sultan Mehmed, Doğu Roma Devleti'ni Haliç tarafından da baskı altına alabilmek için limanın girişine yerleştirdikleri zincirleri kırdırmayı denemiştir. Zincirler kırılamayınca donanmanın Haliç'e karadan geçirilmesine karar vermiştir. Galata, Cenevizlilerin elinde bulunmakta ve ayrı bir kaleye sahiptir. Galatalılar, Türklerle dost olmakla beraber geceleri de Bizanslılara/ Rumlara yardım etmişlerdir. Haliç'e denizden giremeyince 70 kadar gemi, 22 Nisan gecesi sabaha kadar Halic'e karadan kaydırılarak indirilmiştir. Kaynakların verdikleri bilgilere göre Himmet-i Merdân ile Beşiktaş denilen yerden Kasım Paşa deresine doğru, dağ parçası gibi gemilerin altına yağlanmış kütükler döşenmiş ve Haliç'e kaydırılmıştır. Gemiler nakledilirken savaş bütün hızıyla devam ettirilmiş ve bu faaliyet gizlenmiştir. Sabahleyin 70

parça kadar geminin, Haliç'te yelken açtığını gören Bizanslılar/Rumlar, hayret içinde kalmışlardır. Karadan gemi yürüterek denize indirme tekniği büyük başarıyı sağlamakta etkili olmuştur.

Fatih, balistik hesaplarını kendisinin yaptığı havan topları döktürmüştür. Beyoğlu sırtlarından ve Galata surlarından aşırma atışlarla Haliç'teki Bizans/Rum gemileri batırılmış ve yeni bir cephe açılmıştır. Bizans her taraftan sıkıştırılınca barış teklifinde bulunmuştur. Fakat II. Mehmed, elçilere: "Ya ben Bizans'ı alırım, ya Bizans beni" demiş ve teslim olmalarını istemiştir. Gemilerin Haliç'e indirilmesinden sonra Defterdar ile Kumbarahane İskelesi arasında bin kadar duba üzerine, beş askerin yan yana yürümesine imkân verecek ve top geçirilebilecek şekilde muntazam, sağlam döşemeli bir köprü kurulmuştur.

7 Mayıs'ta Venediklilerin Ege'ye donanma göndermesi, Papa'nın beş kadırga yola çıkartması, Karamanoğlunun İstanbul surları önünde Osmanlı direnişinde bir zayıflama olduğu takdirde Venediklilere yardıma hazır olması gibi olaylar Osmanlı ordugâhında abartılı rivayetlerin çıkmasına sebep olmuştur. Avrupalı kralların birleştikleri, güçlü bir ordu ile yolda çıktıkları ve büyük bir Haçlı donanmasının Sakız Adası'na ulaştığı şekline dönüşen söylentilerin yayılmasını ve Macarların Bizans'a/Doğu Roma'ya yardım edecekleri konusunda Osmanlı'yı tehdidlerini ve diğer faktörleri göz önüne alan II. Mehmed, 27 Mayıs akşamı bir meclis toplamıştır. Vezir-i a'zam Çandarlı Halil Paşa'nın ve bazı devlet erkânını muhalefetine rağmen büyük bir saldırı ile fethin tamamlanmasına karar verilmiştir. Fetih sabahının gecesi, Türk ordusunda "Mum Donanması" denilen ateş ve ışık şenliği yapılmıştır. İstanbul'u tamamen kuşatan Türk deniz ve kara ordusunda kandiller, fenerler, meşaleler ve ateşler yakılarak Kostantiniyye/İstanbul bir ışık çemberi içine alınmıştır. Askerin hep bir ağızdan getirdiği tekbir ortalığı inletmiştir. 29 Mayıs salı sabahı ezan ve namazdan sonra, Türk ordusu hem kara, hem de denizden bütün cephelerden harekete geçmiştir. İlk hamlede iki bin merdivenle 50 bin yiğit ileri atılmış ve savaşın en şiddetli anında, Akşemseddin ile Molla Güranî ateş hattına girmiş, II. Mehmed elinde kılıç Topkapı gediğine saldırarak önderlik etmişlerdir. Bu sırada Ulubatlı Hasan adlı asker tekbirlerle Topkapı suruna Osmanlı sancağını dikmiştir. Böylece Anadolu'ya geldiklerinden itibaren Oğuz boylarının asırlardan beri hayal ettiği kutsal rüya gerçekleşmiştir. Ulubatlı Hasan, 30 kadar arkadaşıyla birlikte şehit olmuştur.

Göynük, Akşemseddin Türbesi

İstanbul'un fethi, II. Mehmed'in saltanatının pekişmesini "Fâtih" ünvanını almasını, "Büyük Türk" olarak anılmasını ve Osmanlı hanedanının bütün Türk dünyasında tartışmasız kabulünü sağlamıştır. İstanbul'un fethi hem teknolojik üstünlük, yeni silâhların keşfi, hem de savaş sanatı ve taktiklerinde olağanüstü buluşlarla gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmed, bilgiyi ve aklı hâkim kılan sıra dışı bir hükümdar olarak tarihe geçmiştir.

İstanbul'un fethiyle Venedik ve Ceneviz ticareti olumsuz yönde etkilenmiştir. Bin yıllık Doğu Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştır. Orta Çağ kapanmış Yeniçağ başlamıştır. İstanbul'dan kaçan Bizanslı/ Rum bilim adamları Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketlerinin başlamasında etkili olmuşlardır. Avrupa'da Feodalite/ derebeylik sistemi çözülmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti Yükselme dönemine girmiştir. Başkent Edirne'den İstanbul'a taşınmıştır. Osmanlı toprak bütünlüğü sağlanmıştır. Osmanlı'nın Anadolu-Rumeli bütünlüğü sağlanmıştır. Karadeniz-Akdeniz deniz ticaret yolunun denetimi Osmanlılara geçmiştir. Osmanlı Devleti İslam dünyasında itibara kavuşmuştur.

Fatih Sultan Mehmed, fetihten sonra Galata'daki Ceneviz kolonisini teslim almış ve onlara hukukî beratlar vermiştir. Bu arada Fatih Sultan Mehmed, Latin/Katolik Kilisesi ile birleşmek istemeyen Ortodoksları/ Bizans Kilisesini himayesi altına almıştır. Böylece, Yıldırım Beyazıt'tan beri kullanılan "Sultan-i İklim-i Rûm" tâbiri, İstanbul'un fethi ile Ortodoks dünyası tarafından da kabul edilip tasdik edilmiştir. İstanbul'un 29 Mayıs 1453'te Osmanlı Türkleri tarafından fethedilmesi, Avrupa'yı ve özellikle Papa ile Napoli Krallığını, Güney Avrupa memleketlerini hayrete düşürmüştür. Bununla beraber gerek Osmanlıların teknik ve askerî gücü, gerekse giderek Avrupa'da taassubunun yerini aklî bilimlerin almaya başlaması sebebiyle birçok devlet, Osmanlı ile mücadeleden çekinmiştir. Papa V. Nikola'nın, yeni bir Haçlı Seferi için çağırıları sonuçsuz kalmıştır. Papa'nın bütün Hristiyanları silâhlanmaya davet eden 30 Eylül 1453 tarihli beyannâmesinin tarafları olan, Adalar halkı, Balkan Yarımadası'ndaki despotluklar ve Sırp, Eflâk, Bosna, Mora, Arnavut kral ve senyörleri, Osmanlıların Enez Zaferi'nden sonra 1454 senesi ilkbaharında elçileriyle İstanbul fethinden dolayı Osmanlı hükümdarını tebrik etmişlerdir.

İstanbul'un fethi, zafer-nâmelerle İslam dünyasına bildirilmiştir. Mısır, Şam, Bağdat ve diğer Müslüman şehirlerde ve ülkelerde merasimler tertiplenmiş, kutlama törenleri yapılmıştır. Kahire'de bulunan Abbasî halifesinin emriyle camilerde Müslüman Türk şehitlerine dua edilmiş ve Fatih Sultan Mehmed'in adına hutbeler okunmuştur. İslam dünyası, Hz. Muhammed'in müjdesine mazhar olan Osmanlı Devleti'ni, İslamiyetin en büyük temsilcisi olarak kabul etmiştir. Haçlı Seferlerine karşı İslamı, Selçuklu, Memluklu ve Osmanlı ordularıyla savunmuş olan Türk milleti, bu fetihle, bütün Müslüman dünyasının hürmetini bir kere daha kazanmıştır.

İstanbul'un fethiyle Osmanlı ülkesini bölünmüşlükten kurtararak bütünleştiren Fatih Sultan Mehmed, Türk toprakları arasında bulunan ve Ceneviz'e bağlı Enez Kalesi ve ona tâbi olan İmroz, Limni ve Taşoz adalarını da ele geçirmiştir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aldığında Balkanlar karışık bir durumdadır. Bu sebeple Osmanlılar, Orta Avrupa ve kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı ülkelerini savunacak tedbirler almışlardır. Sırp kralının, Osmanlı topraklarına saldırması ve Türk nüfusun yaşadığı bölgeleri yağmalaması üzerine meseleleri diplomatik yoldan çözemeyen Fatih Sultan Mehmed, 1455 baharında Edirne'den hareket ederek Sırbistan üzerine yürümüştür. Novaberda şehri ve birkaç kale daha fethedildikten sonra Fatih Sultan Mehmed, dedesi Sultan I. Murad'ın şehit edildiği Kosova'ya geçmiş ve önce E-

dirne'ye, ardından da İstanbul'a dönmüştür. Fatih Sultan Mehmed, bazı bölgeleri Osmanlıların idaresinde olan Sırbistan'ı elde tutmak; kuzeyden gelecek istilaları durdurabilmek; Macaristan'ı denetleyebilmek için Tuna kıyılarının ve Belgrad Kalesi'nin elde bulunmasını gerekli görmüştür. Fatih Sultan Mehmed, 1456 yılında Macarların egemenliğinde olan Belgrad'ı almak için harekete geçmiştir. İstanbul'un fethinde olduğu gibi Fatih Sultan Mehmed, Morava kenarında kurdurduğu dökümhanede boyları 27 kadem olan 22 büyük top yanında, alışılmışın dışındaki büyüklükte taş gülleler atabilen yedi havan topu ve daha küçük kuşatma toplarıyla birlikte çeşitli çapta üç yüz kadar top yaptırmıştır. Bütün kışı hazırlıklarla geçiren Fatih Sultan Mehmed, baharda büyük bir orduyla Sofya üzerinden Belgrad'a yürümüştür. Büyük toplar da Tuna yolu ile hareket etmiş olan ve iki yüz parçadan oluşan donanma ile taşınmıştır. Belgrad hem karadan hem de nehir tarafından kuşatılmıştır. Macar ve Sırp işbirliği ile korunan kale ele geçirilememiştir. Belgrad dışında kalan Sırbistan toprakları, 8 Kasım 1459'da Osmanlı idaresine girmiş ve "Semendire Sancakbeyliği" adıyla anılmıştır. Semendire Sancağı Belgrad'ın zaptına kadar Macaristan'a yapılacak akınlar için ve kuzeyden gelecek saldırılara karşı üs olmuştur.

Mora Yarımadası, son Bizans/Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in kardeşleri Dimitrios ve Thomas tarafından yönetilirken, Bizans'ın/Doğu Roma'nın ortadan kalkmasından sonra burada iki Rum devleti kurulmuştur. İki kardeş arasındaki mücadelede, kardeşlerden biri elçi göndererek Fatih Sultan Mehmed'den yardım istemiştir. Bu davetle hareket eden Osmanlılar önce Teselya'ya girmiş ve Filke Kalesini almışlardır. Ardından Mora'ya girmişler ve birçok şehir ve kaleyi fethetmişlerdir. Osmanlılara direnen Korent Kalesi için anlaşma yapılmış bu anlaşmayla Mora'nın, Venediklilere ait kısımları hariç olmak üzere bir kısmı doğrudan, bir kısmı da vergi vermek suretiyle Osmanlılara bağlanmıştır. Temmuz 1458'de yapılan Mora seferi sırasında Atina da Türk yönetimi altına girmiştir. Bir süre sonra Mora Yarımadası'nda tekrar huzursuzluk çıkınca yeni bir sefer daha yapılmış ve 1460 yılında daha büyük bir bölümü Osmanlı egemenliği altına alınmıştır.

Osmanlı Devleti, Tuna Nehri'ni doğal sınır kabul ettiğinden bu nehrin kuzeyinde bugünkü Romanya'nın topraklarında bulunan Eflâk ile Boğdan/Buğdan prensliklerini himaye altında tutmayı yeterli bulmuştur. Tabiî sınırlarının dışında kabul ettikleri bu prensliklerin, daha uzakta bulunan Lehistan/Polonya ve Macarlarla Osmanlı arasında tampon olarak kalmaları planlanmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in, Trabzon'da bulunduğu sırada, Eflâk'ta Türklerin "Kazıklı Voyvoda", Macarların "Drakula /Şeytan", Ulahların "Çepelpuç/ Cellat" dedikleri Eflâk prensi Wlad halka zulmetmiş ve Osmanlı elçilerinin sarıklarını başlarına çiviletmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Wlad'ı, İstanbul'a davet etmiş, ancak Wlad, düşmanlarının çokluğundan korktuğunu ve Eflâk'i düşmanlarına karşı korumak üzere bir kuvvet rica etmiştir. Prens Wlad, Fatih'in gönderdiği yardım kuvvetlerini ve beylerini Tuna kıyılarında yok etmiş, esirleri kazığa vurdurmuş, beylerin başlarını Macar kralına göndermiştir. Osmanlılara ait şehir ve kasabaları tahrip etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, 150 bin kişilik bir ordu ve 25 büyük, 150 küçük parça nehir donanmasıyla ile 1462 yılında Eflâk seferine çıkmıştır. Ancak Wlad, Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamıştır. Wlad, bir gece baskını ile Fatih Sultan Mehmed'i öldürmeye teşebbüs etmiş ve başarılı olamamıştır. Wlad, yaralı olarak kaçıp Macarlara sığınmıştır. Macar kralı, Osmanlılardan çekindiği için Wlad'ı hapsettirmiştir. Osmanllar, Wlad'ın kardeşi Radul'u yıllık vergiye bağlayarak Eflâk prensliğine getirmişlerdir. Eflâk, eyalet hâline getirilerek Osmanlılara bağlanmıştır.

Bu dönemde, Balkanlar ve Tuna'nın güneyinde kalan bütün Avrupa toprakları Fatih Sultan Mehmed'in denetimi altına girmiştir. Papalık ve Venedik diğer Avrupa devletleri ile birleşerek bazı Türk ve Müslüman devletleri de tahrik ederek Osmanlı Devleti'ni iki taraftan sıkıştırma politikası yürütmüştür. İstanbul'un fethi ile ticarî menfaatleri sarsılmış olan Venedik hükümeti, Mora'nın Türklerin eline geçmesinden rahatsız olmuştur. Bu sebeplerle Fatih, büyük bir deniz kuvvetine sahip olan Venedik'e yardımda bulunabilecek olan Macaristan'ı engellemek için Bosna Krallığı'nı fethetmeye karar vermiştir. Bosnalılar, Katolik baskılarından rahatsız olduklarından ve Türklerin din ve mezheplere saygılarını bildiklerinden, Osmanlılara karşı direnmemişlerdir. 1463 yılında Bosna Sancakbeyliği hâline getirerek Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Bosnalılar, bir süre sonra İslamiyeti kabul etmişlerdir. Bu sefer sırasında Hersek Dükası da küçük oğlunu Osmanlılara rehin vererek bağlılığını arz etmiştir. Bu çocuk İslamiyeti kabul etmiş ve "Ahmed" ismini almıştır. "Hersekzâde Ahmed Paşa" adı ile damat ve sadrazam olmuştur. Hersek, Düka'nın ölümünden bir süre sonra, Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Bir süre Osmanlılarla dostça geçinen Venedikliler, Türklerin Mora ve Sırbistan'a sahip olmaları, Arnavutluk'ta faaliyet göstermeleri ve Ege Denizi'ni ele geçirmek istemeleri karşısında büyümekte olan bu güçle mücadele etmeye karar vermişlerdir. Venedikliler, Fransa, Burgonya,

Milano, Papa, Macaristan, Akkoyunlu Uzun Hasan ve müttefikleri olan Karamanlılarla ittifak kurarak Osmanlıları iki cepheli bir savaşa zorlamışlardır. 1463'te, Arnavutluk prensi ile ve Macarlarla ayrı ayrı ittifaklar kurmuşlardır. Yaklaşık 16 sene devam eden Osmanlı-Venedik savaşları sonucunda Venedik hükümeti, ağır şartlarla Osmanlılarla barış yapmak zorunda kalmıştır. Venedik Senatosu'nun 25 Nisan 1479'da onayladığı Osmanlı-Venedik barışı, 25 Ocak 1479'da imzalanmıştır. Uzun yıllar süren bu savaşların sonucunda Venedik ve müttefikleri yenilgiye uğrarken, Osmanlılar dünyanın en büyük devleti olmuştur.

1455 yılında Boğdan/Buğdan da Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. 1473 yılında Osmanlı Devleti'nin Akkoyunlularla savaşmasını fırsat sayarak birtakım girişimlerde bulunmuşlarsa da Osmanlı'nın başarıları karşısında geri adım atmışlar ve Osmanlı hâkimiyeti şartlarına uymuşlardır.

Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğini sağlamak için denizlerden gelecek tehlikelere karşı Çanakkale Boğazı'na ve Türk sahillerine yakın olan Adalar/Ege denizindeki adaları denetim altına almak ve korsan saldırılarını önlemek istemiştir. Anadolu topraklarının bir devamı olan Adalar/Ege Denizi'ndeki Rodos Adası dışındaki adaların bir kısmı Bizans'a/Doğu Roma'ya, bir kısmı da Venedik ve Cenevizlilere aittir. Fatih Sultan Mehmed, Çanakkale Boğazı'na yakın adalardan başlayarak Adalar/Ege Denizi içlerine doğru ilerlemiştir. Adalar/Ege Denizi üzerinde iki yönde faaliyetlerini sürdürmüştür. Bunlardan birincisi İtalya'ya ulaşmış ve bu topraklara asker çıkarmıştır. İkinci yolla Anadolu sahillerinin yakınında bulunan Midilli, Sakız gibi adaların bir bölümünü vergiye bağlayarak bir bölümünü egemenlik altına alarak Rodos'a ulaşmıştır. Ege adalarının kontrol altına alınması zorlu mücadelelerle gerçekleşmiştir. Osmanlılara karşı Papalık, Venedikliler ve Napoli krallıkları mücadele etmişler ve zapt edilen bazı adaları geri almışlardır. Osmanlılar, buraları yeniden almak için donanma sevk etmişler ve elden ele geçen adalar nihayet kesin olarak Osmanlı yönetimine girmiştir. Sırbistan seferinden sonra Enez, İmroz ve Limni 1456'da, Midilli 1462 yılında Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiştir. Venediklilerin, Ege Denizi'nde Osmanlılara ait bazı adalarla Foça'ya saldırıları üzerine yapılan saferle 1470 yılında Eğriboz Adası da Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed döneminde Anadolu birliğini büyük ölçüde sağlamakla beraber kuzeyde Samsun hariç olmak üzere Karadeniz'e

kıyısı bulunan bölgeler Trabzon Rum İmparatorluğu, İsfendiyaroğulları Beyliği ve Amasra/Amasteri Cenevizlilerin yönetimi altındadır. Amasra, Cenevizlilerin önemli bir ticaret merkezidir ve Cenevizliler, buradan Osmanlı topraklarına saldırılar düzenlemişler ve esir aldıkları Türklere eziyet etmişlerdir. Bu huzursuzluklar sebebiyle Fatih Sultan Mehmed karadan, Mahmud Paşa denizden Amasra'yı kuşatmış, Cenevizli yöneticiler savaşarak sonuç alamayacaklarını görmüşler ve teslim olmuşlardır. Kendiliklerinden teslim oldukları için Cenevizlilere esir muamelesi yapılmamış. Fatih Sultan Mehmed, başta tekfur olmak üzere Amasralıların ileri gelenlerini İstanbul'a göndermiştir.

Karadeniz'de müstahkem bir kale olan Sinop'ta İsfendiyaroğlu İsmail Bey, Sadrazam Mahmud Paşa'nın girişimleriyle Fatih Sultan Mehmed'e tâbi olmayı kabul etmiş ve İsfendiyaroğlu Beyliği de Osmanlı hâkimiyetini girmiştir. İsmail Bey'e istediği Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar kazaları dirlik olarak verilmiştir.

Savaşa gerek kalmadan Amasra, Kastamonu ve Sinop'u alan Fatih Sultan Mehmed, birbirine bağlı üç kısımdan meydana gelen Trabzon Kalesi'ni hem denizden hem de karadan kuşatmış, bu durumda İmparator David Komnen ümitsizliğe düşmüştür. Hâmisi olan Akkoyunlu Uzun Hasan'dan da yardım alamayacağını da anlayan kral, şehir ve kaleyi teslim etmiştir. 258 yıl hüküm süren Trabzon Rum İmparatorluğu 26 Ekim 1461'de tarihe karışmıştır.

Güneyde Toros Dağları ile Anadolu'nun kuzeyi arasından Uzunyayla'ya kadar devam eden Orta Anadolu ve Fırat'a kadar kadar uzanan sahada Osmanlı Devleti bir bütün gibi görünmekle beraber Orta Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Doğu yaylalarının bütününde hüküm sürmekte olan beylikler, Osmanlı'dan farklı yaklaşımlara sahiptirler. Konya, Karaman, Larende ve çevresine, Torosların güneyinde denize kadar olan sahalara sahip olan Karaman Beyliği, Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde sürekli Osmanlılar aleyhine çalışmışlardır.

Osmanlı topraklarının doğusunda bulunan ve gittikçe kuvvet kazanan Akkoyunlu Devleti'de Osmanlılara rakip gibi davranmış ve Avrupalı devletlerle ittifaklar yapmıştır. Karadeniz sahillerini ele geçirmek için Trabzon Rum imparatorları ile evlilik yoluyla akrabalık kurmuş ve Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında engel olmayı denemişlerdir. Osmanlılarla Karaman Beyliği arasında çıkan anlaşmazlıklarda Uzun Hasan, Karamanoğullarına siyasî yardım yanında askerî birlik-

ler göndererek de desteklemiştir. Karamanoğullarının kendi aralarında iktidar mücadelesi içine girmeleri ve bu meseleye Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın da karışması üzerine Fatih Sultan Mehmed, Karaman Beyliği üzerine bir sefer yapmış ve Karaman Beyliği'ni ortadan kaldırarak topraklarını kendi hâkimiyeti altına almıştır.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah ve Mâveraünnehr hükümdari Ebu Said Miranşah'ı, Horasan hükümdarı Hüseyin Baykara'yı yenerek topraklarını kendi ülkesine katmıştır. Uzun Hasan, böylece Fırat çevresinden Maveraünnehir'e kadar uzanan büyük ve kuvvetli bir devlet kurmuştur. Bu başarılardan sonra Fatih Sultan Mehmed'i de yenebileceğini düşünmüştür. Uzun Hasan, Osmanlılara karşı Venedik Cumhuriyeti ile 1463'te ittifak yapmıştır.

Uzun Hasan, Osmanlılardan kaçan Karaman ve Candaroğullarını yanına almış ve 1472 yılında Osmanlılara ait olan Tokat şehrini yakıp yıkmıştır. Osmanlılara ait Tokat şehri ile daha başka yerleri de işgal ettiğini bildirmiş ve 1472'de Venediklilere yeni ittifak teklifinde bulunarak Akkoyunlu ordusu için top ve topçu ustası istemiştir. Fatih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'a bir mektup göndererek Müslümanlara saldırmasının doğru olmadığını, din düşmanlarıyla savaşması gerektiğini, yaptığı haksızlıkları ortadan kaldırmak için bizzat kendisinin geleceğini bildirmiştir.

Osmanlı ordusu, 11 Nisan 1473 Pazar günü, Fatih'in komutasında Üsküdar'dan hareket etmiş, İznik yoluyla Yenişehir'e gelmiş, Beypazarı'nda Karaman valisi Şehzade Mustafa, Kazabat'ta da Amasya Valisi Şehzade Beyazıt, kuvvetleriyle birlikte orduya katılmışlardır. Tarihte "Otlukbeli Zaferi" diye bilinen bu savaşta, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan büyük bir yenilgiye uğramıştır. Fatih, galip geldikten sonra Türk ve Müslüman olan, Oğuzların Bayındır koluna mensup bulunan Akkoyunlu kuvvetlerini takip ettirmemiş ve Akkoyunlu ülkesine girmemiştir. Otlukbeli Zaferi, Osmanlılara karşı yapılmış olan doğu-batı ittifakının bir cephesini tamamen çökertmiştir. 1473'te kazanılan bu zaferden sonra, Uzun Hasan'ın devleti hızla çökmüş ve ortadan kalkmıştır. Bu zaferden sonra, Osmanlılar aleyhine harekete geçmiş olan Haçlılar da ümitleri kaybetmişlerdir.

1451 yılında 21 yaşında Osmanlı tahtına geçen Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethedip bin yüz yıllık Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak "Fatih" ünvanını almış, yüksek kabiliyet ve deha sahibi ve bilgili büyük bir devlet adamıdır. Fatih, stratejik düşün-

ceye sahip, aklı ve bilgiyi kullanan, duygularına hâkim olmayı bilen, sistemli ve planlı devlet yöneten nadir hükümdarlardan biridir. Başarıları tamamen planlı politika ve hedef belirlemeleri, kendi gücünü ve karşısındakinin gücünü ölçmesi ile ve yapılabilecek hataları danışarak en aza indirerek kazanmıştır. Ketum bir yaradılışa sahip bir kişilik olarak, yapacağı seferleri uygulamaya geçirinceye kadar gizli tutmuştur. Savaşlarda çok cesur ve askerin önünde savaşan, aynı zamanda fevkalâde soğukkanlı bir karakteri sahiptir. Yönettiği bütün halklara adaletle davranmış, çok çalışkan olan Fatih Sultan Mehmed, atalarının giydiği hükümdar kıyafetleri yerine ulema elbiseleri giymiştir. Kendisi de ilim sahibi bir padişah olduğundan düzenli olarak âlimlerle sohbet etmiş ve bilgi alışverişi yapmıştır. Onun döneminde İstanbul, âlim ve fâzıl insanların mekânı hâline gelmiştir. Bilim adamlarını ve tasavvuf erbabı ve sanatkârları himaye etmiştir. Onlara tahsisatlar ayırmış ve çalışmaları için özel kurumlar kurdurmuştur. İstanbul'un fethinden sonra Bursa, İznik, Gelibolu, Edirne, Filibe, Sofya, Serez, Ferye, Üsküp, Yenişehir, Manastır, Silistre gibi şehirlerin imarında olduğu gibi vakıflar aracılığı ile kısa zamanda İstanbul'u da bir Türk şehri olarak imar edilmiştir. Fatih kendi adına inşa ettirdiği caminin etrafına, tanınmış Semaniye Medreseleri, çocuklar için bir okul/ Dar'ul-Talim, bir hastahane/ Dar'ul- şifa, bir de imaret/aş evi inşa ettirmiştir. Bu kurumlar şehrin ve bilim hayatının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Fatih Sultan Mehmed, Osmanlı Devleti'nin dünyanın en güçlü imparatorluğu haline gelmesinin bilimle ve disiplinle sağlanacağına inandığından bilimin gelişmesi için gerekli her türlü yatırımı yapmıştır. Fatih, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî ve sosyal kurumlarını geliştirerek kesin şekillerini vermiş, devletin gelecekteki siyasî gelişmelerini planlamıştır.[305]

Fatih Sultan Mehmed, fethettiği andan itibaren payıtaht yapmak istediği İstanbul'u gerek nüfus gerekse sosyal ve ekonomik açıdan özel bir dikkatle şekillendirmiştir. II. Mehmed, jeopolitik olarak Rumeli ve Anadolu topraklarının ortasında bağlantıyı engelleyen konumdaki Bizans'ın/Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkentini fethederek ülkesine coğrafi ve siyasî bütünlük sağlamıştır. İstanbul'un fethini müjdeleyen İslami gelenekle Fatih olarak büyük bir manevi güç kazanmıştır.[306] Fatih, "Avnî" mahlasıyla şiirler yazmış, divân sahibi bir şairdir. Farsça ve Rumcadan Arapçaya tercüme edilmiş başta Aristo olmak üzere, felsefî eserleri dikkatle okuduğunu kaynaklar yazmaktadır. 1466'da Batlamyus'un haritasını düzenletmiş ve yeniden tercüme ettirip haritadaki isimleri Arap harfleri ile yazdırmıştır. Fatih, Türk hükümdarların büyük çoğunluğunda görüldüğü üzere, ilim ve ilim a-

305 Doç. Dr. Kenan İnan, "Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un Fethi ve Etkileri", a.e. C. 9. s. 279-311.

306 Prof. Dr. Feridun M. Emecen, "İstanbul'un Fethi" a.e. C. 9. s. 312-321.

damlarına karşı büyük saygı göstermiştir. Şehzadeliğinde zamanının yüksek bilimlerinin hepsini tahsil etmiştir. Molla İlyas, Molla Güranî, Hocazade Muslihiddin Mustafa, Hatipzâde, Mehmed, Molla Siraceddin ve Abdülkadir gibi o çağın önemli hocalarından ders almıştır.

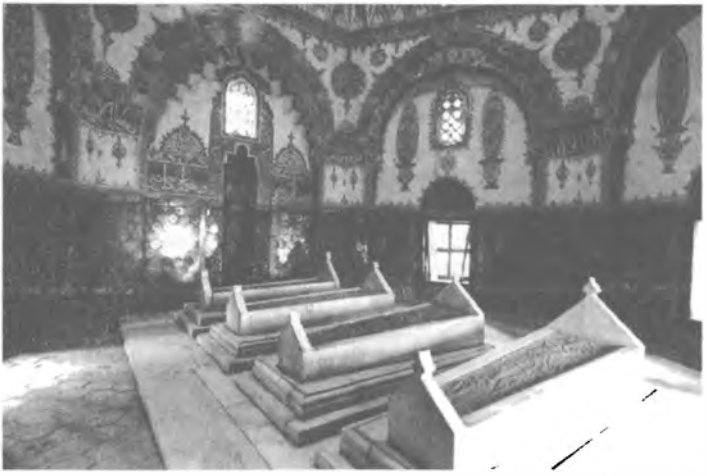
Fatih, çok genç yasta tahta çıkmış ve büyük sorumluluklar yüklenmiş, otuz sene kadar kesintisiz sefer ve gazalar yapmıştır. Bizzat yirmi beş seferde bulunan Fatih, 17 devlet, iki yüzden fazla şehir ve kale fethetmiştir. Fetihlerinin İslamiyeti dünyaya yaymak üzere yapmasına rağmen tarihteki bütün Türk devletlerinde olduğu gibi farklı inançlara saygı göstermiş Ortodoks ve Ermeni patriklerini ve Yahudi başhahamını İstanbul'a yerleştirmiştir.

Fatih Sultan Mehmed, 1481 Nisan ayının 29. günü 50 yaşında büyük bir ordunun başında her zamanki gibi seferin nereye olduğunu açıklamadan yola çıkmış, Gebze yakınında Hünkâr/Tekfur Çayırı denen yere geldiklerinde 3 Mayıs 1481 Perşembe günü ikindi vakti, 31 yıllık hükümdarliktan sonra vefat etmiştir. Tarihçiler bu son seferin Mısır'da hüküm süren Memluklulara karşı planlandığını düşünmektedirler.

II. Beyazıt/ Beyazıt-ı Veli

1481 yılında Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra devlet ricali Amasya valisi Şehzade Beyazıt ve Karaman valisi Şehzade Cem konusunda ikiye ayrılmış ve iki kardeş saltanat mücadelesine girmişlerdir. Cem Sultan, Bursa'da padişahlığını ilan etmişse de aralarında yapılan savaşta Beyazıt'a yenilmiş ve Mısır'daki Memluk Devleti'ne sığınmıştır. Bir süre sonra yeniden Anadolu'ya gelen Cem Sultan tekrar taht mücadelesine girişmiş, ancak yine sonuç alamamış ve Rodos Adası'na kaçarak buradaki Saint Jean Şövalyelerine sığınmıştır. Şövalyeler Cem'i Papa'ya teslim etmişler, daha sonra Fransa'ya gönderilen Cem Sultan burada ölmüştür.

II. Beyazıt tahta oturduktan sonra da Cem Çelebi, taraftarları ve Osmanlı'nın gücünü kırmak isteyen Karaman Beyliği, Memluklar, Fransa, Napoli, Venedik, Rodos Şövalyeleri ve Papa dâhil olmak üzere pek çok yerli ve yabancı gücün desteğinde iktidar mücadelesine devam etmiştir. Çeşitli devletler ve güçler ona dayalı İstanbul'u geri almak gibi çeşitli planlar yaparlarken Cem Sultan, 25 Şubat 1495 tarihinde Napoli'de Castel Capuana'da vefat etmiştir. Papa tarafından zehirlenerek öldürüldüğü rivayet edilmektedir. II. Beyazıt, kardeşinin ölüm haberini alınca Osmanlı ülkesindeki camilerde gıyabına cenaze nama-

Bursa, Cem Sultan Türbesi

zı kıldırtmış, üç gün yas tuturmuş ve 100.000 akçe sadaka dağıtmıştır. Cenazesi 1499 yılında Türkiye'ye getirtilerek Bursa Muradiye'de ağabeyi Şehzade Mustafa'nın yanına gömülmüştür.

Bursa, Muradiye Külliyesi

Cem Sultan'ın Hristiyan Avrupa'nın elinde olması, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasına imkân sağlamıştır. II. Beyazıt'ın Avrupa'ya karşı rahat hareket etmesini engellediğinden Osmanlıların batıdaki fetihleri durmuştur. Cem Sultan'ın Memluklara sığındığı dönemde bu devlet tarafından padişah gibi karşılanıp, himaye görmesi, Osmanlı-Memlük ilişkilerinin giderek bozulmasına sebep olmuştur. Bu sebeplerle II. Beyazıt döneminin, Fatih, Yavuz

Sultan Selim ve Kanuni dönemleriyle karşılaştırıldığında huzursuz ve pasif olduğu konusundan araştırıcılar hemfikirdirler.

II. Beyâzıd dönemine kadar Osmanlılar, Karadeniz'in büyük bir bölümünü kendi topraklarına katmışlardır. Askeri ve ticari açıdan Lehistan/Polonya yolu üzerindeki Kili ve Akkerman Kalelerini almaları gerekmektedir. Bu iki şehrin fethinden sonra Boğdan'ı/Buğdan'ı da nüfuz altına almaları sağlanabilecektir. Boğdan/Buğdan Voyvodası, Osmanlılara tabi olan Eflâk'a saldırmış, onları yenilgiye uğrattıktan sonra Tuna'yı geçerek Osmanlı topraklarını da yağmalaması ve Tuna ağzındaki Osmanlı Donanmasını korsanların taciz etmeleri üzerine II. Beyazıt, 1484 baharında ordusuyla birlikte Rumeli'ye hareket etmiş ve 15 Temmuz 1484'te Kili Kalesi'ni Karakoyunlulardan almış ve 11 Ağustos 1484 tarihinde Akkirman'ı da barış yoluyla Osmanlı egemenliğine katmıştır. Bu kalelerin fethinden sonra Boğdan voyvadası, Osmanlılarla mücadele ederek bu kaleleri geri almaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve Osmanlı'nın gücünü tanıyarak anlaşma yoluna girmiştir. Bu dönemde Osmanlılar, Macarlar, Venedikliler ve Lehistan/Polonya ile barış antlaşmaları yapılmıştır.

II. Beyazıt döneminin en önemli olaylarından biri de Memluklularla yapılan ve altı yıl süren savaşlardır. Fatih Sultan Mehmed, Memluk sultanından Hicaz suyolları ve Mekke yolunda hacıların rahatça seyahat etmeleri için tedbir alınmasını istemiş, ancak Memluklar bu isteği iç işlerine karışmak olarak yorumlamışlardır. Bu sebeple Osmanlı-Memlûk ilişkilerinde gerginlik meydana gelmiştir. Fatih'in son seferinin bu sebeple Memluklar üzerine olduğu düşünülmektedir. II. Beyazıt döneminde önceki sebeplere ek olarak Memluklarin Cem Sultan'ı himaye etmeleri ve Osmanlı Devleti ile Memluk Devleti arasında yer alan Güneydoğu Anadolu'daki Dulkadiroğulları Beyliği üzerinde iki devletin çekişmesi sonucunda Osmanlı Devleti ile Memluklar arasında 8 yıl süren savaş yapılmıştır. Bu savaş süresince iki taraf birbirlerine karşı üstünlük sağlayamamıştır. 1485'te başlayıp 1491 yılında biten ve II. Beyazıt'ın şahsen katılmadığı savaştan Osmanlılar istedikleri sonuçları sağlayamamakla beraber, bir barış anlaşmasıyla savaşa son verilmiştir.

Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin bir yönünü de Portekizlilere karşı Kızıldeniz'de yapılan mücadeleler oluşturmaktadır. Vasko dö Gama'nın deniz yoluyla Hindistan'a ulaşmasından sonra 1501 yılında ilk defa baharatlar gemilerle Lizbon'a taşınmıştır. Bu keşiften sonra Portekiz donanmasının Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri hızla yoğunluk kazanmıştır. Dünya baharat ticaretini tekelinde bulunduran Venedik ve Memluklar, Portekizlilere karşı işbirliğine gitmişlerdir. Ancak Porte-

kizlilerin Kızıldeniz'e girmeleri ve ve Hint Okyanusu'nda hâkimiyet kurmalarından sonra Memluklular da dâhil olmak üzere bütün İslam dünyası Portekizlilerle Osmanlıların baş edebileceğini düşünmüşlerdir. 1510 yılında Memluk Sultanı, II. Beyazıt'dan Süveyş'te donanma kurabilmek için malzeme ve uzman istemiştir. II. Beyazıt tarafından bu istekler olumlu karılanmış, malzeme ve uzman gönderilmiştir. Osmanlı askerleri ve denizcileri 1509 yılından itibaren Portekizlilere karşı verilen mücadelelerde yer almışlardır. Osmanlı Devleti bölgeye gitmek isteyen gönüllülere ve denizcilere Memluk sultanının emrinde hizmet etmeleri için izin vermiştir. "Rumî" olarak adlandırılan bu gönüllü askerler Portekizlilere karşı yapılan mücadelelerde önemli roller üstlenmişlerdir. Ateşli silâh üretebilen ve kullanabilen gönüllü Osmanlı denizci ve askerleri Yemen'den Hint Denizi'ne kadar geniş alanda Müslüman emirlerin hizmetinde Portekizlilere karşı savaşmışlardır.

1499-1502 yılları arasında Osmanlılar, önce Venediklilerle savaşmışlar, İnebahtı, Mudon ve Koron gibi önemli kalelerle birlikte bir grup küçük kaleyi de fethederek rakipsiz sayılan Venedik donanmasını zora sokmuşlardır. Bu yenilgilerin üzerine Venedik, papanın desteğinde Macaristan'ın ve diğer Avrupa devletlerinin katkısıyla bir Haçlı gücü oluşturmuş, ancak bu ittifak da Osmanlılara karşı başarı sağlayamamıştır. Osmanlıların ele geçirdiği topraklar kendilerinde kalmak şartıyla Venedik'in isteği üzerine 14 Aralık 1502'de barış yapılmış ve Venedik, Osmanlı'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. 1503 yılında da Macaristan'la yedi senelik bir anlaşma yapılmıştır.[307] Orta ve Doğu Akdeniz'de giderek güç kazanan Osmanlılar, bu tarihlerde İspanyolların fetihleri sebebiyle güç durumda kalan Endülüs Müslümanlarına Batı Akdeniz'de bulunan Türk korsanları vasıtasıyla yardımcı olmuştur. 16. yüzyıl boyunca İspanya'daki Müslümanlar Türk denizciler tarafından Kuzey Afrika'ya taşınmış, Müslümanlarla birlikte baskıya maruz kalan Yahudiler de Osmanlı topraklarına göç ettirilmiştir.[308]

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da birbirleriyle iktidar mücadelesi içine giren vârisler sebebiyle parçalanmıştır. Bu iktidar boşluğundan yararlanan Safevi ailesinden Şah İsmail, 1501 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. 1502 yılından itibaren önce Azerbaycan'ı, daha sonra Irak ve İran'ı ele geçirerek Akkoyunluların yerini almıştır. 1504 yılında Osmanlı sultanı II. Beyazıt'a elçiler ve hediyeler göndererek fetihlerini ve devletini duyurmuş, karşılığında tebrik mesajını almıştır. Şah İsmail, daha sonra Akkoyunluların elinde bulunan Doğu Anadolu'ya yönelmiş, ancak Akkoyunlu topraklarıyla yetinmeyerek Dulkadiroğulları Beyliği'ne de saldırarak Diyarbakır ve Harput'u da ele geçirmiştir.

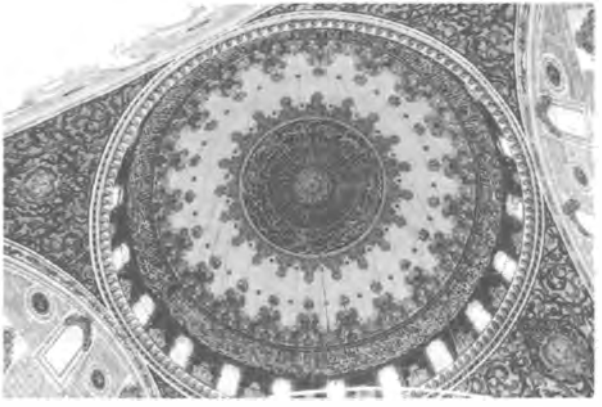
307 Doç. Dr. Kenan İnan, "II. Beyâzıd Dönemi," a. e. C. 9. s. 383-392.

308. Prof. Dr. Mehmet Özdemir, "Endülüs Müslümanlarına Osmanlı Yardımı," a.e. C.9. s. 393-408.

Akkoyunlular devrinde teşkilatlanan Safevi tarikatının Şah İsmail'in dedeleri ve babası dönemlerinden itibaren Osmanlı topraklarında çok sayıda müridleri bulunmaktadır. Sultan Beyazıt'a kadar gelen dönemdeki Osmanlı padişahları bu tarikat mensuplarına hoşgörü göstermişlerdir. Başlangıçta Sünni bir tarikat olan Safevi tarikatı daha sonra Şiiliğe dönmüş ve Şah İsmail de devletini bu mezhebe dayalı olarak kurumlaştırmıştır. Şah İsmail güçlendikten sonra Osmanlı topraklarındaki müritlerinden Şah Kulu vasıtasıyla 1511 yılında Antalya, Burdur ve Kütahya çevresinde büyük bir isyan çıkartmışlardır. İsyan Osmanlı ordusu tarafından bastırılmış, isyancıların bir bölümü İran'a Safevi Devleti'ne sığınmışlardır.[309] Böylece uzun sürecek olan Osmanlı-Safevi çatışmaları başlamıştır. Şah İsmail, Türk boyları arasındaki başlangıçtan itibaren devam eden iktidar mücadelelerini Alevi/Şii-Sünni çatışması şekline dönüştürerek mezhep çatışması haline getirmiştir.

Sultan II. Beyazıt'ın oğulları Amasya valisi Şehzade Ahmed, Saruhan valisi Şehzade Korkut ve Trabzon valisi Şehzade Selim arasında taht mücadeleleri babalarının sağlığında başlamıştır. Yeniçerilerin desteğini alan ve şehzadeliği döneminde girdiği savaşlarda hep başarılı olan Selim, 24 Nisan 1512'de babası hayatta iken babasının yerine tahta geçmiştir. Tahttan çekildikten sonra Dimetoka'ya gitmek üzere yola çıkan ve oğlu Yavuz Sultan Selim tarafından uğurlanan II. Beyazıt yolda hastalanarak vefat etmiştir. Cenazesi, kendi yaptırmış olduğu Beyazıt Camii'nin yanına gömülmüş ve daha sonra üzerine türbe yaptırılmıştır.

309. Doç. Dr. Kenan İnan, "II. Beyâzıd Dönemi," a.e. C. 9. s. 383-392.

Edirne, II. Beyazıt Camii

Sultan II. Beyazıt, 1481-1512 yılları arasındaki 33 senelik saltanatında ibadet ve hayır işlerine öncelik vermesinden dolayı Beyazıt-ı Veli a-

dıyla da anılmıştır. II. Beyazıt, "Adlî" mahlâsıyla şiirler yazmış, sanatkâr ve âlimlerin koruyucusu olmuştur. Tarih yazımına özen göstermiş, İdris-i Bitlisi'ye Farsça, İbn-i Kemal'e Türkçe, Osmanlı tarihleri yazdırmıştır. Neşrî Tarihi de onun döneminde tamamlanmış önemli eserlerdendir. Tursun Bey, Tarih-i Ebü'l-Fethi adlı çalışmasını II. Beyazıt'a ithaf etmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde başlayan İstanbul'un imarını sürdürmüştür. Mecbur olmadıkça savaşmamış, barışçı politikalar izlemiş ve bunun sonucunda hazine zenginleşmiştir. Ordu da ateşli silâh kullanımını artırmış ve donanma için devrinde ilk sayılabilecek büyüklükte gemiler inşa ettirmiştir. Fatih'le başlayan Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'la dünyada lider devlet konumuna gelen Osmanlı'nın bu güce ulaşmasınında II. Beyazıt döneminde hazırlanan altyapılar sürekliliği sağlamıştır. II. Beyazıt döneminde bu olumlu gelişmeler yanında üç önemli felâket de yaşanmıştır. 1492-1502 yılları arasındaki veba salgını pek çok ölüme sebep olmuştur. Altı yıl süren kıtlık da çok sayıda insana ve ekonomiye zarar vermiştir. 11 Eylül 1509'da başlayıp kırk beş gün devam eden halk arasında küçük kıyamet olarak adlandırılan depremde beş binden fazla can kaybı yanında binden fazla ev, yüz civarında mescit yıkılmış, büyük camiler hasar görmüştür. II. Beyazıt'ın yaptırdığı pek çok hayır kurumlarından Amasya'daki külliye 1486'da, İstanbul'daki külliye 1505'te tamamlanmıştır.[310]

Yavuz Sultan Selim/ Sultan I. Selim

Yavuz Sultan Selim/I. Selim, 1470 yılında Amasya valisi olan II. Beyazıt'ın Dulkadiroğulları hükümdarı Alaüddevle Bey'in kızı Ayşe Hatun'la yaptığı evlilikten doğmuştur. I. Selim, devrinin tanınmış hocalarından özel dersler alarak yetişmiş, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Edebiyat, tarih, matematik, fen bilgisi ve güzel yazı gibi teorik dersler yanında binicilik, atıcılık, kılıç kullanma, ok ve yay yapımı gibi alanlarda uygulamalı eğitim almıştır. Babası II. Beyazıt, padişah olunca 1490 yılında Trabzon'a sancakbeyi olarak gönderilmiştir. Sancakbeyliği sırasında bir Türkmen beyinin kızı olan Hafza Hatun'la evlenmiş, 1495 yılında oğlu Süleyman doğmuştur. Şehzade Selim 22 yıl süren Trabzon Sancakbeyliği sırasında sınır komşusu olan Gürcülerle ve Safevilerle sürekli mücadele etmiştir. II. Beyazıt'ın saltanatının son döneminde hastalıkları sebebiyle sarsılan otoritesi, şehzadeler arasındaki iktidar mücadeleleri sürerken Şehzade Selim bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmiştir. 1509 yılında 15 yaşında olan oğlu Süleyman'ın Kefe Sancakbeyi olmasını sağlamıştır. Şehzade Selim, İstanbul'a yakın olmak ve başkentteki gelişmeleri yakından izlemek

[310] Doç. Dr. Kenan İnan, "II. Beyâzıd Dönemi," a. e. C. 9. s. 383-392.

için Balkanlar'da bir sancakbeyliğine atanmak istemiştir. Bu tarihlerde ağabeyleri Şehzade Ahmed ve Şehzade Korkut da Osmanlı tahtına oturmak için çaba harcamışlardır.

İstanbul, Yavuz Selim Camii

II. Beyazıt'ın önemsemediği Şah İsmail kısa bir zamanda Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da güçlü bir devlet kurmuş ve müritleri Anadolu'dan Rumeli'ye uzanan geniş bir alana yayılmıştır. II. Beyazıt'ın yaşlılığı ve hastalıkları sonucunda Osmanlı devlet otoritesinin zayıflamasını ve şehzadeler arasındaki taht mücadelelerini fırsat kabul eden Şah İsmail'in taraftarlarından Şah Kulu lâkaplı Hasan Halife, Antalya yakınlarında ayaklanmıştır. Antalya Sancakbeyi Şehzade Korkut, ayaklanmayı bastırmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Şahkulu'nun öncülüğünde ayaklanma bir süre daha devam etmiş, Sadrazam Hadım Ali Paşa 1511 yılında ayaklanmayı dağıtmış ancak kendisi de bu mücadelede ölmüştür. Şehzade Selim, ayaklanmaya karşı kesin sonuç alınamamış olmasını ve Şahkulu'nun İran'a kaçmasını devlet yönetimi açısından bir eksiklik olarak değerlendirmiştir. Bu sebepler ve istediği sancakbeyliğinin verilmeyişinden duyduğu hoşnutsuzlukla ordusuyla birlikte Rumeli'ye hareket etmiştir. Babaları II. Beyazıt'ın yerine geçmek için Şehzade Korkut Antalya'dan Manisa'ya, Şehzade Ahmed de Amasya'dan Ankara'ya doğru yola çıkmıştır. II. Beyâzıd, Şehzade Selim'in ordusuyla Rumeli'ye doğru hareket ettiğini öğrenince Trabzon'a ek olarak Kefe sancağının verilmesini emretmiştir. Ancak Selim, bu teklifi kabul etmeyerek babasıyla

yüz yüze görüşmek istemiştir. Bunun üzerine Semendire Sancağı ve ek olarak Alacahisar ve İzvornik Sancakları verilmiş ve beratı gönderilmiştir. Şehzade Selim Semendire Sancağı'na bir vekil göndermiş, kendisi Eski Zağra ve Filibe yöresinde kalmıştır. II. Beyazıt ve devlet erkânı önce Şehzade Ahmed'i, sonra Şehzade Korkut'u tahta oturtmayı denemişlerse de yeniçerilerin ayaklanması üzerine geri çekilmişlerdir. Şehzade Selim Kefe'den İstanbul'a gelmiş ve yeniçerilerin desteğinde 24 Nisan 1512 tarihinde istemeyerek makamından çekilen babası II. Beyazıt'ın yerine tahta oturmuştur.

Yavuz Sultan Selim, tahta oturduktan sonra kendisini kutlamaya gelen Venedik, Macar ve Memluk elçileri vasıtasıyla bu devletlerle önceki anlaşmaları yenilemiştir. Devlet otoritesini sağlamak üzere tahtta hak iddia eden, Osmanlı topraklarını bölüşmeyi öneren ve Konya'da hükümdarlığını ilan eden ağabeyi Ahmed'i, yeğenlerini ve Şehzade Korkut'u ortadan kaldırtmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in iktidara geldiği dönemde, kuzeyde Rus Çarlığı güç kazanarak siyasî bir cephe halini almıştır. Portekizliler, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda yeni cephelere sahip olmuştur. Orta Akdeniz'de gücünü yitirmeye başlayan Venedik ve Ceneviz yerine Batı Akdeniz'de Portekiz ve İspanya gibi yeni denizci devletler ortaya çıkmıştır. 1492'de Amerika'nın keşfedilmesinden sonra deniz yollarında değişim başlamıştır. Avrupa'da Macaristan siyasal bir güç olmaktan çıkarken, Orta Avrupa'da Avusturya, Osmanlı Devleti'ne rakip haline gelmiştir. Gene bu devirde Avrupa'da Rönasans hareketi hızlanmış, Reform hareketleri başlamış, dünyada siyasal, sosyal ve ekonomik yapı süratle değişmeğe başlamıştır. Bu değişimler önce doğu ile batı arasındaki dengeyi sağlamış, daha sonraki asırlarda batı lehine dönüşüm ve gelişim devam etmiştir.

Yavuz Sultan Selim, şehzadeliği döneminden itibaren imparatorluğun iç düzeni yanında doğu ve batı ilişkilerini yakından izlemiş ve zaman zaman da meselelerin çözümüne müdahale etmiştir. Sultan I. Selim, hareketli, atılgan, cesur, kararlı bir kişiliğe sahip olduğu için kendisine "Yavuz" sıfatı verilmiştir. İstihbarata önem veren ve karar vermeden önce olayları çok yönlü inceleyen ve gerekli her türlü önlemi alan, dengeleri gözeten dikkatli bir devlet adamı olarak nitelendirilmiştir. Saltanatı boyunca başarılı bir diplomasiye dayanan tutarlı dış politika yürütmüştür. Yavuz Sultan Selim, tahta oturduktan sonra imparatorluk topraklarında isyanlar çıkartan ve Osmanlı'ya rakip olmaya çalışan Safevî ve Fatih Sultan Mehmed'den itibaren ara-

larında gerginlik bulunan Memluk/Kölemen Türk devletlerini kontrol altına almak üzere hazırlıklara girişmiştir. Birkaç cephede savaşmamak için öncelikle Avrupa devletleriyle dostane ilişkiler kurmak üzere babası II. Beyazıt döneminde yapılan antlaşmaları yenilemiştir. Avrupa'da İtalyan/Latin devletlerinden Venedik, Ceneviz, Milano Dükalığı ve Napoli Krallığı yanında Papalık, Osmanlı Devleti açısından önemli devletlerdir. Ancak bu devletler aynı zamanda birbirlerine rakip ve mücadele içindedirler. Akdeniz ticaretini elinde tutan Venedik ve Ceneviz, askeri bakımdan deniz gücü üstün, ticaret filoları gelişmiş iki İtalyan/Lâtin devletidir. İtalya'daki devletlerden Napoli Krallığı, Milano Dükalığı, Ceneviz Cumhuriyeti ve Floransa ile Osmanlı Devleti'nin yoğun ticaret ilişkileri vardır. İstanbul'un fethiyle Galata'dan çıkarılan Cenevizliler, daha sonra Kuzey Karadeniz'de Kefe, Menküp ve Azak, Güney Karadeniz'de Amasra gibi kale ve şehirlerini Osmanlılara terk etmek zorunda kalmışlardır. Cenevizliler, Karadeniz'den çekildikten sonra Ege Denizi'ndeki Enez ve Foça gibi limanlarla, Tayoz, Semadirek, Gökçeada, Limni ve Midilli gibi adaları da Osmanlı'ya bıraktıkları için Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde bulunmaya çalışmakla beraber İtalyan/Lâtin devletleri içinde en çok zarara uğrayan devlet Cenevizliler olmuştur. Bu durum, Ceneviz'in ekonomik durumunu sarsmış, Osmanlı topraklarında Fransız bayrağı altında ticaret yapmayı denemişler ancak bu kere de Fransız denetimi altına girmişlerdir. İtalyan/Lâtin devletleri içinde Papalık, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı daima düşmanca tutum içinde olmuştur. Türklere karşı hazırlanan Haçlı seferlerine öncülük etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethederek Hristiyan dünyasının yarısını temsil eden Ortodoks dünyasını egemenliği altına almış, ardından İtalya'daki Otranto'yu ele geçirerek İtalya Yarımadası'na çıkmıştır. Papalar, Katolik dünyasının da Türk hâkimiyetine girmesinden ve Hristiyanlığın yayılma hızının yavaşlamasından endişe etmişlerdir. Haçlı seferlerinin 13. yüzyıldan sonra Osmanlılara karşı sürdürülmesinin sebebi, her ne kadar Hristiyanların Müslümanların kontrolüne girmesi gibi gösterilmişse de temelde mesele ekonomik ve siyasîdir. Bu sebeple de papaların istediği gibi bir birlik sağlanamamıştır. Yavuz Sultan Selim tahta geçtikten sonra Papa X. Leo da kendisinden önceki papaların politikasına uyarak Osmanlı Devleti'ne karşı yeni bir Haçlı seferi için Germen/Alman İmparatoruna, Lehistan/Polonya ve İngiltere krallarına, Rodos ve Germen şövalyelerine mektuplar göndermiş, ancak bir sonuç alamamıştır. Diğer Avrupa devletleri de bu çağrılara taraf olmamışlardır. Osmanlı'ya karşı Haçlı seferleriyle karşı çıkamayan Avrupa devletleri bu sırada keşifler dönemine gir-

miş, Güney Afrika yolunu keşfederek bu yolla Hindistan'a ulaşmış; Amerika kıtasını keşfettikten sonra Hindistan'ın ve yeni kıtanın zenginliklerini Avrupa'ya taşımaya başlamışlardır. Ayrıca yine 16. yüzyılda Hristiyanlık, Katoliklik ve Ortodoksluktan sonra yeni mezhep Protestanlıkla birlikte üçe ayrılmıştır. Bu yeni keşiflerle birlikte Akdeniz limanları önemini kaybetmeye başlamış, yeni ticaret yolları ve limanlar etkinleşmiştir. Osmanlı Devlet adamlarının yeni oluşan dünyayı değerlendirememeleri sebebiyle İmparatorluk 20. yüzyıldaki sona doğru yönlenmeye başlamıştır.

Yavuz Sultan Selim, saltanatının son yıllarında güneydeki Memluk/Kölemen Türk devletini ortadan kaldırarak imparatorluğun güneyini emniyet altına almıştır. Ancak kuzeyde küçük bir knezlik /prenslik konumundaki Ruslar hızlı bir gelişme ve ilerleme sürecine girerek 16. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz sahillerinin büyük bir bölümünü ele geçirmişler ve Osmanlı ile komşu olmuşlardır. Ruslar, kuzey-güney ticaretini ellerinde tuttukları için Osmanlılarla da yoğun bir ticaret ilişkisine girmişlerdir. Osmanlıların Balkanlar'a geçişlerinden itibaren 16. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı-Macar çatışmaları devam etmiştir. 14-15-16. yüzyıllarda Orta Avrupa'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu ve Macar Krallığı önemli iki siyasî güçtür. Macarlar, Balkan Yarımadası'nı ele geçirmek istediklerinden dolayı Osmanlı ile sürekli çatışmışlardır. Belgrat, Avrupa'nın ulaşım yolları üzerinde stratejik bir noktada bulunduğundan çatışmalar genellikle bu çevrede yapılmış ve Fatih Sultan Mehmed döneminde şiddetlenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Tuna'yı kuzey sınır kabul etmesine karşılık Macarlar, Tuna'nın güneyine inerek Belgrad'ı ele geçirmek istemişlerdir. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferindeyken, Macarlar sınır bölgelerindeki bazı kale ve yerleşim yerlerine saldırınca Sancakbeyleri Bosna'da toplanmışlardır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'dan döndükten sonra sefer hazırlığı başlatması ve sancakbeylerinin sınırlarda hazırlık içinde olmaları Macar kralını endişelendirmiş ve 1516 yılında arka arkaya üç elçi heyeti göndererek üç yıl önce imzalanan barış antlaşmasını uzatmak istemiştir. Bu dönemde Mısır seferine çıkmak üzere hazırlık yapan Yavuz Sultan Selim, teklifi kabul etmiş ve anlaşmayı uzatmıştır. Mısır seferinden sonra 1519 yılında Lehistan/Polonya ve Macaristan'la barış antlaşmaları tekrar uzatılmıştır.

Şehzade Ahmed'in oğlu Murad, babasının ölümünden sonra Safevi hükümdarı Şah İsmail'in yanına sığınmış ve Şiiliği kabul etmiştir. Yavuz Sultan Selim'in, Şah İsmail'e Şehzade Murad'ı geri istemek üzere gönderdiği elçi Safevi sarayında öldürülmüştür. Şah İsmail, hem

Karamanoğulları hem de diğer bazı küçük beyliklerle Osmanlı'ya karşı ittifak oluşturmaya çalışmıştır. Yavuz Sultan Selim, Safevi ordusunun da Osmanlı ordusu gibi mezhep farklılığı dışında aynı dinden ve milletten oldukları için Safevilerle savaşmadan meseleleri çözmek istemiştir. Şah İsmail uzlaşmaya yanaşmamış ve savaş kararı alınmıştır. Yavuz Sultan Selim, savaş için yola çıkarken Şehzade Süleyman'ı Edirne'de taht kaymakamı olarak bırakmıştır. Ordusuyla İzmit'e ulaştığında Şah İsmail'e tekrar bir mektup yollamıştır. Mektupta özetle: "Bil ki ilâhi hükümlerden yüz çevirenleri, dini ve yasaları yıkmaya çalışanları, bütün Müslümanların ve adaletli hükümdarların engellemeleri gerekir. Bunu söylemekteki amacım şudur: Tekke köşesinden hükümdarlığa yükselen sen, bu yolda yürüdün. Müslüman ülkelere saldırdın. Acımayı ve utanmayı bir tarafa bırakıp zulüm kapılarını açtın. Günahsız Müslümanları incittin. Bozgunculuğu ve bölücülüğü kendin için esas kabul ettin. Hükümdarların yapması gereken doğru işleri ve hükümleri, keyfince değiştirip yasaları yıktın. Daha birçok yanlış işler yaptın. Bu sebeple din adamları kesin kanıtlara dayanarak senin dinden çıktığına, senin ve sana bağlı olanların öldürülmesinin, mallarının yağmalanmasının, kadın ve çocuklarının tutsak edilmesinin İslama uygun olduğuna oy birliği ile karar verdiler. Bu durumda ben, Allah'ın emrini yerine getirmek, baskı altında olanlara yardım etmek için zırhımı giydim, kılıcımı kuşandım, ata bindim ve yola çıktım. Amacım Allah'ın yardımıyla senin padişahlığını yok etmek ve böylece yaptığın kötülükleri engellemektir. Savaştan önce sana tekrar Müslüman olmanı teklif ediyorum. Eğer yaptıklarından pişman olur, samimiyetle tövbe eder ve aldığın kaleleri geri verirsen, seni dost olarak kabul ederim. Ama yanlış yapmaya devam edersen, kötülüklerinle berbat ettiğin yerleri kurtarmak ve senin elinden almak için Allah'ın izniyle yakında geleceğim. Takdir ne ise öyle olacaktır."

Yavuz Sultan Selim, Konya, Kayseri ve Sivas üzerinden Safevi hâkimiyetinde olan Erzincan'a geldiğinde Şah İsmail'in cevap vermemesine öfkelenerek aynı mealde ikinci bir mektup daha yollamıştır. Cevap alamadığı Şah İsmail'e Farsça yazdığı bu iki mektuptan sonra Türkçe yazılmış üçüncü bir mektup daha yollamıştır.[311] Mektuplarda giderek artan bazı hakaretler içeren ifadeler kullanmıştır. Şah İsmail, bir elçiyle üç mektuba birden cevap göndermiştir. Cevabının başlangıcında dostça ilişkilerden bahsettikten sonra Yavuz Selim'e hakaret ederek, savaşa hazır olduğunu bildirmiştir.[312] 22 Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'nda Osmanlı ve Safevi orduları arasında başlayan savaş 23 Ağustos'ta Osmanlı ordusunun zaferi ile sonuçlanmıştır. Gerek Edirne'den Çaldıran'a kadar uzun bir yol kat edilmesi gerekse hem

[311] Prof. Dr. Yavuz Ercan, "Yavuz Sultan Selim Dönemi", a.e. C. 9, s. 421-445.

[312] Dr. Mustafa Ekinci, "Yavuz Sultan Selim Döneminde Osmanlı-Safevî İlişkileri", a.e. C.9, s. 446-458.

devlet adamlarından bazılarının ve yeniçerilerin bir bölümünün bu savaşı engellemek için ayak direyişleri, Safevi ordusunun ve Şah İsmail'in iyi savaşçılıkları gibi pek çok sebeple Yavuz Sultan Selim için fevkalâde güç bir savaş olmasına rağmen Yavuz Sultan Selim itidali ve kararlılığı ile zafere ulaşmıştır. Çaldıran Zaferi'nden sonra Osmanlı ordusu Tebriz'e gelmiş ve burada Yavuz Sultan Selim adına hutbe okunmuştur. Tebriz'de bulunan değerli âlim ve sanatkârlardan bin kadarı İstanbul'a gönderilmiştir.

Çaldıran'da Safevi hükümdarı Şah İsmail yenilmiş Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim kazanmıştır. Ancak bu sonuç meselelerin kesin çözümüne yardımcı olmamıştır. Türk ve Müslüman iki devletin çatışmasını, gaza olarak nitelendirmeyen Yavuz Sultan Selim, mücadeleyi savaş alanında bitirmiştir. Safevi topraklarının tamamında bu mücadelenin sürdürülmesini istememiştir. Bu sebeple de Şah İsmail ve Safevi Devleti hayatlarına devam etmiştir. Osmanlı-Safevi anlaşmazlığının temeli Osmanlı topraklarında Safevi tarikatı müritlerinin isyanlar çıkarmaları ve bu yolla Safevi Devleti'nin Osmanlı Devleti'ne üstün gelme çabası ve Doğu Anadolu'da egemenlik kurmak meselelerine dayanmaktadır. Bu sebeple Doğu Anadolu'nun kuzeyinde ve güneyinde ufak çaplı çatışmalar sürmüştür.

Doğu Anadolu bölgesine egemen olan devlet, iç ve batı Anadolu ile Kafkaslar'ı ve Irak'ı kontrol altında tutabileceğinden iki devlet de bu bölgede egemen olmak istemiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti Fırat Nehri'ne kadar olan Anadolu topraklarının hâkimidir. Doğu Anadolu'nun Safevilerin elinde bulunmasını, Yavuz Sultan Selim, Orta ve Batı Anadolu'ya, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne tehdit olarak algılamıştır. Safevi Devleti'nin Osmanlı topraklarında müritleri vasıtasıyla çıkarttığı isyanlar da bu tehdidin somut delilleri olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde Akkoyunlu Devleti yıkıldıktan sonra küçük beylikler oluşmuş ve bu beylerin bazıları Osmanlı'ya bazıları Safevi Devleti'ne bağlılık gösterirken, bazıları ikisi arasında gelgitler yaşamışlardır. Bu bölgedeki kargaşayı ortadan kaldırmak ve toprakları hâkimiyet altına almak üzere yürütülen seferde bir kısmı savaşla bir kısmı anlaşmalarla Kemah Kalesi, ardından Sivas ve Kayseri Osmanlı egemenliğine alındıktan sonra Maraş ve çevresine hâkim olan Dulkadiroğlu Beyliği de Osmanlı denetimine alınmıştır. Safevi Devleti'nin önemli kentlerinden olan Diyarbakır ve ardından Mardin ve diğer Güney Anadolu merkezleri de Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da egemenlik sağlamasıyla Anadolu'nun ve Mısır'ın doğal kapısı durumunda olan ve Memluklu/Kölemenlerin elinde bulunan Suriye'nin durumu tartışmaya açılmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Malatya dâhil olmak üzere Memluk/Kölemenlerin idaresi altında bulunan yerler ve Memluklarla Osmanlılar arasındaki tampon devlet durumunda olan Dulkadiroğulları da Osmanlı idaresine alındıktan sonra sınırlar birleşmiştir. Yavuz Sultan Selim, tahta geçtikten sonra Memlukların elinde bulunan Doğu Akdeniz Bölgesinin hemen tamamı Osmanlı yönetimi altına alınmıştır. Memluklarla Osmanlılar arasında Fatih döneminden başlayan gerginlik, II. Beyazıt, döneminde Şehzade Cem'in, Yavuz döneminde, Şehzade Ahmed'in oğlu Kasım'ın, Memluklara sığınmasıyla artmıştır. Ayrıca Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'na giderken Memluk sultanına ittifak teklif etmiş ve bu teklif de reddedilmiştir. Dulkadiroğlu Beyliği'nin de zaman zaman Memluklara ve Safevîlere taraf olması, Dulkadiroğulları topraklarının Osmanlı topraklarına katılması da Memluk-Osmanlı çatışmasının sebepleri arasındadır. Safevîlerle savaşmak için ileri sürülen mezhep ayrılığı ve imparatorluk içinde isyan çıkartmak gibi somut sebebler Memluklar/Kölemenler için geçerli olmadığından Müslüman ve Türk bir devlete karşı savaş kararı almak Yavuz Sultan Selim için daha zor olmuştur. Divan üyelerini ve askerini ikna etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sonuçta devletin güvenliğinin ve devamının her şeyden önemli olduğu fikri kabul edilmiştir. Buna rağmen kararın son ana kadar duyulmaması için çaba harcanmıştır. Edirne'de Şehzade Süleyman, taht kaymakamı olarak bırakılmış ve 24 Ağustos 1516'da Haleb'in kuzeyinde Mercidabık denilen bölgede Memluk ordusu Sultan Kansu Gavri komutasında Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Memluk Sultanı Gansu Gavri savaş meydanında ölmüştür. Mercidabık Savaşı'ndan sonra Suriye'de bulunan şehir ve kaleler çoğunlukla mücadele etmeden Osmanlı hâkimiyetini kabul etmişlerdir. Halep, Şam, Hama, Trablus, Kudüs gibi önemli merkezlere Osmanlı paşaları yönetici olarak atanmıştır. Kudüs'ün fethinden sonra buradaki Hristiyan halka dinî inançlarını ve geleneklerini özgürce yaşama hakkı tanınmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Gregoryen Ermeni Patriği III. Serkis'e verdiği ferman özetle şöyledir: "Yüce Allah ve peygambere hamd ile Kudüs'e gelinip, Sefer ayının 25. günü fethedildiğinde Ermeni cemaatinin Patriği III. Serkis ve diğer bütün rahipler ve halk hep birlikte gelip benden yardım ve ihsan dilediler. Kudüs içinde ve dışında eskiden beri kendilerinde olan kilise, manastır, ibadethane ve kutsal yerlere

eskiden olduğu gibi Ermeni toplumu ve patrikleri sahip olacaklardır....." Bu fetvada kiliselerin, manastırların ve kutsal yerlerin isimleri de belirtilmiş ve Ermeni rahip ve halkına kimsenin karışmaması konusunda kesin emirler verilmiştir. Kudüs'ten ayrılarak Gazze'ye geçen Yavuz Sultan Selim, Mısır fethi içih harekete geçmiştir. 23 Ocak 1517 tarihinde Ridaniye'de iki türk devletinin ordusu savaşmışlardır. Arap kabilelerinin savaşçıları savaş alanının dışında hangi ordu kazanırsa ona katılmak üzere beklemişlerdir. Tarihin zorlu savaşlarından biri olan Ridaniye Savaşı'nı Yavuz Sultan Selim kazanmıştır. Memluk Sultanı Tumanbay, bir kısım askeri ile birlikte yenilgiden sonra kaçmıştır. Tumanbay tekrar asker toplayarak Osmanlı ordusuna gece baskını yapmışsa da başarılı olamamış ve yakalanarak idam edilmiştir. Yavuz Sultan Selim sekiz ay kadar Mısır'da kalmıştır. Bu sürede yönetimi düzenlemiş ve Memluklara bağlı olan Medine Emirliğini Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır. Mekke emiri şehrin anahtarlarını ve İslam büyüklerine ait kutsal eşyaların bir bölümünü Yavuz Sultan Selim'e hediye etmiştir. Yavuz Sultan Selim ve ordusu Şam ve Halep üzerinden İstanbul'a dönmüşlerdir. Mısır'a ve Şam'a Memluk beyleri atanmıştır. Memluk seferiyle Filistin, Irak'ın bir kısmı, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu İslam dünyasında tek söz sahibi devlet konumuna gelmiştir.

Cumhuriyet dönemi tarihlerinde Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle "hâlifelik" sıfatını aldığı ifade edilmekle beraber Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgi bulunmamaktadır. 1258 yılında İlhanlı hükümdarı Hülâgu, Bağdat'ı ele geçirdiğinde halifeyi ve bütün ailesini öldürtmüştür. Hâlifeye uzaktan akraba olduğuna inanılan bir kişi, Memluklar tarafından Mısır'a götürülerek halifelik kurumunu ellerinde tutarak İslam dünyasında etkili olmayı düşünmüşlerdir. Arap kaynaklarının efsaneleştirdikleri bu aileye mensup Halife III. Mütevekkil'in öldürülen Abbasi ailesi soyundan geldiği iddiası tartışmaya açıktır. İslam hukukçularına göre halifenin Kureyş kabilesinden olması şartı olduğu için Osmanlı padişahlarının verâsetle halife olmaları da mümkün değildir. Osmanlı padişahları Yavuz Sultan Selim'den önceki dönemlerden itibaren İslam ülkelerinin lideri ve hâmisi anlamında diğer pek çok sıfatla birlikte "halife" sıfatını da kullanmışlardır. Yavuz Sultan Selim döneminde, kutsal sayılan bölgelerin Osmanlı hâkimiyetine alınmasıyla, mukaddes yerlerin, hac yollarının ve Müslümanların korunması, İslamın müdafaası gibi sorumluluk üstlenmek anlamında "halifelik" Osmanlı padişahlarının üstlendiği bir görev olmuştur. Kahire'den dönüşte Halife III. Mütevekkil, Yavuz Sultan Selim'le birlikte İstanbul'a gelmiş, ancak olumsuz alışkanlık ve dav-

ranışları sebebiyle 1520 yılında Yedi Kule zindanlarına hapsedilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kahire'ye geri gönderilmiş ve orada ölmüştür.

Yavuz Sultan Selim, doğu sınırlarında emniyet sağladıktan sonra düşmanca tavırlar içinde bulunan Rodos Şövalyeleri ve İtalyan/Lâtin devletleri Venedik, Ceneviz, Napoli ve Papalıkla mücadele etmek kararı almıştır. Bu seferde gerekli güçlü donanma ve gemilerin inşası için İstanbul'da büyük bir tersane hazırlanmasını emretmiştir. Anadolu ve Rumeli'de sefer hazırlıkları devam ederken hastalanmış ve 21 Eylül 1520'de ölmüştür. Azmi, kararlılığı sebebiyle "Yavuz" sıfatı ile anılan I. Selim aynı zamanda âdil bir padişah olduğu için "Âdil" sıfatıyla da anılmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı toprakları üç kat büyümüştür. Arapların büyük çoğunluğu bu dönemde Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.[313]

Kanuni Sultan Süleyman/ Sultan I. Süleyman

Sultan Süleyman 30 Eylül 1520'de Yavuz Sultan Selim'in tek vârisi olarak Osmanlı tahtına oturmuştur. Sultan Süleyman, babasının tahta çıkma mücadelelerinde ve Safevî ve Memluk savaşları sırasında padişah vekilliği görevlerinde bulunmuştur.[314] 15 yaşında, önce Şebinkarahisar/ Afyon Sancakbeyliğine amcası Şehzade Ahmed'in itirazı üstüne 6 Ağustos 1509'da Kefe Sancakbeyliğine atanmıştır. Yavuz Sultan Selim padişah olduktan sonra 1513 yılında Manisa Sancakbeyliği görevine getirilmiştir.[315] Çocukluğundan tahta geçinceye kadar olan dönemde Trabzon'dan Kefe ve Manisa'ya kadar uzunan bölgeyi tanımıştır. Manisa'daki şehzadelik yıllarında yanında bulunan arkadaşı ve daha sonra sadrazamı olan İbrahim Paşa ve diğer değerli büroklarıyla birlikte İstanbul'a kendi kadrosuyla gelmiştir. Sultan Süleyman iyi eğitim ve öğrenim görmenin yanında babasının ve kendi şehzadelik dönemlerinde devlet yönetimi alanında bilgi ve tecrübe kazanmak imkânına sahip olmuştur.

Tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Tebriz ve Kahire'den getirilmiş olan bine yakın sanatkâr ve ümerâ/yöneticinin, Halife III. Mütevekkil'in memleketlerine dönmelerine izin vermiştir. Safevî Devleti'nin egemenliğinde bulunan İran'la yapılan ipek ticareti üzerindeki yasağı kaldırmış, mallarına el konan tüccarların zararlarını karşılamıştır. Halka zulmeden yönetici ve askerleri cezalandırmıştır. Bu uygulamaları yöneticiler ve halk tarafından çok olumlu karşılanmıştır. Tahta oturmasının ardından iki ay geçmeden, Yavuz Selim'in göreve getir-

[313] Prof. Dr. Yavuz Ercan, "Yavuz Sultan Selim Dönemi," a. e. C. 9, s. 421-445.

[314] Prof. Dr. Ferîdun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti," a. e. C. 9, s. 501-520.

[315] Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin, "Süleyman I", a. e. C. 9, s. 521-554.

diği Şam Beylerbeyi eski bir Memluk Beyi olan Canberdi Gazâli isyan etmiştir. Memluk Devleti'ni yeniden kurmak amacıyla başlatılan isyanı Safevî Devleti de desteklemiştir. Sultan Süleyman. Ocak 1521'de isyanın bastırılmasını sağlamıştır. Sultan I. Süleyman, içeride düzenlemeler yaparken Mısır'a İstanbul'dan gönderilmiş olan Vali Ahmed Paşa'nın beceriksizliği sebebiyle çıkan isyan da Ağustos 1524 tarihinde bastırılmıştır. Veziriazam İbrahim Paşa'nın Kahire'ye giderek yaptığı ıslahatlarla Mısır bir Osmanlı vilâyeti haline getirilmiştir.

Sultan I. Süleyman tahta çıktığı sırada Avrupa'da Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu temsil eden Habsburg Hanedanlığı hem kendi içinde iktidar çatışmaları yaşamakta hem de İngiltere ve Fransa monarşileri de kendi adlarına güçlenmeye çalışmaktadırlar. Sultan I. Süleyman, ataları Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim'in planlayıp ele geçiremedikleri, Orta Avrupa'nın kilidi Belgrad ve Akdeniz'in anahtarı durumunda olan Rodos'u fethetmeyi planlamıştır. 1519 yılında Kutsal Roma-German İmparatoru I. Maximilian'ın ölümünden sonra Avusturya Arşidükü I. Filip ile Kastilya Kraliçesi I. Juana'nın oğlu V. Karl, rakibi Fransa Kralı I. François'ı Alman prenslerinin ve sermaye sahiplerinin desteğiyle alt ederek tahta geçmiştir. V. Karl, önceden İspanya ve Felemenk/Hollanda hükümdarı olduğu için Avrupa'nın en güçlü imparatoru olarak I. Sultan Süleyman'dan bir ay sonra Alman krallık tahtına oturmuştur. Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl, Hristiyan Avrupa birliğini gerçekleştirmek hedefindedir. Sultan I. Süleyman, Belgrad'ı fethetme hazırlığındayken, Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl ile Fransa Kralı I. François, Mart 1521'de savaşa başlamışlardır. Savaşın görünen sebebi Milano Dükalığı gibi görünmekle beraber gerçekte Fransa, imparatorluğu ele geçiremediği için Harbsburg Hanedanlığı'nın egemenliğinden kurtulmak istemiştir.

Sultan I. Süleyman'ın başkomutanlığında Osmanlı ordusu Mayıs 1521'de Belgrad üstüne yürümüştür. Bu tarihte Belgrad, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'na bağlı olan Macaristan'ın elinde bulunmaktadır. Osmanlı kuvvetleri 7 Temmuz 1521'de önce Böğürdelen'i fethetmiş, ardından Sirem bölgesindeki kaleleri ele geçirmiştir. Ağustos sonunda Belgrad Kalesi teslim olmuştur. Orta Avrupa'nın önemli sayılan kilidi açılmış ve Fatih Sultan Mehmed'in fethedemediği Belgrad'ın, Sultan I. Süleyman tarafından fethedilmesi Avrupa'yı sarsmıştır. Ertesi yıl, Akdeniz'in kilidi kabul edilen ve askerî açıdan çok güçlü olan Rodos da Osmanlı donanması tarafından sarılmış ve Rodos Şövalyeleri 21 Aralık 1521'de anlaşma yoluyla teslim olmuş-

lardır. Anlaşma şartlarına uyarak Rodos şövalyeleri 1-2 Ocak 1522'de adayı terk etmişlerdir. Bu zaferin ardında Bodrum, Aydos ve Tahtalı Kaleleri ile birlikte Leros, Sombeki, Kalimnos gibi adalar da Osmanlı kontrolü altına alınmıştır. Böylece Kanuni Sultan Süleyman, Mısır ile İstanbul yolu üzerindeki Rodos Şövalyeliği engelini ortadan kaldırmış ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamıştır. Rodos Şövalyeleri Malta ve Trablus'a yerleşmişlerdir. Rodos, deniz seferleri için önemli bir üs haline getirilmiş, kara seferleri için de Belgrad askerî üs olarak yapılandırılmıştır. Harbsburg Hanedanı ile Fransa Kralı I. François arasındaki savaşta İngilizler de Almanlara destek vermiş ve Fransız ordusu yenilmiş ve kral 1525'te Pavia'da esir düşmüştür. Fransa kralının annesi Kanuni Sultan Süleyman'dan oğlunun kurtarılmasını rica etmiştir. Aynı tarihlerde Macaristan'da yaşanan iç karışıklıklar da Kanuni Sultan Süleyman'ı Avrupa siyasetinde denge kurmaya yöneltmiştir. Fransızlar, Osmanlı Devleti müdahale etmezse Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Fransa'yı ortadan kaldıracağı endişesini dile getirerek yardım edilmesi konusunda ısrar etmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Macaristan'ı ele geçirerek Habsburg hanedanına karşı bir üs kurmak istemiştir. Kanuni Sultan Süleyman, çıktığı Macaristan seferinde Mohaç Ovası'nda 29 Ağustos 1526 tarihinde büyük bir zafer kazanmıştır. Macar kralı askerleriyle birlikte savaştan çekilirken bataklığa girmiş ve orada hayatını kaybetmiştir. Osmanlı kuvvetleri Mohaç yolunda Petervaradin, İlok, Ösek/Eszek gibi önemli kaleleri de ele geçirmiştir. Mohaç Zaferi'nden sonra Osmanlı ordusu durmadan Budin'e yürümüş ve 10 Eylül 1526'da şehre girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı politikaları uyarınca fetih sonrası yerli halktan tepki doğmaması için Budin'i Osmanlı idaresine bağlamamıştır. Macar soylularının desteklediği Janos Zapolya'nın krallığını tanımış ve 10 Kasım 1526'da onu himayesi altına almıştır. Macar krallığı için Almanlar İmparator V. Karl'ın kardeşi Arşidük Ferdinand'ı desteklemişlerdir. 23 Eylül 1527'de Arşidük Ferdinand Kral Zapolya'yı Budin'den çıkartmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Ordusu krala destek vermiş ve Macar tahtının korunması amacıyla 1529 yılında İkinci Viyana Seferine çıkılmıştır. Mayıs 1529'da İstanbul'dan hareket eden Kanuni Sultan Süleyman 7 Eylül'de şehre girmiş ve kralı tahta oturtmuş ve himayesi altına almıştır. Padişah, Habsburglara gözdağı vermek üzere Budin'den sonra Viyana'ya hareket etmiş ve Viyana'yı kuşatmıştır. Ancak Arşidük Ferdinand savaşmak üzere Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamıştır. Kışın yaklaşması sebebiyle Kanuni Sultan Süleyman kuşatmayı kaldırarak Ekim ayı ortalarında geri dönmüştür.

Osmanlı ordusunun Viyana önlerine gelmesi Avrupalıları telaşlandırmış ve Protestan hareketin öncüsü Martin Luther Türklere karşı Hristiyan Birliği hareketi başlatmıştır. Osmanlıların yardımıyla Habsburg Hanedanı'nın baskısından kurtulan Fransa da bu ittifaka dâhil olmuştur. Bu mücadeleler sırasında Macaristan, Budin merkezli Osmanlı himayesindeki tampon Macar Devleti; Osmanlı Sancağı haline getirilen Tuna ve Sava arasındaki Sirem; Bohemya ve Macaristan tacına sahip olduğunu iddia eden Arşidük Ferdinand'ın elinde bulunan Batı Macaristan olmak üzere üçe ayrılmıştır. Macaristan tacının tamamına sahip olmak isteyen Arşidük Ferdinand, 1530 yılı sonbaharında elçi göndererk Osmanlı Devleti'yle Budin konusunda anlaşmaya çalışmış ancak sonuç alamamış ve 1531 yılında Budin'i kuşatmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, Ferdinand'ı muhatap almamış ve Türk tarihinde "Alaman Seferi" olarak adlandılan seferi Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl üzerine düzenlemiştir. Osmanlı ordusu Macaristan'a girmiş, Budin'den geçerek Viyana önlerine gelmiştir, ancak karşısına ne Arşidük Ferdinand'ın ne de V. Karl'ın orduları çıkmamıştır. Viyana'ya 60 km. mesafedeki Güns/Köszeg'i ele geçirdikten sonra Ağustos 1532'de Sopron'a ilerlemiştir. Viyana'yı kuşatmadan Gratz yoluyla Hırvatistan'a girilmiş, Hırvatistan ve Slovenya'da Zagrep'le birlikte bazı şehir ve kasabalar ele geçirilmiştir. Alaman Seferi'nde Avrupalılardan oluşan Habsburg ordusu Viyana'da hazır bir şekilde beklemiş, Arşidük Ferdinand'ın taç beklentisi için savaşmak istememiş ve Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamışlardır. Osmanlı-Habsburg mücadelesinde Milano ve Cenova'yı ele geçirmek isteyen Fransa'nın etkisi olmuştur. Osmanlı'yı Akdeniz'e çekerek hedefine ulaşmaya çalışmıştır. Habsburg-Osmanlı mücadelesi denize taşınmış, iki taraf da karada ve denizlerde savaş düzeni almışlardır. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu hizmetine giren Andrea Doria yönetimindeki filo Mora Yarımadası'ndaki Koron'u, Patras ve İnebahtı'yı ele geçirmiştir. Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı deniz gücünün başarısızlığı üzerine Osmanlı donanmasını güçlendirmek üzere Akdeniz'in tanınmış denizcisi Barbaros lâkaplı Hayreddin Reis'i Osmanlı Donanması'nın başına Kaptan-ı Derya/ Deniz Komutanı olarak atamıştır. Bu tarihlerde İran-Osmanlı Savaşı çıktığından 1533 yılında Habsburglarla barış anlaşması yapılmıştır. Ferdinand'ın Macaristan'da hâkim olduğu bölgedeki krallığı Kanuni tarafından tanınmıştır. 1537-1538 yılında Osmanlı ile Fransa, Habsburglara karşı ortak hem kara hem deniz seferi düzenlemiş, ancak bir sonuç alınamamıştır. On sene kadar Osmanlı ile samimi bir müttefik gibi görünen Fransa, 1538'de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'yla Osmanlı'ya karşı

bir Haçlı Seferi yapmak üzere anlaşmıştır. Aynı tarihte Budin bölgesi hükümdarı olan ve Osmanlı himayesinde bulunan Zapolya, Arşidük Ferdinand'la anlaşarak ölümünden sonra krallığı Ferdinad'a devretmeye söz vermiştir. 1540 yılında Zapolya'nın ölümünden sonra Ferdinand 1541 Mayıs ayında Budin'i kuşatmıştır. Osmanlılar Haziran ortasında 4. Macar Seferine/ İstanbul Seferine çıkmışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın öncülüğünde Budin ele geçirilmiş ve Alman kuvvetleri geri çekilmiştir. Budin, Osmanlı Beylerbeyliği haline getirilmiş, Macaristan'ın kalbi Tisza Nehri'ne kadar Tuna'nın sağ ve sol kısımlarındaki orta Macaristan bir Osmanlı eyaleti haline gelmiştir. Tisza Nehri ötesindeki bölge olan Erdel/ Transilvanya yeni bir Voyvodalık yapılmıştır. Osmanlı'nın Avrupa'daki ilerleyişi Hristiyanların birleşmesi ve dayanışmasına sebeb olmuştur. İmparatorluk ordusu harekete geçerek Tuna'yı aşmış, 28 Eylül de Budin karşısındaki Peşte önlerinde Osmanlı güçleri tarafından büyük bir yenilgiye uğratılmıştır. Peşte'nin kuştılmasından sonra Kanuni Sultan Süleyman 1543 Nisan ayında yeniden Macaristan seferine çıkmıştır. Bu seferle Valpo, Şikloş, Pecs/Peçuy, Tuna kenarında stratejik bir mevkide bulunan Estergon Kalesi, Tata ve ardından İstoni Belgrad fethedilmiştir. Osmanlıların şartlarına uygun olarak İmparator V. Karl ve Ferdinand'la 1547'de barış anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma beş yıllık olmakla beraber Kral Ferdinand'ın sınırlarda bazı saldırılarda bulunmasının ardından Osmanlı kuvvetleri harekete geçmiş ve Osmanlı sınırlarını Slovakya'yı içine alacak ölçüde genişletmiştir. Tımışvar Beylerbeyliği kurularak Erdel gözetim altına alınmıştır. 1 Haziran 1562'deki Osmanlı-Habsburg anlaşmasıyla Kral Ferdinand, Erdel üzerinde hak iddiasından vazgeçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Budin Beylerbeyliği kurulmuştur. Erdel, Eflâk ve Buğdan/ Boğdan tâbi beylikler haline getirilerek emniyet altına alınmıştır.

16. yüzyılın ilk yarısında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Alman kanadıyla karada, denizlerde İspanyol kanadıyla Akdeniz hâkimiyeti ve Kuzey Afrika siyasetinin geleceği için mücadele edilmiştir. 15. yüzyılın sonlarında bir kısmı bağımsız bir kısmı Osmanlılara bağlı faaliyette bulunan deniz akıncıları Osmanlı deniz gücünün etkili hale gelmesinde rol almışlardır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanmayı yeniden düzenlenmesinin ardından Habsburgların deniz gücüne karşı Fransa ile birlikte mücadele verilmiştir. Fransa'nın Osmanlı deniz gücünü İspanyollara karşı İtalya kıyılarına yönlendirme çabalarına karşılık Osmanlı donanması Kuzey Afrika sahilleri için İspanyollarla mücadele etmişlerdir. 1580'e kadar devam eden bu mücadele sonucunda İspanyolların Kuzey Af-

rika kıyılarında tutunmaları engellenmiştir. Osmanlı denizcileri, İspanyolların bu bölgeden çekilmelerini sağlamışlardır. Barbaros Hayreddin Paşa Ağustos 1534'de Tunus'u fethederek burayı bir deniz üsü haline getirmiştir. Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl, Tunus'u Osmanlılardan almak üzere Andrea Doria komutasındaki donanma ile hareket etmiş ve 1535 Temmuz'unda Tunus'u ve Halkulvad'ı ele geçirmiştir. 28 Eylül 1538'de Osmanlılarla Habsburg donanması Korfu Seferi olarak adlandırılan seferde büyük bir deniz savaşı yapmışlardır. Korfu Seferi sırasında Barbaros Hayreddin Paşa Ege adalarını Osmanlı hâkimiyetine kazandırmıştır. Venedik'in öncülüğünde hazırlanan Haçlı Seferini Barbaros Hayreddin Paşa Preveze'de karşılamış ve Andrea Doria komutasındaki Haçlı donanması Preveze önlerinde büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Bu tarihten itibaren Akdeniz'de Osmanlı üstünlüğü başlamıştır. Preveze Savaşı sonrasında Doria'nın ele geçirmiş olduğu Kastelnova Ağustos 1539'da alınmış ve ardından Venedikliler Osmanlılarla anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır. Bu anlaşmaya göre Venedik, Dalmaçya ve Ege'de ele geçirilen adaların Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu kabul etmiştir. 1541'de Osmanlı ordusu Macaristan üzerine yürürken Osmanlı donanması Adriyatik sahillerinin güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir. V. Karl bu arada Osmanlı deniz üstü olan Cezayir sahillerine büyük bir İspanyol Armadası ile saldırmış büyük bir bozguna uğramış ve güçlükle İspanya'ya dönebilmiştir. 1543'te Osmanlı donanması, Fransızlarla birlikte Nis'i kuşatmış, ancak bir sonuç alınamamıştır. Doğu ve Batı Akdeniz'i birbirine bağlayan ve Rodos'tan çıkarıldıktan sonra Malta ve Trablusgarp'ı ellerinden bulunan şövalyelerden Trablusgarp, 14 Ağustos 1551'de Osmanlı donanması tarafından fethedilmiştir. 17 Ağustos 1553'te Osmanlı donanması, Fransızlarla birlikte İtalya sahillerine ulaşarak Korsika Adası'nın merkezi Bastia'yı ele geçirmişlerdir. Bu seferin sonunda Cezayir Beylerbeyliği'ne getirilen Turgut Reis'in katkılarıyla Fransa Korsika'yı kazanmıştır. Osmanlı donanması 1556'da gene Fransa'ya yardım için denizlere açılmış, bu seferde Turgut Reis Cezayir'in önemli merkezi Oran'ı/Vahran'ı almıştır.

Denizlerde bu mücadele sürerken V. Karl tahttan feragat etmek zorunda kalmış, imparatorluğu kardeşi Ferdinand ve oğlu Philip arasında paylaştırmıştır. V. Karl, Osmanlı ve Fransa'ya karşı sürdürdüğü dünya hâkimiyeti siyasetinde başarısız olmuş, inzivaya çekilerek kardeşi ve oğlu arasındaki iktidar mücadelesini izlemiştir. V. Karl'ın kardeşi Ferdinand Kutsal Roma-Germen İmparatoru ünvanını almış, oğlu II. Philipp'e İspanya krallığı ve zengin sömürgeleri veril-

miştir. Fransa, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'yla mücadeleye devam etmiş, Saint Qentin, yenilgisinden sonra yeniden Osmanlılardan yardım istemiştir. 1558'de Osmanlı donanması Balaer Adalarına gelmiş, Mayorka ve Minorka adalarına baskı yapmış, Fransa donanması ile Sakız'da kışladıktan sonra 1559'da giderek güçlenen İspanya Kralı II. Phlipp'in lehine mücadeleden çekilmiştir.

Trablusgarp'ın fethinden sonra Osmanlılar, Doğu Akdeniz'le birlikte Orta Akdeniz'e de kesin olarak yerleşmişlerdir. Trablusgarp'ı geri almak için şövalyelerin ve İspanya Kralı II. Philipp'in öncülüğünde papanın desteğiyle, Fransa ve Venedik'in de katılımı sağlanarak yeni bir Haçlı Donanması Trablus'a gelmişse de 1560 Temmuz'unda Osmanlı donanması tarafından bozguna uğratılmışlardır. Osmanlılar böylece Kuzey Afrika'ya yerleşirken İspanyollar bu sahiller de etkilerini kaybetmişlerdir. 1564'de şövalyelerin bulunduğu Malta Adası'na Turgut Reis komutasında bir sefer yapılmış ancak başarı sağlanamamış ve Turgut Reis burada şehit düşmüştür. Bu yenilginin ardından Sakız Adası'ndaki son Ceneviz kolonisini ortadan kaldırmışlar ve Akdeniz'deki mücadelelerini yavaşlatmışlardır.

Kanuni Sultan döneminde batıdaki mücadeller devam ederken doğuda Yavuz Sultan Selim döneminde yatışmış görünen Safevi Devleti Şiilik propagandası vasıtasıyla Anadolu'da Osmanlı Devleti'ni huzursuz etmeyi sürdürmüştür. Safevîlerin Şiilik propagandaları, Anadolu'daki Türkmen boyları arasında eski Türk inanç ve kabulleriyle birleşerek Hz. Ali'yi Oğuz Kağan'a benzer bir destan kahramanı kimliğine büründürmüş ve Sünniliğin karşısında Arap ve Fars Şiiliğin farklı Alevilik/Kızılbaşlık olarak adlandırılan yeni bir mezhep oluşmuştur. 16. yüzyıldan itibaren farklı bir sosyal örgütlenme oluşturan Alevî Türkmenler Safevi Devleti'nin yönlendirmesiyle Sünni Türkmenlerden kopuşla birlikte Osmanlı Devleti yerine Safevî Devleti'ne yönelmişlerdir. Bozok Bölgesinde çıkan isyanda beyleri Şehsuvaroğlu Ali Bey'in ölümüne içerleyen Dulkadiroğlu Türkmenleri de katılmış, büyüyen ayaklanmayı Osmanlı Devleti güçlükle bastırmıştır. Bastırılan bu isyanın arkasından 1527'de Karaman'dan Maraş'a kadar uzanan geniş bölgede yeni bir isyan ortaya çıkmıştır. Safevilerin yönlendirdiği bu isyan 1527 Haziran'ında bastırıldıktan sonra sınır boylarında da birtakım olayların yaşanması Osmanlı-Safevi Savaşına sebep olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman, Ekim 1533'te Sadrazam İbrahim Paşa'yı İran'a göndermiş, Tebriz'in fethinden sonra kendisi de 24 Eylül'de Tebriz'e ulaşmıştır. Daha sonra Sultaniye ve ardından 28 Kasım 1534'te Bağdat'ı ele geçirmişlerdir. Bu sefer sırasında Safevi

ordusu Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamış, gerilla savaşlarıyla orduyu yıpratma taktiği uygulamışlardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın geri dönüşünden sonra Safeviler Tebriz'i geri almışlar ve Van'a kadar ilerlemişlerdir. Ekim 1533'ten 20 Ağustos 1534'e kadar süren bu uzun sefer sonucunda Osmanlı Devleti Bağdat'tan Erzurum, Kemah, Bayburt yöresini içine alan bir beylerbeyliği kurmuş ve sınır bölgelerini güçlendirmişlerdir. Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerine girildiğinden, Osmanlı tarihlerinde "Irakeyn Seferi" denilen bu mücadele sonucunda Basra-Bağdat-Halep ticaret yolu kontrol altına alınmış, Gilan ve Şirvan hâkimleri Osmanlı'ya bağlanmıştır. 12 yıl sonra 1548'de devam eden çeşitli huzursuzluklar sebebiyle Safeviler üzerine yeni bir sefer düzenlenmiştir. Safevi ordusu, Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamış, onların ele geçirdiği yerleri arkalarından geri almıştır. Hudut boylarında Osmanlı hâkimiyeti altındaki bölgelere saldırılar düzenleyerek mücadele etmişlerdir. İkinci İran seferinde de Osmanlı istediği gibi kesin bir sonuç alamamakla beraber Hakkâri'yi içine alan Van Beylerbeyliği oluşturulmuş ve Garcistan'da nüfuz bölgeleri kurulmuştur. 1550 yılında Safeviler, yeniden saldırıya geçmişler, Osmanlı topraklarını yakıp yıkıp yağmalamışlardır. 1553 baharına kadar Doğu Anadolu'yu yakıp yıkmışlardır. Bunun üzerine Osmanlı ordusu yeniden harekete geçmiş, ancak bölgeye geldiğinde gene Safevi ordusu savaşmak üzere ortaya çıkmamıştır. Osmanlı ordusu da Safevi topraklarına girmiş ve onlar gibi tahribatta bulunmuştur. 1 Kasım 1555'te Amasya'da ilk Safevi-Osmanlı antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Safevi Devleti, Bağdat, Kars ve Atabegler yurdunun Osmanlı hâkimiyeti altında olduğunu kabul etmiştir.

16. yüzyılın ikinci yarısında doğuda ve batıda hızlanan askerî faaliyetler yanında Osmanlı İmparatorluğu kuzey ve güney ekseninde güvenliği sağlamak üzere çaba harcamıştır. Rusya bozkırlarından güneyde Hint Denizi ve Kuzey Afrika sahillerindeki sınır boylarında etkinliğini sürdürmüştür. Kuzey Afrika'da Mısır'dan itibaren Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve Fas'a kadar nüfuz bölgeleri oluşturulmuş, buradaki İspanyol kolonileri ortadan kaldırılmıştır. Diğer taraftan hem Mısır'ın yukarı kesimlerinden hem de Kızıldeniz yönünden Afrika içlerine uzanılmış; bu kıtanın kuzey ve doğu kıyılarında ilerlemeler sağlanmıştır. Bu yolla Kızıldeniz ve Basra Körfezi yoluyla Hindistan'ın güneybatı sahillerine kadar olan bölge denetlenmeye çalışılmıştır.

1538'de çıkılan Kara Boğdan/Moldavya seferi ile Karadeniz'in ve Kırım Hanlığı'na yakın bölgelerin denetimi sağlanmıştır. Osmanlı hi-

mayesindeki Kırım Hanlığı'nın ezeli düşmanı Moskova Knezliği bu durumu dikkatle izlemiştir. Moskova, Litvanya, Lehistan/Polonya ve Boğdan ile ticarî ilişkilere girmiş ve durumunu kuvvetlendirmiştir. IV. İvan/Korkunç İvan Çar ünvanını aldıktan kısa bir süre sonra Altın-Ordu/Altınorda Devleti'nin yıkılmasıyla kurulan Kazan Hanlığı'nı 1552, Astrahan Hanlığı'nı 1554-56'da yılında ele geçirerek Hazar'ın kuzeyinden geçen ve Kırım'a inen yolları denetim altına almıştır. 1559'da Rus Kazakları ilk defa Azak'a ve Kırım sahillerine saldırmışlardır. Orta Asya'ya bağlanan Hac ve tarihi ticaret yollarının kesintiye uğratılmasıyla pek çok şikâyetin ulaşmasından sonra kuzeydeki Rus tehlikesi Osmanlılar tarafından anlaşılmıştır.

Mısır'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra, baharatın kaynağına ulaşıp eski yolları kesen ve ticareti uzak denizlere yönlendiren Portekizlilere karşı mücadele başlatılmış ancak Hindistan'da başarı sağlanamamıştır. Güney ticaret yollarını denetleyebilmek için Aden, Zebid, Taiz, Sana'a'nın fetihleri de beklenen sonuçları sağlayamamıştır. Afrika'da Eritre ve Habeşistan'ın kuzeybatı bölgeleri 1558'de Osmanlı idaresine dâhil edilmiştir. Süveyş'te bir donanma oluşturulmuştur. Katif 1550'de, Bahreyn 1554 fethedilmiş ve Basra Körfezi Portekizlilere karşı korunmaya çalışılmıştır. Bu çabaların sonucunda Basra, Yemen ve Habeşistan'ın kuzeybatı kesiminde beylerbeylikler kurularak hem Basra'nın hem de Kızıldeniz'in giriş bölgeleri emniyete alınmıştır. Osmanlıların Hint sularındaki etkileri 16. yüzyılın sonlarında Portekizlilerin yerini İngiliz ve Hollandalıların almasından sonra zayıflamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu doğuda ve batıdaki fetihlerle ilerlemeler sağlamış; Akdeniz ve Hint Denizleri arasındaki bağı yeniden kurmuştur. Ekonomik olarak zenginleşmiş, güçlü askerî ve merkezî otoritesi ile dünyanın en güçlü devleti haline gelmiştir. Hak ve adaleti hâkim kılmasından dolayı "Kanuni" lakabıyla anılan Sultan Süleyman, imparatorluğa bağlı çeşitli milletler ve Türk halkı tarafından güvenilir bir hükümdar olarak kabul edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanan genel sosyal değişim, siyasî ve ekonomik tedbirlerin katılığı özellikle tarikat çevrelerinde merkezî hükümete karşı muhalefete sebep olmuştur. Hürrem Sultan'ın kendi oğulları Beyazıt ve Selim'in tahta geçmeleri için Kanuni Sultan Süleyman'ın büyük oğlu Şehzade Mustafa'nın 1553 yılı Ekim ayı başında idamını sağlamasından sonra bu muhalif hareketler tepkiye dönüşerek isyanlara sebep olmuştur. Şehzade Mustafa'nın ölümünden sonra diğer iki

şehzade Beyazıt ve Selim arasında mücadele başlamış, Beyazıt ve oğullarının isyan sonucu öldürülmelerinden sonra tahtın tek vârisi olarak Şehzade Selim hayatta kalmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman, Avrupa'daki Osmanlı sınırlarında yaşanan bazı olumsuz gelişmeler sonucunda 1566 yılında 71 yaşında İstanbul'dan hareketle Sigetvar/Zigetvar üzerine sefere çıkmıştır. Zigetvar Kalesi'ne hücumlar sürerken 6/7 Eylül'de Kanuni Sultan Süleyman vefat etmiştir. Kanuni'in ölümü ertesinde Zigetvar fethedilmiştir.

1520-1566 yılları arasında 46 yıl saltanat süren Kanuni Sultan Süleyman, dönemi bütün dünyada Osmanlı İmparatorluğu'nun altın dönemi olarak kabul edilmiş ve Sultan Süleyman "Muhteşem" sıfatıyla tanımlanmıştır.[316]

Kanuni Sultan Süleyman, yuvarlak çehreli, elâ gözlü, kaşlarının arası açık, doğan burunlu/kemerli Osmanlı burnuna sahip, seyrek dişli olarak tasvir edilmiştir. Boyu uzun, nazik, söz ve hareketleri ölçülü olduğu kaynaklara geçirilmiştir. Türk hükümdarlarının pek çoğu gibi âlim ve sanatkârlara saygılı ve alâkalıdır ve Adlî mahlâsıyla şiirler yazmıştır. Hükümdarlığı süresince pek çok önemli seferi bizzat yönetmiştir.[317]

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nin zirveden inişe geçtiği kabul edilmektedir. Kaynakların ortak kabulüne göre yetenekli ve iyi yetişmiş bir şehzade olan Mustafa'nın Kanuni Sultan Süleyman'ın gözdesi Hürrem Sultan ve damadı Sadrazam Rüstem Paşa'nın düzenlemeleri sonucunda idam ettirilmesi Türk tarihini olumsuz bir dönemece yönlendirdiği düşüncesi yaygın bir kabuldür.

[316] Prof. Dr. Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", a.e. C. 9. s. 501-520.

[317] Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin, "Süleyman I", a.e. c. 9, s, 521-554.

Sultan II. Selim

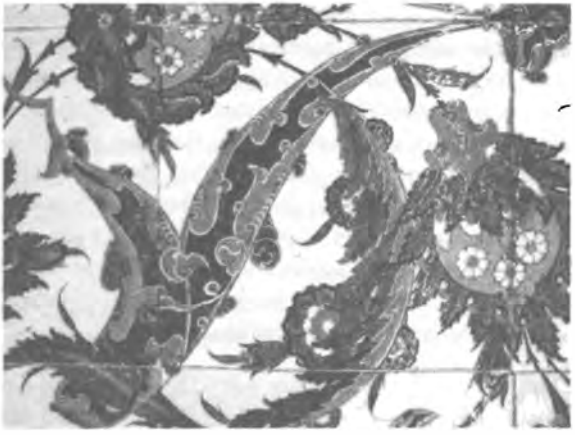
Kanuni Sultan Süleyman'ın yerine 1566 yılında gecen oğlu II. Selim'in 1574'e kadar süren saltanatında en önemli fetih, Ağustos 1571 yılında Kıbrıs Adası'nın Venediklilerden alınması ve imparatorluğun Doğu Akdeniz'de güçlenmesidir. Sultan II. Selim döneminde 19 Eylül 1569'da İstanbul'da yedi gün yedi gece devam eden bir yangın meydana gelmiş ve binlerce ahşap bina yanmıştır. Maddi kayıplardan, ülke ekonomisi; değerli yazma eserlerin yanmasından, bilim ve kültür hayatı büyük zarar görmüştür. Mimar Sinan tarafından yapılan Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi 1574 yılında tamamlanmıştır. 1569 yılında II. Selim, Fransızlara imtiyaz olarak tanınan ve her padişahın

Edirne, Selimiye Camii

yeniden gözden geçirmesi gereken kapitülasyonların sürekliliğini kabul etmiştir. Ceneviz, Ankona, Sicilya gemilerine Fransız bayrağı altında Türk sularında dolaşabilme hakkı tanımıştır. II. Selim, şehzadeler arası çatışmaları önlemek üzere sancağa çıkma hakkının büyük şehzadeye verilmesi usulünü kanunlaştırmış ve diğer şehzadelerin sancağa çıkmalarını engellemiştir. II. Selim'in büyük oğlu Murad'ın 1562'den itibaren görev yaptığı Manisa Sancağı Veliaht-Şehzade Sancağı haline getirilmiştir. II. Selim elli yaşında 15 Aralık 1574'te humma hastalığından ölmüş ve Ayasofya Camii'nin avlusundaki türbesine gömülmüştür. İstanbul'da vefat eden ilk padişah olan II. Selim'in sarışın, elâ gözlü ve orta boylu olduğu bilinmektedir. Sarışın olduğu için "Sarı Selim" olarak da anılmıştır. Ava meraklı olduğundan devlet işlerini bütünüyle Sokullu Mehmed Paşa'ya devrettiği ve hiçbir sefere katılmadığı kaynaklarda ifade edilmektedir. II. Selim'den itibaren padişahların ordunun başında sefere gitmek geleneği büyük ölçüde terk edilmiştir. II. Selim de âlim ve sanatkârları himaye etmiş, kendisi de Selimî mahlâsıyla şiir yazmıştır. Edirne Selimiye Camii, Ayasofya Camii'nin ve Mekke su yollarının tamiri, Mescid-i Haram'ın kubbesinin onarımı, Lefkoşa'da Selimiye Camii ve Aziz Efendi Hayratı II. Selim tarafından yaptırılan hayır işleridir. II. Selim'in Ayasofya Camii yanına kendisi için türbe yaptırmasından sonra diğer padişahlar da kendi adlarına yaptırdıkları camilerin yanına türbe yaptırma âdeti şekillenmiştir.[318]

[318] Prof. Dr. Mücteba İlgürel, "Zirveden Dönüş: II. Selim'den III. Mehmed'e", a.e. C. 9. s. 643-666.

Edirne, Selimiye Camii süsleme

Osman Bey, Orhan Bey, I. Murad/Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Beyazıt, Çelebi Mehmed, II. Murad'la kuruluş ve gelişme dönemini tamamlayan Osmanlı Devleti Fatih Sultan Mehmed/II. Mehmed, II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Sultan Selim'le "Yükselme Dönemi"ni yaşamıştır. Bazı tarihçiler zirveden dönüşü II. Selim'le başlatmakta, kimileri III. Murad'ı da Yükselme Devri içinde kabul etmektedirler.

Duraklama Dönemi

Sokullu Mehmed Paşa'nın 1579'da ölümünden 1699 Karlofça Antlaşmasına kadar geçen dönemde Osmanlı Devleti "Duraklama Dönemi"ne girmiştir. Bu dönemde Osmanlı tahtında III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa (1617-1618), II. Osman/Genç Osman (1618-1622), II. Mustafa (1622-1623), IV. Murat (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648), IV. Mehmed (1648)-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695) ve III. Mustafa (1695-1703) olmak üzere 12 padişah oturmuştur.

Duraklama Devri olarak nitelendirilen 1579-1699 yılları arasında tahta geçen padişahlar, dünyada meydana gelen değişim ve gelişmeler konusunu imparatorluğun geleceği açısından gözlememiştir. Bu sebeple devlet politikaları gözden geçirilerek yeni planlamalar yapılmamıştır. Batıda C. Colomb'la 1492 yılından itibaren başlayan coğrafi keşiflerle birlikte yaşanan değişimin alt yapısını pozitif bilimler sağ-

lamıştır. Pozitif ve sosyal bilimlerdeki hızlı ilerleyiş hayata taşınmıştır. Bu birikimin sonucunda başlayan teknolojik buluşlarla yeni bir dünya şekillenmiştir. İnsanlık tarihi açısından devrim niteliğindeki bu dönüşüm çöküşe kadar Osmanlı yönetici ve aydınlarının gündeminde olmamıştır. Askerî, eğitim ve öğretim, ekonomi gibi bir devleti ayakta tutan önemli kurumlar geliştirilmediği için nitelik kaybederek bozulmuştur. Medreselerde okutulan pozitif bilimlerin ihmal edilmesi bilim ve teknik alanında Avrupa'daki ilerlemenin gerisinde kalınmasına sebep olmuştur. Bu kurumlardaki bozulma beraberinde toplum yapısında da dejenerasyon getirmiştir. Bu faktörlerin hepsinin etkisiyle devlet idaresinde de zaafiyet başlamıştır.

Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra gelen Osmanlı padişahları seferlere katılmadıkları için sadrazamlar padişah adına devleti yönetmeye başlamışlardır. Sokullu Mehmed Paşa'nın yeteneği ve başarıları padişahları gölgede bırakmıştır. Kanunlara uyulmamış, yetkili olmayan saray kadınları, ocak ağaları ve ulemanın devlet işlerine karışmaları sonucunda düzensizlik ve disiplinsizlik başlamıştır. 12 padişahın görev aldığı duraklama döneminde yönetim padişahlardan ziyade sadrazamların sorumluluğuna geçmiştir. III. Mehmed'ten sonra şehzadelerin "Sancağa Çıkma" usulü kaldırılınca, şehzadeler devlet yönetiminde tecrübe kazanamadıkları gibi ülkelerine ve hayata da yabancılaşmışlardır. Şehzadeler sarayda kapalı bir hayat yaşadıkları için etraflarındaki kişilerin perspektifleri, yetenekleri, görgüleri, bilgileri doğrultusunda yönlendirilmişlerdir. Kişisel yeteneklerini geliştirmedikleri gibi ülkelerindeki ve dünyadaki oluşumları gözlemleyip yeni perspektifler ve politikalar üretememişlerdir. Yaratıcı düşünce hayatın bütününden sanki silinmiştir. Duraklama Dönemi'nden Dağılma Dönemi'ne kadar Osmanlı tahtında oturan padişahlar ve sorumlu bürokratlar, dünyada üretim tekniklerini geliştiren teknolojik değişimin Sanayi Devrimi'ni şekillendirdiğini, Sanayi Devrimi'nin de anlamlar değerler ve kurallar bütününü farklılaştırdığını görmemişlerdir. Köklü tedbirlerle gelişmenin ve bilginin sahibi olmak için planlamalar yapamamışlardır. Osmanlı Devleti'ni yönetenler, Rönesans'tan itibaren Avrupa'da başlayan bilimsel gelişmeyi ve gelişmenin ileri teknolojiye doğru dönüşümünü, coğrafi keşiflerin özellikle Amerika kıtasının keşfinin bütünüyle dünya dengelerini değiştirebilecek gelişmelere sebep olabileceğini hesaba almamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin doğal sınırlar denilen doğuda İran, kuzeyde Rusya, batıda Avusturya'ya ulaşmış olduğu bu dönemde fetih hareketleri durmuştur. Duraklama devrinde toprak kaybı olmamakla bir-

likte, kayda değer bir toprak kazanımı da gerçekleşmemiştir Avrupa'da merkezi krallıklar kurulmuş, ateşli silâhlar hızla gelişme ve yaygınlık kazanmıştır. Avrupa'da feodal yapı çözülmüş, bireylerin yetenekleri doğrultusunda devlet ve toplum hayatına katkıları artmıştır. Rönesans ve Reform sonucu bilim ve teknik hızla gelişmiş ve üretim teknik ve anlayışlarında dönüşüm başlamıştır. Avrupa coğrafi keşiflerle zenginleşirken Osmanlı ticaret gelirleri azalmış, Avrupa'da keşfedilen yeni kıta ve yerlerden getirilen altının çoğalmasıyla Osmanlı parası değer kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir ve giderleri orduya bağlı olduğundan savaşların kaybedilmesi, savaş ganimetlerinde düşüşü ve bağlı devletlerin alınan vergilerin, ganimet elde edilememesi yanında ordunun masraflarının artmasına, bağlı vergilerini ödememlerine sebep olmuştur. Eski usullere göre başarısızlıkların etkisi kadar üretim ve tüketim tarzı değişirken buna göre gerekli dönüşümleri sağlamamak da gelirler azaltmış, giderleri artırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hükümdarlık konsunda veraset sisteminde değişmeler yaşanmıştır. Osman ve Orhan Beyler zamanında ülke hükümdar ailesinin tamamının ortak malı olarak kabul edilirken I. Murad/Murad Hüdavendigâr'dan itibaren ülke sadece padişah ve oğullarının ait sayılmıştır. Fatih Sultan Mehmed, en güçü olanın tahta geçme anlayışını getirilmiştir. Kardeş katline izin vererek ülkenin birliğini sağlayarak bölünmesini önlemek düşünülmüştür. Duraklama dönemi padişahlarından I. Ahmed zamanında yapılan değişiklikle Osmanlı hanedanı içinde en yaşlı ve akıllı/ekber ve erşed olanın padişah olması esası benimsenmiştir. İktidara geliş protokolü kesin olmadığı için şehzadeler arasında çatışmalar sürmüş, bu rekabete hanım sultanlar, askerî ve sivil bürokrasi yanında rakip devletler de müdahil olmuşlar ve iç huzursuzluklar bir çeşit süreklilik kazanmıştır. Bu da ülkenin birlik ve bütünlüğüne zarar vermiştir.

Köprülüler Devri olarak adlandıralan 1656-1683 arasında Padişah IV. Mehmed zamanında Köprülü ailesinden sırasıyla Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa, Fazıl Mustafa Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazam olmuştur. İmparatorluğun en güçlü sadrazamlarından olan bu ailenin iktidarı döneminden itibaren, hükümdarlık kurumu çeşitli biçimlerde etkilere ve yönlendirmelere açık hale gelmiştir.

Sultan Süleyman zamanında 1555 yılında imzalanan ve ilk Osmanlı-İran/Safevi antlaşması olan Amasya Antlaşmasını Şah II. İsmail bozmuş ve Osmanlı topraklarında devlete karşı isyanlar çıkartmıştır. Bu

sebeple III. Murad döneminde 1577-1590 yılları arasında Osmanlı-Safevi/İran savaşları yapılmıştır. Meşale Savaşı adıyla anılan savaşı Osmanlılar kazanmış, ardından yapılan bir seferle Osmanlı ordusu Azerbaycan ve İran'a girmiştir. Bu sırada Şah II. İsmail'in yerine geçen Şah Abbas barış istemiş, 1590 yılında I. İstanbul Antlaşması yapılmıştır. Ferhad Paşa'nın kumandasında yapılan savaşların sonucunda yapılan antlaşmaya göre Tebriz, Karabağ, Tiflis ve Nihavent Osmanlı yönetimine girmiş ve Osmanlı Devleti sınırlarını doğuda Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti doğuda en geniş sınırlarına ulaştırmıştır.

Üsküdar Atik Valide Sultan Camii, III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan tarafından yaptırılmıştır.

I. Ahmed Döneminde 1603-1611 yılları arasında tekrar Osmanlı-Safevi/İran İsavaşları yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Celâlî isyanları ile uğraşmasından ve Avusturya ile savaşmasından faydalanan İran Safevi şahı saldırıya geçmiş ve daha önce kaybettiği toprakları geri almıştır. Savaşı yöneten Nasuh Paşa 2. İstanbul Anlaşmasını 1612 yılında imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, Ferhat Paşanın imzaladığı I. İstanbul Antlaşması ile aldığı topraklar iade edilmiştir.

I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman'ın tahtta bulunduğu 1617-1618 yıllarında İran'ın/Safevilerin vadettiği ipeği göndermemesi ve Osmanlı elçisini tutuklaması sebebiyle yapılan savaşta Osmanlı ordusu pusuya düşmüş ve Serav Antlaşması 1618'de imzalanmıştır. İranın vergisi 100 yük kumaşa indirilmiş ve sınırlar, Nasuh Paşa'nın yaptığı II. İstanbul Antlaşmasına göre muhafaza edilmiştir. IV. Murat Döneminde de Osmanlı Devleti, Safevilerin Bağdat'ı ele geçirmeleri üzerine 1629-1639 yılları arasında savaş yapılmıştır. Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Bağdat'ı kuşatmış ancak alamamıştır. İran-'ın/Safevilerin Osmanlı topraklarına saldırması üzerine IV. Murad, Anadolu'yu Safevi taraftarlarından temizlemek için 1635 yılında Revan'a sefer yapmıştır. IV. Murad'ın ilk seferi olan bu savaşta Revan/Erivan fethedilmiştir. Bir süre sonra İran'ın Revan'ı geri alması üzerine 1638 Bağdat Seferi düzenlenmiştir. Sefer sırasında Anadolu'daki Safevi taraftarları isyancılar ortadan kaldırılmıştır. Bağdat alınmış ve Kasr-ı Şirin Antlaşması 1639'da imzalanmıştır. Anlaşmayla Bağdat ve Musul Osmanlılara kalmış, Türk-İran/Safevi sınırı bugünkü şekliyle çizilmiştir. İran'da Safevilerin hâkim olduğu dönemde başlayan ve 150 yıl süren savaşlar Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla sona ermiştir.

17. yüzyılda Ege adalarının büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyetinde olmakla beraber Girit Venediklilerde kalmıştır. Sultan İbrahim'in padişahlığı döneminde 1645 yılında adayı kuşatan Osmanlılar ile Venedik donanması arasında çetin savaşlar yapılmıştır. Venedikliler 1648,1651 ve 1656 yıllarında Çanakkale Boğazı'nı ablukaya almışlardır. Venedik Donanması İnebahtı'dan sonra ilk kez Osmanlı Donanması'nı Çanakkale'de ağır bir yenilgiye uğratmıştır. IV. Mehmed döneminde, sadrazam olan Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 1699'da Girit Adasını tümüyle almayı başarmıştır.

Lehistan/Polonya, Sokullu Mehmed Paşa zamanında Osmanlı himayesine alınmıştır. 1587'de Osmanlı himayesinden çıkan Lehistan Erdel, Eflâk ve Boğdan'ın iç işlerine karışınca II. Osman bu ülke üzerine sefer düzenlemiştir. II. Osman/Genç Osman'ın Leh seferi, yeniçerilerin itaatsizliği yüzünden yenilgiyle sonuçlanmıştır. Lehistan ile Hotin Antlaşması 1621 imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, Hotin Kalesi Osmanlılarda kalmıştır ve Lehistan/Polonya'nın eskiden olduğu gibi Kırım Hanlığı'na vergi vermesi karralaştırılmıştır. Lehistan'ın Osmanlı'ya bağlı Kazak Hanlığı'na saldırması üzerine padişah IV. Mehmed sefer düzenlemiş, sefer sonucunda 1672 Bucaş Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Ukrayna, Kazak Hanlığı'na verilirken Lehistan/ Polonya'ın Kırım Hanlığı'na vergi vermeye devam etmesi karara

bağlanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin Batı'da son toprak kazandığı antlaşmadır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Batı'daki en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

IV. Mehmed döneminde Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Rusların Dinyeper ve Kazakların elindeki Ukrayna'ya saldırması üzerine 1678'de Çehrin seferine çıkmış, Çehrin Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bu seferin ardından Rusların isteği ile 1681 yılında Ruslarla ilk barış anlaşması imzalanmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman Macaristan ve Orta Avrupa hâkimiyeti yüzünden Avusturya Kralı Ferdinand üzerine seferler düzenlemiş, 1529'da Viyana'yı kuşatmış, 1532'de Almanya seferini yapmış, 1533 yılında da Avusturya ile İstanbul Antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre; Avusturya kralı protokol bakımından Osmanlı sadrazamına eşit olacak ve Avusturya elinde tuttuğu Macar topraklarına karşılık Osmanlı Devleti'ne vergi verecektir. Sonraki yıllarda Kanuni Sultan Süleyman 1566 yılında ölümüne kadar birkaç kez daha Avusturya'nın üzerine gitmiştir. Duraklama döneminde de Osmanlı Devleti'nin en çok savaştığı ülke Avusturya olmuştur. Bu dönemde Avusturya ile yapılan savaşlar ve sonuçları kısaca şöyle özetlenebilir:

II. Selim'den sonra tahta geçen III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde 1593-1606 yıllarında Avusturya'nın Osmanlı kuvvetlerine saldırıları ve vergilerini ödememeleri sebebleriyle savaşlar yapılmıştır. III. Murat zamanında Osmanlı kuvvetleri Sıska'da yenilgiye uğramıştır. Savaş III. Murad'dan sonra yerine geçen III. Mehmed döneminde de devam etmiş ve III. Mehmed bizzat ordunun başında sefere çıkarak Eğri Kalesi'ni almıştır. Bu yüzden III. Mehmed'e "Eğri Fatihi" ünvanı verilmiştir. Haçova Meydan Savaşı'nda III. Mehmed Avusturya Ordusunu ağır bir yenilgiye uğratttmıştır. Haçova Meydan Savaşı Osmanlı tarihinde zaferle sonuçlanan son büyük meydan savaşıdır. 1600 yılında Osmanlı Devleti Kanije Kalesi'ni almış, kale komutanlığına getirilen Tiryaki Hasan Paşa kaleyi kuşatan Avusturya Kralı Ferdinand'ı yenilgiye uğratmıştır. III. Mehmed'den sonra padişah olan I. Ahmed zamanında da savaş devam etmiş, Osmanlılar Estergon Kalesi'ni almışlar ve Avusturya'nın isteği üzerine Zitvetorok Antlaşması 1606'da imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre savaş sırasında alınan Eğri, Kanije ve Estergon Kaleleri Osmanlılarda kalacak, Avusturya artık Osmanlı'ya yıllık vergi vermeyecek, bir defaya mahsus savaş tazminatı verecek ve Avusturya kralı protokol bakımından Osmanlı padişahına eşit sayılacaktır. Kanuni döneminde Avusturya

ile imzalanan İstanbul Antlaşmasında Avusturya kralı Osmanlı sadrazamına denk sayılmıştı ve vergiye bağlanmıştı. Zitvatorok Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa'daki üstünlüğünü kaybetmeye başladığını göstermektedir.

IV. Mehmed'in padişahlığı döneminde 1658-1664 yılları arasında Erdel, Eflâk ve Boğdan Beyliklerinin Avusturya'nın kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlarını Köprülü Mehmed Paşa bastırmış ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Uyvar Kalesi'ni fethetmiştir. Avusturya'nın isteği üzerine 1664 yılında Vasvar Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Uyvar Kalesi Osmanlılarda kalacak Erdel Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacak, Avusturya savaş tazminatı ödeyecektir.

IV. Mehmed döneminde Avusturya'ya bağlı olan Macarların ayaklanarak Osmanlı'dan yardım istemeleri üzerine Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 1683'te Viyana'yı kuşatmıştır. Bu kuşatmadan sonra Avusturya Papa'dan yardım istemiş ve Papa'nın teşvikiyle bir Haçlı ittifakı kurulmaya çalışılmıştır. Lehistan Osmanlılara karşı Avusturya ile ittifak yapmış ve Osmanlı Ordusu Avusturya ve Lehistan kuvvetleri arasında kalarak ağır bir yenilgiye uğramıştır. Dağılan kuvvetleriyle Belgrad'a çekilen Merzifonlu Mustafa Paşa, IV. Mehmed'in emriyle idam edilmiştir. Bu yenilgiden sonra batıda Türklerin yenilebileceği ve Avrupa'dan çıkartılabileceği düşüncesi doğmuştur. Avrupa devletleri "Kutsal İttifak" adı verilen bir Haçlı birliği oluşturmuşlardır. Türklerin Sakarya Savaşı'na kadar sürecek geri çekilme süreci başlamıştır.

Kutsal İttifak Devletleri içinde yer alan Avusturya, Rusya, Lehistan, Venedik ve Malta ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar 1683-1699 yılları arasında yaklaşık 16 yıl sürmüştür. Bu savaşlar sırasında IV. Mehmed yeniçerilerin isyanıyla tahttan indirilmiş, yerine sırasıyla II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa padişah olmuşlardır. Zor durumda kalan Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmış ve 1699 Karlofça Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Avusturya'ya Banat ve Temeşvar hariç bütün Macaristan ve Erdel Beyliği; Venedik'e Mora ve Dalmaçya kıyıları; Lehistan'a, Podolya ve Ukrayna verilmiştir. Rusya ile ateşkes imzalanmış, ardından da 1700 yılında İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Azak Kalesi Rusya'ya verilmiş ve Rusların İstanbul'da elçi bulundurmaları kabul edilmiştir. Karlofça, Osmanlı'nın toprak kaybettiği ilk antlaşmadır. Bu antlaşma ile Osmanlı'nın Orta Avrupa'daki egemenliği sona ermiştir. Osmanlı Devleti "Gerileme Dönemi"ne girmiştir. Ayrıca İstanbul Antlaşmasında Rusların Azak Kalesi'ni almaları onların Karadeniz'e inmelerini sağlamıştır.

17. yüzyılda uzayıp giden Avusturya ve İran/Safevi ile savaşlar devleti sıkıntıya sokmuştur. Duraklama Devri'nde giderek otoritesi zayıflayan Osmanlı Devleti'ne karşı dış saldırılar yanında içeride de isyanlar meydana gelmiştir. İsyanlar üç grupta incelenmektedir: İstanbul İsyanları; Celâlî İsyanları, Farklı etnik grupların bağımsızlık isyanları.

Devşirme sisteminin bozulması; iktidara gelmek isteyen vezirlerin, saray içindeki kişilerin entrikaları; ulufe ve cüluslerin zamanında verilmemesi veya ayarı bozuk/değeri düşük parayla ödenmesi gibi sebepleri ileri sürerek İstanbul'daki Kapıkulu Ocakları, yeniçeri ve sipahiler tarafından isyanlar çıkartmışlardır. İstanbul İsyanlarına zaman zaman halk ve ulema sınıfı da katılmıştır. Askeri isyanların başlangıcı Fatih dönemine kadar gitmekle beraber Duraklama Dönemi'nde isyanlar kontrol altına alınamamış ve çoğunlukla isyancıların istekleri kabul edilmiştir. Duraklama Dönemi'ndeki isyanların en önemlileri III. Murat, II. Osman, IV. Murat ve IV. Mehmed zamanlarında çıkmıştır. 1574-1595 yılları arasında saltanatta bulunan III. Murat döneminde ulufelerin ayarı bozuk para ile ödenmesi üzerine yeniçeriler ayaklanmış, devlet taviz vermiş, istekleri kabul ederek isyanı bastırmıştır.

1618-1622 yıllarında tahtta oturan II. Osman/Genç Osman döneminde Yeniçeri Ocağının kaldırılacağını öğrenen yeniçeriler ayaklanmışlar ve padişahı tahttan indirerek Yedikule Zindanı'nda 1622'de boğarak öldürmüşlerdir. II. Osman bir isyan sonucu öldürülen ilk padişahtır. Bu olay yeniçerilerin devlet içindeki gücünü artırmış ve isyanların sıklaşmasına sebep olmuştur.

1623-1640 yıllarında tahta bulunan IV. Murat döneminde iki kez saraya yürüyen yeniçeriler, padişahın gözü önünde sadrazamı öldürme cesaretini göstermişlerdir. 1648-1687 yılları arasında padişah olan IV. Mehmed döneminde haremağaları ve saray kadınları gibi yetkisiz kişilerin devlet işlerine karışmasına kızan sipahiler ayaklanmışlar ve padişahtan 30 kadar devlet adamını istemişlerdir. İstekleri padişah IV. Mehmed tarafından kabul edilmiş ve 1656'da bu kişilerin cesetleri Sultan Ahmed Meydanı'nda çınara asılmıştır. Bu yüzden bu isyan, Çınar Vak'ası/Vaka-ı Vakvakiyye adlarıyla anılmıştır. 1687 yılında IV. Mehmed yeniçeriler tarafından bir başka isyanla tahttan indirilmiştir.

İstanbul dışında Anadolu'da da isyanlar ortaya çıkmıştır. Anadolu'da meydana gelen isyan ve karışıklıklara "Celâlî İsyanları" denilmiştir. Celâlî kelimesi Yavuz Sultan Selim döneminde Yozgat ve çevresinde ayaklanan "Bozoklu Celâl" adından gelmektedir. Önemli Celâlî İsyanları arasında Karayazıcı, Canbolatoğlu, Kalenderoğlu, Katırcıoğlu,

Abaza Mehmed Paşa, Tavil Ahmed, Gürcü Nebi, Deli Hasan isyanları yer almaktadır.

Padişahların ve diğer devlet yöneticilerinin yetersizlikleri devlet yönetimini acze düşürmüştür. Kötü ve yetersiz yönetim sonucunda ekonomi bozulmuş vergi artırımı ile çözüm aranması; taşrada bulunan yöneticilerin, kadıların ve askerlerin halka kötü muamele etmeleri; beylerbeyi ve sancak beylerinin halkla sağlıklı iletişim kuraramaları gibi sebepler bu isyanlarda etkili olmuştur. Celâlî İsyanları bazen taviz verilerek, bazen de şiddet kullanılarak bastırılmışlardır. Ancak isyanlar sonucu Anadolu'da dirlik ve düzen bozulmuş, ekonomik hayat zarar görmüştür.

Yemen, Bağdat, Kırım, Eflâk, Boğdan ve Erdel gibi eyaletlerde de isyanlar gerçekleşmiştir. Diğer isyanlarda olduğu gibi bu ayaklanmalarda da devlet otoritesinin zayıflaması birinci etkendir. Etnik kimlikleri farklı olan eyalet yöneticilerinin ve halkların Osmanlı Devleti'nden ayrılma istekleri yanında yöneticilerin olumsuz tutum ve davranışları da bu isyanları tetiklemiştir.

17. yüzyılda Duraklama Devri'nin sıkıntılarını gören bazı Osmanlı devlet adamları değişen ve gelişen çağa uygun Islahat/ iyileştirme ve düzeltme yapmak için çaba harcamışlardır. Osmanlı Devleti'nin savaşlarda eskisi gibi başarılı olamaması; devlet otoritesinin zayıflaması, sık sık isyanların çıkması; ekonomik durumun bozulması gibi meselelere çözüm getirmek üzere II. Osman/Genç Osman (1618-1622), ülema sınıfının yetkisini azaltarak, hükümdarların zamana göre yasa koyabilme gücünü artırmak istemiştir. Ülemâ sınıfının siyasetle uğraşmalarının devleti zayıflatığı düşüncesiyle bilim adamlarını siyaset dışında tutmak istemiş; Kapıkulu Ocağını kaldırarak yerine Anadolu ve Suriye'deki Türkmenlerden oluşan "milli bir ordu" kurmak; yönetimi devşirmelerin etkisinden kurtarmak için başkenti tamamen Türkmenlerin çoğunlukta olduğu Anadolu şehirlerinden birine taşımak gibi uygulamalar planlamıştır. II. Osman/Genç Osman, bu uygulamalarla siyasî güçlerini kaybedeceklerini anlayan yeniçeriler tarafından tahttan indirilerek öldürülmüştür.

1623-1640 tahtta bulunan IV. Murat, 12 yaşında padişah olduğu için iktidarının ilk yıllarında yönetim saray kadınlarının ve Valide Kösem Sultan'ın denetiminde kalmıştır. IV. Murad, 22 yaşında otoritesini sağlayabilmiştir. IV. Murad, yeniçerileri itaat altına almış, isyanlar ve isyancılarla şiddetle mücadele etmiş; içki, tütün, meyhane ve gece sokağa çıkma yasağı uygulayarak asayişi sağlamış, keyfi harcamaları

kısıtlayarak maliyeyi düzeltmeye çalışmış ve devlet adamlarından bozuk giden işler ve çözümleri konusunda rapor hazırlamalarını istemiştir. Bu konuda Koçi Bey'in hazırladığı ve "Koçi Bey Risalesi" adıyla anılan rapor, devletin gerileme sebeplerini ve çözüm yollarını göstermesi açısından en dikkat çekici olanıdır.

I. Ahmed dönemi Sadrazamı olan Kuyucu Murad Paşa, isyanları şiddet ve baskı kullanarak, bastırarak devlet otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır. IV. Mehmed dönemi sadrazamı Tarhuncu Ahmed Paşa, maliyeyi düzeltmeye çalışmış, ancak isyanla öldürülmüştür.

Köprülüler Devri de denilen IV. Mehmed'in saltanatında Köprülüler sülalesinden Köprülü Mehmed Paşa, Fazıl Ahmed Paşa, Fazıl Mustafa Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazam olmuşlardır. Köprülülerden sadrazam olan ilk kişi Köprülü Mehmed Paşa, kendisinden önceki sadrazamlar öldürüldükleri için padişah IV. Mehmed'ten saray mensuplarının devlet işlerine karışmamaları; devlet memurluklarına istediği kişileri atama yetkisi; kendisi hakkında bir şikâyet olursa, savunması alınmadan görevden alınmaması gibi konularında söz aldiktan sonra sadrazamlık görevini kabul etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa şartlı sadrazam olan ilk devlet görevlisidir. Köprülü ailesi ordu ve maliyeyi düzeltmeye çalışmışlardır.

17. yüzyıl "Duraklama Devri"nin sıkıntıları ve Batının hızlı ilerleyişi karşısında geri kalmışlığı aşmak için çaba harcanmasına rağmen köklü değişiklikler ve atılımlar yapılamamıştır. Düzeltme çabalarına karşı çıkan isyanlar şiddet ve baskı ile durdurulmaya çalışılmıştır. Alınabilen tedbirler geçici olarak iyi sonuçlar vermişse de kalıcı sonuçlar meydana getirmemiştir. İnsanlık tarihi açısından önemli bir dönemeci oluşturan medeniyet ve kültür dönüşümünün idrak edilememesi ve Avrupa devletlerinin hasmane tavırları da Osmanlı Devleti'nin toparlanma çabalarını engellemiştir.

Gerileme Dönemi

Gerileme Devri olarak adlandırılan 1699-1792 yılları arasında 18. yüzyılda IV. Mehmed'in oğulları II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed (1703-1730), II. Mustafa'nın oğulları I. Mahmud (1730-1754)) ve III. Osman (1754-1757), III. Ahmed'in oğulları III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamit (1774-1789) III. Mustafa'nın oğlu, III. Selim (1789-1807) Osmanlı tahtında oturmuşlardır.

Osmanlı Devleti 18. yüzyıla Karlofça Antlaşmasıyla toprak kaybetmiş bir devlet olarak girdiğinden yüzyılın başlarında kaybettiği toprakları geri almaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti 17. yüzyılı bir bakıma Avusturya ile mücadele ederek geçirmiştir. 18. yüzyılda ise Avusturya'nın yerini Rusya almış ve çok sayıda savaş bu devletle yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren Fransa ile dostane sürdürülen ilişkiler Fransa'nın 1798'de Mısır'a saldırmasıyla bozulmuştur 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı hızlanmış, Avrupa'nın bilim ve teknik de hızla ilerlemesi Sanayi Devrimi'nin şekillenmesi, Amerika Birleşik Devletleri ile yeni bir batı anlayışının doğuşu sonucunda Osmanlı Devleti Avrupa'nın/Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır.

1703-1730 yıllarında tahta bulunan III. Ahmed döneminde Karlofça Antlaşmasıyla kaybedilen topraklar geri alınmaya çalışılmıştır. Rus Çarı Deli Petro, denizlere inme politikasını uygulayarak Baltık Denizi kıyılarına ulaşmak üzere İsveç'le savaşmıştır. Ruslara yenilen İsveç Kralı "Demirbaş Şarl" Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. İsveçlileri takip eden Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarına girmesi; Osmanlı Devleti'nin 1700 İstanbul Antlaşmasında Ruslara verdiği Azak Kalesi'ni geri almak istemesi, Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarını isyana teşvik etmesi gibi sebeplerle 1711 yılında Osmanlı-Rus savaşı yapılmıştır. Baltacı Mehmed Paşa komutasında Osmanlı ordusu, Rus ordusunu yenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu başarısının ardından Ruslarla 1711 yılında Prut Antlaşması yapılmıştır. Prut Antlaşmasına göre Ruslar Azak Kalesi'ni geri verecek ve İstanbul'da elçi bulunduramayacaklardır; İsveç Kralı ülkesine rahatça geri dönebilecekti; Ruslar, Kırım ve Lehistan'ın iç işlerine karışmayacaklardır.

1711'de Rusları yenilgiye uğratarak Azak Kalesi'ni geri almak, Osmanlı Devleti'nde Karlofça'da kaybettiği diğer toprakları da ele geçirmek umudunu doğurmuştur. 1715'de Osmanlı Devleti Mora'yı, Venediklilerden geri almak için savaş başlatmıştır. Osmanlı Devleti'-

nin, Venediklilere karşı başarı kazanması üzerine sıranın kendisine geldiğini gören Avusturya da savaşa girmiştir. 1716 yılında yapılan bu savaşta Osmanlı Devleti Avusturya'ya yenilmiş ve Pasarofça Antlaşması 1718 yılında imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Mora Osmanlılarda kalmış, Belgrat'ın ve Eflâk'ın bir bölümünü Avusturya'ya verilmiştir. Osmanlı Devleti, Pasarofça Antlaşmasından sonra Avrupa'ya karşı barışçı bir siyaset izlemiştir. 1718 yılında Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşmasından 1730 yılındaki "Patrona Halil İsyanı"na kadar geçen döneme Lale Devri denmiştir. Lâle Devri'nde padişah, III. Ahmed, sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'dır. Bu dönemde Avrupa ile barış içinde yaşamak düşüncesi benimsenmiştir. Avrupa'yı daha iyi tanıyabilmek için Paris, Londra gibi önemli merkezlere elçiler göndermiştir. Lâle Devri'nde Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika tarafından 1727'de İstanbul'da matbaa kurulmuştur. Yeniçerilerden bir itfaiye bölüğü oluşturulmuş, Yalova'da kâğıt, İstanbul'da kumaş ve çini fabrikaları kurulmuştur. Yeni kütüphaneler açılmış, doğu ve batı eserleri tercüme edilmiştir. Halk sağlığı alanında çalışmalar başlatılmış, çiçek hastalığını önlemek için aşı uygulaması yaygınlaştırılmıştır. Lâğımcı ve humbaracı/mühendislik ocaklarında geliştirme çalışmaları yapılmış; Üsküdar'da "Kara Mühendishanesi / Mühendishane-i Berri Hümayun" adlı bir subay okulu açılmış; Mimarlık, resim ve minyatür gibi sanat dalları öncellik kazanmıştır.

Lâle Devri'nde birçok olumlu gelişme yaşanmakla beraber, refahın halka indirilememesi; çoğunluğun ekonomik sıkıntılar içinde olması; İstanbul'da bazı bürokratların lüks hayatlar sürdürmeleri huzursuzluklara sebep olmuştur. Patrona Halil isimli bir yeniçeri olumsuz şartları sebep göstererek isyan çıkartmış, ayaklanma sırasında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve yakınları öldürülmüştür. Padişah III. Ahmed tahttan indirilmiş ve yerine I. Mahmud getirilmiştir.

1730-1754 yılları arasında padişah olan I. Mahmud döneminde Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı'ya karşı ittifak kurmaları ve Rusların Azak Kalesi'ni ele geçirmeleri üzerine 1736 yılında önce Rus-Osmanlı Savaşı başlamıştır. Rusya'ya destek vermek üzere savaşa Avusturya da katılmıştır. Osmanlı ordusu savaşı kazanmış ve 1739 yılında her iki devletle Belgrat Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Avusturya'dan Pasarofça Antlaşmasıyla verilen yerler geri alınmış, Ruslar Azak Kalesi'ni yıkmayı ve Azak Denizi'nden savaş ve ticaret gemilerini çekmeyi kabul etmiştir. Belgrat Antlaşması Osmanlı Devleti'nin batıda imzaladığı son kazançlı antlaşmadır. Belgrat antlaşmaları sırasında Fransa, Osmanlıların lehine arabuluculuk yapmıştır. Bunun

karşılığında 1740 yılında I. Mahmud tarafından Fransa'ya verilen kapütülasyonlar sürekli hale getirilmiştir.

Osmanlı ve İran/Safevi arasında 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şîrin antlaşmasından sonra durulan Osmanlı-İran/Safevi ilişkileri Osmanlıların, kaybettikleri toprakları geri almak üzere İran'a saldırmasıyla yeniden bozulmuştur. Zaman zaman süren savaşlardan kalıcı bir sonuç elde edilememiştir. 1746 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşmasındaki sınırlar kabul edilerek savaşlara son verilmiştir.

1754-1757 yıllarında saltanatta bulunan III. Osman döneminde önemli bir siyasal gelişme yaşanmamıştır. 1757-1774 tarihinde padişah olan III. Mustafa döneminde Osmanlı-Rus savaşları yapılmıştır. Ruslar Lehistan'ın iç işlerine karışarak, kral seçimine karışmışlardır. Lehistan halkı, Rusların desteğinde tahta oturan yeni krala isyan etmişlerdir. Ruslar isyancı Lehleri yenmiş ve Osmanlı topraklarına kadar kovalamışlardır. Lehistan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon devlet durumunda olduğundan Lehistan'ın konumunu korumak için 1768'de Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş açmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşlarında Rus Ordusu Kırım'ı işgal etmiş, Eflâk ve Boğdan'ı ele geçirmiştir. Baltık Denizi'nden Akdeniz'e geçen Rus donanması 1770 yılında Çeşme limanında Osmanlı donanmasını yakmıştır.

Bu dönemde 'Sürat Topçuları' adlı bir birlik kurulmuş, topçu ve istihkâm sınıfları yetiştirilmiş; Mühendishane-i Bahri Hümayun'da denizcilik ve topçuluk eğitimi verilmiş ve maliyede düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen, böyle bir felâkete uğramanın üzüntüsüyle III. Mustafa kederinden 1774 yılında ölmüştür. Yerine geçen I. Abdülhamit, Ruslarla 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmayla Kırım'a bağımsızlık verilmesi; Kırım halkının dini bakımdan halifeye olan padişaha bağlı kalması; Kılburun, Yenikale, Kerç ve Azak Kalelerinin Ruslara verilmes; Eflâk-Boğdan, Ege adaları ve Garcistan'ın Osmanlılarda kalması; İngiltere ve Fransa'ya verilen kapitülasyonların Rusya'ya da verilmesi; Rusların Osmanlı hâkimiyetindeki Ortodoksların koruyucusu/hamisi olmaları; Rusların İstanbul'da sürekli bir elçi bulundurmaları karara bağlanmıştır. Küçük Kaynarca Antlaşmasının Kırım'a bağımsızlık ve Rusların, Ortodoksların hamisi sayılması gibi maddeleri; Rusların Kırım'ı ele geçirmelerine ortam hazırlamıştır. 1783 tarihinde Kırım işgal edilmiş, Türkler kılıçtan geçirilmiş ve Rus topraklarına katılmıştır. Kırım'ın işgaliyle Fatih döneminden beri devam eden Karadeniz'deki Türk egemenliği sona ermiştir; Ruslar, Osmanlı Ortodokslarının koruyucusu olduktan sonra

Osmanlı Devleti'nin iç işlerine sık sık karışmışlardır. Bu yolla Balkanlar'ın Osmanlı'nın elinden çıkmasında etkili olmuşlardır.

1787-1792'de Osmanlı-Rus-Avuşturya savaşları tekrar başlamıştır. İstanbul'da bir istihkâm okulu açılmasını sağlayan, maliyede ve askeri alanda iyileştirmeler yapılmasına devam eden I. Abdülhamit'in 1789'da ölümüyle yerine III. Selim geçmiştir. Osmanlı, Rusya-Avusturya savaşı devam ederken 1789'da Fransız İhtilali olmuştur.

1787-1792 yılları arasında Kırım meselesi; Rusya-Avusturya ittifakının Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarını paylaşma kararları; İstanbul'u alarak Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmak için plan yapmaları gibi sebeblerle Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları başlamıştır. Fransız İhtilali'nden olumsuz şekilde etkilenen Avusturya, savaştan çekilmiş ve 1791 yılında III. Selim'le Ziştovi Antlaşmasını imzalamıştır. Ziştovi Antlaşmasıyla Avusturya savaştan önceki sınırlarına çekilmiş ve bundan sonra Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında ciddi bir savaş olmamıştır. I. Dünya Savaşı'nda Avusturya, Osmanlı Devleti'yle birlikte savaşmıştır.

Fransız İhtilali'nin yaydığı "Milliyetçilik" akımından en çok etkilenen iki devlet Avusturya ve Osmanlı devletleri olmuştur. Avusturya'nın çekilmesinden sonra tek başına kalan Rusya ile savaş 1792'ye kadar sürmüş ve sonucunda Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Yaş Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti Kırım'ı Rusya'ya bırakmış ve dağılma sürecine girmiştir.

1789 yılında Fransız İhtilali'nden sonra Fransa Arnavutluk'taki bazı kıyıları ele geçirerek Osmanlı Devleti ile komşu olmuştur. Fransızlar hem Osmanlı'ya bağlı Balkan uluslarını bağımsız devlet olmaya yönlendirmiş, hem de sömürgecilik faaliyetini başlatmışlardır. 1798 yılında Napolyon, hem Osmanlı topraklarından pay almak hem de İngiltere'nin Hindistan'la olan bağlantısını kesmek için Mısır'ı işgal etmiştir. Fransa'ya karşı İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Yeni kurulan ve İsveçli subaylar tarafından eğitilen Nizam-ı Cedit/Yeni Düzen Ordusu, Akka Kalesi'nin önünde Napolyon'u yenmiştir. Bu Napolyon'un ilk yenilgisi ve Nizam-ı Cedid'in ise ilk ve son başarısı olmuştur. Fransa, 1801'de imzalanan El-Ariş Antlaşmasıyla Mısır'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Çöküş ve Dağılma Dönemi

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla büyük problemlerle girmiş ve dağılma süreciyle birlikte hayatın her alanında çöküşü yaşamıştır. Batıda ise savaşlara rağmen özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı sanayi ve teknolojik ilerlemelerin ve bilimsel keşiflerin hızlandığı bir dönem olarak yaşanmıştır. 20. yüzyılı 16. yüzyıldan itibaren başlayan bilimsel araştırma, caoğrafi ve teknolojik keşif ve çalışmalar şekillendirmiştir. Avrupa devletleri içine sığmayan yaratıcı zekâlar Amerika'nın keşfinden sonra Amerika Birleşik Devletleri gibi insanlık tarihi açısından dikkat çekici bir oluşumu yaratmıştır.

1806'da 1812 yılına kadar devam eden Osmanlı-Rus savaşları tekrar başlamıştır. 1807'de III. Selim, yaptığı yeniliklere tepki duyanların desteklediği Kabakçı Mustafa Olayı ile tahttan indirilmiştir. III. Selim döneminde yapılan ıslahatlara genel olarak Nizam-ı Cedit/Yeni Düzen denilmiştir. Gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaşmak için bu devirde Nizam-ı Cedit Ordusu kurulmuş ve Yeniçeri Ocağı geri plana düşmüştür. Islahat hareketlerine ve Nizam-ı Cedit ordusuna gelir sağlamak amacıyla İrad-ı Cedit adıyla yeni bir hazine kurulmuş; kara ve deniz mühendishaneleri genişletilmiş; Yeniçeri ve diğer Kapıkulu Ocakları düzene sokulmuş; tersaneler yenilenmiş; modern toplar dökülmüş; Avrupa'daki gelişmeleri öğrenmek için Paris, Londra, Viyana ve Berlin'de devamlı elçilikler açılmış; İlmiye sınıfında ve devlet dairelerinde düzenlemeler yapılmış ve bilim ve sanat eserleri batı dillerinden Türkçeye çevrilmiştir.

1804 yılında başlayan Sırp İsyanının ardından yapılan 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve Bükreş Antlaşmasını Yunan İsyanı izlemiş, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın İsyanı, 1853-1856 Kırım Savaşı, 93 Harbi/1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı 19. yüzyılda Osmanlı'nın hızla dağılmasına sebep olan önemli gelişmelerdir.

III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra 1808 yılında yerine geçen II. Mahmud, 1839 yılına kadar tahtta kalmıştır. 1789 yılında Fransız İhtilali'nden sonra yaygınlaşan milliyetçilik, bağımsızlık ve hürriyet gibi fikirlerin Sırplar üzerinde etkileri; Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarının Sırbistan toprakları üzerinde yapılması ve bu savaşlar sırasında Sırbistan'ın sık sık el değiştirmesi; Sırbistan'daki yeniçerilerin disiplinsiz hareketleri; Rusya'nın kışkırtması gibi etkenlerle Kara Yorgi liderliğinde Sırplar, Osmanlı Devleti'ne isyan etmişlerdir. 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Ruslarla imzalanan

Bükreş Antlaşmasında Sırplara bazı haklar verilmiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Ruslarla imzalanan Edirne Antlaşmasında Sırplara özerklik verilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı/93 Harbi sonucunda imzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Sırbistan'ın bağımsızlığı tanınmıştır.

Rusların, Sırp isyanını ve Balkanlar'da diğer uluslaşma akımlarını desteklemesi; Eflâk-Boğdan'ı işgal etmesi üzerine Fransızların da etkisiyle Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı-Fransız yakınlaşması karşısında İngiltere, Rusya'nın yanında yer almış, donanmasını İstanbul'a göndermiştir. Karadan bir çıkış bulunmadığı için sadece denizden yapılacak bir saldırıyla başarılı olamayacaklarını anlayarak geri çekilmişlerdir. İstanbul denemesinden sonra İngilizlerin Mısır'a yaptıkları saldırıyı Mısır valisi Mehmed Ali Paşa geri püskürtmüştür. Fransa 1807'de Rusya ile "Tilsit Antlaşması"nı imzalayarak dostluk kurmuştur. Osmanlı Devleti de İngiltere ile "Çanakkale/Kale-i Sultaniye" antlaşmasını yapmıştır. Bu gelişmeler sırasında Ruslar, Osmanlı topraklarında ilerlemeye devam etmişlerdir. Avrupa'da siyasî ortam yeniden değişmiş, Fransa ile Rusya'nın arası yeniden açılmıştır. Fransa, tekrar Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Fransa'ya güvenemeyen Osmanlı Devleti, 1812 yılında Rusya ile Bükreş Antlaşmasını yaparak savaşı sona erdirmiştir. Bu antlaşmaya göre iki devlet, Tuna Nehri'ni sınır olarak kabul etmiş; Ruslar, Beserabya hariç, işgal ettiği yerleri geri vermeyi; Osmanlı Devleti, Sırplara bazı haklar tanımayı kabul etmiştir.

Fransız İhtilali'yle yayılan milliyetçilik, bağımsızlık gibi fikirlerin etkisisiyle 1804'te kurulan Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin çalışmaları; Rusya'nın ve Avrupa devletlerinin kışkırtması sonucunda 1821 yılında Mora Adası'nda başlayan isyan kısa sürede büyümüştür. İsyanı bastırmak üzere Osmanlı hükümeti, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istemiş ve Osmanlı ve Mısır donanması isyanı bastırarak ve Navarin limanına çekilmiştir. Ancak isyanın bastırılmasından sonra İngitere, Fransa, Rusya ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne ültimatom vererek Yunanistan'a bağımsızlık verilmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bu isteği reddetmesi üzerine Osmanlı ve Mısır donanmasını Navarin'de yakmışlar ve ardından Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Osmanlı tarihinde, Osmanlı donanması 1571 İnebahtı'da, 1770 Çeşme'de 1827 Navarin'de, 1853 Sinop'ta olmak üzere dört kere yakılarak yok edilmiştir.

Rusların sıcak denizlere inmek istemesi; Osmanlı'nın Rusya'dan Navarin'de yakılan donanmanın zararını talep etmesi; Osmanlı'nın Yunanlılar ve azınlıklarla ilgili Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın isteklerini reddetmesi sebepleriyle 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşları yapılmıştır. Rusya'nın saldırısıyla başlayan savaşa Osmanlı Devleti, donanması olmadığı; 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılıp yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusunun hazır olmadığı; Yunan ayaklanmasıyla bütün Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya karşı duruşu gibi çeşitli sebeplerle savaşa hazır değildir. Rusların ilerleyerek doğuda Erzurum'a, batıda Edirne'ye kadar gelmeleri üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. Rusya ile 1829 yılında Edirne Antlaşması imzalanmıştır. Edirne Antlaşmasına göre Eflâk-Boğdan ve Sırbistan'a özerklik verilmiştir; Yunanistan'nın bağımsızlığı tanınmış; Rus ticaret gemilerine boğazlardan geçme izni verilmiş; Prut Nehri sınır sayılmış; Osmanlı Devleti savaş tazminatı ödemeyi kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını elde eden ilk azınlık Yunanistan olmuştur. Osmanlı'nın Yunan isyanı ve Rus savaşıyla uğraştığı sırada Fransa 1830'da Cezayir'i işgal etmiştir.

Yunan isyanının bastırılmasında II. Mahmud'a yardım eden Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya yardım karşılığında istediği yerlerin verilmemesi üzerine Mehmed Ali Paşa, donanmanın yakılmasından sonra padişahtan izin almadan kendi ordu ve donanmasını geri çekmiştir. 1828 -1829 Osmanlı-Rus Savaşında yardım istenildiği halde Osmanlı Devleti'ne yardım göndermemiştir. Bu sebeplerle II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'yı görevden almaya karar vermiştir. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, babasının üzerine gönderilen padişah kuvvetlerini yenmiş ve Konya'ya kadar ilerlemiştir. II. Mahmud, bu durumu kendi güçleriyle engelleyememiş ve Avrupa devletlerinden yardım istemiştir. İngiltere ve Fransa bu isteğe kayıtsız kalmışlardır. II. Mahmud son çare olarak Rusya'dan yardım istemiş ve bir Rus donanması İstanbul Boğazı'nı geçerek Büyükdere önlerine demirlemiştir. Osmanlı-Rus yakınlaşması İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve kendilerine bağlı olan Mehmed Ali Paşa'ya baskı yaparak II. Mahmud'la anlaşma sağlamışlardır. Kütahya Antlaşması olarak adlandırılan 14 Mayıs 1833 tarihinde imzalanan bu anlaşmaya göre Mehmed Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Suriye valiliği de verilmiş; oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde valiliğine ek olarak Adana muhassıllığı/Adana'nın vergilerini toplama hakkı verilmiştir.

Kütahya Antlaşmasına rağmen kendisini güvende hissetmeyen II. Mahmud, Rusya'yla 8 Temmuz 1833'de Hünkâr İskelesi Antlaşmasını

imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti bir saldırıya uğradığı takdirde masraflar Osmanlı'ya ait olmak şartıyla Rusya, asker ve donanma gönderecek; Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından bir saldırıya uğrarsa Osmanlı boğazları kapatacak; bu antlaşma 8 yıl süreyle geçerli olacaktır. Rusya bu antlaşmayla boğazlar üzerinde büyük avantaj sağlayıp, Karadeniz'deki güvenliğini artırmıştır. Osmanlı Devleti ise kendisini koruyamadığını kabul etmiştir. Bu anlaşmayla Osmanlı'nın boğazlar üzerindeki egemenlik hakları tartışmaya açılmıştır. Osmanlı Devleti, Mısır ve Boğazlar meselesinde İngiltere'nin desteğini kazanmak için İngiltere'yle 1838'de Balta Limanı Antlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşma ile İngiltere'ye çok geniş ekonomik haklar verilmiş, Osmanlı ülkesinde tekel sistemi ve iç gümrük yönetimi kaldırılmış ve Osmanlı ekonomisinin çöküşü hızlanmıştır.

II. Mahmud döneminde askerî alandaki sıkıntıları gidermek için Alemdar Mustafa Paşa, Nizam-ı Cedit ordusunun yerine Sekban-ı Cedit Ordusunu kurmuş; II. Mahmud, Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi üzerine Sekban-ı Cedit'i lâğv ederek Eşkinci Ocağını kurmuştur. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılmış yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuş; Yeni kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu tümen, tabur, bölük gibi birliklere ayrılarak modernleştirilmiş ve eğitim için Prusya'dan subaylar getirilmiş, Avrupaya subaylar gönderilmiştir.

II. Mahmud'un yaptığı Kütahya Antlaşması fazla uzun sürmemiş ve 1839'da Mehmed Ali Paşa bağımsızlığını ilan etmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa üzerine gönderilen Osmanlı kuvvetlerini Nizip''te yenmiştir. İngiltere ve Fransa, Hünkar İskelesi anlaşmasına dayanarak Rusya'nın boğazlara egemen olmasından çekindiklerinden devreye girmişlerdir. Mısır konusunda Londra'da uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. Nizip yenilgisi haberi İstanbul'a gelmeden II. Mahmud ölmüş, yerine Abdülmecid padişah olmuştur.

1839-1861 yılları arasında Osmanlı tahtında oturan Abdülmecid makama geçtikten sonra 1840 yılında İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Osmanlı Devleti, Mısır meselesi için Londra Konferansı'na katılmışlardır. Bu konferansta Mısır valiliği, babadan oğula geçmek üzere Mehmed Ali Paşa'ya verilmiş; hukuki olarak Osmanlı'ya bağlı kalması; Mısır'da vergilerin padişah adına toplanması ve dörtte birinin İstanbul'a gönderilmesi; Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın elinde bulunan Suriye, Adana ve Girit'in Osmanlı'ya geri verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlaşmayla Mısır iç işlerinde serbest, dış işlerinde Osmanlı'ya bağlı imtiyazlı bir eyalet haline gelmiştir.

Rusya'yla 8 Temmuz 1833'de imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşmasının süresi bitince boğazlarla ilgili olarak 1841 yılında Londra'da tekrar bir konferans toplanmıştır. Toplantıya katılan İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Prusya ve Osmanlı devletleri, imzaladıkları "Boğazlar Sözleşmesi"ne göre boğazlar, Osmanlı Devleti'nin olacak, ancak barışta, bütün savaş gemilerine kapatılacaktır. Bu sözleşme ile boğazlar, devletlerarası bir statü kazanmıştır. Osmanlı'nın boğazlar üzerindeki hükümranlık haklarına kısıtlama getirilmiştir. Rusya, boğazlar üzerindeki üstünlüğünü kaybederken, Fransa ve İngiltere Akdeniz'deki güvenliklerini artırmışlardır.

Padişah Abdülmecid'in onayı ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın öncülüğünde Avrupalı devletlerin iç işlerine karışmasını engellemek; Mısır ve Boğazlar konusunda Avrupalı devletlerin desteğini kazanmak; devlete ve topluma çağdaş anlayış kazandırmak üzere 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı/Gülhane Hattı Hümayunu ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla Osmanlı Devleti, doğu medeniyeti dairesinden / Arap-Fars-Türk kültür dairesinden çıkarak resmen batı medeniyet ve kültür dairesine girmiştir. 1839-1876 yılları arasındaki bu dönem "Tanzimat Devri" olarak adlandırılmıştır. Tanzimat Fermanı'nda, Osmanlı egemenliği altındaki azınlıkların, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması; vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi; askerliğin vatanî görev olarak kabul edilmesi ve azınlıkların da askere alınması ve kanunların üstünlüğü kabul edilmiştir. Tanzimat Fermanı'yla padişahın yetkileri sınırlandırılmış ve kanunlara uyma zorunluluğu getirilmiştir. Tanzimat Fermanı, hukuk devletine ve hukukun üstünlüğü esasına dayanan devlet anlayışına geçişin ilk basamağını oluşturmuştur.

Rusya Osmanlıyı "Hasta Adam" olarak nitelendirerek topraklarının paylaşılması için İngiltere'ye müracaat etmiştir. İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana tavır koyarak bu isteği reddedince Rusya kendi adına harekete geçmiştir. Rusya İstanbul'a bir elçi göndererek ortodoks kilisesinin kutsal yerlerle ilgili isteklerinin onaylanmasını istemiştir. Osmanlı bu isteği reddetmiştir. Rusya, Avusturya'ya karşı bağımsızlık savaşı veren Avusturya ve Rusya birliklerine yenilen ve Osmanlı'ya sığınan Macarların kendisine verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti, Rusların bu isteklerini de kabul etmeyince Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1853'de Kırım Savaşı başlamıştır. Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından Sinop'ta yakılmasından sonra 1854'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Sivastopol Kalesi müttefiklerin desteğinde Osmanlı Ordusu tarafından kuşa-

tılarak alınmıştır. Yenilgiye uğrayan Rusya ile 1856 yılında Paris Antlaşması imzalanmıştır. Kırım Savaşı'nda, İngiltere, Fransa, İtalyan devletlerinden Sardunya ve Piyomento Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa girmiş, Avusturya ise Eflâk-Boğdan'ı işgal ederek destek vermiştir. Osmanlı Devleti, ilk defa dış borca müracaat etmiş ve Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında İngiltere'den borç almıştır.

Osmanlı, Rusya, İngiltere, Fransa, Piemento, Sardunya, Avusturya ve Prusya ile 1856 yılında Paris Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmayla; Osmanlı Devleti bir Avrupa devleti sayılarak toprakları Avrupa devletlerinin koruyuculuğu altında alınması; 1841 Boğazlar Sözleşmesinin geçerli sayılması;. Rus ve Osmanlı Devletlerinin Karadeniz'de savaş gemisi ve tersane bulundurmamaları kararları alınmıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakları bir ölçüde Avrupalı devletlere devredilerek bir süre Rus tehlikesi engellenmiştir. Osmanlı Devleti, Paris Antlaşması sırasında Avrupalı devletlerin tam desteğini kazanmak için azınlıklara ayrıcalıklar tanıyan "Islahat Fermanı"nı ilan etmiştir. Kırım savaşına katılan İngiltere, kendi politikaları doğrultusunda Rusya'nın Karadeniz'deki tersane ve gemilerinin kaldırılmasını sağlamış ve Akdeniz'i tehdit edebilecek Rus faaliyetlerini engellemiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya sıcak denizlere inmek için Balkanlar'da Panslavizm politikasını uygulamaya koymuştur.

Osmanlı Devleti savaşı kazanmakla beraber Karadeniz'le ilgili hükümranlığını kaybetmiş ve ıslahat adı altında ödünler vermiştir. Fermanın esasları Fransa, Avusturya, İngiltere ve Fransa tarafından belirlenmiştir. Osmanlı Devleti, Paris Antlaşması şartlarını lehine çevirmek için bu fermanı ilan etmiştir. Bu fermanla din ve mezhep hürriyeti sağlanarak azınlıklara okul, kilise ve hastane açma hakkı verilmiş; azınlık ve yabancılara küçük düşürücü sözler söylenmesi yasaklanmış; azınlıklara devlet memurluğu hakkı tanınmış; askerlik işleri yeniden düzenlenerek azınlıklar için bedelli askerlik; vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi ve iltizam usulünün kaldırılması; mahkemelerde herkesin inancına göre yemin etmesi kabul edilmiştir.

Osmanlı tahtına 1861-1876 yılları arasında Abdülazziz oturmuştur. Bu dönemde, Rusya'nın Balkanlar'da Panslavizm idealinin etkisiyle isyanlar başlamıştır. Sırp, Karadağ, Bosna-Hersek, Romen/Eflâk-Boğdan ve Bulgar isyanları ortaya çıkmış ve Balkan bunalımına zemin hazırlanmıştır. Girit'teki, Rumlar ayaklanmış ve Yunanistan'a bağlanmak istemişlerdir. Avrupalıların duruma müdahalesiyle Os-

manlı Devleti, Halepa Fermanı'nı ilan etmiş ve Giritlilere vergi muafiyeti getirilmiştir. Mısır Hidivi/valisi İsmail Paşa'nın gayretleri ve Fransa'nın desteğiyle 1869'da Süveyş Kanalı açılmıştır. Böylece coğrafi keşiflerle önemini yitiren Mısır ve Akdeniz yeniden canlanmıştır. Beylerbeyi ve Çırağan Sarayları yaptırılmıştır.

Avrupalı devletler azınlıklarla ilgili birçok istek ve tehditlerden oluşan Berlin Memorandumu'nu ilan etmişlerdir. Avrupa'da önemli gelişmeler meydana gelmiş, 1870 yılında İtalya, 1871 yılında Almanya siyasî birliklerini tamamlayarak ulusal devlet yapısını 1876 yılında Abdülaziz, Genç Osmanlılar/Jön Türkler tarafından tahttan indirilmiş ve Feriye Sarayı'na hapsedilmiş ve burada intihar etmiştir.

V. Murad, 1876 yılında padişah olmakla beraber hasta olduğu için başta Mithat Paşa olmak üzere önde gelen devlet adamları, Meşrutiyet ilan etme sözü veren II. Abdülhamit'in tahtı çıkmasını sağlamışlardır.1876-1909 yılları arasında 35 yıl Osmanlı Devleti'ne hükmeden II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde I. Meşrutiyeti ilan etmiştir. Mithat ve Sait Paşaların hazırladığı Kanun-i Esasi/Anayasa kabul edilmiştir. Kanun-i Esasi'ye göre Osmanlı Meclisi oluşturulmuştur. Ayan ve Mebusan/Milletvekili olmak üzere iki meclisten oluşan Osmanlı Meclisi'nin Ayan üyelerini II. Abdülhamit atamış, Mebusan Meclisi'ni halk seçmiştir. 18 bin Yahudi bir, 107 bin Hristiyan bir, 133 bin Müslüman bir milletvekili seçmiştir. Milletvekilleri 20 Mart 1877'de toplanarak çalışmalarına başlamıştır. Rusların bazı tavizler istemesi üzerine Meclis, Rusya'ya karşı savaş ilanına karar vermiştir. Bu savaşta Osmanlı Devleti'nin büyük kayıplar vermesi üzerine II. Abdülhamit Kanun-i Esasi'nin 113. maddesine dayanarak 14 Şubat 1878'de meclisi kapatmış ve "Birinci Meşrutiyet" sona ermiştir. I. Meşrutiyetin ilanını hızlandıran en önemli dış gelişme, 1876'da İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'nda Avrupalıların azınlıklarla ilgili isteklerini engellemektir.

Rusya'nın yürüttüğü Panslavist/Slav Birliliği ve üstünlüğüne politikaları ile Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya başlaması İngiltere'nin çıkarlarına aykırı olduğundan İngiltere Balkan milletlerinin sorunlarını çözümlemek üzere İstanbul'da milletlerarası "Tersane Konferansı"nın toplanmasını sağlamıştır. Konferansa Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve İtalya katılmıştır. İstanbul Tersane Konferansı çalışmalarına başladığı sırada Osmanlı Devleti I. Meşrutiyeti ilan ederek konferansı etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Avrupalı devletler I. Meşrutiyeti önemsememiş

ve kendi menfaatleri doğrultusunda kararlar almışlardır. Bu toplantıda batılı ülkelerin Sırbistan ve Karadağ'ın topraklarının genişletilmesi, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'e özerklik verilmesi gibi isteklerini Osmanlı Devleti kabul etmemiş ve konferans dağılmıştır.

İstanbul'da toplanan Tersane ve Londra konferansları kararlarının Osmanlı tarafından kabul edilmemesi üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. 1877-1878 yıllarında yapılan ve halk arasında 93 Harbi olarak bilinen bu savaşla Ruslar doğuda Erzurum'a kadar ilerlemiştir. Rus ordusu Aziziye Tabyaları'nda Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından durdurulmuştur. Balkanlar'da ise Ruslar Tuna'yı geçerek Plevne önlerine gelmişler, Gazi Osman Paşa'nın cesaretle mücadelesine rağmen Plevne kaybedilmiştir. Plevne'nin ardından Ruslar Edirne'yi almışlar ve Çatalca önlerine gelmişlerdir. Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalınca iki taraf arasında 3 Mart 1878'de Ayestefanos/Yeşilköy antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Sırbistan, Karadağ ve Eflâk-Boğdan/Romanya'ya bağımsızlıkları verilmiş ve sınırlarının genişletilmesi; Büyük Bulgaristan Krallığı'nın kurulması; Batum, Kars, Ardahan ve Doğu Beyazıt'ın Ruslara verilmesi; Girit'te ve Ermenilerin oturdukları yerlerde iyileştirmeler yapılması; Bosna-Hersek'e özerklik verilmesi; Teselya'nın Yunanistan'a verilmesi; Osmanlı'nın Rusya'ya 30 milyon altın savaş tazminatı ödemesi karara bağlanmıştır.

Bu antlaşma Rusya'ya sıcak denizlere inmek için Balkan ve Doğu koridorunu açtığından Avrupa devletleri tepki göstermiştir. Rusya yeni bir savaşı göze alamadığından Berlin'de bir kongre toplanmasını kabul etmiştir. Ayastefanos Antlaşması yürürlüğe girmemiş, onun yerine Berlin antlaşması imzalanmıştır. 1878 yılında Osmanlı, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya'nın katılımıyla yapılan Berlin Kongresi ve Antlaşmasında, Ayastefanos Antlaşmasıyla kurulan Bulgar Krallığı, Bulgar Prensliği, Makedonya ve Doğu Rumeli olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bulgar Prensliği'nin Osmanlı Devleti'ne vergi vermesi, Mekadonya ve Doğu Rumeli'nin Osmanlı'ya bırakılması karara bağlanmıştır. Berlin Kongresi'nde İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Kıbrıs'ın kendisine bir üs olarak verilmesi durumunda kongrede Osmanlı Devleti'ni savumayı vadetmiştir. II. Abdülhamit, İngiltere'nin bu isteğini kabul etmiştir. Gene Berlin antlaşmasında Sırbistan, Romanya, Karadağ'a bağımsızlık verilmiş; Bosna-Hersek Osmanlı toprağı sayılmış, yönetimi geçici olarak Avusturya'ya bırakılmış; Kars, Ardahan ve Batum Ruslara, Doğu Beyazıt Osmanlı'ya verilmış; Teselya Yunanistan'a devredilmiş; Ermenilerin

oturduğu yerlerde ve Girit Adası'nda ıslahatlar yapılması ve Osmanlı'nın Rusya'ya 60 milyon altın savaş tazminatı ödemesi karara bağlanmıştır.

Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı'nın dağılma süreci hızlanmış, İngiltere de Osmanlı topraklarının parçalanmasına katıldığı için Osmanlı'nın dış politikasında İngiltere'nin yerini Almanya almaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanması sırasında Ermeniler, ilk defa uluslararası bir problem olarak bu antlaşmada yer almıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti 19. yüzyılda batıdaki topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Berlin Antlaşmasından sonra 1878 yılında Kıbrıs üs olarak İngilizlere verilmiştir. İngiltere bu yolla Süveyş Kanalı'nı denetleme imkânına kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle Kıbrıs'ı topraklarına kattığını açıklamıştır. Osmanlı Devleti dış borç ve faizlerini ödeyemeyince alacaklı devletler 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresini kurmuşlardır. Bu idare dış borçları doğrudan toplamak suretiyle kurulan yabancı bir mali denetleme kurumudur. Osmanlı Devleti ekonomik bağımsızlığını bu yolla yitirmiştir.

1830 yılında Fransızların Cezayir'i işgalinden sonra, İngilizler de Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla önemi artan Mısır'ı 1882'de işgal etmişlerdir. Doğu Rumeli Bulgarlarının, Bulgar Prensliği ile birleşmek için ayaklanmaları sonucu yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti bu bölgenin Bulgar Prensliği'ne bağlanmasını 1885'te kabul etmiştir. Yunanistan'ın Girit'in iç işlerine karışması ve burada çıkan ayaklanmayı desteklemesiyle Osmanlı-Yunan Savaşı çıkmıştır. Dömeke Meydan Savaşı'nı kazanan Osmanlı kuvvetlerine Atina yolu açılmıştır. Ancak Avrupa devletlerinin müdahalesiyle 1897 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması Girit'e özerklik ve yönetimi Yunanlı bir prense verilmesini sağlamıştır. Bu antlaşma ile Girit'in yönetimi Osmanlı denetiminden çıkmıştır. II. Meşrutiyet sırasında Girit, Yunanistan tarafından işgal edilmiş, Balkan Savaşı sonucu imzalanan Atina Antlaşmasıyla da Girit'in Yunanistan'a verilmiştir.

Berlin Antlaşmasıyla yönetimi geçici olarak Avusturya'ya bırakılan Bosna-Hersek II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında Avusturya tarafından işgal edilmiştir. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı sırasında oluşan karışıklıklardan yararlanarak Bulgar Prensliği bağımsızlığını ilan etmiş ve Rusya'nın araya girmesiyle Osmanlı Devleti bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır.

14 Şubat 1878'de Sultan Abdülhamit'in meclisi kapatması ve Meşrutiyet rejimine son verilmesiyle şahsi yönetim dönemi başlamış ve 1908

yılına kadar 30 yıl sürmüştür. Bu dönem içinde Sultan Abdülhamit'e karşı olanlar, Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek amacıyla birtakım cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetler içinde en etkilisi İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Selanik'te İttihat ve Terakki yanlısı subayların ayaklanması sonucu II. Abdülhamit 1908'de Meşrutiyet'i tekrar ilan etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini durdurmadığı gibi içte ve dışta yeni sorunlara sebep olmuştur. Bu dönemde kurulan siyasî partiler arasındaki rekabet ve çekişmeler sonucunda eski takvime göre 31 Mart Olayı olarak adlandırılan 13 Nisan 1909'da İstanbul'da Avcı Taburlarının başlattığı Meşrutiyet karşıtı ayaklanma meydana gelmiştir. 31 Mart olayını Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Harekât Ordusu, İstanbul'a gelerek bastırmıştır. Bu sırada Mustafa Kemal bu orduda Kolağası-dır/Kıdemli Yüzbaşıdır. II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve yerine V. Mehmed Reşat padişahlığa getirilmiştir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle Osmanlı Devleti yönetiminde İttihat ve Terakki dönemi başlamış, 1918'de imzalanan Mondros Antlaşmasına kadar sürmüştür. İttihat ve Terakki'nin iktidarda kaldığı 9 yıl içinde Osmanlı Devleti, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşlarında çok ağır yenilgilere uğramış ve topraklarını kaybetmiştir.

I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kaybedilmekte olan büyük imparatorluğu kurtarabilmek, meselelere çözüm bulabilmek için üzere Osmanlıcılık, İslamcılık, Garpçılık ve Türkçülük gibi fikir akımları gelişmiştir. Tanzimat döneminin sonlarına doğru bazı Osmanlı aydınları "Genç Osmanlılar" adıyla bir cemiyet kurmuşlar ve Fransız İhtilali sonucu yayılan "Milliyetçilik" akımının Osmanlı Devleti üzerinde etkisini kırmak için çalışmışlardır. Batılıların "Jön Türkler" dediği bu grup dil, din ve ırk farkı gözetmeksizin herkesin eşit haklara sahip olmasını savunmuştur. İmparatorluk içindeki etnik grup ve milletlere yönetimde temsil hakkı verilirse Osmanlı Devleti'nden ayrılmayacaklarını düşünmüşlerdir. Namık Kemâl, yazı ve şiirlerinde Osmanlıcılık fikrinin en ateşli savunucusu olmuştur.

İslamcılar/Panislâmistler, Genç Osmanlılar'ın/Jön Türkler'in Osmanlıcılık fikrine karşı II. Abdülhamit ve taraftarları imparatorluğu devam ettirebilmek için hilafet çatısı altında dünya İslam birliğini sağlamayı amaçlamışlardır. İslamcılara/Panislamistlere göre din ile millet birdir. Hangi milletten olursa olsun Müslümanların halifenin etrafında birleşmesi gerekir. İslamcılık ve Osmanlıcılık akımları milliyetçilik akımı karşısında etkili olamamıştır. Etnik kimlikler ulus devletlere doğru hızla yönlenmiş ve imparatorluktan ayrılmışlardır. İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncelerinin geçerli olduğu dönemlerde yaygınla-

şamayan Türkçülük akımı II. Meşrutiyet döneminde güç kazanmıştır. Türkçülük düşüncesini benimseyen Türkçü öncüler devlet ancak dili, kültürü, soyu ve ülküsü bir olan topluma dayalı olarak yaşayabilir, görüşünü savunmuşlardır. Türkçülük akımı Ziya Gökalp'ın katkılarıyla bilimsel bir doktrin haline gelmiştir. Bu dönemde "Muasırlaşmak/Çağdaşlaşmak/Batılılaşmak" şeklinde ifade edilen bir diğer akımın savunucuları ise askerî alanda başlayan batılılaşma hareketinin devlet ve toplum hayatında da uygulanması gerekliliğine inanarak çalışmışlardır.

1909-1918 yılları arasında 9 sene saltanat süren V. Mehmed Reşat döneminde Osmanlı egemenliğinde kalan Trablusgarp'a İtalya'nın gelişen sanayi için hammadde ve pazar arayışıyla asker çıkarması üzerine 1911 yılında İtalya-Osmanlı savaşı yaşanmıştır. Osmanlı Devleti Trablusgarp'a, Mısır, İngilizlerin elinde bulunduğundan karadan asker gönderememiştir. Osmanlı donanmasının yetersizliğinden denizden de Trablusgarp'a müdahale edememiştir. Bu yüzden aralarında Mustafa Kemal ve Enver Paşaların da bulunduğu gönüllü subaylar bölgeye gitmişlerdir. İtalyanlara karşı Tobruk, Derne, Bingazi'de başarılı sonuçlar alınmıştır. Trablusgarp'ı ele geçirmekte zorlanan İtalyanlar, On İki Ada ve Rodos'u işgal etmişlerdir. İtalyanlar 1912'de Balkan Savaşı başlayınca Osmanlı Devleti barış imzalamak zorunda kalmıştır. İtalyanlarla 1912'de imzalanan UŞİ/Ouchy Antlaşmasına göre Trablusgarp İtalya'ya verilmiştir. On İki Ada ve Rodos geçici olarak İtalya'ya bırakılmıştır. İtalyanlar, Balkan Savaşı'ndan sonra sözlerinde durmamış ve adalardan çekilmemişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra adalar Yunanistan'a devredilmiştir. Uşi antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Kuzey Afrika'daki son toprağını da kaybetmiştir.

16.-20. yüzyıllar arasında bugünkü Fas'ın bulunduğu coğrafyadan Afrika'nın güneydoğusundaki Somali'ye kadar olan topraklar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bugün bu topraklarda 13 bağımsız devlet bulunmaktadır. Hükümet merkezinden uzak olan bu bölgede görevlendirilen aileler, padişah fermanlarıyla desteklenerek kendilerine verilen toprakları yarı devlet gibi gibi yönetmişlerdir. Özellikle Trablusgarb Karamanlı dönemi, Tunus'ta Hüseyniler dönemi ve Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve onun soyundan gelenlerin Hidivler dönemi diye adlandırılan dönemlerde bu eyaletler imtiyazlı konum kazanmıştır. Bu eyaletlerden Garp Ocakları adıyla bilinen Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Anadolu'dan asker temin ettiklerinden Türk nüfus gittikçe artmıştır. Mısır'da ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Arnavutluk'tan getiren askerlerle yönetim giderek Os-

manlı'dan uzaklaşmıştır. Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethinden sonra Kuzey Afrika'nın bir bölümü de Osmalı hâkimiyetine girmiştir. Mısır'da Beylerbeylik ihdas edilmiştir. 1798'de Fransızlar Mısr'ı işgal etmişler ancak Osmanlı-İngiliz iş birliği karşısında 1801 yılında geri çekilmişlerdir. 1805 yılında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın vali olmasıyla Mısır, özel bir statü kazanmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa güçlü donanma ve ordusuyla Osmanlı Devleti'nin zor zamanlarında yardımcı olmuş ancak sınırsız taleplerine olumsuz cevap aldığında devleti büyük sıkıntılara sokmuştur. Kavalalı sülalesinin yönetiminde Mısır, giderek Osmanlı Devleti'nden uzaklaşarak İngiliz denetimine girmiştir. 1882 yılında İngilizler, Mısır'ı işgal etmekle beraber Osmanlı idaresi de devam etmiştir. 1922 yılında Mısır bağımsızlığını kazanmış ve 1953 yılına kadar Türk krallar tarafından yönetilmiştir. 1953 yılında Nasır tarafından yapılan bir ihtilâlden sonra krallığa son verilmiş ve Cumhuriyet rejimine geçilmiştir.

Cezayir Eyaleti, 1516-1848 yılları arasında Osmanlı yönetimi altında kalmıştır. Cezayir halkının İspanyol denizcilerine karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemeleri üzerine 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı denizcileri Cezayir kıyılarına yerleşmeye başlamışlardır. Bu denizcilerin yardımıyla 1516 yılında Oruç Reis, Cezayir'i Osmanlı hâkimiyetine kazandırmıştır. Yerli yöneticilerin İspanyollarla işbirliği sonucunda Cezayir'in bir bölümü bir süre sonra tekrar Osmanlıların elinden çıkmıştır. Oruç Reis'in ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1529 yılında yaptığı bir seferle Cezayir bütünüyle Osmanlı idaresine girmiş ve Akdeniz'in önemli bir merkezi haline gelmiştir.1830 yılında Cezayir Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve 1918 yılında bütünüyle Fransız sömügesi haline gelmiştir.

Trablusgarp Eyaleti, Turgut Reis tarafından İspanyollardan alınmış ve 1551-1912 yılları arasında Osmanlı idaresinde kalmıştır. Yaklaşık dört asır yönettikleri Trablusgarp'tan Osmanlı'nın çekilmesi çok zor olmuştur. İtalyan'ların bölgeyi bütünüyle ele geçirmeleri uzun bir zamanda gerçekleşmiştir. Yönetim Osmanlı'da olmakla beraber yavaş yavaş toplumsal hayatı yönlendirerek ve etkiliyerek İtalyanlar bölgeyi ele geçirmişlerdir.

Turgut Reis, Sinan Paşa yönetimindeki Osmanlı donanmasının desteğinde Tunus'u İspanyollardan alarak imparatorluğa dâhil etmiştir. Osmanlı eyaleti haline gelen Tunus, Endülüs'ten sürekli aldığı göçlerle hızlı bir ilerleme göstemiştir. 1881 yılında Fransız işgaliyle Tunus da kaybedilmiştir.

Habeş Eyaleti de 1555'ten 1916 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Tarih boyunca Habeşistan olarak anılan bölgede bugün Sudan, Etiyopya, Eritre, Somali, Cibuti, Uganda devletleri bulunmaktadır.[319]

Rusya'nın, Panslavist politikası ve sıcak denizlere inme düşüncesi doğrultusunda Balkan devletlerini Osmanlı'ya karşı kışkırtması, İngiltere'nin, Osmanlı-Almanya yakınlaşmasından rahatsızlık duyması, Almanya hem Avrupa'nın güçlü bir devleti hem de İngiltere'nin sömürgelerine göz diken bir tavırda olduğundan, İngiltere'nin Almanya tehlikesine karşı daha zayıf durumda olan Rusya'yı kullanmaya karar vermesi gibi sebeplerle Balkan Savaşı çıkmıştır.

1908 yılında Estonya'nın başkenti Reval'de yapılan görüşmelerden sonra İngiltere, Rusya'nın Balkan ve Osmanlı politikasına karışmama kararı almıştır. Bu kararla Rusya boğazları ele geçirebilme hakkı kazanmıştır. Ruslar, Balkan devletlerini Osmanlı Devleti'ne karşı yönlendirmiştir. Yunanistan, Karadağ ve Bulgaristan aralarında anlaşarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı ordusunu bir bölümü savaştan önce terhis edilmiştir. İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarda olması, mensuplarının büyük ölçüde subaylardan oluşması, muhalif grupların karşıt yaklaşımları, ordunun birlik içinde mücadele etmesini engellemiştir. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti bütün cephelerde büyük bir yenilgiye uğramıştır. Makedonya, Batı Trakya, Edirne ve Kırklareli işgal edilmiştir. Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmiştir. Balkanlar'da Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız olan son devlet Arnavutluk olmuştur.

Balkanlar'ın yeni haritasını belirlemek amacıyla Londra Konferansı 1912'de toplanmıştır. Londra Konferansı'nda Osmanlı Devleti Midye-Enez çizgisinin batısında kalan topraklarını kaybetmiştir. Makedonya, Batı Trakya, Edirne, Kırklareli ve Bozcaada ve Gökçeada dışındaki bütün Ege Adaları Yunanistan'a geçmiştir.

I. Balkan Savaşı'nda en çok toprak kazanan Bulgaristan'a karşı Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya savaş açınca Osmanlı Devleti de savaşa girmiş, Edirne ve Kırklareli'yi Bulgarlardan geri almıştır. I. Balkan Savaşı Osmanlı Devleti'ne karşı; II. Balkan Savaşı ise Bulgaristan'a karşı yapılmıştır. Osmanlı Devleti Bulgaristan ile İstanbul, Yunanistan ile Atina Antlaşmalarını 1913'te imzalamıştır. İstanbul ve Atina Antlaşmalarında Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan Türklere "Azınlık" statüsü verilmiştir. Balkan savaşlarından sonra Talat, Cemal

[319] Dr. Ahmet Kavas, Afrika'da Türklerin Hâkimiyeti ve Kurdukları Devletler," a. e. C. 9, s. 575-588.

ve Enver Paşaların devlet idaresindeki etkinliği arttığı için, bu döneme "Üç Paşa Devri" denilmiştir.

Almanya ve İtalya'nın gelişen sanayileri için gerekli hammadde ve pazar aramaları sonucunda İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerini ele geçirmek istemeleri; Fransa'nın 1871'de kaybettiği Alsas-Loren bölgesini Almanlardan geri almak istemesi; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Rusların panslavist politikasından rahatsız olması gibi ekonomik ve siyasî sebeplerle 1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı yapılmıştır. Avrupa devletleri birbirlerine karşı ittifaklar kurmuşlardır. İngiltere, Fransa ve Rusya Üçlü İtilâf Devletleri/Üçlü Anlaşma Devletleri adı altında bir araya gelirken Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya Üçlü İttifak/Üçlü Birlik Devletleri olarak anılmışlardır. İtalya savaş başladıktan sonra grup değiştirerek İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan İtilâf Devletlerine katılmıştır.

Avusturya-Macaristan veliahtı Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürülünce Avusturya Sırbistan'a savaş ilan etmiş ve I. Dünya Savaşı başlamıştır. Rusya Sırbistan'ın yanında yer almış, Fransa da Rusya'yı desteklemiştir. Almanya ve İngiltere'nin de katılmasıyla savaş büyümüştür. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, savaşta Almanya'nın başarılı olacağı öngörüsüyle Almanya'nın yanında yer alarak Balkanlar'da kaybettikleri toprakları geri alabileceğine inanmışlardır. Almanya ile gizli bir ittifak anlaşması imzalamışlardır. Almanlar ise Osmanlı Devleti'nin katılmasıyla Rus kuvvetlerinin bir kısmı Osmanlı cephelerinde mücadele edeceğinden, Almanya cephelerinin başarısının artacağını, Osmanlı padişahının "halife" sıfatıyla yapacağı bir "cihat" çağrısının İngilizleri Müslüman sömürgelerinde zor durumda bırakacağını planlamışlardır.

İngiliz ve Fransızlar, savaş cephelerinin genişlemesini istemedikleri için Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini istememişler ve savaşa girmemesi karşılığında kapitülasyonları kaldırmayı önermişlerdir. Osmanlı Devleti ise tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiş ve I. Dünya Savaşı'na girmiştir. İngilizlerden kaçan Goben ve Breslau isimli iki Alman gemisi Osmanlı'ya sığınmıştır. Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığını bildirerek teslim etmemiştir. Yavuz ve Midilli adı verilen bu gemiler 1914 yılında Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombalayınca Osmanlı Devleti fiilen savaşmaya başlamıştır.

Enver Paşa, Ruslarla Kafkas Cephesinde, Sarıkamış Muharebesine/Savaşına girmiş ve yenilmiştir. Erzurum, Erzincan, Muş, Bitlis ve

Trabzon, Rusların eline geçmiştir. Ruslar bölgedeki Ermenileri silahlandırarak Türk milletinin üzerine sevk etmişler ve tarih boyunca süregelen Ermeni-Türk dostluk ve dayanışması bozulmuştur. Rusya'da 1917'de Bolşevik İhtilali gerçekleşince Rus kuvvetleri bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Rusya ile Brest-Litowsk Antlaşması 1918'de imzalanmıştır. Buna göre Ruslar 1878 Berlin Antlaşmasıyla aldıkları Kars, Ardahan ve Batum'u Türkiye'ye bırakmışlardır.

Çanakkale'yi geçerek İstanbul'u almak, böylece Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak ve Rusya'ya ekonomik ve askerî yardım yolunu açabilmek için İngiltere ve Fransa denizden ve karadan Çanakkale'yi kuşatmışlardır. İtilaf Devletlerinin denizden ve karadan taarruzları püskürtülmüştür. 1917'de Bolşevik İhtilâlinden sonra Rusya I. Dünya Savaşı'ndan çekilmiştir. Çanakkale Zaferi'nin kazanılmasında önemli sorumluluk üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa, Anafartalar, Conk Bayırı ve Arıburnu'nda kazandığı başarılarla tanınmıştır.

Süveyş Kanalı'nı ve ardından Mısır'ı almak suretiyle, İngiltere'nin sömürgeleriyle bağlantısını kesmek amacıyla Almanya'nın isteği doğrultusunda Osmanlı ordusunun saldırısıyla Kanal-Cephe Savaşları başlamıştır. Bölgede yaşayan Arapların desteğini sağlayan İngilizler karşısında başarısız olan Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngiliz donanması hem Irak petrollerine sahip olmak, hem de müttefik olduğu Rusya'ya karadan yardım ulaştırmak amacıyla Basra Körfezi'ne gelmiştir. Osmanlılar Kut'ül-Amare'de başarılı olmakla beraber daha sonra Musul'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Yemen-Hicaz Cephesinde Arap ve İngilizlere karşı savaşılmıştır. Makedonya-Galiçya Cephesinde Osmanlı müttefik olduğu Avusturya ve Bulgaristan'la birlikte Rus ve Fransız kuvvetlerine karşı savaşmıştır. Suriye-Filistin Cephesinde, Kanal-Cephesi harekâtının devamı olarak Araplar ve İngilizlerle savaşılmıştır. Bu savaşta Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığını son olarak M. Kemal Paşa yapmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Avusturya-Macaristan, Almanya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti İtilaf Devletlerine karşı üstün duruma gelmişse de bu durum fazla uzun sürmemiştir. Almanya'nın İngiltere'ye silah ve hammadde taşıyan Amerika Birleşik Devletleri gemilerini bombalaması üzerine Birleşik Devletler de Almanya'ya karşı savaşa girmiştir. Amerika Birleşik Devletleri karşısında Almanya batı cephelerinde yenilgiye uğramıştır. Almanya'nın yardımları ile ayakta duran Osmanlı ve Bulgar kuvvetleri zor durumda kalmışlardır. I. Dünya Savaşı sona ererken İttifak Devletleri

Osmanlı, Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan sırasıyla Sevr, Versay, Saint German/ Sen Cermen, Trianon, Nöyyi antlaşmalarını imzalamak zorunda kalmışlardır.

1299 yılında kurulan Osmanlı Devleti, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşmasını imzalayarak bütünüyle dağılmış ve hükmü şahsiyetini kaybetmiştir.[320]

[320] Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. 13 Cilt.

VI. BÖLÜM

20. YÜZYILDA TÜRK CUMHURİYET ve TOPLULUKLARI

Türkiye Cumhuriyeti

I. Dünya Savaşı'ndan yenilen Osmanlı Devleti toprakları galip devletler tarafından işgal edilmiştir. Yurdun işgal edilmesi üzerine Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türk milleti "Kurtuluş Savaşı/İstiklal Harbi" adıyla anılan bir mücadele başlatmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan/ Büyük Savaş'tan mağlup ayrılmış olan Osmanlı Devleti, galip devletlerle Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmanın 7. maddesi, galip devletlere istedikleri her yeri, istedikleri zaman işgal etme hakkını tanımıştır. Bu maddeye dayanarak imparatorluktan arta kalan topraklar İngiliz ve Fransız ortaklaşa işgal bölgesi; Yunan işgal bölgesi; İtalyan işgal bölgesi; Fransız işgal bölgesi; Ermeni işgal bölgesi; İngiliz işgal bölgesi olmak üzere paylaşılmıştır. Anadolu topraklarının paylaşılmasıyla sonuçlanan ve 10 Ağustos 1920'de imzalanan uluslararası Sevres Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı son antlaşmadır. İşgallerin ardından Ege'de Yunanlılara, Güneydoğu'da Fransızlara, Karadeniz'de Pontusçu Rumlara karşı halk hareketleri başlamış ve bu direnişler daha sonra Kuvay-i Milliye /Milli Kuvvetler adıyla bütünleştirilmiş ve düzenli orduya dönüştürülmüştür.

Padişah ve Osmanlı hükümetinin devleti ve milleti koruyamadığı anlaşılmış ve halk arasında başlayan direnişlerin disiplin altına alınması ihtiyacı doğmuştur. Düzenli ordu ve disipli mücadele Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmasından sonra gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa, ordu müfettişliği göreviyle 19 Mayıs 1919'da geldiği Samsun'da çalışmalara başlamıştır. Önce Havza'ya gitmiş oradan 12 Haziran 1919'da Amasya'ya geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa, yürüttüğü çalışmalar sonucunda durum tespiti yapmış ve çözüm için öneriler ortaya koymuştur. Amasya'da aydın ve askerlerin birlikte hazırladıkları "Amasya Tamimi", yeni bir Türk devletinin kuruluşu ve Kurtuluş Savaşı hazırlıklarının başlangıç bildirgesi olarak kabul edilmektedir. Amasya Tamimi ile çözüme bütün direniş güçlerinin birleşmesiyle ulaşılacağı ilan edilmiştir. Bu anlayışla Anadolu ve Rumeli'de kurulan Mudafaa-i Hukuk derneklerinin birleştirilmesi; kongreler yapılarak Türk milletinin kararına dayalı yeni bir yönetim kurulması Türk milletine ve dünyaya açıklanmıştır. Amasya Tamimi'nde, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır; Türk milletinin

haklarını dünyaya duyurmak ve korumak için bir millî kongrenin toplanmasının şart olduğu ifade edilmiştir. Millî Kongreye her ilden, her sancaktan milletin güvenini kazanmış üç temsilcinin seçilerek gönderilmesi kararı ile birlikte doğu illerinin kongresinin 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanacağı duyurulmuştur. "Amasya Tamimi" ile millî egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin kurulması yolunda ilk adım atılmıştır. Türk milletinin bağımsızlığını kazanabilmesi için teşkilatlandırma ve mücadele yöntemleri belirginleşmiştir. Millî egemenlik ve bağımsızlık fikri ilk kez açıkça ifade edilmiştir.

3 Temmuz 1919'da Amasya'dan Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa, 8 Temmuz'da İstanbul Hükümetine görevinden ve askerlikten ayrıldığını bildirmiştir. Bu kararın ardından Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesinin başkanlığına seçilmiştir. Erzurum, Sivas, Bitlis, Van ve Trabzon'u temsil etmek üzere 56 delegenin katıldığı Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanmış ve 7 Ağustos'ta tamamlanan çalışmalar sonucunda kongre kararları kamuoyuna açıklanmıştır:

Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür, bölünemez. Yabancıların baskısı altındaki Osmanlı Hükümeti'nin dağılması halinde Türk milleti bütünlük içinde direniş ve savunmaya geçecektir. Vatanı kurtarmak için İstanbul Hükümeti yetersiz kaldığı takdirde geçici bir hükümet kurulacaktır. Kuva-yı Millîye'yi/millî güçleri ve millî iradeyi egemen kılmak Kongre'nin görevidir. Hristiyanlara egemenlik ve ayrıcalık tanınamaz. Manda ve himaye kabul edilemez. Kapatılmış bulunan Osmanlı Mebusan Meclisi açılmalı, İstanbul Hükümetinin çalışmalarını denetlemelidir.

Erzurum Kongresi'nde yeni bir devlet kurma düşüncesi somutlaşmıştır. Misak-ı Millî/Millî And sınırları ilk kez belirlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Doğu illerini temsil eden Heyet-i Temsiliye/ Temsil Heyeti adıyla bir yürütme organı kurulmuştur. Erzurum Kongresi'nin toplanma amacı bölgesel olmakla beraber alınan kararlar Türk milletinin ve vatanının geleceğine yönelik olmuştur. Erzurum Kongresi'nde alınan bir kararla 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi toplanmıştır. Sivas Kongresi, Heyet-i Temsiliye'nin/Temsil Heyeti'nin yanı sıra bazı vilayetlerden seçilmiş temsilcilerle birlikte 38 delegenin katılımı ile çalışmalarını 04-11 Eylül 1919'da yapılmıştır. İstanbul Hükümeti'nin Sivas'ta kongrenin yapılmasını önlemek için uyguladığı baskılar sonuçsuz kalmıştır. Sivas Kongresi kararları: Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar aynen kabul edildi; Anadolu ve

Rumeli'de kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk dernekleri, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Derneği" adı altında birleştirildi. Erzurum Kongresinde seçilen 9 kişilik Temsil Heyeti'ne, ek olarak 6 üye daha daha seçilmiş ve yurdun tamamını temsil etme yetkisiyle hükümet haline getirilmiştir. Temsil Heyeti başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Sivas Kongresinde, Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar bir bölge halkının kararları olmaktan çıkarılıp Türk milletine mâl edilmiştir. Türk milletinin geleceğine Türk milletinin kendisinin karar vereceği ilkesi kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresinde Temsil Heyetinin başkanlığına seçilerek Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yetkili lideri haline gelmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu kongrede seçilen Temsil Heyeti tarafından açılmıştır.

Mustafa Kemal, İstanbul Hükümeti ile yaptığı yazışmalarda; hükümetin Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlara uymasını; Meclis-i Mebusan toplanana kadar hükümetin önemli kararlar almamasını; atamalarda Heyet-i Temsiliye'ye danışmasını istemiştir. İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal ile görüşmek üzere Anadolu'ya bir temsilci göndermiştir. 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükümeti ile Heyet-i Temsiliye arasında yapılan Amasya görüşmelerinde taraflar şu esaslar üzerinde anlaşmışlardır: İstanbul Hükümeti Sivas Kongresi kararlarını Meclis-i Mebusan'da onaylanması şartıyla kabul edecektir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Derneği yasal bir kuruluş olarak İstanbul Hükümeti'nce tanınacaktır. Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerin işgaline izin verilmeyecektir. Müslüman olmayan topluluklara Türklerin egemenlik haklarını, toplumsal dengesini bozacak ayrıcalıklar tanınmayacaktır. Meclis-i Mebusan'ın güvenlik bakımından İstanbul'da toplanması uygun değildir. Bu nedenle Meclis Anadolu'da geçici olarak toplanacaktır. İtilaf Devletleri ile yapılacak barış görüşmelerinde Heyet-i Temsiliye'nin uygun göreceği temsilcilerin bulunması sağlanacaktır. Böylece Heyet-i Temsiliye, Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınmış ve görüşmeler sonunda Meclis-i Mebusan'ın açılması İstanbul Hükümeti'nce kabul edilmiştir.

27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti üyeleri Ankara'ya gitmişlerdir. Ankara, Anadolu'daki direniş hareketinin merkezi olarak kabul edilmiştir.

12 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı son kez toplanmış ve taslakları Mustafa Kemal Paşa tarafından milletvekillerine Ankara'da verilen ve sonraları Misak-i Milli olarak adlandırılacak olan Ahd-ı

Milliye/Ulusal Ant'ı 28 Ocak 1920'de kabul etmiştir. Meclisin ve İstanbul Hükümetinin çalışmalarından ve Anadolu'da artan direniş hareketlerinden rahatsızlık duyan İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmişlerdir. Yunan birlikleri de Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamıştır. İstanbul'un işgalinden sonra resmi dairelerin tamamı İtilâf Devletlerinin eline geçmiştir. Meclis-i Mebusan, işgal güçlerinin denetiminde sağlıklı kararlar alamayacağı için kapatılmasına karar verilmiştir. Meclis-i Mebusan üyelerinin bir kısmı Anadolu'ya geçmeyi başarmış, bir kısmı ise tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür.

Misak-ı Milli/Ulusal Ant kararlarına göre Rusya'nın çekilmesinden sonra ana yurda kendi istekleriyle katılmış olan Kars, Ardahan, Artvin için gerekirse yeniden oylama yapılacaktır. Batı Trakya'nın durumuna orada yaşayanlar karar vermelidir. Halifeliğin, İstanbul ve Marmara'nın güvenliği sağlanmalıdır. İlgili devletlerle birlikte verilecek kararlarla çözümlendikten sonra Boğazlar dünya ticaretine açılabilecektir. Azınlıklar için istenen haklar sınırlarımız dışındaki Türklere de uygulanması şartıyla kabul edilebilir. Ulusal ve ekonomik gelişme sağlayabilmek için tam serbestlik ve bağımsızlığın kazanılması, siyasî, hukukî, malî gelişmelere engel olan sınırlamaların kaldırılması gereklidir. Müslüman Arapların çoğunlukta olduğu yerlerin kaderi halkın oyuna uygun olmalıdır. Misak-ı Millî ile Mustafa Kemal Paşa'nın kaleme aldığı bu hedefler, kendini feshetmeden önce Osmanlı meclisi tarafından kabul edilmiş ve yasallaşmıştır. Türk milletinin bağımsız yaşayacağı vatanın sınırları çizilmiştir.

Millî Mücadele'ye karşı Osmanlı Hükümeti ve İtilâf Devletleri'nin yönlendirmesiyle Manyas -Susurluk-Gönen-Ulubat dolaylarında Aznavur ayaklanması ve İstanbul yönüne geçişi sağlayan Geyve ve çevresinde iyi donatılmış Kuva-i Milliye'ye karşı İngilizlerin desteği ile kurulan Halifelik Ordusu, Milli Kuvvetler/Kuvayi Milliye tarafından dağıtılmıştır. İstanbul Hükümeti ve İşgal güçlerinin birlikte düzenledikleri Bolu-Düzce-Hendek ve Adapazarı ayaklanmaları, Yozgat, Konya, Afyon ve Urfa ayaklanmaları ve Düzenli Ordunun kurulmasına tepki olarak Demirci Mehmed Efe, Çerkez Ethem isyanları Millî Kuvvetler tarafından bastırılmıştır.

Millî Mücadele için birkaç cephede savaşılmıştır. Doğu Cephesi savaşları: I. Dünya Savaşı'nda, Kafkas cephesinin açılması üzerine Ermenilerle Ruslar işbirliği yapmışlar ve Ermenilerin kurdukları örgütler vasıtasıyla Türkler katledilmiştir. Osmanlılar 1915 yılında cephe

gerisinin güvenliği için Ermenileri, Suriye ve Lübnan'a mecburi göç ettirmiştir. İtilaf Devletleri Sevr'i uygulamaya koyabilmek için batıda Yunanlıları, doğuda Ermenileri kullanmışlardır. İtilaf Devletleri, Akdeniz ve Karadeniz'e çıkış kapıları olacak ve sınırları Wilson tarafından çizilecek Büyük Ermenistan planını gerçekleştirmek için Sevr Antlaşmasına bir madde koymuşlardır. Rusya'da Bolşevik İhtilali gerçekleşince Ruslar, Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerleri Türklere bırakarak geri çekilmişlerdir. Bu arada 28 Mayıs 1918'de merkezi Erivan/Revan olan bir Ermeni Devleti kurulmuştur. Ruslar çekilirken Türk ordusu bölgeye ulaşmadan Ermeniler, Rusların yerine geçerek ve Wilson ilkelerini temel alarak Doğu Anadolu'nun kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşler, Gümrü, Iğdır, Arpaçay ve Aras'a kadar ilerlemişlerdir. Doğu Anadolu'nun Ermenilerin eline geçmesini engellemek için Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Derneği kurulmuştur. TBMM Hükümeti 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'i tam yetkiyle Doğu Cephesi Komutanlığına atamıştır. 28 Eylül 1920'de, Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri Ermenileri yenmiş, 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars ve çevresi Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. Savaşı kaybeden Ermeniler Batılı ülkelerden bekledikleri yardım gelmeyince barış istemişlerdir. Türk kuvvetleri Gümrü'ye kadar gelmişler ve 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanarak savaşa son verilmiştir. Gümrü Antlaşmasıyla, Sevr Antlaşmasının geçersiz olduğu Ermenilerce benimsenmiş ve Doğu Anadolu'da hak iddia etmekten vazgeçmişlerdir. 1878'de elden çıkan Kars ve çevresi Türk topraklarına katılmıştır. Gümrü Antlaşması TBMM'nin uluslararası alanda ilk siyasî başarısıdır. Misak-ı Millî'nin doğu sınırları kısmen belirlenmiştir.

Güney Cephesi: Mondros Ateşkes Antlaşmasına aykırı olarak İngilizler, Musul, İskenderun, Kilis, Antep, Maraş ve Urfa'yı; Fransızlar ise Adana, Mersin ve Osmaniye'yi işgal etmişlerdir. Fransa ile İngiltere 15 Eylül 1919'da ikili bir antlaşma yaparak Orta Doğu'yu nasıl paylaşacaklarını belirlemişlerdir. Irak ve Filistin İngiliz Mandası, Suriye, Lübnan da Fransız Mandası altına sokulmuştur. Antep, Maraş, Urfa da el değiştirerek Fransa'ya geçmiştir. Fransızlar bu bölgelere yerleştikten sonra Suriye ve Mısır'dan getirdikleri Ermenileri teşkilatlandırarak Türklere saldırmalarını sağlamışlardır. Ermeni saldırılarına karşı başlayan direniş hareketlerini güçlendirmek üzere Sivas Kongresi'nde bu yöre için Kuva-yı Milliye kurulmasına karar verilmiş ve halkın katılımı sağlanmıştır. Maraş'ta, Sütçü İmam'ın önderliğinde yapılan mücadeleye Maraş halkının tamamı katılmış ve 12 Şubat 1920 Maraş düşman işgalinden kurtarılmıştır. Urfa'da Ali Saip Ursavaş ta-

rafından teşkilatlandırılan Türk direnişi başarıya ulaşmış ve Fransızlar 11 Nisan 1920'de şehri boşaltmışlardır. Antep halkı 1 Nisan 1920'de Fransızlara karşı ayaklanmış ve Üsteğmen Salih'in 'Şahin' takma adıyla Kuva-yı Milliye komutanlığına atanması halkı örgütlü bir güç haline getirmiştir. Anteplilerin Fransızlara karşı direnişi imkânsızlıklara rağmen bir yıl kadar devam etmiştir. Dışarıdan destek alamadıkları için 9 Şubat 1921'de Fransızlar şehri ele geçirmişlerdir. Fransızlar halkın direnişleri sonucunda askeri harekâtlarını durdurmuşlardır. Sakarya Zaferi'nin arkasından TBMM ile Ankara Antlaşmasını yaparak işgal ettikleri yerleri boşaltmışlardır. Antalya, Isparta ve Konya'yı işgal eden İtalyanlara karşı cephe açılmamıştır. Türk ordusunun Sakarya Meydan Muharebesi'ndeki başarısından sonra İtalyanlar Anadolu'yu tamamen terk etmişlerdir. Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın/İstiklâl Savaşı'nın Güney Cephesindeki işgaller Türk milletinin direnişleriyle ortadan kaldırılmıştır.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kaderini tayin eden Batı Cephesinde düzenli ordu kurulduktan sonra Yunanlılara karşı savaşılmıştır. Çerkez Ethem'in ayaklanmasının yarattığı karışıklık arasında Yunan ordusu, 6 Ocak 1921'de Bursa ve Uşak'tan hareket ederek, Eskişehir ve Afyon yönünde askeri harekete geçmiştir. Yunanlılar Eskişehir'i ele geçirip demiryolu ulaşımını denetim altına alarak Ankara'ya ulaşmayı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni dağıtmayı planlamışlardır. Türk ordusu, Yunan ordusunu İnönü'de karşılamış ve Albay İsmet'in komutasındaki düzenli Türk ordusu 10 Ocak 1921'de Yunan ordusunu İnönü'de durdurmuştur. Sonra da Kütahya yönünden ilerleyen Çerkez Ethem kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır. I. İnönü Savaşı küçük çapta bir savaş olmasına rağmen önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu muharebenin kazanılmasıyla Türk milleti varlığını ve savaş gücünü kanıtlamıştır. TBMM Hükümeti yurt içinde ve dışında güven kazanmıştır. Yurt içinde güvenlik büyük ölçüde sağlanmış, isyancıların cesareti kırılmış ve ülkeye yasalar egemen olmuştur. Devlet teşkilatı işlerlik kazanmış, devletin kendi kaynaklarına sahip çıkması imkânı doğmuştur. Ankara Hükümetinin, Saltanat yönetiminin yerini alabileceği kabul edilmiştir. İtilâf Devletleri Sevr'i tekrar görüşmek için Londra'da konferans düzenlemişlerdir. 12 Mart 1921'de İstiklal Marşı ve ardından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu/ Anayasa kabul edilmiştir.

I. İnönü Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletleri Londra'da 21 Şubat 1921'de bir konferans düzenlemeye ve Sevr'i yeniden gözden geçirilmeye karar vermişlerdir. Londra'da toplanacak konferansa Osmanlı Devleti ve Yunanistan davet edilmiştir. Ankara Hükümeti delegeler

arasında kendi temsilcisinin bulunmasını şart koşmuştur. Konferansta İstanbul Hükümeti temsilcisi Tevfik Paşa, Türkiye'yi temsil etme yetkisinin Ankara Hükümeti'nin olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa çağrının TBMM'ye yapılması gerektiğini, doğrudan çağrı yapılmazsa konferansa katılmayacaklarını bildirmiştir. İtalyanların aracılığıyla Ankara Hükümeti de konferansa davet edilmiştir. TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey, Türk milletinin Misak-i Milli ile belirlenmiş olan haklarını dile getirmiştir. İtilaf Devletleri bu isteğe önem vermemişler, Ankara Hükümeti'ne Sevr'in biraz değiştirilmiş şeklini önermişlerdir. Misak-i Milli ile Sevr'in uyuşması mümkün olmadığından öneri Ankara Hükümet'ince reddedilmiştir. Bu konferansta, yeni Türk devleti, İtilaf Devletlerince resmen tanınmıştır.

Türk ordusunun İnönü Zaferi sonunda 16 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile TBMM arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Moskova Antlaşmasına göre: Doğu sınırımız büyük oranda kesinlik kazanmıştır. Sovyetler yeni Türk devletini ve Misak-i Milli'yi tanımıştır. Böylece ilk kez büyük bir devlet TBMM'yi tanımış ve iki devlet arasında çeşitli ekonomik ve siyasî konularda karşılıklı yardım kararı alınmıştır. Doğu sınırımız güvenlik altına alındığı için, bu cephedeki kuvvetlerimizin diğer cephelere kaydırılma imkânı doğmuştur.

Londra Konferansı'nda İtilaf Devletlerinin istekleri kabul edilmediği için savaşa devam kararı alınmış ve Yunanlılar, Bursa üzerinden Eskişehir'e, Uşak üzerinden Afyon'a doğru 23 Mart 1921'de saldırmışlardır. Yunanlıların, Bilecik'i, İnönü'de Metris Tepe'yi ve Uşak'ı ele geçirmeleri üzerine, TBMM Muhafız Taburu cepheye gönderilmiştir. Böylece güçlenen Türk kuvvetleri karşı saldırıya geçerek 31 Mart 1921'de Yunan saldırısını püskürtmüştür. 1 Nisan 1921'de Yunan ordusu Bursa'ya çekilmiş ve Yunanlılar İnönü'de ikinci kez yenilmişlerdir. Bu zaferin ardından TBMM Hükümeti'nin içte ve dışta nüfuz ve itibarı yükselmiştir. Avrupa ülkelerinde, İngiliz ve Yunan politikasına karşı güvensizlik ve muhalefet başlamıştır. Fransızlar Zonguldak'tan, İtalyanlar Güney Anadolu'dan çekilmek zorunda kalmışlardır.

10 Temmuz 1921'de Yunan saldırısı İnönü-Eskişehir, Afyon ve Kütahya hattında geniş bir cephede başlamış, bu sebeple Mustafa Kemal Kemal Paşa fazla kayıp verilmeden ordunun Sakarya Irmağı'nın doğusuna çekilmesine karar vermiştir. Ordu, Sakarya'nın doğusunda toparlanmıştır. Yunanlılar da Sakarya Irmağı kıyılarına kadar ilerleyerek yeni bir saldırı için hazırlanmışlar ve bu arada Eskişehir, Afyon

ve Kütahya'yı ele geçirmişlerdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos 1921'de başkomutan seçilmiş ve üç ay süreyle meclisin yetkilerine de sahip olmuştur.

Sakarya Meydan Muharebesi/Sakarya Savaşı 23 Ağustos – 12 Eylül 1921 tarihleri arasında yapılmıştır. Yunanlıların; Ankara yönünde ilerleyerek, Türk ordusunu yok etmek ve Kurtuluş Savaşı'nın sembolü ve direniş merkezi haline gelen Ankara'yı ele geçirmek hedeflerine karşı Sakarya Savaşı yapılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün emir ve komutasında, dünya harp tarihine en uzun meydan muharebesi; Türk Kurtuluş Savaşı tarihine subay muharebesi diye geçen Sakarya Savaşı 21 gün 21 gece devam etmiştir. Savaş, 13 Eylül günü Yunanlıların Sakarya Nehri'nin doğusunu tamamen terk etmesiyle son bulmuştur. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında alışılmışın dışında yeni bir strateji ortaya koyarak: "Hattı müdafaa yoktur, satıh müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı için mücadele etmedikçe toprak bırakılamaz." demiştir. Sakarya Savaşı sonunda; Yunanlılar 10 Eylül'de karşı taarruzla Afyon-Kütahya hattına sürülmüştür. Sakarya Zaferi'nden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 19 Eylül 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya "Mareşal" rütbesi ve "Gazi" ünvanı verilmiştir. Sakarya Zaferi sonrasında Sovyetler Birliği ile Kars, Fransızlarla Ankara Antlaşmaları imzalanmıştır.

13 Ekim 1921'de yapılan Moskova Antlaşmasıyla Anadolu'nun doğu sınırlarıyla ilgili karara varılmamış noktalarda Sovyetler Birliği'ne bağlı Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'a TBMM Hükümeti ile anlaşma hakkı tanımıştır. Sakarya Zaferi'nden sonra bu cumhuriyetlerle Kars Antlaşması yapılmış ve Türkiye'nin doğu sınırları kesinlik kazanmıştır.

Fransızlar, Sakarya Zaferi'nden sonra TBMM Hükümeti ile 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşmasını imzalamışlardır. Ankara Antlaşmasına göre TBMM ile Fransa arasında çatışmalar sona ermiş, güney sınırımız İskenderun-Hatay dışında belirlenmiştir. Hatay'daki Türklere geniş haklar tanınarak Hatay için özel yönetim biçimi uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu antlaşma ile Fransa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni resmen tanımıştır. Bu olay Ankara Hükümeti'nin diplomatik başarısıdır. Fransa Anadolu işgalinde işbirliği yaptığı dostlarından kopmuş, böylece İtilaf bloku parçalanmıştır. Böylece güneydeki birlikler Batı Cephesi'ne kaydırılmıştır. 26 Ağustos-30 Ağustos 1922 arasında gerçekleşen Büyük Taarruz'un hazırlıkları başlamıştır. Doğu ve

Güney Cepheleri tam anlamıyla güvenlik altına alındığından buralardaki birlikler tam bir gizlilik içinde batıya kaydırılmış ve ordunun eksiklikleri olabildiğince giderilmiştir.

Büyük Taarruz'un Afyon'un güneyinden Dumlupınar yönüne doğru baskın şeklinde başlatılması ve sonra da meydan savaşına dönüştürülerek düşman kuvvetlerinin tümüyle yok edilmesi planlanmıştır. 26 Ağustos 1922 sabahı saat 05.30'da topçuların ateşiyle Kocatepe'den Büyük Taarruz başlamıştır. Başkomutan Mustafa taarruzu Kocatepe'den sevk ve idare etmiştir. Ağırlık merkezi 1. Ordu'da olmak üzere; 1. Ordu güneyden, 2. Ordu kuzeyden taarruzla, harekât kısa sürede başarılı bir şekilde gelişmiş ve Yunan savunma hattı parçalanmıştır. 26/27 Ağustos gecesi Yunan mevzileri ele geçirilerek 27 Ağustos'ta Türk ordusu Afyon'u Yunan işgalinden kurtarmıştır. Dumlupınar mevzilerine çekilen düşmana karşı 29 Ağustos'ta taarruz eden Türk ordusu, 30 Ağustos'ta Yunan ordusunu tamamen kuşatarak büyük bir kısmını imha etmiştir. Düşman başkomutanı General Trikopis esir alınmış ve Kütahya düşmandan temizlenmiştir. Bu savaşı Başkomutan Mustafa Kemal doğrudan kendisi yönettiği için bu savaşa "Başkomutanlık Meydan Muharebesi" adi verilmiştir. Yunan ordusu, Başkomutan Mustafa Kemal'in 1 Eylül 1922'de, Türk ordusuna verdiği, "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri." emri ile İzmir'e kadar kovalanmıştır. Yunan işgalindeki tüm yerleri tek tek kurtaran Türk ordusu 9 Eylül 1922'de İzmir'e girmiştir.

Türk orduları Dumlupınar'dan itibaren Yunan ordularını önüne katarak ilerlemeye başlayınca, durumu öğrenen Ayvacık'taki Yunan makamları Eylül'ün ilk haftasından itibaren çekilmişlerdir. 21 Eylül 1922 günü Türk birlikleri şehre girmiş ve iki yıllık esaret ve zulüm hayatı sona ermiştir. Ezine'deki Yunan ordusu da çekilmiş ve Ezine'ye Türk ordusu girmiştir.

30 Ağustos Zaferi ile Misak-i Milli/Ulusal Ant gerçekleştirilmiş, Anadolu düşman işgalinden kurtarılmıştır. Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sağlanmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın ardından Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra, Türk ordusu, Boğazlar, İstanbul ve Trakya'nın geri alınması için bölgeye yönelmiştir. Bunun üzerine İtilaf Devletleri ateşkes görüşmelerine başlamak istediklerini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bildirmiş ve görüşmeler yapılmıştır. 3 Ekim'de Mudanya'da yapılan ateşkes gö-

rüşmelerine Yunanistan katılmamış, daha sonra ateşkes metnini imzalamıştır.

Mudanya Ateşkes Antlaşmasına göre, Türkiye ile Yunanistan arasındaki silahlı çatışmalara son verilmiştir. Yunanlılar 15 gün içinde Doğu Trakya'yı boşaltmıştır. Türkiye, barış sağlanıncaya kadar burada emniyet ve asayişi sağlamak için sekiz bin jandarma görevlendirmiştir. Boğazların durumu barış antlaşmasıyla belirlenmiş ve İtilaf Devletleri'nin kuvvetleri barış antlaşması imzalanıncaya kadar İstanbul'da kalmışlardır. Osmanlı Devleti hukuken sona ermiştir. Doğu Trakya savaş yapılmadan kazanılmıştır. Mudanya Ateşkes Antlaşmasından sonra çalışmalar Lozan'da toplanacak barış konferansının hazırlıkları üzerine yoğunlaştırılmıştır.

Yeni Türk devleti uluslararası hukukun ilkelerine göre kendini ezmek isteyenlere karşı eşit haklarla onurlu bir devlet olarak konferans masasına oturmuştur. Misak-ı Millî ile belirlenen topraklar, Hatay, Kerkük, Musul hariç olmak üzere büyük ölçüde geri alınmış, ülke bütünlüğü sağlanmıştır. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşmasına göre; yeni Türk devletinin uluslararası alanda bağımsız, bütün diğer devletlerle eşit olduğu kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin sona erdiği kararına varılmıştır.

Türkiye-Suriye sınırı Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşmasına göre belirlenmiştir. Türkiye-Irak sınırı konusunda Musul üzerinde antlaşma sağlanamamıştır. İngiltere ve Türk hükümetlerinin kendi aralarında görüşmeler yapmalarına karar verilmiştir. Türk-Yunan sınırı Mudanya Ateşkes Antlaşmasında belirlenen şekliyle kabul edilmiştir. Karaağaç ve yöresi Yunanistan'ın Batı Anadolu'da yaptığı tahribattan alınacak savaş tazminatına karşılık elde edilmiştir. Ayrıca, Gökçeada, Bozcaada Türklerde, diğer Ege adaları Yunanistan'da kalmıştır. Yunanistan'ın, Türk sınırına yakın olan adalarda asker bulundurmaması da karara bağlanmıştır. Lozan Antlaşmasıyla Kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır. Türkiye sınırları içinde kalan azınlıklar Türk uyruklu kabul edilerek hiçbir şekilde ayrıcalık tanınmamıştır. Batı Trakya'daki Türklerle İstanbul'daki Rumlar dışında Anadolu ve Doğu Trakya'daki Rumlar ve Yunanistan'daki Türkler mübadele yoluyla vatanlarına nakledilmişlerdir. Lozan'a göre I. Dünya Savaşı sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken savaş tazminatı Türkiye tarafından kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin borçları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan devletlerle Türkiye arasında paylaşılmış ve Düyun-u Umumiye ortadan kaldırılmıştır.

Geçici bir çözümle askeri olmayan gemi ve uçakların barış zamanında Boğazlardan geçmesine karar verilmiştir. Boğazların her iki yakasının askersizleştirilmesi; geçişi sağlamak amacıyla uluslararası bir kurul oluşturulması ve bu düzenlemelerin "Milletler Cemiyeti"nin güvencesi altında sürdürülmesi konularında anlaşmaya varılmıştır. Musul, Boğazlar ve Hatay sorunları Lozan'da çözümlenemeyen sorunlardır. Hatay, 1939 yılında yapılan plebisitle ana vatana iltihak etmiştir. Lozan Barışı'yla Misak-ı Milli sınırları büyük ölçüde sağlanmıştır. I. Dünya Savaşı, Türk milleti için Lozan Barış Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Mondros ve Sevr Antlaşmaları bu antlaşmayla hükümsüz hale gelmiştir.

29 Ekim 1923'de Cumhuriyet ilan edilmiş ve yeni Türk devleti, dünya tarafından kabul edilmiştir. 1936 yılında Türkiye'nin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında egemenliği "Montreux Sözleşmesi" ile belirlenmiştir. 29 Haziran 1939'da Hatay, Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluduktan sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde çağdaş üniter bir devlet olarak hızla yapılandırılmış ve gerekli kurumlar hayata geçirilmiştir. 20. yüzyılın getirdiği sanayileşme ve çağdaş eğitim ve öğretim kurumları için gerekli bütün başlangıçlar sağlanmıştır. 1946 yılında çok partili demokrasiye geçilmiş, siyasî gelişmeler sonucunda iki ihtilâl ve iki muhtıraya rağmen demokratik rejim büyük ölçüde kurumlaşmıştır. Bugün Türkiye Cumhuriyeti, gelişmiş batı medeniyeti içinde yerini almaya çalışmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara, resmi dili Türkçe, para birimi Yeni Türk Lirasıdır. Toplam nüfusu 73 milyon, okur yazarlık oranı % 82.3'tür. 36-42 kuzey enlemleriyle 26-45 doğu boylamları arasında Asya ile Avrupa'nın geçiş noktasında Karadeniz, Akdeniz ve Ege Denizi'yle çevrili bir yarımadadır. Yüz ölçümü 779.000 kilometre karedir. Batıda Yunanistan ve Bulgaristan, kuzeydoğuda Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, doğuda İran İslam Cumhuriyeti, güneydoğuda Irak ve Suriye Türkiye'nin komşularıdır.[321]

321. Prof. Dr. Nadir Devlet, Türkiye Cumhuriyeti El Kitabı, Atatürk Araştırma Merkezi 1999, Ankara.

Azerbaycan Cumhuriyeti

19. yüzyılın sonlarında Rus egemenliği altına giren Batı Türkistan topraklarında yaşayan ve küçük hanlıklarla yönetilen çeşitli Türk gruplar, 1917 yılında gerçekleşen Rus Bolşevik ihtilâlinden sonra, boy

veya bulundukları coğrafî bölgenin adıyla isimlendirilerek Sovyetler Birliği içine dâhil edilmişlerdir. Önce kendilerine bağımsız olacaklarına söz verilmiş, ihtilâl gerçekleştikten sonra hepsi Rus yönetimi altına alınmıştır. Yaklaşık yüz yıl sonra Aralık 1991'den itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan art arda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Böylece 20. yüzyılın sonlarında Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile birlikte yedi bağımsız Türk devleti yanında başka devletlerin yönetimi altında onlarca özerk veya otonom Türk grubu dünya siyaseti içinde yer almıştır.[322]

1917 Ekim/Bolşevik İhtilâlinden sonra kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde kalan bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşayan Türkler bu tarihe kadar Türk ve Tatar isimleriyle anılmışlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulurken, Ruslar egemenlikleri altındaki çeşitli etnik gruplara farklı isimler vermişlerdir. Azerbaycan'da yaşayan Türklere Azerbaycanlı ve dillerine de Azerice/Azerbaycan dili denmiştir. 1939 yılından itibaren "Türk" adının kullanılması yasaklanmıştır. Azeri Türkleri, tarihte Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçkar Türk hanedanları ve Harzemşahların yönettiği devletler içinde yer alan büyük kısmı ile Oğuz ve Kıpçak Türklerinin devamıdır.[323]

"Azerbaycan" kelimesi Büyük İskender'in M.Ö. 328'de hizmetine giren ve Media Minör'ün/Ön Asya'nın bazı vilâyetlerinin yöneticisi olan Ahemen/ Kiyaniyan komutanı "Atropates"in adıyla ilişkilendirilmektedir. Atropates, bugünkü Güney Azerbaycan'da kendi adıyla anılan bir devlet kurmuştur. Atropates kelimesi Arapçaya Azarbaycan olarak aktarılmıştır. Farsça ve Türkçeye Arapça söyleniş inceltilerek "Azerbaycan/ Azerbeycan" olarak geçmiştir. Halk etimolojisiyle, Farça ateş kelimesiyle ilişkilendirilerek Ateş Yurdu anlamı yakıştırılmış ve yaygın bir kabul bulmuştur. Kuzey Azerbaycan, Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın Anadolu fetihleri ve Sultan Melikşah dönemlerinde bütünüyle Selçuklu yönetimine girmiştir. Sultan Melikşah beylerinden Şadtekin'in 1076'da bugünkü Kuzey Azerbaycan topraklarına yaptığı fetihler 7. yüzyıl ortalarından itibaren Müslüman Arapların yönetiminde olan bu bölgenin 11. asırdan itibaren Türk egemenliğine girmesini sağlamıştır. Böylece bu bölgeye Oğuz Türkleri ve kuzeyden gelen Kıpçak Türkleri aynı zamanda yerleşmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı dönemde 1146 yılından itibaren Atabeyler bağımsızlıklarını ilan etmişler ve Azerbaycan Atabeylikleri dönemi başlamıştır. 1146-1227 yılları arasında Kıpçak boy-

322 Dr. Mehn A. Damirli, " rbaycan Halk Cumhuriyeti," a. e. C. 19. s. 148-156.

323 Elnur Ağaoğlu, "Azerbaycan'ın Etnik Yapısı ve Demografik Yapısı," a. e. C. 19. s. 217-226.

larına mensup Atabeyler bu toprakları yönetmişlerdir. 13. yüzyılda Harzemşahların yönetimine giren bu topraklara yeni Türk boyları göç etmeye devam etmişlerdir. İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşar ve Kaçkar hanedanları, Osmanlılar ve hanlıklar dönemlerini Rus işgali izlemiştir.[324]

Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Kafkaslar'da Avrupa ile Asya arasında, Hazar Denizi'nin batısında yer almaktadır. Azerbaycan'ın Rusya, Gürcistan, Ermenistan, İran ve Hazar Denizi vasıtasıyla da Kazakistan, Rusya, İran ve Türkmenistan'la sınırları bulunmaktadır. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti ve Türkiye ile komşudur. 8 milyon nüfusa sahip Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü şehridir. Bakü, Hazar Denizi'nde bulunan Apşeron Yarımadası'nda Bakü Körfezi'nde kurulmuştur. Bakü, uluslararası öneme sahip bir liman şehridir. Buradan Atlantik ve Kuzey Buz Denizi'ne geçiş olduğundan ticaret açısından önemlidir. Gence, Sumgayt ve Mingeçevir, Bakü'den sonra büyük şehir merkezleridir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi dili Azeri Türkçesi, dini İslam ve para birimi "manat"tır. Azerbaycan Cumhuriyeti, Cumhurbaşkanı/Prezident, Başbakan, Bakanlar Kurulu ve 125 üyeli Millî Meclisle yönetilmektedir. 1999 istatistiklerine göre nüfusun % 98'i okuryazardır. Kuzey Azerbaycan'da Bolşevik İhtilâlinden sonra kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Arap harflerinden Lâtin harflerine geçilmiştir. 1920 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlanarak bağımsızlıklarını kaybettikten sonra Kiril Alfabesi kullanmaya mecbur edilmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra tekrar Lâtin alfabesine geçilmiştir. Azerbaycan edebiyatı büyük ölçüde Türkiye Türklerinin edebiyatına paralel bir gelişme göstermiştir. Ortak ilk Türk Edebiyatı 14. yüzyıla kadar beraberce yürümüş, ondan sonraki dönemlerde de divan ve halk şiiri bu topraklarda da paralel gelişmeler göstermiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dönemi hariç tutulmak kaydıyla, edebi açıdan lehçe farkı dışında Türkiye Türklerinin edebiyatı ile Azerbaycan Türklerinin edebiyatları arasında etkileşim sürekli olmuştur.

Rus-İran Savaşından ve 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmalarından önce Ön Asya bölgesinde Kafkas Dağlarının güneydoğu ucundan Urimiye Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki dağlık arazilere kadar olan 500.000 metrekarelik geniş alanı kapsayan Azerbaycan toprağı içinde Büyük Kafkas sıradağlarının güneydoğu kısmı, Küçük Kafkas sıradağlarının büyük bir bölümü ile bunlar arasında bulunan Kür-Aras ovası, güneyde Talış, Savalan, Karadağ Bozkuş sisilerinden İran yaylasının kuzeybatı kısmına kadar olan bölgeler yer almaktadır.

[324] Yrd. Doç. Dr. Gülşen Seyhan Alışık, "Azerbaycan Türkçesi," a. e. C. 19. S. 227-243.

Rus-İran savaşları sonucunda yapılan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmalarına göre Azerbaycan toprakları ikiye ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan Rusya'nın yönetimine, Güney Azerbaycan İran Kaçkar-Türk Hanedanlığı yönetimine girmiştir. Çarlık Rusyası'nın Bolşevik İhtilâli ile son bulmasından sonra 28 Mayıs 1918'de kuzeyde bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. 1920 yılında Rusya'nın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adıyla örgütlenme sürecinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de bağımsızlığını kaybederek Sovyetler'e bağlanmıştır. Aynı yıl Ruslar, Azerbaycan'a ait olan Göyce ve Zengezur bölgelerini Ermenistan'a vermişlerdir. 19. yüzyılda Azerbaycan topraklarını ilk işgallerinde Ruslar, Karabağ'ın dağlık bölgesine yerleştirdikleri Ermenilere muhtariyet hakkı tanımışlar ve Dağlık Karabağ Muhtar Ermeni Vilâyetini kurmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan 71 yıl sonra dağılması sürecinde 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti tekrar bağımsızlığını kazanmıştır. Sovyetler'e bağlandığında 114.000 kilometre kare toprağa sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, topraklarının bir bölümü Ruslar tarafından Ermenilere ve diğer komşu cumhuriyetlere verildiğinden, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ ile birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprakları 86.000 kilometre kareye inmiştir.

Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin komşuları, kuzeyde Rusya'ya bağlı Dağıstan, kuzeybatıda Ermenistan, güneyde İran ve İran'a bağlı Güney Azerbaycan, güneybatıda Türkiye ve doğusunda Hazar Denizi bulunmaktadır. Azerbaycan topraklarının bir bölümünün Rusya tarafından Ermenilere verilmesinden dolayı Muhtar Nahçıvan Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırı bulunmamaktadır. Bugün İran Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan'la Kuzey Azerbaycan arasında Aras Çayı, Talış Dağları, Balkan Çayı ve Astara Çayı sınır oluşturmaktadır.

Azerbaycan toprakları ve Hazar Denizi, değerli madenler, gaz ve petrol rezervleri açısından dünyanın sayılı zengin bölgelerinden biridir. Hazar Denizi, ülkenin ekonomik hayatının can damarı konumundadır. Petrol ve gaz sanayii, balık ve su nakliyatı Hazar Denizi yoluyla yapılmaktadır. Hazar Denizi'nin kıyılarında bugün, İran, Rusya Fedarasyonu, Kazakistan, Türmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere beş ülke bulunmaktadır. Tarih boyunca Hazar Denizi, Kaspi, Halın, Bakü, Gürdan ve Derbend gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.

Bugün Kuzey ve Güney Azerbaycan yurtları olan bölge hakkında M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Herodot, Strabon, Plinin, Plutarh ve Ptoloimeyin gibi çeşitli İlk Çağ yazarlarının eserlerinde bilgi bulunmaktadır. Bir buçuk milyon yıl öncesine ait insan ve alet kalıntıları bulunan ve eski bir yerleşim bölgesi olan bu topraklarda Manna, Atropatena, Albaniya gibi devletler kurulmuş, Kuttiler, Lulibeyler, Turukkiler, Kimmerler, İskitler/Sakalar yaşamışlardır. Ayrıca Kafkas-İber dillerini konuşan Udinler ve Lezgiler, Farsça konuşan Tat ve Talışlar, Türk halklarıyla birlikte yaşamışlardır.[325] Azerbaycan adıyla anılan bölgede M.S. 3-4. yüzyıllarda Sasaniler döneminde Zerdüştîlik, 4. yüzyılda bölgede bulunan Albanya Devleti zamanında Hristiyanlık, 6-7. yüzyıllarda Hazarlar döneminde Gök Tanrı dini ile birlikte Müslümanlık, Musevilik ve Hristiyanlık gibi çeşitli dinler kabul görmüştür. 7. yüzyılda Arap Hilâfet Ordularıyla birlikte Müslümanlık bölgede hâkimiyet kazanmış ve Selçuklular döneminde 11. yüzyılda bölge bütünüyle Müslüman olmuştur.[326]

Azerbaycan'la Ermenistan arasında önemli bir sorun olan Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da bulunan Kür ve Aras Irmakları ve şimdi Ermenistan sınırları içinde kalan Gökçe Gölü arasındaki dağlık ve buraya bağlı ovalardan oluşan bölgenin adıdır. 17. yüzyılda bu bölgede Karabağ Hanlığı kurulmuştur. Tarihi kayıtlara göre Karabağ M.Ö. IV. binden beri meskun bir bölgedir. Bölgede ilk olarak Hurriler, daha sonra Urartular ve İskitler/Sakalar yaşamışlardır. M.Ö. 250'lili yıllarda Üçok boyundan Arsaklar, M.Ö. 1. yüzyılda Kafkasya Türk Albanları, 2. yüzyılda Romalılar, 3. yüzyılda Sasaniler, 6. yılda Hunlar ve 7. yüzyılda Hazarlar Karabağ'a hükmetmişlerdir. 642 yılında Müslüman Araplar, Kafkaslarla birlikte bu bölgeyi de ele geçirmişlerdir. Daha sonra Oğuzların eline geçen bölge 11. yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimine dâhil edilmiştir. 1256 yılında İlhanlı Devleti yönetimine giren Karabağ, 1396 yılında Kıpçak seferinden dönen Timur'un orduları tarafından işgal edilmiştir. 15. yüzyılda Akkoyunlular ardından Safevi ve bir dönem de Osmanlı yönetiminde kalmıştır. 18. yüzyıl başlarında Penah Ali Bey'in önderliğinde Karabağ Hanlığı kurulmuş, bir süre İran Türk-Kaçkar Hanedanlığı'na bağlanmış ve diğer Batı Türkistan hanlıklarıyla beraber 1826 yılında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. Çarlık Rusyası ile İran Kaçkar-Türk Hanedanlığı arasında yapılan 1828 Türkmençay Antlaşması ile Karabağ'ın yönetimi Rusya'ya bırakılmış ve İran topraklarında bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı Aras Nehri kuzeyine, Rus yönetimindeki Azeri topraklarına göç ettirilmiştir. 1829 Osmanlı-Rus Edirne Antlaşmasına göre de 84.000 Ermeni Karabağ'a yerleştirilmiş-

[325] Dr. Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti", a. e. C. 19. s. 148-156.

[326] Prof. Dr. Ahmet Pirvedioğlu, "Azerbaycan Divan Edebiyatı", a. e. C. 19. s. 252.

tir. Bu göçlerden sonra Rus Çarı II. Nikolay, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarını Ermeni bölgesi hâline getirmiştir. 1920 yılında Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgalinden sonra 7 Temmuz 1923'te Karabağ'ın Dağlık bölgesine özerklik verilerek Azerbaycan'dan ayırmışlardır. Rus politikaları sonucunda göçlerle Ermeni yurdu hâline getirilmeye çalışılan Karabağ bölgesi bugün de Ermenistan ve Azerbaycan arasında önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. [327]

18 Ekim 1991'den beri bağımsız bir cumhuriyet olarak Azerbaycan, tabiî kaynaklarındaki zenginlikleri değerlendirerek hızla kalkınmakta ve sağlıklı ulusararası ilişkiler kurarak 21. yüzyılda başarılı ülkeler arasında yer almak için çaba harcamaktadır.

Güney Azerbaycan Türkmenleri

1925 yılında İran'da Pehlevi Hanedanlığı'nın Türk Kaçkar Hanedanlığı'ndan yönetimi devralmasından sonra Fars yönetimine giren Güney Azerbaycan, kuzeyden Aras Nehri ve Hazar Denizi kıyılarına kadar uzanan Talış Dağları, batıdan Türkiye, doğudan Hazar Denizi ve İran Gilân vilâyetiyle çevrelenmiştir. 105.952 kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip olan Güney Azerbaycan, doğu ve batı olmak üzere iki yönetim bölgesine ayrılmıştır. Doğu Azerbaycan'ın merkezi eskiden beri Tebriz'dir. Erdebil, Meraga ve Marend önemli şehirleridir. Batı Azerbaycan'ın merkezi Urmiye, diğer önemli şehirleri Miyândap, Mehâbâd, Hoy ve Mâkû'dur. Güney Azerbaycan'ın nüfusu 12.630.681'dir. [328]

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti

Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı olarak varlığını sürdüren Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin, kuzeyinde ve doğusunda Ermenistan, güneyinde ve batısında İran, kuzeybatısında Türkiye bulunmaktadır. Toplam yüzölçümü 5500 kilometrekare olan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti, Babek, Şerur, Ordubad, Culfa, Şahbuz ve Sederek olmak üzere altı idarî bölgeye/ Rayon'a ayrılmış ve merkezi Nahçıvan şehridir. Nüfusunun tamamı Müslüman Türk'tür. Ekonomisi, büyük ölçüde pamuk, pirinç, üzüm, diğer meyvelere dayalı ziraat ve hayvancılığa bağlıdır. Nahçıvan, Kafkasya'nın eski yerleşim merkezlerindendir. Ön Asya'da kurulan Elam, Asur, Urartu, ve Med dönemlerine ait kalıntılar bu bölgede de bulunmaktadır. M.S. 3. yüzyılda Sasani yönetiminde bulunan Nahçıvan, Bizans-Sasani mücadelelerinde sık sık el değiştirmiştir. Halife Osman zamanında İslam orduları

[327] Aruz Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yarası Karabağ", a. e. C. 19. s. 194-208.

[328] Yard. Doç. Dr. Gülşen Seyhan Alışık, "Azerbaycan Türkçesi;" a. e. C. 19. s. 227-228.

tarafından 654'te fethedilerek Arapların hâkimiyetine girmiştir. Arapların yönetiminde Nahçıvan yeniden inşa edilmiş ve önemli askerî ve idarî merkez olarak Bizans'a karşı kullanılmıştır. 11. yüzyılda bölge Selçuklular tarafından fethedilmiş ve Nahçıvan şehri Sultan Alp Arslan'ın önemli merkezlerinden biri hâline getirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı dönemde Azerbaycan Eldenizli/İldenizli Atabeyliği'ne dahil olarak varlığını sürdürmüştür. İldenizliler döneminde Nahçıvan'da günümüze kadar ulaşan pek çok değerli mimari eser yapılmıştır. Daha sonra Moğol ve Timur istilaları ile zarar gören Nahçıvan, Safeviler döneminde yeniden refaha ve huzura kavuşmuştur. Özellikle bakırcılık, kuyumculuk, dökümcülük, makkaşlık, demircilik ve dericilik alanlarındaki üretimleri ve ustaları çevre ülkeler tarafından da aranır konuma gelmiştir. Safevi Devleti ile Osmanlı Devleti arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucunda 1554 yılında Kanuni Sultan Süleyman Nahçıvan Seferine çıkmış ve bu seferden Nahçıvan da zarar görmüştür. Daha sonra Safevilerle Osmanlılar arasında el değiştiren Nahçıvan, IV. Murad döneminde tekrar Osmanlı idaresine girmiş ve bu dönemde yeniden refah ve huzura kavuşmuştur. Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ikinci yarısında geldiği Nahçıvan'ın mamur ve müreffeh bir şehir olduğunu anlatmaktadır. Safevilerden sonra onların yerini alan Afşar Nadir Şah'ın ve onun yerine geçen Kaçkar sülalesinin İran'daki hâkimiyetleri dönemlerinde dengeler tekrar değişmiştir 1747 yılındaki anlaşmaya göre Osmanlı'dan alınan Kafkasya Azerbaycanı da denilen Aras'ın yukarı bölümünde kalan Kuzey Azerbaycan'da bağımsız, yarı bağımsız hanlıklar dönemi başlamıştır. Nahçıvan Hanlığı da bağımsızlığını kazanmış ve Nahçıvan, Şerur, Ordubad, Megri, Gafan ve Culfa bölgelerine hâkim olmuştur. Diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Nahçıvan Hanlığı da Güney Kafkasya'ya inmek üzere mücadele eden Rus orduları tarafından 7 Haziran 1827'de işgal edilmiştir. 1828 yılında Rus-İran Türkmençay anlaşmasıyla Aras Nehri ve Talış Dağları hudut kabul edilerek Revan/Erivan ile Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmış ve çok sayıda Ermeni, Revan/Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'a göç ettirilmiştir. Gene bu anlaşma gereği 1840 yılına kadar Rusya'ya bağlı olmak kaydıyla Nahçıvan Hanlığı varlığını sürdürmüştür. 1850 yılında Nahçıvan ve Erivan/Revan hanlıkları lâğvedilmiş ve Çarlık Rusyası'nın egemenliğine sokulmuşlardır. Ermenileri Türk topraklarına yerleştirerek günümüze kadar ulaşan Türk-Ermeni çatışmalarına zemin hazırlanmış ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'la sınırları ayrılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde ve Cumhuriyetin kuruluş aşamalarındaki mücadelelerde Nahçıvan'ı korumak ve bağımsız kalabilmesi için pek çok çaba har-

canmışsa da sonuç alınamamıştır. 1917 Bolşevik İhtilâlinden sonra Nahçıvan da diğer Türk hanlıkları gibi Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmiştir. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Nahçivan Muhtar Cumhuriyeti de bağımsızlığını kazanmıştır. Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti 110 sandalyeli bir millî meclis, başbakan ve 9 bakandan oluşan hükümetle yönetilmektedir. Azerbaycan Milli Meclisinde de beş milletvekili ile temsil edilmektedir. [329] Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ile birlikte yeni dünyada ekonomik, kültürel ve bilimsel açılardan gelişerek yerini almaya çalışmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti

Bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin doğusunda Çin, kuzeyinde Rusya Fedarasyonu, batısında Hazar Gölü, güneyinde Özbekistan ve Kırgızistan Türk Cumhuriyetleri bulunmaktadır. Kazakistan'ın eski başkenti Almatı'dır. 1997 yılında Astana/Akmola başkent yapılmıştır. Kazakistan'ın bulunduğu coğrafya ilk çağlardan itibaren Proto-Türklerin ve onların devamı olan çeşitli Türk boylarının ve devletlerinin yurtlarıdır. Kazak bozkırlarının merkezi Turan çöküntüsü içinde yer almaktadır. Kara-Tag sıradağları Sir Derya/Seyhun, Çu nehirlerini birbirinden ayırmaktadır. Balkaş, Tengiz ve Aral bu bölgenin büyük gölleridir. Kazak bozkırlarında Sovyet döneminde yapılan nükleer araştırmalarından dolayı çevre olumsuz etkilenmiş ve Aral Gölü kurumaya başlamıştır. Tanrı/Tiyenşan Dağlarının bir bölümü de Kazakistan sınırları içinde yer almaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan bozkırları tarihi Türk Yenisey kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Kazakistan'da Hun dönemine ait Sarıg Kol, Çingiz Tag ve Berkkarın kurganlarında bulunan eserlerde Yenisey bölgesi damga ve diğer kalıntılarıyla birlikte Altaylar'da bulunan demir eritme ocaklarının benzerleri bulunmuştur. Köktürkçe mezar kitabelerinin de Kazakistan'da bulunması bölgenin ilk Türk boylarının ve devletlerinin toprakları içinde bulunduğunu göstermektedir. Gene bu bölgede Karluk ve Altın-Ordu dönemlerine ait de buluntular mevcuttur. Kazakistan ilk Türk yurtlarından biri olmakla beraber, bugün Kazak adıyla anılan Türk grubun ortaya çıkışı 15-16. yüzyıllarda olmuştur. Cengiz Han'ın fetihleri ve çocukları arasında çeşitli ulusların paylaşılması sonrasında Türk boyları arasında kaynaşmalarla birlikte yeniden adlandırmalar meydana gelmiştir. Önce Özbek diye adlandırılan Türk gruplarından bir kısmı Ebu'l-Hayr Han döneminde (1428-1468) ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucunda birlikten ayrılarak göç etmişler ve siyasî güç kazanmak üzere faaliyete geçmişlerdir. Siyasî güç kazanmak üzere ken-

[329] Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem Atanur, "Nahçıvan," a. e. C.19. s. 308-313.

di topraklarını terk ederek başka yerde güçlenmeye çalışanlara "Kazak" denildiğinden, 'Özbek Birliği'nden ayrılan Türk gruplar 15. yüzyıldan itibaren "Kazak" olarak anılmıştır. Balkaş ve Ural Dağları çevresinde yaşamaya başlayan bu grupları Canıbek'in oğlu Kasım Han 16. yüzyılın başlarında kendi hâkimiyeti altında toplamış ve büyük bir ordu kurmuştur. Özbek-Kazak mücadelesi uzun süre devam etmiştir. Kazaklar çoğalarak ve güçlenerek yeni bir siyasî oluşum meydana getirmişlerdir. Kazak tarihi içinde önemli liderlerden olan Tevkel Han zamanında Kazaklar üç Orda/Cüz hâlinde teşkilatlanmışlardır. Calayır, Kanglı, Duglat, Bekbolat, Canıs adlı Türk boylarından oluşan Büyük Orda'nın/Cüz'ün toprakları bugünkü Kazaksitan'ın doğu bölgelerini kapsayarak Balkaş ve Isık gölllerine ve Sir Derya/Seyhun'a kadar uzanmıştır. Argun, Nayman, Kirey, Kıpçak, Kongrat, Ergenekti gibi Türk boylarından oluşan Orta Orda/Cüz, Kırgız bozkırlarının kuzeyine, İrtiş boyları, Tobol ve İşim ırmağı çevresine yerleşmişlerdir. Alım-Ulı, Bay-Ulu, Kereyit ve Alaca boylarından oluşan Küçük Orda/Cüz ise Aral Gölü'nden batıya, Hazar Denizi ve Ural Dağlarına kadar uzanan topraklara yerleşmiştir. Moğol asıllı Kalmuk saldırılarına uğrayan Kazaklar, kendi aralarındaki anlaşmazlıkların da etkisiyle büyük kayıplara uğramışlar ve 1731 yılında Kalmuklara karşı Rus himayesine girme kararı almışlardır. Ruslar, Or ile Ural arasına 1735 yılında Orenburg Kalesi'ni inşa etmişler ve bu kaleyi Türkistan'a doğru yayılma politikaları için kullanmışlardır. Kazaklar, Rus himayesi isteyerek yaptıkları yanlışı anladıklarında Rusya 1821 yılında Step Kanunu'nu çıkarmış ve Kazak bozkırlarını Rusya'ya ilhak etmiştir. Kazak Ordalarının kendi aralarında anlaşamamaları Rusya'ya karşı etkili mücadelelerini engellemiş ve çabalar sonuç vermemiştir. 18. yüzyıldan itibaren Kazakistan Rus hâkimiyeti altına girmiştir.

Türkistan'ın ve Kazakistan'ın 18. yüzyıldan itibaren Rusya tarafından işgalinde güçlü Türk devletlerinin bulunmayışı yanında teknolojik ilerlemenin getirdiği ateşli silâhlara sahip olmayışlarının da etkisi vardır. Sanayi devriminin hızla geliştiği 18. ve 19. yüzyıllarda Türk grupların bu alanı kavrayıp üretken ve yaratıcı olmayışları doğuda ve batıda bütün Türk siyasî birliklerinin çöküşünü hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin de çöküşünde hem Rusya'nın hem de batının bu yüzyıllardaki gelişmelerine paralel gelişme gösteremeyişleri temel sebeplerden biridir. Rus Çarı I. Nikola 22 Haziran 1854'te bir ferman/ukaz yayınlayarak Kazak topraklarının Rus hâkimiyetine geçtiğini ve Kazakların Rus kanunlarına tâbi olduklarını duyurmuştur. Bundan sonra Kazak topraklarına çok sayıda Rus göç ettirilerek Kazakların gün-

den güne fakirleşmesi sağlanmıştır. Kazaklarla Ruslar arasında bu işgallerden sonra çeşitli çatışmalar yaşanmıştır. Kazak isyanlarından biri Rus güçlerinin çok sayıda Kazak Türk'ünün 16 Kasım 1916'da öldürmesiyle bastırılmıştır. Sağ kalan 300.000 kadar Kazak Türk'ü de Doğu Türkistan'a sığınmıştır. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Kazakistan'ın bağımsızlığı yolunda karar alınmış ve Alaş-Orda Kazakistan hükümeti kurulmuştur. Ancak Rusların bu hükümeti kabul etmemeleri üzerine yeni kanlı mücadeleler yaşanmıştır. Sovyet Rusya, 1919 yılında Orenburg'u başkent yaparak kendi tercihi doğrultusunda bir hükümet kurmuştur. 1924 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı olarak "Muhtar Kazakistan Cumhuriyeti" kurulmuş ve başkent Orenburg'dan Akmescid'e/Kızıl Orda'ya taşınmıştır. 1928'de Akmescid'in Türk-Kazak şehri olması mahsurlu bulunarak o dönemde Rus nüfusunun daha çok olduğu Almatı başkent yapılmıştır. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin çözülme sürecine kadar Kazakistan'da bağımsızlık ve kendi kaderini belirleme hakkı için mücadeleler devam etmiştir. 16 Aralık 1991'de Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Kazakistan Türk cumhuriyetleri içinde 750.000 kilometrekare yüz ölçümüyle ikinci en büyük yüz ölçümüne sahiptir. Kazakistan, Kazak Türkçesini resmî dil olarak kabul etmiş, 1990 yılında parlemento seçimleri yapılmıştır. 1 Aralık 1991'de ilk Kazak Cumhurbaşkanı olarak Nur Sultan Nazarbayev seçilmiştir. Tarihi dönemlerde bağımsız Kazak hanlarının, eski bir Türk töresine uyarak beyaz keçe üzerinden yürüyerek makamlarına oturmaları usulüne uyarak Nazarbayev de makamına beyaz keçe üzerinden yürüyerek oturmuş ve böylece geçmişine sahip çıkmıştır.[330] Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumuhriyeti olan adını da bu tarihlerde "Kazakistan Cumhuriyeti" olarak değiştirmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti, Avrupa ile Asya arasında 45 ile 87 doğu paralelleri ile 40 ile 55 kuzey meridyenleri arasında yer almaktadır. Hazar Denizi'nin doğusu ile Volga/İdil yaylalarından başlayıp Altay Dağlarına ve güneyde ve güneydoğuda Tanrı/Tiyenşan Dağlarının eteklerine, kuzeyde Batı Sibirya'ya kadar uzanan topraklar bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'ne aittir. Doğuda, kuzeyde ve kuzeybatıda Rusya Federasyonu ile güneyde Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'la, güneydoğusunda Çin'le komşudur. Kazakistan denize çıkışı olmayan kara ülkesidir. Kazakistan'da yaşanan zorlu yılların etkisiyle azalan Kazak nüfusu, bağımsızlıktan sonra artmaya başlamıştır. Ruslar başta olmak üzere yüze yakın farklı etnik unsur Kazakistan'da yaşamaktadır. 1999 verilerine göre Kazakistan'da nüfusun halklara göre yüzdeleri, yüzde 53 Kazaklar, yüzde 30 Rus, yüzde 3,5 Ukraynalı, yüzde 2,5 Özbek, yüzde 2 Alman, yüzde

330 Prof. Dr. Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara 2003. s. 69-105.

1,5 Uygur ve yüzde 6,5 diğer etnik gruplardır. Kazakistan yeraltı zenginliklerine sahip bir ülkedir. Petrol ve doğal gaz yanında altın başta olmak üzere çok değerli maden yataklarına sahiptir. Başkanlık sistemi, parlamento ve hükümetle yönetilen üniter devlet yapısına sahiptir. Parlamento, 47 sandalyeli senato ve 67 sandalyeli meclisten oluşmaktadır. Anayasa ile yönetilen modern bir devlettir.[331]

Kazakistan modern eğitim kurumlarıyla, sanayi yatırımlarıyla ve kültürel çalışmalarla çağın hızla gelişen ülkelerinden biri olarak yeni dünyada yerini almaktadır. Dünyada 105 ülke tarafından resmen tanınan Kazakistan; Birleşmiş Milletler, UNESCO gibi büyük uluslararası kurumların üyesidir. 16. yüzyıla kadar olan dönemde Kazak Edebiyatı diğer Türk gruplarda olduğu üzere Oğuz Destanı ile başlayan Dede Korkut'a uzanan çizgide ortak Türk edebiyatını paylaşmaktadır. Kazak Türkçesinin şekillenmesinden sonra kendi lehçesinde edebi eserlerle kendine ait yazar ve şairlerini yetiştirmiştir. Bilimsel çalışmalara öncelik tanıyan ve araştırma kurumlarına destek veren bir anlayışla çağı yakalamaya çalışmaktadır.

Özbekistan Cumhuriyeti

Özbekistan'ın yüzölçümü 447.000 kilometrekaredir ve başkenti Taşkent'tir. Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'la komşudur. Sovyetler Birliği döneminde nükleer deneylerden dolayı verimliliğini kaybeden Aral Gölü de sınırlarının bir kısmına dâhildir. Türk tarihinin önemli merkezlerinden olan Taşkent, Semerkant, Fergana, Hive ve Buhara bugünkü Özbekistan'da bulunmaktadır. Gene Türk tarihi içinde önem taşıyan Ceyhun/Amu Derya, Seyhun/ Siri Derya nehirleri de Özbekistan sınırları içinde yer almaktadır. Özbekistan'da 12 vilâyet, 112 şehir bulunmakta; Karakalpakistan Özerk bölgesi de idari yapı içinde yer almaktadır. 20 milyona yakın nüfusu olan Özbekistan'da çoğunluğu Özbekler teşkil etmekle beraber, çeşitli diğer Türk grupların yanında Rus ve Tacikler de bulunmaktadır. Özbekistan'da okuryazarlık oranı % 99 gibi bir sayıyla dünyada az bulunan yükseklikteldir. Hem tarihi ve geleneksel kültürünü korumakta hem de çağa uygun eğitim ve öğretim kurumlarıyla gelişimini sürdürmektedir. Özbekçe/ Özbek Türkçesi; Türkçenin gelişmiş yazı dillerinden biri olan Çağatayca'nın devamıdır ve cumhuriyetin resmi dilidir. Gerek coğrafi olarak gerek kültürel olarak Özbekistan Türk-İslam medeniyetinin yaşandığı topraklara ve önemli merkezlere sahiptir. Türk, Arap, Fars kültürlerinin oluşturduğu terkibi bugün de büyük ölçüde içselleştirerek sürdürmektedir.

331. Prof. Dr. Manas K. Kozibaev - Sattar F. Majitov, "Kazakistan Cumhuriyeti," Türkler, Ankara 2002, c.19, s. 322-338.

Türk-İslam dünyasında yetişen büyük bilim ve edebiyat adamlarına sahip çıkarak tarihi merkezler de onları heykellerle ve kültürel çalışmalarla ebedileştirmektedir. Büyük çoğunluğu ile Sünni Müslüman olan Özbekistan dini, tarihi ve millî bayramları bir arada kutlayarak yaşatmaktadır.

Özbekler, Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu döneminde Türk boylarının kaynaşmasıyla oluşmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun Altın-Ordu Devleti'ne mensup Türk boylarından biri, Fergana vadisindeki Türk boylarıyla birleşerek 1282-1342 arasında yaşamış Özbek Han'ın adıyla Özbek Devleti'ni kurmuşlar ve uzun süre Moğol İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekler, 1428 yılında Ebu'l-Hayr Han liderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Timurlu prenslerin aralarındaki çekişmeleri sırasında 1451 yılında Ebu'l-Hayr Han Türkistan'ın yarısına hâkim olmuştur. Ancak bu başarı çok sürmemiş Moğol, Oyrat ve Kalmuk kabilelerinin saldırılarına uğramışlardır. 1468 yılında Ebu'l-Hayr Han büyük bir yenilgiye uğramıştır. Eb'l-Hayr Han'ın ölümünden sonra zor bir dönem yaşayan ve dağılan Özbekleri 1500-1510 yılları arasında Muhammed Şeybânî /Şibânî Han Buhara'ya gelerek yeniden toparlamış ve Maveraünnehir'in kuzey kısmını kontrol altına almayı başarmıştır. Muhammed Şeybânî Han, bir süre sonra Timurlu prenslerden Babür Şah'ı yenerek 1500'lü yıllarda bağımsızlığını ilan etmiştir. Özbek Türklerinin, 16. yüzyılda Timurluların hâkimiyetini ortadan kaldırarak Türkistan'a hâkim olmaları Türk tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır. Özbekler kısa bir sürede Orta Asya'nın bütüne hâkim olarak dünyada önemli bir güç hâline gelmişlerdir. Osmanlı-Safevi mücadelelerinde Osmanlı Devleti yanında yer almışlardır. Ancak Şah İsmail-Babür Şah ittifakına karşı yenilgiye uğramışlar ve küçük devletlere bölünmüşlerdir. Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlıklarının hükümranlığındaki bölgeler, bugünkü Tacikistan ve Özbekistan'ı hemen hemen bütünüyle, Kırgızistan'ın ise bir kısmını içine alan bölge 19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altına girinceye kadar sürekli çatışma alanı hâline gelmiştir. Bölünmeler ve sürekli çatışmalar sonucunda 1865'te Hokand, 1868'de Buhara, 1873'te Hive Hanlıkları Rus kuvvetlerince işgal edilmiştir. 17 Ekim Bolşevik Devrimi'nden sonra Mustafa Çokayoğlu, Hokand'da Türkistan Özerk Hükümeti'ni kurarak bağımsızlık için çaba harcamış ancak başarılı olamamıştır. Bolşevikler önce Taşkent'te sonra bütün Türkistan'da hâkimiyet kurmuşlardır. 1918 yılında Rusya Federe Cumhuriyeti'ne bağlı olarak Türkistan Özerk Sovyet Çumhuriyeti kurulmuştur. Daha sonra yaşanan değişikliklerle ve yeni sınırlarla Özbekistan Halk Cumhuriyeti

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dâhil edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılma süreci içinde 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan ederek Özbekistan Cumhuriyeti olarak dünyadaki yerini almıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti, başkanlık sistemi ile yönetilmekte ve 250 üyeli bir parlementoya sahiptir. Özbekistan idari olarak Fergana-Harezm, Semarkant-Buhara, Surkhanderya-Kaşkaderya ve Taşkent bölgelerinden oluşmaktadır. Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan aralarında anlaşarak "Orta Asya Ekonomik Topluluğu" kurmuşlar, gümrük duvarlarını kaldırarak, sermaye ve işgücü dolaşımına imkân sağlayarak ortak kalkınma yolunda çaba harcamaktadırlar. Özbekistan Cumhuriyeti de diğer Türk cumhuriyetleri gibi bağımsızlığını kazandıktan sonra dünyanın önemli uluslararası antlaşmalarını imzalamış ve önemli birliklerine üye olmuştur. Doğalgaz ve petrol başta olmak üzere Özbekistan yeraltı maden yataklarıyla da zengin bir ülkedir. Çağdaş teknolojileri kullanarak ekonomik olarak hızla kalkınmaya çalışmaktadır. Verimli toprakları sebebiyle "beyaz altın" olarak nitelendirilen pamuk başta olmak üzere tahıl ve diğer ürünlerle modern tarım gelişmiş durumdadır. Özbekistan Cumhuriyeti, 21. yüzyılda kalkınmış bir ülke olma yolunda hızla ilerlemektedir. [332]

Özbekistan, tarihten gelen zengin bir kültür ve edebiyat geleneğine sahiptir ve bunun bilincini taşımaktadır. Semerkant ve Buhara şehirlerinde Türk dünyasının en ünlü ve dünya çapındaki düşünürleri, edebiyatçıları, matematikçi ve diğer bilim dallarında önemli bilim adamları yetişmiştir. Günümüz Özbek edebiyatı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Orta Asya Türk boylarının geliştirdiği ve Çağatay Edebiyatı olarak anılan geleneğin devamıdır. Kendilerini Ali Şîr Nevâi'nin torunları olarak da kabul eden değerli Özbek yazarları sözlü halk edebiyatı ve kültürünü de büyük ölçüde yazılı edebiyata taşımışlardır. Modern şiirin öncü ve en önemli temsilcisi Abdülhamit Süleyman Çolpan'dır. Çolpan bir şair olarak Özbek Türklerinin bağımsızlığı görüşünü benimsemiş ve bu temaları şiirlerinde de işlediği için 1937 yılında Sovyet yönetimi tarafından öldürülmüştür. Özbekistan Cumhuriyeti'nde edebiyat yanında tiyatro ve sinema da hızla gelişen ve çağdaş uslûp kazanan sanatlar arasında yer almaktadır.

[332] Mehmed Seyfettin Erol, "Özbekistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19 s. 628-642.

Karakalpak Özerk Cumhuriyeti

Özbekistan Cumhuriyeti içinde yer alan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, tarihi Hive Hanlığı'nın topraklarında kurulmuştur. Hive Hanlığı, Ruslar tarafından işgal edildikten ve Sovyetler Birliği döneminde 1925 yılında Kazak Özerk Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. 1932 yılında ise Kazakistan'dan alınarak Özbekistan'a dâhil edilmiştir.

Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, % 33 Özbek, % 32 Karakalpak, % 26 Kazak, % 5 Türkmen, % 1.6 Ruslar ve çok az sayıda Koreli, Tatar ve Başkurtlardan oluşan 1.5 milyon nüfusa sahiptir. Türk boylarına mensup olan Karakalpakların büyük bir bölümü bu ülkede diğerleri çeşitli ülkelere dağılmış olarak yaşamaktadırlar. Karakalpaklar, Türkçenin Kıpçak grubuna giren Karakalpak lehçesiyle konuşmaktadırlar. Sünni Müslüman olan Karakalpaklar da Özbekistan'la birlikte hızla gelişmeye çalışan siyasî yapılar arasında yer almaktadır.[333]

Kırgızistan Cumhuriyeti

Kırgızistan Cumhuriyeti, Orta Asya'da bulunan iki büyük dağ sistemi, Tanrı/Tiyenşan Dağları ile Pamir Dağları arasında yer almaktadır. Kırgızlar bu dağlık bölgeye Ala-Too/Buz Tepeli Büyük Dağlar demektedirler. Kırgızistan'ın en kuzey noktası Roma ile en güney noktası Sicilya adası ile aynı enlemdedir. Kırgızistan Cumhuriyeti güney ve güneydoğudan Çin'le, kuzeyden Kazakistan'la, batıdan Özbekistan ve Tacikistan'la komşudur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dönemindeki uygulamalardan dolayı bazı komşularıyla bugüne kadar uzanan sınırların belirlenmesi konusunda anlaşmazlıkları vardır. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehridir. Bişkek, Hokand Hanlığı döneminde, hanlık kalesi olarak inşa edilmiştir. Bolşevik İhtilâlinden sonra Bişkek'in adı Firunze olarak değiştirilmiştir. 1991 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasıyla başkent tekrar tarihi ismi Bişkek olarak adlandırılmıştır. Kırgızistan, idarî olarak başkent Bişkek'in içinde bulunduğu Çu, Batken, Celâl-Abad, Narın, Oş, Talas, ve Isık-Göl eyaletlerinden oluşmaktadır. Her eyaletin bir önemli merkezi yanında çeşitli şehir, ilçe ve köyleri bulunmaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsız, üniter, demokratik bir cumhuriyettir. Kırgızca/Kırgız Türkçesi, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin birinci, Rusça ikinci resmî dilidir. Kırgızlar 1940 yılından beri, kendi seslerinin de ifade edildiği Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. Kırgızlar 7.-12. yüzyıllar arasında Orhun-Yenisey alfabesini kullanmışlardır. İslamiyetin kabul edildiği Karahanlılar döneminde 10. yüzyıldan 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Afganistan'ın kuzeydoğu bölgelerinde ve Çin'de Sincan Özerk Bölgesinde/Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlar halen Arap alfabesini kullanmaya devam etmektedirler. Bolşevik İhtilâli'nden sonra 1928-1940 yılları arasında Kırgızlar kendi dillerine uyarladıkları Latin alfabesini kullanmışlardır. Kırgızistan'da yeniden Latin alfabesine dönüş için çalışmalar yürütülmektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 2000 yılı verilerine göre 4.907 kişidir. Kırgızistan'da 80 etnik grup yaşamaktadır.

333 Nilüfer Avcı Işık, "Özbekistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19 s. 643-647.

Kırgızlar nüfusun % 65'ini, ülkenin güneyinde yaşayan Özbekler % 13.8'ini, Ruslar % 12,5'ini oluşturmaktadır. Ruslar, Almanlar, Ukraynalılar, Yahudiler ve Kuzey Kafkasya halkları Sovyet döneminde bu ülkeye göç ettirilmiştir. Kırgızların büyük çoğunluğu Sünni Müslümandır.

Kırgızlar, Türk tarihinin başlangıç dönemlerinden itibaren bu adla tanınan Türk halk gruplarından biridir. Kırkız kelimesiyle ilgili Kırk Oğuz; Kırk kız; Kır gez; kırlarda gezen; dağlarda yaşayan Oğuz anlamında olduğuna dair açıklamalar yapılmaktadır. Tarihi kaynaklarda Kırgız'ın Oğuz Kağan'ın torunlarından birinin adı olduğu yazılmıştır. [334] 6. yüzyıl sonlarına doğru Çin kaynaklarında Kırgızlardan "Hakas" adıyla söz edilmekte ve bu kavmin, uzun boylu, sarı saçlı, al yanaklı ve mavi gözlü oldukları ifade edilmektedir. [335] Çin kaynaklarına göre Kırgızlar M.Ö. 201 yılında Hun İmparatorluğu'nun kuzeybatısında yaşayan bir bölümü olarak yer almaktadır. Kırgızların ilk yurtlarının Ene Say/Ana Çay/ Yenisey Ovası veya Moğolistan'ın kuzeydoğusundaki günümüzde Hırgıs Nur/Kırgız Gölü olduğuna dair iki görüş bulunmaktadır. Hun İmparatorluğu içinde yer alan Kırgızlar, M.Ö. 56 yılında Hun Devleti'nin zayıflaması ve ikiye bölünmesi sırasında bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Doğu Tanrı Dağlarının kuzeyi ile Boro-Horo Sıradağları ve Dzisotin Elisun bozkırları arasında kendi devletlerini kurmuşlardır. Ancak bu devlet çok uzun ömürlü olmamış, Kuzey Hun Devleti M.Ö. 49 yılında Kırgızları tekrar kendi hâkimiyeti altına almıştır. M.S. I. bin yılının ilk yarısında Kırgızlar, Tanrı Dağlarının doğusunda, Yantsinin/ Kara Şehrin kuzeyinde Ak Dağlar'ın eteklerinde yaşayan Tölös-Türk boylarıyla komşudurlar. Bu dönemde ilk Türk boylarından olan Din/Di/Ti'lerin ve Hunların bir bölümünün Kırgızlara karışıp asimile olarak Kırgızlaştıkları bilinmektedir. 5. yüzyılda Tölös Türk boyları gibi Kırgızlar, Kuzey Çin'den gelen Juan Juan/Avarlara yenilmişler ve onların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Kırgızlar da diğer pek çok Türk boyu gibi dişi bir kurttan türediklerine inanmışlar ve bu efsaneyi nesilden nesile aktarmışlardır. Kırgızlar da ilk Türklerin ortak dini inanış olan Kök Tanrı/Gök Tanrı dinine inanmışlar, ritüel ve pratiklerini uygulamışlardır. M.S. 5. yüzyılda Juan Juanların baskısından uzaklaşmak için Köktürklerin ataları Aşina boyu Hesi koridorundan Altay Dağlarına göç ederken, Kırgızlar da Tiyanşan/Tanrı Dağlarından Yenisey'e göç etmişlerdir. Kırgızlar, böylece Güney Sibirya'da 6. yüzyılla 13. yüzyıl arasında hüküm süren Kırgız Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Köktürk ve Uygur Kağanlıklarının kurulmasından sonra da Kırgızlar bağımsızlıklarını sürdürmekle beraber Büyük Türk kağanlıklarıyla genellikle

[334] Prof. Dr. Tırçtıkbek Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19. s. 454-484.

[335] Doç. Dr. Hülya Kasapoğlu-Çengel, "Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi," a. e. C.19. s. 578-595.

ortak hareket etmişlerdir. Zaman zaman Köktürk ve Uygur kağanlıklarıyla çatışmalara giren Kırgızların bu dönem mücadeleleri ve tarihleri Orhun Yenisey Yazıtları'nda kendileri tarafından kayda geçirilmiştir. Kırgız toprakları 6. ve 9. yüzyıllar arasında Batı Köktürk Kağanlığı'nın, Türkiş/Türgiş Kağanlığı'nın ve Karluk Devleti'nin merkezi olmuştur. 744 yılında kurulan Uygur Kağanlığı'na karşı 751 yılında İrtiş ovalarında bulunan Karluklar ve Köktürk boylarının bir bölümü Kırgızlarla ittifak kurmuşlardır. Ancak Uygurlara karşı başarı sağlayamamışlar ve 758 yılında Kırgız Kağanlığı, Uygur Kağanlığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Kırgız-Uygur mücadelesi devam etmiş ve 840 yılında Kırgızlar Uygur Kağanlığı'nı yıkmışlardır. Kırgız ordusu, Ötüken/Ötügen ve bugünkü Moğolistan'ın bütün topraklarını işgal etmiş, doğudan Baykal'a ve Kuzeydoğu Çin'e, güneyden Gansu/Kansu bölgesine, güneybatıda Doğu Türkistan'a ve Tiyenşan/Tanrı Dağlarına, kuzeybatı ve batıdan İrtiş ve Tomski Nehirleri boyunca uzanan vadilere ve Altay Dağlarına kadar ulaşmışlardır. Ancak bu kadar büyük bir alanı merkezden idare etmek mümkün olamamıştır. 10. yüzyılda İç Asya'da kurulmuş bulunan Büyük Kırgız Devleti, birkaç beyliğe ayrılarak barış yoluyla dağılmıştır. Kırgızların bir bölümü bu dönemde Karahanlı Devleti'ne katılırken, bir kısmı Yenisey bölgesinden Tanrı Dağlarına göç etmişlerdir. Bugünkü Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların bir bölümü 10. yüzyılda bu bölgeye göç eden Kırgızların torunlarıdır. Büyük Kırgız Devleti'nin merkezi önce Balasagun şehri olmuştur. Balasagun şehrinin kalıntıları bugünkü Kırgızistan'ın kuzeyinde bulunan yeni kurulmuş bir şehir olan Tokmak'un yakınındaki tarihi Burana şehri harabelerinin bulunduğu yerdedir. Balasagun, Karahanlı Devleti'nin de ilk merkezi ve önemli bir kültür şehri olmuştur. Kutadgu Bilig yazarı Yusuf Has Hacip bu şehirde doğmuştur. 13. yüzyılda Cengiz Han'la başlayan ve önce Moğol Devleti olan ancak Türk boylarının katılımı ile zaman içinde Türk-Moğol İmparatorluğu'na dönüşen Cengiz Han Devleti zamanında Kırgızlar Tanrı Dağlarının merkezi kısımlarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Kırgızların bir bölümü de Moğollar arasında erimiştir. Bu döneme kadar Kırgızların beyaz ırk özelliklerine sahip olduklarını tarihi kaynaklar kaydetmektedir. Cengiz Han'dan sonra oğulları arasında imparatorluğa dâhil uluslar bölüşüldüğünde Kırgızlar, Çağatay Han ve oğullarının yönetimine girmiştir. Bu dönemde de zaman zaman bağımsız olmuşlardır. Cengiz İmparatorluğu'na bağlı uluslar büyük ölçüde iç işlerinde serbest kalmışlar, hükümdarları şeklen Cengiz Hanedanlığı'na bağlı olmuş ve savaşlarda büyük hükümdarın emirleriyle mücadelelerde yer almışlardır. 1370-

1402 yılları arasında Maveraünnehir'e hâkim olan Timurlular, Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan'da bulunan Moğol-Kırgız birliğine karşı mücadele etmişlerdir. Timur'un Kırgızlar üzerine düzenlediği sefer sırasında Kırgızların Altaylar'a kaçışları ve daha sonra tarihi ve bugünkü vatanları Talas ve çevresine geri dönüşleri, Kırgız destanı Manas'ta da anlatılmaktadır. Emir Timur ve oğullarının kurdukları devlet zayıfladıktan sonra 1480'li yıllarda Aladağ'da Kırgızistan Devleti tekrar kurulmuştur. 16. yüzyılın başında Tanrı/Tiyenşan Dağları bölgesindeki Kırgızlar, komşu hanlıklarla diplomatik ilişkiler kurmuşlardır. Ancak o dönemde Doğu Türkistan'a hâkim olan Moğollarla aralarında çatışmalar çıkmıştır. Kazak hanı ile ittifak yaparak bağımsızlıkları için mücadele etmişlerdir. Uzun yıllar sonra ancak 1591 yılında Kırgızlar yine kendi topraklarına hâkim duruma gelmişlerdir. 17. yüzyılın başında Güney Sibirya'da şimdiki Hakasya ve çevresindeki bölgelerde İsar, Altısar, Altır, Tuba adlı dört Kırgız Beyliği hüküm sürmüştür. Ancak kısa bir süre sonra Çarlık Rusyası Isar Beyliği'ni işgal ederek Rusları Kırgız bölgelerine iskân etmeye zorlamışlardır. 17. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar Kırgızlar bağımsızlıklarını korumak için doğunun yeni Fatihleri Moğol kabilelerinden Oyratların kurdukları Cungar Hanlığı ile mücadele etmişlerdir. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sibirya Kırgızları, Ruslar ve Cungarların istilaları ile karşı karşıya kalmışlardır. Bütün direnişlerine rağmen yenilgiye uğramışlar ve beylikleri dağılmıştır. 1758 yılında Çin, Çungar Hanlığı'nı bütünüyle ortadan kaldırmış ve Oyratların büyük bir kısmını öldürmüştür.

17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında Kırgızların büyük bir kısmı Fergana Vadisindeki Aksı/Aksu, Andican/Endican, Alay, Gisar, Hacjent/Hocent bölgelerinde diğer Türk boylarıyla birlikte yaşamışlardır. Cungar Hanlığı'nın istilaları sonunda Isık-Göl, Narın, Talas vadisinde yaşayan Kırgızların büyük bir bölümünün Fergana Vadisine göç etmesine ve burada nüfusların artmasına sebep olmuştur. Kırgızlar, Fergana Vadisinde komşuları Özbekler, Kıpçaklar, Sartlar ve Taciklerle ittifak yaparak bu bölgeyi Cungar Hanlığı'nın istilalarına karşı korumuşlardır. Bu mücadelelerle birlikte Fergana Vadisinde Hocjent/Hocent Kırgız Beyliği ile birlikte Namangâh ve Andican bölgesinde Kırgız ve Kıpçaklara ait küçük beylikler kurulmuştur. Özbeklerin Hokand Hanlığı'nın büyük bir kısımını ele geçirerek genişlemelerine Kırgızlar da yardımcı olmuşlardır. Özbek Hokand Hanlığı içinde küçük beyliklere sahip olan Kırgızlarla Özbekler arasında bazı anlaşmazlıklar çıkmışsa da bunlar halledildikten sonra Kırgızlar Hokand Hanlığı'nın güçlenmesine yardımcı olmuş-

lardır. Kırgızlar, Özbeklerle birlikte Hokand Hanlığı'nın ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için önce Çin'le, sonra Rus Çarlığı ile pek çok mücadeleler yapmışlardır. Ancak sonuçta Doğu Türkistan Çin tarafından işgal edilirken, Rus İmparatorluğu da Hokand Hanlığı'nı ele geçirmiştir. Diğer Türk boyları gibi Kırgızlar da önce Ruslarla dostane ilişkiler kurmaya çalışmışlarsa da bütün Orta Asya Türk yurtları gibi Kırgızların yurtları da 1880'li yıllardan itibaren parça parça Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Kırgızların bir bölümü Çin'e göç etmiştir. 1917 Bolşevik İhtilâli ile halklara özgürlük verileceği inancıyla Kırgızlar da diğer Türk gruplar gibi bağımsız olma yolunda oluşumlar hazırlamışlardır. Ancak sonuç değişmemiş ve Kırgızıstan da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin hâkimiyeti altındaki halk cumuhriyetlerinden biri hâline gelmiştir. 1990'lı yıllara kadar Kırgızlar, kimliklerini korumak ve bağımsızlıklarını kazanmak için pek çok mücadele vermişlerse de her seferinde girişimleri kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin çözülme sürecinde 31 Ağustos 1991'de Kırgızlar da bağımsızlık beyannamelerini yayınlayarak bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti statüsünü kazanmışlardır. Kırgızistan Cumhuriyeti, cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar kurulu ve parlementodan oluşan demokratik bir yapı ile yönetilmektedir. Kırgızistan Cumuhuriyeti, yeni dünyanın şartlarına uyum sağlayarak dünyadaki yerini almaya çalışan genç bir cumuhriyettir. Gerek eğitim ve öğretim, gerekse sanayi ve ekonomi alanlarında çağı yakalayabilmek üzere çaba harcamaktadır.

Kırgızlar destan geleneğini çok canlı olarak yaşatmakta olan nadir halklardan birisidir. Bütün bir tarihi geçmişlerini sözlü destanlarla dünden bugüne taşımışlardır. Nesilden nesile sözlü olarak aktarılan ve her dönemde yeni tarihi olaylar eklenen Manas Destanı ilk olarak 16. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilmesine rağmen Manas Destanı'nın sözlü hayatı günümüze kadar devam etmiştir. Türk destanları arasında bütün nitelikleriyle muhafaza edilen ve binlerce beyitten oluşan Manas Destanı'nın pek çok varyantı yazıya geçirilmiş, bazı varyantları Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Kırgızistan'da ve Türkiye'de pek çok çalışma yapılmıştır. 1995 yılında Manas Destanı'nın 1000. yıl dönümü Kırgızistan'da ve dünyada kültürel faaliyetlerle kutlanmıştır.[336] Modern Kırgız edebiyatı 1920'li yıllardan itibaren gelişmiştir. Kırgızlar, sözlü edebiyatta olduğu gibi yazılı edebiyatta da dikkat çekici yazar ve şairler yetiştirmişlerdir.[337] Cengiz Aytmatov ve Cengiz Dağcı yalnız Kırgızların değil, bütün Türk dünyasının takdirle kabul ettiği ve dünya edebiyatında da dikkate alınan önemli yazarlar arasında yer almaktadırlar.

[336] Prof. Dr. Tırçıkbek Çorotekin, "Kırgızistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19, s. 454-484.

[337] Doç. Dr. Fatma Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkleri ve Kırgız Türkçesi," a. e. C. 19, s. 578-595.

Türkmenistan Cumhuriyeti

Türkmenistan Cumhuriyeti, Orta Asya'nın güneyinde, Kazakistan, Özbekistan, İran ve Afganistan'la komşudur. Hazar Denizi ile de sınırdaştır. Türk tarihinde pek çok önemli olayın yaşandığı Amuderya/Ceyhun Nehri'nin bir bölümü Türkmenistan'da bulunmaktadır, ancak nükleer çalışmalar sonucunda Aral Gölü'nün kuruması ve nitelik kaybına uğraması Amuderya/Ceyhun Nehri'nin de verimliliğini etkilemiş ve bazı kollarının kurumuştur. Türkmenistan'ın çöl bir bölümü vahalardan oluşmaktadır. Türkmenistan, idarî olarak merkezi Aşkabat olan Ahal, merkezi Nebitdağ olan Balkan, merkezi Daşoğuz olan Daşoğuz, merkezi Çarçov olan Lebap, merkezi Mari olan Mari adlı beş eyaletten oluşmaktadır. Eyaletler, hem vali hem belediye başkanlığını ortak yürüten cumhurbaşkanınca atanan hâkimler tarafından yönetilmektedir. Başkenti Aşkabat olan Türkmenistan'da tarihi Merv şehri de dâhil olmak üzere eyaletlere bağlı 14 şehir bulunmaktadır. 1995 yılında yapılan sayıma göre Türkmenistan'ın nüfusu dört buçuk milyon civarındadır ve % 87'si Türkmendir. Türkmenistan'da nüfus oranlarına göre sırasıyla Özbek, Rus, Kazak, Azeri, Ermeni, Alman ve diğer gruplar da bulunmaktadır. Türkmenistan'ın resmi dili Türkmencedir ve okuma-yazma oranı % 98'dir.[338]

Türkmenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu topraklar insanlık tarihinin başladığı topraklar olarak da önem taşımaktadır. Günümüzden altı bin yıl önce Köpetdağ eteği civarında yerleşik olarak tarım yapan Ceyhun Medeniyeti kalıntıları bulunmaktadır. M.Ö. IV. binden itibaren bu topraklarda Proto-Türk kültürü olduğu kabul edilen kültür kalıntıları da dâhil çeşitli medeniyetler kurulduğuna dair bilgiler prehistorya/tarih öncesi ve arkeolojik araştırmalarla ortaya konulmuştur. Türkmenler, atalarının yaşadıkları bu topraklarda yaşamaya devam etmektedirler. Zerdüşt dininin kutsal kitabı Avesta'da Turluların yaşadığı bölgeye "Turan" ismi verilmektedir. Bu bölgede M.Ö. III. binlerde Turan Devleti'nin varlığından söz edilmektedir. İran efsanevi kaynaklarında mücadele hep Turan hükümdarlarıyla yapılmıştır. Turlulara ait olduğu düşünülen Anav, Altıntepe ve Marguş kalıntılarının uslûpları Orta Çağ Türk kültürü ile ilişkilidir. Orta Asya'da M.Ö. II. binlerde yaşanan kuraklık sebebiyle Turanlılar, Orta Asya, Sibirya, Doğu Avrupa, Hindistan ve Küçük Asya'ya göç etmişlerdir. Türkmenistan'daki Turanlılar M.Ö. I. binde Massagetler adıyla tanınmışlar ve bu bölgeye Massagetler Turanı da denilmiştir. Massagetlerin gelenek ve görenekleri Oğuz Türkleriyle ortaktır.[339] Makedon İmparatoru Büyük İskender, M.Ö. 334 yılında bugünkü

[338] Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti," a. e. C.19. s. 738-756.

[339] Prof Dr. Muhammed Aydoğduyev, "Türkmenistan," a. e. C. 19. s. 720- 737.

Türkmenistan topraklarında bulunan Ahemeniler Devleti'ni yıkarak bu bölgeyi ele geçirmiştir. Daha sonra Romalılar, Partlar ve Sasaniler bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Müslümanlığın doğuşundan sonra fetih hareketlerine giren Müslüman Araplar, 641 yılında Horasan'a, 711 yılında da Harezm'e hâkim olmuşlardır. Daha sonra bölgeye Samaniler egemen olmuş, 999 yılında Karahanlıların Buhara'yı almalarından sonra Samani Devleti yıkılmıştır. Karahanlı hükümdarı I. Satuk Buğra Han'ın 940 yılında Müslümanlığı devletin resmî dini olarak ilan etmesinden sonra Oğuz boyları kitleler hâlinde Müslüman olmuşlardır.[340]

Türkmenistan'da bugün yaşamakta olan Türkmenler, 9. yüzyılda Salur/Salır-Kınık, Yazır, Kayı-Bayat boylarının kaynaşmasıyla şekillenen Oğuz Türkleridir. Bu topraklarda yaşamış olan Massagetler, Dahlar, Partlar, Alanlar, Sakalar ve Hazarlar gibi tarihi birikimin de mirasçılarıdır. Etnik isim olarak "Türkmen" kelimesi 8. yüzyıldan beri bilinmekle beraber bir grubun ve siyasî birliklerin adı olarak 9. ve 10. yüzyıllardan itibaren yaygınlaşarak kullanılmıştır. İslami kaynaklar, bu yüzyıllardan itibaren Müslüman Oğuzları "Türkmen" olarak adlandırmışlardır. "Türkmen" kelimesinin çeşitli kaynaklarda saf kan Türk, Türk'ün kökü, özü,[341] Sakalara ait Şu Destanı'nda Büyük İskender'e atfedilerek Farsça hüküm cümlesine bağlanarak "Türk manend/Türk'e benziyor" gibi çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Türkmen kelimesinde olduğu gibi Müslüman olan Kuman, Karaman, Ataman ve Kölemen adlarında da "-men/-man" ekleri bulunmaktadır. Müslüman olan Türklerin bu çağlarda böyle isimlendirildikleri görüşü de ileri sürülmüştür. Türkmen adı 8. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olan Orhun Yazıtları'nda da kullanılmıştır. Türkmenler, Türklerin 24 boydan oluşan Oğuz grubuna mensupturlar. Oğuz boyları Siri Derya/Seyhun'dan Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'nden Horasan'a kadar olan bölgede yaşamışlardır. Bir yabgu önderliğinde Oğuzların kurduğu devletin başkenti Sir-i Derya/Seyhun kenarında kurulmuş olan Yenikent'tir. Türkmen adı bugün dar anlamda Türkmenistan'da, Irak, İran, Suriye ve Anadolu'da yaşayan Türk grupları için kullanılmaktadır.[342]

Oğuz yabgusu ile Selçuk Bey arasında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle Türkmenlerin bir bölümü Selçuk Bey'le birlikte batıya göç etmişlerdir. Bugünkü İran'ın kuzeydoğu bölgesindeki Horasan ile Hazar Denizi'nin güney kıyılarına yerleşen Türkmenler, Selçuk Bey'le birlikte Kıpçaklar, Peçenekler ve Karahanlılarla savaşmışlardır. Çağrı ve Tuğrul Beylerin komutasında Dandanakan'da Gazne ordusunu yenilgiye

340 Yrd. Doç. Dr. Durmuş Tatlıoğlu, "Türkmenistan'da Sosyal Yapı," a. e. C.19. s. 808-814.

341 Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19. s. 738-756.

342 Yrd. Doç. Dr. Durmuş Tatlıoğlu, "Türkmenistan'da Sosyal Yapı," a. e. C.19. s. 808-814.

uğratmışlardır. Bu başarıdan sonra 1040 yılında Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş ve hâkimiyetleri 1071'de Sultan Alparslan'ın Malazgirt zaferi ile Anadolu ve Sultan Melikşah döneminde Azerbaycan sahasına kadar genişlemiştir. Bugünkü Türkmenistan topraklarında Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harzemşahlar, Türk-Moğol İmparatorluğu, Timur Devleti, Özbek hanları ve Safeviler hâkim olmuşlardır. Eski vatan Türkistan'da kalan Türkmenler Büyük Selçuklu Devleti'nin batıya yönelmesi ve eski yurtlarıyla ilgilenmemelerine kızmışlar ve Sultan Sencer'e/Sançar'a karşı ayaklanmışlardır. Ancak daha sonra kurulan ve istilaları ile Orta Asya'yı ve Anadolu'yu talan eden Cengiz ordularının önünden Türkmenlere yeni göç kapıları açılmıştır. Selçuk Bey'in oğullarından Arslan Yabgu'nun nesli Türkiye Selçuklu Devleti'ni Türkmen boylarına dayanarak kurmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle kurulan, Anadolu Beylikleri, Osmanlı, Safevi, Akkoyunlu ve Karakoyonlu Devletleri de Türkmenlerin kurdukları devletlerdir. Maveraünnehir ve Horasan'da kalan Türkmenler 17. yüzyılın yarısından sonra önce Moğol-Kalmuklara karşı savaşmışlar daha sonra İran-Afşar ve Kaçkar Hanedanları ve Hive Hanlığı ile mücadele etmişlerdir. Rusların 1717 yılında Türkmen topraklarını ele geçirmek üzere yaptıkları saldırılar sonuç vermemiştir. Türkmenler 1835 yıllarından itibaren Merv şehri çevresine doğru yayılmışlardır. Burada İran'ı yenilgiye uğratarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de bu uzun sürmemiş ve 1869'da Rus Çarlığı bu toprakları işgale başlamıştır. 1884'de Türkmen topraklarının tamamını hâkimiyetleri altına almışlardır. Bolşevik İhtilâli'nden önce ve sonra Türkmenlerin bağımsızlıklarını kazanmak üzere verdikleri mücadeleler sonuç vermemiştir. Türkmenistan da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin parçası hâline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle 27 Ekim 1991'de Türkmenistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkmenistan demokratik, lâik bir cumhuriyetir. Parlementoya dayalı başkanlık sistemi ile yönetilmektedir. Türkmenistan'ın büyük çoğunluğunun dini inancı Sünni Müslümanlıktır. Türkmenistan'da diğer Orta Asya Türk cumhuriyetleri gibi petrol ve doğalgaz başta olmak üzere yerlatı madenleri açısından zengin bir ülkedir. Eğitimden sanata, teknolojiden bilime, ekonomiye ulaşan bütün alanlarda çağın gereklerine yerine getirerek kalkınma çabası içindedir. Dış ilişkilerini geliştirerek dünyadaki önemli sivil toplum örgütlerine üye olarak gelişmiş ülkeler arasında tanınmaya ve güçlenmeye çalışmaktadır.[343]

[343] Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti," a. e. C. 19. s. 738-756.

Atı, Türklerin evcilleştirdiği ve tarihte atlarıyla birlikte tanımlandıkları bilinmektedir. Türk kültürünün büşlangıcına ışık tutan Türkmenistan'daki Anav'daki arkelojik ve pre-historik çalışmalar bu konulara ışık tutmuştur. Türkmenistan'da Türklere ait iki at cinsi bugün de korunmaktadır. Türkmen atları içinde Ahal-Teke ve Yomut adıyla anılan iki cinsin ayrı ve özel bir yeri vardır. Ahal-Teke atları cennet atları olarak kabul edilmekte ve bu konuyla ilgili pek çok efsane ve rivayet anlatılmaktadır. Ahal-Teke atları binlerce yıllık geçmişi içinde büyük bir tecrübeyle yetiştirilmiştir. Bugün de Türkmenistan'da özellikle Aşkabat'taki Sapar Murad Türkmenbaşı Harası'nda yetiştirilmektedir.[344]

Türk dünyası adıyla anılan ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan Türk devlet ve topluluklarının ilk yurta başlayan ve bugün "Halk Edebiyatı" adıyla anılan ortak edebi birikim ve edebi zevkle oluşmuş eserleri ve gelenekleri vardır. Bugün farklı siyasî yapılar içinde, farklı coğrafyalarda, farklı hayatlar yaşamaları, ortak geçmişleri üzerinde geliştirdikleri yeni edebiyatlarında çeşitlenmeleri getirmekle beraber pek çok benzerliği ve yakınlığı da bu kardeş edebiyatlarda görmek mümkündür. Bir grubun başarılı yazar ve şairleri, diğerleri tarafından da hızla tanınmakta ve sevilmektedir. Anadolu'da yaşamış Yunus Emre, Karacaoğlan, Reşat Nuri Güntekin, Kırgızitan'da yaşayan Cengiz Aytmatov, Kazakistan'da yaşayan Mustafa Çokay ve Abay Kunanbayev, Özbekistan'da yaşayan Abdülhamit Süleyman Çolpan, Türkmenistan'da yaşamış Mahdumkulu, Güney Azerbaycan'dan Fuzulî, Şehriyar, Kuzey Azerbaycan'dan Hatayî, akla gelen ilk isimlerdir ve kimlikleri belirleyen ortak geçmişin getirdiği bilinçaltı, seçimler ve zevkler bu müşterekler giderek çoğalmaktadır.

11. yüzyılda Oğuzların bir bölümü batıya göçerken bugünkü Türkmenistan'da kalan boyların kaynaşmasından oluşan Türkmenlerin, ortak Oğuz sözlü edebiyat geleneğini sürdürmüşler ve 18. asırdan itibaren kendi uslûp ve zevleriyle yazılı edebiyata geçirmişlerdir. Siyasî sıkıntılar Türkmen Edebiyatında farklı akım yaklaşımların doğması ve çeşitlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bugün modern edebi akımlarla şekillenen Türkmen edebiyatı, hemen bütün Türk dünyasının ortak ve farklı birikimlerine aşına bir geçmişe dayalı olağanüstü zengin sözlü geleneğin mirasçısı olarak gelişmesini sürdürmektedir. Bu mirası çağdaş ve orijinal bir uslûpla romana dönüştüren Annaguli Nurmammet ve daha pek çok şair ve yazar yeni Türkmen edebiyatının önemli temsilcileridir.[345]

344. Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas Çı. "Türkmen Atı," a. e. C.19. s. 835-839.

345. Dr. Salim Conoğlu, "Türkmen Edebiyatından Çağdaş Türk Edebiyatına Doğru," a. e. C.19. s. 860-871; Doç. Dr. Bedri Sarıyev, "Yeni Türkmen Edebiyatı," a. e. C. 19. s. 849-859.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

"Kıbrıs" adının, kına çiçeği diye bilinen bir çiçekten veya aşk ilâhesi olarak bilinen "Kipris" ile bağlantılı olduğu iddia edilmektedir. Akdeniz'de Sicilya ve Sardunya adalarından sonra üçüncü büyük ada Kıbrıs'tır. İlk çağlardan itibaren Akdeniz'de askerî ve ticari üstünlüğü olan devletler tarafından hâkimiyet altına alınmış ve sık sık el değiştirmiştir. Jeolojik devirlerde Anadolu'nun parçası iken zaman içinde Anadolu'dan koparak uzaklaşmıştır. İskenderun Körfezi'ne doğru uzanan Kıbrıs Adası'nın Anamur'a uzaklığı 70 kilometredir. İklimi, bitki örtüsü ve hayvanlarıyla Güney Anadolu'ya benzemektedir. Doğu ile batı arasında köprü niteliği taşımasından dolayı ilk çağlardan itibaren sırasıyla Hititler, Mısırlılar, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Mekadonya İmparatoru Büyük İskender, Romalılar ve Rumların/Bizanslıların egemenliğine girmiştir. Bizans/Doğu Roma döneminde Hristiyanlık Kıbrıs'a da hâkim olmuş ve Ortodoks Kilisesi kurulmuştur. Aynı tarihlerde Arabistan Yarımadası'nda kurulan İslam Devleti/Emeviler de Kıbrıs'a seferler düzenlemiş ve 647 yılında adanın bir bölümünü ele geçirmişlerdir. Hz. Muhammed'in halasının mezarı olduğuna inanılan "Hala Sultan Türbesi" bu dönemden kalmıştır. Haçlı Seferleri sırasında bazı derebey ve kontlar da bazı bölgeleri ele geçirmişlerdir. Daha sonra Haçlılarla mücadele eden Türk-Memluklar/ Kölemenler, Ceneviz ve Venediklilerin yönetimi altına girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'daki Memluk/Kölemenler ve İran-Azerbaycan, Irak ve Suriye'de hâkim olan Safevilerle mücadeleleri sonucunda kazanılan Mısır ve diğer kıyıların ardından Kanuni Sultan Süleyman'ın seferleriyle Akdeniz Osmanlı İmparatorluğu sınırları içine alınmıştır. Kanuni'nin oğlu II. Selim döneminde 1571 yılında Mustafa Lala Paşa, 80.000 şehit vererek Kıbrıs'ı fethetmiş ve Osmanlı Devleti topraklarına dâhil etmiştir. Lefkoşa merkez kabul edilerek Kıbrıs Beylerbeyliği kurulmuş ve İstanbul'a bağlanmıştır. Alaiye/Alanya, Tarsus, İçel, Zülkadriye, Sis ve Trablus Şam Sancakları da Kıbrıs Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp dünyadaki lider devlet konumunu kaybetmesinden sonra elindeki topraklar çeşitli ülkelerce paylaşılmıştır. Osmanlı-Rus savaşından yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti 1877 yılında yapılan Ayastefanos/Yeşilköy Antlaşması sonucunda Rus ordusunun İstanbul-Yeşilköy'e kadar gelmeleri Fransa, İtalya ve İngiltere'yi harekete geçirmiştir. Üç ülke de Akdeniz'de üsler ve toprak elde etmek üzere çeşitli girişimlere başlamışlardır. 1713 yıllarından itibaren başlattığı koloni kurma çalışmaları içinde olan İngiltere Akdeniz'de ticari üstünlük elde etmek ve önemli pazarları ele geçirmek üzere Kıbrıs için

Osmanlı Devleti ile yakınlaşma siyaseti gütmüştür. 1878'de Çarlık Rusyası'nın Anadolu'yu da işgal edebileceği görüşünü ileri sürerek Osmanlı Devleti'ne askerî yardım yapmak karşılığında Kıbrıs'ta bir üst kurma imtiyazı istemiştir. Bu teklif, Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiştir. 5 Haziran 1878'de yapılan anlaşma ile karara bağlanmıştır. Bu antlaşmaya göre: Şer'i mahkemeler kurulacak. Kıbrıs'ta Türklere ait vakıfların yöneticileri Osmanlı-İngiliz hükümetlerinin anlaşmasıyla ortak kararla atanacak. Kıbrıs'ın son beş yıllık gelirinin ortalaması alınarak her yıl bu miktardaki gelir Osmanlı Devleti'ne verilecek. Kıbrıs'ta bulunan Osmanlı Devleti'ne ve Padişaha ait malların tasarrufu Osmanlı Devleti'ne ait olacak. Çarlık Rusyası'nın ele geçirdiği Kars, Ardahan ve diğer topraklar Osmanlı tarafından geri alındığında bu antlaşma sona erecektir. Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit, bu antlaşma metnine "Hukuk-ı şahaneme asla halel gelmemek şartıyla" kaydını kendi el yazısı ile yazmış ve imzalamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek gücünü kaybetmesiyle İngiltere, Kıbrıs'ı "Sömürgeler Bakanlığı"na bağlamış ve adayı sömürgesi hâline getirmiştir. Bu antlaşmadan sonra İngilizler, Türkleri yönetimden uzaklaştırmış ve yöneticilikleri kendileri ve Rumlar arasında paylaştırmışlardır. Rumları güçlendirirken Türkleri etkisizleştirme politikalarını yürürlüğe koymuşlardır. Ayrıca adanın çoğunlukla Türklerin elinde bulunan topraklarına da çeşitli biçimlerde el koyarak Türklerin topraklarını azaltma yoluna gitmişlerdir. Türk topraklarının bir bölümünü Rumlara aktarmanın yanında, yeni iskân politikaları ile Yunanistan'dan adaya göçleri teşvik ederek Rum nüfusunu artırma yoluna gitmişlerdir. Rum Ortodoks Kilisesi, adadaki Rum halka Enosis/Yunanistan'a ilhak idealini benimsetme faaliyetine girişmiştir. 1903 yılından itibaren Türklere karşı düşmanlık, düşünce seviyesinden saldırı şekline dönüşmüştür. İngiliz yönetimi Türkleri sindirmek üzere idari uygulamalar yapmış, Rumlar da giderek saldırgan olmaya başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na Almanya ile birlikte girmesini sebep kabul eden İngiltere, Kıbrıs'a 5 Kasım 1914'te bütünüyle el koymuştur. 1915 yılında İngiltere I. Dünya Savaşı'nda Yunanistan kendisiyle birlikte savaştığı takdirde Kıbrıs'ı Yunanlılara vereceğini vadetmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ile Yunanistan müttefik olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması Rumları cesaretlendirmiş, tethiş hareketlerini artırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu aşamasında imzalanan Lozan Antlaşmasının 16. Maddesinde: "Türkiye'nin Ege'deki diğer adalarla birlikte Kıbrıs'ın geleceği konusunda söz hakkına sahip olduğu ve İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki haklarından vazgeçtiği takdirde Türkiye'nin de içinde bulunduğu taraflarca Kıbrıs'ın geleceği belirlenecektir," hükmü konulmuştur. Ancak yine Lozan Antlaşmasının 20. maddesiyle Kıbrıs'ın bir İngiliz adası olduğu kabul edilmiştir. Kıbrıs tarihi süresince, çok el değiştiren adada, en uzun süreli -300 yıl süren- Türk hâkimiyeti sona ermiş ve Kıbrıs İngilizlerin yönetimine devredilmiştir. İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kıbrıs'ı Yunanistan'a devretmemesi Yunanlıları kızdırmış ve 1931 yılında Ortodoks Kilisesine bağlı olarak adada Rum isyanı başlatılmıştır. İngiltere isyanı bastırmış ve isyancıları adadan uzaklaştırmıştır. Yunanistan, Ortodoks Rum Kilisesi ve Kıbrıslı Rumlar, Türklere karşı düşmanca tavır ve davranışlara devam etmişlerdir. Türkleri yok ederek adayı ele geçirmek üzere faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi başpiskoposu Makarios'un 28 Ağustos 1955'te "Adadaki bütün Türkleri katledeceğini" ilan etmesinden sonra Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Londra'da toplantı yapmışlardır. Daha sonra 11 Şubat 1959'da Zürih'te, 19 Şubat 1959'ta Lonra'da Türkiye ve Yunanistan başbakanlarının imzaladığı antlaşmalarla "Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti" kurulması kararı alınmıştır. 15-16 Ağustos 1960'ta resmen kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti iki toplumu eşit kabul etmiştir. Türkiye, Yunanistan ve İngiltere garantör ülkeler olmuşlardır. Fedaratif sistemin kabul edildiği Kıbrıs Cumhuriyeti içinde de Rumlar yeniden Türklere karşı saldırılara geçmişler ve 1963 yılından 1974 yılına kadar katliamlar yapmışlardır. Kıbrıslı Türklerin ve Türkiye'nin, iki toplumun barış içinde yaşamaları için gösterdiği sabır ve gayret, sonuç vermemiştir. Adada Türklere karşı saldırılar devam ederken Rumların kendi aralarında anlaşmazlıklar çıkmış ve Cumhurbaşkanı Makarios'a karşı bir darbe yapılmıştır. Darbecilerin cumhurbaşkanlığına getirdikleri Nikos Sampson "Kıbrıs Elen Cumhuriyeti"ni kurduğunu ilan etmiştir. Bu yeni yönetim Türkleri bütünüyle imha etmek üzere harekete geçmiştir. Yeni siyasî yapı bütün hareketleri ve sözleriyle uluslararası antlaşmaları tanımadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Türkiye uluslararası garantörlük hakkına dayanarak 20 Temmuz 1974'te Kıbrıslı Türklerin EOKA'ya karşı kurdukları Türk Mukavemet Teşkilatı'yla birlikte adanın güvenlik ve huzurunu sağlamak üzere Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirmiştir. Barış Harekâtından sonra adada akan kan durmuştur. Kıbrıs'ın kuzeyi, Türklere, güneyi Rumlara ait olmuştur. 1983 yılına kadar adada yeniden Türk-

Rum ortaklığına dayanan bir cumhuriyet kurulması için çaba harcanmıştır. Rumların uzlaşmaz tutumları ve Güney Kıbrıs Rum Devleti'ni kurmaları üzerine 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. İngiliz ve Rumların, adadaki Türk varlığına karşı yaptıkları haksızlıklara karşı uluslararası dünyaya meseleleri anlatmak ve Türk varlığını ve haklarını korumak üzere siyasî faaliyetleri Dr. Fazıl Küçük başlatmıştır. Daha sonra bu mücadele Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Rauf Denktaş tarafından yürütülmüştür. Kuzey Kıbrıs Cumhuriyeti bugüne kadar Türkiye Cumhuriyeti dışındaki devletler tarafından tanınmamıştır.

1571 yılında Osmanlı fetihleriyle imparatorluğa katılan Kıbrıs'ın dili, kültürü ve sanatı Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin birikimini temsil etmektedir. Osmanlı'nın çöküşüyle İngiliz idaresine geçen adadaki Türk varlığı, Cumhuriyetin kuruluş mücadelesinde görev almıştır. Kıbrıs Türk halkı, Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşması için yapılan Atatürk devrimlerini günü gününe izleyerek hayata geçirmiştir. Osmanlı'nın yıkılışıyla ortaya çıkan ayrılıklar, dilde ve kültürde ayrılık doğurmamıştır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, eğitimden ekonomiye, sanattan bilime Türkiye'deki ve yeni dünyadaki gelişmelere paralel olarak kalkınma sürecini devam ettirmektedir.[346]

[346] Ülker Güzel, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti," a. e. C. 19, s. 889-904.

BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU'NDA VE RUSYA FEDARASYONU'NDA FEDERE VE MUHTAR TÜRK CUMHURİYET VE GRUPLARI

1240-1502 yılları arasında hüküm süren Altın-Ordu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların ve 1299'da kurulup 1920 yılında yıkılan Osmanlı Devleti topraklarında kalan Türklerin büyük bir çoğunluğu, bu tarihlerde hızla gelişmeye ve büyümeye başlayan Çarlık Rusyası'nın kontrolü altına girmişlerdir. Altın-Ordu topraklarında Kazan (1437-1552), Kırım (1460-1783), Astrahan / Ejderhan / Hacı Tarhan (1466-1556), Kasım (1445-1661) ve Sibir (1220-1596) hanlıkları kurulmuştur. Önceleri, bu hanlıklar, Rus knezlikleriyle mücadele ederek bağımsızlıklarını korumuşlardır. 16. yüzyıldan itibaren Rus knezliklerinin birleşerek Çarlık Rusyası'nın oluşturulması ve teknolojik olarak da Rusya'nın gelişmesi, bu hanlıkların kaderini belirlemiştir. 1552 yılında Kazan Hanlığı Çar IV. Ivan/Korkunç Ivan tarafından işgal edilmiştir. Kazan Hanlığı'nın Rus egemenliğine girmesi, Ruslara İdil/Volga boyundan Hazar Denizi'ne ve Aşağı Ural sahalarına, Sibir ve Türkistan'a ulaşma imkânı sağlamıştır. 1556 yılında Astarahan Hanlığı, Moskova'nın eline geçmiştir. Böylece Ruslar, Kafkaslara, Terek Nehri boyuna ve diğer yandan Azak Kalesi'ne yakın bölgelere gelmişler ve Osmanlı Devleti ile komşu olmuşlardır. 30 sene kadar silâhlı mücadele etmelerine rağmen 1598 yılında Sibir Hanlığı da tamamen Rusların eline geçmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Sibirya üzerinden Çin'e, Türkistan üzerinden Hindistan'a, Kafkasya üzerinden İran ve Anadolu'ya ulaşmak isteyen Rusya, bu hedefe ulaşmak üzere çabalarını sürdürmüştür. 1593-1604 yılları arasında Sibirya tamamen Çarlık Rusyası'nın denetimi altına girmiştir. Astrahan ile Kırım arasında yaşayan Nogay Urugları, 1628'de Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlar, 1631'de Türk Kazak topluluğundan Küçük Cüz/Ordu, 1783'te Kırım, Rus egemenliği altına sokulmuştur. 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te Taşkent şehri, 1868'de Buhara Hanlığı, 1873'te Hive Hanlığı, 1876'da Hokand Hanlığı, 1884'te Türkmenistan ve diğer Türk bölgeleri asrın sonuna kadar Rusların eline geçmiştir. Çoğunlukla Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan ise 16 Mayıs 1878'de Çin egemenliğine girmiştir.

İdil/Volga-Ural Bölgesinde Bulunan Türkler

Tarihte Türk bölgesi olan İdil/İtil/Volga boyunda Türk Bulgar Devleti'nin ve bu devletin vârisi Kazan Hanlığı'nın yaşadığı yerdir. İdil-

Ural sahası Çarlık Rusyası tarafından ele geçirildikten sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne dâhil edilmiştir. 1990'lı yıllarda Rusya Fedarasyonu içinde kalmış olan bu bölgede üç Türk, üç Fin Cumhuriyeti ve on idari bölge/Oblast bulunmaktadır.

Tataristan Muhtar Cumhuriyeti

Kazan/İdil Tatarları, İdil-Kama Bulgarları ile 13. yüzyılda Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak/Kuman Türklerinin torunlarıdır. Türk boylarından olan Bulgarlar 7. yüzyılda bu bölgeye göç etmeye başlayıp 9. yüzyılda burada bir devlet kurmuşlardır. 922 yılında resmen İslamiyeti kabul eden İdil Bulgar Devleti, 1220'lerde Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın kurduğu Altın-Ordu/Altınorda Devleti'nin himayesine girmiştir. 1502'de Altın-Ordu/Altınorda Devleti'nin dağılmasından sonra bu bölgelerde Kazan Hanlığı (1537-1552), Kırım (1460-1783), Kasım (1445-1681), Astrahan (1466-1556), Sibir (1220-1598) hanlıkları ve bağımsız Nogay Urugları yer almıştır. Kazan Hanlığı içinde Türk-Çuvaşlar, Başkırtlar/Başkurtlar ve çeşitli Finli gruplar bulunmaktadır. Moskova Knezliği'nin güçlenmesinden sonra Kazan Hanlığı, Rusların egemenliği altına girmiştir. Siyasî, ekonomik ve dini baskıların sonucunda Kazan Tatarları, yurtlarını terk ederek doğuya bugünkü Başkurtistan'a/Başkırtisan'a, Urallara ve daha ileri göçmek zorunda kalmışlardır. Bir kısmı ise güneyde Aşağı İdil bölgesine göç ettirilmişlerdir. Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma baskılarına karşı direnmişler, her direnişleri yeni bir göçle cezalandırılmıştır. Bu direnişler sırasında bir kısmı da Türkiye'ye göç etmiştir. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra vadedilen sözlere güvenerek İdil-Ural Devleti'ni kurmuşlardır. Ancak Ruslar buna izin vermemiş, 23 Mart 1919'da Başkurt/Başkırt ve 27 Mayıs 1920'de Tatar Muhtar Cumhuriyetleri'ni kurarak Tatar Türklerini ikiye ayırmışlardır. İdil-Ural'ı küçük idari kısımlara bölmüşlerdir. Bolşeviklerin sözlerinde durmamaları üzerine Tatar-Başkırt komünistlerinin lideri Mirsait Sultan Galiev, kaybedilen haklarını geri almak ve Tatar, Başkırt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik, Çuvaş, Azeri gibi Türk ve Müslümanları içine alan "Turan Sosyalist Cumhuriyeti"ni kurmak üzere faaliyete geçmiştir. Ancak Galiyev kısa bir süre sonra Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1930'larda Stalin, Bolşeviklerle işbirliği yapan Tatar ve Başkırtları da öldürtmüştür.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yerini alan Rusya Fedarasyonu içinde Tataristan Muhtar Cumhuriyeti yer almaktadır. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti tarihi Kazan

şehridir. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti, Çuvasistan, Mari, Udmurt Fin Oblatları, Başkurdistan Cumhuriyeti, Ulyanovsk, Kirov, Orenburg, Kuybişev Rus Oblast/ idari bölgeleri ile çevrilidir. 68 bin kilometrekare yüzölçümüne ve üç buçuk milyon nüfusa sahiptir. Tatar Türkleri, İdil-Ural, Kırım ve Sibirya Tatarları olarak üç ana kola ayrılmışlardır. Siyasî ve coğrafî sebeplerle her grup kendi içinde yeniden ikiye ayrılmıştır. Rusya Fedarasyonu'na bağlı Tataristan Muhtar Cumhuriyeti, vatandaşları Rus kimliği ve pasaportu taşımaktadırlar. 1999 yılında aldıkları bir kararla Kiril alfabesi yerine Lâtin alfabesi kullanmaya başlamışlardır. Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nde ortaöğretimde eğitim dili Tatarca ve Rusçadır. Yüksek öğretim Rusça yapılmaktadır. Tataristan'da okuma yazma oranı yüzde yüz olarak tespit edilmiştir. Rusya Fedarasyonu'na bağlı muhtar cumhuriyette Rusya'nın izin verdiği ve imkân verdiği ölçüde çağdaş dünyada yerini alarak gelişmeye çalışan Türk ülkelerindendir.[347]

Başkurdistan /Başkırdistan Muhtar Cumhuriyeti

Tatarların bir kolu Başkurtlar/Başkırtlar, Kazan Hanlığı'nın Çarlık Rusyası'nın egemenliği altına girmesinden ve Bolşevik İhtilâli'nden sonra kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde, 1919'da ayrı bir otonom yapı altında isimlendirilmişlerdir. Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Ufo, nüfusu üç buçuk milyondur. Başkurt Muhtar Cumhuriyeti, Güney Urallardan batıya doğru Bella/İşimbay ve Kama Nehirlerine kadar uzanmaktadır. Bugün Rusya Fedarasyonu'na bağlı olan Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatarlar ve Başkırtlar Müslümandırlar. Başkırtların ve Tatarların bağımsızlıkları için Bolşevik İhtilâli döneminde büyük mücadele veren Ahmed Zeki Velidi Togan, takibata uğrayınca bölgeyi terk etmiş ve Türkiye'ye göç etmiştir. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, İstanbul Üniversitesinde uzun yıllar öğretim üyeliği yapmış, önemli eserler yazmış, değerli bir Türk tarihçidir.[348]

Çuvaşistan Muhtar Cumhuriyeti

Çuvaşlar 10-16 yüzyıllar arasında eski Türk boylarının İdil /Volga Bulgarıyla kaynaşmalarıyla şekillenmiş Türkçenin en farklı lehçesini konuşan Türk asıllı bir topluluktur. Bugünkü Çuvaşistan topraklarını da içine alan Kazan Hanlığı, 1552'de Rus Çarı Korkunç İvan tarafından yıkılmış ve bölge Rus egemenliğine girmiştir. "Çuvaş" adı, 16. yüzyılın ilk yarısında yazılan Rus kaynaklarında görülmektedir. Ruslara haraç ödemek zorunda kalan Çuvaşlar, topraklarını kaybederek

347. Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C. 20. s. 15-21; "Tataristan Cumhuriyeti" a.e. C. 20 s. 48-57.

348 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-21.

yoksullaşmışlardır. Bir kısmı Rusların yanında işçi olarak çalışmaya başlamış, bir kısmı Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Altın-Ordu/ Altınorda egemenliği altında yaşarken Müslüman olan Çuvaşlar, Rus hâkimiyetine girdikten sonra Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bolşevik İhtilâli'nden sonra 1920 yılında Sovyetler Birliği'nde Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 21 Nisan 1925'te Çuvaşların statüsü "Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olarak değiştirilmiştir. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti Rusya Fedarasyonu'na dâhil edilmiştir. Çuvaş Türkçesi, ana Türkçeden çok erken ayrılmasından dolayı diğer Türk lehçelerinden çok farklı ses değişiklikleri, özellikleri göstermektedir. Moğolca ve Fin-Ugor dillerine yakınlığı sebebiyle Türk dili olduğunun ispatlanması uzun zaman almıştır. Çuvaşların ataları olan Bulgar Türkleri/ Onogur Türkleri, miladın birinci yılında Orta Asya'dan ayrılmış ve batıya göç etmişlerdir. Çuvaşça, Türk dilleri arasında bu dönem özellikleri günümüze taşıyan tek Türk dili olma niteliğine sahiptir. Kendilerini "Çuvaş" diye isimlendirmektedirler. Çuvaşistan, Moskova'nın 600 km. doğusunda Orta Volga/İdil'in sağ kıyısında ve İdil'in kolları olan batıdaki Şura ile doğudaki Svigiya arasındadır. Mari, Tatar, ve Mordvin Cumhuriyetleriyle komşudur. Çuvaşistan'ın başkenti, Rus söyleyişi ile Çeboksarı, Çuvaşların telaffuzuyla Şupaşkar'dır. Çuvaşların nüfusu bir buçuk milyondur. Çuvaşistan'ın idari olarak 9 şehri ve 6 yerleşim birimi bulunmaktadır. Çuvaşistan'da Çuvaşlarla birlikte Tatarlar, Ruslar ve az sayıda diğer etnik gruplar yaşamaktadır. Çuvaşların bir bölümü de halen Tataristan, Başkırdistan ve Rusya Fedarasyonu içinde yaşamaktadırlar.[349] Çuvaşlar arasında üç dini inanç, eski Gök Tanrı dini, Müslümanlık ve Hristiyanlık yaygındır. Çuvaşlar, çok sayıda bilim adamı yetiştirmiş dikkat çekici bir Türk topluluğudur. 1991'den sonra kapalı toplumdan dünyaya açılmakta olan bir topluma dönüşmektedirler. Orta İdil/Volga-Kama Nehirleri ve Ural Dağları arasında yaşayan Tatar, Çuvaş ve Başkurt Muhtar Cumhuriyetleri ve komşuları Fin-Ugor Muhtar Cumhuriyetleriyle birlikte Rusya Fedarasyonu'nun Avrupa bölgesinde yaşamaktadırlar.[350]

[349] Doç. Dr. Emine Yılmaz, "Çuvaşlar ve Çuvaşça," a.e. C. 20 s. 110- 118.

[350] Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-21.

[351] Prof. Dr. Dionis Tanasoğlu, "Gagauzlar," a. e. C. 20. s. 249.

Gagavuz Özerk Cumhuriyeti

1989 sayımlarına göre isimleriyle anılan cumhuriyette ve Ukrayna, Moldova, Rusya Fedarasyonu, Kazakistan'da, Bulgaristan'ın Dobruca bölgesinde yaşayan Gagavuzlar 197.164 kişidirler. Ortodoks Hristiyan olan Balkanlar'a gelen Uzların/ Oğuzların devamı olan Gagavuzlar, Asparuh Bulgarları ve Deli Orman Türkleri diye de anılmaktadırlar. "Gagavuz" adının "Gök-Oğuz"; Hak-Oğuz[351] ve Selçuklu Sultanı

"Keykavus"un adlarında meydana gelen ses değişiklikleriyle oluştuğuna dair kabuller bulunmaktadır.[352]

Bizans yönetimi altında yaşamakta olan Gagavuzlar, Balkanlar'ın Osmanlı Devleti egemenliğine girmesiyle 14. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'ne bağlanmışlardır. Osmanlı Devleti, Gagavuzların yaşadığı bölgeyi önce Uzi Eyaleti daha sonra Uzi Sancağı yapmış ve diğer Hristiyanlara olduğu gibi Gagavuzların dini inançlarını yaşamalarına karışmamıştır. Osmanlı'nın Balkanlar'ı kaybetmesinden sonra da Uzi Sancağı Osmanlılara bağlı kalmıştır. Gagavuzların kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklardan sonra bir bölümü 1812'de Besarabya/Moldova bölgesine getirilmişlerdir. I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Uzi Sancağı Bulgaristan'ın eline geçmiştir. Gagavuzların bir kısmı Bulgaristan'da kalırken bir kısmı başka yerlere göç etmişlerdir. 1918 yılında Besrabya'yı/Moldova'yı Romanya Rusya'dan almış ve bu bölgedeki Gagavuzlar Romanya'nın egemenliği altına girmişlerdir.[353] Gagavuzlar II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin Moldava'yı Romanya'dan alması üzerine Rus yönetimine dâhil olmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1991 yılında Moldava Cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmıştır. Burada yaşayan Gagavuzların talebi üzerine 23/12/1994'te Moldava'nın kuzeybatı bölgesinde Özerk Gagavuz Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyet de Rus Fedarasyonu'nun liderliğinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na bağlıdır. Gagavuz Cumhuriyeti'nin nüfusu 200.000 kişi, başkenti Komrat'tır.[354]

Aşağı İdil/Volga ve Kırım Bölgesinde Türkler

Karaimler ve Kırımçaklar

Hazarların, Museviliği kabul ettiği dönemden günümüze gelen Karaim/Karay ve Kırımçaklar, 1945 yılında Almanların Kırım'ı işgaline kadar, Yevpatorya bölgesinde yaşamışlardır. İşgalden sonra Polonya, Ukrayna ve Litvanya'ya göç etmişlerdir. Nüfusları üç bin civarında olan Karaim Türklerinin bir kısmı da İsrail kurulduktan sonra oraya göç etmiştir. Musevilik hem etnik kimlik hem din adı olarak kullanıldığı için İsrail Karaimleri Türk olarak nitelendirilmemektedir.[355] Bugün Karaimler, Litvanya başta olmak üzere Kırım, Mısır, İsrail, Amerika, İsviçre, Fransa, İngiltere, Belçika, Kuzey Afrika, İspanya, İran, Ermenistan, Kafkasya, Güney Rusya ve Türkiye'de yaşamaktadırlar. Sayıları çok azalmış ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış bulunan Karaimlerin bir arada yaşamamaktan ve aynı toprakları paylaşamamaktan dolayı dil ve kültürleri kaybolmaktadır.[356]

352. Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C.20. s. 15-21.
353. Prof. Dr. Dionis Tanasoğlu, "Gagauzlar," a. e. C. 20. s. 249.
354. Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C. 20. s. 15-21.
355. Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C. 20. s. 15-21.
356. Yrd. Doç. Dr. İsmail Doğan, "Karaim Türkleri", a. e. C.20. s. 781-789.

Hazar Devleti kalıntılarından olan ve Karaimlerle birlikte Kırım'da yaşayan Kırımçaklar da Musevi Türk topluluğudur. Rus kaynaklarında diğer Yahudilerden ayırmak için "Kırımçak" adı, 18. yüzyılda bölgenin Rus hâkimiyetine girmesinden sonra 19. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır. Karaimlerle Kırımçaklar arasında bazı etnik farklılıklar vardır. Bugün Ukrayna'ya bağlı Özerk Cumhuriyet statüsünde bulunan Kırım'da 800 Karaim ve 650 Kırımçak yaşamaktadır.[357]

Kırım Özerk Cumhuriyeti

Osmanlı Rus-Savaşı'ndan sonra 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesinden çıkarılmıştır. 1783'te Çarlık Rusyası'nın işgaline uğrayan Kırım halkı yapılan büyük baskıya dayanamamış, büyük bir bölümü 1792 ile 1902 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Çarlık Rusyası 19. yüzyılın sonlarında Kırım'a Rus, Bulgar, Alman ve Ukraynalı göçmenleri iskân etmiştir. Bolşevik İhtilâlinden sonra Kırım Tatarları bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de sonuç alamamışlardır. 1920 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne bağlı Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. II. Dünya Savaşı'nda Aralık 1941'de Kırım, Almanlar tarafından işgal edilmiştir. Almanların yenilgiye uğramasından sonra Sovyet Rusya, Almanlarla işbirliği yaptıkları iddiasıyla sekiz halkı Orta Asya ve Sibirya'ya sürmüştür. Nüfusları bir buçuk milyon civarında olan Türk halklarından Kırım Tatarları, Kafkasya'da yaşayan Karaçay ve Balkarlar/Malkarlar, Güney Gürcistan'da yaşayan Ahıska/ Mesket/Meshet Türkleri, diğer Kafkasya halklarından Çeçenler ve İnguslar, İdil/Volga boylarında yaşayan Almanlar ve Kalmuklar 1944 yılında sürgün edilmiş ve zorunlu iskân edildikleri kampların yerleri devlet sırrı olarak uzun yıllar gizlenmiştir. 1957 yılında bu halklardan Karaçay, Balkar Türkleri, Çeçenler, İnguşlar ve Kalmukların hayatta kalabilenlerinin yurtlarına geri dönmelerine izin verilmiştir. Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri ve Almanlara bu hak verilmemiştir.[358] 18 Mayıs 1944'te bir gecede Kırım Tatarlarının tamamı hayvan taşınan katarlarla yurtlarından bilinmeyen bir yere doğru yola çıkarılmıştır.[359]

30 Temmuz 1945'te, Muhtar Kırım Sovyet Cumhuriyeti ilga edilmiştir. Kırım, Rusya Sosyalist Fedaratif Sovyet Cumhuriyeti adıyla eyalet hâline getirilmiştir. Kırım 1954 yılında Sovyet Sosyalist Ukrayna Cumhuriyeti'ne verilmiştir. Kırım Tatarları, kendilerine yapılan haksızlıklara karşı direnmeye çalışmışlar, her direnişleri büyük cezalarla sonuçlanmıştır. 1965-67 yılları arasında Mutafa Cemilev/Cemiloğlu liderliğinde yürüttükleri imza kamyasından sonra Mustafa Cemiloğlu

357 Yrd. Doç. Dr. İsmail Doğan, "Kırımçaklar", a. e. C. 20. s. 790-795.

358 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C. 20. s. 15-45.

359 Dr. Kemal Özcan, "Kırım Türklerinin Sürgünü," a. e. C. 20. s. 205-221.

başta olmak üzere bazı Kırım Tatarları hapsedilmiştir. Kırım Tatarlarına yapılanın haksız olduğu da kabul edilmiştir, ancak olumlu bir gelişme olmamıştır. 1964'te Almanlar, 1968'de Ahıska/Mesket Türklerine haksızlık yapıldığı kabul edilmekle beraber yurtlarına dönüş izni verilmemiştir. 1969 yılında büyük mücadelelerle hayatta kalan Kırım Tatarlarından bin kişi Kırım'a geri dönmeyi başarabilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra dünyanın çeşitli yörelerindeki Kırım Tatarlarından bir bölümü yurtlarına dönmüş ve burada bir Milli Meclis oluşturarak Ukrayna'ya bağlı olan yurtlarını yeniden canlandırmak için çalışmaktadırlar. 1995 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu'na bağlı olan Ukrayna, Kırım'da çoğunluk olarak yaşayan Rusların baskısıyla Kırım yarım adasına "Özerk Kırım Cumuhuriyeti" adıyla özerklik vermiştir. Kendi yurtlarında azınlık konumuna düşürülen, Türkiye ve Özbekistan başta olmak üzere çeşitli ülkelerde yaşayan Kırım Tatarları mağduriyetlerini gidermek için çaba harcamaktadırlar. [360]

Kafkasya Türkleri/Türkmenleri

Kafkasya, tarihin başlangıcından itibaren doğudan batıya göçlerin yaşandığı önemli bir coğrafî bölgedir. Türk boyları Asya'dan batıya göçlerini büyük ölçüde bu coğraya üzerinden gerçekleştirmiş ve bölgeyi dönem dönem yurt edinmişlerdir. Bu sebeple Sakalar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenek ve Uzlar, Selçuklu ve Osmanlıların kalıntıları bu coğrafyada çeşitli biçimlerde yaşamlarını sürdürmektedirler. Kumuk, Karaçay-Malkar/Balkar, [361] Nogay, [362] Kafkasya/Stavropol, [363] Kundur Türkmenleri bu bölgede bugüne kadar kendi kimliklerini muhafaza ederek günümüze ulaşmışlardır. Bu Türk boyları, bugün Rusya Fedarasyonu'na bağlı Krasnodarsk ve Stavropolks Krayları, Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Kabardin, Balkar, Severo-Ossetin Cumhuriyeti, Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ve Dağıstan Cumhuriyeti[364] adıyla anılan idari bölgelerde yaşamaktadırlar. [365]

"Kafkas" kelimesi ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın adı olarak da kullanılmaktadır. Karadeniz'le Hazar Denizi arasında Kafkas sıradağlarının üzerinde yer alan bu coğrafyada binlerce yıldan beri etnik kökenleri ve dilleri birbirinden farklı yirmiden fazla etnik grup ortak coğrafya, ortak soyokültür ve ortak kaderi paylaşarak kendi aralarında bir bütünlük meydana getirmişlerdir. Kafkasya'nın iç bölgesinde Abhazlar, kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkez boyları, Abazalar ve Kabardeyler; Orta Kafkaslar'ın yüksek bölgelerinde yaşayan Karaçay-Malkarlar; onların doğusunda Osetler. Kafkasya'nın doğu kısımlarında Çeçen-İnguşlar, Hazar Denizi kıyılarına kadar olan ovalar ile dağlık alanlarda yaşayan Kumuk, Avar, Lezgi,

360 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C.20. s. 15-45.

361 Dr. Ufuk Tavkul, "Karaçay-Malkar Dili ve Edebiyatı," a. e. C. 20. s. 565-577.

362 Nesrin Güllüdağ, "Nogay Türkleri," a. e. C. 20. s. 556-564.

363 Prof. Dr. Ali Duymaz, "Kuzey Kafkasya Türkmenleri," a. e. C. 20. s. 539-548.

364 Kemal Özden, Dağıstan'da Millî Hareketler ve Türkler," a. e. C. 20. s. 549-555.

365 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-45.

Lak, Dargı, Tabasaran, Agul, Tsabur gibi Dağıstan kabileleri; Kafkas kültür alanını meydana getirmişlerdir. Bu halkları birbirinden ayıran dilleridir. Kafkasya halkları Türk, İran ve Kafkas dil ailelerine mensup lehçeleri konuşmaktadırlar. Kafkasya'da Rusya Fedarasyonu'na bağlı Abhazya, Adigey-Kabardey, Karaçay-Malkar, Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan bölgeleri yer almaktadır.

Ahıska/ Meshet/Mesket Türkleri

Kafkas kültür alanına ve Kafkas etnik gruplarına dâhil olmayan Kafkasya'nın kuzey bozkırlarına yerleşmiş olan Nogay Tatarları ve Stavropol Türkmenleri ve Kafkas ötesinde yer alan Gürcistan'ın Meshetiya bölgesinde yaşayan Ahıska Türkleri, Kafkasya çevresinde yaşayan başlıca Türk gruplarındandır. [366] Ahıska şehri Türkiye'nin kuzeydoğusunda Ardahan ile Gürcistan sınırında Gürcistan egemenliği altına girmiş eski bir Türk şehridir. Türkiye sınırına 15 km. mesafede bulunan Ahıska karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlıdır. Ahıska milattan önceden beri önemli bir yerleşim ve ulaşım merkezi olmuştur. Huriler, Urartular, Kimmerler ve Sakalar bu bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. M.Ö. 4. yüzyıl sonlarında Büyük İskender, Kafkaslar'a geldiğinde bu bölgede yaşanan Kıpçak ve Bun Türkleri, İskender'e karşı direnç göstermişlerdir. Daha sonra Alanlar ve Romalılar bölgede egemenlik kurmuşlardır. Bölge 6. yüzyılda Hazarların hâkimiyetine girmiştir. Bölgede milattan önceden itibaren sürekli Türk nüfusu yaşamıştır. 1068'de Kıpçaklar, Rus knezlerini yenilgiye uğratarak güney Rusya'ya yerleşmişlerdir. 1080'lerde Balkaş Gölü'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan topraklara Kıpçakeli/ Komania denmiştir. Kıpçakların bir kısmı Kırım'a yerleşmiş, diğer bir kısmı Kafkaslar'a doğru inmiştir. Bu bölge, daha sonra kurulan Altın-Ordu Devleti toprakları içinde yer almıştır. 12. yüzyılın başlarında Gürcü kralının İran ve Selçuklularla savaşacak ordusu olmadığı için Kıpçaklarla anlaşmış ve 45 bin Kıpçak ailesi Kür ve Çoruh nehirleri kıyılarına yerleşmiş ve Gürcü Devleti için güçlü bir ordu kurmuşlardır. Gürcistan Devleti içinde giderek Kıpçak/Kuman nüfusu artmış ve Kıpçaklar, orduda, bürokraside, siyaset ve maliyede güç sahibi olmuşlardır. Atabek görevlerini de üstlenen Kıpçak Türkleri bir süre sonra bağımsız olma çabası göstermişlerdir. Ahıska bölgesi Atabeyi bağımsızlığını kazanmış ve Osmanlılarla yakın münasebetler kurmuştur. 1500'lü yılların başlarında Artvin, Ardahan Ahıska Beyi, o tarihlerde Trabzon Sancak Beyi olan Şehzade Yavuz Selim'e kendi askeriyle öncülük ederek Batı Gürcistan'ın Osmanlı hâkimiyetine

[366] Dr. Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", a.e. C. 20. S. 489-519.

girmesine yardımcı olmuştur. 1514 yılında Çaldıran Seferi'ne yiyecek yardımı yapmıştır. Ahıska Atabeyliği 310 yıl hüküm süren Anadolu'nun en uzun ömürlü beyliğidir. Osmanlı Devleti bölgeyi hâkimiyeti altına aldığında Ahıska Atabekleri Hükümeti'nin sınırları Azgur'dan Kars, Artvin, Tortum, İspir ve Erzurum'a kadar uzanmaktadır. Osmanlı fethine kadar büyük çoğunluğuyla Ortodoks Hristiyan olan Kıpçaklar, gönüllü olarak Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Çarlık Rusyası'nın 16. yüzyıldan itibaren başlayan yayılma ve büyüme siyaseti sonucunda yapılan Osmanlı-Rus Savaşı'nda 28 Ağustos 1828 günü Ahıska, bütün direnişlere rağmen Rusların eline geçmiştir. Bolşevik İhtilâli'nden sonra Sovyet Cumhuriyeti hâline gelen Gürcistan'daki Ahıska Türklerine hiçbir hak tanınmamıştır. Ahıska Türkleri II. Dünya Savaşı devam ederken 15 Kasım 1944'te bir gece yarısı birkaç saat içinde Sibirya, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a sürülmüşler, direnenler öldürülmüştür. Ahıska bir gecede bütünüyle Türk nüfusundan arındırılmıştır. Bugün nüfusları 500.000 kadar olan Ahıska Türkleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Ukrayna, Sibirya ve Kuzey Kafkas ülkelerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. 1990'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra pek çok azınlık haklarında göreceli iyileştirmeler sağlanmıştır. Ancak Ahıska Türklerinin yurtlarına dönüşlerine, Rusya Federasyonu'na bağlı Gürcistan Muhtar Cumhuriyeti izin vermemektedir. Ahıska Türkleri, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerine sadakatları sebebiyle Stalin tarafından cezalandırılmışlardır. [367]

[367] Yunus Zeyrek, "Ahıska ve Ahıska Türkleri," a. e. C. 20. s. 520-531.

SİBİRYA'DA TÜRK HALKLARI

Tarihi kaynaklarda 13. yüzyıldan itibaren kullanılan "Sibir" kelimesi, bir görüşe göre Moğolcadaki sık orman karşığındaki kelimeden gelmektedir. Diğer bir görüşe göre bu kelime 463 yıllarında Batı Sibirya'da Tobol ve İşim Nehirleri arasına yerleşen Sıvır/Savar/Suvar / Subar Türklerinin ismi ile bağlantılıdır. Sibir adı örceleri Obi Nehri'nin orta ve aşağı kısımları için kullanılırken Rus hâkimiyeti genişledikten sonra İrtiş boylarından Baykal Gölü'ne kadar olan bölgeyi de kapsamış, daha sonra Kamçakya'ya kadar uzanan bütün Kuzey Asya Sibir/Sibirya olarak adlandırılmıştır.[368] Bugün Sibirya, Rusya Federasyonu'nun on iki milyon kilometrekarelik yüzölçümüyle Asya'daki en büyük bölümüdür. Ural Dağlarından Bering Körfezi'ne kadar uzanan Sibirya, Doğu, Batı ve Uzak Doğu adlarıyla üç ekonomik bölgeye ayrılmıştır. Sibirya'da beş grup yerli halk yaşamaktadır. Batı Sibirya Tatarları, Altaylar, Hakaslar, Şorlar, Tuvalar / Soyot / Uranhay, Yakutlar ve Dolganlar Sibirya'da yaşayan yerli Türk halklarıdır. Köktürk, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları dönemlerinde de bu bölgeye göçler olmuştur. Moğollar, Kazaklar, Nogaylar, Özbek ve Uygurlar Sibirya Türklerinin şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Sibirya'da Türklerden başka Fin-Ugor kavimleri, Moğolların Buryat kabilesi, Tunguz halkları ve Paleoasya kavimleri Sibirya'nın yerli halklarıdır. Bu halklarla beraber, Ruslar ve Ukraynalılar da Sibirya'da yaşamaktadırlar.

Türklerin ilk yurtlarından olan ve Proto-Türklerin yaşadığı Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bölgesinde, Ob-Abakan, Yenisey kaynak ve havzalarında yaşayan çeşitli Türk boyları Sibirya Türkleri veya Altay Türkleri olarak isimlendirilmektedir. Bu bölgedeki Türkleri inceleyen bilim dalı "Altaistik", bilim adamları da "Altaist" olarak nitelendirilmektedir. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Proto-Türklerin bir bölümü Altay-Sayan Dağlarının batısındaki Tuva, Minusinks, Abakan bölgesinden doğu ve batı olmak üzere iki yöne göç etmişlerdir. Bugün, genellikle İdil/Volga-Ural, Türkistan ve Kafkasya'nın dışında kalan bölgede yaşayan Türkler, Sibirya Türkleri olarak adlandırılmaktadır. Altay-Sayan dağlık bölgesinde ilk Türk yurtlarında yaşayan Türkler ise genellikle Altay Türkleri olarak isimlendirilmektedirler. Sibirya Türklerinin toplam sayısı bir milyon civarındadır ve nüfus yoğunluklarına göre Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Şor, Dolgan boyları, Sibirya Tatarları ve Sibirya Buharalıları olarak sıralanabilir.[369] Çeşitli Türk boylarının buluştuğu nokta olan Sibirya'da Türk dili Oğuz, Kıpçak, Karluk ve Uygur Türkçelerinin birbirine karıştığı bir yapıya sahiptir. İklim şartları ve Rus egemenliği altında kapalı yaşamalarından dolayı arkaik dil özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Bu şartlar Gök Tanrı dini/Şamanist özelliklerini de korumalarını sağlamıştır.[370]

[368] Leysen Şahin, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi," a. e. C. 20. s. 734-742.

[369] Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a. e. C.20. s. 15-45.

[370] Leysen Şahin, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", a.e. C. 20. s. 734-742.

Yakut/Saka/Saha Muhtar Cumhuriyeti/Saha Eli

Toprak büyüklüğü açısından Türk cumuhuriyetleri içinde en geniş topraklara sahip olan Saha/Yakut Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içinde, Kuzeydoğu Sibirya'da Kuzey Buz Denizi'ne dökülen Lena, Yanaindigirka ve Kolima Irmakları arasında yer almaktadır. Kuzeyden Laptevler Denizi ve doğudan Sibirya Denizi, bu nehirler vasıtasıyla çıkışa sahiptir.[371] Başkenti Yakuts olan Yakutistan'ın nüfusu iki milyon civarındadır. Yakutistan, doğusunda Orta Sibir Dağları, kuzeybatısında Doğu Sibir Dağları bulunmaktadır. Ülkenin % 20'si kuzey kutbundadır ve üçte ikisi dağlarla kaplıdır. Güneydeki göller yöresi hariç toprakları tamamen buzlarla kaplıdır. Çok soğuk ve elverişsiz bir iklime sahip Yakutistan/Saha Yeri'nin topraklarının %1'1 tarıma uygundur. Bu sebeple balıkçılık ve ormanlardan kürk hayvanı avcılığı, Ren geyiği yetiştiriciliği yapılmaktadır. Yeraltı kaynakları zengin olduğundan altın ve elmas başta olmak üzere çeşitli madenler çıkarılarak üretime sunulmaktadır. Halkın çoğunluğu yaşamaya elverişli olan Orta Lena- Aldan ve Vilcuc havzalarına yerleşmişlerdir.[372]

Sahalara/Sakalara, "Yakut" adını Tunguzlar vermiş, kendileri ise "saxa" demişlerdir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu "saha" ve "yaka" kelimelerinin uc, kenar anlamına gelen aynı kelime olduğunu ifade etmiştir. Türkçe lehçelerde y-/s-; -k/x-/-h değişmesi ola gelen değişikliklerdendir. Yakut söylenişindeki sondaki t sesi çoğul ekidir. Çarlık Rusyası döneminden itibaren Sahalara, Yakut denmiştir. 1990 yılında bağımsızlıklarını kazandiktan sonra Sahalar "Yakutistan" yerine kendi yurtlarını "Saha Yeri" ve devletlerinin adını da Saha Cumhuriyeti olarak değiştirmişlerdir.[373]

Yakutlar/Sahalar bugün yaşamakta oldukları topraklara 13-14 asırlarda Baykal Gölü çevresinden gelmişlerdir. Yakutların/Sahaların ataları Tölös Türk boyları ve Kıpçak boylarıdır. Çarlık Rusyası 1617 yılından itibaren Sahalarla iletişim kurmuş, önce kürk vergisi almak için baskı yapmış daha sonra başka vergiler de koyarak etki alanı içine almıştır. 1720 yılından itibaren Hristiyanlaştırma çalışmaları başlamış, 19. yüzyılın sonlarında Yakutların/Sahaların büyük bir kısmı Hristiyanlığı kabul etmiş ve Rus isimleri kullanmaya mecbur edilmişlerdir. Ancak eski Türk dini olan Gök Tanrı dinini gelenek olarak yaşatmaya devam etmişlerdir. 19. yüzyılın sonların Çarlık Rusya'ının bu bölgeye siyasî sürgünler yollamaları Saha aydınlarının ufukların genişletmiş ve bağımsızlık inançlarını güçlendirmiştir. 1917 Ekim İhtilâlinden sonra Yakutlar Bolşevik İhtilâlini karşı direnişe geçmişlerse de sonuç ala-

371 Anar Somuncuoğlu. "Saha Cumhuriyeti", a.e. C. 20. s. 119-132.

372 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", a. e. C. 20. s. 15-45.

373. Doç. Dr. Fatih Kirişçioğlu, "Sahâlâr (Yakutlar) ve Saha Türkçesi", a. e. C. 20 s. 133-140.

mamışlardır. 1919 yılında Bolşevikler Yakutistan'ı/Saha Yeri'ni da denetim altına almışlardır. Sovyet Sosyalist Yakut Cumhuriyeti kurulmuş ve Sovyetler Birliği'ne bağlanmıştır. Zor geçen 70 yıldan sonra Sovyetler Birliği dağıldığında Sahalar da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Rusya Federasyonu'na bağlı fedaratif bir cumhuriyet hâline gelmişlerdir.[374]

Yakut Türk Dili de Çuvaşça gibi Türk lehçelerinin en farklı olanıdır. Kelime hazinesinde arkaik Türkçe kelimeler, Moğolca ve diğer dillerden alınan kelime sayısı oldukça yüksektir. Yakutların "Olongho" adlı destanları, tanınmış yazarları Oyunski tarafından yazılı edebiyata kazandırılmıştır.[375] Sahaların yazılı edebiyatları 19. yüzyıldan itibaren gelişmiştir. Kendilerini, "Saha/Saka" olarak isimlendiren Yakutlar/Sahalar için tarihteki Sakaların, kapalı bir topluma dönüşerek günümüze gelen torunları oldukları hem kendileri hem de bazı araştırıcılarca kabul edilmektedirler.

Tuva Özerk Cumhuriyeti

"Tuva" kelimesinin 4. yüzyılda Çin'in kuzeyinde devlet kuran Toba / Tabgaç / Tavgaç Devleti'nin adıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde kendileri Tıva, bazı Türk boyları ise Tofa, Tuba demektedirler. 1920'lerde Uranhay/Uryanhay ve Soyot kelimeleri de kullanılmıştır. Günümüzde Rusya Fedarasonu içinde yer alan Tuva Federatif Cumhuriyeti'nin güneyinde Moğolistan, kuzeyinde Krasnoyarks ve Hakas Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Cumhuriyeti bulunmaktadır. Nüfusu yarım milyona yakındır.[376]

Tuvaların, Orta Asya ve Sayan-Altay topraklarında M.Ö. 3.-2. yüzyıllarda "Tıvalılar" adıyla yaşadıkları bilinmektedir. M.Ö. 2000'lerden itibaren sırasıyla Orta Asya'da, Güney Sibirya'da ve bugünkü Tuva topraklarında Hunlar, Dinliler/Dinlinler/Tinglinler, Vusunlar, Tölösler, Azlar, Çikler, Uygurlar, Kırgızlar ve diğer Türk boyları yaşamışlardır. Tuvaların kültüründe bu geçmişin izleri tespit edilebilmektedir. Tuvalar M.S. 6-8. yüzyıllarda Köktürk hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Köktürk Kağanlığı'nın 582 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünmesinden sonra Altay, Tuva/Tıva, Moğolistan ve Baykal Gölü arasındaki topraklar Doğu Köktürk Kağanlığı egemenliği altında kalmıştır. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Tuvalar, Uygur egemenliği altında girmişlerdir. 840 yılında Kırgızlar, Tuvaların da desteği ile Uygur Kağanlığı'nı yıkmışlardır. Uygur Ka-

374 Anar Somuncuoğlu, "Saha Cumhuriyeti," a. e. C. 20. s. 119-132.

375 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-45.

376 Yrd. Doç. Dr. Ekrem Arıkoğlu, "Tuva'nın XX. Asır Siyasi Tarihi", a.e. C. 20. s. 173-179.

ğanlığı'nın yerini alan Kırgız Kağanlığı döneminde Tuva toprakları bu devletin egemenliği altına girmiştir. 1207 yılında Cengiz Han'ın büyük Oğlu Coci/Çoci/Çuçi tarafından Cengiz Türk-Moğol İmparatorluğu hâkimiyetine girmişlerdir. Yaklaşık beş yüz yıl kadar süren Moğol hâkimiyeti döneminde Tıva/Tuva kültürü, büyük ölçüde Moğol kültüründen etkilenmiştir. Mançu ve Çin istilacılarının kurduğu Mançu Devleti 1758 yılında Tıva/Tuva topraklarını sömürge hâline getirmiştir. 1912 yılında Çin'de Mançu hanedanı yıkılıp, cumhuriyet kurulunca Tuvalılar bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bolşevik ihtilâlinden sonra 1919'da Tıva/Tuva Rusların himayesine girmiştir. 1944 yılında Tıva Halk Cumhuriyeti Sovyet Birliği'ne bağlanmıştır. 1990 yılında Tıva/Tuva'nın Rusya Fedarasyonu'na bağlı federe bir cumhuriyet olması kabul edilmiştir. Tuva Federe Cumhuriyeti'nin resmi dini Budizm olmakla beraber halkın büyük bir çoğunluğu eski Türk dini olan Kök/Gök Tanrı dinine mensupturlar. Budizmin Tibet'teki üslubu olan Lamaizm'de Tuvaların gelenek ve pratikleri arasında yaşatılmaktadır. Tuva Türk lehçesi eski Türkçenin ses ve yapı özelliklerini günümüze en iyi şekilde taşımakla beraber Rusça, Moğolca, Tibetçe, Çince ve Mançurca kelimeleri de bünyesine almıştır.[377] Tuvalılar zengin bir sözlü edebiyat geleneğine ve gelişmekte olan yazılı edebiyata sahiptirler.

Batı Sibirya Tatarları

Obi ve İrtiş nehirleri vadilerinde Tobolks, Tümen, Tomsk ve Baraba'da yoğun olarak yaşayan Batı Sibirya Tatarları, bu şehirlerin isimleriyle de anılmaktadırlar. Gene bu bölgede hangi tarihte buraya geldikleri bilinmeyen Buharalılar da vardır ve "Sibiryalı Buharalılar" adıyla anılmaktadırlar. Bölge petrol ve gaz kaynakları açısından çok zengindir. Rusya Fedarasyonuna bağlı olan Batı Sibirya halkları Rus yönetimi altında yaşamaktadırlar.[378]

Hakasya Muhtar Cumhuriyeti

Hakaslar Güney Sibirya'da Sayan Dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda yaşayan Türkçe konuşan Türk-Kırgız kökenli bir halktır. Hakaslar Rusya Fedarasyonu içindeki Hakasya Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Hakaslarla ilgili en eski tarihi belgeler 13. yüzyıla kadar inmektedir. Hakasların Kırgız, Moğol ve Çungar/Zungar devletleri egemenliğine girdikleri kaydedilmiştir. Hakas Türkçesi, Türk dili ailesinin Uygur grubuna dâhildir. Hakasların sözlü edebiyat gelenekleri çok zengindir. Özellikle müzik ve şiir alanlarında dikkat çekici bi-

[377] Hayat Aras, "Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi," a. e. C.20. s. 189-193.

[378] Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-45.

[379] Dr. David G. Anderson, "Hakaslar," a.e. C. 20. s. 200-204.

rikime sahiptirler. Eski Türk dini Gök Tanrı dinine/Şamanizme inanmaktadırlar.[379] Hakasya Cumhuriyeti, Yenisey Irmağı'nın yukarı kesimindeki, Hakas-Minusin Havzası'nın batısında yer almaktadır. Köktürk, Uygur ve Kırgız Kağanlıklarının yaşamış olduğu bu topraklarda Orhun alfabesiyle yazılmış anıtlar, Hakasların ataları olan Yenisey Kırgızlarına ait yazıtlar, Türk kurganları ve balballar gibi tarihe ışık tutacak eserler bulunmaktadır. Hakasya'da Rus nüfusu çoğunlukta Türk nüfusu azınlıktadır.[380] Çin kaynakları, Yenisey Kırgızlarına Heges dedikleri için zaman içinde burada yaşayan Kırgız ve Sagay boyları Hakas olarak anılmıştır. 90 bin civarında nüfusa sahip Hakasların yaşadığı Hakasya Cumhuriyeti, batıda Kemerovsk Oblestı, güneyde Altay Muhtar Bölgesi ve Tuva ile sınırdaştır.[381]

Altay Muhtar Cumhuriyeti

Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan Altay Türkleri Güney ve Kuzey Altaylar olarak iki gruba ayrılmaktadırlar. Güney grubunda Altay-kişi, Telengit ve Telüt, kuzey grubunu ise Tuba, Kumandı ve Çalkandı Türkleri oluşturmaktadır.[382]

Rusya Federasyonu Altay Kray'ına bağlı Altay Cumhuriyeti'nde Altay Türklerinin nüfusu 1979 sayımlarına göre 60.000 civarındadır. Gök Tanrı Dini/Şamaniz'e inanan Altay Türkleri kaynaklarda Hristiyan ortodoks olarak görünmektedirler. Ren geyiği, sığır ve at besiciliği yapmaktadırlar. Balıkçılık, arıcılık ve avcılık da yaygın uğraşlar arasındadır. Altay Cumhuriyeti'nin başkenti Gorno-Altaysk'tır. Bu şehrin eski adı Ulala'dır ve Sovyet döneminde Oyrat-Tura adı verilmiştir. Altay Cumhuriyeti, Altayların en dağlık bölgesinde bulunmaktadır. Kuzeyinde Kemerovsk Oblast'ı, kuzeybatısında ve doğusunda Hakas ve Tuva cumhuriyetleri, güneyinde Moğolistan ve Çin, güney batısında Çin bulunmaktadır.[383] Altay Dağları, Kazakistan ve Moğolistan bozkırlarının ve Sibirya ormanlarının birleştiği yerde Asya kıtasının ortasında yer almaktadır. Altay'daki doğa güzelliği, 2001 yılında Altay ve Katun Milli Parkları, Teles Gölü, Beluha Dağı ve Ukok Ploskogoryesi ile UNESCO Dünya Tabiat Mirası'na dâhil edilerek tescil edilmiştir. Bu bölgede yaşayan çeşitli Türk boyları Altay genel adıyla adlandırılmışlardır. Bugünkü Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin toprakları, tarihte Sakalar, Hunlar, Köktürkler, Uygur ve Kırgızların kurduğu devletlerin hükümranlık alanları içindedir. 12. yüzyıldan itibaren Cengiz Han ve halefleri bu bölgeye hâkim olmuşlardır. 15. yüzyılda Altay, Cungarya etkisine girmiştir. 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Çarlık Rusyası ile mücadele eden Altay Türkleri 19.

■

380 Anar Somuncuoğlu, Hakasya Cumhuriyeti", a.e. C. 20. s. 195-199.

381 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", a.e. C. 20. s. 15-45.

382 Dr. İbrahim Dilek, "Altay Türklerinin Edebiyat Tarihi", a.e. C. 20. s. 149-159.

383 Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", a.e. C. 20. s. 15-45.

yüzyılın sonlarında bütünüyle Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir. Güney Sibirya Türkleri bağımsız birleşik bir devlet kurmak için çaba harcamışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Boşevik İhtilâli'nden sonra Ruslar, Hakas ve Oyrot otonom bölgeleri kurmuşlar, ardından gelişen olayların etkisiyle Oyrot Otonom Bölgesi'nin adını Dağlık Altay Otonom Bölgesi olarak değiştirmişlerdir. Sovyetler'in dağılma sürecinde Dağlık Altay Cumhuriyeti de Rusya Fedarasyonu'na bağlı olarak şekillenmiştir.[384] Altay Türklerinin de kendileriyle aynı durumda olan yurtları işgal edilmiştir. Diğer pek çok Türk grubu gibi Altay Türkleri de geçmişte uğradıkları haksızlıkları aşarak çağdaş dünyanın bir parçası olmak ve bağımsızlıklarına kavuşma mücadelelerini sürdürmektedirler.

Şorlar ve Dolganlar

Nüfusları 16.500 civarında olan Şor Türklerinin büyük bir çoğunluğu Rusya Fedarasyonu'nun Kemorov eyaletinde, Novokuznetsk çevresinde, Hakasya ve Gorno Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Şorların az bir bölümü ise Orta Asya, Kazakistan, Ukrayna, Gürcistan, Litvanya, Letonya ve Gürcistan'a yerleşmiştir. Yerleşik bir hayat sürmekte, demircilikteki ustalıklarıyla tanınmaktadırlar. Tarım ve hayvancılık yaparak geçimlerini sağlamaktadırlar. Hristiyan olan Şorlar, Gök Tanrı dini döneminden Kuday, Ayna, Ülgen, Erlik gibi kozmik mitlerini hatırlamaktadırlar. Tanrıça Umay, dünyanın üç katlı oluşu ve animistik görüşler bugün de kültürlerinin içinde yaşamaktadır.[385] Şorların konuştuğu Türk lehçesi Hakasça ile Altayca arasında yer almaktadır. Kuznets/Mrass/Kondom Tatarları/Abalarlar/Şorlar gibi çeşitli isimlerle anılmışlardır. "Şor" adı 1930'lu yıllarda Sovyet döneminde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sibir Hanlığı'na dâhil olan Şor bölgesi, 16. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetine girmiştir.[386]

Rusya Fedarasyonu Krasnoyarsk Krayı'na bağlı yaşayan Taymur /Dolgan -Nenets/Dolganlar'ın nüfusu 6 000 civarında olan küçük bir Türk gruptur. Az sayıda Dolgan'ın Yakut ve Hakas Cumhuriyetlerinde yaşadıkları bilinmektedir. Yakut/Saka/Sahaların bir boyu olan Dolganlar da kendilerine "Saha" demektedirler. Sibirya Türkleri, Türklerin ilk yurtlarından göçmeden bugüne gelen nesilleri içinde barındırmaktadır.[387]

[384] Anar Somuncuoğlu, "Altay Cumhuriyeti," a. e. C. 20. s. 141-148.

[385] Doç. Galina M. Patruşeva, "Şorlar,", a. e. C. 20 s. 752-759.

[386] Leysen Şahin, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", a.e. C. 20. s. 734-742.

[387] Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", a.e. C. 20. s. 15-45.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE TÜRKLER

Sincan Uygur Özerk Bölgesi/ Doğu Türkistan

Uygurların yurtları Çin Halk Cumhuriyeti'nin egemenliği altında olan Doğu Türkistan'dır. Çinliler bu bölgeye Sinkiang/Sincan Özerk Bölgesi / Yeni Eyalet olarak tanımlamışlardır. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun üyesi olan Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a da çeşitli dönemlerde bu komşu ve akraba topraklara göç etmiş sınırlı sayıda Uygur bulunmaktadır.

Uygur Devleti, Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra 9. yüzyıl ortalarında Orhun bölgesini terk eden Uygurlar, Turfan yöresinde İdikut Devleti'ni kurmuşlar ve Kaşgar bölgesinde diğer Türk boylarıyla birleşerek Karahanlı Devleti'nin kuruluşunda yer almışlardır. Bugün Doğu Türkistan'da yaşanan Uygurlar, İdikut ve Karahanlı devletlerinde yer alan Uygurların torunlarıdır. 15. yüzyılın sonlarında 16. yüzyılın başlarında kuzeydeki Kıpçak Bozkırlarından Türkistan'a göç eden Altın-Ordu Devleti'ne mensup Türk gruplardan Çu Nehri kıyısına yerleşenleri "Kazak", Maveraünnehir'in Tarım bölgesine yerleşenleri "Özbek" olarak anmışlardır. Aynı yüzyılda Çağatay Hanlığı'nın izniyle Moğol-Oyratlarla birlikte Kırgızlar Tanrı Dağlarına, Issık Gölü çevresine gelmişlerdir. Kazaklar ve Kırgızlar Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna yerleşirken, Çağatay oğulları ve onlara bağlı Moğollar Türkistan'ın güneyine/Altışehir'e kaymışlardır. Güneye yerleşen Oyratlar ve Kalmukların Altışehir'e hâkim oldukları dönemde Kaşgar, Hoten ve Yarkent'teki nehir kıyılarında ve Lopnor Gölü çevresinde yaşayan Dolanlar, zaman içinde bütünüyle Türkleşmiş ve Uygurlara karışmışlardır. Dolan, Moğolca yedi demektir. 16. yüzyıl başında yaşanan siyasî gelişmelerin sonucunda Timuroğulları Hindistan'a, Çağatayoğulları da Altışehir'e çekilmişler ve böylece Türkistan'ı bir arada tutan siyasî birlik dağılmıştır. Siyasî birlik dağıldıktan sonra Türkler arasında farklar öne çıkartılarak etnik gruplaşmalar artmıştır. Kazaklar ve Kırgızlar daha sonra 1674'te Turfan, Urumçi ve İli bölgelerinde Moğol-Kalmuklar Çungarya Devletini kurmuş ve Uygur yurtlarının güney bölgeleri 18 yıl Kalmuk hâkimiyetinde kalmıştır. Kalmukların egemenliği sırasında Doğu Türkistan'da genel vali sıfatıyla Hocaların hâkim olduğu bir devir olmuştur. Hocalar Devri ve ardından Kaşgar ve Yarkent, Hokand Hanlığı'na bağlanmıştır. Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra Kaşgar'a yapılan büyük göç sırasında Uygurlar, Hokand Hanlığı'na son vererek Kaşgar,

Tufan, Hoten, Yarkent, Kuça, Urumçi ve Kumul gibi bölgeleri kapsayan bir devlet kurmuşlardır. Kaşgar-Yarkent Devleti olarak anılan bu devlet, Osmanlı padişahı Abdülaziz Han adına hutbe okutarak Osmanlı himayesine girmiş ve Osmanlılardan, askerî alanda yardım ve destek görmüştür. İngilizlerle ve Ruslarla diplomatik ilişkiler kuran bu Uygur Devleti, hükümdar Yakup Bey'in 1877 yılında ölümünden sonra 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamının Çinliler tarafından işgaliyle son bulmuştur. Çin imparatorunun emriyle Doğu Türkistan'a yeni eyalet anlamında "Xin-jian"/Sincan adı verilmiştir. 1911 yılında Çin'de Mançu Hanedanlığı'na son verilerek cumhuriyet kurulmuştur. Bu yeni gelişmelere güvenerek Uygurların bağımsızlık için çıkardığı isyanlar, Rusların da yardımıyla Çinliler tarafından bastırılmıştır. Ancak 12 Kasım 1933'te Çin yönetimi ile bir anlaşma sağlanmış ve Kaşgar'da "Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurulmuştur. Ancak Çin'de yaşanan gelişmeler sonucunda 1934'te Uygur hükümetine son verilmiş, görev alanlar öldürülmüştür. 1944 yılında Uygurların Kulca'da gerçekleştirdikleri isyana Ruslar politika değiştirerek destek vermiştir. 12 Kasım 1944'te Tarbagatay ve Altay vilâyetlerinde "Doğu Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur. Rusların askerî ve malî alanlarda desteklediği Doğu Türkistan Cumhuriyeti, bir süre sonra bütünüyle Sovyet Rusya'nın etkisi altına girmiştir. 1949 yılında Mao Tse Dung'un Çin'de iktidara geldikten sonra bu cumhuriyet ortadan kaldırılmış, kurucuları ve üst düzey yöneticileri ölümle cezalandırılmış, bölgede Çin hâkimiyeti sağlanmıştır.[388]

Çin Halk Cumhuriyeti, 1955 yılında düzenlediği bir yapılandırma ile Uygurların çoğunlukta olduğu Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek Türklerinin de bulunduğu bu bölgeyi Sincan - Uygur Özerk Bölgesi olarak isimlendirmiştir. Özerk Sincan Bölgesi/Yeni Eyalet/ Doğu Türkistan Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan, Keşmir, Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Tibet Muhtar Bölgesi, Çin'in Çinhay ve Gansu/Kansu eyaletleriyle komşudur. Doğu Türkistan'da doğudan batıya uzanan Tanrı Dağları/Tiyenşan Dağları bölgeyi kuzeyde tarihte Çungarya, güneyde Kaşgarya isimleriyle anılan iki bölgeye ayırmaktadır. Büyük Taklamakan Çölü Çungarya'da bulunmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu hem verimli hem de tarihi yerleşim yerleri olan Hami, Urumçi, Korla, Aksu, Kaşgar ve Hotan yörelerinde yaşamaktadırlar.[389] Doğu Türkistan'da yaşayan Türk halkları yeniden şekillenmekte olan dünyada bağımsızlıklarını kazanabilecekleri ülküsünü halen taşımaktadırlar.

388. Dr. Erkin Emet, "Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti," a.e. 276-281.

389. Prof. Dr. Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri," a.e. C. 20. s. 15-45.

20. YÜZYILDA AZINLIK KONUMUNDA TÜRK TOPLULUKLARI

Balkanlar'da Türkler

Osmanlı Devleti'nin önce toprak kaybetmesi ve daha sonra çöküşüyle birlikte çeşitli devletlerin eline geçen Osmanlı topraklarında kalan ve bu devletlerin egemenliğinde azınlık konumunda yaşayan sayıları azımsanmayacak ölçüde olan çok sayıda Türk bulunmaktadır.

M.Ö. 8. yüzyılda Sakalar ve M.S. 4. ve 5. yüzyıllarda Hunlar, 6. yüzyılda Avarlar, 7. yüzyılda Bulgar Türkleri, 10-13. yüzyıllarda Kumanlar ve Peçenekler Balkanlar'da yaşamış, devlet kurmuş veya çeşitli şekillerde hükümran Türk gruplardır. Bu Türk gruplardan bazıları gelişen olaylar sonucunda devletlerini kaybederek bölgeyi terk ederken, bazıları kurdukları devletlerde egemen oldukları halklar tarafından asimile olmuşlardır. Türkler Slavlardan önce Balkanlar'a inmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasından itibaren Balkan fetihleri başlamış ve 14. yüzyılın ikinci yarısında güneyde Adriyatik Denizi'nden doğuda Karadeniz'e; kuzeyde Tuna'ya kadar olan bölge Osmanlılar tarafından fethedilerek yurt hâline getirilmiştir. Bugünkü Bulgaristan'ın ve Yunanistan'ın büyük bir kısmında, Romanya'nın Dobruca bölgesinde, Makedonya ve Kosova'nın hemen tamamında iki asır gibi bir sürede Türk nüfus çoğunluk hâline gelmiştir. Ayrıca Arnavutluk, Bosna ve Rodoplar'da yaşayanların büyük bir bölümü gönül rızasıyla Müslümanlığı kabul etmiştir. Balkanlar'da Osmanlı fetihleri sonrasında yapılan göçlerle yerleşen Türklerin yanında Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra bugünkü Romanya ve Bulgaristan topraklarına yerleştirilen Tatarlar, Moldova, Romanya ve Bulgaristan'da yaşayan Hristiyan Türklerden olan ve Türkçe konuşan Gagavuzlar da bölgede bulunan Türk varlığının parçalarıdır. Ayrıca ortak geçmişte Müslümanlığı kabul eden ve kültürel olarak Türklere çok yakın olan Arnavutların bir bölümü, Pomaklar ve Boşnaklar da Türk varlığının problemlerini paylaşmaktadırlar.

Balkanlar'da Osmanlı döneminde 15.787 mimârî eser yaptırılmıştır. Türk mimarî eserlerinin tamamı sosyal amaçlı hizmet sunmak için yapılmıştır.[390] Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı döneminden, son dönemde İstanbul'da inşa ettirilmiş üç saray dışında şahıs adına yaptırılmış ve günümüze ulaşmış mimari eser yoktur. Halka hizmet, hakka hizmettir anlayışının somut göstergeleri köprülerden, medrese, hastahane, cami, kervansaray ve vakıflara u-

390 Doç. Dr. Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", a.e. C. 20. s. 331-360.

zanan eserler silsilesidir. Yöneticilerin bu yaklaşımı sayesindedir ki Balkanlar'da çok sayıdaki etnik grup, inanç farlılıklarıyla beraber, Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecine kadar ahenk içinde yaşamışlardır. Osmanlı döneminde Türkçe Balkanlar'da, farklı gruplar arasında iletişimi sağlayan geçerli bir dil olarak kullanılmıştır. Balkanlar'da yaşayan halkların dillerinde 2000 ilâ 7000 arasında değişen sayılarda Türkçe kelime bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayıp güç kaybetmesiyle Balkanlar'da toprak kaybıyla birlikte Türk nüfusun Anadolu'ya göçleri de başlamıştır. Yunanistan 1830 yılında Atina ve Mora Adası'nda bağımsızlığını ilan eden ilk devlettir. Müslüman Türklerin Anadolu'ya göçleri bu sırada başlamış, ancak yaşanan olayların şiddeti arttıkça göç edenlerin sayıları giderek artmıştır. 1699 Karlofça Antlaşmasıyla başlayan bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına kadar devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da Yunanistan ve Bulgaristan gibi ülkelerin Türklere baskıları yoğunlaştırdıkları dönemlerde Anadolu'ya göç devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan reform hareketlerine tepki gösteren Boşnak beylerinin ve ardından köylülerin ayaklanması bastırılamayınca ortaya çıkan karışıklıklardan faydalanarak Bulgar ihtilâlcileri Nisan 1876'da isyan çıkarmışlardır. Bu olayların üzerine Rusya 24 Nisan 1876'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmiştir. Türklerin ağır yenilgiye uğradığı 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında bölgedeki Türk nüfus büyük bir kıyıma uğramıştır. Katliamlardan kurtulanların bir kısmı da Anadolu'ya göç etmiştir. Böylece Rusya'nın kendi egemenliği altında kurmak istediği Bulgar Devleti için Slav nüfusu çoğunluk, Türk nüfus azınlık hâline getirilmiştir. Bu savaşta Rus orduları, Tuna Nehri'ni geçerek İstanbul'un Yeşilköy semtine kadar gelmişler ve bunun üzerine Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Tuna'dan Ege'ye, Karadeniz'den Ohri Gölü'ne kadar uzanan bütün topraklarda Bulgaristan Devleti kurulacaktır. Rusya'nın Balkanlar'da bütünüyle güç dengesine eline geçirmekte olduğunu gören batılı devletler bu noktada müdahale ederek Berlin'de ikinci bir antlaşma yaptırmışlardır. Berlin'de imzalanan bu antlaşmayla Romanya ve Sırbistan'a bağımsızlık verilmiştir. Bosna Hersek'in yönetimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na devredilmiştir. Bugünkü Makedonya toprakları reformlar yapmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında Bulgaristan Prensliği, Balkan Dağları ile Rodop Dağları arasındaki Doğu Rumeli Eyaleti İstanbul'a bağlı muhtar bölgeler olarak şe-

killendirilmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak kurulan Bulgar Prensliği bağımsız hareket etmiş ve 1885 yılında Doğu Rumeli Eyaleti'ni kendi yönetimine almıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle bağımsızlığa kavuşan Balkan devletleri kendi aralarında ittifaklar yaparak Osmanlı'ya karşı 1912 yılında savaş ilan etmişlerdir. Bu savaşta Bulgar orduları Struma ve Selânik'e girmiş ve İstanbul'a 50 km. mesafedeki Çatalca'ya kadar gelmişlerdir. Sırplar, Makedonya'yı işgal ettikten sonra Arnavutluk'a yönelmişler ve Osmanlı Devleti birkaç hafta içinde Balkanlar'daki bütün topraklarını kaybetmiştir. Osmanlı yenilgiye uğradıktan sonra Balkan devletleri kendi aralarında toprak konusunda anlaşamamış ve birbirleriyle savaşmışlar ve Bulgaristan büyük bir yenilgiye uğramıştır. Bugünkü Balkan ülkelerinin sınırları büyük ölçüde 1912-13 Balkan Savaşı'ndan sonra belirlenmiştir. Osmanlı'nın sınırları Meriç Nehri'ne çekilmiştir. Bugün Balkanlar'da yaşayan Türkler büyük ölçüde 1877-78 Osmanlı-Rus ve 1912-13 Balkan Savaşlarından sonra hayatta kalıp göç etmeyerek yurt edindikleri toprakları terk etmeyen Türklerdir.[391]

Bugün Bulgaristan'da, Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesinde, Kosova'da, Makedonya'da, Romanya'da ve Arnavutluk'ta Osmanlı döneminden kalan Türklerin torunları azınlık statüsünde bu devletlerin vatandaşları olarak yaşamaktadırlar. Çeşitli anlaşmalarla, azınlık konumundaki Türklerin kültürel, inanç ve eğitim hakları korunmaya çalışılmakla beraber zaman zaman büyük baskılara maruz kalmışlar ve kalmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da günümüze kadar bu ülkelerde haksızlığa uğrayan Türklerden bir bölümü Anadolu'ya göç ettirilerek sayıları azaltılmıştır. Bugün Balkan ülkelerinde iki buçuk milyon civarında Türk azınlık olarak yaşamaktadır. Yunanistan hariç diğer Balkan ülkeleri 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Yugoslavya ve Sovyetler Birliği yapılarının içinde yer almışlardır. Bu dönemde de azınlık Türkler çeşitli baskılara ve insan hakları ihlâllerine uğramışlardır. 1990'larda Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılmasından sonra serbest piyasa ekonomisine geçen bu ülkelere bugün girişimci, yabancı sermaye taşıyıcısı ve işçi olarak farklı bir Türk göçü yaşanmaktadır.

[391] Doç. Dr. Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", a.e. C. 20. s. 331-360.

Makedonya Türkleri

Bugün Makedonya, Yunanistan sınırları içinde Ege Makedonyası, bağımsız devlet olan Vardar Makedonyası ve Bulgaristan sınırları içinde kalan Prin Makedonyası olarak üçe ayrılmış durumdadır. Makedonya'ya tarih boyunca Traklar, İllirler, Romalılar, Slavlar yerleşmişler-

dir. 4. yüzyılda Hunların bu bölgeye gelişlerinden sonra Avarlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Peçenekler buraya gelen Türk kavimleri olmuştur. Bölge 14. yüzyılda Osmanlı egemenliğine girmiş ve Balkan savaşlarına kadar Türk yurdu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan çekilmesinden sonra diğer kısımlarda olduğu gibi Makedonya'da da Türkler azınlık durumuna düşmüşlerdir. Daha sonra bölgede kurulan Yugoslav Krallığı ve ardından Bolşevik İhtilâli sonrasında oluşturulan Komünist Yugoslavya dönemlerinde Türklere dil, din, eğitim, sosyal ve siyasal örgütlenme alanlarında hiçbir hak verilmemiştir. 1990'ların başında Yugoslavya'nın bölünmesiyle 1991 yılında Makedonya bağımsızlığını ilan etmiştir. Bugün Makedonya'da, Makedon, Türk, Anavut, Sırp, Rum, Ulah/Romen, Torbeş, Çingene ve diğer bazı etnik gruplar bulunmaktadır. Balkan Savaşı ve sonrasında yaşanan göçlerden sonra 1950'li yıllarda da çok sayıda Türk göçü yaşanmış ve bölgedeki Türk nüfusu giderek azalmıştır. Bugün 90.000 civarında Türk Makedonya'da yaşamaya devam etmektedir. Türk tarihi ve edebiyatı açısından önem taşıyan Üsküp, Kalkandelen/Tetova, Ohri, Struga, Manastır/Bitola, Kırçova, Debre, Köprülü, Valandova, Usturumca, Radoviş, İştip bölgelerinde yaşamaktadırlar. Makedon yönetimlerinin Müslüman Makedon olarak adlandırdıkları Tobeşlerin büyük bir kısmı da bu adlandırmaya karşı çıkarak kendilerini Türk olarak kabul etmektedirler. Anadolu ve Rumeli Türk edebiyatları Osmanlı döneminde birbirine paralel gelişme göstermiştir. Bu gelişime bağlı olarak Makedonya da dâhil olmak üzere bu bölgelerde çok sayıda değerli yazar ve şair yetişmiştir. Bu güçlü geleneğe bağlı olarak bugün de Makedonya'da kalan Türkler yaşadıkları bütün olumsuzluklara rağmen canlı bir edebiyat geleneğini sürdürmektedirler.[392]

[392] Necati Çayırlı, "Makedonya Türkleri," a.e. C. 20. s. 444-454.

Kosova Türkleri

1389 yılında yapılan Kosova Meydan Savaşı'ndan sonra bölge Türk hâkimiyetine girmiştir. Priştine, Pirizen, Yakova, İpek gibi şehirler Osmanlı medeniyet merkezleri haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Balkanlar'ın büyük bir bölümünü terk ederken Kosova'dan da çekilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilişinden sonra önce bölgesel idareler kurulmuş sonra 1918-1919 yıllarında Yugoslavya Krallığı kurulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Alman ve Bulgar işgalleri yaşanmış ardından krallığın yerini 1946 yılında Sırbistan, Makedonya, Bosna-Hersek, Slovenya ve Karadağ'dan oluşan federatif bir cumhuriyet almıştır. Kosova ve Voyvadina, Sırbistan içinde iki özerk bölge olarak yapılandırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra Yugoslavya da 1992 yılında çözülmüş ön-

ce Slovenya, ardından Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Makedonya birlikten ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Yugoslavya, Sırbistan ve Karadağ Cumhuriyetlerinden ibaret kalmıştır. Yaşanan çatışmaların ardından Birleşmiş Milletler'in müdahalesi ile Sırbistan içindeki Kosova Özerk Bölgesi 1999 yılında Sırbistan'dan ayrılmıştır. Bu bölünmeden sonra Yugoslavya'da Türk nüfus kalmamıştır. Osmanlı'nın çöküşünden sonra göç etmeyip Kosova'da kalan Türkler, büyük güçlüklere ve kendilerine tanınmayan haklara rağmen dillerini ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Bugün kesin bilinmemekle beraber Kosova'da kırk bin civarında Türk bulunmaktadır. Osmanlı'nın Balkanlar'ı fethinden sonra 14. yüzyıldan itibaren Kosova'da da Türkçe yazı ve konuşma dili olarak yaşamakta ve buna bağlı olarak gelişmiş edebi geleneğe sahiptir.[393]

Batı Trakya Türkleri

Batı Trakya, Murad Hüdavendigar'ın Rumeli fetihleri sırasında 1363 yılında Gazi Evronos Paşa tarafından fethedilmiştir. Osmanlılar Batı Trakya'ya yerleşir yerleşmez, imar faaliyetlerine girişmişlerdir. Bugün de Yunanistan'da Osmanlı döneminden kalan ve bazıları halen kullanılan çok sayıda eser bulunmaktadır. Batı Trakya 1363 yılından 1913 yılına kadar 650 yıl Türk yurdu olmuştur. 93 Harbi de denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Batı Trakya'nın doğu bölümü Bulgaristan'a bırakılmıştır. Antlaşmadan kırk gün sonra 14 Nisan 1878'de Çirmen yakınlarındaki bölgede Rus ve Bulgar işgal güçlerine karşı ilk ayaklanma başlamıştır. Bu direniş hızla büyüyerek Balkan sıradağlarıyla Ege Denizi arasında kalan bölgede yaşayan bütün Türklerin katıldığı silâhlı harekete dönüşmüştür. Direnişin öncüleri, Rus ve Osmanlı yöneticilerine, Osmanlı idaresi dışında hiçbir gücün egemenliği altına girmeyeceklerini bildirmişlerdir. Bu direniş sonucunda Batı Trakya'da geçici bir Türk hükümeti kurulmuştur. 13 Temmuz 1878'de Ayastefanos Antlaşmasını değiştiren Berlin Antlaşmasında Batı Trakya ve Rodop Türklerinin bu direnişleri göz önünde tutularak "İmtiyazlı Rumeli Vilâyeti" oluşturulmuştur. 1885'te Rumeli Vilâyetini Bulgaristan'ın ele geçirmesinden sonra Türkler yeniden ayaklanmış ve Osmanlı yönetimine girmeyi başarmışlardır. Batı Trakya'ya Osmanlı Rus ve Balkan savaşlarından sonra düşman elinde kalmamak için binlerce Türk göç etmiş ve bölgenin Türk nüfusu bu tarihlerde bir milyona ulaşmıştır. 15 Ağustos 1913'te Batı Trakya ve Rodoplar'daki Türklere Bulgar saldırılarının başlaması üzerine Osmanlı Akıncı Birliği'nin de desteğiyle bölgedeki Türkler ayaklanmıştır. Kısa sürede

[393] Prof. Dr. Mustafa İsen, "Makedonya ve Kosova Türkleri Edebiyatı," a. e. C. 20. s. 464- 469.

bugün Bulgaristan'ın güney kesimini oluşturan Rodoplar'dan bugünkü Yunanistan sınırları içinde kalan Batı Trakya'yı ve Makedonya'nın bir bölümünü kontrolleri altına almışlardır. 31 Ağustos 1913'te merkezi Gümülcine olmak üzere "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatesi / Geçici Batı Trakya Hükümeti'ni kurmuşlardır. Dedeağaç'ın alınmasından sonra bu hükümet Garbi Trakya Müstakillesi/ Bağımsız Batı Trakya, adıyla bağımsızlığını ilan etmişse de Avrupalı devletlerin baskısı altında Osmanlı Devleti, Batı Trakya Devleti'ni destekleyememiştir. 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Muahadesi ile Batı Trakya Bulgaristan'a bırakılmıştır. Batı Trakya Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak için bundan sonra da pek çok çaba göstermişler ancak sonuç alınamamıştır. Bölge Yunanistan'ın eline geçmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşmasıyla Batı Trakya Türklerinin statüleri yeniden belirlenmiştir. Yunanlılar ve Bulgarlar bu mücadeleler süresince kadınları ve çocukları öldürerek Türk direnişini durdurmaya çalışmışlardır. Yunanistan'da azınlık statüsünde olan Türkler bütün antlaşmalara rağmen büyük insan hakları ihlâllerine ve baskılara maruz kalmışlardır.[394] Batı Trakya Türkleri bütün olumsuzluklara rağmen dinlerini, dillerini ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir.

[394] Yrd. Doç. Dr. Zerrin Balkaç, "Batı Trakya Türkleri", a. e. C. 20. s. 470-488.

ORTADOĞU'DA AZINLIK OLAN TÜRKLER

Irak Türkmenleri

Türklerin bir grubu, Milattan Önceden itibaren Orta Asya'dan batıya yaptıkları göçlerle Irak'a yerleşmişlerdir. Toplu yerleşimler, M.S. 674 yılında Emeviler döneminde, Buhara ve çevresinde hâkim olan Kabaç Hatun'un yönettiği Türkmen devletinden, zencilerin çıkardığı isyanı bastırmak için Emevilerin getirtikleri 2000 Türkmen askeri ve aileleri ile başlamıştır. Türk askerine duyulan güven Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Halifelerin hassa orduları, Orta Asya Türk boylarından gönüllü veya memluk denilen esirlerle güçlendirilmiştir. Türk askerleri ile evlenmek üzere Türk kızları getirtilmiş ve Türklerin yaşamaları için onlara mahsus şehirler, yerleşim yerleri kurulmuştur. Selçuklular dönemine kadar Irak ve Orta Doğu'nun çeşitli merkezlerine halifelerin emriyle çok sayıda Türk yerleşmiştir.[395]

Bugünkü Irak toprakları, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055'te bu topraklara girmesinden 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine kadar dokuz asır Türk hâkimiyeti altında kalmıştır. 30 Ekim 1918'de Mondros Müterakesi imzalandığında yoğun Türk nüfusunun yaşadığı Musul ve Kerkük Osmanlı yönetimindedir. İnglizler Müterake Antlaşmasının 7. Maddesini ileri sürerek Türk askerinin bölgeden çekilmesini sağlamış ve ardından bölgeyi işgal etmişlerdir. Musul ve Kerkük Misak-ı Milliye'ye dâhildir. Lozan'da bu bölgenin Türkiye'ye bırakılması için yapılan ısrarlı görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Milletler Cemiyeti 1926 yılında bölgenin İngiliz himayesinde Irak'a bırakılmasını kararlaştırmıştır. 5 Haziran 1926 günü yapılan Ankara Antlaşmasıyla bugünkü Türkiye-Irak sınırları belirlenmiştir. Irak Türkmenlerinin nüfusu iki buçuk milyon civarındadır. Telafer, Musul, Erbil, Kerkük, Tuz ve civarı belli başlı Türkmen yerleşim yerleridir.[396] Gerek krallık yönetiminde gerek daha sonra kurulan diktatörlükler döneminde Irak'taki Türkmenler sürekli baskı altında kalmış ve zaman zaman da katliamlara uğramışlardır. Bugün, Saddam sonrası yapılandırılan Irak'ta yaşananlar Türkmenleri mağdur etmektedir. Yapılandırılan yeni yönetimler tarafından kendi topraklarında, yurtlarında sığıntı durumuna düşürülmektedirler.

[395] Yrd. Doç. Dr. Sinan Marufoğlu, "Irak Türkmenleri", a.e. C. 20, s. 603-610.

[396] Doç. Dr. Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", a.e. C. 20, s. 331-360.

Suriye Türkmenleri / Türkleri

İslamiyetten sonra Arap ordularında güvenilir ve iyi savaşçı olarak nitelendirilen Türklere görev verilmiştir. Şam'a 698 yılında Fergana'dan Türk askerleri getirtilmiştir. Türk askerlerine Arap ordularında ve bürokrasisinde çok iyi imkânlar sağlanmıştır. Emevilerin son dönemlerinde Hazarların bir bölümü ve Cürcan'daki Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra Araplarla Türkler arasında yakınlaşma hızlanmıştır. Abbasiler döneminde Türkler devlet hizmetinde önemli görevler almışlardır. 9. yüzyılda Şam ve Mısır'a Türk valiler atanmaya başlamıştır. Bunlardan Ahmed bin Tolun Mısır'a vali olarak atandıktan sonra Tolunoğulları Devleti'ni kurmuştur. Şam'a bir Türk vali atanmış ve Dımaşk/Şam, Humus, Hama ve Halep Tolunoğulları Devleti'nin egemenliğine girmiştir. 905'te Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışından sonra gene bir Türk devleti İhşidiler, bölgenin hâkimi olmuşlardır. Bu bölgeye Türk göçleri sürmüş ve Türk nüfus giderek artmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nı kazanmasından sonra 11. yüzyılın ikinci yarısında pek çok Türkmen boyu Suriye'ye yerleşmiştir. Selçuklu Devleti, Suriye Melikliği kurmuş ve bölgeye bütünüyle hâkim olmuştur. Eyyûbiler ve Memluklar dönemlerinde de Türk hâkimiyeti devam etmiştir. 1400'lerde Timur bölgeyi ele geçirdiğinde de Türkmen göçleri devam etmiştir. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim, Mercidabık'ta Memluk ordusunu yendikten sonra Mısır'la birlikte Suriye'nin tamamı Osmanlı yönetimine girmiştir. Bu bölgede 698 yılından itibaren giderek artan Türk nüfusu yaşamıştır.[397] Suriye'deki Caber Kalesi bir saygı işareti olarak Türk toprağı sayılmakta ve burcunda Türk bayrağı dalgalanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1918 yılında Suriye toprakları İngilizlerin egemenliği altına girmiş, daha sonra Fransızlara devredilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sonlarında 1944 yılında Suriye bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı'dan ayrılmak isteyen Araplar, bağımsızlıklarını kazanabileceklerine inanmışlardır. İngiliz ve Fransız egemenliğine girdiklerinde bu yabancılara karşı Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti ile dayanışma ihtiyacı duymuşlardır. 1941 yılında Suriye'de yaşamakta olan Türkler, Halep Kalesi'ne bayrak dikerek Türkiye'ye bağlanmak istemişlerse de sonuç alamamışlardır. Azınlık durumunda olan[398] Suriye'de İngiliz, Fransız ve Arap hâkimiyeti dönemlerinde asimilasyon politikaları uygulanmıştır. Bugün Suriye'de Türk nüfusunun 100.000 civarına indiği tahmin edilmektedir. 1980'li yıllarda Suriye PKK terör örgütüne ev sahipliği yapmıştır.

[397] Yrd. Doç. Dr. Ömer Osman Umar, "Suriye Türkleri", a.e. C. 20. s. 594-602.

[398] Doç. Dr. Ömer Turan. " XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", a.e. C. 20. s. 331-360.

İran Türkmenleri/Azeriler

Bugünkü İran toprakları 10. yüzyıldan 1925 yılına kadar 9 yüzyıl Türk hâkimiyetinde kalmış ve Türk hanedanlar tarafından yönetilmiş; Büyük Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu hâkimiyetleri Azeri Türklerinden Şah İsmail'in kurduğu Safevi Hanedanı (1500-1735) Afşar ve Kaçkar Hanedanları (1794-1920) ile devam etmiştir. 1925 yılında Fars Pehlevi Hanedanı iş başına gelmiş ve İslam Devrimi'ne kadar İran'ı yönetmiştir. Humeyni'nin gerçekleştirdiği ihtilâlle, Pehlevi hanedanı devrilmiş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. 60 milyon nüfusa sahip İran'da Güney Azerbaycan bölgesinden 20.000.000 Azeri, Horasan Bölgesinde 2.000.000 Türkmen, Güney İran'ın Fars bölgesinde 2 milyona yakın nüfuslarıyla Kaşgaylar[399] ve gene bu bölgede 500.000 nüfusa sahip "Şahsever" adıyla tanınan bir başka grup Türkmen, Kirmanşah civarında bulunan Sungur şehrinde yaşayan Sungur Türkleri[400] bulunmaktadır. Sayıları daha az olan Bayat,[401] Afşar[402] ve Halaç gibi Türkmen boylarından kalanlar da İran'da yaşamaktadırlar. 25 milyon civarında Türk, İran egemenliği altındadır. 1920 yılında Güney Azerbaycan'da "Azadistan Otonom Hükümeti" kurulmuş, ancak Pehlevi hükümeti bu yapıyı yıkarak Azerileri baskı altına almıştır. Güney Azerbaycan'da, Azeriler, Ekim 1946'da tekrar bağımsızlıklarını ilan ederek "Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti"ni[403] kurmuşlardır. 14 Aralık 1946'de bölge Pehlevi Hanedanlığı'nca işgal edilmiştir ve cumhuriyet lâğv edilmiştir. Pehlevi Hanedanlığı Türkleri asimile etmek üzere politikalar uygulamıştır. İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra durumları göreceli olarak iyileşen 25 milyon nüfuslu Türkler, bu dönemde de azınlık muamelesi görmektedirler.[404]

[399] Yrd. Doç. Dr. Muhittin Çelik, "Kaşgay Türkleri," a. e. C. 20 s. 658-674.

[400] Prof. Dr. Cevat Heyet, "Sungur Türkleri," a. e. C. 20. s. 675-678.

[401] Dr. Christiane Bulut, "Bayadistan (İran) daki Türk Kavimleri," a.e. C. 20 s. 679-694.

[402] Dr. Enver Uzun, "İran Afşarları," a.e. C. 20 s. 652-657.

[403] Prof. Dr. Cemil Hesenli, "Güney Azerbaycan Millî Harekâtı," a. e. C. 20 s. 640-651.

[404] Doç. Dr. Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları," a. e. C. 20. s. 331-360.

ORTA ASYA'DA, TACİKİSTAN'DA VE AFGANİSTAN'DA TÜRKLER

Orta Asya'da bulunan Tacikistan Cumhuriyeti'nin, batısında Özbekistan, kuzeyinde Kırgızistan, doğusunda Çin, güneyinde Afganistan vardır. Orta Asya'nın iki önemli su kaynağı Amuderya/Ceyhun ve Siri Derya/Seyhun bu ülkede doğmaktadır. Tacikistan toprakları M.Ö. 6. yüzyılda Pers, M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in kurduğu Baktria, M.S. 1. yüzyılda Kuşhan, 7. yüzyılda Arap-İslam ve 9. yüzyıldan itibaren sırasıyla Samani, Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Cengiz, Timur, Özbek Hanlığı, Buhara Hanlığı, Fergana merkezli Özbek Kokand/ Hokand Hanlığı, Afganistan Krallığı egemenliklerine dâhil olmuştur. 1868 yılında Çarlık Rusyası'na dâhil edilmiştir. Bolşevik İhtilâli'nden sonra Sovyetler Birliği'ne bağlı Özbek Cumhuriyeti'nde özerk cumhuriyet statüsüne getirilmiştir. 1990'dan sonra Rusya Fedarasyonu'na bağlı Tacikistan Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu süre içinde siyasî çalkantılar ve Rusya Fedarasyonu ile çeşitli çatışmalar yaşanmış ve sağlıklı bir düzen kurulamamıştır. Başkenti Duşanbe olan Tacikistan Cumhuriyeti, su kaynakları ve yeraltı zenginliklerine sahiptir. Resmi dili Rusça ve Farsçadır.[405] 6 milyon nüfusa sahip küçük ve yoksul bir ülke olan Tacikistan'da 1,5 milyon Özbek Türk'ü bulunmaktadır. Özbekler, bu ülkenin azınlık statüsünde Taciklerin yoksulluk ve gelişmemişlik problemlerini paylaşmaktadırlar.

Afganistan'da Türk varlığı M.S. 50'den itibaren Sakalardan başlayarak Hindistan Babür İmparatorluğu'na kadar uzanan zaman diliminde Kuşhanlar, Ak-Hunlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harzemşahlarla devam etmiştir. Pek çok Türk devleti bu topraklarda hüküm-ran olmuşlardır. 1700'lü yıllarda hâkimiyet Türklerden Peştunlara geçmiş ve bölgenin adı Afganistan olmuştur. Bugünkü Afganistan'da Peştunlar, Tacikler ve Türkler yaşamaktadır. Afganistan'da Özbek, Hazara, Türkmen, Kırgız, Kazak, Kızılbaş/Türkmen ve Karakalpaklar olmak üzere çeşitli Türk gruplar bulunmaktadır. 1979 yılında Afganistan Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir. Afganistan'da bulunan bütün etnik gruplar bir arada Rus işgaline karşı direnmişler ve 1989 yılında Rusya çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra kurulan yönetimlerle Afganistan huzura ve düzene kavuşamamıştır. Bugün Amerikan müdahalesi devam eden Afganistan, dünyanın en huzursuz bölgelerinden biridir. Bu sebeple burada yaşayan Türkler için de hayat zorlukları devam etmektedir.[406]

[405] S. Kâmil Yüceoral, "Tacikistan ve Tacikistan Türklerine Genel Bir Bakış," a.e. C. 20 s. 695-701.

[406] Doç. Dr. Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları," a.e. C. 20. s. 331-360.

MOĞOLİSTAN'DA KAZAK TÜRKLERİ

Moğolistan'ın kuzeybatısında Altay Dağlarında "Bayan Ölgey Aymak" adıyla anılan idari bölgede nüfusları 112 bin civarında tespit edilen göçer Kazaklar yaşamaktadır. Moğolistan, Rusya ve Çin sınırının kesiştiği bölgede bulunan ve "Tavan Bogd"/"Beş Tanrı" adıyla anılan bölgenin en yüksek noktasını Kazak Türkleri yurt edinmişlerdir. Bayan Ölgey idari bölgesi batıda Kazakistan, güneybatıda Çin ve kuzeybatıda da Rusya ile sınır komşusudur.

1635 yılında Moğolistan'da Cungarya Krallığı kurulmuş ve hâkimiyetlerini Cungar Havzası ve Kazakistan'ın güney bozkırlarına Akan İli Nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. 18. yüzyılda bu krallık Mançuryalılar tarafından yıkılmıştır. Mançuryalıların hâkimiyetini tanımayan Orta Cüz Kazaklardan Kerey boyu 1757 yılında Altay sıradağlarının arasındaki yüksek platolara göç etmişlerdir. 1864 yılında Moğolistan'la Çin arasında sınır belirlenmiş ve Çin'de kalan Kazakların bir bölümü Çungarya Havzası'na göç ederken diğer bazı gruplar Urumçi'deki Kuzey ve Güney Tanrı Dağlarına/Tiyenşan Dağlarına ve Gobi; Barkol ve Erenkabırga bölgelerine göç etmişlerdir. Çin'den gelen Kazaklar, meralar için vergi ödemekle beraber merkezi otoriteye bağlanmamış ve bağımsızlıklarını korumuşlardır. Rus yayılmacılığı döneminde Mançuryalılar, Cungarlar, Naymanlar, Uygurlar arasında çıkartılan çatışmalar göçer Kazakları sıkıntıya sokmuştur. Çarlık Rusyası ile Çin arasında 1881'de sınırları belirleyen antlaşmanın yapılmasından sonra Kazakların bir kısmı Çin sınırları içinde kalmış, diğer bir bölümü ise Çin'de kalmışlardır. Bugün Kerey Kazaklarının torunları Sincan bölgesinde Tiyenşan/Tanrı Dağlarında bulunan özerk bölgede yaşamaktadırlar. Kendi aralarındaki bazı anlaşmazlıklar sebebiyle Çin'de kalan Kazakların bir grubu Çin'den Moğolistan'a, Altay Dağlarının kuzey yamaçlarına göç etmişlerdir. Altay Dağlarının yüksek platolarına yerleşen Kazaklar, Mançuryalı yönetimin baskısına karşı egemenlik altında bulunan yerli Moğol kabileleri ile birlikte direnmişlerdir. Daha sonra Kazaklarla Moğollar arasında çıkan anlaşmazlıklara rağmen Kazaklar Bayan Ögegey İdari Bölgesinde yaşama hakkı elde etmişlerdir. Bolşevik İhtilâli'nden sonra Moğolistan da Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinden biri hâline gelince, göçer Kazaklar da Rus yönetimi altına girmişlerdir. Moğolistan'ın batısında Bayan Ögedey Bölgesinde yaşamakta olan Kazaklar, göçer hayatlarını büyük ölçüde devam ettirmekte ve bu sebeple eski inanç ve adetlerini büyük ölçüde yaşatmaktadırlar. Müslüman olmakla beraber, inançlarında Gök Tanrı dininin kabul ve

uygulamaları halen devam etmektedir. İçinde yaşadıkları Moğolistan'ın da tecrit edilmiş konumu, Kazakların eskiye bağlı kabullerinin devamına imkân sağlamıştır.[407]

Atalarının devlet kurduğu toprakları yurt kabul edip terk etmeyen ve bugün yabancı devletlerin yönetimi altındaki Türklerin bulundukları ülkelerin konumları ve sorunları sebebiyle farklı problemleri vardır. Ancak hepsinin ortak problemi azınlık olarak kimliğini ve inancını muhafaza etmekte baskılarla karşılaşmalarıdır. Türkiye ve diğer bağımsız Türk cumhuriyetleri diplomasi ile bu kardeşlerinin insan haklarına kavuşmaları yolunda çaba harcamaktadırlar.

407. Dr. Jeannine Davis Kimball, "Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları," a. e. C. 20. s. 723-733.

20. YÜZYILDA DÜNYADA TÜRK YERLEŞİMLERİ

Avrupa'da Türk Yerleşimleri

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa ülkeleri hızla kalkınmak için bir hamle yapmışlardır. 20. yüzyılda sanayileşme büyük ölçüde insan gücüne dayalı gelişmiştir. Bu sebeple Batı Avrupa ülkelerinde fabrikalarda çalıştırılmak üzere çok sayıda işçi ihtiyacı doğmuştur. Aynı yıllarda yoksulluk ve işsizliğin çok yaygın olduğu Türkiye'nin işgücü bu ihtiyaca cevap vermek üzere Avrupa ülkelerine yönelmiştir. 1961'de Almanya ile, 1964'te Avusturya, Belçika, Hollanda, 1965 yılında Fransa ile Türkiye arasında istihdam ve göç anlaşmaları imzalanmıştır. Bu anlaşmalara bağlı olarak çok sayıda Türk işçisi bu ülkelere gitmiştir. Zaman içinde işçileri aileleri takip etmiş; büyük çoğunluğu Almanya'da olmak üzere Avrupa ülkeleri giderek artan Türk nüfusuna sahip olmuşlardır. Avrupa ülkeleri çeşitli sebeplerle 1979 yılından itibaren bu göçleri durdurmaya yönelik tedbirler almışlarsa da bu ülkelerde yerleşenlerin vatandaşlık haklarından doğan göç, eskisi gibi yoğun olmamakla beraber halen devam etmektedir. Bugün Avrupa ülkelerinde gerek Türkiye'den gitmiş gerekse orada doğmuş ve bulunduğu ülkeleri yurt edinmiş Batı Avrupa Türk toplumu oluşmuştur. Bulundukları ülkelere göre Almanya Türkleri, Fransa Türkleri, Hollanda Türkleri, Belçika Türleri diye anılmaktadırlar. Batı Avrupa'da Türkiye Cumhuriyeti'nden giden Türklerin yanında diğer Türk topluluklarından da bu ülkelere gelip yerleşen çok sayıda diğer Türk göçmenler de bulunmaktadır. Irak, İran, Kıbrıs Türkleri de Avrupalı Türkler grubuna dâhildir. Göçmen işçilikle başlayan bu serüven zaman içinde aile göçü, misafir göçmenlik ve 12 Eylül 1980 İhtilâli'nden sonra siyasî göçlerle çeşitlenmiş Avrupa'da Türk diyasporası oluşmuştur.[408] Avrupalı Türkler 1961'de başlayan bu göç hareketini; bulundukları yerlere yerleşerek, yeni nesillere iyi eğitim sağlayarak, bulundukları ülkeye katkılarını zenginleştirerek, girişimci ve politikacı statülerini doğru geliştirmişlerdir. Yeni Dünya'nın kabulleri çerçevesinde her ülkede kanunlara ve kurallara uyarak yabancıların da kalabalık toplumlar olarak yaşama imkânları doğmuştur. Bu çerçevede bütün dünyada diğer milletlerin temsilcileri gibi Türk toplulukları oluşmuştur. 35 yıldır Avrupa'da yaşayan Türklerin Türkçesinde de değişimler olmuş ve bugün Avrupa Türk ağzı olarak nitelendirilebilecek yeni bir şive doğmuştur.

Kıta Avrupa'sının dışında İngiltere'de özellikle Kıbrıs'tan göç eden ve sayıları 50 bin civarında olan Türklerle birlikte Türkiye'den ve diğer Türk coğrafyalarından çeşitli vesilelerle bu ülkeyi yurt edinmiş ve yurttaşlık hakkı kazanmış çok sayıda Türk bulunmaktadır.

[408] Dr. Mehmet Tütüncü, "Dünya'da Türk Yerleşimleri," a. e. c. 20. s. 799-810.

Eski Türk Diyasporaları.

Finlandiya, Polonya, Litvanya

Finlandiya'da 1000 kişilik nüfusa sahip Tatar-Türk grubu bulunmaktadır. Finlandiya'ya Çarlık Rusyası zamanında ticaret yapmak üzere yerleşen Kazan Tatar Türkleri bu toprakları yurt bilmişlerdir. Siyasî gelişmelerden sonra da Finlandiya'da kendi dil ve kültürlerini muhafaza ederek vatandaş olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. [409] Finlandiya'da ve diğer Baltık ülkelerinde 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'den başlayan işçi göçü ve 1980'li yıllardaki siyasî göçlerle de Finlandiya'da hayatlarını devam ettiren Türkler de bulunmaktadır. [410]

Polonya ve Litvanya'da da Karay ve Tatar Türkleri, tarihin geçmiş dönemlerinde Avrupa'da yerleşmiş en eski Türk topluluklarıdır. 1990'lı yıllardan sonra sermaye sahibi girişimciler ve işçi statüsünde Türkler de bu ülkelere yerleşmiştir.

Yeni Kıtalarda Türkler

Amerika ve Avustralya kıtalarında, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Kanada'da ve Güney Amerika'daki ülkelerde de vatandaşlık hakkı kazanmış Türkler yaşamaktadır. Bu ülkelere daha çok eğitimli ve yetenekli Türk nüfusu Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren göç etmiş ve vatandaşlık statüsü kazanmışlardır. Avustralya'da ve Afrika'da da özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan küreselleşmenin getirdiği imkânlarla göç eden ve bu kıtalardaki çeşitli ülkeleri yurt edinen Türkler bulunmakla beraber, sayıları sınırlıdır.[411]

21. yüzyılda dünyanın her tarafında çalışmak, yeteneklerini başka ülkelerde kullanmak isteyen veya dün olduğu gibi siyasî anlaşmazlıklar sebebiyle Türkiye'den olduğu gibi diğer Türk topraklarından göç etmiş, yeni coğrafyalarda varlığını sürdüren nüfusları tam olarak tespit edilmemiş Türkler yaşamaktadır.

[409] Naile Binark, "Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri," a. e. C. 20. s. 869-872.

[410] Dr. Mehmet Tütüncü, "Dünya'da Türk Yerleşimleri," a.e. c. 20. s. 799-810.

[411] Dr. Mehmet Tütüncü, "Dünyada Türk Yerleşimleri," a.e. c. 20. s. 799-810.

Kaynaklar

A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 2. Baskı, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

Bahaadin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1971.

Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, 1914-1980. Ankara 1995.

Besim Atalay, *Divanü Lügat'it-Türk Tercümesi I-II-III-* Ankara 1940- Ankara 1941.

Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları ve Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.

Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Otoman Empire*, İndiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series. Volume 9. Bloomington, USA.

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1989.

İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2001.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.

Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.

Meydan Larousse, 12 Cilt, I. Baskı. Istanbul 1971.

Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler*, Ankara 1994.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Osmanlılar, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999. 13 Cilt.

Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I.-II.- III.* İstanbul 1947-Ankara 1959- İstanbul 1979.

Reşit Rahmeti Arat, *Atabet'ül-Hakayık*, Ankara 1951.

Prof. Dr. Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Ankara 2003.

Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1992. 3 Cilt.

Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. 21 Cilt.

Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Tarihi*, 12 Cilt. İstanbul 1964.

ŞAHIS ve YER DİZİNİ

A

A. Vambery · 21
A.V. Le Coq · 21
Abaga/Abaka Han · 327
Abakan · 40, 42, 598
Abbasi Devleti · 154, 155, 156, 170, 218, 244, 246, 291
Abdülaziz Han · 194, 605
Abdülkerim Satuk Buğra Karahan · 206
Abdülmecid · 24, 538, 539
Abdülmelik · 212, 288
Abdülmelik'in oğlu Nasr · 212
Abdülvacid, · 345
Abydos · 52
Acara · 237
A-ch'o/Feng-ch'eng · 185
Adalar /Ege Denizi · 347
Aden · 237, 238, 277, 518
Aetius · 103, 105, 107
Afanaseyevo · 9, 21, 37, 40, 41, 43, 48
Afganistan · 31, 38, 72, 82, 86, 88, 90, 91, 112, 114, 122, 124, 126, 134, 171, 212, 213, 215, 218, 221, 396, 410, 433, 435, 441, 452, 456, 460, 461, 462, 573, 576, 581, 605, 615
Afrasiyab · 56, 57
Afşin Bey · 231, 232
Agathias · 21
Agra · 215, 459, 461, 462, 464
Ağa-çeriler · 105
Ağlama Duvarı · 172
Ahamen Devleti · 58
Ahlatşahlar · 10, 202, 304, 361, 364
Ahmed bin Büveyh · 244
Ahmed bin Tolun · 160, 162, 613
Ahmed Yesevî · 121, 210, 434
Ahmed-i Dâî · 345
Ahvâî · 162
Ahvaz · 228
Ak Hun/Eftalit · 31
Akat · 20
Akdağ/Ektag/Altın Dağ · 127
Akdeniz · 43, 95, 126, 236, 246, 250, 276, 283, 290, 320, 322, 325, 328, 329, 339, 341, 360, 362, 442, 469, 470, 488, 499, 503, 504, 508, 511, 513, 514, 516, 518, 533, 540, 541, 557, 561, 563, 585
Akhaltsukh · 175
Ak-Hun/Eftalit · 112, 114, 124, 126, 152
Ak-Hunlar · 22, 91, 112, 113, 122, 126, 151, 385, 615
Akkâ · 235, 249, 263, 273
Akkoyunlu · 204, 296, 330, 336, 369, 370, 371, 372, 374, 375, 378, 385, 408, 429, 432, 476, 492, 493, 494, 499, 507, 564, 583
Akropol · 52
Aksu · 135, 167, 441, 445, 447, 448, 579, 605
Aksu/Boh/Bug · 177
Aktuba · 175
Alâaddin Keykubat · 280, 296, 299, 304, 321, 322, 323, 326, 332, 467
Alâadin Hüseyin · 217
Alâadin Tekiş · 256
Alagöl · 165, 169
Alâiye/Alanya Beyliği · 11, 341, 362
Alaman · 105, 107, 513
Alamut · 237, 280, 287
Alanya/Alaiye · 322
Alayuntlu · 198, 308
Alban · 98
Albanya · 98, 390, 567
Aleksios Komnenos · 311, 320
Ali Kuşçu · 288, 374
Ali Tegin · 222, 225
Ali-Şîr oğlu Yakub Bey · 343
Allâhâbâd · 215
Alp Er Tunga · 56, 57, 58
Alp Kutlug · 185
Alp Yülek · 310
Alptegin · 212, 217
Alta · 180
Altay Dağları · 23, 24, 40, 41, 183, 413, 602
Altay-Sayan dağları · 43
Altı Köşeli Yıldız · 172

Altı Ogur · 119
Altınordu · 11, 175, 272, 401, 406, 407, 411, 413, 419, 421, 470, 518, 574, 589, 590, 592, 596, 604
Altsiagir · 119
Altun-Taş · 200
Alyattes · 53
Amarium/ Eskişehir · 232
Amaury · 257
Amid/Diyarbakır · 237
Ammuriye/Emirdağ · 156
Anadolu Selçukluları · 202
Anasıoğlu · 305
Anav · 9, 37, 39, 40, 43, 48, 63, 581, 584
Andronovo · 9, 21, 37, 41, 42, 43, 48
An-hsi · 70, 71
Ani/Kars · 227
Ankara Nehri · 23
Antakya · 53, 96, 99, 161, 231, 232, 234, 236, 239, 250, 265, 269, 273, 274, 305, 310, 311, 359
Antandros · 52
Antartus · 251, 274
Anuşirvan · 126, 133
Apa · 128, 129, 137
Apar/Avar · 9, 114
Aquileia · 108
Aral Gölü · 27, 31, 41, 44, 55, 76, 127, 152, 177, 180, 198, 221, 255, 396, 570, 573, 581, 582
Arap Müslüm · 250
Araplar · 172
Aras · 230, 231, 291, 385, 386, 388, 435, 557, 565, 566, 567, 568, 569
Arcadiopolis/Lüleburgaz · 104
Arcke/Adilcevaz · 228
Ardanik · 104
Ardys · 52
Argu · 205
Arıkan · 111
Âri · 38
Arifoğulları · 200
Aris · 138
Aristo · 269, 495
Arîş · 250
Arminiyye · 202
Arnûn · 273
Arran · 151, 230, 237
Arran/Errân · 233
Arslan Argun, · 239
Arslan Besâtîrî · 229
Arslan Şah · 216
Arslan Yabgu · 222, 225, 226, 245, 291, 309, 583
Arsuf · 259, 266, 273
Artah · 232
Artuç · 205
Artuk Bey · 236, 293, 296, 310
Artukoğulları · 10, 202, 294, 296, 323, 396
Asemus/Osem · 104
A-shih-na Ni – shu –fu · 136
A-shih-na Ssu-mo · 135
A-shi-na Fu-nien · 136
Aslis · 273
Asparuh · 26, 117, 592
Asparuh/Eperih · 120
Astrahan · 11, 175, 401, 403, 416, 417, 423, 442, 518, 589, 590
Asur · 20, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 172, 363, 568
Asurbanipal · 51, 52, 53
Aşena Ho-lou · 165
Aşina · 87, 122, 124, 577
Athra/Büyük Çekmece · 104
Attilâ · 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 119
Avarlar · 26, 27, 32, 114, 116, 117, 118, 595, 606, 609
Avâsım · 161
Avşar/Afşar, · 198, 204
Aydınoğlu Mehmed Bey · 343, 347
Ayn Seylem · 311
Ayn-ı Câlût · 272
Azak · 119, 181, 418, 421, 424, 429, 504, 518, 527, 531, 532, 533, 589
Azerbaycan · 12, 55, 98, 99, 127, 151, 153, 155, 156, 173, 196, 201, 203, 204, 222, 226, 228, 230, 233, 238, 239, 244, 253, 257, 280, 282, 290, 291, 300, 302, 317, 322, 353, 364, 370, 371, 372, 378, 379, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 396, 401, 405, 428, 430, 431, 432, 435, 456, 467, 468, 499, 502, 524, 560, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 583, 584, 585, 597, 614
Azov/ Azak · 180

B

Babaîler · 326, 342
Babil · 172
Babür İmparatorluğu/Türk Hint İmparatorluğu · 33

Baga · 125, 130, 166
Bagatır · 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 125, 132
Bagatır/Mete · 72, 73, 75, 81, 83
Bagratiler · 291
Bağdat · 154, 155, 156, 160, 210, 218, 228, 229, 230, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 250, 262, 270, 272, 275, 279, 284, 285, 286, 291, 316, 376, 380, 381, 396, 404, 406, 429, 456, 489, 509, 516, 525, 529
Bahaeddin Veled · 299, 324
Bahreyn · 162, 293, 518
Balaban · 218, 455, 457
Balamir · 87, 99
Balasagun · 59, 60, 160, 166, 170, 186, 191, 199, 205, 206, 209, 210, 211, 578
Balhan · 203, 223, 326
Balkanlar · 267, 431, 478, 489, 491, 548, 607
Balkaş · 76, 138, 165, 179, 200, 570, 596
Balkaş Gölü · 76, 165, 179, 596
Baltık · 29, 105, 115, 531, 533, 619
Baltık Denizi · 29
Bamiyan · 112
Baratekin · 197
Bars · 139
Barshan · 170, 213
Bartatua · 54, 55, 56
Basmıl · 141, 183, 210
Basmıllar · 23, 141, 143, 183
Basra · 49, 151, 162, 245, 246, 257, 363, 373, 503, 517, 518, 549
Basra Körfezi · 49, 363, 503, 518, 549
Başgırd · 23
Başkurt · 163, 177, 418, 590, 591, 592
Batbayan/Batbay · 173
Batı Köktürk Devleti · 23, 128, 133, 145, 165
Batı Türkistan · 24, 126, 154, 193, 244, 409, 448, 604
Batlamyus'un /Polemaios · 283
Bâverd · 223
Bavyeralılar · 116
Baybars · 265, 272, 273, 327, 359, 402, 407, 469
Bayındır · 198, 204, 335, 337, 339, 372, 374, 494
Bayır – Navur · 23
Bayırku · 23, 140, 143, 182, 183
Baykal Gölü · 21, 22, 41, 67, 124, 182, 396, 599, 600
Baykal–Yenisey · 67
Baytaş Süleyman Arslan Han · 207
Baytuz · 212
Beçene · 198
Bedehşan · 152, 437
Bedi'uz-zaman el Hemedânî · 288
Beğdili · 198, 335, 339, 357
Behisni/Besni · 278, 316, 358
Behramşah · 216, 241, 299, 300, 320
Behtlehem · 260
Bel'amî · 212
Belecer · 151
Belh · 91, 113, 133, 139, 153, 191, 212, 213, 225, 235, 239, 242, 243, 285, 409, 427, 433, 435
Beloveja · 175
Belucistan · 213
Belûcîstân · 215
Bengale · 112, 455
Berka · 160, 163
Berkdiz · 225
Berktimur · 306
Berkûk · 275
Berkyaruk · 237, 238, 239, 240, 241, 251, 255, 292, 303
Besermen/ Busurmanlar · 175
Beş Balık · 28, 165, 169, 185, 409
Beş Ogur · 119
Beykent · 151
Beyrut · 251, 266
Bilge İ-nan · 135
Bilge Kağan · 134, 137, 140, 141, 142, 143, 166, 185, 186, 189, 196
Bilge Şad · 138, 139, 140
Bin-pınar · 134
Birûnî · 286, 288
Bitte · 119
Bizans/Doğu Roma · 27, 31, 40, 100, 101, 103, 115, 116, 117, 127, 134, 161, 174, 178, 179, 200, 201, 202, 204, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 258, 290, 291, 292, 298, 302, 309, 310, 311, 312, 324, 343, 345, 348, 407, 419, 430, 469, 472, 476, 477, 480, 483, 486, 490, 534, 585
Bleda · 102, 104, 108
Boğa · 305
Bolçu · 138, 166
Bolçu/Urangu · 183
Borotala · 165
Bögü · 184, 189, 225
Börü · 124, 125
Brahmagupta · 283
Brexia/Brescia · 108

Britanya · 32
Budin · 58, 512, 513
Bugu · 136, 182, 183
Buhara · 12, 91, 151, 152, 153, 157, 160, 167, 197, 198, 207, 209, 214, 221, 222, 237, 382, 400, 411, 432, 434, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 450, 573, 574, 575, 582, 589, 612, 615
Bukan/Bohan · 127
Bular · 23
Bulgarlar/On Ogur/On Oğuzlar · 26
Bumin Han · 122, 123, 125
Burgund · 105, 107
Burtaseler · 175
Buzurg Bey · 194
Büğdüz · 198, 335, 339
Bürîcird · 226
Büst · 213, 217, 225
Büveyhî · 221, 227, 228
Büveyhiler · 162, 244
Büyük Albert · 268

C

C'hin Devlet · 46
Câbir · 284
Câmi'üt-Tevarih · 23
Candaroğlu İsmail Bey · 336
Candaroğlu Süleyman Paşa · 334, 336
Candaroğulları · 11, 334, 335, 336, 362, 476
Cankent/Cendkent · 198
Cebel · 162, 275
Cebük Tegin · 170
Celâleddin Harzemşah · 171, 256, 260, 271, 280, 322, 454
Cend · 159, 164, 198, 201, 221, 222, 241
Cenevizliler · 266, 348, 352, 419, 420, 421, 470, 486, 493, 504
Cengiz Han · 11, 29, 395, 400, 570
Ceyhun/Amu Derya · 24, 43, 91, 105, 151, 152, 208, 223, 225, 255, 382, 409, 438, 440, 456, 573
Ceyhun/Öğüz/Amu Derya Nehri · 43
Cezire · 154, 161, 162, 239, 247, 252, 258, 277, 291, 297, 317
Cezire-i İbn Ömer/ Cizre · 237
Ch'ang Sun-shang · 128
Ch'i-chi Şad · 131
Ch'ih-ku Kalesi · 72
Ch'i-min · 131
Ch'in Devleti · 47
Ch'u-lo-hou · 128, 130
Ch'üan-Jung · 47
Ch'üan-yiler · 44
Ch'ü-she · 67
Chao · 68, 70, 75, 87
Che-pi · 135
Chersones · 104, 178
Chie-shih-shuai · 135
Chih-chi/Çiçi Şanyü · 68
Chou · 30, 45, 46, 47, 49, 68, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 130
Chou/Çov · 45, 68
Chung-han Yüeh · 84
Comul · 205
Cungarya/Yarış Ovası · 39, 138, 182, 602, 616
Cunni Mağarası · 307
Cürcan · 162, 197, 226, 613
Cürcetlerin/Çürçitler · 190
Cüveyn · 243

Ç

Çağaniyan · 151, 208
Çağatay · 191, 192, 193, 401, 409, 410, 411, 413, 427, 431, 434, 441, 443, 445, 449, 457, 461, 477, 575, 578, 604
Çağrı Bey · 201, 216, 222, 225, 226, 229, 230, 234, 248, 291, 302, 309
Çaka Bey · 236, 312
Çaldıran · 277, 377, 378, 379, 438, 460, 505, 506, 507, 508, 597
Çaruk · 205
Çavuldur · 198, 335
Çelon · 58
Çepni · 177, 204, 308, 335, 372, 469
Çepniler · 198, 204
Çerkes · 23
Çıldır · 51, 379
Çiçi Yabgu · 25
Çigil · 170, 205
Çikler · 143, 600
Çin · 9, 11, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 37, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 60, 61, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 98, 105, 110, 112, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 154, 165, 166, 167, 169, 176, 179, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190,

191, 192, 193, 194, 195, 196, 200, 207, 241, 244, 280, 395, 396, 398, 399, 404, 409, 412, 413, 430, 435, 436, 446, 447, 449, 454, 478, 570, 572, 576, 577, 580, 589, 600, 601, 602, 604, 605, 615, 616
Çin Devleti · 46, 68, 70, 75, 83, 84, 87, 88
Çin Halk Cumhuriyeti · 24, 604, 605
Çin Ming · 192
Çin Seddi · 54, 61, 69, 98, 123, 135, 145
Çobanlı Şeyh Hasan, · 353
Çobanoğulları · 11, 332, 334, 362, 469
Çogay Kuzı · 137
Çomuk · 210
Çoruh · 228, 230, 237, 596
Çu · 23, 25, 72, 82, 86, 119, 165, 166, 177, 183, 198, 205, 442, 443, 449, 570, 576, 604
Çu Irmağı · 23
Çubukoğulları · 290, 292
Çung Kien · 82
Çungarya/Yayık · 71, 145, 169
Çust · 38
Çuvaş · 29, 175, 176, 416, 590, 591
Çuvaşlar · 174, 175, 416, 590, 591
Çuvaşlar/Besermenler · 176

D

Dağıstan · 151, 378, 383, 385, 386, 390, 392, 566, 595, 596
Dalmaçya · 102, 116, 515, 527
Dandanakan · 202, 216, 224, 248, 309, 582, 613
Danişmend Gâzi · 297, 299, 314
Danişmendliler · 10, 290, 292, 297, 298, 307, 314
Danişmendoğulları · 202, 365
Dante · 285
Darius · 56, 58, 90
Darmaşirin · 192
Daryal · 51, 153
Davudşah · 299
Debrecan · 115
Dehusiye · 167
Delhi Sultanlıkları · 33
Delhi, · 112, 215, 453, 459, 464
Demir Kapı · 139, 140
Demir Kapı/Derbend'in/Bâbü'l-ebvab · 151
Derbend · 133, 139, 140, 153, 176, 231, 383, 385, 390, 566
Derbent–Demirkapı · 55
Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Eli/Kıpça Yurdu · 23, 179
Devlet Hatun · 343
Dicle · 49, 227, 229, 245, 247, 362
Dihistân · 223
Dilmaçoğlu Mehmed Bey · 306
Dilmaçoğulları / Kamburoğulları · 10, 306
Dimyat · 258, 263, 276
Dînever · 226
Dinyeper · 29, 30, 51, 63, 119, 120, 127, 173, 179, 429, 526
Dinyester · 99, 120, 179
Diyarbakır · 226, 231, 233, 258, 290, 291, 292, 294, 295, 302, 305, 306, 310, 322, 358, 365, 369, 371, 372, 376, 396, 499, 507
Diyar-ı Bekir · 162
Diyar-ı Rebia · 162
Dmaşk/Suriye · 162
Dobruca · 115, 120, 345, 592, 606
Dodurga · 198, 335, 339, 372
Doğancık Bey · 352
Doğu Türkistan · 24, 81, 133, 187, 193, 194, 195, 205, 211, 398, 441, 445, 448, 572, 578, 580, 589, 604, 605
Dokuz Ogur · 26, 119
Dokuz Oğuz · 22, 23, 156, 182, 183, 185, 196
Dolat/Devlet · 315
Don · 26, 27, 41, 58, 63, 99, 100, 105, 115, 117, 119, 120, 173, 175, 176, 178, 179, 197, 414, 416, 429, 442
Donets · 119
Donetz · 50, 180
Dor · 51
Dorlar · 50
Döğer · 198, 293, 339
Dugdamme · 52, 53
Dukak · 221, 251, 305
Dulkadiroğulları · 11, 357, 358, 359, 362, 476, 498, 499, 501, 508
Dunganlar · 194
Durostorum/Silistire · 104
Dülük/Deluk · 231

E

Ebinor Gölü · 165
Ebu Cafer et-Tahavî · 158
Ebû Ma'şer, · 285

Ebu'l Hasan I. Nasr · 234
Ebu'l Kasım · 300, 311
Ebu's- Suud · 278
Ebu'ul-Feth Ali · 288
Ebulgazi Bahadır Han · 202
Edip Ahmed Yüknekî · 288
Edizler · 143
Eflak · 179, 470, 475, 482, 498, 525, 527, 529, 532, 533, 536, 537, 540
Eflânî · 333, 334
Ekeleac/ Erzincan · 228
El- Gûrî · 277
el-Âvâsım · 161
Elbe · 115
el-Cezire · 258
Elcezire Kirman · 228
El-Kâdir · 214
Emba Havzası · 119
Emevi Devleti · 149, 151, 154, 167, 200, 244, 246
Emir Afşin · 232
Emir Ahmed · 237
Emir Artuk · 297
Emir Bozan · 236
Emir Çoban · 328, 339, 353
Emir Gâzi · 298, 314
Emir Timur · 12, 193, 414, 427, 428, 429, 431, 443, 460, 478, 480, 579
Endülüs · 154, 499
en-Nâsır Muhammed · 274
Eratnalılar · 11, 352, 353, 355, 362, 372
Erdebil · 153, 203, 373, 375, 378, 379, 385, 386, 391, 568
Erdel-Macaristan · 179
Erdiş/İrtiş Gölü · 23
Ergenekon · 23, 397
Erran · 230, 237
Erran/Arran · 203
Ertiş/ İrtiş · 29
Esik/Isık/Isıg · 62
Estereâbâd · 215
Eş'ari · 157, 365
Eşref Seyfeddin Barsbay · 276
Eşref Seyfeddin Kayıtbay · 276
Eşrefoğulları · 11, 204, 337, 353, 362, 469
Etil/ İtil/ İdil/ Volga Bulgar Devleti · 9, 26, 51, 121, 176
Etil/İdil/Volga nehir · 27, 29, 31, 99, 121
Etil'i/Dadu'l Beyza · 153
Eukleides · 283
Eymür · 198, 204, 308, 335, 339
Eyyûbîler · 158, 257, 261, 270, 296, 323
Ezgiş · 205
Ezgişler · 143

F

Fahreddin Behramşah · 299
Farab · 197, 198
Fârâbî · 268, 285, 288
Fârâb-Karaçuk · 157
Farab-Kenci · 199
Fargânî · 285
Fâris · 162
Farskûr · 273
Fâryâb · 223
Fâtih Sultan Mehmed · 63, 267, 288, 330, 336, 342, 350, 373, 374, 421, 470, 484, 485, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 501, 503, 505
Fâtîmî · 163, 215, 233, 249, 251, 289
Fâtîmîler · 162, 251, 270
Fazuli · 232
Fenike · 172, 350
Ferâve · 223
Fergana · 38, 81, 126, 152, 153, 156, 162, 170, 207, 208, 210, 211, 413, 435, 437, 441, 443, 445, 447, 460, 573, 574, 575, 579, 613, 615
Ferruhzâd · 216
Feyzabad · 194
Fırat · 49, 99, 160, 231, 265, 272, 297, 363, 376, 430, 493, 494, 507
Filistin · 55, 95, 160, 172, 235, 244, 245, 249, 257, 261, 278, 290, 291, 509, 549, 557
Fin-Ugor · 30, 61, 121, 175, 592, 598
Fransa · 24, 32, 109, 259, 265, 267, 271, 350, 383, 407, 491, 496, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 548, 549, 557, 560, 585, 593, 618
Frederich Barbarossa · 259, 260
Frig · 51
Frigler · 50
Frigya Krallı · 49
Friuli · 118

G

G. Nemeth · 21
Gagik · 236
Gandahara · 90

Ganj · 91, 452, 453
Garcistan · 215, 452
Gâzâli · 268, 288
Gazne · 10, 112, 113, 160, 170, 200, 207, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 223, 224, 225, 255, 287, 288, 409, 452, 453, 457, 582
Gazne-Bamyan- Kuraman · 171
Gazneli Sultan Mahmud · 170, 213, 223
Gazneliler · 158, 200, 201, 213, 214, 217, 218, 222, 224, 235, 240, 282, 583, 615
Geber · 284
Gerger · 278, 296
Germiyanoğulları · 11, 204, 332, 341, 342, 343, 344, 362, 469
Geyhatu · 328, 407
Geylân · 215
Gıyaseddin Cemşid · 287
Gıyâseddîn Keyhüsrev · 320, 324
Gilân · 240, 375, 385, 391, 435, 568
Girkan · 98
Gobi Çölü · 67, 135, 396
Gordion · 51, 54
Gotlar · 29, 60, 100, 101, 108
Gökçe · 51, 567
Göktürk Devleti· 21, 23, 25, 122, 137, 399
Göktürk Kağanlığı · 23, 137
Grek · 50, 52, 54, 56, 62, 65, 82, 90, 284
Grekler · 27, 53, 54, 64
Greko-Bactria Devleti · 91
Greko-Romen · 88
Gun/Hun · 114
Gur · 160, 215, 216, 242, 434, 452, 453
Gümüş Tekin/Emir Danişmend · 312
Gürcistan · 151, 175, 230, 244, 246, 317, 319, 379, 380, 383, 391, 517, 533, 560, 563, 565, 594, 596, 603
Gürgenç/Ürgenç · 197, 231, 255
Gürgenç/Ürgenç/Cürcaniye · 197, 255
Gyges · 51, 52

H

Hacer · 162
Haçlı Seferleri · 34, 97, 202, 247, 252, 264, 267, 268, 296, 585
Hai-Shia · 191
Hakas-Eski Kırgız · 189
Halaçlar · 143, 151
Hâleb · 161, 231, 232, 233, 235, 236, 247, 250, 270, 278, 311
Hama · 161, 270, 278, 430, 508, 613
Hamdaniler · 162, 305
Hami · 125, 128, 130, 135, 188, 192, 193, 396, 446, 605
Hamîdoğulları · 11, 338, 339, 353
Hânikin · 226
Hânoğlu Hârun · 235
Hânoğulları · 235
Hansi Kalesi · 223
Harezm · 12, 41, 151, 153, 154, 163, 175, 176, 197, 199, 200, 215, 221, 225, 231, 241, 242, 255, 271, 284, 286, 323, 354, 396, 401, 409, 410, 417, 431, 433, 437, 440, 444, 575, 582
Harezmî · 284, 285, 411, 440
Harun Reşid · 154, 156, 170, 176
Harzemşah Atsız · 242
Harzemşahlar · 158, 200, 209, 223, 235, 253, 255, 256, 261, 282, 342, 396, 400, 404, 406, 452, 467, 583
Hasan Sâbâh · 237
Hâtip · 334
Hazar Denizi · 24, 27, 31, 39, 48, 54, 55, 91, 98, 99, 104, 126, 156, 169, 173, 176, 197, 221, 223, 231, 244, 275, 383, 387, 391, 416, 443, 449, 524, 565, 566, 568, 571, 572, 582, 589, 595
Hazar Devleti · 10, 25, 26, 119, 154, 173, 176, 594
Hegin · 78, 88
Hemadan · 226, 234, 235, 246, 248, 258, 376, 385
Hemedân · 215
Herat · 90, 133, 151, 224, 225, 242, 384, 411, 431, 432, 433, 434, 437, 452
Herodes · 95
Herodot · 20, 54, 60, 61, 62, 567
Heşt-kale · 198
Hetav · 38
Hımıs · 161
Hırvat · 116
Hısn Keyfâ/Hasankeyf · 237
Hısn-ı Keyfa · 290, 292, 295, 305
Hıtaylar · 28, 190, 209, 396, 413
Hızıstan · 203
Hicaz, · 156, 257, 261
Hien-yün/Hiunyü · 68
Hind · 23, 30, 287, 453, 454, 455, 462
Hind Denizi · 23
Hindistan · 30, 31, 32, 33, 38, 49, 50, 55, 72, 82, 86, 88, 90, 91, 112, 114, 149, 160, 192, 193, 194, 212, 213, 214,

215, 216, 218, 221, 223, 244, 276, 283, 287, 363, 370, 382, 384, 396, 406, 410, 411, 428, 430, 431, 433, 439, 441, 447, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 477, 498, 505, 517, 518, 534, 581, 589, 604, 615
Hinduşâhî · 213
Hitit Krallığı · 49, 363
Hittin · 258
Hiung-nular · 49
Hive · 12, 152, 227, 284, 411, 423, 440, 443, 444, 573, 574, 575, 583, 589
Hocend · 208, 210, 241, 435
Ho–Han–Yeh · 25, 85, 86
Hokand · 12, 194, 411, 441, 443, 444, 447, 574, 576, 579, 589, 604, 615
Ho-lo-hu · 135
Ho-pei · 89
Horasan · 112, 151, 153, 155, 156, 158, 200, 202, 203, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 218, 221, 222, 225, 231, 233, 239, 240, 242, 243, 245, 249, 251, 255, 285, 290, 370, 373, 376, 378, 382, 383, 411, 428, 432, 433, 434, 437, 452, 453, 457, 460, 468, 494, 582, 614
Hotan · 194, 605
Hoten · 126, 185, 191, 208, 211, 445, 604
Hoy · 203, 334, 364, 370, 371, 377, 386, 568
Hoyran Gölü · 316
Hsia · 30, 45, 46, 47, 87, 90, 135
Hsie/Sirler · 22
Hucend Irmağı · 59, 153
Hulvân · 226
Humus · 249, 278, 430
Hun Ugor · 119
Hun-yü · 67
Hu-te · 67
Huttal · 112, 152, 208
Huttelân · 242
Huvare · 159, 198
Huzistan · 228, 239, 240, 382
Hülâgü · 271, 331
Hüsameddin Çoban · 332
Hüsrev Melik · 217
Hüsrev Şah · 217
Hz. Davud · 172, 281
Hz. Ebubekir · 151
Hz. Muhammed · 149, 150, 244, 268, 446, 489, 585
Hz. Ömer · 151, 154, 176, 264
Hz. Süleyman · 172
Hz.İsa · 95, 264
Hz.Osman · 151

I

I. Azes · 90
I. Keyhüsrev · 63
I. Kılıç Arslan · 265, 299, 305, 312
I. Köktürk Devleti · 22, 125, 145, 169
Idanthyros · 58
Ihşîdiler · 33, 158, 270
II. Gıyaseddin Keyhusrev · 280
II. Giorgi · 236
II. İzzeddin Keykâvus · 331, 333, 350
II. Kılıç Arslan · 63, 267, 316, 319, 365
II. Köktürk Devleti · 23, 137, 138, 152, 165, 183, 197
II. Mahmud · 241, 537, 538
II. Muhammed bin Süleyman · 240
II. Murad · 12, 276, 344, 348, 350, 352, 481, 482, 484, 493, 521
II. Süleyman Şah · 63
II. Theodosios · 103
II. Yakub · 344
II.Mesud · 328
II.Theodosios · 104
III. Kılıç Arslan · 63, 338, 453
Irak · 10, 13, 149, 158, 174, 196, 215, 221, 225, 227, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 251, 253, 256, 257, 258, 261, 277, 282, 290, 291, 300, 310, 370, 374, 376, 380, 383, 432, 447, 477, 499, 507, 509, 517, 549, 557, 562, 563, 582, 585, 612, 618
Irak-ı Acem · 245, 432
Isfahan · 134, 226, 228, 237, 240, 312, 370, 381, 383, 385, 432
Isık · 62, 71, 138, 410, 571, 576, 579, 604
Issıg/Issık · 27
Issık göl · 23
Işbara · 125, 128, 129, 136, 143
IV. Kılıç Arslan'a · 351

İ

İberia · 98
İbir · 23
İbn Rüşd · 268
İbn Sinâ · 268, 286, 288
İbrahim b.Yınal · 225

İbrahim Tamgaç Buğra Kara Hakan Ebû İshak İbrahim bin Nasr · 208
İbraniler · 172
İdi-kut Barçuk · 191
İğdir · 198, 335, 337, 339
İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan · 125
ilâhî · 172
İlâk · 208
İl-Arslan · 255
İldenizliler/Eldenizliler · 253
İlgâzi · 251, 294, 296
İlhanlılar · 11, 272, 375, 385, 404, 405, 407, 408, 565
İli · 23, 25, 26, 71, 89, 136, 138, 165, 205, 397, 409, 442, 446, 604, 616
İlig Han · 207
İllir · 120
İllyria · 102
İllyria/Arnavutluk · 102
İlşu – Nail · 20, 30
İlteriş Kutlug · 137, 138
İltutmuş · 218, 454, 455, 458, 459
İlyas · 324, 326, 350, 365, 427, 496
İmam-ı Âzam Ebû Hanife · 157
İnal Türkmeni · 305
İnaloğlu Beyliği · 305
İnanç Bey · 332
İnançoğulları · 11, 330, 332, 362
İndo-Germen · 43
İndus-Pencap · 30
İngiltere · 24, 194, 259, 266, 383, 407, 439, 462, 504, 511, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 547, 548, 549, 557, 562, 585, 586, 587, 593, 618
İran · 13, 23, 30, 31, 32, 38, 48, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 86, 88, 90, 91, 92, 98, 100, 102, 104, 107, 112, 115, 122, 126, 134, 149, 150, 151, 157, 165, 173, 174, 176, 179, 185, 196, 202, 203, 211, 215, 218, 221, 226, 244, 245, 251, 253, 255, 270, 277, 280, 283, 285, 290, 291, 309, 363, 369, 371, 374, 375, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 396, 400, 401, 404, 405, 412, 422, 424, 428, 432, 439, 447, 451, 452, 456, 461, 463, 470, 477, 484, 499, 502, 510, 513, 516, 522, 523, 524, 525, 528, 533, 563, 565, 566, 567, 568, 581, 582, 585, 589, 593, 596, 614, 618
İran-Sasani Devleti · 31
İran-zemin · 23
İrminiyye · 151, 153, 156
İrtiş · 23, 25, 67, 76, 86, 140, 169, 179, 197, 200, 396, 413, 436, 571, 578, 598, 601
İsfahan · 162, 381, 391
İsfahân · 215
İsferâyin · 243
İskender · 50, 58, 59, 60, 82, 91, 95, 152, 363, 370, 564, 581, 582, 585, 596, 615
İskitler/Sakalar · 29, 48, 49, 54, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 111, 567
İskitleri/Omargaslı Sakalar · 54
İspanya · 32, 50, 149, 267, 268, 283, 363, 499, 503, 511, 515, 516, 593
İspanyollar · 516
İsrael Krallığı · 172
İsrailoğulları · 172
İstemi Yabgu · 115, 124, 125, 126, 127, 133, 134, 145, 169
İsticab · 197, 201, 209, 212
İşim · 76, 179, 200, 571, 598
İtil/Etil/İdil · 21, 26, 58, 104, 117, 163, 175, 177
İyonya · 51, 52, 53
İzeddin Mesud · 314
İzzeddin Aybek · 271
İzzeddin Keykavus · 321

J

Jan-kan/T'uli · 130
Jebol/Yebol · 74, 123, 180
Juan Juanlar · 22, 122, 395, 577
Jung · 46
Justinos · 126

K

K'u-mo-hshi · 124
Kabaç Hatun · 152, 153, 612
Kabil · 57, 90, 91, 112, 438, 452, 457, 460, 461, 464
Kabulşahlar · 213
Kabusi · 98
Kadı Burhaneddin · 11, 352, 354, 368, 372, 429, 476, 478
Kadırgan · 48, 187
Kadırgan Dağları · 48
Kafkaslar · 26, 29, 114, 127, 149, 290, 403

Kahire · 235, 249, 257, 261, 269, 272, 273, 274, 276, 278, 279, 281, 355, 479, 484, 489, 509, 510
Kâkûyîler · 218
Kalaç · 59, 201, 453, 454, 456, 457
Kalaç/Halaç · 112, 201
Kalalçın-alt · 23
Kalavun El-Elfî · 273
Kalem · 345
Kalır · 23
Kallipolis/Gelibolu · 104
Kalmikya · 175
Kalmuklar · 193
Kama Nehri · 26, 401, 402, 416, 590, 591, 592
Kama/Çulman · 121
Kambiz · 56
Kançov · 28
Kandahar · 90, 381, 383, 452, 457, 460
Kangaras · 177
Kanglı/Kanklı · 22
Kanişka · 91
Kanng-chü · 70
Kansu · 28, 37, 38, 70, 75, 90, 141, 182, 187, 188, 189, 190, 194, 200, 398, 448, 508, 578, 605
Kansu/San Uygur · 188
Kaoch · 21, 22, 142
Kaoc-he/Kanglı · 68
Kao-liler/Koreliler · 139
Kapgan · 137, 138, 139, 145, 166
Kar kap · 23
Kara Aslan Kavurd · 203
Kara Balasagun · 28
Kara Hitay · 190
Kara Hitay Liao · 190
Kara İl-ci · 123
Kara Kağan · 123
Kara Ordu · 170, 205
Kara Tegin · 212
Kara Türgiş Devleti · 10, 166, 169
Kara Yülük Osman · 356, 429, 477
Kara-Balgasun · 186
Karaca Bey · 357, 359
Karaçar · 71
Karadeniz · 22, 26, 27, 29, 31, 38, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 101, 114, 117, 119, 126, 127, 156, 174, 176, 179, 197, 200, 204, 244, 318, 320, 321, 322, 325, 332, 336, 360, 362, 401, 406, 419, 422, 424, 440, 442, 469, 470, 477, 485, 488, 492, 493, 504, 505, 517, 527, 533, 538, 540, 548, 553, 557, 563, 595, 606, 607
Karaevli · 204
Karahanlı · 10, 56, 164, 170, 191, 199, 200, 201, 203, 205, 207, 208, 210, 211, 216, 218, 221, 222, 225, 231, 234, 235, 237, 240, 241, 245, 410, 578, 582, 604, 615
Karahıtaylar · 241, 456
Karaim · 175, 593, 594
Karaimler/Karayitler · 175
Karakalpaklar · 180, 576, 615
Karakoyunlu · 204, 296, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 385, 408, 431, 432, 434, 477, 494, 564, 614
Karakurum · 23, 76, 272, 400, 405, 406, 412
Karamanoğlu Mehmed Bey · 327, 342
Karamanoğulları · 10, 204, 326, 327, 329, 338, 340, 344, 354, 407, 429, 470, 476, 506
Karasi Beyliği · 344, 345
Karasioğulları · 11, 345, 362
Karasuk · 9, 37, 42, 45, 48, 67
Karaşar · 89, 135, 185, 187, 188
Karaton · 100, 102
Karavaş · 227
Karaylar · 180
Karkınlar · 198
Karluklar · 23, 25, 135, 139, 140, 143, 168, 169, 170, 177, 183, 188, 197, 199, 200, 205, 241, 400, 578
Karmatîler · 162
Karmîsîn · 226
Karpat · 100
Karpatlar · 26, 100
Karthili · 237
Kasariyye · 273
Kaspi · 98, 566
Kâşân · 215
Kaşgar · 10, 12, 89, 126, 133, 135, 167, 170, 185, 193, 194, 199, 205, 207, 209, 210, 238, 241, 411, 445, 447, 448, 604, 605
Kaşgarlı Mahmud · 56, 210, 288
Kaşmir · 90, 134, 464
Katâî · 162
Katvan · 209, 241, 242
Kavarlar · 174
Kavurd · 225, 226, 230, 232, 235, 248, 253
Kaydu Han · 192
Kaylar · 180

Kazak · 12, 24, 26, 39, 48, 87, 384, 385, 403, 419, 436, 440, 441, 442, 444, 449, 450, 451, 525, 570, 571, 573, 575, 579, 581, 589, 590, 604, 605, 615, 616
Kazakistan · 12, 21, 23, 31, 38, 41, 43, 61, 67, 88, 119, 200, 401, 441, 447, 449, 451, 564, 565, 570, 571, 573, 575, 576, 581, 584, 592, 597, 602, 603, 604, 605, 616
Kazvin · 215, 226, 379, 381, 382, 432
Kelteminar · 9, 37, 41, 48
Keltler 60, 65
Kelüren · 23
Kem · 183
Kençek · 205
Kengütarban · 138
Kenm-Kenciyut · 23
Kerc · 235
Kerç · 50, 127, 133, 421, 533
Kerç Boğazı · 50
Kerç/ Bosforos · 127
Kerulan · 75
Kerulen · 124, 395
Keşmir · 23, 194, 445, 457, 459, 462, 464, 605
Keykavus · 57, 321, 322, 593
Kıbrıs · 266, 276, 320, 321, 325, 329, 341, 348, 519, 542, 543, 564, 585, 586, 587, 588, 618
Kılıç Buğra Han Harun · 207
Kınnessir · 161
Kıpçaklar · 32, 143, 179, 180, 181, 197, 200, 221, 385, 415, 436, 442, 447, 579, 582, 596, 609
Kırgız, Kırgızlar · 23, 24, 27, 29, 39, 75, 87, 135, 138, 139, 141, 142, 143, 188, 190, 194, 197, 205, 397, 413, 441, 442, 445, 446, 447, 571, 576, 577, 579, 580, 589, 598, 600, 601, 602, 604, 615
Kırım · 11, 13, 50, 51, 63, 127, 133, 173, 175, 178, 180, 181, 266, 322, 332, 345, 352, 380, 401, 403, 411, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 431, 436, 449, 484, 517, 525, 529, 531, 533, 534, 535, 539, 540, 589, 590, 591, 593, 594, 596, 606
Kıtanlar · 137, 141
Kıtay · 23, 190, 396, 398
Kızık · 198, 204, 339
Kızıl Ahmed · 336
Kızıl Arslan Atsız · 256
Kızıl Ti/ Ch'ih Ti · 22
Kiev · 27, 63, 174, 176, 178, 179, 180, 402, 419
Kilikya · 53, 100, 232, 302, 311, 317, 324
Kimek · 143, 170, 177, 179, 197, 200, 201
Kimmerler · 26, 29, 31, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 361, 567, 596
Kireyit · 23
Kirmân · 215
Kirus · 56
Kitanlar/Hitaylar · 29
Kitan-Liao Devleti · 23
Kitboğa · 272
Kiyef/Kiev Knez · 27
Kobdo · 119, 436
Koçu/ İdikut · 189, 190, 192
Koçu/Turfan · 187, 189, 190
Koçu-İdikut/Turfan · 191
Ko-lo-lu/ Ka-loluk/Gar-log/Halluh/Grr-Wqt/Harluh/ · 169
Konfiçyus · 78
Kosoglar · 175
Kostantinopolis/İstanbul · 96
Koşlar/Koşanlar · 192
Kögmen · 139, 140
Köhne · 194
Köke - Navur · 23
Köktürk · 9, 21, 22, 25, 32, 37, 44, 56, 61, 72, 87, 112, 115, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 165, 166, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 182, 183, 186, 188, 193, 196, 197, 200, 205, 396, 399, 577, 598, 600, 602
Köktürk Devleti · 23
Kölemen/Memlûk/Mısır Türk Devleti · 33
Köyen · 23
Köymen · 188
Kuban · 27, 63, 119, 127, 176, 177
Kubilây Han · 11, 192, 280, 400, 401, 404, 412, 436
Kubrat · 117, 119, 120, 121, 173
Kuça · 71, 82, 89, 129, 134, 135, 185, 187, 396, 448, 605
Kudüs · 172
Kûfe · 151, 156
Kuhistan · 151, 225, 248
Kui-fang · 45
Kuman Türkleri · 27
Kumanlar · 27, 32, 179, 385, 606

Kunduz · 133, 134, 437
Kung-fang · 45
Kurıkanlar · 143
Kurlu et-Türkî · 249
Kurt/Lang-shan · 136
Kurukan · 142
Kurzahil · 311
Kusdar · 213, 215
Kuşan Devleti · 90, 91, 92
Kuşeyrî/Kuseyri · 288
Kuşhan Devleti · 82
Kutais · 175
Kutalmışoğlu Alp İlek · 292
Kutalmışoğlu Süleyman Şah · 236, 250
Kutalmışoğulları · 236, 361
Kutbeddîn Muhammed · 241
Kutbeddin Şirâzî · 334
Kutlu Bey · 235, 372
Kutlug · 137, 138, 139, 140, 165, 183, 460
Kutrigur-Kutur-gur · 119
Kutrugur · 119
Kutugur/ Dokuz Ogur/ Dokuz Oğuzlar · 26
Kuver · 117
Küfe · 245
Külçur · 167
Kültigin · 139, 140, 141, 177
Kümül/Kömül · 188
Kür Nehri · 153, 292, 392
Kütâyis · 237

L

Lahor · 217, 218, 452, 453, 458, 459, 461, 462, 463, 464
Lamgan · 213
Lan-shis · 71
Lârîstân · 215
Larsi · 176
Lâzkiye · 251
Lebedya · 177
Liang · 87, 122
Lidya · 49, 51, 52, 53, 56, 313, 363
Lidya Krallığı · 49, 363
Likidiye · 162
Lirsâdoğulları · 235
Litvanya · 13, 175, 180, 419, 421, 518, 593, 603, 619
Li-wei · 89
Longobardlar · 116
Lo-yang · 89
Luck · 180
Ludd · 260
Lygdamis · 52

M

Ma'arratü'n-Numan · 235
mabed · 172
Macarlar · 26, 27, 118, 174, 177, 181, 476, 483, 498, 505
Madyes · 55
Mâfat'ul- Guzziya/Karakum · 197
Magrip · 162
Mai · 131
Makedonya · 13, 27, 116, 542, 547, 549, 606, 607, 608, 609, 611
Malazgirt Savaşı · 201, 236, 309
Malva · 112, 457
Manas · 194, 410, 579, 580
Mangışlak · 203, 231, 241, 255, 440
Mankışlak · 197
Mannalar · 54
Mansûrâ · 273
Manuel · 316
Manues · 90
Maranapolis/Preslav · 104
Mard · 98
Margus/Orajse-Dobruca · 102
Mathara · 90
Matmûra Kalesi · 156
Mâtürîdî · 157
Maveraünnehir · 31, 43, 112, 114, 122, 126, 138, 140, 149, 151, 152, 153, 155, 157, 164, 167, 169, 197, 199, 200, 203, 207, 209, 215, 218, 222, 231, 255, 287, 369, 396, 399, 410, 411, 427, 428, 432, 433, 437, 439, 440, 443, 446, 449, 460, 462, 468, 494, 574, 579, 583
Mâzenderân · 215, 240
Me'mun · 156
Me'ûnîler · 218
Med · 49, 61, 363, 568
Medâin · 151
Mediolanum/Milâno · 108
Medler · 29, 32, 53, 55
Mehmed Bey, · 306, 327, 331, 343, 347
Mehmed Çelebi · 344, 478
Mekke · 149, 244, 288, 432, 479, 498, 509, 520
Mekran · 90

Melik Gıyaseddîn Süleymanşah · 241
Melik Kâmil · 296, 322
Melikşah · 208, 210, 230, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 245, 247, 248, 250, 253, 255, 288, 292, 293, 296, 300, 303, 305, 306, 310, 311, 312, 385, 564, 583
Memlûklar · 158, 261, 266, 267, 271, 273, 275, 277, 278, 281, 350, 357, 429, 436, 496, 498, 508, 509, 585, 613
Menbiç · 232
Mengling · 28
Mengücekler · 6, 10, 202, 272, 290, 299, 300, 331, 402, 404
Menteşe Bey · 347, 349
Menteşeoğulları · 11, 328, 344, 349, 350, 362
Merc-i Dabık · 278
Merend · 230
Merv · 90, 151, 153, 167, 202, 223, 224, 225, 230, 234, 236, 241, 242, 243, 255, 287, 383, 438, 439, 443, 581, 583
Merv Çölü · 224
Mervan bin Muhammed · 153
Mervânî · 237
Meryem–Nişin · 230
Meşhed · 243, 383, 432, 439
Mevlâna Celâleddin Rûmî · 252, 299
Meyâfârikîn/ Silvan · 237
Meyhene · 243
Meyyafarikin/Silvan · 303
Mezopotamya · 30, 49, 50, 99, 176, 240, 259, 283, 284, 290, 297, 363
Mısır · 10, 23, 33, 49, 50, 55, 143, 149, 154, 155, 156, 160, 162, 215, 233, 235, 245, 249, 257, 258, 261, 266, 270, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 283, 284, 291, 305, 322, 325, 329, 359, 363, 396, 398, 402, 404, 422, 429, 435, 476, 479, 484, 489, 496, 505, 508, 509, 511, 512, 517, 518, 531, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 543, 545, 549, 557, 585, 593, 613
Mil Düzün · 98
Mincio · 108
Mirki · 160, 199
Miryokefalon · 202
Moesia · 116
Moğol-İlhanlı Devleti · 326, 335, 339, 351, 353, 359, 360, 362, 370, 372
Moğolistan · 23, 30, 38, 42, 44, 48, 63, 74, 87, 89, 122, 124, 177, 182, 184, 190, 193, 196, 308, 395, 398, 400, 401, 410, 412, 436, 445, 447, 449, 577, 600, 602, 605, 616
Moğollar · 23, 28, 44, 45, 74, 121, 181, 256, 272, 280, 322, 324, 326, 331, 371, 395, 397, 404, 406, 409, 413, 418, 434, 443, 447, 456, 460, 578, 598, 604, 616
Moğoltu · 184
Moldova · 179, 592, 593, 606
Morava · 102, 482, 490
Moyen/Bayan Çor · 183
Moyunçur Tigin · 169
Mu'tezile · 157, 365
Muaviye · 151
Mugan · 203, 391
Muhammed bin Kalavun · 274, 276
Muhammed bin Süleyman et Türkî · 161
Muhammed bin Togaç · 162, 270
Muhammed Tapar · 239, 240, 243, 295, 303, 314
Muhammed Yakup Bey · 194
Muhyiddin Arabî · 262
Muîneddîn Mehmed'i · 351
Mukan/Muhan · 123
Muncuk · 102, 108
Musa · 172
Musa el-Kufî · 284
Musa İnanç Yabgu · 223, 230
Musevi · 172
Musul · 153, 154, 162, 203, 227, 228, 229, 239, 247, 252, 257, 258, 262, 266, 277, 282, 291, 294, 302, 305, 314, 369, 371, 396, 525, 549, 557, 562, 563, 612
Myriokephalon'un/Karamıkbeli · 316

N

Nahcıvan · 203, 230
Nâibe Kabaç Hatun · 151
Naram-Sin · 20, 30
Nasıra · 260
Nasîrüddin Tûsî · 287
Nasr bin Mansur · 205
Navkarda · 177
Nayman · 210, 396, 400, 449, 571
Necmeddin Eyyûbî · 257
Neopolis · 60
Nepal · 192
Nesâ · 216, 223
Nesef · 151
Nihal Atsız · 135
Nîhavend · 238

Nikephoros · 236
Nikopolis/Niğbolu · 104
Ni-shu Baga · 136
Nişâbur · 151, 212, 216, 224, 225, 226, 239, 242, 243, 256, 432, 435, 453
Nizâm ül Mülk · 230
Nizek Tarhan · 151, 153
Nizek/Tirek Tarhan · 112
Nuh Peygamber · 20
Nûre/Türe Sûfî · 326
Nureddin Ali Mansur · 271
Nureddin Mahmud · 252, 262
Nureddin Muhammed · 305
Nureddin Zengî, · 316

O

Odo de Deuil · 316
Oğulçak · 205
Oğuz Türkleri · 27, 290
Oğuz Yabgu Devleti · 10, 33, 164, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 221
Oktar · 102
Olcaytu · 23, 407, 408
Omargas · 54
On Oğuzlan · 26
On Ok · 23, 136, 165
Onogur · 26, 98, 119, 126, 177, 592
Onoğuz/Türkgiş · 138
Onon · 23, 397
Organ/Orhun Nehri · 23
Orgotu · 184
Orhun Anıtları · 145
Orhun Nehri · 31, 89
Osetler · 99, 595
Osmanlı · 12, 24, 33, 63, 118, 158, 194, 204, 211, 218, 247, 267, 275, 276, 277, 278, 326, 330, 336, 338, 342, 343, 345, 348, 350, 352, 356, 358, 360, 362, 366, 370, 371, 373, 374, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 400, 403, 405, 406, 408, 416, 420, 421, 422, 423, 429, 431, 435, 442, 443, 448, 451, 464, 467, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 477, 478, 480, 482, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 496, 497, 498, 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 553, 554, 555, 556, 558, 562, 567, 569, 571, 574, 583, 585, 586, 587, 588, 589, 592, 593, 594, 596, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 612, 613
Osmanlı Devleti · 24, 194, 277, 326, 336, 344, 350, 360, 362, 370, 377, 380, 381, 390, 405, 408, 422, 423, 429, 442, 443, 448, 451, 469, 470, 471, 472, 475, 478, 479, 480, 482, 484, 485, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495, 497, 498, 499, 503, 504, 507, 508, 512, 513, 516, 519, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 553, 558, 562, 569, 571, 574, 585, 586, 587, 589, 593, 597, 606, 607, 609, 611
Osset · 51
Ostro/Doğu Gotlar · 29
Ostrogot/ Doğu Got · 31
Otrar · 138, 157, 170, 198, 399, 409, 451
Otuz Ogur · 119, 121

Ö

Ögedey · 191, 280, 323, 324, 383, 398, 400, 401, 407, 616
Ömer bin Abdülaziz · 153
Ötügün/Ötügen · 23
Ötüken · 22, 23, 29, 68, 129, 134, 137, 144, 165, 169, 170, 187, 188, 196, 205, 578
Özbek · 12, 24, 376, 380, 382, 402, 411, 417, 420, 433, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 449, 451, 570, 573, 574, 575, 576, 579, 581, 583, 590, 598, 604, 605, 615
Özkent · 157, 208, 209, 210
Özü/Dinyeper · 177

P

P'u-sa · 182
Padua/Concordia · 108
Pannonia · 102, 104, 105, 108, 114, 116, 117, 118, 127
Pan-tigin/Bilge Kadir Han · 189
Parthia · 91
Pathanistân · 215

Peçenekler · 27, 31, 32, 143, 152, 163, 177, 178, 180, 197, 233, 308, 582, 595, 606, 609
Pencab · 91, 112, 215, 244, 452, 456, 457, 458, 459, 461, 464
Pergamo · 108
Persler · 29, 32, 49, 55, 56, 65, 363, 585
Pervâne Muîneddîn Süleyman · 340, 351
Pervâneoğulları · 11, 350, 362
Peşâver · 213
Philâdelphia · 343
Philippe Augusto · 259
Philippolis/ Filibe · 104
Pi · 87
Platoncu/Efâtuncu · 269
Polovcı · 179
Polovtsi · 200
Poltava · 63
Polvets/Polovts · 200
Portekizliler · 277, 503
Protothas · 56
Prut · 177, 424, 531, 537
Psammatikos · 55
Pu · 46, 86, 133
Pu'nu · 86
Pu-chou, · 46
Pu-ku Huai-en · 184

R

Ra'ban · 231, 311
Rafeniyye · 249
Rahva · 233
Ramazanoğulları · 11, 326, 359, 362
Râmisen · 151
Râzî 286
Remble · 161, 162, 235, 249, 273
Rems- Orleans · 107
Ren · 104, 107, 599, 602
Rey · 134, 162, 215, 222, 226, 227, 229, 230, 235, 238, 239, 240, 246, 286, 309, 431
Rîf · 249
Ripuar · 105
Romalılar · 172
Romanes IV. Diogenes · 231, 234
Romanos Diogenes · 202
Ruga/Rua · 102
Rum · 23, 163, 180, 202, 204, 227, 228, 293, 325, 336, 352, 361, 362, 364, 372, 421, 467, 469, 476, 487, 488, 490, 493, 586, 587
Rung-Di · 37
Rus, Ruslar · 23, 27, 40, 120, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 194, 195, 200, 322, 332, 381, 383, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 403, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 429, 433, 439, 440, 442, 448, 450, 451, 503, 505, 518, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 540, 542, 547, 548, 549, 556, 563, 564, 565, 566, 567, 569, 571, 572, 573, 574, 575, 577, 579, 580, 581, 583, 585, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 596, 598, 599, 601, 602, 603, 604, 606, 607, 610, 615, 616
Rükneddin Gâzi Süleyman Şah, · 311

S

Sabar · 26, 127, 173
Sabar/Sibir Türkleri · 26
Sabarlar/Sibirler · 26, 31
Sabarlar/Sibirler Ogur/Oğuz Türkleri · 26
Sadredin Konevî · 252
Sâfârîler · 218
Safed · 273
Safevi · 204, 370, 373, 375, 378, 379, 380, 382, 385, 408, 435, 438, 439, 451, 461, 462, 499, 505, 506, 507, 516, 523, 524, 525, 528, 533, 564, 567, 569, 574, 583, 614
Safevî Devleti · 11, 277, 377, 378, 379, 380, 382, 385, 388, 434, 444, 510, 516
Sâğaniyan · 151, 153
Sâhib Ata Oğulları · 11, 340, 341, 362
Sahip Ataoğullarının · 342
Sai Wang · 54
Sait · 250, 408, 432, 433, 532, 541
Sakalar /İskitler · 26
Sakalar/Saka Haumavarga · 54
Sakalar/Skudra-İçkudra · 54
Saka-Part · 90
Sakastana · 91
Saksin · 175, 180
Salgurî · 300
Sâlih Necmeddin · 261, 271
Saltuklular · 10, 202, 290, 292, 300, 301, 312
Salur · 198, 203, 324, 335, 337, 339, 354, 582
Samanoğulları · 157, 201, 398

Sami · 172
Sammarra · 245
Sarasinler/ Saraçin/Saratsinler · 175
Sardes · 52, 54, 56, 313
Sargon · 49
Sarı · 10, 28, 58, 67, 71, 75, 89, 140, 165, 184, 189, 193, 450, 520
Sarı Ak Ogur · 119
Sarı Irmağı · 132
Sarı ırmak · 67
Sarı Nehir/Huang ho · 70
Sarıogur · 119, 173
Sarmatlar · 29, 55, 60
Saruhanoğlu Beyliği · 346
Saruhanoğulları · 11, 344, 346, 347, 362
Sasani Devleti · 31, 32, 88, 99, 102, 112, 122, 126, 133, 134, 309
Sauraştra · 90
Sayda · 251, 266, 274
Sayram · 23, 157, 197, 428, 441
Sebüktegin · 213
Secunda/Erdel · 102
Sefidrud · 239
Selâhattin Eyyûbî'nin · 257
Selçuk Bey · 33, 164, 201, 221, 222, 245, 309, 582
Selçuklular · 66, 158, 177, 201, 202, 208, 216, 218, 221, 223, 224, 225, 231, 232, 237, 244, 246, 248, 251, 255, 266, 267, 299, 309, 316, 321, 322, 344, 360, 434, 467, 569, 583, 606, 612, 615
Selenge · 23, 41, 68, 75, 140, 182, 196, 413
Semender · 153, 173
Semipalatinsk · 119
Semnân-Dâmgân · 215
Serahs · 202, 224, 226, 242, 243
Serdica/Sofya · 104
Seret · 177
Serhas · 223
Seyfeddin Kızıl · 332
Seyfeddîn Süleyman · 337
Seyfettin Sûrî · 216
Shang · 30, 44, 45, 47
Shan-hsi · 45, 46
Shan-hsi/Şansi · 45
Shan-shi · 89
Sha-t'o/ Şato Türkleri · 185
Sheng · 135
Shen-le · 89
Shensi · 37
She-tu · 125
Shih-pi · 131, 132, 133
Shih-pi Tuo-chih · 131, 132
Shih-wei · 37, 124, 395
Shi-kuei · 133
Sibir · 11, 23, 26, 403, 413, 414, 417, 423, 442, 589, 590, 598, 599, 603
Sibirya · 13, 29, 38, 41, 42, 44, 48, 67, 179, 193, 396, 401, 403, 413, 417, 418, 423, 436, 447, 572, 577, 581, 589, 591, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603
Sicilya · 103, 104, 154, 259, 268, 343, 520, 576, 585
Sicistan · 90, 112, 454
Sicistan/Çandhara · 91
Simcûrîler · 212
Sina · 172, 286
Sind · 90, 149, 151, 160, 215, 454, 455, 456, 457, 458, 460
Sind/İndus · 90
Singidurum/Belgrad · 102
Sinkian/Şincan/Sincan · 24
Sinkiang/Sincan/Şincan · 81
Sir Derya · 23, 58, 119, 151, 152, 177, 180, 183, 197, 198, 199, 200, 210, 221, 290, 417, 428, 436, 442, 450, 451, 570
Sir Derya/Seyhun · 23, 58, 152, 180, 197, 198, 199, 200, 210, 221, 290, 417, 428, 570
Sir Tarduş · 22, 183
Siri Derya/Seyhun · 31, 167, 582, 615
Sirmium/Sermska Mitrovica · 102
Sir-Tarduş · 22
Sistan · 151, 215, 216, 225, 427
Sivers'kıy Donets · 177
Siviaga · 176
Siyah Kuh//Kara Dağ · 197
Siyavuş · 57, 327
Skytho–Dravitler · 55
Slovak · 116
Sloven · 116
Sogd · 126, 134, 139, 152, 156
Sogdiana · 90, 105, 112, 114, 152
Solyanıy · 180
Sorga Yış · 188
Sou-ko Kağan · 166
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği · 20, 24, 564, 566, 576, 580, 583, 590, 591
Sökmen · 294, 296, 303, 304, 364
Sökmen El-Kutbî · 303

Sökmenoğulları · 364
Srubna · 51
Subarru · 49, 363
Sudan · 257, 261
Sugur · 161
Suğdak · 322, 324, 325, 332
Suhne · 238
Sultan Ahmed III. · 24
Sultan Alparslan · 66, 202, 230, 583
Sultan Aybek · 218
Sultan III. Ahmed · 24
Sultan Keykavus · 321
Sultan Kutuz · 271, 272
Sultan Mahmud · 214, 215, 218
Sultan Mesud · 202, 216, 223, 224, 315
Sulu Kağan · 153
Sur · 249, 259, 266
Sura · 176, 179, 414
Suriye · 10, 13, 29, 49, 50, 55, 95, 98, 99, 100, 149, 154, 160, 176, 231, 235, 238, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 253, 257, 258, 261, 265, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 282, 290, 291, 294, 310, 311, 317, 321, 325, 344, 359, 363, 370, 372, 396, 404, 429, 430, 508, 529, 537, 538, 549, 557, 562, 563, 582, 585, 613
Suroj/ Sudak/ Sugdai · 180
Suvar · 598
Süleyman Arslan Han · 207, 210
Süleyman Bakırgânî, · 288
Süleyman Çelebi · 356, 372, 481
Sümer · 20, 49, 363
Svyatoslav · 180
Sythepolis · 55
Szentendre · 116

Ş

Şah İsmail · 277, 376, 378, 382, 433, 434, 438, 444, 460, 499, 502, 505, 506, 507, 574, 614
Şahinşah · 314
Şâkif · 273
Şam · 23, 158, 161, 162, 203, 233, 235, 247, 249, 252, 257, 258, 261, 282, 305, 344, 355, 396, 430, 479, 489, 508, 511, 585, 613
Şarukan/Çeşuev · 180
Şâş/Taşkent · 153
Şaul · 172
Şaver · 257
Şehabeddin el Sühreverdî · 262
Şehresttânî · 288
Şehr-i Zor · 203
Şehrizûr · 226
Şehzade Ahmed · 277, 502, 505, 508
Şehzâde Kâsım · 277
Şemseddin İldeniz · 253
Şemsü'l-Mülk · 208
Şemsüddîn Yaman Cândâr · 333, 334
Şerefüddevle, Süleyman · 311
Şeyhoğlu Mustafa · 345, 368
Şine-usu · 184
Şiraz · 228, 230, 381, 383, 428, 429, 435
Şirkuh · 257
Şu Kağan · 59, 60

T

T'ang · 132, 134, 184, 185, 187, 188, 398
T'iao-chih · 70
T'ung Yabgu · 134
T'u-yu-Hun · 139
Ta Yüan · 70, 71
Tabaka-i İlgâziyye · 296
Taberistan · 162, 215, 226
Tabgaç · 19, 22, 30, 87, 89, 120, 122
Tabgaç/Topa Devleti · 22, 30, 89, 122
Tâc ül-Mülk Eb'u'l-Ganâim · 238
Tâceddinoğulları · 11, 352, 362
Tâcüddevle Tutuş · 250
Tagar · 9, 37, 42, 48
Tahia · 70, 91
Tai · 70, 75, 89, 90
Taiwu · 89
Talas · 23, 72, 86, 127, 138, 154, 157, 159, 165, 166, 168, 169, 177, 179, 183, 198, 199, 200, 205, 208, 209, 398, 399, 410, 442, 576, 579
Tâlekân · 223
Talhab · 216
Ta-lo-pien · 125, 128, 143
Taman · 63, 173, 421
Tanrı Dağları · 23, 24, 71, 114, 127, 165, 190, 399, 579, 605
Tapir · 98
Tapo · 143
Taraz · 154, 168, 205, 409
Tarbagatay · 25, 39, 86, 119, 169, 191, 436, 605
Tardu · 115, 125, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 135

Tarduş/Tork · 140
Targita · 20
Tarım · 22, 30, 38, 71, 76, 169, 193, 396, 407, 413, 446, 448, 603, 604
tarih · 172
Tarsus · 53, 160, 290, 311, 375, 585
Taspar/Ta-po · 125
Taşa-Tun · 191
Taşkara · 20
Taşkent · 134, 152, 153, 157, 167, 177, 189, 199, 208, 437, 441, 443, 444, 447, 573, 574, 575, 589
Taştık · 9, 37, 42, 48
Tatabılar · 140, 141
Tatarlar · 24, 413, 591, 592, 606
Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali Hasan · 210
Taycu Bahşı · 353
Ta-Yüanlar · 71
Ta-Yüeh-chih · 90
Tell Başir · 303
Terken Hatun · 231, 237, 238, 241
Tevrat · 172
Thomas Aquinas · 268
Thrak · 20
Thüring · 105, 107
Ti · 20, 22, 37, 45, 46, 124, 182, 577
Tiao-chih · 71
Tibet · 47, 48, 75, 76, 131, 166, 170, 187, 188, 193, 244, 412, 446, 453, 601, 605
Ticinum/Pavia · 108
Timurtaş · 329, 338, 340, 353
Ting-Lingler · 42, 67
Tirmiz · 113, 191, 208
Toba/Tabgaç · 37, 182, 600
Tobol · 179, 200, 571, 598
Toharistan · 31, 88, 112, 113, 114, 151, 152, 153, 154, 156, 167, 213, 215, 234, 235
Tokmak · 167, 168, 169, 442
Tola · 75, 182
Tolunoğulları · 9, 33, 158, 160, 161, 162, 282, 398, 613
Tongra · 143, 182, 183, 184
Tonyukuk · 134, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 196
To-pa K'uçi · 89
Tork–Torci/Türk · 27
Tou-k'i-che/ Tou-kiu-e-che/ Türgeş/ Türkeş/ Türkiş · 165
Tou-lan · 130, 131, 133, 166
Töküm · 23
Tölös · 21, 22, 131, 133, 142, 165, 182, 188, 577, 599
Trablus · 266, 273, 274, 508, 512, 516, 585
Trablusgarb · 161, 258, 515
Trablusşam · 249
Trak · 50, 120
Trako–Kimmerler · 52
Trakya · 13, 27, 32, 49, 58, 100, 102, 104, 115, 345, 363, 473, 547, 556, 561, 562, 608, 610
Transilvanya · 102, 179, 514
Troki · 180
Truşka · 20
Tshinvali · 175
Tsia · 102, 109
Tuğrul Bey · 155, 201, 222, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 233, 245, 246, 248, 291, 302, 305, 309, 612
Tuğrul Karahan Mahmud · 210
Tuğrul-şah · 300
Tuğtekin · 251
Tuhsi/Tohsi · 170, 205, 207
Tukurgur · 119
Tûlûniyi · 162
Tuman/Teoman Han · 73, 74
Tumanbay · 278, 509
Tun Baga Tarkan · 185
Tuna Bulgar/On Oğuz Devleti · 26
Tuna Nehri · 27, 29, 48, 50, 54, 55, 61, 63, 108, 200, 363, 401, 490, 536, 596, 607
Tuna-Bulgar Devleti · 117, 120, 177
Tung-hu · 37, 72, 74, 395
Tunguz · 37, 47, 396, 598, 599
Turfan · 28, 82, 89, 122, 169, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 396, 445, 447, 448, 604
Turfan-Uygur Devleti · 28
Turkhara · 20
Turla/Diniester · 177
Turukha · 20
Turukku · 20
Turuşka · 20, 160
Tûs · 243, 287
Tûsî · 287, 406
Tutuş Bey · 236, 250, 294
Tünbas · 208
Türgiş/Türkiş/Türkeş · 23
Türgişler · 23, 138, 139, 140, 143, 152, 165, 166, 167, 168
Türkistan · 13, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 38, 44, 48, 56, 81, 86, 91, 112, 122, 124,

125, 133, 134, 138, 144, 151, 152, 153, 154, 164, 176, 178, 182, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 205, 211, 223, 241, 242, 244, 285, 309, 369, 371, 380, 384, 395, 396, 409, 427, 432, 435, 436, 437, 440, 441, 442, 445, 447, 449, 451, 456, 460, 484, 563, 567, 571, 574, 576, 578, 580, 583, 589, 598, 604, 605
Türkmenistan · 39, 196, 204, 215, 380, 409, 564, 565, 572, 573, 581, 582, 583, 584, 589
Türkmenler · 10, 196, 219
Türkşad · 127

U

Uccain · 90
Ud · 215
Uğrak/Iğrak · 205
Ukrayna · 50, 177, 180, 424, 525, 526, 527, 592, 593, 594, 597, 603
Uldız /Yıldız Han · 100
Ultingur · 119
Ulyâ-âbâd · 224
Ummân · 248
Umur Bey · 347
Ungur · 119
Urartu Devleti· 49, 51, 53, 54, 55, 568
Urartular · 49, 50, 55, 363, 567, 596
Urumçi · 71, 190, 194, 195, 604, 605, 616
Urumiyye · 203
Urungu · 138, 169, 436
Uşrûsene · 156
Utirgur · 119
Utrugur · 119
Utugur/Otur Ogur/Otuz Oğuzlar · 26
Utugur/Otuz Oğuzlar · 26
Utugurlar/Ogur/Oğuzlar · 127
Uturgur · 119
Utus/Vidin · 104
Uvakoğlu Atsız Bey · 235, 249
Uygur Devleti · 10, 27, 28, 31, 142, 169, 170, 183, 184, 185, 189, 190, 192, 193, 205, 604
Uygur Kağanlığı · 10, 23, 182, 183, 185, 186, 197, 205, 578, 600
Uygur Türkleri · 27, 60, 192, 396, 407
Uyguristan · 23, 192
Uygurlar · 24, 25, 28, 31, 140, 143, 164, 170, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 395, 399, 400, 402, 447, 598, 600, 604, 616
Uz · 27, 200, 231, 233, 437
Uzlar · 27, 31, 32, 152, 201, 385, 595
Uzun Hasan · 330, 336, 370, 372, 374, 375, 492, 493, 494, 499

Ü

Ümit Burnu · 277

V

Vâhân · 152
Valamir · 104, 107
Vandal · 100, 104
Van-Urmiye-Sevan · 50, 363
Varcurari/Banares · 91
Vasıt · 162
Vasko De Gama · 277
Vaspuragan'ı/ Van Gölü · 227
Vezora · 108
VII. Mikhail Dukas · 234
Vicentia/Vicenza · 108
Vikingler · 259
Vizi/Batı Gotlar · 29
Vizigot/Batı Got · 31
Volga · 9, 13, 21, 26, 27, 31, 40, 43, 58, 60, 63, 87, 104, 117, 119, 121, 163, 175, 176, 177, 179, 180, 197, 200, 387, 401, 414, 416, 418, 442, 572, 589, 591, 593, 594, 598
Volga Nehri · 21, 26, 27, 31, 40, 60, 179, 197, 401, 416
Volgagrad · 175, 416
Vsevolod Yaroslaviçler · 180
Vusun · 70, 71, 72, 80, 90

W

W. Thomsen · 21
Wallachian · 115
War/Var · 114
Wei · 30, 68, 76, 89, 122, 123, 124, 126
Wenti · 89
Wu-ling · 70

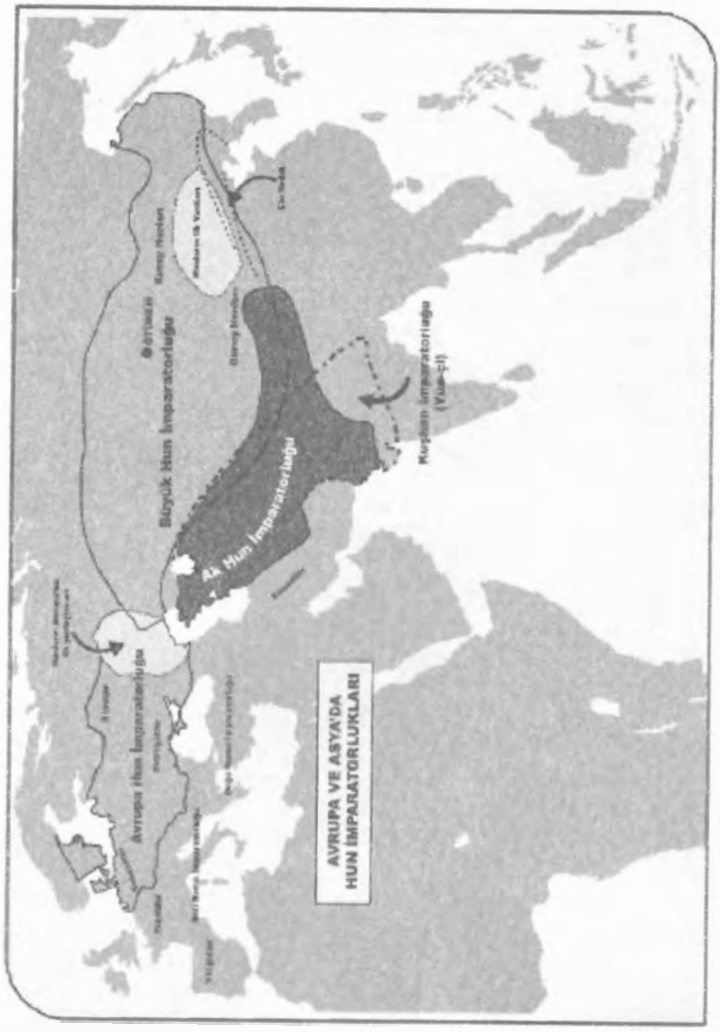
Y

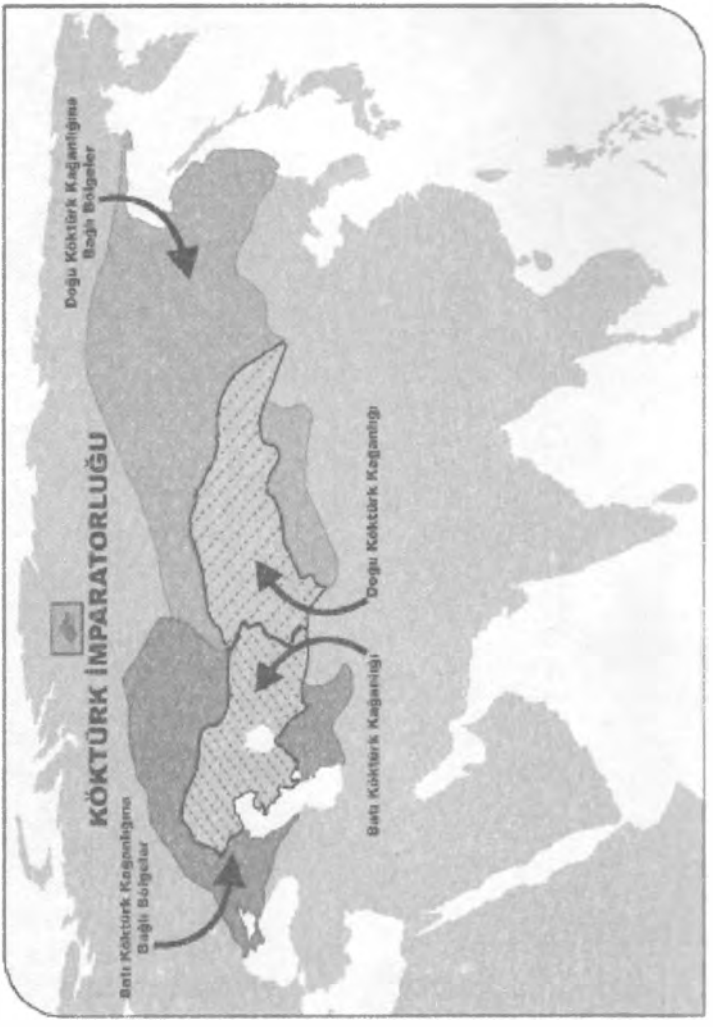
Yabagu · 205
Yabaku · 210
Yafa · 249, 259, 260, 273
Yafes · 20
Yagma · 170, 205
Yahudi Krallığı · 172
Yahudilik · 172
Yaka Türkmenler · 203
Yakarık · 167
Yakub b. Leys · 160
Yakut/ Saha/Saka · 29
Yangşov · 38
Yang-tse · 30
Yan-tsai · 70
Yarış Ovası · 39
Yarkent · 12, 82, 194, 208, 445, 447, 604
Yaroslav · 178
Yaslar · 175
Yavlak Arslan · 333
Yavuz Sultan Selim · 12, 277, 278, 358, 360, 377, 378, 422, 438, 484, 498, 500, 501, 503, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 516, 521, 528, 585, 613
Yayık/Ural · 27, 41, 43, 119, 417
Yazır · 198, 204, 308, 339, 582
Yedi Kollu Şamdan · 172
Yedisu'dan/Semireç · 211
Yehova · 172
Yehuda kabilesi · 172
Yehuda Krallığı · 172
Yemame · 162
Yen · 75
Yen Devleti · 89
Yeni Hisar · 194
Yenikent · 159, 198, 582
Yenikent/Karyet'ül Hadise/Şehirkent · 198
Yenisey · 23, 40, 41, 42, 44, 67, 75, 122, 135, 197, 396, 413, 570, 576, 577, 589, 598, 602
Yenisey Nehri · 40, 42, 122, 396
Yenisey/Minusk · 41, 42
Yen-men · 131
Yento/Tarduş · 22
Yen-tse · 71
Yeruşalayim · 172
Yezd · 215
Yıldırım Beyazıd · 330, 344, 346, 350, 356, 362, 372, 477, 478, 482
Yınaltekin · 216
Yıva/Iva · 198
Yimek/Kimekler · 210
Yincü Öğüz/İnci · 197
Yin–Şan · 74
You · 129
Yung-yü-lü · 130
Yusuf Has Hâcib · 210, 288
Yusuf Kadir Han · 222
Yüeçi · 70, 73
Yüeçiler · 71, 72, 74, 82, 85, 90, 91, 152
Yüreğirler · 198

Z

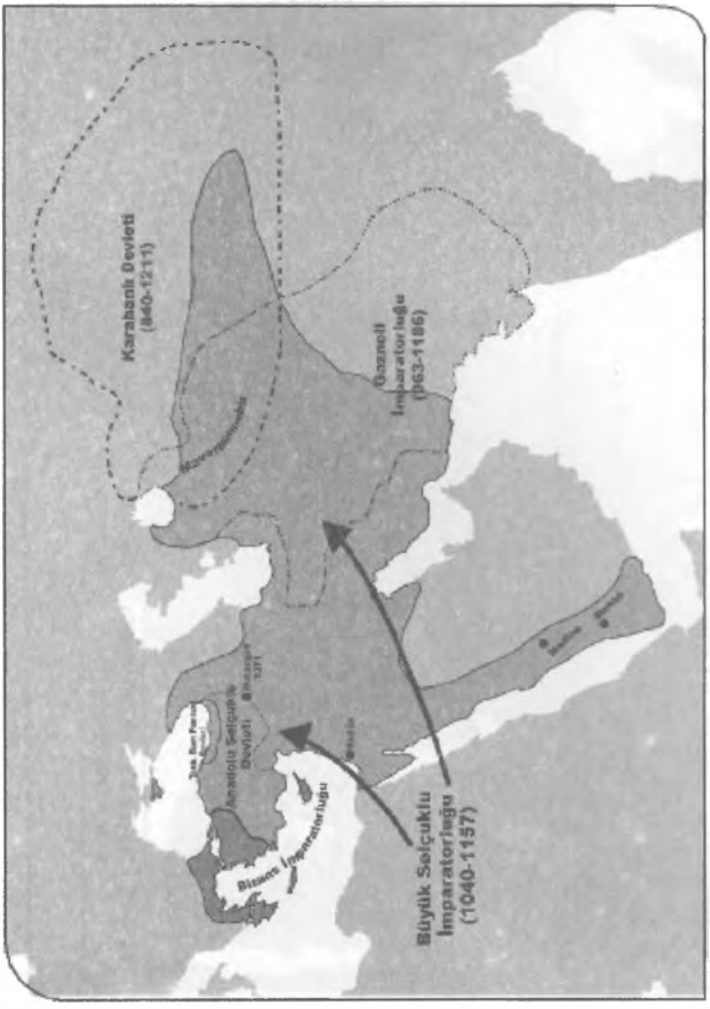
Zâbulistan · 213, 214
Zâhir Çakmak · 276
Zaloznıy · 180
Zaysan · 165, 169
Zemindâver · 213, 215, 217
Zengiler · 252, 282
Zibatra/Doğanşehir · 156
Ziya Gökalp · 21, 545
Ziyârîler · 218
Zülkarneyn · 59

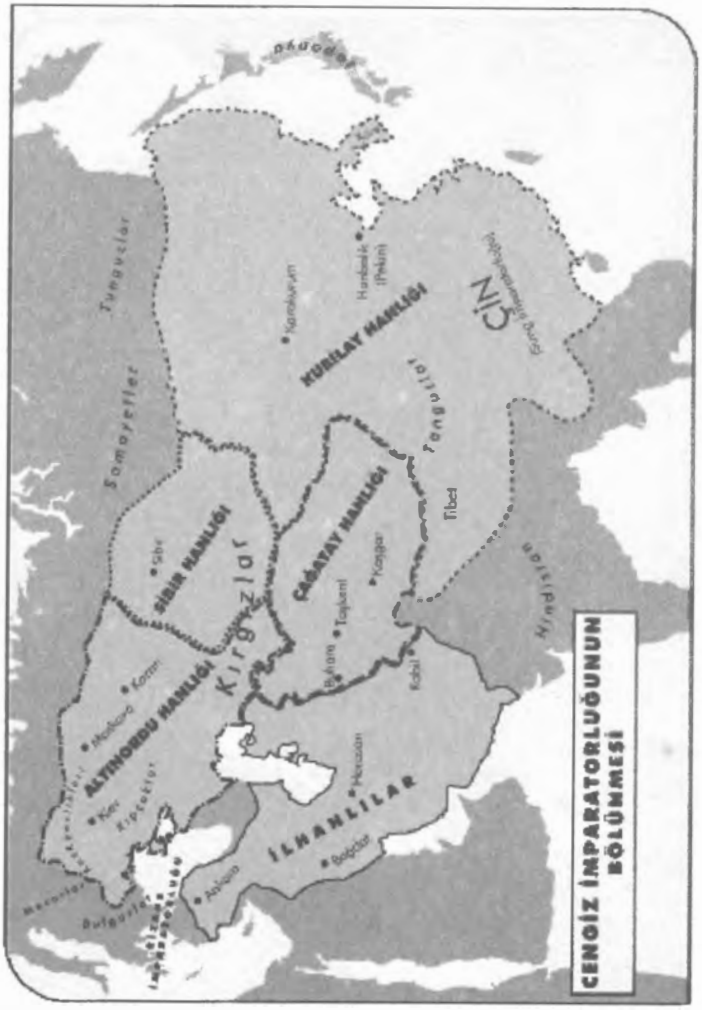
ESKİ YÜKSEK UYGARLIKLAR
MERKEZLERİ VE YAYILMA ALANLARI
Çin Uygarlığı
Orta Asya Türk Uygarlığı
Anav
Hint Uygarlığı
Pers Uygarlığı
Sümer
Hitit
Roma

Ordoslar
Büyük Hun İmparatorluğu
Batı Hun İmparatorluğu
Avrupa Hun İmparatorluğu
Kuşatan İmparatorluğu
(Yuan-ti)
AVRUPA VE ASYA'DA
HUN İMPARATORLUKLARI

KÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
Doğu Göktürk Kağanlığına Bağlı Bölgeler
Batı Göktürk Kağanlığına Bağlı Bölgeler
Doğu Göktürk Kağanlığı
Batı Göktürk Kağanlığı

UYGUR İMPARATORLUĞU
Sibirya Kabileleri
Yakut Türkleri
Kırgızlar
Moğol Kabileleri
Çin İmparatorluğu
(Tang Hanedanlığı)
Karluk Kağanlığı
Oğuzlar
Keşmir Krallığı
Tibet İmparatorluğu

Karahanlı Devleti
(840-1211)
Gazneli
İmparatorluğu
(963-1186)
Anadolu Selçuklu
Devleti
Bizans İmparatorluğu
Büyük Selçuklu
İmparatorluğu
(1040-1157)

Okyanus
Tunguzlar
Samoyedler
Kırgızlar
KUBİLAY HANLIĞI
ÇİN
Karakurum
Hanbalık (Pekin)
Güney Denizleri
ÇAĞATAY HANLIĞI
SİBİR HANLIĞI
ALTINORDU HANLIĞI
İLHANLILAR
Tibet
Hindistan
Sibir
Kazan
Moskova
Kırım
Kıpçaklar
Buğdaş
Bokara
Taşkent
Kaşgar
Kabil
Herat
Azerbaycan
Bulgarlar
CENGİZ İMPARATORLUĞUNUN BÖLÜNMESİ

TÜRKLERİN TARİHİ

Geçmişten Geleceğe

Prof. Dr. Umay Türkeş-Günay

"**Türklerin Tarihi**" adlı bu çalışmayı, el kitabı niteliğinde ve uzmanlık alanı tarih olmayan aydınlar için hazırladım. Uzun in sanlık tarihi içinde M.Ö. IV. binden, M.S. II. binli yıllara kadar izlenebilen Türk tarihini özetleyen bu çalışma insanların hayatının kısa, milletlerin hayatının ve serüvenlerinin çok uzun ve karmaşık olduğunu sergilemektedir. 16 büyük imparatorluk yanında yüzlerce büyüklü küçüklü devlet kuran Türk milletinin mensuplarının geleceklerini planlamaları, kültürlerini ve kendilerini tanımaları için öncelikle kendi geçmişlerini bilmeleri gerektiğine inanıyorum.

AKÇAĞ
Web sitemizden on-line sipariş verebilirsiniz.
www.akcag.com.tr

9789753388191